

Kreiranje modela održivog razvoja turizma u urbanim destinacijama Republike Hrvatske

Klarin, Tomislav

Doctoral thesis / Disertacija

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Economics / Sveučilište u Rijeci, Ekonomski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:192:774319>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-19**

SVEUČILIŠTE U RIJECI
EKONOMSKI FAKULTET

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Economics and Business - FECRI Repository](#)

SVEUČILIŠTE U RIJECI
EKONOMSKI FAKULTET RIJEKA
DOKTORSKI STUDIJ

Tomislav Klarin

**KREIRANJE MODELA ODRŽIVOG
RAZVOJA TURIZMA U URBANIM
DESTINACIJAMA REPUBLIKE HRVATSKE**

DOKTORSKI RAD

Rijeka, 2017.

SVEUČILIŠTE U RIJECI
EKONOMSKI FAKULTET RIJEKA
DOKTORSKI STUDIJ

Tomislav Klarin

**KREIRANJE MODELA ODRŽIVOG
RAZVOJA TURIZMA U URBANIM
DESTINACIJAMA REPUBLIKE HRVATSKE**

DOKTORSKI RAD

Mentor: prof. dr. sc. Jurica Šimurina

Komentor: prof. dr. sc. Heri Bezić

Rijeka, 2017.

UNIVERSITY OF RIJEKA
FACULTY OF ECONOMICS
DOCTORAL STUDY

Tomislav Klarin

**CREATING THE MODEL OF
SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF
TOURISM IN URBAN DESTINATIONS IN
THE REPUBLIC OF CROATIA**

DOCTORAL THESIS

Rijeka, 2017.

Mentor rada: dr. sc. Jurica Šimurina, redoviti profesor Ekonomskog fakulteta u Zagrebu

Komentor rada: dr. sc. Heri Bezić, redoviti profesor Ekonomskog fakulteta u Rijeci

Doktorski rad obranjen je dana 4. srpnja 2017. godine u Rijeci, na Ekonomskom fakultetu Sveučilišta u Rijeci, pred povjerenstvom u sastavu:

1. Dr. sc. Nada Denona Bogović, redovita profesorica Ekonomskog fakulteta u Rijeci, predsjednica povjerenstva
2. Dr. sc. Tomislav Galović, docent Ekonomskog fakulteta u Rijeci, član
3. Dr. sc. Božena Krce Miočić, docentica Sveučilišta u Zadru, Odjel za turizam i komunikacijske znanosti, članica

PREDGOVOR

Prve rečenice ovoga rada ispisane su tijekom mojega studijskog boravka na Ekonomskom institutu Karlova sveučilišta u Pragu. Od tada do danas nailazio sam na različite poteškoće koje su mi otežavale završetak ovoga rada, no ipak se rado sjećam svih tih dana, jer mi proživljeno iskustvo daje nove poglede na život i profesionalni razvoj. Usprkos svemu nisam se pokolebao, jer mi je svaka obrađena bibliografska jedinica davala novu snagu, a ispisana stranica otvarala nove horizonte i ideje koje je ponekad bilo teško pretočiti na papir. Rad je u konačnici završen i značajan je doprinos izučavanju koncepta održivog razvoja turizma koji se posljednjih godina nameće kao jedini mogući smjer razvoja. O nekim elementima unutar rada moglo se više ali i manje reći, no zbog ograničenosti vremenom i prostorom neka ovaj rad bude temelj ili nadopuna postojećoj literaturi. Meni je svakako polazište za nove izazove i istraživanja u okviru obrađene teme.

Za izradu ovoga rada zahvalan sam mentoru prof. dr. sc. Jurici Šimurini koji mi je svojim iskustvom i profesionalnim pristupom dao smjernice u koncipiranju, dizajniranju i pisanju rada. Također sam zahvalan komentoru prof. dr. sc. Heriju Beziću na izrazitoj suradnji tijekom studija. Posebno sam zahvalan svojoj mentorici s Odjela za turizam i komunikacijske znanosti Sveučilišta u Zadru doc. dr. sc. Boženi Krce Miočić koja je svojim neumornim zalaganjem, prijedlozima i kritikama oplemenila ovaj rad i pratila me u radu svih ovih godina. Zahvalan sam također i kolegici Gabrijeli Vidić, mag. oec., na njenoj nepresušnoj kolegijalnosti i altruizmu, te svima onima koji su na različite načine doprinijeli stvaranju ovoga rada. Konačno, zahvaljujem svojoj obitelji i roditeljima što su svih ovih godina uvijek bili uz mene i bez kojih ovaj rad ne bi bio završen. Stoga ovaj rad posvećujem svojim roditeljima, supruzi Antici te djeci Krševanu i Dominiku.

SAŽETAK

Zbog sveopćeg razvoja čovječanstva posljednjih desetljeća, sve su izraženije nepovoljne klimatske promjene i prirodne katastrofe, ali i ratovi te politička i društveno-ekonomska nestabilnost. Čovjek je svojim djelovanjem negativno utjecao na okoliš, ugrozivši time opstanak Zemlje i buduće naraštaje. Ovi uvjeti naveli su na promjene u ponašanju s ciljem racionalnijeg i učinkovitijeg upravljanja svim resursima koji će omogućiti manji pritisak i utjecaj na okoliš. Takvo odgovorno ponašanje koje će osigurati dugoročno iskorištavanje resursa, bez ugrožavanja budućih naraštaja, razmatra se u okviru koncepta održivog razvoja razvijenog 70-ih, a posebice 80-ih godina prošloga stoljeća. Koncept održivog razvoja se temelji na konceptu razvoja (društveno-gospodarski razvoj u skladu s ekološkim ograničenjima), konceptu potreba (preraspodjela resursa u svrhu osiguranja potrebne kvalitete života svih ljudi) i konceptu budućih naraštaja (mogućnost dugoročne upotrebe resursa u svrhu osiguranja potrebne kvalitete života budućih naraštaja). Suština koncepta održivog razvoja proizlazi iz modela trostruke bilance (*Triple bottom line*), odnosno ostvarivanja ravnoteže između tri temeljna stupa održivosti – ekološke održivosti usmjerene održavanju kvalitetnog okoliša potrebnog za odvijanje gospodarskih aktivnosti i kvalitetan život ljudi, društvene održivosti koja teži osiguranju ljudskih prava i jednakosti te očuvanju kulturnog identiteta, uz poštivanje kulturne raznolikosti, rasa i religija i ekonomske održivosti nužne za održavanje prirodnog, društvenog i ljudskog kapitala koji je potreban za ostvarivanje dohotka i životnog standarda. Potpuni održivi razvoj ostvaruje se ravnotežom između svih stupova održivosti koju nije jednostavno postići, jer svaki stup održivosti u procesu ostvarenja svojih ciljeva mora poštovati interese drugih stupova kako ga ne bi doveo u neravnotežu. Dakle, dok jedan stup održivog razvoja postaje održiv, drugi može postati neodrživ, posebice kada je u pitanju ekološka održivost.

U okviru koncepta održivog razvoja razvijene su različite metodologije i sustavi pokazatelja za mjerenje i praćenje održivog razvoja. Pokazatelji su kvantificirani podatci koji opisuju pojave i stanja, a svrha im je da na vrijeme i jasno upozore na promjene određenih vrijednosti važnih za upravljanje razvojem, kako bi se pravovremeno poduzele korektivne akcije i mjere usmjerene postavljenim razvojnim ciljevima. Pokazatelji predstavljaju svojevrstne standarde koji se žele postići, stoga određuju smjer u procesu odlučivanja. Sukladno tome omogućuju praćenje, kontrolu i vrednovanje ostvarenja razvojnih ciljeva, zbog čega je njihovo definiranje

i primjena ključna u implementaciji koncepta održivog razvoja. Međutim, njihova potpuna svrha ostvaruje se njihovim razumijevanjem i interpretacijom koji iziskuju objektivni kvantificirani okvir informacija i subjektivne procjene stručnjaka. Razvoj sustava pokazatelja i njihovo testiranje trebalo je omogućiti stvaranje odgovarajućeg sustava pokazatelja održivog razvoja jedinstveno primjenjivog i usporedivog na međunarodnoj, regionalnoj i nacionalnoj razini. To se u potpunosti nije ostvarilo, no ipak, ti sustavi pokazatelja omogućuju upravljanje održivim razvojem, što je i temeljni cilj primjene pokazatelja održivog razvoja.

Iako je koncept održivog razvoja od svoga začetka do danas doživio svojevrsne promjene, svojim je temeljnim načelima i ciljevima pridonio relativno svjesnijem ponašanju prilagođenom mogućnostima i ograničenjima okoliša. Iz toga je razloga koncept održivog razvoja usvojen u različitim područjima ljudskog djelovanja. U njegovu provedbu uključene su brojne međunarodne organizacije, a pozitivnu primjenu je pronašao na lokanoj razini, no na globalnoj razini nije dao značajne rezultate. Na ovo ukazuje jaz između razvijenih i nerazvijenih država koji se još više produbio. K tome, suvremeno poimanje koncepta održivog razvoja razmatra se kroz Milenijske ciljeve Ujedinjenih naroda u kojima su sadržana temeljna načela i ciljevi koji su 30 godina od začetka koncepta još uvijek aktualni. Temeljna ograničenja implementacije koncepta održivog razvoja su stupanj društveno-gospodarskog razvoja koje mnoge države još uvijek nisu dostigle, usko s time povezan nedostatak financijskih sredstava i tehnologije te različitost političkih i ekonomskih ciljeva na globalnoj razini.

Turizam svojim kontinuiranim razvojem i rastom posljednjih desetljeća stvara određeni pritisak na okoliš o čijoj očuvanosti i kvaliteti znatno ovisi. Negativni učinci turizma proizlaze iz ekspanzije, agresivnosti i degradacije, kao njegovih negativnih obilježja. Sukladno tome, turizam zahtjeva velike prostore, prodire u sva područja te preobražava, obezvrjeđuje i degradira okoliš. Kvalitetan i očuvan okoliš temelj je odvijanja turističkih aktivnosti, stoga je turizam od samoga začetka razvoja koncepta održivog razvoja usvojio njegova načela i ciljeve kao odgovarajuće mjere smanjenja negativnih učinaka turizma na okoliš. U tom kontekstu razvijen je koncept održivog razvoja turizma koji osigurava ekološku, društveno-kulturnu i ekonomsku ravnotežu razvoja turizma. Temeljni cilj koncepta je unaprjeđenje kvalitete života i očuvanje društveno-kulturnog identiteta lokalne zajednice te osiguranje potpunog doživljaja i zadovoljstva turista razvojem kvalitetnih turističkih proizvoda i usluga, a sve to uz očuvanje

resursa koji će omogućiti dugoročno generiranje navedenoga u budućnosti. Zbog heterogenosti turizma i složenosti koncepta, implementacija koncepta održivog razvoja turizma razmatra se u okviru turističke destinacije kao homogene, integrirane i funkcionalne prostorne jedinice. Turistička destinacija nema administrativne granice, ali posjeduje specifičan identitet izgrađen na turističkoj infrastrukturi, atrakcijama i drugim sadržajima kojima privlači turiste i omogućuje im poseban doživljaj i zadovoljstvo. Ova obilježja destinacije trebala bi omogućiti učinkovitije upravljanje održivim razvojem, u čiju svrhu je razvijena različita metodologija i sustavi pokazatelja za mjerenje i praćenje održivog razvoja turizma destinacija. Na globalnoj razini trenutno je razvijeno nekoliko sustava pokazatelja održivog razvoja turizma, a polazište im je metodologija i sustav Svjetske turističke organizacije koja je bila pionir u tome. Cilj razvijanja tih metodologija i pokazatelja bio je stvaranje odgovarajućeg sustava pokazatelja jedinstveno primjenjivog na svim destinacijama, koji će omogućiti praćenje održivog razvoja turizma destinacija i njihovu usporedbu. Temeljni problemi vezani uz konkretnu primjenu pokazatelja održivog razvoja turizma su različitost metodologija i sustava, veliki broj pokazatelja, nejasni kriteriji za odabir i primjenu pokazatelja te nedostatak podataka za izračun pokazatelja potrebnih za kontinuirano mjerenje i praćenje održivog razvoja turizma. Usprkos razvijenoj različitoj metodologiji i sustavima pokazatelja, još uvijek nije uspostavljen jedinstveni sustav za mjerenje, praćenje i usporedbu održivog razvoja turizma destinacija. Sukladno tome, općenito je ostao aktualan problem implementacije teorijski idealnog, ali praktično zahtjevnog koncepta održivog razvoja turizma. Značajna ograničenja proizlaze iz heterogenosti turizma i postojanja velikog broja različitih dionika, nerazumijevanja koncepta i potencijalnih koristi koje dionici imaju od njegove implementacije, nepostojanja i neprovedbe razvojnih planova, nedostatka suradnje, komunikacije i razumijevanja među dionicima, nedostatka određenih znanja privatnog i javnog sektora potrebnih za transformiranje teorijskih postavki koncepta u praktičnu primjenu, nedovoljne uključenost vlasti i nepovoljnog uplitanje politike, nedovoljne uključenosti lokalnog stanovništva i drugog.

Industrijalizacija, urbanizacija (kasnije i globalizacija) i drugi čimbenici omogućili su razvoj gradova u kojima se koncentrirala sve veći udio ukupnog svjetskog stanovništva. Gradovi su postali politička, ekonomska i društveno-kulturna središta, a svojim razvojem zauzimaju prostor i intenzivno koriste resurse, dok urbani način života negativno utječe na okoliš i klimatske promjene. Pri tome, pretjeranu koncentraciju stanovništva u gradove istovremeno ne prati razvoj infrastrukture i društveno-gospodarski razvoj grada, stoga su gradovi suočeni s

problemom osiguranja potrebne kvalitete života svojim građanima. U najrazvijenijim državama proces urbanizacije je zaustavljen ili je gotovo došao do kraja, a u pojedinim gradovima populacija opada, seleći se u prigradska naselja ili u ruralna područja, označavajući proces suburbanizacije. Neki od uzroka procesa suburbanizacije su upravo vezani uz pad kvalitete života u gradovima, odnosno prenapučene i opasne gradove, visoke životne troškove, visoku stopu nezaposlenosti i siromaštva, ali i programe razvoja ruralnih područja i općenito ugodniji život u manjim sredinama i ruralnim područjima. Proces urbanizacije je trenutačno najintenzivniji u državama u razvoju (Afrika, Azija i Latinska Amerika). Te su države na stupnju urbanizacije koji su razvijene države dosegle 70-ih godina prošloga stoljeća, a u njima se stvaraju različite metropole i aglomeracije, koje intenzivno apsorbiraju stanovništvo regija. Osim što privlače ljude na život, gradovi svojom infrastrukturom, različitim sadržajima i atrakcijama sve više privlače turiste i postaju turistička središta. Koncentracija kapitala i inovacija u gradovima, razvoj komunikacijsko-informacijske i prometne tehnologije doprinijele su tomu, pri čemu se gradovi pretvaraju u urbane turističke destinacije u kojima se ostvaruje velik udio ukupnog svjetskog turističkog prometa. Ovome su također pripomogli određeni turistički trendovi prema kojima ljudi na razini godine poduzimaju nekoliko kraćih putovanja tijekom kojih intenzivnije konzumiraju sve što žele kako bi ostvarili potpuni doživljaj, zbog čega vrše veći pritisak na okoliš. Negativni učinci razvoja turizma u gradovima i urbanizacije navode gradove na promišljanje o njihovom održivom razvoju čiji je temeljni cilj unaprjeđenje kvalitete života. Na kvalitetu života u gradovima utječu različiti čimbenici, a posebice prostorno planiranje i upravljanje gradom, gustoća naseljenosti, prometna infrastruktura, društvena jednakost, veličina zelenih površina i kvaliteta okoliša u gradu, upravljanje energijom, vodom i otpadom te ostalim gradskim uslugama. Mnogi gradovi se sukladno tome nastoje rehabilitirati na dugi rok, uključujući se u različite mreže i programe usmjerene održivom urbanom razvoju. Usvajajući temeljna načela i ciljeve koncepta održivog razvoja, ti gradovi smanjuju negativne učinke na okoliš, posebice u području inovacija i primjene tehnoloških dostignuća u prometnoj infrastrukturi, planiranja urbanog razvoja i općenito promjeni ponašanja građana i drugih dionika urbanog razvoja. Naposljetku, navedeno je i u skladu s novim Milenijskim razvojnim ciljem Ujedinjenih naroda postavljenim 2015. godine, kojim se želi osigurati pristupačnost, integritet, sigurnost i održivost gradova.

U svrhu dokazivanja smanjenog negativnog utjecaja na okoliš, gradovi dodatno koriste različite ekološke certifikate i oznake, koji su razvijeni radi isticanja ili potvrde da su usvojili načela održivog razvoja, stoga dobivanje takvih certifikata i oznaka znači određeni stupanj implementacije održivog razvoja. Ekološki certifikati i oznake potvrda su sustavnom upravljanju pitanjima očuvanja i zaštite okoliša. Također označavaju određenu kvalitetu, kojom se promiču usvojene kvalitete, potencijalne koristi i odgovorno ponašanje. Gradovi njima iskazuju drugačiji imidž koji im služi kao sredstvo diversifikacije. Kreiranje identiteta grada kao održivog grada dodatno utječe na unaprjeđenje urbanog prostora i okoliša, razvoj novih atrakcija i drugih sadržaja grada, čime se u konačnici utječe na kvalitetu života u gradu. Istovremeno, gradovi time dodatno privlače ljudski i financijski kapital, a posebice turiste. U turizmu ekološko certificiranje i oznake podrazumijevaju učinkovitije upravljanje turizmom te kvalitetnije i inovativnije proizvode i usluge. Stoga omogućuju diversifikaciju te prepoznatljivost i konkurentnost destinacije na turističkom tržištu. Temeljna obilježja primjene ekoloških certifikata i oznaka u turizmu su dobrovoljna usmjerenost očuvanju i zaštiti okoliša s izravnim učincima, visoki troškovi implementacije i održavanja, no dugoročno gledajući, oni omogućuju niže troškove poslovanja, unaprjeđenje kvalitete okoliša u destinaciji, poboljšanje imidža uz istovremeno promoviranje promjene obrasca ponašanja koje pozitivno utječe na promjene ponašanja turista. Iz toga razloga ekocertifikati i oznake promoviraju kvalitetu okoliša destinacije, a turisti svjesni zagađenja okoliša odabiru destinaciju s kvalitetnim okolišem te konzumiraju proizvode i usluge s ekocertifikatima i oznakama jer žele doprinijeti očuvanju i zaštiti okoliša. Istovremeno, ekocertifikati i oznake time ciljano usmjeravaju turističku ponudu, privlačeći nišu turista koji su za to spremni platiti veću cijenu. Implementacija ekoloških certifikata i oznaka također utječe na lokalno stanovništvo i ostale dionike destinacije jer čuva i štiti kvalitetu okoliša, kao pretpostavke za dugoročno turističko poslovanje i blagostanje lokalne zajednice. Ekocertifikati i oznake predstavljaju pokazatelje održivog razvoja turizma, pa je postojanje većeg broja ekoloških certifikata i oznaka u destinaciji pretpostavka je održivosti destinacije. Pri tome, stvaranje globalno prepoznatljivog sustava oznaka održivog razvoja turizma omogućuje različitost i prepoznatljivost destinacije na turističkom tržištu i njihovu međusobnu usporedbu te potiče na ostvarenje ciljeva održivog razvoja turizma.

Hrvatska prolazi proces urbanizacije sličan procesu u kojem se nalaze drugi europske države, pri čemu se ubraja u grupu najslabije urbaniziranih europskih država. Hrvatska je zbog

specifičnosti regija nejednako urbanizirana te postoje znatne regionalne i prostorne razlike. Priobalni dio je najurbaniziranija regija, dok je kontinentalni dio manje urbanizirana regija Hrvatske. Sukladno tome, gradovi se dijele na gradove mediteranskog i srednjoeuropskog kruga, a ukupno gledajući u Hrvatskoj prevladavaju mali gradovi. Hrvatska prema popisu iz 2016. godine ima 127 gradova i Grad Zagreb, koji ima status grada i županije, u kojima živi više od polovine ukupnog hrvatskog stanovništva. Kao članica Europske unije Hrvatska je prihvatila nomenklaturu prostornih jedinica za statistiku (NUTS), koju je razvio Europski ured za statistiku kao sustav za identifikaciju i klasifikaciju prostornih jedinica. Prema toj klasifikaciji, Hrvatska je podijeljena na dvije statističke regije NUTS 2 razine (Kontinentalna Hrvatska i Jadranska Hrvatska), dok država predstavlja NUTS 1 razinu, a županije NUTS 3 razinu.

Republika Hrvatska zbog svojeg geoprometnog položaja, bogate kulturne i prirodne baštine te povoljnih klimatskih uvjeta ima dugu turističku tradiciju. U razvojnom procesu hrvatski turizam prošao je nekoliko faza, a od kasnih 90-ih godina Hrvatska kontinuirano bilježi porast turističkog prometa. Usprkos razvoju turizma i pozitivnim rezultatima, još su uvijek prisutna negativna obilježja hrvatskoga turizma prema kojima se mogu utvrditi ključne nedostatci, a to su sezonalnost, prevelika usmjerenost na proizvod sunca i mora uz nedovoljnu diversificiranost i kvalitetu drugih proizvoda i usluga, nedostatak atrakcija i drugih sadržaja, nepovoljna struktura smještajnih kapaciteta, nedostatak kvalitetne radne snage i drugo. Temeljna prednost hrvatskog turizma je očuvani okoliš te kvalitetna prirodna i kulturna baština. S obzirom na ciljeve održivog razvoja hrvatskoga turizma postavljene u posljednje dvije strategija razvoja turizma, Hrvatska također mora preustrojiti zastarjeli sustav turističkih zajednica s ciljem učinkovitog upravljanja turističkom destinacijom putem destinacijske menadžment organizacije, uskladiti i unaprijediti zakonodavni okvir radi jačanja poduzetništva i investicija, definirati jedinstvene kriterije za strateško planiranje razvoja turizma na županijskoj i lokalnoj razini, postaviti institucijski okvir za sustavnu provedbu cjeloživotnog učenja zaposlenih u turizmu, definirati metodologiju i sustav pokazatelja za mjerenje i praćenje održivog razvoja turizma na nacionalnoj razini, izraditi satelitski račun turizma s ciljem mjerenja stvarnih ekonomskih učinaka i drugo. Dakle, ograničenja razvoja hrvatskog turizma su evidentna, stoga se Hrvatska mora suočiti s navedenim zadacima kako bi osigurala održivi razvoj turizma na svome prostoru.

Turizam u Hrvatskoj zauzima važno mjesto u gospodarstvu i društvu. Navedeno je također u skladu s načelima održivog razvoja hrvatskoga turizma prema kojima Hrvatska razvija turizam na svim svojim područjima s ciljem unaprjeđenja kvalitete života lokalne zajednice uz očuvanje prirodnih resursa i kulturno-povijesne baštine, na kojima temelji svoj turizam. Ovo je osobito izraženo u Jadranskoj Hrvatskoj koja je znatno turistički razvijenija u odnosu na Kontinentalnu Hrvatsku. Pri tome, turistički je promet koncentriran u gradovima koji ostvaruju većinu ukupnog turističkog prometa Hrvatske. U gradovima Jadranske Hrvatske vrh sezone je sve opterećeniji, dok porast broja kreveta u privatnom smještaju ukazuju na potrebu regulacije turističkog prometa. Određeni negativni učinci turizma s kojima su suočeni gradovi Jadranske Hrvatske dodatno ukazuju na približavanje kritičnoj točki nosivog kapaciteta destinacije. Zbog toga gradovi moraju primjereno upravljati razvojem turizma, pri čemu je koncept održivog razvoja potencijalni model upravljanja održivim razvojem turizma urbanih turističkih destinacija Republike Hrvatske.

Rad preispituje ograničenja implementacije koncepta održivog razvoja turizma u urbanim destinacijama Republike Hrvatske. U okviru koncepta razvijena je različita metodologija i sustavi pokazatelja za mjerenje i praćenje održivog razvoja turizma, čija je svrha da na vrijeme i jasno upozore na promjene određenih vrijednosti značajnih za razvoj i upravljanje turizmom. Pokazatelji održivog razvoja turizma ključni su za planiranje te definiranje i praćenje ostvarenja razvojnih ciljeva, zbog čega su temelj učinkovitog upravljanja održivim razvojem turizma destinacije. Istovremeno, pomoću pokazatelja je moguće utvrditi razinu implementacije koncepta održivog razvoja turizma u destinaciji. Trenutno je razvijena različita metodologija i sustavi pokazatelja, a cilj im je stvaranje odgovarajućeg sustava pokazatelja jedinstveno primjenjivog na svim destinacijama, koji će omogućiti praćenje održivog razvoja turizma destinacija i njihovu usporedbu. Usprkos svemu, još je uvijek aktualan problem implementacije koncepta, a ni jedinstveni sustav za mjerenje, praćenje i usporedbu održivog razvoja turizma destinacija još uvijek nije uspostavljen. Iz ovoga proizlazi znanstveni problem istraživanja, s obzirom da zbog heterogenosti turizma te različitih funkcija, interesa, ciljeva i ponašanja dionika turističke destinacije, dionici urbanih turističkih destinacija različito vide njezin razvoj, zbog čega različito vrednuju opće pokazatelje održivog razvoja turizma destinacije. Iz toga razloga nije nemoguće primijeniti sve opće pokazatelje održivog razvoja turizma u urbanim destinacijama.

S tog aspekta, u radu su istražene, analizirane te sustavno povezane i elaborirane dosadašnje znanstveno-stručne spoznaje iz područja održivog razvoja i turizma. Putem empirijskog istraživanja je istražen problem nemogućnosti primjene općih pokazatelja održivog razvoja turizma u urbanim destinacijama. Analizom temeljnih sustava pokazatelja održivog razvoja turizma priznatih svjetskih organizacija i istraživanja vezanih uz njihovu primjenu, te sukladno definiranim kriterijima za odabir, objedinjen je sustav pokazatelja održivog razvoja turizma čiju su značajnost vrednovali dionici osam urbanih destinacija Republike Hrvatske. Cilj provedenog istraživanja bio je prije svega utvrditi primjenjivost postojećih općih pokazatelja održivog razvoja turizma u urbanim destinacijama, kako bi se utvrdili specifični pokazatelji održivog razvoja turizma koji su dionicima urbane destinacije značajni za definiranje održivog razvoja turizma urbane destinacije. Dodatno, cilj rada bio je utvrditi vezu između stupnja razvoja turizma i stupnja implementacije održivog razvoja turizma u urbanim destinacijama te u konačnici, na temelju svih dobivenih rezultata kreirati model održivog razvoja turizma urbane destinacije. Budući da u urbanoj destinaciji djeluju različiti dionici (javni i privatni sektor te civilno društvo, lokalno stanovništvo i turisti), potrebno je njihovo vrednovanje pokazatelja da bi se definirali specifični pokazatelji održivog razvoja turizma takvih destinacija. Stoga je svrha istraživanja stvaranje modela za implementaciju odabranih specifičnih pokazatelja primjenjivih prilikom osmišljavanja strateški održivog turističkog razvoja urbane destinacije.

U radu su odgovarajućom kombinacijom korištene različite znanstvene metode. Pregledom literature obuhvaćene su dosadašnje znanstvene i stručne spoznaje iz šireg područja istraživanja. U tome dijelu za prikupljanje i obradu sekundarnih podataka korištene su metode primjerene društvenim znanostima, poput povijesne i deskriptivne metode, metode analize i sinteze, dedukcije i indukcije, generalizacije i specijalizacije te komparacije i klasifikacije. Cilj primjene ovih metoda bio je definiranje teorijskog okvira šireg područja istraživanja te definiranje ključnih varijabli i čimbenika koncepta održivog razvoja turizma potrebnih za provedbu primarnog empirijskog istraživanja. Konceptijski model za provođenje empirijskog istraživanja temelji se na Butlerovom modelu životnog ili razvojnog ciklusa turističke destinacije i pokazateljima održivog razvoja turizma kao ključnim elementima upravljanja održivim razvojem turizma destinacije. Prema tom modelu svaka destinacija ima svoje razvojne faze, a započinje s istraživanjem i uključivanjem u turistička kretanja nakon čega slijedi faza razvoja koja vodi do faze učvršćivanja i stagnacije. U razvojnoj fazi destinacija

može doseći kritičnu točku svoga nosivog kapaciteta, kada joj prijeti faza opadanja u kojoj destinacija postaje manje privlačna, smanjuju se investicije i broj turističkih dolazaka te joj opada konkurentnost. U razvojnoj fazi destinacije intervencije i regulacije su ključne, a moguće su planiranjem i upravljanjem održivim razvojem destinacije sukladno s postavljenim ciljevima i pokazateljima održivog razvoja turizma. Butlerov model je nadopunjen Buhalisovim modelom razvojnog ciklusa destinacije kojim su utvrđeni elementi temeljem kojih je moguće utvrditi na kojem stupnju razvoja turizma se nalazi destinacija. Slijedom teorijsko-praktičnih postavki tih modela postavljena je temeljna determinanta istraživanja i implementacije koncepta održivog razvoja turizma, a to je stupanj razvoja turizma destinacije, uz koje se vežu donošenje i provedba strateških dokumenata razvoja, uključenost dionika u upravljanje destinacijom, posebice lokalne vlasti i stanovništva, postojanje učinkovite multidioničke mreže, institucionalno okruženje, tip destinacije i turista, ali i druga ograničenja vezana uz implementaciju koncepta održivog razvoja turizma.

Empirijsko istraživanje je provedeno na dionicima osam hrvatskih urbanih destinacija. Kriteriji za odabir gradova u uzorak bili su sljedeći. Prema prostornom obuhvatu u istraživanje su uključeni gradovi Jadranske i Kontinentalne Hrvatske koje predstavljaju NUTS 2 regije prema nomenklaturi prostornih jedinica za statistiku. Prema broju ostvarenih turističkih noćenja, u svakoj od NUTS 2 regija u istraživanje su uključene četiri županije (NUTS 3 regije) s najvećim brojem ostvarenih turističkih noćenja. U konačnici, prema najvećem broju ostvarenih turističkih noćenja u svakoj prethodno odabranoj županiji (NUTS 3), u istraživanje je uključena jedna urbana destinacija s najvećim brojem ostvarenih turističkih noćenja. Odabir osam gradova u uzorak opravdan je složenošću, zahtjevnošću i dugotrajnošću istraživanja. Broj ostvarenih noćenja je odabran kao kriterij s obzirom na dostupnost podataka i relevantnost predmeta istraživanja. Naime, broj ostvarenih noćenja temeljni je pokazatelj turističkog prometa, a ujedno je ključan za pitanje nosivosti i održivosti urbanih destinacija, jer utječe na intenzivnost turizma i turističku gustoću. Pojedine urbane destinacije Kontinentalne Hrvatske usprkos relativno velikom ostvarenom broju turističkih dolazaka i noćenja još se uvijek nalaze u fazi istraživanja i uključivanja u turistička kretanja. U skladu s time, razmatrane su turistički najrazvijenije urbane destinacije Kontinentalne Hrvatske koje se još uvijek nalaze na nižem stupnju turističkog razvoja. Istovremeno, u Jadranskoj Hrvatskoj odabrane su urbane destinacije s najvećim brojem turističkih dolazaka i noćenja jer njima najviše prijeti problem nosivosti i održivosti turizma destinacije. Ovim

kriterijima je obuhvaćen cijeli prostor Republike Hrvatske i urbane destinacije na različitom stupnju turističkog razvoja.

U Kontinentalnoj Hrvatskoj uključene su četiri županije (Karlovačka, Krapinsko-zagorska, Osječko-baranjska i Varaždinska), a u tim su županijama uključeni gradovi u kojima je 2015. godine ostvaren najveći broj turističkih noćenja (Karlovac, Krapina, Varaždin i Osijek). U Jadranskoj Hrvatskoj su prije svega uključene županije s najvećim brojem turističkih noćenja (Istarska, Splitsko-dalmatinska, Primorsko-goranska i Zadarska) te su u njima uključeni gradovi s najviše ostvarenih turističkih noćenja u 2015. godini (Rovinj, Split, Mali Lošinj i Zadar). Pokusno istraživanje provedeno je u Zadru 2015. godine, a nakon što je utvrđena utemeljenost metodologije istraživanja, 2016. godine je provedeno istraživanje u preostalih sedam urbanih destinacija. Empirijsko istraživanje uključilo je relevantne instrumente istraživanja koji se koriste u društvenim znanostima, a kombinirano je provedeno kvalitativno i kvantitativno istraživanje. U dijelu kvalitativnog istraživanja, vođenim fokus-grupama istraženi su stavovi, mišljenje i iskustva dionika unutarnje okoline urbanih destinacija (javnog i privatnog sektora te civilnog društva). Putem strukturiranog upitnika provedenog na slučajnome uzorku ispitanika, istraženi su stavovi lokalnog stanovništva kao ključnog dionika održivosti destinacije. U prikupljanju primarnih podataka o stavovima turista koristio se strukturirani upitnik, a istraživanje se provelo na slučajnome uzorku ispitanika. Sudionici fokus grupa i drugi dionici unutarnje okoline urbanih destinacije te lokalno stanovništvo i turisti vrednovali su značajnost općih pokazatelja održivog razvoja turizma.

Podatci prikupljeni empirijskim istraživanjem su prema postavljenim ciljevima rada i istraživačkim hipotezama usustavljeni i obrađeni statističkim paketom SPSS, verzija 23. U analizi podataka korištena je deskriptivna i inferencijalna statistika. Za potrebe analize rezultata i testiranje istraživačkih hipoteza ovoga istraživanja koristila se univarijatna analiza varijance (ANOVA) koja omogućuje proučavanje više grupa (četiri osnovne skupine dionika) u različitim prostornim jedinicama (urbane destinacije) u jednom razdoblju (trenutku) za veliki skup jedinica. Sukladno tome, gradovi Republike Hrvatske predstavljaju populaciju, a odabrani gradovi čine uzorak urbanih destinacija na kojima se provodi istraživanje. U svakoj urbanoj destinaciji djeluju četiri osnovne skupine dionika, koje na razini urbane destinacije imaju ista ili slična obilježja. Svaka skupina u pojedinoj urbanoj destinaciji određena je uzorkom ispitanika. Na razini pojedine urbane destinacije ili populacije gradova, dionici

urbane destinacije također predstavljaju populaciju. Grupirajući dionike prema istim ili sličnim obilježjima, dobiveni su uzorci četiriju osnovnih grupa na razini svake urbane destinacije ili cijele populacije gradova. ANOVA metoda promatra razlike između tih grupa na razini pojedine urbane destinacije i na razini populacije gradova. U radu se osim toga koristila višestruka regresijska analiza (metoda sužavanja), analiza glavnih komponenti, hi-kvadrat test i Levenov test jednakosti varijanci. Ključne varijable odabrane prema definiranim kriterijima u modelu su dionici urbanih destinacija i pokazatelji održivog razvoja turizma, a međusobni odnos između varijabli tvori pretpostavku za kreiranje modela.

Kvalitativno istraživanje je provedeno fokus-grupama u svim urbanim destinacijama. Ukupno je provedeno 11 fokus-grupa. Na fokus-grupama sudjelovali su dionici unutarnje okoline destinacija, odnosno predstavnici javnog i privatnog sektora te civilnog društva. Rezultati s fokus-grupa ukazuju na određene nedostatke vezane uz upravljanje razvojem turizma u Republici Hrvatskoj i promatranim urbanim destinacijama. Na razini države evidentna je neučinkovitost trenutnog ustroja turističkog sustava RH, zbog čega je potrebno ustrojiti destinacijske menadžment organizacije, koje će upravljati destinacijom na regionalnoj i lokalnoj razini. Usko s ovime povezano je neprovođenje nacionalne strategije razvoja turizma i postavljenih razvojnih ciljeva, dok u većini promatranih urbanih destinacija izostaju strateški razvojni planovi turizma, koji su prema dionicima unutarnje okoline urbanih destinacija ključni za upravljanje razvojem turizma. Istovremeno, institucionalno okruženje nije povoljno, posebice u Kontinentalnoj Hrvatskoj zbog preorijentiranosti na turizam u jadranskom dijelu Hrvatske. U jadranskim je urbanim destinacijama kao nedostatak dodatno istaknuto nepovoljno uplitanje politike. Kao ograničenje upravljanju razvojem turizma u promatranim urbanim destinacijama navedeno je nepostojanje učinkovite multidioničke mreže u destinaciji, nedostatak suradnje i nepostojanje funkcionalnog kanala komunikacije te nedovoljna uključenost određenih dionika u upravljanju turizmom, posebice gradske uprave i lokalnog stanovništva. Financijska sredstva u destinacijama općenito nedostaju, ali nisu temeljni problem, no nedostaju određena znanja javnog i privatnog sektora. Što se tiče koncepta održivog razvoja turizma, dionici unutarnje okoline općenito razumiju koncept, no ne i temeljna načela, ciljeve i potencijalne koristi. Usprkos svemu, u promatranim urbanim destinacijama postoje pozitivni stavovi o učincima turizma, iako su u primorskim gradovima dionici svjesni negativnih učinaka turizma i mogućih posljedica u budućnosti. Ipak, u tim destinacijama kapacitet nosivosti destinacije za sada nije upitan, pa tako u nekim

destinacijama smatraju kako je potrebno više turista i/ili drugačija struktura turista. Pozitivno je što dionici unutarnje okoline svoju urbanu destinaciju vide kao grad sa širom okolicom ili sa županijom, što čini pretpostavku za razvoj specifičnih oblika turizma na širem prostoru i mogućnost rasterećenja gradskih jezgri. Perspektive svojih destinacija dionici unutarnje okoline vide u razvoju zdravstvenog, sportsko-rekreacijskog, kulturnog, gastro i MICE turizma, pri čemu je ključan resurs očuvan i kvalitetan okoliš.

U odabranim urbanim destinacijama provedeno je anketno istraživanje na lokalnom stanovništvu s pomoću strukturiranog upitnika. Ispitanici su odabrani slučajnim odabirom. Upitnik se osim demografskih obilježja ispitanika, sastojao od različitih pitanja vezanih uz utjecaj turizma na urbanu destinaciju i njezin održivi razvoj. Ispitani građani općenito iskazuju pozitivan stav o utjecaju turizma na njihov grad, obitelj i njih osobno. Pozitivni stavovi variraju s obzirom na stupanj turističkog razvoja destinacije i s obzirom na trenutnu uključenost ispitanika u turizam, pa su tako stavovi pozitivniji u urbanim destinacijama Jadranske Hrvatske koje se nalaze na višem stupnju turističkog razvoja u odnosu na kontinentalne urbane destinacije. Međutim, u turistički razvijenim destinacijama Jadranske Hrvatske prisutni su i negativni učinci turizma, poput gužvi, problema u prometu, nedostatka parkirnih mjesta, povećanja cijena i onečišćenja okoliša. Istovremeno, u tim se urbanim destinacijama građani u budućnosti žele intenzivnije uključiti u turizam, a intenzitet varira s obzirom na njihovu trenutnu uključenost u turizam. Građani uključeni u turizam su također svjesniji negativnih učinaka turizma te su kritičniji prema mogućim posljedicama u budućnosti. Sukladno tome, uloga lokalnog stanovništva u upravljanju destinacijom je važnija u destinacijama na višem stupnju turističkog razvoja. S druge strane, u kontinentalnim destinacijama građani nisu dovoljno svjesni mogućnosti i potreba svoga grada te ne prepoznaju turističke potencijale. Također, građani smatraju da im je potrebno više turista, ali i drugačija struktura turista. Ispitani građani promatranih urbanih destinacija općenito su najzadovoljniji sigurnošću te očuvanošću okoliša i prirode, a svoju destinaciju vide kao destinaciju zdravstvenog, sportsko-rekreacijskog, kulturnog, gastro i MICE turizma (očuvani okoliš je ključan resurs).

Turisti u destinaciji su slučajnim odabirom također bili anketirani s pomoću strukturiranog upitnika. Radi boljeg razumijevanja problema istraživanja, upitnik je, osim na hrvatskom, bio ponuđen na dodatnih sedam stranih jezika. Osim demografskih obilježja turista, upitnik je

sadržavao različita pitanja vezana uz turizam te ponašanje i zadovoljstvo turista urbanom destinacijom. Anketiranjem je utvrđeno kako turisti u destinaciju dolaze zbog spleta različitih motiva, pri čemu su turisti značajno motivirani očuvanim okolišem, mirom i prirodnom baštinom. Istovremeno su i najzadovoljniji očuvanošću okoliša i prirode te sigurnošću u destinaciji. Ipak, turisti općenito iskazuju sve veće zahtjeve, pa uočavaju određene nedostatke ponude u urbanim destinacijama u kojima se nalaze. Sukladno svjetskim turističkim trendovima, stavovi i ponašanje pokazuju kako su turisti sve zahtjevniji i mobilniji, jer osim što borave u promatranoj destinaciji, odlaze i u druga mjesta. Ovo je povezano i s nedostatkom njihove lojalnosti destinaciji, jer bi ispitani turisti općenito preporučili destinaciju, ali se ne bi vratili u nju iduću godinu. Navedeno je posebice izraženo u nekim primorskim destinacijama koje se nalaze u fazi turističkog razvoja.

U radu su postavljene tri istraživačke hipoteze, čijim je testiranjem ukazano na značajnost pokazatelja održivog razvoja turizma prilikom upravljanja destinacijom i relevantnost ekocertifikata kod turista prilikom odabira destinacije. Primjenom odgovarajućih metoda te su hipoteze testirane, pri čemu su dvije hipoteze prihvaćene, a jedna odbačena. Ciljevi rada su ostvareni, jer je utvrđena primjenjivost općih pokazatelja održivog razvoja turizma objedinjenih u sustav pokazatelja kojeg su vrednovale sve skupine dionika urbanih destinacija. Istovremeno, utvrđeni su specifični pokazatelji održivog razvoja turizma koji se mogu primijeniti u planiranju održivog razvoja turizma urbanih destinacija. Sukladno ovome, utvrđeno je da postoje razlike u stavovima skupina dionika urbanih destinacija, zbog čega dionici različito vrednuju pokazatelje održivog razvoja turizma. U tom kontekstu, razlike postoje na razini urbanih destinacija i na razini regija, ukazujući da postoje razlike u vrednovanju s obzirom na stupanj razvoja turizma na kojem se destinacije nalaze. Dodatno, implementacija koncepta održivog razvoja turizma ovisi o stupnju turističkog razvoja destinacije, jer su pojedine destinacije riješile ograničenja vezana uz implementaciju koncepta, odnosno već su u fazi njegove provedbe. Na temelju svega predložen je model održivog razvoja turizma urbanih destinacija koji pojašnjava odnose i utjecaje različitih čimbenika u funkciji održivog razvoja, dok istovremeno ukazuje na mogućnosti i ograničenja upravljanja održivim razvojem turizma urbanih destinacija temeljem pokazatelja i ekocertifikata. Predloženi model moguće je implementirati prilikom formulacije i provedbe strateški održivog turističkog razvoja urbane destinacije. U radu su također utvrđena određena ograničenja te su dane preporuke za daljnja istraživanja iz područja interesa. Perspektive ovog

rada proizlaze iz utvrđenih znanstveno-stručnih spoznaja vezanih uz primjenu koncepta i pokazatelja održivog razvoja turizma na globalnoj razini, a posebice na području Republike Hrvatske i njenih urbanih destinacija.

Ključne riječi: održivi razvoj, turizam, održivi razvoj turizma, održivi urbani razvoj, održivi razvoj turizma urbanih destinacija

SUMMARY

Due to the general development in the recent decades, more and more unfavourable climate changes and natural disasters have been reported, as well as wars and political and socio-economic instability. Through their actions, humans negatively affected the environment, endangering the survival of the Earth and the future generations. These conditions have indicated changes in behaviour with a view to more rational and efficient management of all resources that will allow less pressure and environmental impact. Such responsible behaviour that will ensure the long-term exploitation of resources, without jeopardizing future generations is considered within the concept of sustainable development developed through 70s and especially the 80s of the last century. The concept of sustainable development is based on the concept of development (socio-economic development in accordance with ecological constraints), the concept of needs (redistribution of resources to ensure the quality of life of all the people) and the concept of future generations (the possibility of long-term use of resources to ensure the necessary quality of life of future generations). The essence of the concept of sustainable development derives from the Triple bottom line, i.e. the achievement of the balance between the three pillars of sustainability – environmental sustainability aimed at maintaining the quality of the environment necessary for conducting economic activities and quality of life of the people, social sustainability which strives to ensure human rights and equality and preserving cultural identity, respecting cultural diversity, race and religion, and economic viability necessary to maintain the natural, social and human capital needed to achieve income and living standards. Complete sustainable development is achieved through the balance between all the pillars of sustainability that is not easy to achieve, because each stage of sustainability in the process of achieving its goals must respect the interests of other pillars in order not to lead to an imbalance. Therefore, while a pillar of sustainable development becomes viable, others can become unsustainable, especially when it comes to ecological sustainability.

Within the concept of sustainable development, various methodologies and indicators systems for measuring and monitoring sustainable development have been developed. Indicators are quantified data describing phenomena and states, while their purpose is timely and clearly alert to changes in certain values relevant for development management so timely corrective actions and measures geared to the set development goals could be undertaken. Indicators

represent some kind of standards which are set to be achieved, so they determine the direction in the decision-making process. Consequently, they enable monitoring, control and evaluation of achievement of development goals, therefore definition and implementation of the indicators are key to the implementation of the concept of sustainable development. However, their full purpose is achieved through their understanding and interpretation that requires an objective quantifiable framework of information and subjective assessment of experts. The development of the indicators and their testing should enable the creation of an appropriate system of sustainable development indicators that is uniquely applicable and comparable at the international, regional and national levels. This has not been fully realized, however, indicators systems enable sustainable development management, which is the fundamental objective of applying sustainable development indicators.

Though the concept of sustainable development has experienced certain changes since its inception, its fundamental principles and goals have contributed to a more conscious behaviour adapted to the possibilities and limitations of the environment. That is why the concept of sustainable development was adopted in different areas of human activity. Numerous international organizations have been involved in its implementation. However, the concept has found positive implementation at a local level, but it has not produced significant results on a global scale. This is indicated by the gap between developed and underdeveloped states that are even more prominent. In addition, the contemporary concept of sustainable development is considered through the United Nations Millennium Goals, which contain the underlying principles and goals that are 30 years since the beginning of the concept still actual. The fundamental constraints of the implementation of the concept of sustainable development are the level of the socio-economic development that many countries have not yet achieved, coupled with a lack of financial resources and technology and the diversity of political and economic goals on a global scale.

Tourism with its continuous development and growth in the last decades creates a certain pressure on the environment. Quality of tourism depends on conserved and quality environment. Negative effects of tourism arise from expansion, aggression and degradation, as its negative features. Accordingly, tourism requires large spaces, penetrates into all areas and transforms, undermines and degrades the environment. A quality and preserved environment is the foundation of tourism activities, and since the very beginning of the

development of the concept of sustainable development, tourism has adopted its principles and goals as an appropriate measure to reduce the negative effects of tourism on the environment. In this context, the concept of sustainable tourism development has been developed, which ensures the ecological, socio-cultural and economic equilibrium of tourism development. The core objective of the concept is to improve the quality of life and preserve the socio-cultural identity of the local community and to ensure the full enjoyment and satisfaction of tourists by the development of quality tourist products and services, all with the preservation of resources that will enable long-term generation in the future. Due to the heterogeneity of tourism and the complexity of the concept, implementation of the concept of sustainable tourism development is considered within the tourist destination as a homogeneous, integrated and functional spatial unit. The tourist destination has no administrative boundaries, but has a specific identity built on tourism infrastructure, attractions and other contents that attract tourists and offer them a special experience and pleasure. These characteristics of the destination should enable more efficient management of sustainable development, for which purpose different methodologies and indicators systems for measuring and monitoring the sustainable development of tourism destinations have been developed. At the global level, several systems of sustainable tourism development indicators are currently developed, within the methodology and the system of the World Tourism Organization as pioneer. The aim of developing these methodologies and indicators was to create an appropriate system of indicators uniquely applicable to all destinations, which will enable the monitoring of the sustainable tourism development of destination and their comparison. Fundamental problems related to the concrete application of sustainable tourism development indicators are the diversity of methodologies and systems, a large number of indicators, unclear criteria for selecting and applying indicators, and lack of data for the calculation of indicators needed for continuous measurement and monitoring of sustainable tourism development. Despite the development of different methodologies and indicators systems, there is still no single system for measuring, monitoring and comparing the sustainable development of tourism destination. Consequently, in general, the problem of implementation of the theoretically ideal but practically demanding concept of sustainable tourism development remains a major issue. Significant constraints stem from the heterogeneity of tourism and the existence of a large number of different stakeholders, the lack of understanding of the concept and potential benefits that stakeholders have with its implementation, lack of development plans, lack of cooperation, communication and

understanding between stakeholders, lack of specific knowledge of the private and public sectors needed to transform theoretical concepts to practical application, insufficient involvement of government and adverse policy interference, inadequate involvement of local population and other.

Industrialization, urbanization (later globalization) and other factors have enabled the development of cities where an increasing share of the world total population is concentrated. Cities have become political, economic and socio-cultural centres, while their development takes up space and uses intensively resources and urban lifestyle has a negative impact on the environment and climate change. In addition, the over-concentration of population in the cities is not accompanied by the development of the infrastructure and socio-economic development of the cities, so cities are facing the problem of ensuring the quality of life required for their citizens. In the most developed countries, the urbanization process has stopped or has almost come to an end, and in some cities the population is declining, moving to suburbs or rural areas, signifying the process of suburbanization. Some of the causes of the suburbanization process are related to the decline in quality of life in the cities, i.e. overcrowded and dangerous cities, high living costs, high unemployment and poverty rates, but also rural development programs and generally more enjoyable living in smaller communities and rural areas. The urbanization process is currently the most intensive in developing countries (Africa, Asia and Latin America). These states are at the level of urbanization that developed countries reached at the 70s of the last century, so now they create different metropolises and agglomerations which intensively absorb the population of the region. Apart from attracting people to life with their infrastructure, diverse amenities and attractions, cities increasingly attract tourists and become tourist centres. Concentration of capital and innovation in the cities, the development of communication-information and transport technologies have contributed to this, while cities are converted into urban tourist destinations where a large share of total world tourism is realized. Specific tourist trends have also contributed to this phenomenon, because during the year people undertake several shorter trips, and they want to consume intensively everything achieving a full experience. In this process they are putting more pressure on the environment. Negative effects of tourism development in cities and urbanization induce cities to plan their sustainable development, whose main goal is to improve the quality of life. The quality of life in cities is influenced by various factors, in particular urban planning and city management, population density,

transport infrastructure, social equality, the size of green areas and environmental quality in the city, energy, water and waste management and other city services. Accordingly, many cities are trying to rehabilitate on the long term, including in the various networks and programs targeted at sustainable urban development. By adopting the main principles and goals of the concept of sustainable development, these cities reduce the negative environmental impacts, particularly in the area of innovation and application of technological achievements in transport infrastructure, urban development planning and overall change of citizens' behaviour and behaviour of other stakeholders of urban development. Finally, this goes with the new Millennium Development Goal of the United Nations set in 2015, which seeks to ensure accessibility, integrity, security and sustainability of cities.

In order to demonstrate a reduced negative impact on the environment, cities additionally use different ecological certificates and labels that have been developed to highlight or to confirm adoption of the principles of sustainable development, hence obtaining such certificates and labels means a certain degree of sustainable development implementation. Environmental certifications and labels prove systematic management of environmental protection issues. They also indicate a certain quality that promotes adopted quality, potential benefits and responsible behaviour. Through them cities show a different image, so they serve as a mean of diversification. Creating the city's identity as a sustainable city has an additional impact on the improvement of urban space and the environment, the development of new attractions and other content of the city, ultimately affecting the quality of life in the city. At the same time, cities further attract human and financial capital, and especially tourists. Eco-certification and labelling in tourism imply more efficient tourism management and high quality and innovative products and services. Therefore, they enable the diversification, recognisability and competitiveness of the destination on the tourist market. The key features of ecological certifications and labels in tourism are voluntary focus on conservation and environmental protection with direct effects with high implementation and maintenance costs, but in the long term, they enable lower operating costs, improving the quality of the environment at the destination. They also improve image while promoting change in behaviour patterns, considering they affect positively on the behaviour of the tourists. For that reason, eco-certification and labels promote the quality of the destination environment, while tourists aware of environmental pollution choose a destination with a high quality environment. Consuming products and services with eco-certificates and labels, they want to contribute to

environmental protection and conservation. At the same time, eco-certifications and labels attract niche demand and tourists who are willing to pay a higher price for such offer. The implementation of ecological certificates and labels also affects the local population and other stakeholders because they preserve and protect the quality of the environment as a prerequisite for long-term tourism business and the well-being of the local community. They are also indicators of sustainable tourism development, so the existence of a greater number of eco-certificates and labels in the destination is a prerequisite for the sustainability of the destination. In addition, the creation of a globally recognizable system of sustainable tourism development certification and label enables differentiations, recognition and comparison between destinations on the tourist market. It also promotes global sustainable development goals.

Republic of Croatia is undergoing a process of urbanization similar to the process which other European countries are going through. Croatia is one of the poorest urbanized European countries. Because of the specificity of the regions, Croatia is unevenly urbanized with significant regional and spatial differences. The Adriatic region is the most urbanized, while the continental part is a less urbanized region of Croatia. Accordingly, cities are divided into Mediterranean and Central European circuit, and in total, small towns dominate in Croatia. According to the list of cities, in 2016 there were 127 towns and the City of Zagreb, which has the status of a town and county, while more than half of the total Croatian population lives in cities. As a member of the European Union, Croatia has adopted the classification of Nomenclature of territorial units for statistics (NUTS), developed by the European Bureau of Statistics as a system for the identification and classification of spatial units. According to this classification, Croatia is divided into two statistical regions of the NUTS 2 level (Continental Croatia and Adriatic Croatia), while the state represents NUTS 1 level, and the county NUTS 3 level.

Due to its geopolitical position, rich cultural and natural heritage and favourable climatic conditions, the Republic of Croatia has a long tourist tradition. In the development process, Croatian tourism has undergone several phases, and since the late 90s Croatia continually records an increase of tourist traffic. Despite the development of tourism and its positive results, negative features of Croatian tourism are still present, namely seasonality, excessive focus on the sun and sea product with insufficient diversification and quality of other products and

services, lack of attractions and other contents, unfavourable structure of accommodation capacity, lack of quality workforce etc. Preserved environment and quality natural and cultural heritage is the fundamental advantage of Croatian tourism. Last two tourism development strategies stressed main goals of sustainable development of Croatian tourism. In order to manage the tourism destination effectively, Croatia must reorganize the outdated system of tourist boards and create a destination management organizations. It should also harmonize and improve the legislative framework for strengthening entrepreneurship and investment, and strategic planning of tourism development at the regional and local level. Additionally, there is a need for setting up an institutional framework for the systematic implementation of lifelong learning for employees in tourism. Finally, it is necessary to define a methodology and an indicator system for measuring and monitoring the sustainable development of tourism at the national level, and to create a satellite tourism account with the aim of measuring real economic effects. Thus, the constraints of the development of Croatian tourism are evident, so Croatia has to deal with these tasks in order to ensure the sustainable development of tourism in its area.

Tourism in Croatia has an important role in the economy and society. This fact proves the principles of sustainable development of Croatian tourism, according to which Croatia develops tourism in all its areas with the aim of improving the quality of life of the local community while preserving the natural resources and cultural and historical heritage on which its tourism is based. This is particularly evident in the Adriatic Croatia, where tourism is considerably more developed than in Continental Croatia. In this respect, tourism traffic is concentrated in the cities that make up most of the total tourist traffic of Croatia. In the cities of Adriatic Croatia, the peak season is more burdened, while the increase of the number of beds in private accommodation indicates the need for regulation of tourist traffic. Certain negative effects of tourism in the Adriatic cities additionally indicate approaching the critical point of the destination carrying capacity. Therefore, tourism development in cities need to be properly managed, and the concept of sustainable development is a potential model of sustainable development of tourism in urban destinations in the Republic of Croatia.

The paper examines the constraints of the implementation of the concept of sustainable tourism development in the urban destinations of the Republic of Croatia. Within the concept, various methodologies and indicators systems for measuring and monitoring the sustainable

tourism development have been developed, whose purpose is to timely and clearly warn on changes of certain values significant for the development and management of tourism. Sustainable tourism development indicators are key in planning, defining and monitoring the achievement of development goals, therefore they are foundation of the effective management of sustainable tourism development. At the same time, indicators show the level of implementation of the concept of sustainable tourism development in the destination. Different methodologies and indicators systems have been currently developed, with the aim of creating an appropriate system of indicators uniquely applicable to all destinations, enabling monitoring of sustainable development and comparison of tourism destination. In spite of everything, there is still a current problem of implementation of the concept. Also, no single system for measuring, monitoring and comparing the sustainable development of tourism destinations has been established yet. This aspect leads to the scientific problem of research. Considering the heterogeneity of tourism and different functions, interests and goals of the stakeholders in the tourism destination, stakeholders of the urban tourist destinations behave differently in destination development, accordingly they evaluate the baseline indicators of sustainable tourism destination development differently. For this reason, it is not possible to apply all the baseline indicators of sustainable tourism development in urban destinations.

From this point of view, the paper explored, analysed and systematically elaborated past scientific and professional knowledge in the field of sustainable development and tourism. Empirical research has explored the problem of the inability of applying baseline indicators of sustainable tourism development in urban destinations. By analysing the basic systems of sustainable tourism development indicators set by the world organizations and researches related to their application, and in accordance with defined selection criteria, stakeholders of the eight urban destinations of the Republic of Croatia evaluated a significance of the indicators of sustainable tourism destination. The aim of the research was to determine the applicability of the existing baseline indicators of sustainable tourism development in urban destinations in order to identify specific indicators suitable for defining sustainable urban destination. In addition, the aim of the work was to find the relationship between the level of tourism development and the level of implementation of sustainable tourism development in urban destinations. Finally, based on all the results obtained, the aim of the research was to create a model of sustainable tourism development of urban destination. Since different

stakeholders operate in the urban destination (public and private sector, civil society, local population and tourists), these stakeholders need to evaluate the indicators in order to define specific indicators of the sustainable tourism development in such destinations. Therefore, the purpose of the research was to create a model for the implementation of selected specific indicators applicable in process of making strategic plan for sustainable tourism development of urban destination.

Various scientific methods have been used in this paper. A review of the literature covered the current scientific and professional knowledge from a wider area of the research. Methods appropriate to social sciences, such as historical and descriptive methods, methods of analysis and synthesis, deduction and induction, generalization and specialization, and comparisons and classifications, have been used for the collection and processing of secondary data. The purpose of these methods was to define the theoretical framework of the wider area of research and to define the key variables and factors of the concept of sustainable tourism development necessary for establishing and conducting primary empirical research. The conceptual model of empirical research is based on the Butler's Destination Area Lifecycle Model and indicators of sustainable tourism development as key elements of management of sustainable tourism development. According to this model, each destination has its own development phase and begins with exploration and involvement in tourist movements, followed by a development phase and leading to the consolidation and stagnation phase. At the development stage, the destination can reach a critical point of its carrying capacity when it faces the declining phase where the destination becomes less attractive and the investment and number of tourist arrivals decreases, together with its total competitiveness. In the destination development phase intervention and regulation are key issues, where planning and managing sustainable development using goals and indicators of sustainable tourism development are possible. Butler's model is complemented by the Buhalis' tourism destination development cycle, which has defined the elements on which it is possible to determine each development phase and level of tourism development of the destination. Followed the theoretical and practical settings of these models, a fundamental determinant of the research and implementation of the concept of sustainable tourism development is the level of tourism development of the destination. This determinant has direct influence on the adoption and implementation of strategic development documents in destination, the involvement of stakeholders in the destination management, especially local government and

population, the existence of an efficient multi-stakeholders network, an institutional environment, a type of destination and tourists, and on other constraints related to the implementation of the concept of sustainable tourism development.

Empirical research was conducted on the stakeholders of eight Croatian urban destinations. The criteria for selecting cities in the sample were the following. The spatial scope of the survey includes the cities of the Adriatic and Continental Croatia representing NUTS 2 regions by the classification of Nomenclature of territorial units for statistics. According to the number of tourist overnights, each of the NUTS 2 regions included four counties (as NUTS 3 regions) with the highest number of tourist overnights spent. Finally, according to the largest number of tourist overnights in each of the previously selected counties (NUTS 3), the survey included an urban destination with the highest number of tourist overnights spent. The choice of eight cities in the sample justifies the complexity and dynamics of the research. The number of overnights has been selected as a criterion considering the availability of the data and relevance to the survey. Namely, the number of overnights is a fundamental indicator of tourist traffic, and it is also crucial for the issue of destination carrying capacity and sustainability of urban destination because of the tourism intensity and tourist density. In spite of the relatively large number of tourist arrivals and overnights, urban destinations of Continental Croatia are still in the phase of research and inclusion in the tourist movement. Accordingly, research included the most developed tourist destinations of Continental Croatia, which are still at a lower level of tourist development. At the same time, in the Adriatic Croatia, urban destinations with the largest number of tourist arrivals and overnights have been selected, as they are most threatened by the problem of carrying capacity and the sustainability of tourism destinations. These criteria cover the entire territory of the Republic of Croatia and urban destinations at different level of tourist development.

Four counties (Karlovačka, Krapinsko-zagorska, Osječko-baranjska and Varaždinska) are included in the Continental Croatia, while in these counties Karlovac, Krapina, Varaždin and Osijek are included as the cities with the largest number of tourist overnights in 2015. In the Adriatic region, the counties with the largest number of tourist overnights are chosen (Istarska, Splitsko-dalmatinska, Primorsko-goranska and Zadarska) where the cities with the most realized tourist overnights in 2015 are included (Rovinj, Split, Mali Lošinj and Zadar). The pilot research was conducted in Zadar in 2015, and after the research methodology was

established, in 2016 research was carried out into the remaining seven urban destinations. Combined qualitative and quantitative empirical research has included relevant research instruments used in social sciences. In the area of qualitative research, guided focus groups examined the attitudes, opinions and experiences of the stakeholders of the internal environment of urban destinations (public and private sector and civil society). Through a structured questionnaire conducted on a random sample of respondents, the attitudes of the local population were examined as a key component of the destination sustainability. Primary data of tourist attitudes were collected by the structured questionnaire, while the survey was conducted on a random sample of respondents. Participants of the focus groups and other stakeholders of the urban environment of the urban destinations and the local population and tourists evaluated the significance of the baseline indicators of sustainable tourism development.

Regarding the research goals and hypotheses, data collected in empirical research are systematized and analysed by statistical package SPSS, version 23. Descriptive and inferential statistics are used for data analysis. Univariate analysis of variance (ANOVA) is used for analysis of the research results and for testing research hypotheses. The ANOVA method enables studying of groups (four basic groups of stakeholders) in different spatial units (urban places) in a period (time) for a large set of units. Consequently, the cities of the Republic of Croatia represent a population, and the selected cities make up the sample of urban destinations where research is conducted. In each urban destination, there are four basic groups of stakeholders, which have the same or similar characteristics at the urban destination level. Each group in a particular urban destination is determined by a sample of respondents. Stakeholders of urban destinations also represent the population at the level of a particular urban destination or at the population of cities. Grouping stakeholders under the same or similar characteristics, samples of the four basic groups in each urban destination or in entire population of cities are obtained. ANOVA looks at the differences between these groups at the level of a single urban destination and at the level of whole population (all cities). In addition, multiple regression analysis (backward), principal component analysis (PCA), hi-squared test, and Levene's equation test were used. Key variables are selected according to the criteria defined, and in the model they are stakeholders of the urban destinations and indicators of sustainable tourism development, while a relationship between variables enables conditions for creation of the model.

Qualitative research has been carried out by focus groups in all urban destinations. Eleven focus groups were conducted in total. Focus groups involved the stakeholders of the internal environment of the destination, i.e. representatives of the public and private sector and civil society. The results of the focus groups indicate some shortcomings related to the management of tourism development in the Republic of Croatia and the observed urban destinations. At the state level, the inefficiency of the current structure of the tourism system of the Republic of Croatia is evident, which is why it is necessary to set up a destination management organization that will manage the destination at the regional and local level. This is closely related to the failure of implementation of the national tourism development strategy and set development goals. In the majority of observed urban destinations, there are no strategic development plans which, according to the stakeholders are key for managing tourism development in the urban destination. At the same time, the institutional environment is not favourable, especially in the Continental Croatia because of reorientation to tourism in the Adriatic part of Croatia. In the Adriatic urban destinations unfavourable interference of politics has been further highlighted as a shortage. Other constraints have been observed in urban destinations related to the management of tourism development, such as ineffective multi-stakeholder network in the destination, lack of co-operation and lack of functional communication channels, insufficient involvement of certain stakeholders in tourism management, especially city government and local population. Financial funds in destinations are generally missing, although they are not a fundamental problem, but lack of certain knowledge of the public and private sectors certainly is. As far as the concept of sustainable tourism development is concerned, the stakeholders of the internal environment generally understand the concept, but not the basic principles, goals and potential benefits. Despite all this, in the observed urban destinations there are positive attitudes about the impact and effects of tourism, although in coastal towns the stakeholders are aware of the negative effects of tourism and the potential consequences in the future. However, in these destinations the destination carrying capacity is not yet questionable, so in some destinations it is considered that destination needs more tourists and/or different structure of tourists. It is positive that the stakeholders of the internal environment see their urban destination as a city with the surrounding area or with the county, which makes it a prerequisite for the development of special interest tourism in the wider area and the possibility of relocating the city's nuclei. The prospects of their urban destinations stakeholders see through the development of health,

sport and recreational tourism, and cultural, gastronomic and MICE tourism, where the key resource is a preserved and quality environment.

In selected urban destinations survey was conducted on the local population using a structured questionnaire. Respondents were selected by random selection. In addition to the demographic characteristics of respondents, the questionnaire consisted of various issues related to the impact of tourism on the urban destination and its sustainable development. The surveyed citizens generally express a positive attitude about the impact of tourism on their city, family and personally. Positive attitudes vary regarding the level of tourism development of the destination and current involvement of the respondents in tourism, so more positive attitudes are expressed in the urban destinations of Adriatic Croatia, which are at a higher level of tourist development compared to continental urban destinations. However, tourism in developed destinations of the Adriatic Croatia also has negative effects, such as crowds, traffic problems, lack of parking spaces, rising prices and environmental pollution. At the same time, in these urban destinations, citizens want to be more involved in tourism in the future, and the intensity varies with regard to their current involvement in tourism. Citizens involved in tourism are also more aware of the negative effects of tourism and more critical of the potential consequences in the future. Accordingly, the role of local population in destination management is more important in destinations at a higher level of tourism development. On the other hand, in continental destinations, citizens are not sufficiently aware of the opportunities and needs of their city and do not recognize the tourist potential. Also, citizens believe that they need more tourists, but also a different structure of tourists. The surveyed citizens of the observed urban destinations are generally most satisfied with the safety and the preservation of the environment and nature, and they see their destination as a destination of health, sport and recreational tourism, and cultural, gastronomic and MICE tourism (preserved environment is a key resource).

Survey was also conducted on the tourists using a structured questionnaire. Tourists in the destination were randomly selected. For a better understanding of the problem of research, in addition to the Croatian language the questionnaire was offered on seven foreign languages. Beside the demographic characteristics of tourists, the questionnaire contained various issues related to tourism and tourist behaviour and their satisfaction with urban destination. The survey found that tourists come to the destination because of different motives, while tourists

are highly motivated by the preserved environment, peace and natural heritage. At the same time, they are most satisfied with the preservation of the environment and nature and the safety of the destination. However, tourists generally face increasing demands, and note the lack of tourist offering in the urban destinations. According to tourism trends, attitudes and behaviours show that tourists are more and more demanding and mobile because, besides staying in the observed destination, they go to other places as well. This is also related to the lack of loyalty to the destination, as surveyed tourists would generally recommend the destination but would not return to the same destination next year. This behaviour is particularly seen in some coastal destinations that are at the phase of tourism development.

Three research hypotheses have been set in the paper, whose testing points out the importance of sustainable tourism development indicators for destination management and the relevance of eco-certifications for tourists when choosing destinations. Using the appropriate methods, these hypotheses were tested, whereby two hypotheses were accepted and one rejected. The objectives of the work are realized, firstly because the baseline indicators of sustainable tourism development established in the system of indicators, which were evaluated by all the stakeholder groups of urban destinations are applicable in urban destinations. At the same time, specific indicators of sustainable tourism development have been identified through the evaluation. These specific indicators can be applied in the planning of sustainable tourism development of urban destinations. In accordance with this, it is established that there are differences between the stakeholder groups of urban destinations, which is why they differently evaluate the indicators of sustainable tourism development. In this context, the differences exist between urban destinations and between regions, indicating that there are differences in the evaluation regarding the level of tourism development of certain urban destination. In addition, the implementation of the concept of sustainable tourism development depends on the level of tourism development, because certain developed destinations have solved the constraints related to the implementation of the concept, i.e. some of them are already in the phase of its implementation. Considering all the facts, a model of sustainable development of tourism in urban destinations is proposed. Model explains the relationships and impacts of various factors in the function of sustainable development, while at the same time points out the possibilities and constraints of managing the sustainable development of tourism in urban destinations based on indicators and eco-certifications. The proposed model can be implemented during the formulation and

implementation of a strategic plan of sustainable tourism development of urban destination. Certain constraints have also been set in the paper, together with recommendations for further research in the area of interest. The perspectives of this paper arise from the new scientific and professional knowledge related to the application of the concept and indicators of sustainable tourism development on a global scale, and especially on the territory of the Republic of Croatia and its urban destinations.

Keywords: sustainable development, tourism, sustainable development of tourism, sustainable urban development, sustainable development of tourism in urban destinations

SADRŽAJ

	Stranica
PREDGOVOR	I
SAŽETAK	II
SUMMARY	XVI
SADRŽAJ	XXXI
1. UVOD	1
1.1. PROBLEM, PREDMET I OBJEKTI ISTRAŽIVANJA.....	3
1.2. HIPOTEZE ISTRAŽIVANJA.....	5
1.3. CILJEVI I SVRHA ISTRAŽIVANJA	5
1.4. ZNANSTVENE METODE KORIŠTENE U ISTRAŽIVANJU.....	6
1.5. STRUKTURA RADA	7
2. KONCEPT ODRŽIVOG RAZVOJA TURIZMA	9
2.1. ODRŽIVI RAZVOJ KAO KONCEPT RAZVOJA SUVREMENOG DRUŠTVA ...	9
2.1.1. Razvoj i održivost.....	9
2.1.2. Povijesni razvoj koncepta održivog razvoja.....	14
2.1.3. Organizacije i institucije uključene u razvoj i implementaciju koncepta održivog razvoja	22
2.1.4. Suvremeni izazovi koncepta održivog razvoja.....	25
2.2. ODRŽIVI RAZVOJ TURIZMA	34
2.2.1. Turizam u gospodarskom sustavu	35
2.2.2. Globalna turistička kretanja 21. stoljeća	36
2.2.3. Utjecaj turizma na okoliš.....	43
2.2.3.1. <i>Ekološki utjecaj turizma</i>	44
2.2.3.2. <i>Društveno-kulturni utjecaj turizma</i>	49
2.2.3.3. <i>Ekonomski utjecaj turizma</i>	52
2.2.4. Turizam u okviru koncepta održivog razvoja	56
2.2.5. Načela i ciljevi održivog razvoja turizma	61
2.2.6. Rasprava o konceptu održivog razvoja turizma	66
2.2.7. Područja interesa održivog razvoja turizma	72

2.3. ODRŽIVI RAZVOJ TURIZMA U URBANIM TURISTIČKIM DESTINACIJAMA	77
2.3.1. Održivi razvoj turističkih destinacija	77
2.3.2. Mogućnosti i ograničenja implementacije održivog razvoja turizma	82
2.3.3. Održivi razvoj turizma urbanih turističkih destinacija	89
2.3.4. Uloga dionika u održivom razvoju turizma urbanih turističkih destinacija	101
2.3.5. Održivi razvoj turizma Republike Hrvatske	108
2.3.5.1. Perspektiva razvoja hrvatskoga turizma	109
2.3.5.2. Analiza pokazatelja razvoja hrvatskoga turizma	117
3. MJERENJE I PRAĆENJE ODRŽIVOG RAZVOJA TURIZMA U URBANIM DESTINACIJAMA	125
3.1. POKAZATELJI ODRŽIVOG RAZVOJA	125
3.1.1. Razvoj i definiranje pokazatelja održivog razvoja	125
3.1.2. Nosivi kapacitet razvoja	136
3.1.3. Razvoj i definiranje pokazatelja održivog razvoja turizma	139
3.1.4. Nosivi kapacitet održivog razvoja turizma destinacije	163
3.1.5. Istraživanja vezana uz pokazatelje održivog razvoja turističkih destinacija	169
3.1.6. Certifikati i oznake održivog razvoja turizma u turističkim destinacijama	182
3.2. URBANA DESTINACIJA KAO OKVIR ZA MJERENJE ODRŽIVOG RAZVOJA TURIZMA	196
3.2.1. Urbanizacija kao problem današnjice	197
3.2.2. Održivi razvoj gradova	206
3.2.3. Pokazatelji održivog razvoja gradova	216
3.2.4. Istraživanja vezana uz pokazatelje održivog razvoja turizma urbanih turističkih destinacija	223
3.2.5. Istraživanja vezana uz pokazatelje održivog razvoja turizma urbanih turističkih destinacija u Republici Hrvatskoj	229
4. EMPIRIJSKO ISTRAŽIVANJE	233
4.1. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA	233
4.1.1. Konceptijski model istraživanja	239
4.1.2. Definiranje kriterija za odabir gradova na kojima se provodi istraživanje	241
4.1.3. Definiranje kriterija za odabir metoda i instrumenata istraživanja	247

4.1.4. Definiranje varijabli istraživanja	251
4.2. REZULTATI ISTRAŽIVANJA	255
4.2.1. Analiza rezultata istraživanja prikupljenih fokus-grupama	255
4.2.2. Analiza rezultata anketnog istraživanja lokalnog stanovništva i turista u destinaciji s osvrtom na rezultate fokus-grupa	272
4.2.2.1. Rezultati istraživanja utjecaja turizma na destinaciju	274
4.2.2.2. Analiza obilježja urbanih turističkih destinacija	288
4.2.3. Testiranje istraživačkih hipoteza	299
4.3. OGRANIČENJA ISTRAŽIVANJA	356
4.4. PREPORUKE ZA DALJNJA ISTRAŽIVANJA IZ PODRUČJA INTERESA	360
5. KREIRANJE MODELA ODRŽIVOG RAZVOJA TURIZMA U URBANIM TURISTIČKIM DESTINACIJAMA	362
5.1. RASPRAVA REZULTATA ISTRAŽIVANJA	362
5.2. KREIRANJE MODELA ODRŽIVOG RAZVOJA TURIZMA URBANIH DESTINACIJA NA TEMELJU REZULTATA DOBIVENIH EMPIRIJSKIM ISTRAŽIVANJEM U URBANIM DESTINACIJAMA	373
5.3. PERSPEKTIVE PROVEDENOG ISTRAŽIVANJA I MODELA ODRŽIVOG RAZVOJA TURIZMA U URBANIM TURISTIČKIM DESTINACIJAMA	376
6. ZAKLJUČAK	379
LITERATURA	398
POPIS TABLICA, GRAFIKONA I SLIKA	449
PRIVITCI	453

1. UVOD

Razvoj čovječanstva posljednjih je desetljeća omogućio podizanje standarda i kvalitetnije životne uvjete. U tome procesu čovjek je svojim djelovanjem iskazao nebrigu za okoliš, čime je ugrozio buduće naraštaje i doveo u pitanje opstanak planeta Zemlje. Sve izraženije nepovoljne klimatske promjene i prirodne katastrofe, ali i socijalne krize, ratovi i politička nestabilnost naveli su na intenzivnije razmišljanje o nužnosti promjena u svrhu očuvanja ljudske rase i Zemlje, stoga se proteklih desetljeća pokušava učinkovitije upravljati prirodnim, materijalnim i ljudskim resursima. U tom se kontekstu sve više pažnje poklanja tehnološkim dostignućima i odgovornom ponašanju koji će omogućiti manji pritisak i utjecaj na okoliš. Takav način razmišljanja i ponašanja razmatra se u okviru koncepta održivog razvoja.

Koncept održivog razvoja počeo se stvarati 70-ih godina prošloga stoljeća kada su postavljeni temeljni ciljevi i načela koje vrijede i danas. U tome razdoblju doživio je različite kritike i prilagodbe, a praktična implementacija na globalnoj, nacionalnoj i lokalnoj razini ostala je njegov ključni problem. Usprkos svemu, koncept održivog razvoja pridonio je svjesnijem promišljanju o razvoju prilagođenom mogućnostima i granicama okoliša. Kao posljedice toga, razmatra se u različitim područjima ljudskoga djelovanja, dok su u svrhu praćenja i mjerenja održivog razvoja razvijene različite metodologije i sustavi pokazatelja.

Usvajanjem koncepta održivog razvoja značajan iskorak učinjen je u turizmu, koji zbog svojih obilježja ovisi o očuvanom i kvalitetnom okolišu. Turizam svojim kontinuiranim razvojem i rastom stvara određeni pritisak na okoliš, stoga je primjena koncepta održivog razvoja u turizmu bila odgovarajuće sredstvo za smanjenje njegovih negativnih učinaka na okoliš o kojemu znatno ovisi. Koncept održivog razvoja turizma također je doživio određene promjene i prilagodbe, pri čemu je osiguravanje ekološke, društveno-kulturne i ekonomske ravnoteže ostao temeljni cilj koncepta. Zbog složenosti primjene koncepta, održivi razvoj turizma razmatra se u okviru turističke destinacije kao homogene prostorne jedinice koja može učinkovitije upravljati održivim razvojem turizma. U svrhu učinkovitijeg upravljanja održivim razvojem turizma razvijena je različita metodologija i sustavi pokazatelja za njegovo mjerenje i praćenje. Pokazatelji predstavljaju ključan element planiranja, postavljanja ciljeva i praćenja njihovog ostvarenja, stoga pokazatelji služe kao podrška učinkovitom upravljanju razvojem turizma destinacije. Cilj razvijanja metodologija i pokazatelja održivog razvoja

turizma bio je stvaranje odgovarajućeg sustava pokazatelja jedinstveno primjenjivog na svim destinacijama, koji će omogućiti praćenje održivog razvoja turizma destinacija i njihovu usporedbu.

Proces urbanizacije uvjetovan industrijalizacijom, ali i drugim čimbenicima, omogućio je razvoj gradova, povećanje njihova broja i porast ukupnog svjetskog stanovništva koje živi u gradovima. Gradovi su time postali politički, ekonomski i društveno-kulturni centri koji svojim sadržajima i uslugama značajno privlače ljude. Istovremeno, zauzimanje prostora, intenzivno korištenje resursa i urbani način života degradiraju okoliš i značajno utječu na klimatske promjene. Zbog intenzivnog koncentriranja stanovništva u gradovima koje često na odgovarajući način ne prati potrebna infrastruktura i usluge, ali i zbog zahtjeva postavljenih standarda, gradovi se sve više suočavaju s problemom osiguravanja kvalitete života lokalne zajednice, koji se nameće kao temeljni cilj održivog urbanog razvoja.

Zbog procesa urbanizacije i rasta turizma gradovi također postaju turistički centri, a svojom infrastrukturom, sadržajima i atrakcijama privlače znatan broj turista. Ovomu je doprinijela koncentracija kapitala i inovacija u gradovima, razvoj tehnologije, posebice prometne i komunikacijsko-informacijske, te promjene u turističkim trendovima. Zbog tih obilježja, gradovi postaju urbane turističke destinacije u kojima se ostvaruje znatan udio ukupnog svjetskog turističkog prometa. Osim s problemima održivog urbanog razvoja, gradovi su stoga dodatno suočeni s pritiskom turizma i mogućim negativnim učincima na njihov okoliš. Gradovi Republike Hrvatske pod istim su utjecajem jer se u njima ostvaruje većina ukupnog hrvatskoga turističkog prometa. Sukladno s time, gradovi su prisiljeni pronaći odgovarajući način upravljanja razvojem turizma, pri čemu je koncept održivog razvoja turizma mogući model upravljanja održivim razvojem turizma urbanih turističkih destinacija.

Problematika izložena u uvodnome dijelu detaljnije je razrađena u sljedećim tematskim jedinicama: 1) PROBLEM, PREDMET I OBJEKTI ISTRAŽIVANJA, 2) HIPOTEZE ISTRAŽIVANJA, 3) CILJEVI I SVRHA ISTRAŽIVANJA, 4) ZNANSTVENE METODE KORIŠTENE U ISTRAŽIVANJU i 5) STRUKTURA RADA.

1.1. PROBLEM, PREDMET I OBJEKTI ISTRAŽIVANJA

Turizam proteklih desetljeća bilježi značajnu ekspanziju i kontinuirani rast. U prošlom desetljeću raste po prosječnoj godišnjoj stopi od 6%, te je tako u 2014. godini ostvareno čak 1,13 milijardi međunarodnih turističkih dolazaka, a sličan rast očekuje se i u nadolazećim godinama, odnosno predviđa se da će u 2030. godini biti ostvareno oko 1,8 milijardi dolazaka (UNWTO, 2015ab). Sukladno s ovim predviđanjem, ITB izvještaj (2014) navodi kako trenutačno najveći porast bilježi urbani turizam, pa su tako turistički dolasci u urbanim područjima u proteklih pet godina porasli za 58% te čine 20% ukupnog turističkog tržišta. Tomu je pridonio proces pojačane urbanizacije, bolje cestovne dostupnosti i zračne povezanosti gradova, kraći boravak na putovanjima (tzv. short breaks ili city breaks) i veći broj putovanja na razini godine (Sharpley, 2009: 1; Ashworth i Page, 2011; UNWTO, 2011). Veliki su gradovi posebno prepoznati kao atraktivne turističke destinacije, a u pojedinim gradovima godišnji turistički dolasci premašuju ukupnu populaciju grada (ITB, 2014; Maxim, 2015). Sukladno s turističkim trendovima i procesom urbanizacije, gradovi se zbog svojih geoprometnih obilježja i sadržaja pretvaraju u urbane turističke destinacije, koje zbog intenzivnog okupljanja turista podnose sve veći pritisak na svoj okoliš.

Izraženi pritisak, utjecaj i učinci turizma, ali i sve veći zahtjevi turističkog tržišta naveli su urbane turističke destinacije da se suoče sa složenim upravljanjem razvoja turizma destinacije. Koncept održivog razvoja turizmu je pružio određena rješenja zbog čega je postao imperativ u upravljanju razvojem turizma, posebice u okviru urbane turističke destinacije kao homogenog, funkcionalnog i integriranog prostora. Ta obilježja trebala su omogućiti učinkovitiju implementaciju načela i ciljeva održivog razvoja turizma, međutim, problem implementacije održivog razvoja turizma još je uvijek aktualan te se i dalje preispituje. Održivi razvoj turizma temelji se na uravnoteženom upravljanju ekološkim, društveno-kulturnim i ekonomskim razvojem zbog čega zahtijeva usklađivanje interesa i ciljeva dionika, uključenost svih dionika u provedbu ciljeva i kompromisno upravljanje na svim razinama vlasti. Ograničenja implementacije koncepta nastaju zbog heterogenosti turizma, različitih i višebrojnih dionika u destinaciji te drugih čimbenika koji utječu na implementaciju koncepta i upravljanje održivim razvojem turizma urbanih turističkih destinacija.

U okviru koncepta održivog razvoja turizma razvijena je metodologija i sustavi pokazatelja za njegovo mjerenje i praćenje. Svrha je pokazatelja da na vrijeme i jasno upozore na promjene

određenih vrijednosti značajnih za razvoj i upravljanje, stoga su pokazatelji ključni za planiranje, definiranje razvojnih ciljeva i praćenje njihova ostvarenja, kako bi se pravovremeno poduzele korektivne akcije i mjere (White et al., 2006abc). Stoga su pokazatelji temelj učinkovita upravljanja održivim razvojem turizma destinacije. Njima je također moguće utvrditi razinu implementacije koncepta održivog razvoja turizma u destinaciji. U posljednjih 30-ak godina razvijeni su različiti sustavi pokazatelja održivog razvoja turizma (UNWTO, 1996, 2004; Eurostat, 2006ab; TSG, 2007; European Commission, 2013ab; GSTC, 2013) s ciljem definiranja jedinstveno primjenjiva sustava pokazatelja održivog razvoja turizma koji će omogućiti mjerenje, praćenje i usporedbu održivog razvoja turizma destinacija. Istraživanja vezana uz primjenu tih pokazatelja u početku su provedena u destinacijama u razvoju, a manje u razvijenim destinacijama, no u kasnijoj fazi pristupilo se istraživanjima u destinacijama na različitim razinama turističkog razvoja. U tom kontekstu provedena su određena istraživanja u urbanim turističkim destinacijama, iako su oskudna, a slična situacija prisutna je u Republici Hrvatskoj u kojoj je primjena koncepta održivog razvoja turizma u začetcima. Dakle, usprkos mnogobrojnim istraživanjima, strategijama, priručnicima, metodologiji i sustavima pokazatelja održivog razvoja turizma ostao je aktualan problem implementacije koncepta održivog razvoja turizma, pri čemu još uvijek nije definiran jedinstveni sustav za mjerenje i praćenje održivog razvoja turizma destinacija, pa tako ni urbanih turističkih destinacija.

Prema gore navedenome postavljen je znanstveni **problem istraživanja**, a to je:

- nemogućnost primjene svih općih pokazatelja održivog razvoja turizma u urbanim destinacijama,
- nemogućnost istoznačnog razumijevanja i vrednovanja općih pokazatelja održivog razvoja turizma kod dionika urbanih destinacija,
- nepostojanje modela održivog razvoja urbane destinacije.

S ovog aspekta **predmet istraživanja** je istražiti, analizirati te sustavno povezati i elaborirati dosadašnje teorijske i znanstvene spoznaje iz područja održivog razvoja i turizma, a putem empirijskog istraživanja istražiti problem nemogućnosti primjene općih pokazatelja održivog razvoja turizma u urbanim destinacijama, te na temelju analiziranih rezultata definirati specifične pokazatelja održivog razvoja turizma i kreirati model održivog razvoja turizma u

urbanim destinacijama. Definirani problem i predmet istraživanja odnose se na sljedeće **objekte istraživanja**: koncept održivog razvoja, turizam i urbane turističke destinacije.

1.2. HIPOTEZE ISTRAŽIVANJA

Problem, predmet i objekti istraživanja stvorili su pretpostavku za postavljanje istraživačkih hipoteza. Hipoteza je formulirana tvrdnja o jednom ili više parametara populacije čije su vrijednosti nepoznate, odnosno, to je tvrdnja o obliku distribucije osnovnog skupa čija se vjerodostojnost ispituje slučajnim uzorkom (Bahovec et al., 2015). **Hipoteze istraživanja** su sljedeće:

- H1:** Postoje razlike u vrednovanju značajnosti općih pokazatelja održivog razvoja turizma kod različitih dionika urbane destinacije.
- H2:** Postoji povezanost između vrednovanja značajnosti specifičnih pokazatelja održivog razvoja turizma i razine implementacije održivog razvoja turizma kod različitih dionika urbane destinacije.
- H3:** Posjedovanje certifikata održivog razvoja turizma urbane destinacije utječe na odluku turista da posjeti tu destinaciju.

1.3. CILJEVI I SVRHA ISTRAŽIVANJA

Ciljevi i svrha istraživanja u neposrednoj su vezi s prethodno pojašnjenim problemom, predmetom i objektima istraživanja te postavljenim hipotezama. Temeljni **ciljevi istraživanja** su sljedeći:

- utvrditi primjenjivost postojećih općih pokazatelja održivog razvoja turizma u urbanim destinacijama,
- utvrditi specifične pokazatelje održivog razvoja turizma koje dionici urbane destinacije smatraju značajnima za definiranje održivog razvoja turizma urbane destinacije,
- utvrditi vezu između stupnja razvoja turizma i stupnja implementacije održivog razvoja turizma u urbanim destinacijama,
- kreirati model održivog razvoja turizma urbane destinacije.

U urbanoj destinaciji djeluju različiti dionici (turistička ponuda i potražnja, lokalna uprava i samouprava, stanovništvo i dr.), stoga je potrebno njihovo vrednovanje pokazatelja kako bi se definirali specifični pokazatelji održivog razvoja turizma takvih destinacija. **Svrha istraživanja** je stvaranje modela za implementaciju odabranih specifičnih pokazatelja održivog razvoja turizma kod osmišljavanja strateški održivog turističkog razvoja urbane destinacije.

1.4. ZNANSTVENE METODE KORIŠTENE U ISTRAŽIVANJU

Radi što učinkovitije razrade teme, izučavanja i rješavanja problema te formulacije rezultata istraživanja, odgovarajućom kombinacijom korištene su različite znanstvene metode koje se prožimaju kroz dva dijela istraživanja. Prvi dio istraživanja obuhvaća analizu dosadašnjih znanstvenih i stručnih spoznaja iz šireg područja istraživanja. Sekundarni podatci prikupljeni su i obrađeni upotrebom različitih metoda primjerenih znanstvenoj metodologiji u društvenim znanostima. Povijesnom metodom obrađen je teorijski okvir razvoja koncepta i pokazatelja održivog razvoja te sukladno s tim razvoj koncepta održivog razvoja turizma i pripadajućih mu pokazatelja. Metode analize i sinteze u ovome su dijelu primjenjivane prilikom obrade dosadašnjih teorijskih i empirijskih rezultata. U svrhu klasifikacije ključnih konstrukata prethodno obrađenih u znanstvenoj literaturi, korištene su metode deskripcije, dedukcije i indukcije. Korištenjem metoda generalizacije i specijalizacije te komparacije i klasifikacije cilj je bio identificirati ključne varijable i čimbenike za izgradnju modela teorijskih međuovisnosti održivog razvoja turizma urbane destinacije, koji su se uz pomoć postojećih znanstvenih spoznaja (re)interpretirali, kako bi se došlo do odgovarajućih polazišta za provedbu empirijskog istraživanja.

Drugi dio istraživanja obuhvaća primarno empirijsko istraživanje, a provedeno je na dionicima urbanih destinacija osam hrvatskih gradova. Pokusno istraživanje provedeno je na jednoj urbanoj destinaciji, nakon čega je uslijedilo istraživanje u preostalim sedam urbanih destinacija. Empirijsko istraživanje sadrži relevantne elemente i instrumente istraživanja. Istraživanje stavova, mišljenja i iskustva turističke ponude, lokalne samouprave, kulturnih institucija i ostalih dionika javnog i privatnog sektora te civilnog društva (interesno-utjecajnih skupina) provedeno je s pomoću vođenih fokus-grupa. Na sudionicima fokus-grupa također je proveden upitnik putem kojega su vrednovani opći pokazatelji održivog razvoja turizma.

Istraživanje stavova lokalnog stanovništva kao ključnog dionika održivosti destinacije provelo se strukturiranim upitnikom na slučajnome uzorku ispitanika. U prikupljanju primarnih podataka o stavovima turističke potražnje (turista) koristio se strukturirani upitnik, oblikovan temeljem izloženih teorijskih spoznaja, kao glavna metoda za prikupljanje podataka, informacija, stavova i mišljenja o predmetu istraživanja. Istraživanje se provelo na slučajnome uzorku ispitanika.

Podatci istraživanja usustavljeni su prema postavljenim ciljevima rada, kako bi se definirali sastavni dijelovi i karakteristike sustava, te ostali čimbenici koji opisuju stanje u kojem se sustav nalazi. U ovome je slučaju sustav koji se istražuje urbana destinacija. S obzirom na to da je u istraživanju prisutan veći broj povezanih varijabli nastao zbog promatranja četiriju osnovnih skupina dionika u različitim prostornim jedinicama, prilikom obrade podataka koristila se multivarijatna analiza koja pruža opservacije o više međusobno povezanih varijabli u jednom razdoblju (trenutku) za veliki skup jedinica. Stupanj jakosti i smjer suodnosa između varijabli te ostali podatci prikupljeni primarnim istraživanjem analizirani su i testirani metodama deskriptivne i inferencijalne statistike uz pomoć programskog paketa SPSS, verzija 23. Na temelju obrađenih podataka i utvrđenih činjenica formulirani su rezultati istraživanja, koji su radi bolje usporedivosti grupirani u tablice te grafički i slikovno prikazani. Konačno, metodama analize i sinteze, dedukcije i indukcije te komparacije obrađeni podatci interpretirani su u konačan primjenjivi rezultat rada. Rezultati istraživanja utvrđuju znanstvene spoznaje, a konkretnim segmentima empirijskih rezultata donesena je prosudba o polaznim istraživačkim hipotezama te su izneseni primjenjivi zaključci i preporuke za buduća istraživanja.

1.5. STRUKTURA RADA

U prvome dijelu, UVODU, definiran je problem, predmet i objekti istraživanja, postavljene su istraživačke hipoteze te su navedeni ciljevi i svrha istraživanja. Također su navedene znanstvene metode korištene u istraživanju te je predstavljena struktura rada.

Drugo poglavlje s naslovom KONCEPT ODRŽIVOG RAZVOJA TURIZMA, sastavljeno od triju dijelova, opisuje i aktualizira razvoj koncepta održivog razvoja, pojašnjava specifičnosti

njegove primjene u turizmu te mogućnosti i ograničenja primjene koncepta održivog razvoja turizma u okviru turističkih destinacija, posebice urbanih destinacija.

MJERENJE I PRAĆENJE ODRŽIVOG RAZVOJA TURIZMA U URBANIM DESTINACIJAMA treći je dio rada u kojemu su analizirani pokazatelji za mjerenje i praćenje održivog razvoja i održivog razvoja turizma. U tome dijelu, predstavljenom u dvjema tematskim jedinicama elaborirane su specifičnosti i problematika primjene pokazatelja održivog razvoja i pokazatelja održivog razvoja turizma, uz naglasak na održivi urbani razvoj i održivi razvoj turizma urbanih destinacija.

Četvrtim dijelom, naslovljenim **EMPIRIJSKO ISTRAŽIVANJE**, strukturiranim u četiri tematske jedinice, pojašnjena je metodologija istraživanja, prikazani su i interpretirani rezultati istraživanja, navedena su ograničenja istraživanja i dane preporuke za daljnja istraživanja.

Rasprava rezultata istraživanja, prijedlog modela proizašlog iz rezultata istraživanja te perspektive njihove primjene prikazani su u dijelovima petog poglavlja rada nazvanim **KREIRANJE MODELA ODRŽIVOG RAZVOJA TURIZMA U URBANIM TURISTIČKIM DESTINACIJAMA**.

U šestom dijelu, **ZAKLJUČKU**, na temelju pregleda znanstveno-stručnih spoznaja i rezultata istraživanja prikazanim u prethodnim dijelovima rada, dan je konačni osvrt i zaključak rada.

Na kraju rada prikazana je korištena literatura te popis tablica, grafikona i slika, a u prilogima su postavljeni istraživački instrumenti korišteni u istraživanju.

2. KONCEPT ODRŽIVOG RAZVOJA TURIZMA

Bogata povijest čovječanstva dugo je vremena stvarala okvire trenutačnog stupnja ljudskog razvoja. U tome procesu turizam je postao jedna od najmasovnijih i najdinamičnijih društveno-ekonomskih pojava. Zbog kontinuiranog rasta i različitih učinaka turizam se sve više razmatra u okviru koncepta održivog razvoja. Retrospektiva razvoja koncepta održivog razvoja, aktualni turistički trendovi i usmjerenost održivom razvoju turizma s fokusom na urbane destinacije izloženi su u trima tematskim jedinicama: 1) ODRŽIVI RAZVOJ KAO KONCEPT RAZVOJA SUVREMENOG DRUŠTVA, 2) ODRŽIVI RAZVOJ TURIZMA i 3) ODRŽIVI RAZVOJ TURIZMA U URBANIM TURISTIČKIM DESTINACIJAMA.

2.1. ODRŽIVI RAZVOJ KAO KONCEPT RAZVOJA SUVREMENOG DRUŠTVA

Koncept održivog razvoja od svoga je začetka do danas prošao različite razvojne faze. U povijesnom razvoju koncepta sudjelovale su različite organizacije i institucije, koje trenutačno intenzivno rade na provedbi njegovih načela i ciljeva. Koncept je tijekom proteklog razdoblja doživio različite kritike i tumačenja, dok je istovremeno usvojen u različitim područjima ljudskog djelovanja. Međutim, iako se koncept u svome razvoju prilagođavao suvremenim zahtjevima globalnog okruženja, temeljna načela i ciljevi kao i problematika njihove implementacije ostali su gotovo nepromijenjeni.

2.1.1. Razvoj i održivost

Dvije temeljne odrednice koncepta održivog razvoja, razvoj i održivost, prethodile su stvaranju samog koncepta. Prema Sharpleyu (2000) razvoj i održivost mogu biti u jukstapoziciji, u kojoj su jedan drugome blisko postavljeni s mogućim suprotstavljenim učincima, dok neoklasični ekonomisti ističu da kontradikcija između održivosti i razvoja ne postoji (Sharachchandra, 1991). Sachs (2010: 28) sugerira kako „nema razvoja bez održivosti, niti održivosti bez razvoja“. Pojam razvoj povezan je s prošlim zapadnjačkim konceptom imperijalizma i kolonijalizma, a u tom razdoblju podrazumijevao je razvoj infrastrukture te političke moći i ekonomske politike, služeći imperijalistima kao izvrstan alat marginalizacije i smanjivanja moći pojedinim državama (Tangi, 2005). Ovo oprimjeruje teoriju ovisnosti i imperijalizma, a dodatno se teorijom modernizacije i alternativnim teorijama nastoji pojasniti

koncept razvoja (Sharpley, 2000). Ipak, mnogi autori razvoj povezuju s uvođenjem pojma „nerazvijena područja“ (poslije zvanima i „Države trećeg svijeta“), koje je američki predsjednik Harry Truman uveo polovinom 20. stoljeća, označavajući područja (u to vrijeme oko dvije trećine stanovništva) koja su imala značajno niži životni standard od razvijenih područja (Estevo, 2010: 2). Razvoj se tada odnosio više na ekonomski razvoj, međutim, ubrzo se uvidjelo da je društveno-ekološki razvoj značajniji od ekonomskog razvoja, pri čemu je naglasak stavljen na razvoj čovjeka (pravo na slobodu, obrazovanje, zdravi okoliš, zaposlenost i dr.) te je uslijedilo razdoblje stvaranja i rada svjetskih organizacija s temeljnim ciljem konvergencije stupnja razvoja razvijenih i nerazvijenih područja (Remenyi, 2004). Sukladno s nekoliko neoliberalnih i modernih teorija razvoja postavljenih kroz posljednjih 60-ak godina (Willis, 2005: 27) i suvremenom poimanju razvoja, razvoj je proces čiji je ishod usmjeren na poboljšanje kvalitete života i povećanje samodostatnih kapaciteta gospodarstava koja su tehnički složenija i ovise o globalnoj integraciji (Remenyi, 2004: 22), pri čemu je temeljni cilj stvaranje poticajnog okruženja u kojem će ljudi uživati u dugom, zdravom i kreativnom životu (Tangi, 2005).

Klasične teorije razvoja razmatraju razvoj u okviru ekonomskog rasta i razvoja, a obuhvaćaju četiri temeljna pravca ili modela razvoja (Todaro i Smith, 2003). Prema **teoriji linearnih stadija rasta** razvoj je sinonim za ekonomski rast koji svaka država u određenom stadiju mora proći, a prijelaz iz nerazvijenih u razvijene države može se opisati fazama kroz koje sve države prolaze (od tradicionalnog društva i stvaranja uvjeta za prelazak, do prijelaza u fazu zrelosti i fazu visoke potrošnje). Ovdje su značajna dva modela – Rostowov model i Harrod-Domarov model rasta koji ističu da je za prelazak u fazu razvoja nužna mobilizacija domaće i strane štednje koja će osigurati investicije potrebne za ubrzanje ekonomskog rasta. **Teorije strukturne promjene** naglašavaju da strukturne gospodarske promjene nerazvijenih država omogućuju ekonomski rast i prelazak u razvijene države (iz tradicionalne poljoprivredne u suvremenu industrijaliziranu proizvodnju različitih proizvoda i usluga). Zagovornik ove teorije je Lewis koji u svome modelu kao znatnu komponentu rasta ističe produktivnost, a koju omogućuje brzina strukturnih promjena i prijelaza radne snage u visoko produktivan sektor određene stopom industrijskog ulaganja i stopom akumulacije kapitala. **Revolucija međunarodne zavisnosti** razmatra države u razvoju kao države koje su ograničene političkim, institucionalnim i ekonomskim strogoćama, pri čemu su zarobljene u ovisnosti i dominaciji razvijenih bogatih država. Rezultat takvoga odnosa je nerazvijenost proizišla iz

neokolonijalne zavisnosti i kapitalističkog odnosa bogatih prema siromašnim državama (model neokolonijalne zavisnosti), odnosno kao posljedica neodgovarajućih ili pogrešnih politika koje provode međunarodne agencije za pomoć siromašnim državama u pokušajima da te države postanu nezavisne i samoodržive (model lažne paradigme). **Prema teoriji kontrarevolucije slobodnog tržišta** države su nerazvijene zbog loše alokacije resursa nastale zbog nekorektne politike cijena i pretjerane državne intervencije u državama u razvoju, jer prema neoliberalnoj teoriji slobodna tržišta omogućuju slobodnu trgovinu, privatizaciju javnih poduzeća, jačanje izvoza i poticanje stranih direktnih investicija te ukidanje državnih propisa što potiče ekonomsku učinkovitost i rast. Drugim riječima, prema ovoj teoriji države „trećeg svijeta“ nerazvijene su zbog čvrste ruke države, korupcije te neučinkovitih i nedovoljnih ekonomskih inicijativa (Todaro i Smith, 2003).

Od suvremenih teorija razvoja značajna je Romerova Nova teorija rasta ili Endogena teorija rasta (Romer, 1986; Todaro i Smith, 2003). Prema Romeru, ekonomski rast proizlazi iz unutrašnjosti sustava države ili tvrtke, a presudnu ulogu u ekonomskom rastu imaju znanje i ideje. Endogeni model rasta sastoji se od četiriju osnovnih činitelja: 1) kapital koji je mjeran u jedinicama potrošnih dobara, 2) rad koji uključuje vještine pojedinca, 3) ljudski kapital koji obuhvaća obrazovanje, učenje, razvoje i trening pojedinca i 4) indeks razine tehnologije. Sukladno s ovime, ako žele potaknuti ekonomski rast, države moraju poticati ulaganje u istraživanje i razvoj te akumulaciju ljudskog kapitala, jer je primjerena zaliha ljudskog kapitala na razini države ključ ekonomskog rasta (Romer, 1986; Todaro i Smith, 2003).

U literaturi se navodi različita taksonomija značenja pojma razvoja, a najčešće se ističu sljedeća značenja: 1) razvoj kao strukturna transformacija, 2) razvoj čovječanstva, 3) razvoj demokracije i upravljanja i 4) razvoj kao održivost okoliša (Vázquez i Sumner, 2013). Sharachchandra (1991: 609) opisuje razvoj kao proces usmjerenih promjena, koji uključuje ciljeve i sredstva za ostvarenje tih ciljeva. Prema Thomasu (2004) razvoj označava pozitivne promjene koje je kroz povijest proživljavalo društvo, a i danas ih proživljava, dok Sharpleyev (2009: 30) razvoj ocrtavaju planovi, politike i aktivnosti koje poduzimaju određene institucije, vlade te druge vladine i nevladine organizacije. Sva su tumačenja ispravna, a prethodno iznesena istraživanja vode daljnjemu promišljanju o tome koji su kriteriji i pokazatelji razvoja, tko ih definira i mogu li se istoznačno primijeniti na sva područja. Program za razvoj Ujedinjenih naroda (*United Nations Development Programme – UNDP*) i Svjetska banka

(*World Bank – WB*) najznačajnije su organizacije koje se bave razvojem, a najprihvaćeniji pokazatelj razvoja je indeks ljudskog razvoja (*Human Development Index – HDI*) koji integrira različite kategorije društveno-kulturnog, ekonomskog, ekološkog i političkog razvoja pojedinih područja (Willis, 2005; UNDP, 2015a; WB, 2015a). Sukladno s tim postoje i određene kritike pojedinih institucija koje se bave ovom problematikom. Nilsen (2013) analizira postavljene kriterije Međunarodnog monetarnog fonda (*International Monetary Fund – IMF*), Programa za razvoj Ujedinjenih naroda, Svjetske banke i Svjetske trgovinske organizacije (*World Trade Organization – WTO*) te kritizira klasifikaciju postavljenih kriterija razvoja i zaključuje da su takvi sustavi nejasni, neprimjereni i netransparentni, s obzirom na znatno veliku razliku između stupnja razvoja pojedinih država. U Deklaraciji Programa za razvoj Ujedinjenih naroda iz 2000. godine postavljeno je osam Milenijskih ciljeva koje je trebalo ostvariti do 2015. godine (UN, 2010). Budući da se u tome razdoblju ti ciljevi nisu potpuno ostvarili, dok su se istodobno aktualizirali novi problemi, a stari problemi postali gorući, Milenijski ciljevi prošireni su u okviru nove Rezolucije *Transforming our world: 2030 Agenda for Sustainable Development*, donesene 2015. godine, koja uključuje 17 ciljeva održivog razvoja (UN, 2015d; UNDP, 2015b). Iz donesenih deklaracija vrlo je jasno što razvoj obuhvaća, jer su temeljni ciljevi deklaracija usmjereni ostvarenju ekonomskog razvoja (iskorijeniti siromaštvo i glad, smanjiti nezaposlenost, poticati poduzetništvo i dr.), društvenog razvoja (omogućiti svim ljudima obrazovanje, socijalnu i zdravstvenu zaštitu, ravnopravnost spolova i dr.), ekološkog razvoja (očuvati prirodne resurse, pitku vodu, koristiti obnovljive izvore energije, tehnološke inovacije i dr.) te u konačnici, ka ostvarenju političke stabilnosti i razvoja (osigurati mir i suradnju naroda, osnažiti rad institucija, njihovu suradnju i dr.) (UNDP, 2015b).

Pojam *održivost* doslovno podrazumijeva „kapacitet koji je potreban da se neki entitet, ishod ili proces održi tijekom vremena“ (Jenkins, 2009: 380) i provođenje aktivnosti koje ne iscrpljuju resurse o kojima taj kapacitet ovisi. Budući da se radi o općem poimanju održivosti, ovo značenje je moguće analogno preslikati na sve ljudske aktivnosti i poslovne procese. Dakle, prema općoj definiciji, svaku aktivnost moguće je provoditi u obujmu i varijacijama koje ne dovode do samouništenja, već omogućuju dugoročno ponavljanje i obnavljanje. Međutim, Shiva (2010: 240) ističe da je opće poimanje održivosti opasno jer ne respektira granice okoliša i potrebe da se ljudske aktivnosti prilagode održivosti prirodnih sustava. S obzirom na to da prirodni sustavi omogućuju život ljudi, moraju podržavati procese i ishode

ljudskih aktivnosti, pa održivost nije nikako moguće razmatrati bez ekološkog aspekta (Jenkins, 2009; Sachs, 2010; Shiva, 2010). Sukladno s tim, ekološka održivost postala je temeljni okvir za razmatranje društveno-kulturne i ekonomske održivosti, ali i predmet kontroverzi i neslaganja o konceptu održivog razvoja što je izloženo u potpoglavlju 2.1.4.

Održivi razvoj prvotno se veže uz pojam okoliš, a budući da je izveden iz pojma francusko-engleskog korijena riječi *environment*, različita su značenja i tumačenja pojma okoliš koja mogu dovesti do jezičnih nejasnoća. Naime, vrlo se često pojmovi okoliš i ekologija koriste kao sinonimi, ograničavajući okoliš samo na prirodu ili prirodni okoliš, dok istodobno pojam svjetski okoliš dobiva puno širi aspekt poprimajući gotovo apstraktnu konotaciju (Mebratu, 1998: 514). Moguće nejasnoće javljaju se i kod hrvatskih pojmova okolica i okolina. Međutim, postoji značajna razlika jer pojam okolica označuje kakav širi prostor, širi kraj ili šire područje oko nečega ili nekog mjesta (npr. okolica gradova, bliža okolica i sl.), dok pojam okolina ima prostorno, ali i sve više društveno određenje, označavajući okružje (npr. prirodna okolina, radna okolina, vanjska okolina i sl.). Istodobno, uz pojam održivi razvoj navodi se i pojam održivost, koji se prema nekim autorima odnosi na ekološki održivi razvoj ili održivost nekog procesa, međutim, pojmovi održivi razvoj i održivost u literaturi su gotovo potpuno postali sinonimi (Holden et al., 2014). Razliku u značenju pojmova okoliš i ekologija najjednostavnije je uvidjeti navođenjem aktualnih korištenih definicija.

Prema definiciji Zakona o zaštiti okoliša (NN, 110/07), **okoliš** je „prirodno okruženje organizama i njihovih zajednica uključivo i čovjeka, koje omogućuje njihovo postojanje i njihov daljnji razvoj: zrak, vode, tlo, zemljina kamena kora, energija te materijalna dobra i kulturna baština kao dio okruženja kojeg je stvorio čovjek; svi u svojoj raznolikosti i ukupnosti uzajamnog djelovanja“. Istodobno, **ekologija** je „znanost o međusobnim odnosima i ovisnostima organizama i njihova neživog okoliša. Bavi se međusobnim utjecajima žive i nežive prirode na lokalnoj, regionalnoj i globalnoj razini. Zapravo, ona je znanost o strukturama i funkcijama ekosustava, koja pruža znanstvenu osnovu za zaštitu prirode te potiče i prati učinkovitost tehničkih mjera i uređaja za zaštitu okoliša“ (Bačun et al., 2012: 70). Ekologija je „znanstvena disciplina koja proučava odnose organizma ili skupine organizama i njihova okoliša“, a utemeljio ju je njemački biolog Ernest Haeckel 1869. godine (Sabo, 2013: 2). Dakle, iz toga slijedi da je ekologija uži pojam, u čijem je fokusu priroda, prirodni procesi i ekosustavi, dok je okoliš širi pojam, a u njegovu je fokusu čovjek, koji ne

može živjeti bez svoga okoliša jer obuhvaća čovjekov životni okoliš, kulturnu baštinu, prirodne ekosustave i resurse.

Sukladno s navedenim tumačenjima, u konačnici je potrebno razlikovati zaštitu prirode od zaštite okoliša. Zaštita prirode se prema okolišu odnosi s biološkog aspekta, dok zaštita okoliša okoliš promatra s tehničkog aspekta, odnosno čovjek prema okolišu ima inženjerski pristup kako bi se ograničenim resursima mogao racionalno koristiti (Jambrović, 2014: 50). Dakle, **zaštitom okoliša** „osigurava se cjelovito očuvanje kakvoće okoliša, očuvanje prirodnih zajednica, racionalno korištenje prirodnih izvora i energije na najpovoljniji način za okoliš kao osnovni uvjet zdravog održivog razvoja“ (Sabo, 2012: 2).

2.1.2. Povijesni razvoj koncepta održivog razvoja

Iz literature je vidljivo da još u 18. stoljeću ekonomski teoretičari poput Adama Smitha ističu problematiku razvoja, u 19. stoljeću Karl Marx i klasični ekonomisti Malthus, Ricardo i Mill spominju elemente održivog razvoja, dok nešto kasnije neoklasične ekonomske teorije ističu važnost čistoga zraka i vode te obnovljivih resursa (fosilnih goriva, rudača) te potrebe državne intervencije u slučaju eksternalija, jer je riječ o javnim dobrima (Willis, 2005: 147; Bâc, 2008: 576; Črnjar i Črnjar, 2009: 79). Do tada je, a i stoljeće nakon toga, prevladavala ekonomska doktrina prema kojoj je čovjek bio potpuni gospodar prirodnih resursa (Šimleša, 2003: 404; Črnjar i Črnjar, 2009: 61). Pojam održivi razvoj (*eng. sustainable development*) prvotno potječe iz područja šumarstva, a podrazumijeva mjere pošumljavanja površina i sječe međuzavisnih šuma koje nisu smjele narušiti biološku obnovu šuma (Črnjar i Črnjar, 2009: 79). Prvi se put spominje u strategiji zaštite prirode i prirodnih resursa Međunarodne unije za zaštitu prirode i prirodnih resursa 1980. godine (IUCN, 1980). Iako se u početku održivi razvoj ponajviše razmatrao iz ekološke perspektive, ubrzo se širi na društvene i ekonomske aspekte proučavanja.

Progresivni razvoj nakon Drugoga svjetskog rata i željena ekonomska ravnoteža vodili su ekološkoj neravnoteži (Črnjar i Črnjar, 2009: 18). Neravnoteža između ljudskog razvoja i prirodne ravnoteže okoliša ukazivala je na sve veće ekološke probleme i moguće posljedice katastrofalnih razmjera. Kao uzroke onečišćenja okoliša Črnjar i Črnjar (2009) navode: 1) antropogene uzroke onečišćenja okoliša (ekonomski rast, tehničko-tehnološki razvoj, razvoj industrije, razvoj prometa i prometne infrastrukture, ubrzani rast stanovništva i urbanizacija,

stvaranje velike količine otpada, tehnološki razvoj poljoprivrede i razvoj masovnog turizma), 2) prirodne uzroke onečišćenja okoliša (erozija tla, poplave, potresi, erupcije vulkana, požari, suše i vjetrovi) i 3) ostale uzroke onečišćenja okoliša (ratovi, nedovoljna ekološka svijest, neravnoteža između razvoja i prirodnih ekosustava te ograničene znanstvene, materijalne, organizacijske i tehničko-tehnološke mogućnosti društva). Posljedice navedenih čimbenika vidljive su u različitim ekološkim problemima, poremećajima ekosustava, globalnim klimatskim promjenama, prirodnim katastrofama, gladi i siromaštvu te mnogim drugim negativnim posljedicama koje su sve više ukazivale na neizvjesnu budućnost planeta.

Razvoj temeljen na ekonomskom rastu zadržao se do 70-ih godina prošloga stoljeća, kad se sve više počinje upozoravati na konzumerizam zapadnih visoko industrijaliziranih država, kratkovidnu zaludenost materijalno-ekonomskim rastom i razvojem te neizdrživi pritisak potrošačkog društva na okoliš s posljedicama zagađenog i nekvalitetnog životnog prostora, siromaštva i bolestima (Šimleša, 2003: 404). Istodobna eksploatacija prirodnih resursa, posebno zaliha energetske sirovine, navela je na promišljanje o potrebama budućih naraštaja i stvorila pretpostavku za definiranje stava o dugoročnom i racionalnom korištenju ograničenih prirodnih resursa. To je razdoblje afirmacije određenih međunarodnih organizacija poput Ujedinjenih naroda te Svjetske banke, Međunarodnog monetarnog fonda i Svjetske trgovinske organizacije (tzv. Bretton Woodske institucije) čija je prvotna funkcija bila stabilizacija valute i usklađivanje monetarne politike nakon Drugoga svjetskog rata, te poticanje, razvijanje i usklađivanje globalnoga slobodnog kretanja proizvoda, usluga, kapitala i ljudi (Vizjak, 2006). Iako se djelokrug ovih institucija do danas izmijenio i proširio, one imaju značajni utjecaj na svjetsku politiku i društveno-ekonomski razvoj pojedinih država.

Težnja razvijenih država da se poboljša društveno-gospodarska situacija država u razvoju i nerazvijenih država okupila je u Rimu 1968. godine znanstvenike, ekonomiste i humaniste iz deset država kako bi raspravljali o aktualnim problemima i budućim izazovima čovječanstva (ograničeni prirodni resursi, rast stanovništva, gospodarski razvoj, ekološki problemi i dr.). Plod su njihova rada kao neovisne globalne organizacije nazvane *Rimski klub* publikacije *Granice rasta*, iz 1972. i *Čovječanstvo na raskršću*, iz 1974. godine, koje sadrže rezultate njihovih istraživanja i apel svjetskim moćnicima da nešto poduzmu kako bi se promijenilo ponašanje prema planetu, pri čemu u izdanju iz 1972. godine spominju i pojašnjavaju pojam **održivost** u okvirima suvremenog koncepta održivog razvoja (Drljača, 2012: 20; Meadows et

al., 1972). Rimski je klub upozoravao da će pretjerana industrijalizacija i ekonomski razvoj uskoro preći ekološke granice. Nešto prije, 1971. godine izlazi rad Nicholasa Georgescu-Roegenaa *The Entropy Law and the Economic Process*, koji na sličan način progovara o opasnostima ekonomskog razvoja te svojevrsno obilježava razvoj područja ekološke ekonomije i ekonomike okoliša (Levallois, 2010).

Od toga razdoblja do danas održano je mnogo međunarodnih konferencija, kongresa, *summita* i sastanaka iz kojih su proizašle različite deklaracije, izvješća, rezolucije, konvencije i sporazumi vezani uz rješavanje problema s kojima je suočeno čovječanstvo. U *Tablici 1.* kronološki je dan prikaz značajnijih događaja izravno vezanih uz koncept održivog razvoja, ali i ostalih događaja koja posredno utječu na stvaranje, a potom i provedbu koncepta održivog razvoja. Iz tablice je vidljivo da su događaji različiti, a zbog mnogobrojnosti nemoguće ih je sve obuhvatiti, jer je samo organizacija Ujedinjenih naroda u prošlih sedamdeset godina objavila sedamdeset dokumenta ključnih za razvoj čovječanstva (UN, 2015c).

Tablica 1. Pregled različitih događanja iz područja održivog razvoja

God.	Događaj	Aktivnosti
1969.	Objavljen UN-ov izvještaj <i>Man and His Environment</i> ili <i>U Thant Report</i> .	Aktivnosti usmjerene očuvanju okoliša kako bi se izbjeglo globalno uništavanje okoliša. Sudjelovalo više od 2000 priznatih znanstvenika.
1972.	Prva UN-ova i UNEP-ova svjetska konferencija o stanju čovjekova okoliša (<i>Conference on the Human Environment</i>), Stockholm, Švedska.	Pod sloganom <i>Only One Earth</i> objavljena je deklaracija s akcijskim planom za očuvanje okoliša.
1975.	UNESCO-ova konferencija o edukaciji o okolišu, Beograd, Jugoslavija.	Postavljen je globalnog okvira za edukaciju o okolišu, izjava poznatija kao <i>Belgrade Charter</i> .
1975.	Međunarodna konferencija o okolišu (<i>International Congress of the Human Environment – HESC</i>), Kyoto, Japan.	Istaknuti isti problemi kao u Stockholmu 1972. godine.
1979.	Prva svjetska konferencija o klimi, Ženeva, Švicarska.	Usmjerenost stvaranju Programa istraživanja i praćenja klimatskih promjena.
1981.	Prva UN-ova konferencija o pomoći nerazvijenim državama, Pariz, Francuska.	Izvještaj koji sadrži smjernice i mjere kako pomoći nerazvijenim državama.
1984.	Stvaranje UN-ove komisije za okoliš i razvoj (<i>United Nations World Commission on Environment and Development – WCED</i>).	Zadaća je komisije međunarodna suradnja razvijenih država i država u razvoju te donošenje globalnih razvojnih planova koji će biti u skladu s očuvanjem okoliša.
1987.	Objavljen WCED-ov izvještaj <i>Our Common Future</i> ili <i>Brundtland Report</i> .	Izvještaj koji sadrži temeljna načela koncepta održivog razvoja.
1987.	Objavljen izvještaj <i>Montrealski protokol</i> .	Sadrži istraživanja o štetnim utjecajima na ozonski omotač.
1990.	Druga svjetska konferencija o klimi, Ženeva, Švicarska.	Daljnji razvoj Programa istraživanja i praćenja klimatskih promjena te stvaranje Globalnog sistema

		praćenja klimatskih promjena.
1992.	UN-ova konferencija o okolišu i razvoju <i>Earth Summit</i> ili <i>Rio Conference (United Nations Conference on Environment and Development – UNCED)</i> , Rio de Janeiro, Brazil.	Postavljeni principi održivog razvoja u dokumentu <i>Rio deklaracija</i> i akcijskom planu <i>Agenda 21</i> na kojima se temelji budući rad u području održivog razvoja.
1997.	UN-ova konferencija o klimatskim promjenama, Kyoto, Japan.	Međunarodni sporazum <i>Kyoto protokol</i> čiji je cilj smanjivanje emisije CO ₂ i drugih stakleničkih plinova, koji bi trebao stupiti na snagu 2005. godine.
2000.	Objavljena UN-ova <i>Milenijska deklaracija</i> .	Deklaracija koja sadrži osam milenijskih razvojnih ciljeva postavljenih do 2015. godine.
2002.	Svjetska konferencija o održivom razvoju (<i>The World Summit on Sustainable Development</i>), Johannesburg, Južna Afrika.	Izvještaj o ostvarenim rezultatima u razdoblju od konferencije u Rio, u kojem su ponovljene prijašnje postavljene obveze te zadane smjernice i ciljevi za rad u budućnosti.
2009.	Treća svjetska konferencija o klimi, Ženeva, Švicarska.	Daljni razvoj Globalnog sistema praćenja klimatskih promjena s ciljem pravovremenih predviđanja mogućih katastrofa.
2009.	Svjetski kongres <i>Summit G20</i> , Pittsburgh, SAD.	Države članice G20 su donijele sporazum o umjerenosti i održivoj ekonomiji.
2012.	UN-ova konferencija <i>Rio +20</i> , Rio de Janeiro, Brazil.	Donesen izvještaj <i>Budućnost kakvu želimo</i> ili <i>The Future we Want</i> u kojem je nakon 20 godina obnovljena privrženost ciljevima održivog razvoja i stvaranju temelja za izgradnju zelenog gospodarstva na globalnoj razini.
2015.	UN-ov <i>Sustainable Development Summit 2015</i> , New York, SAD.	Objavljena UN-ova deklaracija <i>2030 Agenda for Sustainable Development</i> u kojoj je postavljeno 17 milenijskih razvojnih ciljeva koji bi se trebali ostvariti do 2030. godine.
2015.	UN-ova konferencija o klimatskim promjenama <i>COP21 Paris Climate Change Conference</i> , Pariz, Francuska.	Sporazum o smanjenju stakleničkih plinova kojim bi se ograničilo globalno zatopljenje, odnosno kojim bi se smanjio rast temperature na Zemlji.

Izvor: obrada autora prema IISD, 2015; SDKP, 2015; UN, 2015b, 2015c; UNEP, 2015a, 2015b; UNDP, 2015c; WMO, 2015a; UNFCCC, 2016

Među mnogobrojnim događajima, tri su ključna događaja postavila temelje i načela održivog razvoja, pa se prema vremenu u kojem su održana stvaranje koncepta održivog razvoja može podijeliti u tri razdoblja. **Prvo razdoblje** obuhvaća razdoblje razvoja ekonomskih teorija, u okviru kojih su pojedini teoretičari (prije spomenuti Smith, Marx, Malthus, Ricardo i Mill) prepoznali granice razvoja i zahtjeve okoliša, djelovanje Rimskog kluba koji je upozoravao na negativne posljedice ekonomskog razvoja te prvu konferenciju Ujedinjenih naroda o stanju čovjekova okoliša, održanu u Stockholmu 1972. godine (Mebratu, 1998; Drexhage i Murphy, 2010). Ta konferencija obilježila je početak stvaranja koncepta održivog razvoja i iako nije potpuno povezala ekološka pitanja s razvojem, istaknula je potrebu mijenjanja ekonomske politike razvoja (UN, 1972; Mebratu, 1998; Drexhage i Murphy, 2010). U izvještaju objavljenom nakon konferencije proklamirana je potreba da se uspostavi ravnoteža između gospodarskog razvoja i okoliša te je postavljeno 28 načela kojih bi se pri tome trebalo

pridržavati, kako bi se sačuvao okoliš i smanjilo siromaštvo. U okviru akcijskog plana dano je 109 preporuka (društveno-gospodarske, političke i edukativne naravi) nužne za kvalitetno upravljanje okolišem, a u konačnici je potpisna rezolucija o institucionalnim i financijskim ugovorima (UN, 1972).

Godine nakon konferencije u Stockholmu obilježavaju **drugo razdoblje** razvoja koncepta održivog razvoja, a termini poput *razvoj i okoliš*, *razvoj bez uništenja* i *razvoj u skladu s okolišem* sve su se više koristili u publikacijama, dok je termin *eko-razvoj* 1978. godine objavljen u publikaciji Programa Ujedinjenih naroda za okoliš (Mebratu, 1998). U publikaciji Međunarodne unije za zaštitu prirode i prirodnih resursa iz 1980. godine postavljena je ideja o povezivanju ekonomije i okoliša te se prvi put spominje pojam održivog razvoja (IUCN, 1980). Nekoliko godina kasnije, točnije 1983. godine osniva se Svjetska komisija za okoliš i razvoj Ujedinjenih naroda (*United Nations World Commission on Environment and Development – WCED*), čije je cilj bio izrada *globalnog programa za promjenu* koji će postaviti perspektive dugoročnog i održivog razvoja u skladu sa zahtjevima zaštite i očuvanja okoliša te podići svijest i zabrinutost o negativnom utjecaju društveno-ekonomskog razvoja na okoliš i prirodne resurse (WCED, 1987: 5; Drexhage i Murphy, 2010: 7). Nakon nekoliko godina rada, komisija za okoliš i razvoj s devetnaest delegata iz osamnaest država, na čelu s predsjednikom Gro Harlem Brundtland, tadašnjom norveškom premijerkom, 1987. godine objavljuje izvještaj *Our Common Future*, poznatiji kao *izvještaj Brundtland* u kojem je postavljen koncept održivog razvoja (WCED, 1987; Drexhage i Murphy, 2010). U izvještaju se u dvanaest poglavlja analizira i daje jasan pregled stanja u kojem se svijet nalazi (društveno-gospodarski razvoj i poredak, degradacija i uništavanje okoliša, rast stanovništva i siromaštva, politika, ratovi i dr.) te se elaborira koncept održivog razvoja kao novi pristup koji će moći odgovoriti na buduće izazove, poput ostvarivanja ravnoteže između društveno-gospodarskog razvoja i okoliša, smanjivanja zagađenja i devastacije okoliša, iskorištavanja prirodnih resursa, emisije štetnih plinova i utjecaja na klimu, smanjivanja siromaštva i gladi, ostvarivanju svjetskog mira i drugih ozbiljnih izazova i prijetnji s kojima je suočeno čovječanstvo (WCED, 1987). U drugome poglavlju je postavljen koncept održivog razvoja i definicija održivog razvoja, kao „**razvoja koji zadovoljava potrebe sadašnjih generacija, bez ugrožavanja sposobnosti budućih generacija da zadovolje svoje vlastite potrebe**“ (WCED, 1987: 43), koja sadrži bit cijelog koncepta te je uskoro postala općeprihvaćena i vjerojatno najviše citirana definicija u literaturi iz područja održivog razvoja, neovisno u čiji

kontekst se održivi razvoj stavlja. Temeljni je cilj koncepta održivog razvoja izloženog u dokumentu osigurati svim ljudima osnovne ljudske potrebe (dom, hranu, vodu, odjeću i dr.) s tendencijom da se životni standard poboljša, a aspiracije ljudi o kvalitetnijem životu ostvare. Racionalna i kontrolirana upotreba resursa usmjerena obnovljivoj i dugoročnoj upotrebi, zaštita i očuvanje prirode, podizanje ekološke svijesti, stroža državna regulativa i međunarodna suradnja, zaustavljanje snažnog rasta stanovništva, upotreba industrije i tehnologije u skladu sa zahtjevima okoliša te razvoj tehnoloških inovacija koje će imati znatno manji utjecaj na okoliš imperativ su koncepta održivog razvoja izvješća Brundtland (WCED, 1987). Dakle, prema izvješću Brundtland iz 1987. godine temeljne su odrednice koncepta održivog razvoja **osiguranje ljudskih potreba**, uvažavajući pri tome **određena ograničenja okoliša**. Izvještaj Brundtland označio je početak nove globalne društveno-ekonomske politike u kojoj je koncept održivog razvoja postao ključni element u upravljanju okolišem, ali i u drugim područjima ljudskog djelovanja (Mebratu, 1998).

Nakon ovog događaja uslijedilo je **treće, tzv. poslijebrundtlandsko razdoblje** koje traje do danas, a obilježeno je također s nekoliko značajnih događaja. Obilježavanjem 20. obljetnice konferencije u Stockholmu, 1992. godine u Riu de Janeiru održana je konferencija Ujedinjenih naroda o okolišu i razvoju pod nazivom *Earth Summit* ili *Rio Conference*, na kojoj su sudjelovale mnogobrojne vladine i nevladine organizacije iz 178 država. Njezin fokus bio je postavljanje globalnog okvira za rješavanje problema uništavanja okoliša kroz koncept održivog razvoja, jer se u 20-godišnjem razdoblju učinilo vrlo malo u vezi s integracijom brige o okolišu, ekonomskim planiranjem i donošenjem odluka, pri čemu se uništavanje okoliša i dalje nastavilo, pogoršavši ukupno stanje okoliša do alarmantnih razmjera (UNCED, 1992a; Mebratu, 1998; Drexhage i Murphy, 2010).

O važnosti konferencije svjedoči podatak da ju je prenosilo više od 10.000 međunarodnih novinara, a pratili su je milijuni ljudi diljem svijeta. Priprema konferencije započela je 1989. godine, a kao rezultat usvojeni su dokumenti: 1) *Rio deklaracija o okolišu i razvoju* i 2) *Agenda 21*, 3) *Izjava o načelima šumarstva za globalno održivo upravljanje šumama*, 4) *Konvencija o klimatskim promjenama* i 5) *Konvencija o bioraznolikosti* (UNCED, 1992a; UNCED, 1992b; UNDSO, 1992). Prva dva dokumenta ključna su za koncept održivog razvoja.

Rio deklaracija o okolišu i razvoju sadrži 27 načela održivog razvoja o pravima i odgovornostima država članica Ujedinjenih naroda, koje su temelj donošenju budućih politika i odluka te uravnoteženom odnosu društveno-gospodarskog razvoja i okoliša (UNCED, 1992b). Deklaracija daje pravo ljudima na razvoj, ali i obvezu očuvanja okoliša, a budući da se radi o zajedničkom okolišu, ističe potrebu suradnje i razumijevanja između javnog i privatnog sektora te civilnog društva. Među načelima istaknuto je da je čovjek u središtu brige za održivi razvoj i ne smije odgoditi mjere za sprječavanje degradacije okoliša. Istodobno je naglašeno da države imaju suvereno pravo na iskorištavanje vlastitih resursa, ako ne ugrožavaju okoliš drugih država, a zagađivači bi trebali snositi troškove zagađenja. Iskorjenjivanje siromaštva, smanjenje nejednakosti životnog standarda i mir u svijetu nužni su za održivi razvoj, a razvijene države imaju odgovornost u osiguravanju održivog razvoja, posebice za korištenje tehnologije i upravljanje financijskim sredstvima (UNCED, 1992b).

Agenda 21 globalni je program u kojem su u 40 poglavlja postavljeni ciljevi te definirani akcijski planovi i sredstva za provedbu održivog razvoja (UNSD, 1992). Dokument sveobuhvatno daje smjernice društveno-gospodarskog razvoja koji mora biti u skladu s očuvanjem okoliša. U dokumentu se ističe nužnost međunarodne suradnje i konsenzusa u razvoju i zaštiti okoliša, pri čemu vlade imaju važnu ulogu u donošenju i provedbi politika, planova i programa, ali se ne zanemaruje participacija svih ostalih dionika. Ključnu ulogu imaju razvijene države, posebice u pružanju financijske pomoći državama u razvoju. Kao prioritetni cilj u dokumentu se ističe suzbijanje siromaštva, a sukladno s tomu potrebno je očuvati i zaštititi prirodne resurse siromašnih država. Istodobno, ističe se potreba za unaprjeđenjem zaštite ljudskog zdravlja te ravnopravnost spolova. Potrebno je također promijeniti obrasce ponašanja u proizvodnji i potrošnji, kako bi se racionalno upravljalo prirodnim resursima i energijama te smanjio negativan utjecaj na okoliš, prirodu i ekosustave. U konačnici, *Agenda 21* ističe potrebu podizanja svijesti i informiranja javnosti o potrebi održivog razvoja te edukacijama i osposobljavanju koji su nužni za implementaciju održivog razvoja (UNSD, 1992).

Navedeni događaji i dokumenti postavili su temelje koncepta održivog razvoja, iz kojih se mogu navesti tri ključna elementa koncepta:

- koncept razvoja – društveno-gospodarski razvoj u skladu s ekološkim ograničenjima,

- koncept potreba – preraspodjela resursa u svrhu osiguranja potrebne kvalitete života svih ljudi,
- koncept budućih naraštaja – mogućnost dugoročne upotrebe resursa u svrhu osiguranja potrebne kvalitete života budućih naraštaja.

Iz svega proizlaze tri ključna međuzavisna stupa održivog razvoja, koja moraju biti u međusobnoj ravnoteži:

- **ekonomska održivost** – generiranje prosperiteta na svim društvenim razinama, uz naglasak na troškovnu učinkovitost gospodarstva i dugoročnu održivost poslovanja gospodarskih subjekata.
- **društvena održivost** – ostvarivanje društvenih jednakosti i ljudskih prava, uz pravednu raspodjelu koristi usmjerenu na iskorjenjivanje siromaštva, te naglasak na lokalne zajednice, međukulturno poštivanje i razumijevanje radi njihove održivosti i blagostanja,
- **ekološka održivost** – očuvanje i zaštita resursa, posebice neobnovljivih i ključnih za održavanje života, uz naglasak na smanjenje zagađenja zraka, tla i voda, te očuvanje biološke raznolikosti i prirodne baštine.

Istovremeno, moguće je izvesti temeljna načela održivog razvoja, a to su:

- osiguranje potreba ljudi i skrb za zajednicu sadašnjih i budućih naraštaja,
- kontinuirano poboljšanje opće kvalitete života, uz osiguranje jednakosti,
- zaštita i očuvanje okoliša, bioraznolikosti i ekosustava,
- zaštita i očuvanje prirodnih resursa, uz racionalno korištenje obnovljivih resursa i smanjeno iscrpljivanje neobnovljivih resursa,
- poštivanje ekoloških ograničenja i granice nosivog kapaciteta Zemlje,
- promjene u načinu proizvodnje i potrošnje, uz naglasak na korištenje obnovljivih izvora energije i korištenje inovativne tehnologije koja će smanjiti emisiju štetnih plinova i negativni utjecaj na okoliš,
- jačanje međunarodne suradnje, suradnje na nacionalnoj, regionalnoj i lokanoj razini, uz stvaranje institucionalnog okvira s jakom mrežom dionika zainteresiranih za provedbu ciljeva održivog razvoja.

U konačnici, može se zaključiti da koncept održivog razvoja predstavlja dominantnu filozofiju koju mora poštivati svaki pojedinac u globalnom gospodarstvu ako želi zadovoljiti današnje potrebe, kako istovremeno ne bi kompromitirao sposobnost budućih naraštaja da zadovolje svoje potrebe. Zahtijeva održavanje ravnoteže između uporabe, štednje i obnavljanja svih resursa, poštujući buduće naraštaje koji će znatno ovisiti o današnjem djelovanju. Održivi razvoj podrazumijeva promjenu strukture globalne proizvodnje i potrošnje u skladu s tehnološkim napretkom i ekološkim ograničenjima, a očituje se u ekološkoj, društveno-kulturnoj i gospodarskoj ravnoteži. Takav razvoj zahtijeva konsenzus i suradnju na globalnoj, nacionalnoj i lokalnoj razini, usklađivanje ciljeva i ponašanja svih dionika uključenih u razvoj pojedinog sustava, snažne institucionalne okvire i demokraciju te transparentno i odgovorno upravljanje. Usmjeren je na društveno odgovorno ponašanje koje će osigurati kvalitetan okoliš i život ljudi, potreban za dugoročno opće blagostanje i razvoj svih ljudi na Zemlji.

2.1.3. Organizacije i institucije uključene u razvoj i implementaciju koncepta održivog razvoja

U stvaranju koncepta održivog razvoja sudjelovale su različite organizacije i institucije. Najznačajnija je svakako organizacija Ujedinjenih naroda (*United Nations – UN*), utemeljena 1945. godine sa sjedištem u New Yorku (UN, 2015f). Organizacija Ujedinjenih naroda u 2016. godini okupljala je 193 države članice, a temeljni su joj ciljevi održavanje mira i sigurnosti u svijetu, promicanje održivog razvoja, zaštita ljudskih prava i osnovnih sloboda čovjeka, podupiranje međunarodnog prava, pomaganje potrebnima te promicanje međusobne tolerancije i suradnje. Od samog osnutka, UN djeluje u području održivog razvoja organiziranjem mnogobrojnih konferencija, poduzimanjem inicijativa i akcija te izdavanjem različitih publikacija usmjerenih ostvarivanju ciljeva održivog razvoja i razvojnih Milenijskih ciljeva. U okviru organizacije Ujedinjenih naroda djeluje ukupno 33 programa, fonda, specijaliziranih agencija i povezanih organizacija, među kojima su određene zaista imale značajnu ulogu u stvaranju i provedbi koncepta održivog razvoja. Osnovana je također i Divizija za održivi razvoj UN-a (*United Nations Division for Sustainable Development – UNDS*), koja promovira i koordinira implementaciju održivog razvoja, osobito kad je riječ o međugeneracijskoj i međunarodnoj suradnji. Ujedno služi kao potpora u vođenju politike i upravljanju održivim razvojem te kao komunikacijska platforma za širenje znanja i podataka

(UNSDSD, 2015). Uz ovu, Ujedinjeni narodi osnovali su globalnu mrežu održivog razvoja koja je usmjerena ostvarenju Milenijskih razvojnih ciljeva (UNSDSN, 2015).

S obzirom na to da je koncept održivog razvoja u svojem povijesnom razvoju postajao sve složeniji i zahtjevniji, a stanje u svijetu sve kritičnije i dramatičnije, sve se više organizacija i institucija uključilo u njegovo ostvarenje, stoga je nemoguće obuhvatiti rad svijeta, pa je popis značajnijih organizacija i institucija s kratkim opisom rada vezanim uz održivi razvoj prikazan u *Tablici 2.*

Tablica 2. Organizacije i institucije uključene u razvoj i provedbu održivog razvoja

Rbr.	Naziv organizacije/institucije	Područje djelovanja i aktivnosti
1.	Program Ujedinjenih naroda za razvoj (<i>United Nations Development Programme – UNDP</i>)	Osnovan 1965. godine kao globalna razvojna mreža koja trenutačno djeluje u 177 država. Posebno je artikulirao i popularizirao koncept održivog razvoja, usmjerivši se na osiguravanje osnovnih potreba ljudi, suzbijanje siromaštva, zaštitu okoliša, povećanje zdravstvene zaštite, razvoj u skladu s prirodnim ograničenjima te ostvarenje drugih razvojnih i Milenijskih ciljeva (UNDP, 2015c).
2.	Program Ujedinjenih naroda za okoliš (<i>United Nations Environment Programme – UNEP</i>)	Osnovan 1972. godine kao program za zaštitu i očuvanje okoliša, s ciljem provođenja <i>Agende 21</i> koje se odnosi na ekološku dimenziju održivog razvoja. Osnovna je zadaća programa procjena globalnih uvjeta i trendova u zaštiti okoliša, razvijanje međunarodnih i nacionalnih instrumenata zaštite okoliša te jačanje institucija za upravljanje okolišem (UNEP, 2015b).
3.	Program Ujedinjenih naroda za obrazovanje, znanost i kulturu (<i>United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization – UNESCO</i>).	Osnovan 1945. godine s ciljem razvoja obrazovanja i znanosti te osiguranja prava na obrazovanje svim ljudima. Istodobno, Program djeluje u području zaštite i očuvanja kulturne i prirodne baštine diljem svijeta, proklamirajući kulturnu raznolikost, ali i jednakost među ljudima, štiteći demokraciju te ljudska prava i dostojanstvo (UNESCO, 2015).
4.	Svjetska banka (<i>The World Bank – WB</i>)	Osnovana 1944. godine kao samostalna institucija, a trenutačno u svome sastavu ima pet razvojnih institucija. Sudjeluje u financiranju, tehničkoj podršci i pružanju znanja država u razvoju, s ciljem poticanja razvoja i suzbijanja siromaštva (WB, 2015b).
5.	Međunarodni monetarni fond (<i>International Monetary Fund – IMF</i>)	Osnovan je 1945. godine, a trenutačno okuplja 188 država. Ističe se u poticanju globalne monetarne suradnje, osiguranju financijske stabilnosti, posebice nerazvijenih i država u razvoju, olakšavanju međunarodne trgovine, promoviranju zaposlenosti, osiguranju održivog gospodarskog rasta i smanjenju siromaštva u svijetu (IMF, 2015).
6.	Međunarodna organizacija rada (<i>International Labour Organization – ILO</i>)	Osnovana 1919. godine s ciljem zaštite ljudskih prava, posebno prava čovjeka na rad. Iskazala se u posljednjih 20 godina, jer je mnogim konferencijama, inicijativama i publikacijama doprinijela poboljšanju socijalnih uvjeta radnika i zaštite na radu (ILO, 2015).

7.	Međunarodna zaklada za poljoprivredni razvoj (<i>International Fund for Agricultural Development – IFAD</i>)	Osnovana 1977. godine. Usmjerena je na smanjenje siromaštva i gladi u ruralnim područjima, razvoj ruralnih područja, razvoj poljoprivrede i povećanje produktivnosti te poboljšanje uvjeta života ljudi koji žive u ruralnim područjima (IFAD, 2015).
8.	Svjetska zdravstvena organizacija (<i>World Health Organization – WHO</i>)	Osnovana 1948. godine s ciljem podizanja kvalitete zdravstvene skrbi i zaštite, razvijanja sustava zdravstvene zaštite te suzbijanja zaraznih bolesti (WHO, 2015).
9.	Svjetska meteorološka organizacija (<i>World Meteorological Organization – WMO</i>)	Osnovana 1950. godine s ciljem međunarodne suradnje i uspostave mreže za promatranje meteoroloških, klimatskih, hidroloških i geofizičkih stanja i promjena, te mjerenja, obrade, razmjene i standardizacije povezanih podataka. Na temelju ovoga, mogle su se uočiti stvarne posljedice negativnog utjecaja čovjeka na okoliš (WMO, 2015b).
10.	Svjetska trgovinska organizacija (<i>World Trade Organization – WTO</i>)	Osnovana 1995. godine s ciljem ostvarivanja slobodne trgovačke razmjene između država i ukidanja barijera, postavljanja pravila trgovine u svrhu poštene, transparentne i konkurentne trgovine te poticanja razvoja nerazvijenih i država u razvoju, a posebnu brigu posvećuje zaštiti okoliša (WTO, 2015).
11.	Svjetska turistička organizacija (<i>World Tourism Organization – UNWTO</i>)	Osnovana 1946. godine, a trenutačno djeluje u 157 država. Zalaže se za održivi razvoj (posebice ekološku održivost), smanjenje siromaštva, partnerstvo, izgradnju kapaciteta i konkurentnosti te odgovorni i održivi turizam (UNWTO, 2015c).
12.	Međunarodna unija za očuvanje prirode (<i>International Union for Conservation of Nature – IUCN</i>)	Osnovana 1948. godine kao globalna organizacija za očuvanje i zaštitu prirodnog okoliša, ekosustava i bioraznolikosti. Djeluje u pronalasku rješenja održivog društveno-ekonomskog razvoja u skladu s prirodnim ograničenjima i reduciranim utjecajem na klimu (IUCN, 2015).
13.	Međunarodni institut za okoliš i razvoj (<i>International Institute for Environment and Development</i>)	Osnovan 1972. godine. Svojim znanstveno-stručnim pristupom istaknuo se u stvaranju i provedbi koncepta održivog razvoja. Institut i danas ostvaruje znatnu međunarodnu suradnju pomaganjem u provođenju politika održivog razvoja vladinih i nevladinih organizacija, poslovnih subjekata i lokalnih zajednica (IIED, 2015).
14.	Institut Worldwatch (<i>Worldwatch Institute – WI</i>)	Osnovan 1975. godine. Posvećen je globalnim pitanjima okoliša, a znanstveno-stručnim radom razvija inovativna rješenja usmjerena provedbi održivog razvoja, posebice razvoju obnovljivih izvora energije, širenju zelene ekonomije te promjene ponašanja u proizvodnji i potrošnji (WI, 2015).
15.	Međunarodni institut za održivi razvoj (<i>International Institute for Sustainable Development – IISD</i>)	Osnovan 1987. godine nakon izdavanja izvještaja Brundtland , a imao je važnu ulogu u pokretanju koncepta održivog razvoja te njegove provedbe s pomoću inovacija te istraživanjem i razvojem na globalnoj razini. To ostvaruje i danas surađujući s vladinim, nevladinim i drugim organizacijama (IISD, 2015).

Izvor: obrada autora prema navedenim izvorima

Razvoj informacijsko-komunikacijske tehnologije omogućio je globalno umrežavanje, stoga danas postoje mnogobrojne međunarodne, nacionalne i regionalne organizacije koje na

različite načine aktivno djeluju u području održivog razvoja, a različite aktivnosti, inicijative, programe, planove, ciljeve i rezultate moguće je pronaći na internetskim stranicama i repozitorijima tih organizacija (DMOZ, 2015; EEA, 2015; ESDN, 2015; FSD, 2015; GDRC, 2015; RF, 2015; WBCSD, 2015; WWF, 2015).

2.1.4. Suvremeni izazovi koncepta održivog razvoja

Koncept održivog razvoja od svoga nastanka do danas bio je suočen s različitim interpretacijama i kritikama. Brundtland izvještaj iz 1987. godine već navodi kako koncept održivog razvoja ima više značenja, a odnosi se na holističko planiranje i donošenje strategija, ekologiju, zaštitu baštine i bioraznolikosti te dugoročni održivi razvoj (WCED, 1987). Dobson (1996) samo nekoliko godina nakon Brundtland izvještaja utvrđuje više od 300 definicija i interpretacija koncepta održivog razvoja. Definicije najvećim dijelom prate srž koncepta postavljenog u temeljnoj definiciji WCED-a, te percipiraju održivi razvoj kao društveno-gospodarski sustav koji omogućuje ostvarivanje ljudskih potreba, ali i dugoročni napredak usmjeren blagostanju i podizanju opće kvalitete života ljudi u skladu s ograničenjima okoliša. Pregled nekih interpretacija značenja održivog razvoja u razdoblju 1987.–2015. godine je dan u *Tablici 3*.

Tablica 3. Kronološki pregled interpretacija značenja održivog razvoja u razdoblju 1987. – 2015. godine

Autori i godina	Definicija održivog razvoja
WCED, 1987	Održivi razvoj je razvoj koji zadovoljava potrebe sadašnjih naraštaja, bez ugrožavanja sposobnosti budućih da zadovolje svoje vlastite potrebe.
Pearce et al., 1989	Održivi razvoj podrazumijeva osmišljeni društveno-gospodarski sustav koji osigurava održivost ciljeva, u vidu ostvarivanja realnih prihoda, podizanja obrazovnih standarda, zdravstvene zaštite i poboljšanja opće kvalitete života.
Harwood, 1990	Održivi razvoj je sustav koji se neograničeno razvija, a razvoj je usmjeren ostvarivanju veće koristi za čovjeka, učinkovitijoj upotrebi resursa te ravnoteži s okolišem koji je potreban ljudima i svima ostalim vrstama.
IUCN, UNDP i WWF, 1991	Održivi razvoj je proces unaprjeđivanja kvalitete ljudskog života u okvirima nosivog kapaciteta održivih ekosistema.
Sharachchandra, 1991	Održivi razvoj je proces usmjerenih promjena koji se može ponavljati zauvijek.
Meadows, 1998	Održivi razvoj je društvena konstrukcija koja proizlazi iz dugoročne evolucije vrlo složenog sustava – ljudske populacije i gospodarskog razvoja koji su integrirani u ekosustave i biokemijske procese Zemlje.
PAP/RAC, 1999	Održivi razvoj je razvoj u okviru nosivog kapaciteta ekosustava.
Vander-Merwe i Van-der-Merwe, 1999	Održivi razvoj je program koji mijenja proces gospodarskog razvoja kako bi osigurao osnovnu kvalitetu života ljudi, istovremeno štiteći ekosustave i ostale zajednice koji omogućuju život i čine ga vrijednim.
Beck i Wilms, 2004	Održivi razvoj je moćno globalno suprotstavljanje suvremenom zapadnjački uređenom društvu i načinu života.

Vare i Scott, 2007	Održivi razvoj je proces promjena, u kojemu su resursi prikupljeni, smjer investicija određen, razvoj tehnologije usmjeren i rad različitih institucija usklađen, povećavajući tako potencijal za ostvarivanje ljudskih potreba i želja.
Sterling, 2010	Održivi razvoj je pomirenje između gospodarstva i okoliša na novom putu razvoja koji će omogućiti dugoročno održivi napredak čovječanstva.
Marin et al., 2012	Održivi razvoj je mogućnost vremenski neograničene suradnje društva, ekosustava i drugih živućih sustava bez osiromašenja ključnih resursa.
Duran et al., 2015	Održivi razvoj je razvoj koji čuva okoliš, jer održivi okoliš omogućuje održivi razvoj.

Izvor: obrada autora prema navedenim izvorima

Budući da se održivi razvoj ponajviše veže uz ekologiju, jer priroda daje temeljne mogućnosti i ograničenja razvoju, u teoriji prevladava poimanje održivog razvoja kao *ekološke održivosti* – razvoj koji osigurava potrebne ekološke uvjete koji omogućuju život na određenoj razini blagostanja sadašnjim i budućim naraštajima (Sharachchandra, 1991). Ovo je ujedno i holistički (cjeloviti) pristup koji održivi razvoj ne promatra odvojeno od zaštite okoliša i koji se stavlja u globalni ekološki, društveno-gospodarski i politički kontekst (Ulhoi i Madsen, 1999; Sharpley, 2000). Međutim, da bi se ostvarili potrebni ekološki uvjeti, potrebno je ostvariti određene društvene uvjete koji utječu na ekološku održivost ili neodrživost. S aspekta *društvene održivosti*, održivi razvoj predstavlja mogućnost ostvarivanja određenih potreba proizašlih iz kvantitativnih ekonomskih vrijednosti (Ulhoi i Madsen, 1999), ali i ostvarivanja željenih društvenih potreba, vrijednosti, tradicije, kulture i drugih društvenih vrijednosti i karakteristika. Opće prihvaćena ili *mainstream* teorija održivog razvoja teorija je koja uključuje oba aspekta održivosti, s temeljnom interpretacijom održivog razvoja kao društvenih promjena koje ostvaruju tradicionalne razvojne ciljeve u skladu s ograničenjima ekološke održivosti (Sharachchandra, 1991). Ta teorija polazi od stanja u kojem se čovječanstvo nalazi, poput negativnih posljedica kontinuiranog uništavanja okoliša, koje se u državama Trećega svijeta produbljuje zbog siromaštva i gladi, te osiguranja osnovnih ljudskih potreba sadašnjih i budućih naraštaja koje se ostvarenjem razvojnih ciljeva, u skladu s ekološkim ograničenjima moraju kontinuirano poboljšavati. Ovaj pristup uključuje potrebe sadašnjih i budućih naraštaja te ističe međugeneracijsku perspektivu jednakosti. Predstavlja stoga novu perspektivu razvoja usmjerenu budućnosti, za razliku od prijašnjih pristupa koji su uglavnom bili usmjereni na sadašnjost (Ulhoi i Madsen, 1999). Dakle, održivi razvoj dugoročan je proces usmjeren budućnosti, koji se može ostvariti promjenom sadašnjeg ponašanja u proizvodnji i potrošnji te participacijom svih uključenih dionika, kako bi se smanjio štetni utjecaj čovjekova djelovanja na okoliš, uz istodobno zadovoljenje ljudskih potreba koje se kontinuirano unaprjeđuju.

Promjena ponašanja u proizvodnji i potrošnji usko je vezana uz racionalnu upotrebu i obnavljanje prirodnih resursa, koji se pod pritiskom gospodarskog razvoja postupno osiromašuju. Budući da gospodarski razvoj nije moguće ostvariti bez upotrebe resursa, daljnja rasprava u radovima o održivom razvoju povezana je s definiranjem smjera održivog razvoja s obzirom na upotrebu resursa. Ta je rasprava ključna za koncept održivog razvoja, jer postoje različita poimanja između *slabe* i *jake održivosti* kao krajnosti u tome rasponu, u kojima je suprotstavljen prirodni i proizvedeni kapital (Turner, 1993; Črnjar i Črnjar, 2009; Pelenc et al., 2015). Zanimljivo je poimanje Weavera i Lawton (1999: 10) koji održivi razvoj povezuju s potrošnjom naspram štednji, i prema tome ga vide u rasponu od neodrživog razvoja preko stacionarnoga održivog razvoja do obnovljivog i poboljšanog održivog razvoja. Turner (1993) definira *slabu održivost* kao tehnološki optimističnu ili tehnocentričnu perspektivu te *jaku održivost* kao izrazitu ekološku ili ekocentričnu perspektivu održivog razvoja. *Slaba održivost* podrazumijeva stalnu količinu ukupne kapitalne imovine (resursa) tijekom vremena, a prirodni i proizvedeni kapital su zamjenjivi, pri čemu može doći do smanjenja pojedinog resursa na račun povećanja drugog resursa, odnosno smanjenje prirodnog resursa mora biti uvijek nadomješteno povećanjem prirodnog resursa ili resursa koje je stvorio čovjek (Turner, 1993; Neumayer, 2003; Črnjar i Črnjar, 2009). To je neoklasični koncept održivosti (Črnjar i Črnjar, 2009: 87). Odnosi se također i na upotrebu inovativne tehnologije koja je povećala kapacitet okoliša i koja bi trebala kompenzirati štetni utjecaj na okoliš i njegovu degradaciju. Ovakva održivost podržava slobodno tržište, eksploataciju resursa, usmjerenost na rast u kojem je čovjek u fokusu interesa, jer je proizvedeni kapital važniji od prirodnog (Davies, 2013). Suprotno ovome, *jaka održivost* usmjerena je na zelenu ekonomiju i strogo očuvanje okoliša (Davies, 2013), a ističe da zaštita ukupne kapitalne imovine nije dovoljna, već je posebno važna zaštita prirodnih resursa. Razlog tomu je što neki ključni kritični prirodni resursi ne mogu nikako biti nadomješteni ili zamijenjeni drugim oblicima resursa, jer su nepovratni, pri čemu se posljedice toga odražavaju na svim ostalim oblicima imovine (Turner, 1993; Neumayer, 2003; Črnjar i Črnjar, 2009). Ovo je koncept ekološke ekonomike (Črnjar i Črnjar, 2009: 87). Sukladno s tim, potrebno je promatrati ljudski razvoj u odnosu na globalni nosivi kapacitet, a kada ljudski razvoj dosegne kapacitet nosivosti Zemlje, iscrpljeni prirodni resursi ne mogu se mijenjati ni s prirodnim ni s proizvedenim resursima, drugim riječima, postoji apsolutno prirodno ograničenje ljudskog razvoja (Holden et al., 2014). Dodatni argumenti za jaku održivost prije svega su postojanje kvalitativne razlike između prirodnih resursa i onih koje je napravio čovjek, zatim da su pojedini prirodni resursi nepovratni i ne

moгу se mijenjati, dok su čovjeku za proizvodnju potrebni prirodni resursi, a ne obrnuto, te konačno, da će zbog svake zamjene resursa u sadašnjosti ispaštati budući naraštaji (Črnjar i Črnjar, 2009; Pelenc et al., 2015). Budući da uništavanje okoliša nije zaustavljeno, koncept održivog razvoja posljednjih je nekoliko godina značajno usmjeren na *jaku održivost*, koja se zbog sve kritičnijih ključnih prirodnih resursa i negativnih posljedica približava *strogoj održivosti okoliša* (Davies, 2013), odnosno održivosti s ekološkim korijenima, u kojoj okosnicu razvoja čini kapacitet nosivosti prirode (Bell i Morse, 2008). Ovdje je značajno spomenuti da je koncept održivog razvoja izložen u Brundtland izvještaju bio usmjeren na društveno-gospodarski rast te je imao karakter *slabe održivosti* (Hunter, 1997).

Međunarodni institut za održivi razvoj sa sjedištem u Manitobi (Kanada) (*International Institute for Sustainable Development – IISD*) determinirao je pet temeljnih konceptualnih modela u okviru kojih se može provoditi održivi razvoj: 1) model s korijenima u ekonomiji, 2) model stresa i odgovora na stres, 3) model višekriterijskog kapitala, 4) različiti oblici društveno-gospodarskog i ekološkog modela i 5) model blagostanja temeljen na odnosu čovjek – ekosistem, pri čemu su prva dva djelomični, a ostala tri potpuni modeli, s obzirom na to da uključuju čovjeka i okoliš (Hardi i Zdan, 1997: 10). Svjesni složenosti modela u kojem se koncept održivog razvoja može provesti, znanstvenici Međunarodnog instituta za održivi razvoj, zajedno s *Rockefeller zakladom* i *Bellagio centrom*, u okviru *Bellagio projekta* 1997. godine postavili su 10 temeljnih načela održivog razvoja (tzv. *Bellagio načela za procjenu*), koja služe kao smjernice u procesu ocjenjivanja održivog razvoja, definiranja indikatora za mjerenje i praćenje održivog razvoja te tumačenje rezultata, a namijenjeni su vladinim i nevladinim organizacijama, međunarodnim organizacijama, korporacijama i lokalnim zajednicama (Hardi i Zdan, 1997). Budući da je vladala globalna zabrinutost zbog problema implementacije i mjerenja napretka u procesu implementacije koncepta održivog razvoja, umjesto da ponude idealne pokazatelje održivog razvoja, ova načela trebala su pomoći u cijelom procesu identifikacije i dizajniranja seta pokazatelja, njihove primjene, mjerenja i interpretacije rezultata, stoga se smatraju prvim značajnim pokušajem povezivanja teorije i prakse, koji su imali odjeka u budućem razdoblju (Hardi i Zdan, 1997; Pintér et al., 2012). O ovome će biti više riječi u potpoglavlju 3.1. vezanom uz pokazatelje održivog razvoja.

Od samoga početka paradigma održivog razvoja trpjela je određene kritike. Osnovna kritika Brundtland izvještaja njegov je izražen zapadnjački tehnocentrični razvoj temeljen na ekonomskom rastu, za razliku od koncepta Međunarodne unije za zaštitu prirode i prirodnih resursa čiji je temelj ekološka održivost i razvoj čovjeka (IUCN, UNDP i WWF, 1991; Sharpley, 2000). Sharachchandra, (1991) navodi određene nedostatke koncepta, prije svega u vezi s postavljenom uzročno-posljedičnom vezom siromaštva i uništavanja okoliša, koja je u teoriji površno obuhvaćena, dok je taj odnos u stvarnosti vrlo složen i vezan uz složena povijesna društveno-gospodarska i politička zbivanja. Istodobno, u konceptu nije dovoljno jasno izložena operacionalizacija postavljenih ciljeva, poput cilja ostvarivanja ekonomskog rasta, pa tako nije jasno izloženo kako je moguće iskorijeniti siromaštvo, jer ono svakako zahtijeva ekonomski razvoj, koji istodobno mora biti održiv i u skladu s očuvanjem okoliša. S obzirom na to da je koncept u početku bio općenito i široko postavljen, nije bio usmjeren na konkretna područja i objekte, niti je postavljao rokove, stoga je zbog svoje općenitosti postojala opasnost da ovaj koncept postane beznačajan kliše. Konačno, koncept održivog razvoja zahtijeva participaciju vladinih i nevladinih organizacija te svih ostalih interesno-utjecajnih skupina, što je deskriptivno razrađeno i spušteno na lokalnu razinu, bez konkretnih činjenica o načinu participacije donošenjem odluka, implementacijom, ostvarenim rezultatima i evaluacijom procesa (Sharachchandra, 1991).

Zanimljiv je također i paradoks postavljen u činjenici da liberalizacija tržišta i globalizacija, koju su promovirali Svjetska banka i Međunarodni monetarni fond (Sharachchandra, 1991), služe kao alat za promociju održivog razvoja i osiguranja jednakosti između razvijenih država. Međutim, pokazalo se upravo suprotno, jer je proces globalizacije imao više negativnih posljedica, posebno u pogledu jednakosti, jer se razlika između nerazvijenih i razvijenih država još više povećala (MacDonald i Tariq Majeed, 2010). Paradoks je prisutan i u dijelu poljoprivredne proizvodnje, koja se zbog porasta stanovništva morala povećati, a koncept prvotno navodi kako se u svrhu povećanja prinosa potrebo koristiti kemijskim gnojivima i pesticidima, što svakako nije u skladu s očuvanjem okoliša. Budući da je ovo bio početak razvoja koncepta, koncept je zahtijevao snažniju konceptualnu podlogu te fleksibilniji i različitiji pristup u postavljanju razvojnih strategija koje će omogućiti harmoničan život ljudi i okoliša.

Konferencija u Riu 1992. godine bila je vrlo uspješna s političkog stajališta te je privukla svjetsku pozornost i aktivan angažman razvijenih država. Međutim, u godinama koje su slijedile, zakazali su određeni pregovori i provedba ciljeva postavljenih u *Agendi 21*, posebno suradnja i pomoć u razvoju (Drexhage i Murphy, 2010: 8). U tim godina održane su dvije značajne konferencije – 1997. godine u New Yorku održana je konferencija *Earth Summit +5*, a 2002. godine u Johannesburgu svjetska konferencija *World Summit on Sustainable Development* ili *Rio +10* (UN, 1997; UN, 2002; Drexhage i Murphy, 2010). Na tim je konferencijama revidirano razdoblje od konferencije u Riu 1992. godine. Pokazalo se da određeni pozitivni rezultati postoje, no još je uvijek ostao aktualan problem implementacije koncepta održivog razvoja na međunarodnoj i nacionalnoj razini. Tako je na konferenciji u New Yorku, između ostaloga, istaknuto da je ukupno globalno stanje gore nego što je bilo 1992. godine, stoga su se sudionici konferencije obvezali da će poduzeti dodatne napore kako bi se ciljevi postavljeni u *Agendi 21* ostvarili do 2002. godine, kada je slijedila nova revizija na konferenciji u Johannesburgu (UN, 1997). U godini konferencije *Rio +5* donesen je i *Kyoto protokol* o obvezi smanjenja emisije štetnih plinova, koji je stupio na snagu 2005. godine (UN, 1998).

Nažalost, na konferenciji *Rio +10* u Johannesburgu slijedio je sličan izvještaj, ističući probleme daljnje degradacije okoliša, gubitaka ekosistema i prirodnih katastrofa, produblivanja jaza između siromašnih i bogatih te razvijenih i nerazvijenih država i negativnih posljedica procesa globalizacije s kojim je suočeno čovječanstvo (UN, 2002). Ovom konferencijom i izvještajem reafirmiran je akcijski plan *Agende 21* te je postavljen novi plan implementacije održivog razvoja koji je uključio Milenijske ciljeve Programa za razvoj Ujedinjenih naroda iz 2000. godine (UN, 2010), s naglaskom na smanjenje siromaštva i osiguranje hrane ljudima, posebice razvojem poljoprivrede i korištenjem sofisticirane tehnologije, poboljšanja zdravstvene zaštite, zaštitu i osiguranje vodnih resursa, racionalno korištenje energenata i korištenje obnovljivih izvora energije te zaštitu okoliša, posebice biološke raznolikosti i ekosistema. Konačno, na konferenciji je još jednom istaknut multidionički pristup u implementaciji održivog razvoja i uloga vlada država članica Ujedinjenih naroda, koje su se obvezale poduzeti potrebe mjere i akcije usmjerene smanjivanju razlika u stupnju razvoja na globalnoj razini (UN, 2002). Konferencija u Johannesburgu ostvarila je ono što konferencija u Riu nije uspjela, posebice je potaknula Milenijske razvojne ciljeve, fokusirajući se na praktičnu primjenu tih ciljeva i načela održivog

razvoja. Međutim, politički trenutak nije bio pogodan, jer je političko vodstvo na čelu sa SAD-om bilo usmjereno na borbu protiv terorizma, politiku vezanu uz nuklearno naoružanje i smirivanje društveno-političkih zbivanja u Iraku, pa plan implementacije održivog razvoja nije osobito urodio plodom (Drexhage i Murphy, 2010: 9).

U novijoj povijesti još su dva događaja značajna za održivi razvoj. Obilježivši 20. godišnjicu *Svjetskog summita-a u Riu*, 2012. godine ponovno je održana konferencija u Riu *From Rio to Rio +20*, zaključena usvojenom rezolucijom *The future we want*, koja je odredila trenutačno globalno stanje i postavila ciljeve za budućnost (UN, 2012; UNEP, 2012). Na konferenciji su prikazani rezultati proteklog razdoblja, identificiran je napredak i problemi u implementaciji održivog razvoja, kako bi se aktualizirale prethodno preuzete obveze, ali i postavile nove, usmjerene implementaciji održivog razvoja *Zelenom ekonomijom*, iskorjenjivanju siromaštva i postavljanju institucionalnog okvira održivog razvoja (UN, 2012; UNEP, 2012). Inicijativa razvoja *Zelene ekonomije* pokrenuta je 2008. godine, kao ekonomije s niskom emisijom štetnih plinova, racionalne i štedljive uporabe resursa te društvene uključenosti, u svrhu značajnog smanjenja rizika ugrožavanja okoliša i nestanka ekosistema te poboljšanja društvenog blagostanja i jednakosti (UNEP, 2015a, 2015b). Konferenciju je pratila publikacija koja vrlo jasno i jezgrovito daje statističke podatke i pokazatelje dinamičnih i turbulentnih geopolitičkih, društveno-gospodarskih i ekoloških promjena u posljednjih 20 godina, u kojima je dominirao razvoj tehnologije, posebice informacijsko-komunikacijske, te proces globalizacije. Iako su određeni pozitivni pomaci vidljivi u progresivnoj upotrebi obnovljivih izvora energije, smanjenoj emisiji štetnih plinova i obnovi ozonskog omotača, još je jednom istaknuto kako se uništavanje okoliša i dalje nastavlja, s gubitkom bioraznolikosti, prirodnih ekosistema, staništa i vrsta, uz daljnju degradaciju prostora i voda (UNEP, 2012).

Konferencija *Rio +20* bila je značajan povijesni događaj koji je postavio pravac održivoj budućnosti, jer su nakon toga uslijedile publikacije različitih svjetskih organizacija, poput Svjetske trgovačke organizacije (WTO, 2012), država OECD-a (OECD, 2012), Europske mreže održivog razvoja (ESDN, 2012, 2013), Međunarodnog instituta održivog razvoja (IISD, 2013), vlade Ujedinjenog Kraljevstva (UK Parliament, 2013), Svjetske organizacije za zaštitu prirode Novog Zelanda (WWF, 2012) i mnogih drugih, referirajući se na usvojenu rezoluciju s određenom kritikom i promišljanjima o mogućim implikacijama na njihov rad te buduće planove i akcije. Svakako, održivi razvoj trebao je dati rješenje u pogledu

zadovoljenja osnovnih ljudskih potreba, integracije razvoja i zaštite, ostvarivanja jednakosti i ravnopravnosti, osiguranju društvenog samoodređenja i kulturne raznolikosti te održavanju ekološkog integriteta. Istodobno, složeni zahtjevi s kojima se održivi razvoj treba boriti iznimno su brz rast stanovništva, glad, siromaštvo i produbljivanje jaza između razvijenih i nerazvijenih država, ratovi i politička nestabilnost, iscrpljivanje obnovljivih i neobnovljivih prirodnih resursa, uništavanje bioraznolikosti i ekosistema te onečišćenje atmosfere, voda i tla uz značajne negativne klimatske promjene.

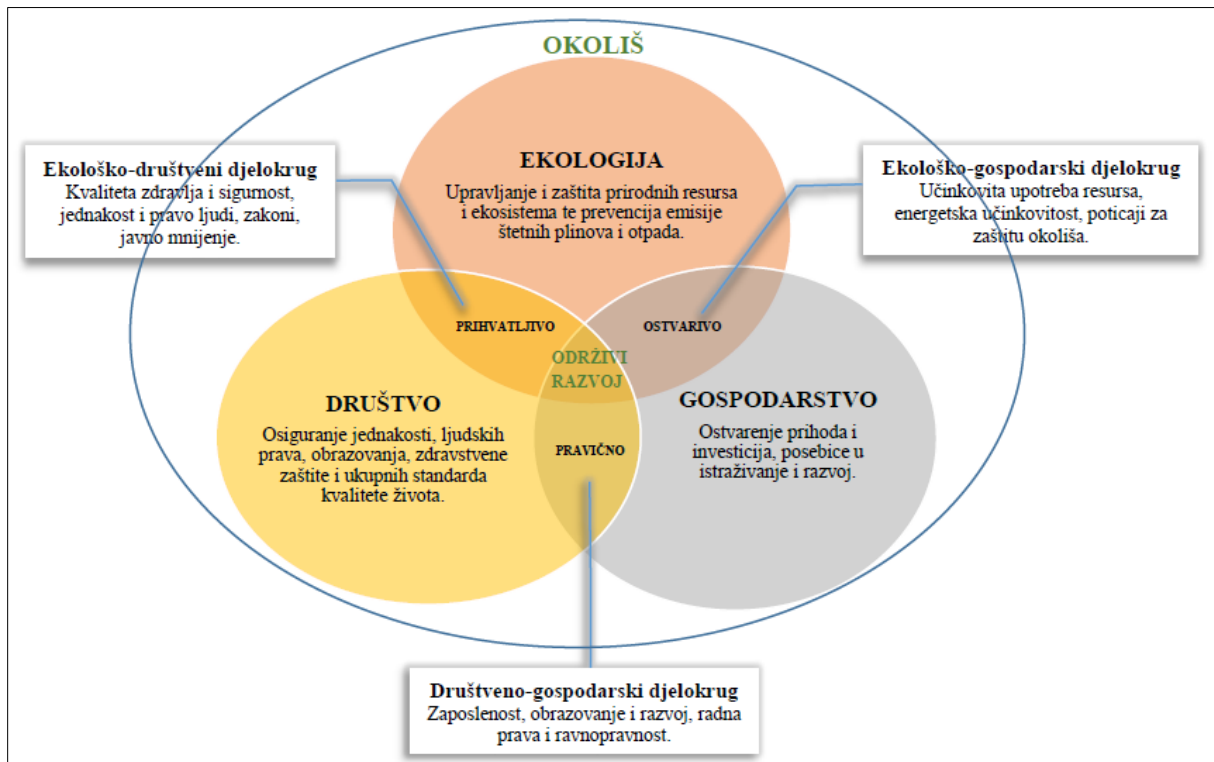
U svojoj evoluciji koncept održivog razvoja popularizirao se kao koncept koji počiva na tri djelokruga, dimenzije ili stupa održivosti: ekološkoj, društveno-kulturnoj i ekonomskoj, s ciljem ostvarivanja prirodnih, materijalnih, društvenih i duhovnih potreba (Elkington, 1994; Rogers et al., 2008). Iz toga slijedi da održivi razvoj zahtijeva ostvarivanje triju vrsta održivosti:

- ekološka održivost – održavanje kvalitete okoliša koja je potrebna za odvijanje gospodarskih aktivnosti i kvalitetan život ljudi (provođenje mjera zaštite i očuvanja okoliša, smanjena emisija štetnih plinova, racionalna upotreba resursa i dr.),
- društvena održivost – očuvanje društva u cjelini, očuvanje kulturnog identiteta, uz poštivanje kulturne raznolikosti, rasa i religija, očuvanje društvenih vrijednosti, pravila i normi, osiguranje ljudskih prava i jednakosti te međusobnog poštivanja i tolerancije,
- gospodarska održivost – održavanje prirodnog, društvenog i ljudskog kapitala koji je potreban za ostvarivanje dohotka i životnog standarda.

Odnos navedenih komponenti postavljen je u ravnotežnom okviru održivosti nazvanom *Triple bottom line* ili *model trostruke bilance* prema konceptu koji je postavio John Elkington (1994). On predstavlja nerazdvojnu interakciju i korelaciju triju temeljnih stupova ili dimenzija održivosti, čiji odnos mora biti u ravnoteži. Ilustrativna shema prikazana je u *Slici 1.* iz koje je vidljiv složeni odnos stupova održivog razvoja. Da bi se ostvario potpuni održivi razvoj, potrebno je da sve dimenzije budu održive, odnosno da budu u međusobnoj ravnoteži. Ravnotežu između pojedinih dimenzija održivog razvoja nije jednostavno ostvariti, jer svaki djelokrug u procesu ostvarenja svojih ciljeva mora poštovati interese drugih djelokruga kako ga ne bi doveo u neravnotežu. Ovo je posebno složeno ako se ponašanje subjekata uključenih u održivi razvoj promatra iz perspektive *jake* ili *stroge održivosti*, u kojoj nema zamjene prirodnog kapitala s ostalim oblicima kapitala. Prikazana shema najbolje ilustrira održivi

razvoj te se može primjereno koristiti u svim područjima u čiji se kontekst koncept održivog razvoja stavlja.

Slika 1. Ravnotežni okvir održivog razvoja (Triple bottom line)

Izvor: obrada autora prema Elkington, 1994; OECD, 2000; Dréo, 2006; Brooks, 2013

Suvremeni izazovi održivog razvoja preispitani su u listopadu 2015. godine na konferenciji Ujedinjenih naroda o održivom razvoju u New Yorku, a rezolucijom *Transforming our world: 2030 Agenda for Sustainable Development* postavljeno je novih 17 Milenijskih razvojnih ciljeva koji bi se trebali ostvariti do 2030. godine (UN, 2015d; UNDP, 2015b). Usporedbom Izvještaja o ostvarenim Milenijskim ciljevima iz 2000. godine i nove *Agende 2030* vidljivo je da su određeni prethodno postavljeni ciljevi ponovno postavljeni u *Agendi 2030*, ali su preformulirani, jer su djelomično ostvareni (UN, 2015e; UNDP, 2015b). Međutim, novi postavljeni ciljevi ukazuju kako su se zahtjevi i izazovi stavljeni pred čovječanstvo povećali, indicirajući složenu situaciju u kojoj se čovječanstvo nalazi. Svakako, novi razvojni ciljevi usmjereni su na iskorjenjivanje siromaštva i gladi, bolju zdravstvenu zaštitu i obrazovanje, jednakost spolova, osiguranje pitke vode i čiste energije, razvoj infrastrukture, industrije i inovacija koji omogućuju zaposlenost, ekonomski razvoj i smanjivanje nejednakosti između

država, održivost gradova i zajednica, odgovornu proizvodnju i potrošnju, očuvanje ekosustava na zemlji i u vodama uz smanjenje negativnih utjecaja na klimu te svjetski mir i pravednost institucija temeljenih na međunarodnoj suradnji (UNDP, 2015b).

Danas nakon gotovo trideset godina od postavljanja koncepta održivog razvoja u izvještaju Brundtland, još su uvijek upitna temeljna načela i ciljevi koncepta. Istraživanje Holdena i suradnika (2014) referira se na temeljne stupove održivog razvoja (očuvanje dugoročne ekološke održivosti, zadovoljenje osnovnih ljudskih potreba te ostvarenje jednakosti sadašnjih i budućih naraštaja) i na uzorku od 167 država pokazuje kako većina država nije potpuno uspjela ostvariti održivi razvoj, a neke su države jako daleko od toga. Autori ističu kako se pojedini temeljni stup održivog razvoja može ostvariti jedino na štetu drugog stupa, drugim riječima, dok jedan stup održivog razvoja postaje održiv, drugi može postati neodrživ, posebice kada je u pitanju ekološka održivost. Ovdje se posebno ističe gospodarski rast, kao temeljni stup održivog razvoja u funkciji ostvarenja ljudskih potreba, koji nikako ne može biti prioritet jer izaziva veće negativne posljedice. U radu je također prisutna određena kritika kako je koncept održivog razvoja postao sveobuhvatan i složen, pa više nije upotrebljiv u vođenju politike. Može se utvrditi da je koncept našao pozitivnu primjenu na lokanoj razini, no na globalnoj razini nije dao značajne rezultate. Naprotiv, istraživanja pokazuju da se jaz između razvijenih i nerazvijenih država još više produbio, stoga je pitanje ostvarivanja jednakosti navedeno u konceptu vrlo diskutabilno (Holden et al., 2014). Istovremeno, izazovi koji se stavljaju pred koncept održivog razvoja sve su zahtjevniji i složeniji, potvrđujući tvrdnju postavljenu u izvještaju Brundtland da je „održivi razvoj jedna od najvećih briga s kojom se čovječanstvo mora boriti“ (WCED, 1987: XIII), koja i nakon gotovo trideset godina još uvijek čvrsto stoji.

2.2. ODRŽIVI RAZVOJ TURIZMA

Turizam je posljednjih desetljeća stekao status masovnog i dinamičnog društveno-ekonomskog fenomena. Zbog ekonomskih učinaka koje ostvaruje zauzima značajno mjesto u pojedinim gospodarstvima. Istovremeno su vidljivi različiti društveno-kulturni i ekološki učinci turizma, zbog čega postaje predmetom mnogobrojnih rasprava i istraživanja. U razvojnom procesu turizam je poprimao različita obilježja, dok se protekla dva desetljeća značajno usmjerio svomu održivom razvoju temeljenom na konceptu održivog razvoja.

2.2.1. Turizam u gospodarskom sustavu

Turizam se zbog svojih utjecaja i učinaka često stavlja u kontekst industrije, odvojenog sektora ili grane, iako ga je tako teško definirati, a još teže klasificirati prema nekoj gospodarskoj djelatnosti, jer nema formalne granice i strukture. Takav aspekt donekle je razumljiv, jer svojim aktivnostima turizam ostvaruje značajne rezultate, dok se u pojedinim državama njime nastoji potaknuti poduzetnička klima i ostvariti gospodarski razvoj. **Turizam** predstavlja skup pojava i odnosa proizašlih iz putovanja i boravka posjetitelja (nerezidenta) u nekome mjestu izvan uobičajene sredine, ako tim boravkom nije zasnovano stalno prebivalište i ako s tim boravkom nije povezana nikakva gospodarska djelatnost posjetitelja (UNWTO, 2014b). Temelji se na društveno-ekonomskoj interakciji posjetitelja, davatelja usluga i lokalnog stanovništva, u kojoj posjetitelj ostvaruje i unaprjeđuje svoju osobnost (Alfieri, 1977: 15; Goeldner et al., 2000: 14; Pirjevec, 1998: 20). Sukladno s time, **turist** je svaka osoba koja putuje izvan svoje uobičajene sredine dulje od 24 sata, a kraće od 12 mjeseci i čija glavna svrha putovanja nije vezana uz obavljanje neke gospodarske aktivnosti u mjestu koje posjećuje (UNWTO, 2014b), nego ostvarenje različitih potreba, poput odmora, zdravlja, sporta, religije i drugih potreba (Cooper et. al., 1998: 11; UNWTO, 2011b). Turistička putovanja temelje se na motivima turista da zadovolje određene potrebe, a osnovni su motivi putovanja odmor, bijeg od svakodnevnice i monotonije, želja za novim spoznajama i iskustvima, zdravlje, rekreacija i drugi motivi. No na konačnu odluku ne utječe samo jedan, već splet motiva koji različitim intenzitetom djeluju na ponašanje turista (Pirjevec, 1998: 26). U tome turisti postaju sve kritičniji i iskusniji sa sve većim zahtjevima za kvalitetom (Liu, 2003). Različiti dominantni turistički motivi turista doveli su do razvijanja *specifičnih oblika turizma*, poput kulturnog, zdravstvenog, nautičkog, cikloturizma ili ekoturizma, čime se diversificirana ponuda ciljano prilagođava potencijalnim turistima i segmentirano zadovoljava njihove potrebe. Prostor u kojem turist privremeno boravi radi ostvarenja svojih potreba naziva se turističkim odredištem, odnosno **turističkom destinacijom**, a predstavlja širi, integrirani prostor bez formalnih administrativnih granica s jedinstvenim turističkim identitetom, izgrađenim na različitim atrakcijama, koje zajedno s turističkom infrastrukturom omogućuju poseban doživljaj i stvaraju prostor intenzivnog okupljanja turista (Vukonić, Čavlek et al., 2001: 389; Vanhove, 2011: 20). Turističku destinaciju karakterizira homogenost, funkcionalnost i autonomnost prostora (Vukonić, Čavlek et. al., 2001: 395).

Turizam je posljednjih pola stoljeća doživio značajne promjene, nastale zbog djelovanja različitih čimbenika, koje su uvjetovale da se promatra interdisciplinarno. U turizmu je vidljiva društvena i ekološka dimenzija proizašla iz boravka, kretanja i interakcije turista na određenom turističkom prostoru te ekonomska dimenzija nastala na temelju njegove potrošnje na određenom turističkom prostoru. Iz svega proizlazi da je turizam složena društveno-ekonomska aktivnost objedinjena kao visoko sofisticirani integralni sustav u okviru nacionalnog gospodarstva, koji čine međusobno povezani, heterogeni i komplementarni dijelovi različitih gospodarskih grana i djelatnosti, čime tvore logičku, funkcionalnu i uravnoteženu cjelinu, a društveno-gospodarski i ekološki učinci turizma osjete se na nacionalnoj, regionalnoj i lokalnoj razini (Blažević, 2007: 73; Čavlek et al., 2011).

2.2.2. Globalna turistička kretanja 21. stoljeća

Turizam proteklih desetljeća bilježi značajnu ekspanziju i kontinuirani rast. Prema podacima globalnih godišnjih izvještaja i barometara Svjetske turističke organizacije Ujedinjenih naroda (*United Nations World Tourism Organization – UNWTO*), koja kontinuirano prati svjetska turistička kretanja, porast turističkih aktivnosti na svjetskoj razini potvrđuje povećanje broja turističkih dolazaka za više od četrdeset puta u posljednjih pola stoljeća, jer je 1950. godine ukupan broj dolazaka iznosio 25,3 milijuna, a 2014. godine ostvareno je čak 1,13 milijardi međunarodnih turističkih dolazaka (UNWTO, 2014a, 2015a: 3). U tom je razdoblju broj turističkih dolazaka rastao po prosječnoj godišnjoj stopi od 6%, a sličan rast očekuje se i u sljedećim godinama, odnosno predviđa se da će u 2030. godini biti ostvareno oko 1,8 milijardi dolazaka (UNWTO, 2015a: 3, 2015b). Sukladno s porastom broja turističkih dolazaka, rasli su i prihodi ostvareni od turizma te su u 2014. godini iznosili 1,245 bilijuna USD, a nastave li rasti prema trendu u prethodnom razdoblju, predviđa se da će do 2030. godine prihodi od turizma dosegnuti više od 2 bilijuna USD. Podatci o međunarodnim turističkim dolascima i prihodima ostvarenim od turizma prikazani su u *Tablici 4*.

Tablica 4. Ostvareni međunarodni turistički dolasci i prihodi od turizma u razdoblju 1950. – 2014. godine

God.	Međunarodni turistički dolasci (u mil.)	Prosječni godišnji porast međunarodnih turističkih dolazaka u prethodnom razdoblju (%)	Prihodi od turizma (u mlrd. USD)	Prosječni godišnji porast prihoda od turizma u prethodnom razdoblju (%)
1950.	25,3		2,1	
1960.	69,3	10,6	6,9	12,6
1970.	165,8	9,1	17,9	10,1
1980.	278,1	5,6	104,4	19,4
1990.	439,5	4,8	270,2	9,8
2000.	687	4,2	481,6	6,5
2010.	949	3,4	966	6,8
2014.	1.133	4,5	1.245	6,7

Izvor: obrada autora prema UNWTO, 2011a, 2015ab

Uzroci porasta turističkih dolazaka su različiti, a u literaturi se najčešće navode tehnološki napredak, posebno zračnog prometa, značajno poboljšanje zdravstvenih uvjeta ljudi te poboljšanje socijalne zaštite i prava koji su radniku omogućili plaćene dopuste i veću mobilnost (Sharpley, 2009: 17). Međutim, na razvoj turizma utjecali su i drugi čimbenici. Porast turističkih aktivnosti svakako je povezan s porastom ukupnog broja stanovnika na zemlji. U posljednjih šezdeset godina došlo je do značajnog rasta svjetske populacije te je 1950. godine bilo oko 2,5 milijarde svjetskog stanovništva, dok je u 2015. godini ukupan broj stanovnika na zemlji bio 7,3 milijarde. Nastavi li se ovakav trend porasta, predviđa se da bi do 2050. godine na zemlji bilo gotovo 10 milijardi stanovnika (UN, 2015a: 1). Paralelno s porastom broja stanovnika rastao je i broj automobila. Tako je 1940. godine svaki 49. stanovnik posjedovao automobil, dok je u 2007. godini u dvjema trećinama svjetskog stanovništva svaki 20. stanovnik posjedovao automobil. Ukupno gledajući, svaki 7,5 stanovnik posjedovao je automobil – na ukupan prosjek utječe broj automobila u SAD-u, u kojima na 1000 stanovnika dolazi 745 automobila (Sharpley, 2009: 1). Sukladno s time, u 2014. godini 39% svih turističkih dolazaka ostvarilo se cestovnim prometom (UNWTO, 2015a: 3). Budući da viši dohotci utječu na uključivanje u turizam, valja uzeti u obzir da je ukupno gledajući u svijetu BDP po stanovniku, kao i nacionalni dohodak po odrasloj osobi u proteklih nekoliko stoljeća neprestano rastao (WB, 2016b; WID WORLD, 2016), što je također utjecalo na porast turističkog prometa.

U proteklih se 25 godina najviše turističkih dolazaka ostvarilo u Europi, a u pojedinim godinama udio dolazaka u Europu u ukupnim svjetskim dolascima bio je znatno iznad 50%. Međutim, vidljiv je sve veći porast turističkih dolazaka i u drugim regijama, uzrokovan liberalizacijom tržišta i društveno-gospodarskim razvojem nerazvijenih država i država u razvoju. Liberalizacija tržišta omogućila je i razvijenim gospodarstvima poput Kine, Japana, Rusije te azijskih država i država Bliskog istoka da se više uključe u globalna turistička kretanja (Sharpley, 2009). Isto tako, u pojedinim državama turizam se sve više percipira kao mogući generator društveno-gospodarskog razvoja, sukladno s nekim stajalištima da turizam dugoročno može biti čimbenik ekonomskog razvoja (*tourism-led growth hypothesis*) (Shan i Wilson, 2001; Balaguer i Cantavella-Jorda, 2002) te nekim stajalištima da ekonomski rast potaknut turizmom podiže kvalitetu života (Matarrita-Cascante, 2010). To uvelike podržava i Svjetska turistička organizacija Ujedinjenih naroda, tvrdeći da razvoj turizma može pomoći u postizanju Milenijskog cilja br. 1, a to je „iskorijeniti krajnje siromaštvo do 2015. godine“ (Sachs, 2007; UNWTO, 2010: 15). Sukladno s tim stajalištima, u određenim državama turizam u BDP-u zauzima znatan udio. U 2014. godini je tako u Macau, na Maldivima i Bahamima iznosio preko 20%, u Hrvatskoj je iznosio 17,2%, dok je u istoj godini u drugim državama usprkos značajnim turističkim aktivnostima turizam zauzimaio manji ili relativno malen udio u ukupnom BDP-u – Grčka (7,3%), Španjolska (5,4%), Austrija (5%), Italija (4,2%) i Francuska (3,8%) (Knoema, 2015).

Podatci o ostvarenim turističkim dolascima po regijama prikazani su u *Tablici 5.* iz koje je vidljivo da u ostvarenim turističkim dolascima u promatranom razdoblju još uvijek prednjači Europa. No usprkos udvostručenju dolazaka u Europi, očit je sve veći porast turističkih dolazaka u drugim regijama, posebice u Aziji i Pacifiku te Bliskom istoku (povećani za pet puta). Zbog toga se u promatranom razdoblju udio ostvarenih europskih turističkih dolazaka u ukupnim dolascima smanjio sa 60% na 51%.

Tablica 5. Ostvareni međunarodni turistički dolasci po regijama u razdoblju 1990. – 2014. godine

Regija	Međunarodni turistički dolasci (u mil.)			
	1990.	2000.	2010.	2014.
Europa	261,5	386,4	488,9	581,8
Azija i Pacifik	55,8	110,3	205,4	263,3
Amerika	92,8	128,2	150,1	181
Afrika	14,7	26,2	49,5	55,7
Bliski istok	9,6	22,4	54,7	51

Izvor: UNWTO, 2015a: 5

Prikazani podaci odnose se samo na međunarodne turističke dolaske, pored kojih je potrebno u obzir uzeti i domaće turističke dolaske. Domaći turistički dolasci nisu zanemarivi, osobito na velikim emitivnim tržištima. Tako je u SAD-u u 2007. godini ostvareno oko 990 milijuna turističkih dolazaka, u Kini 644 milijuna, a Indiji 320 milijuna domaćih turističkih dolazaka, (Bigano et al., 2007). Neka druga, uglavnom međunarodna receptivna tržišta, ostvarila su također znatan domaći turistički promet, poput Francuske koja je u 2010. godini ostvarila oko 117 milijuna domaćih dolazaka, Njemačke sa 150 milijuna i Velike Britanije sa 68 milijuna, dok je ukupno 77% Europljana ostvarilo turistička putovanja u državama stalnog prebivališta (Eurostat, 2011). Domaći turistički promet važan je za nacionalno gospodarstvo jer utječe na redistribuciju nacionalnog dohotka i investicijskog kapitala, čime se ostvaruje funkcija razvoja gospodarski nedovoljno razvijenih područja, jer kapital najčešće teče iz razvijenih u slabije razvijena područja. Osim toga, domaći turistički promet ovako ostvaruje i integracijsku funkciju jer gospodarski integrira i jača regije i područja na razini države te omogućuje protok roba i usluga. U konačnici, domaći turistički promet ima kulturno-obrazovnu te političku i socijalnu funkciju jer omogućuje domaćem turistu da upozna nacionalne kulturne vrijednosti s ciljem razumijevanja raznolikosti pojedinih područja, veće tolerancije među ljudima i integracije šireg nacionalnog prostora.

Europske države važno su emitivno i receptivno turističko tržište s obzirom na međusobnu koherentnost i blizinu pojedinih destinacija, ali i relativno viši životni standard koji Europljanima pruža mogućnost da putuju. To potvrđuje podatak da više od polovine stanovništva Europske unije putuje, pri čemu se 75,3% putovanja ostvari unutar Unije (Eurostat, 2013b). Usprkos trendovima, države Bliskog i Dalekog istoka te Južne Amerike

svojom egzotikom i nižim cijenama sve više privlače turiste, a dobar primjer tome je Meksiko koji se u posljednjih nekoliko godina smjestio među top 10 svjetskih destinacija po ostvarenim turističkim dolascima (UNWTO, 2015a), prikazanih u *Tablici 6.*

Tablica 6. Ostvareni međunarodni turistički dolasci po državama za 2013. i 2014. godinu

Rang	Država	Međunarodni turistički dolasci (u mil.)	
		2013.	2014.
1.	Francuska	83,6	83,7
2.	SAD	70	74,8
3.	Španjolska	60,7	65
4.	Kina	55,7	55,6
5.	Italija	47,7	48,6
6.	Turska	37,8	39,8
7.	Njemačka	31,5	33
8.	UK	31,1	32,6
9.	Rusija	28,4	29,8
10.	Meksiko	24,2	29,1

Izvor: UNWTO, 2015a: 6

Prema *Tablici 7.* vidljivo je da se među 10 top turističkih država (destinacija) prema broju turističkih dolazaka i ostvarenih prihoda nalazi pet europskih država, pri čemu prihodi od turizma u top 10 destinacija čine više od 50% ukupnih svjetskih prihoda ostvarenih od turizma.

Tablica 7. Ostvareni prihodi od turizma po državama za 2013. i 2014. godinu

Rang	Država	Prihodi ostvareni od turizma (u mlrd. USD)	
		2013.	2014.
1.	SAD	172,9	177,2
2.	Španjolska	62,6	65,2
3.	Kina	51,7	56,9
4.	Francuska	56,7	55,4
5.	Macao (Kina)	51,8	50,8
6.	Italija	43,9	45,5
7.	UK	41	45,3
8.	Njemačka	41,3	45,3
9.	Tajland	41,8	38,4
10.	Hong Kong (Kina)	38,9	38,4

Izvor: UNWTO, 2015a: 6

Turizam trenutačno ostvaruje oko 9% ukupnog svjetskog BDP-a (UNWTO, 2015a: 3). Rast udjela turizma u svjetskom BDP-u uzrokovan je razvojem globalnog turizma i turizma u pojedinim gospodarstvima, ali i razvojem tercijarnih uslužnih djelatnosti u posljednjih 20-ak godina. U tom razdoblju nije bilo značajnog rasta udjela turizma u BDP-u, jer je 2000. godine turizam zauzimaio samo 4,% BDP-a, a u 2010. godini 5% svjetskog BDP-a (UNWTO, 2001b, 2011a, 2015a). Dakle, znatan porast vidljiv je samo u posljednjih pet godina, međutim, podatke iz prijašnjih godina treba uzeti sa zadržkom, zbog manje preciznih mjerenja. Što se tiče ukupne svjetske zaposlenosti, u turizmu je u 2014. godini bio zaposlen svaki 11. radnik (oko 9%), dok je u 2010. godini izravno ili neizravno bilo zaposleno 6 – 7% od ukupno zaposlenih (UNWTO, 2011a, 2015a). Procjenjuje se da je u turizmu u Europskoj uniji u 2006. godini bilo zaposleno oko 9 milijuna ljudi, što je bilo oko 6% ukupne zaposlenosti (Vuković, 2006: 40), dok je u 2010. godini turizam zapošljavao 5,2% radnika od ukupno zaposlenih, generirajući tako 5% ukupnog europskog BDP-a (UNWTO, 2010). Prema novijim podacima Europske asocijacije za hotele, restorane i caffè barove Hotrec (2014), u Europi samo sektor ugostiteljstva zapošljava preko 10 milijuna ljudi, odnosno 4,5% svih zaposlenih, s više od 236 milijardi eura izravne dodane vrijednosti gospodarstvu Europe.

Porast turističkih dolazaka svakako je omogućila liberalizacija i razvoj zračnog prometa koji je približio pojedine turističke destinacije, a putovanje je postalo kraće, ugodnije i jednostavnije. Poseban doprinos dali su niskotarifni zračni prijevoznici, koji su uvođenjem većeg broja zračnih linija povezali pojedine regije i gradove te tako stvorili nove turističke destinacije, dok su jeftinijim prijevozom putnika omogućili ljudima da više i češće putuju. To potvrđuju podatci o prevezenim putnicima Međunarodne asocijacije zračnih prijevoznika (*International Air Transport Association – IATA*), prema kojoj je Ryanair u 2007. godini preveo 49 milijuna međunarodnih turista u 24 države i time bio prvi na ljestvici zračnih prijevoznika putnika, dok je Easyjet s 30 milijuna bio četvrti (IATA, 2008). U 2014. godini Ryanair je preveo 86,4 milijuna međunarodnih turista i opet bio prvi na ljestvici najvećih prijevoznika međunarodnih putnika, a Easyjet je bio drugi s prevezenih 56,3 milijuna putnika (IATA, 2014). Zračnim se prometom u svijetu ostvari svaki drugi turistički dolazak, a u nekim državama poput Španjolske i Grčke čak između 72% i 77% turističkih dolazaka (Franz, 2012). U 2010. godini je 51% ukupnih turističkih dolazaka ostvareno zračnim prijevozom, u 2013. udio zračnog prometa u dolascima je iznosio 53%, a u 2014. godini je 54% dolazaka

ostvareno zračnim prijevozom (UNWTO, 2011a, 2014a, 2015a), dakle očit je porast broja turističkih dolazaka ostvarenih zračnim prometom.

Usko s ovime povezana je promjena ponašanja ponude i potražnje te napuštanje *masovnog turizma* koji je bio prisutan 70-ih i 80-ih godina prošloga stoljeća, tijekom kojeg su turistička putovanja bila duža (veći broj ostvarenih noćenja) i ponajviše vezana uz agencijski organizirane ljetne odmomore u nekim mediteranskim destinacijama (Bramwell, 2004; Sharpley, 2009: 3). Istodobno, turisti su postali zahtjevniji, sofisticiraniji i željni iskustva (Sharpley, 2009: 20; Pearce, 2005: 27), a njihovi motivi putovanja raznovrsniji i ponajviše vezani uz odmor, rekreaciju i zdravlje, ali i zadovoljenje spleta drugih različitih potreba (Cooper et al., 1998: 11; Pirjevec, 1998: 26; Pearce, 2005; DZS, 2009: 15). Razvojem informacijsko-komunikacijske tehnologije, posebice interneta, turistička ponuda „približila“ se i postala dostupnija potražnji, a turistička putovanja postala su gotovo neovisna o turističkim agencijama i turoperatorima koji su prije razvoja interneta bili neizostavni sudionici u realizaciji turističkih putovanja. Planiranje, organizacija i realizacija individualizirala se prema motivima, zahtjevima i potrebama turista, a zbog razvoja prometa, posebno zračnog, putovanja na razini godine postala su kraća, a češća (*short breaks ili city breaks*) (Sharpley, 2009: 1; UNWTO, 2011b). Sve navedeno dovelo je do individualnog i segmentiranog pristupa turistu te diversificirane i disperzirane turističke ponude koja je ciljano prilagođena potrebama turista (Zekanović i Klarin, 2012). Ovakav vid ponude podrazumijeva razvoj specifičnih oblika turizma (Bhatia, 2005; Douglas et al., 2001), koji u posljednje vrijeme omogućuju odvijanje cjelogodišnjeg umjesto sezonskog turizma.

Zbog svih zbivanja u proteklim desetljećima turisti postaju sve svjesniji i potrebe očuvanja okoliša i odgovorna ponašanja s ciljem održivog razvoja turizma, stoga odluka o turističkom putovanju može ovisiti i o ovome čimbeniku. Iako određena istraživanja navode da ovaj čimbenik ima utjecaja na odluku turista o poduzimanju turističkog putovanja i odabiru destinacije, to ipak nije do kraja dokazano, jer veći broj istraživanja pokazuje da je turizam relativno imun na brigu o okolišu, a turisti su najmanje motivirani čimbenicima povezanim s brigom o okolišu (Sharpley, 2009; XVI).

2.2.3. Utjecaj turizma na okoliš

Ekspanzija i kontinuirani rast turizma izrazito utječe na čovjeka i okoliš (Gössling i Hall, 2006; UNWTO, 2014a). Iako turizam najčešće ima pozitivnu konotaciju, ponajviše zbog moguće ekonomske koristi i povećanja zaposlenosti, negativni utjecaji turizma nisu zanemarivi, jer turističke aktivnosti stvaraju određeni pritisak na prostor u kojem se odvijaju. Istodobno, turizam ovisi o kvaliteti prostora i okoliša u kojem turisti borave. Negativna obilježja dobio je tijekom razdoblja *masovnog turizma* te prelaska iz *pasivnog* u *aktivni* turizam, u kojem turisti aktivno konzumiraju prirodna i društvena bogatstva sve više koristeći prostor. S tog aspekta, negativna obilježja turizma su (Črnjar i Črnjar, 2009: 40): 1) ekspanzija (zahtijeva i koristi veliki prostor, površine), 2) agresivnost (prodire u sva područja – zaštićena, neotkrivena i nerazvijena) i 3) destruktivnost ili degradacija (preobražava, obezvrjeđuje i/ili uništava okoliš). Gradnjom turističkih kapaciteta, širenjem turističke ponude i razvojem komplementarnih sadržaja turizam je znatno utjecao na razvoj pojedinih područja i život ljudi na tim područjima (Bramwell, 2004; Navaro Jurado et al., 2013), pa se u tom kontekstu može govoriti o pozitivnim i negativnim učincima turizma na okoliš, izraženim u tri dimenzije (UNEP, 2015b):

- **Ekološki utjecaj** – eksploatacija prirodnih resursa, degradacija tla, voda i atmosfere, uništavanje ekosustava i bioraznolikosti te povećana emisija štetnih plinova suprotno očuvanju prirode i kulturne baštine, uspostavljanju zaštićenih područja, racionalnoj upotrebi prirodnih resursa i obnovljivih izvora energije, recikliranju i sl.
- **Društveno-kulturni utjecaj** – multikulturalnost koja se ostvaruje turizmom može imati pozitivne učinke (bolje obrazovanje i životni standard, suradnja, izgradnja kulturnog identiteta i međusobno razumijevanje i sl.) i negativne učinke (promjene u životnom stilu i vrijednostima, komercijalizacija, kriminal, konflikti i sl.).
- **Ekonomski utjecaj** – želja za gospodarskim razvojem, ekonomskom koristi i povećanjem zaposlenosti putem turizma može dovesti do prevelike gospodarske ovisnosti o turizmu (veliki udio turizma u BDP-u, izravnjanje platne bilance i sl.), prevelikog sezonskog poslovanja, viših cijena nekretnina i životnih namirnica i dr.

2.2.3.1. *Ekološki utjecaj turizma*

Ekološki utjecaj turizma najčešće ima negativna obilježja, iako ostvaruje i pozitivne učinke. Negativni učinci turizma očituju se kao (Scott et al., 2012; UNEP, 2015b): 1) iscrpljivanje prirodnih resursa (vode, mora, tla, fosilnih goriva, šuma i dr.), 2) zagađenje (emisija štetnih plinova, krutog otpada i smeća, ispuštanja otpadnih voda, ulja i kemikalija, arhitektonska ili vizualna zagađenja, buka i dr.) i 3) fizički učinci razvoja turizma i turističkih aktivnosti (izgradnja turističke infrastrukture i ostalih kapaciteta uzimanjem prostora uz more, na moru i na kopnu). Ilustrativno se ovo može prikazati ciklusom. Izgradnjom turističkih kapaciteta i sadržaja iscrpljuju se prirodni resursi i zauzimaju kvalitetni prostori uz more i na kopnu, pri čemu se mijenja okoliš, prirodna staništa i ekosustavi. Ovo često dovodi do vizualno estetski neprimjerene i neprihvatljive izgradnje, koja potpuno narušava integritet i identitet okoliša u kojem je smještena. Razvoj infrastrukture dovodi do povećane upotrebe resursa, poput pitke vode i mora, zatim povećane upotrebe energenata (struje, plina, naftnih derivata) i emisije veće količine štetnih plinova turističkih i drugih kapaciteta. Istovremeno, omogućuje stvaranje veće količine otpadnih voda i komunalnog otpada koji se moraju primjereno zbrinuti. Svakako treba nadodati emisiju štetnih plinova prijevoznih sredstava ispuštenih prilikom dolaska i odlaska iz turističke destinacije te u turističkoj destinaciji. Dakle, očita je složenost upravljanja razvojem turizma u suodnosu s ublažavanjem negativnih ekoloških utjecaja jer se prirodna ravnoteža vrlo lako može narušiti, čije posljedice mogu biti nepopravljive.

Razvoj prometne infrastrukture, posebno cestovnog i zračnog prometa, omogućio je veći broj godišnjih putovanja i porast turističkih dolazaka, no istodobno je pridonio povećanju emisije štetnih plinova u atmosferu. Turizam pridonosi negativnim klimatskim promjena ispuštanjem stakleničkih plinova, pogotovo ugljičnog dioksida (CO₂), te metana, dušikovih i sumporovih oksida i drugih štetnih plinova (Scott et al., 2012). Procjenjuje se da turizam ostvaruje udio od oko 5,3% u ukupnoj emisiji stakleničkih plinova, od čega se 90% odnosi na prijevozna sredstva (Gössling, 2002), dok zračni promet sudjeluje s oko 3 – 3,5% u ukupnoj emisiji stakleničkih plinova, odnosno s 2 – 3% u ukupnoj upotrebi fosilnih goriva (Gössling, 2002; Mayor i Tol, 2008). Što se tiče emisije CO₂, procjenjuje se da turizam sudjeluje s 5% u ukupnoj emisiji CO₂, u kojem prijevozna sredstva ostvaruju 75%, od čega zračni 40%, a cestovni prijevoz 32%, dok turistički kapaciteti ostvaruju 25% u ukupnoj emisiji CO₂ (UNWTO, UNEP i WMO, 2008).

Do 2011. godine u Europi su zračni prijevoznici plaćali milijarde eura poreza, zbog čega su bili izuzeti od plaćanja poreza na potrošnju goriva i emisiju CO₂, no zbog regulacije emisije štetnih plinova uveden je dodatni porez temeljen na kvotama i trgovanju emisijama u zrakoplovstvu. Samo Lufthansa u 2012. godini platila je oko 100 milijuna eura poreza, pri čemu su profiti europske zračne industrije znatno pali, smanjivši konkurentnost na globalnom tržištu i omogućivši razvoj čvorišta zračnog prometa na Bliskom istoku, posebice država Perzijskog zaljeva (Franz, 2012). Sukladno s oporezivanjem potrošnje goriva, istraživanja provedena u Australiji pokazala su da je porez na emisiju ugljičnog dioksida utjecao na turizam te je neizravno, zbog povećanja cijene energenata, čišćenja i popravaka, doveo do povećanja cijena u turističkom sektoru. Ovaj utjecaj posebno je vidljiv u hotelskom sektoru Australije, za koji se predviđa da će u sljedećem razdoblju imati profite manje i za 12% (TAA, 2013). Razvidno je kako je oporezivanje zračnog prometa usmjereno regulaciji daljnjeg porasta broja letova, međutim, usprkos poreznim nametima postavljenim na potrošnju goriva čini se da ništa značajno nije učinjeno te da takvo oporezivanje nema utjecaja na turizam, jer se broj turističkih dolazaka ostvarenih zračnim prijevozom povećava (Tol, 2007). Na temelju postojećeg trenda rasta turističkog prometa, većeg broja putovanja na godišnjoj razini i većeg broja ostvarenih kilometara, predviđa se da će za dvadeset godina zračni promet ostvarivati oko 52% ukupne emisije CO₂ generirane turizmom (UNWTO, UNEP i WMO, 2008). Potrebno je stoga usmjeriti istraživanja u pronalazke boljih materijala i primjerenije tehnologije koja će omogućiti učinkovitiju upotrebu energije i smanjenu emisiju štetnih plinova (UNWTO, UNEP i WMO, 2008; Hall, 2014).

Relevantan i mjerodavan primjer ekološkog utjecaja turizma predstavlja izvješće Euro-mediterranske regionalne i lokalne skupštine (*Euro-Mediterranean Regional and Local Assembly – ARLEM*) o održivom turizmu na Mediteranu, u kojem se navode činjenice o utjecaju turizma na okoliš Mediterana kao vodeće svjetske turističke destinacije (ARLEM, 2013). Europska agencija za okoliš (EEA) u 2000. godini procijenila je da je 7% ukupnog onečišćenja na Mediteranu uzrokovano turizmom. Iako turizam ima znatan udio u gospodarstvu Mediterana, sve je veće opterećenje na prirodne resurse i okoliš, jer su prirodni resursi iskorištavani 2,5 puta brže nego što su se obnavljali (svjetski prosjek iznosi 1,5), a svjetska kriza i društveno-politička kriza u arapskom dijelu Mediterana pogoršavaju situaciju. Očita je veća potrošnja vode jer turist potroši 3 – 4 puta više vode od prosječnog stanovnika nekog područja. Zanimljivo je da se u jednoj turskoj turističkoj regiji čak 52% ukupne

potrošnje vode potroši za potrebe turizma. U Turskoj je također zbog nedostatka vode u pojedinim područjima bilo potrebno izgraditi dodatni distribucijski cjevovod i desalinizatore za pitku vodu. Istodobno, proces desalinizacije vrlo je skup i troši puno energije, pa je tako za 30 milijuna m³ vode potrebno oko 5000 MW energije, što odgovara kapacitetu 8 – 10 plinskih ili 4 – 5 nuklearnih elektrana, dok se u samom procesu oslobađaju staklenički plinovi i rasol. U pojedinim dijelovima Mediterana, potrošnja električne energije u posljednjih se 20 godina zbog turizma povećala i do 208%, u nekim se područjima 20 – 40% ukupne električne energije troši u turizmu, dok se u drugim tijekom vrhunca sezone potrošnja električne energije udvostručuje ili utrostručuje (ARLEM, 2013).

Sakupljanje i prerada otpadnih voda i krutog otpada također su nedovoljni (ARLEM, 2013). U Turskoj oko 90% postrojenja, 80% turističkih objekata i 80% domaćinstava ne pročišćava otpadne vode, a u Italiji se 80% otpadnih voda iz 120 glavnih obalnih gradova nepročišćeno emitira u Sredozemno more. Čak 17% svjetskog zagađenja događa se na Mediteranu, prilikom kojeg se godišnje s brodova ispusti 100 – 150 tisuća tona sirove nafte. Na Mediteranu se događaju dodatna onečišćenja, s obzirom na to da jedan kruzerski brod proizvede oko 7,5 milijuna litara tekućeg otpada, oko milijun tona otpadnih voda i 50 tona krutog otpada. Važno je napomenuti da prosječni turist proizvede nekoliko puta više otpada nego stalni stanovnik (0,5 kg/dnevno po turistu naspram 7 kg/dnevno po stanovniku), a sustavi odvajanja otpada i reciklažni pogoni nisu razvijeni u većini mediteranskog područja (ARLEM, 2013).

Nadalje, turizam je na Mediteranu utjecao na eroziju tla, degradaciju obalnih područja te širenje urbanih središta i gubitak bioraznolikosti (ARLEM, 2013). Erozijska tla očituju se u nestanku 75% pješćanih dina između Sicilije i Španjolske, a 25 000 od ukupno 46 000 kilometara obale nalazi se na kritičnom pragu zauzetosti prostora. Istodobno, veličina poljoprivredne površine po stanovniku u posljednjih se dvadeset i pet godina smanjila za 25%, a ukupna obradiva površina smanjila se za 7%. Sve navedeno utjecalo je na bioraznolikost na tim područjima, pa su tako u nekim područjima Italije, Francuske, Španjolske i Grčke močvarna područja potpuno nestala, čime se znatno smanjio broj ptica te drugih biljnih i životinjskih vrsta. U moru su također ugrožene mnoge vrste, neke su dovedene do granice opstanka ili izgubljene, dok su se istovremeno pojavile vrste iz drugih mora, s invazivnim djelovanjem na autohtone vrste. Pravilno je zaštićeno samo 10% morskih

ekosustava, 50% ih je ugroženo, a za preostalih 40% stanje nije potpuno poznato. Isto tako, 70% morskih staništa na obalnim područjima uništeno je ili djelomično oštećeno, a samo 8% ih je još uvijek u dobrom stanju (ARLEM, 2013).

Izveštaj također ističe potrebu za održivim razvojem turizma Mediterana i smjernice za smanjenje negativnog utjecaja turizma na okoliš putem učinkovitijeg upravljanja resursima i infrastrukturom, razvijanja alternativnih specifičnih oblika turizma koji će se manje odraziti na ekosustave i podizanja svijesti svih dionika o mogućnostima i ograničenjima turizma (ARLEM, 2013). Posebno se ističe ulaganje u vodnoopskrbnu infrastrukturu, pogone pročišćivača otpadnih voda, jačanje institucionalnog okvira u upravljanju urbanizacijom, raspolaganje resursima i upravljanje otpadom, s naglaskom na odvajanje i recikliranje komunalnog otpada, osiguranje ekološkog prijevoza u urbanim područjima, jačanje suradnje svih dionika uz poticanje inovacija, privlačnosti, kvalitete i veće produktivnosti, razvoj ljudskih potencijala i provođenje edukacija dionika o turizmu i njegovim učincima, posebice lokalnog stanovništva, te konačno, očuvanje okoliša uz učinkovitiju upotrebu prirodnih resursa i energenata (ARLEM, 2013).

Zbog razvoja turizma i potrebe izgradnje turističkih kapaciteta u Turskoj su posječene velike površine šuma, čime su nepovratno izgubljena prirodna staništa i ekosustavi te je smanjen kapacitet proizvodnje kisika (Kuvan, 2010). Na Cipru su također zbog razvoja turizma izgubljene značajne površine prirodnih krajolika i zelenih površina uz zagađenje tla, voda i zraka, dok je vizualna degradacija vidljiva rušenjem autohtonih tradicionalnih građevina u svrhu gradnje modernih turističkih kapaciteta, neprimjerene veličine novoizgrađenih kapaciteta, upotrebe neprimjerenih građevinskih materijala korištenih u gradnji ostalih kapaciteta uzrokovanih razvojem turizma te uništavanjem kulturnih znamenitosti i spomenika zbog velikog broja turističkih dolaska (Vehbi i Doratli, 2010). U nekim turističkim područjima Tajvana uslijed razvoja turizma sve je veći problem upravljanja otpadom, a politički interesi sve više prenamjenjuju prirodna područja u turističke svrhe (Pakdeepinit, 2007).

Osim negativnih ekoloških utjecaja, postoje i pozitivni utjecaji turizma, a očituju se u podizanju svijesti o revitalizaciji, očuvanju, zaštiti i poboljšanju uvjeta u prirodnom okolišu, zaštiti i očuvanju prirodne i kulturne baštine ostvarenim prihodima od turizma, proglašavanju

zaštićenih područja, zaštititi i očuvanju tradicionalne autohtone arhitekture i sl. (Vehbi i Doratli, 2010). Slično su uočili stanovnici turističkih područja Tajvana, a kako bi osigurali kvalitetan okoliš za koji smatraju da je temeljna atrakcijska osnova, međusobno surađuju u tu svrhu, ali i provode individualne aktivnosti poput uređenja vrtova i okućnica, jer su svjesni uzročno-posljedične veze u kojoj okoliš jednako privlači turiste i omogućuje održavanje okoliša. Na dijelu Cipra također je došlo do podizanja svijesti o potrebi očuvanja i zaštite okoliša, pa su proglašena nova zaštićena prirodna područja, poboljšani su uvjeti u okolišu, posebno uređenje zelenih površina, očuvanje i zaštita kulturno-povijesne baštine, restauracija tradicionalne mediteranske gradnje, ali i prometna i druga infrastruktura (Vehbi i Doratli, 2010). U siromašnim državama turizam je razvojem infrastrukture omogućio bolje upravljanje vodom i otpadom, a vidljivi su i određeni pomaci u zaustavljanju daljnje degradacije okoliša (Medina-Muñoz et al., 2015). Pozitivne učinke turizma na okoliš, posebno u nerazvijenim i državama u razvoju potvrđuju studije slučajeva Svjetske turističke organizacije, u kojima turizam ne samo da je omogućio očuvanje i zaustavljanje daljnje devastacije okoliša već je osigurao razvoj potrebne infrastrukture, radna mjesta, obrazovanje, zdravstvenu zaštitu i druge društveno-gospodarske uvjete te tako utjecao na podizanje ukupne kvalitete života lokalnih zajednica (UNWTO, 2001a).

Dakle, očito je da je turizam u svome razvoju i rastu znatno utjecao na prirodni okoliš, a sličan utjecaj prisutan je i danas. Iako su negativni ekološki učinci turizma izraženiji, vidljivo je da turizam može biti sredstvo zaštite i očuvanja prirodnog okoliša, jer je kvalitetan i očuvan prirodni okoliš temelj privlačenja turista i odvijanja turističkih aktivnosti, stoga je interes turizma za to logičan. Međutim, usprkos svemu ostaje temeljno pitanje korištenja prirodnih resursa, odnosno granice do koje prirodni resursi mogu biti u funkciji turizma, a da se ne degradiraju. Isto tako ne zna se mjera do koje će turističke destinacije omogućiti pristup svojim prirodnim resursima i mjera do koje će transformirati svoje prirodne resurse u turističke atrakcije te pitanje mogućnosti korištenja tehnologije koja će smanjiti negativni utjecaj turizma. Odgovor na navedena pitanja krije se u dinamičnosti i složenosti prirodnog okoliša koje je potrebno razumjeti kako bi se postavila ravnoteža između potrošnje, transformacije i stvaranja turističkih resursa, a sukladno s tim turizam mora biti u funkciji prirodnog okoliša jer znatno ovisi o njemu.

2.2.3.2. Društveno-kulturni utjecaj turizma

Društveno-kulturni utjecaj turizma ostvaruje se boravkom i kretanjem turista u destinaciji te interakcijom s drugim turistima i lokalnim stanovništvom turističke destinacije, a opseg i smjer utjecaja turizma na lokalnu zajednicu uvelike ovisi o stupnju razvoja turizma u destinaciji, trenutačnom utjecaju turizma u destinaciji i razini uključenosti lokalnog stanovništva u turističku ponudu (Krce Miočić et al., 2015). Uz lokalno stanovništvo i turiste, u turističkoj destinaciji djeluju lokalna i regionalna uprava te turistička ponuda koji zajedno čine četiri osnovne kategorije dionika turističke destinacije (Liu, 2003; Byrd, et al., 2009a), a njima se mogu pridodati različite interesno-utjecajne grupe, poput kulturnih i obrazovnih institucija, vjerskih zajednica, udruga civilnog društva i dr. Učinci interakcije turista s ostalim dionicima turističke destinacije vidljivi su u promjeni ponašanja lokalne zajednice (lokalnog stanovništva, turističke ponude i vlasti) s jedne strane i zadovoljstvom s doživljenim iskustvom turista s druge strane, drugim riječima, njihovom interakcijom, uvođenjem novih vrijednosti i obrazaca ponašanja dolazi do društveno-kulturnih promjena s obje strane. Liu (2003) pronalazi u literaturi da društveno-kulturni utjecaj turizma šteti lokalnoj zajednici, jer uniformira kulturu i ispraznjava kulturne vrijednosti te razdire tradicionalan i autohton način života lokalnih zajednica, dok istovremeno promovira moderne vrijednosti, društveni napredak i razvijenost različitih kultura. Istovremeno, ista autorica tvrdi da upravo očuvana kulturna baština i tradicionalne vrijednosti omogućuju poseban i jedinstven doživljaj turistima, te se dodatno jača kulturni identitet i integritet prihvatne destinacije. Sharpley (2014) pojašnjava kako ukupan stav lokalne zajednice o utjecaju turizma ovisi o njihovom mišljenju i stavu prema strukturi turista koji prevladavaju ili su prevladavali u destinaciji i karakteristikama društvenih odnosa proizašlih iz interakcije s tim turistima.

Većinu turističkih dolazaka ostvaruju turisti iz razvijenih država, stoga se može zaključiti da je turizam pod utjecajem *zapadnjačke* kulture, što Liu (2003) smatra pozitivnim jer su te kulture društveno-gospodarski i tehnološki napredne, a karakterizira ih materijalizam i potrošnja što pogoduje ekonomskim učincima turizma. S druge strane, materijalizam i konzumerizam mogu utjecati na zanemarivanje duhovne vrijednosti čovjeka, koje je značajno povezano s tradicijom te kulturnim identitetom i integritetom, zbog čega takvo ponašanje na određen način doprinosi globalizaciji i homogenizaciji kultura. Međutim, ovi procesi ne mogu se pripisati samo turizmu, jer na njih utječu informacijsko-komunikacijska tehnologija i

masovni mediji, koji na različite načine kreiraju suvremene vrijednosti, norme i stilove života diljem svijeta.

Istraživanja pokazuju različite percepcije dionika turističke destinacije o utjecaju turizma na lokalnu zajednicu. Istraživanjem provedenim na dionicima turističke destinacije, Byrd i suradnici (2009a) kod turista i predstavnika lokalne vlasti utvrdili su pozitivno stajalište o utjecaju turizma, dok je lokalno stanovništvo bilo nezadovoljno dugoročno negativnim učincima na okoliš, povećanjem kriminala i povećanjem poreza na imovinu. Ipak, lokalno stanovništvo smatra da turizam pozitivno utječe na lokalno gospodarstvo, no u znatno manjoj mjeri nego što to misle turisti (Byrd et al., 2009a). Slična istraživanja pokazuju da na percepciju o pozitivnom utjecaju turizma utječe stupanj ekonomske ovisnosti lokalne zajednice, stupanj uključenosti u turističke aktivnosti, ali i neke demografske karakteristike stanovništva i specifičnosti destinacije (Deery et al., 2012). U državama u razvoju Tosun (2000) pronalazi da na stajališta lokalne zajednice o utjecaju turizma utječe uključenost lokalne zajednice u turizam te određena kulturna ograničenja. Specifičnosti destinacije vezane su uz stupanj razvoja turističke destinacije, a percepcija o pozitivnom utjecaju turizma obrnuto korelira sa stupnjem turističkog razvoja, odnosno, lokalno stanovništvo u destinaciji s nižim stupnjem turističkog razvoja ima pozitivan stav u utjecaju turizma koji polako opada s rastom stupnja razvoja turističke destinacije (Byrd et al., 2009b). Dakle, stav o pozitivnom utjecaju turizma na lokalnu zajednicu raste do određene točke, nakon čega se počinje smanjivati (Diedrich i García-Buades, 2009). Što više lokalna zajednica ima koristi od turizma, više će poticati turističke aktivnosti i štititi okoliš, osobito prirodna bogatstva i kulturnu baštinu, u suprotnome, postat će ogorčena i svojim djelovanjem odbijati će turiste (Liu, 2003). Usprkos pozitivnim ili negativnim stavovima dionika o turizmu, Nunkoo i suradnici (2013) na temelju 140 analiziranih radova u proteklih 25 godina sažimlju ključne negativne učinke turizma, a to su: prometna gužva, povećana stopa kriminala te upotreba droga i alkohola. Iako legalna, upotreba alkohola ozbiljan je negativni učinak turizma, jer je kao i upotreba droga povezana s različitim vrstama kriminala i društveno-ekonomskim problemima.

Turizam je u turističkim područjima Tajvana utjecao na poboljšanje određene infrastrukture podigavši tako opću kvalitetu života, a zbog dolaska velika broja turista sigurnost je podignuta na višu razinu. Osim toga, omogućio je revitaliziranje starih zanata, kulture,

tradicijskih običaja i vrijednosti, ojačavši kulturni identitet i integritet lokalne zajednice. Istodobno, u pojedinim segmentima umjetnost i kultura su se komercijalizirali, a to je posebno vidljivo u gastronomiji i lokalnoj kuhinji koja se dobrim dijelom prilagodila turistima, kako bi zadovoljila njihove zahtjeve i potrebe (Pakdeepinit, 2007). U nekim je siromašnim državama turizam omogućio podizanje zdravstvene zaštite, bolju dostupnost obrazovanja te ostvarivanje ljudskih prava i jednakosti, posebice žena (Medina-Muñoz et al., 2015).

Što se tiče Hrvatske, istraživanje o stajalištima lokalnog stanovništva o utjecaju turizma provedeno je u Zadarskoj županiji (Zadarska županija i TZ Zadarske županije, 2013). Stanovništvo županije smatra da turizam pozitivno utječe na Hrvatsku, Zadarsku županiju i njih osobno, a znatna razlika u stajalištima ne postoji s obzirom na njihovu uključenost u turističku ponudu i turističke aktivnosti. Znatno nezadovoljstvo rezidenti izražavaju prema elementima turističke ponude i infrastrukture, regionalnoj i lokalnoj upravi te razvojnoj politici, što se može povezati s nižim stupnjem turističkog razvoja Zadarske županije kao turističke destinacije. Negativni učinci turizma prema njima više su ekonomske naravi, jer turizam povećava cijene stanovanja, odnosno nekretnina i svakodnevnih potrepština. Istovremeno pronalaze ekološke probleme, gužvu, buku i nemoralno ponašanje. Dolazak drugih kultura i religija za njih nije problem, kao ni povećanje kriminala, uporaba droga i prostitucije. Ovdje je potrebno istaknuti da rezidenti koji nisu uključeni u turizam više uočavaju negativne učinke turizma nego rezidenti koji su uključeni u turističke aktivnosti. Dakle, rezidenti koji imaju izravne koristi od turističke potrošnje tolerantniji su prema navedenim eksternalijama nego oni koji nemaju nikakve koristi. Važan je podatak da se oko polovine ispitanih stanovnika želi uključiti u turističku ponudu učenjem stranih jezika, prezentacijom starih zanata te kulinarskih, folklornih i drugih običaja (Zadarska županija i TZ Zadarske županije, 2013), što pokazuje želju za očuvanjem kulturnog identiteta, ali i međukulturne komunikacije.

Iz svega slijedi da je turist, bez obzira na motive putovanja, tijekom svoga boravka u turističkoj destinaciji pod utjecajem kulture lokalne zajednice. Isto tako, ponašanjem u destinaciji unosi dio svoje kulture. Turizam stoga omogućuje međukulturalnu interakciju i komunikaciju koja mora biti u ravnoteži. Ravnoteža uvelike ovisi o stupnju razvoja turizma na kojemu se turistička destinacija nalazi, jer se razvojem turizma u destinaciji mijenja stajalište lokalne zajednice o utjecaju i učincima turizma u destinaciji, ali i ponašanje turista.

Ravnoteža također ovisi o identitetu i integritetu lokalne zajednice koja će štiti društveno-kulturne, ali i sve svoje ostale vrijednosti i resurse. Lokalna zajednica tako će očuvati svoje posebnosti, stvarajući pri tome jedinstven doživljaj turistu. Društvo i kultura pritom ne smiju ostati zatvoreni, već moraju ostavljati dovoljno prostora za konzumaciju, ali do mjere do koje nije komercijalna. Prevelika usmjerenost na turistički promet i konzumerističku sastavnicu turizma može voditi neravnoteži, pri čemu može doći do komercijalizacije i homogenizacije kulture, nezadovoljstva lokalnog stanovništva i netrpeljivosti prema turistima, kao blažih negativnih učinaka turizma. Ozbiljniji problemi s dalekosežnim društveno-ekonomskim posljedicama na lokalnu zajednicu povećana su uporaba droga i alkohola te prostitucija i kriminal, za čije su suzbijanje potrebne složenije mjere i akcije.

2.2.3.3. *Ekonomski utjecaj turizma*

Ekonomski utjecaj turizma ostvaruje se specifičnim ekonomskim funkcijama turizma, a to su (Čavlek et al., 2011): 1) multiplikativna funkcija (multipliciranje dohotka ostvarenog u fazi realizacije turističke potrošnje), 2) induktivna funkcija (nastajanje povećanih ukupnih učinaka prodaje proizvoda i pružanja usluga u destinaciji), 3) konverzijska funkcija (sposobnost turizma da negospodarske resurse pretvori u gospodarske, koji da nema turizma, ne bi ostvarili gospodarske učinke), 4) funkcija zapošljavanja (generiranje novih radnih mjesta izravno u turizmu te neizravno u ostalim popratnim djelatnostima koji imaju funkciju opskrbnog sustava turizma), 5) funkcija poticanja međunarodne razmjene dobara (kretanje izvoza i uvoza roba i usluga na računu tekućih, kapitalnih i financijskih transakcija platne bilance države), 6) apsorpcijska funkcija (sposobnost turizma u uravnoteženju robno-novčanih odnosa razvijenih i država u razvoju, kao rezultat međunarodnih turističkih kretanja), 7) funkcija uravnoteženja platne bilance (stabilizacijska funkcija na temelju prihoda od inozemnog turizma), 8) funkcija razvoja gospodarski nedovoljno razvijenih područja (redistribucija inozemnog i regionalnog dohotka i kapitala), 9) integracijska funkcija (integriranje prostora u svrhu pokretanja gospodarskih aktivnosti i postizanja konkurentnosti) i 10) akceleracijska funkcija (snaga turizma da razvija određena područja brže od nekih gospodarskih grana ili djelatnosti).

Ekonomski učinci najčešće se prikazuju određenim ekonomskim pokazateljima, poput ostvarenih prihoda u turizmu, udjelom turizma u BDP-u, udjelom zaposlenih u turizmu s obzirom na ukupnu zaposlenost i visinom osobnih dohodaka zaposlenih u turizmu, izravnim

investicijama u turizmu, prihodima od boravišne pristojbe na temelju ostvarenih noćenja i dr. Neki od navedenih obuhvaćeni su turističkim satelitskim računom (*Tourism Satellite Account – TSA*), koji mjeri ukupne gospodarske učinke turizma u državi (UNWTO, 2011b), a najčešće metode koje se primjenjuju za izračune ekonomskih učinaka turizma su analiza multiplikativnog učinka, input-output analiza, model opće ravnoteže (*Computable General Equilibrium – CGE*) i dr. (Dwyer i Forsyth, 1998; Kim i Kim, 1998; Šutalo et al., 2011). Osim ovih postoje i drugi, više statistički pokazatelji o fizičkim ekonomskim učincima, poput broja ostvarenih dolazaka i noćenja, iskorištenosti i opterećenosti kapaciteta i dr. (Čavlek et al., 2011). Određeni pokazatelji o ekonomskim učincima turizma dani su u potpoglavlju 2.2.1, stoga će se u ovome dijelu izložiti samo neki rezultati istraživanja koji dodatno pokazuju ekonomske učinke turizma i utjecaj turizma na gospodarski razvoj.

Istraživanje provedeno putem *input-output* analize i analize multiplikativnog učinka u nerazvijenim ruralnim područjima Koreje pokazalo je ostvarene izravne i neizravne prihode od turizma, no znatnija gospodarska dobit usprkos velikom broju turista nije ostvarena. Autori ovo tumače nepostojanjem kvalitetnih turističkih usluga i uvoznih roba, koji stvaraju dodanu vrijednost, stoga turizam, bez popratnih djelatnosti i kapaciteta, ne može ostvariti gospodarski razvoj u nerazvijenim područjima (Kim i Kim, 1998). U turističkim dijelovima Tajvana provedeno istraživanje pokazalo je pozitivan utjecaj turizma na zaposlenost i dohotke, a potrošnja turista oživjela je stare zanate, omogućila povećanje poljoprivrede, proizvodnje i prodaje lokalnih proizvoda te upošljavanje neiskorištenih kapaciteta u turističke svrhe (Pakdeepinit, 2007).

Izravni i neizravni prihodi od turizma modelom opće interregionalne ravnoteže mjereni su u Danskoj, koja od turizma godišnje ostvaruje 6 – 7 milijardi eura prihoda, od kojih 53% ostvare inozemni turistički dolasci, u kojem je zaposleno 2,5% ukupne radne snage, s udjelom turizma od 4% u BDP-u (Zhang et al., 2007). Istraživanje je pokazalo koncentraciju turizma oko većih urbanih područja u kojima je ostvaren veći multiplikativni učinak nego u ruralnim područjima, no iako je u gradovima ostvaren veći prihod od turizma, ruralna područja pokazuju veću ovisnost o turizmu nego urbana područja. Isto tako, u pojedinim regijama utvrđena je znatna uloga turizma u zaposlenosti i ostvarenim prihodima, a jačina gospodarskih učinaka ovisi o međuregionalnoj trgovini, ostvarenim međuregionalnim putovanjima i potrošnji u regionalnim trgovinama (Zhang et al., 2007).

U Australiji je provedena studija kojom se procijenio utjecaj inozemne turističke potrošnje na zaposlenost, u kojoj se korištene analiza multiplikativnog učinka, *input-output* analiza i metoda opće ravnoteže (Dwyer i Forsyth, 1998). Autori su utvrdili da će utjecaj inozemne turističke potrošnje na zaposlenost varirati ovisno o postojećoj razini nezaposlenosti, učinkovitosti tržišta rada, fleksibilnosti realnih dohotka, radno-intenzivnoj radnoj snazi u drugim sektorima i djelatnostima koji ovise o turizmu te fiskalnoj politici. Tako će na primjer u slučaju dobrovoljne ili dugoročne nezaposlenosti promjena valutnog tečaja apsorbirati učinak inozemne turističke potrošnje i smanjiti njen realni utjecaj na nezaposlenost. S druge strane, kada je stopa nezaposlenosti niska, učinci inozemne turističke potrošnje ovisit će o promjenama na financijskom tržištu, opsegu i smjeru trenutane potrošnje i tijeku kapitala, te intervencijama središnje banke. Ovi rezultati pokazuju kako ekonomski učinci turizma ovise i o drugim čimbenicima, poput makroekonomske situacije i politike države, pa bez obzira na sofisticirane modele koji se koriste pri izračunima učinka turizma, ispravne rezultate ponekad nije moguće potpuno dobiti (Dwyer i Forsyth, 1998).

Što se tiče Republike Hrvatske, prema podacima Ministarstva turizma Republike Hrvatske, u 2013. godini Hrvatsku je posjetilo 12,44 milijuna turista koji su ostvarili 64,82 milijuna noćenja, dok je u 2014. godini Hrvatska ostvarila 13,13 milijuna dolazaka i 66,49 milijuna noćenja (Ministarstvo turizma RH, 2015). Time je ostvaren rast od 5,6% u dolascima i 2,6% u noćenjima turista u odnosu na prethodnu 2013. godinu. U 2014. godini je ostvareno 7,4 milijarde eura prihoda od turizma te rast za 2,8% u odnosu na 2013. godinu. Udio prihoda od turizma u ukupnom BDP-u je u 2013. godini iznosio 16,6%, a u 2014. godini povećao se na 17,2% (Ministarstvo turizma RH, 2015). Iz podataka je vidljivo da turizam zauzima važnu ulogu u hrvatskom gospodarstvu, stoga ne čudi interes za njegovim razvojem kao mogućim pokretačem gospodarskih aktivnosti u državi. Međutim, navedeno također znači i preveliku usmjerenost na turizam te određenu ovisnost o njemu, a implikacije se očituju u padu poslovnih aktivnosti u nekim sektorima i djelatnostima, sezonskom poslovanju i nepotpuno iskorištenim kapacitetima s višim troškovima poslovanja, većim udjelom sezonske i povremene radne snage s manjim dohotcima, jer se radi o radno-intenzivnoj djelatnosti i dr. Naravno, utjecaj turizma u Hrvatskoj je pozitivan, jer 90% dolazaka ostvaruju inozemni turisti (Ministarstvo turizma RH, 2015), što podrazumijeva valutni priljev iz inozemstva, no za točnije zaključke, osim uočavanja pozitivnih ekonomskih statističkih pokazatelja, potrebno je provesti dublju analizu.

U znanstveno-stručnoj i drugoj javnosti postoji mišljenje da je turizam čimbenik ekonomskog razvoja (*tourism-led growth hypothesis*), a da ekonomski rast potaknut turizmom utječe na kvalitetu života (Shan i Wilson, 2001; Balaguer i Cantavella-Jorda, 2002; Matarrita-Cascante, 2010). *Tablica 8.* prikazuje rezultate istraživanja provedenih u utvrđivanju veze između turizma i gospodarskog rasta, stoga treba biti oprezan s tvrdnjom da turizam potiče gospodarski rast.

Tablica 8. Pregled istraživanja o uzročno-posljedičnoj vezi turizma i gospodarskog rasta

Autori	Razdoblje analize	Država	Rezultati
Balaguer i Cantavella-Jorda, 2002	1975.-1997.	Španjolska	Turizam ⇔ Rast
Gunduz i Hatemi-J, 2005	1965.-2002.	Turska	Turizam ⇔ Rast
Lee i Chang, 2008	1990.-2002.	OECD	Turizam ⇔ Rast
Oh, 2005	1975.-2001.	Južna Koreja	Rast ⇔ Turizam
Payne i Mervar, 2010	2000.-2008.	Hrvatska	Rast ⇔ Turizam
Dritsakis, 2004	1960.-2000.	Grčka	Turizam ⇔ Rast
Kim et al., 2006	1971.-2003.	Tajvan	Turizam ⇔ Rast
Lee i Chang, 2008	1990.-2002.	izvan OECD-a	Turizam ⇔ Rast
Cortes-Jimenez et al., 2009	1954.-2000.	Španjolska	Turizam ⇔ Rast
Cortes-Jimenez et al., 2009	1954.-2000.	Italija	Turizam ⇔ Rast

Izvor: obrada autora prema Gunduz i Hatemi-J, 2005; Lee i Chang, 2008; Cortes-Jimenez et al., 2009; Payne i Mervar, 2010.

Iz *Tablice 8.* vidljivo je da postoji jednosmjerna uzročno-posljedična veza u kojoj razvoj turizma vodi gospodarskom rastu, odnosno u kojoj gospodarski rast omogućuje razvoj turizma, te dvosmjerna uzročno-posljedična veza između turističkog i gospodarskog rasta. Budući da su rezultati vezani uz razvijene i države u razvoju, te već turistički utvrđene države i države u kojima se turizam razvija, nije moguće zaključiti da turizam općenito utječe na gospodarski rast. Ovdje je potrebno nadodati rezultate Medina-Muñoza i suradnika (2015), koji su preispitali ulogu turizma u suzbijanju siromaštva, jer turizam u tom kontekstu proklamira organizacija Ujedinjenih naroda u okviru ostvarivanja Milenijskih razvojnih ciljeva. Sveobuhvatno istraživanje u posljednjih 15 godina provedeno je u siromašnim državama Afrike, Južne Amerike, Kine i drugim državama, a pokazalo je prije svega složenost mjerenja učinaka turizma u suzbijanju siromaštva te složenost i mnogobrojnost povezanih čimbenika koji paralelno utječu na suzbijanje siromaštva, na temelju čega autori predlažu metodološki okvir za daljnja istraživanja. Zbog te složenosti pronađeni su pozitivni ekonomski učinci na suzbijanje siromaštva, koji se očituju ponajviše u povećanju zaposlenosti, dohotka i poljoprivredne proizvodnje, ali i negativni učinci turizma, odnosno

neutralnosti turizma jer su ekonomske koristi često ostale u djelokrugu inozemnog kapitala izvan dohvata siromašnog domicilnog stanovništva (Medina-Muñoz et al., 2015).

Rastom i sve većim razvojem uslužnih djelatnosti turizam posljednjih godina poprima značajnu ekonomsku ulogu u pojedinim gospodarstvima. Potpuni učinak turizma u gospodarstvu ostvaruje se putem njegovih ekonomskih funkcija, zbog čega su pojedina gospodarstva znatno orijentirana na turizam. Ekonomski učinci vidljivi su u valutnom priljevu ostvarenom inozemnim turističkim dolascima, redistribuciji dohotka temeljem domaćeg turizma, razvoju nerazvijenih područja, zapošljavanju u turizmu, ostvarenju dodatnih prihoda iznajmljivanjem privatnog smještaja i drugdje. Međutim, prevelika usmjerenost na turizam može voditi ovisnosti gospodarstva o turizmu, pri čemu se zapuštaju određeni sektori i djelatnosti. Isto tako valja istaknuti da turizam ima obilježja sezonskog poslovanja, s višim troškovima i u potpunosti neiskorištenim kapacitetima poslovanja te većim udjelom sezonske i povremene radne snage s manjim dohotcima. U tom kontekstu, ekonomske učinke turizma nije moguće utvrditi samo na temelju turističkog prometa, poput ostvarenih broja turističkih dolazaka, noćenja i prihoda, već je za ozbiljniju analizu potrebno primijeniti odgovarajuće metode kojima će se uvidjeti stvarni učinci svih ekonomskih funkcija turizma na cijelo gospodarstvo, pa se sukladno s time mogu učinkovitije voditi ekonomske politike države.

2.2.4. Turizam u okviru koncepta održivog razvoja

Sukladno s razvojem koncepta održivog razvoja kao odgovora na sve izraženije probleme degradacije okoliša, razvijao se koncept održivog razvoja turizma. Zbog važnosti okoliša u odvijanju turističkih aktivnosti, bio je osobito zainteresiran za njegovu kvalitetu i buduću očuvanost. Neki autori navode kako je upravo razvoj koncepta održivog razvoja utjecao na promjene u turizmu (Butler, 1999), dok drugi, poput Hardyja i suradnika (2002) pojašnjavaju kako je turizam u svojoj evoluciji stvorio određene pretpostavke za prihvaćanje održivog razvoja turizma, a u literaturi se najčešće navode (Weaver i Lawton, 1999; Hardy et al., 2002): 1) zagovaranje da turizam putem svojih funkcija može osigurati ekonomski razvoj država u razvoju te očuvati kulturu i tradiciju, 2) opominjanje o negativnim učincima turizma na okoliš i sve većoj globalnoj degradaciji okoliša, 3) prilagođavanje zahtijevanim pozitivnim učincima turizma na okoliš i lokalnu zajednicu (stvaranjem zelenog, eko, mekog ili malog turizma) i 4) korištenje potrebnih znanstveno-stručnih znanja u turizmu. UNEP i UNWTO (2005) ističu kako se veza turizma i održivog razvoja ostvarila zbog samih posebnosti

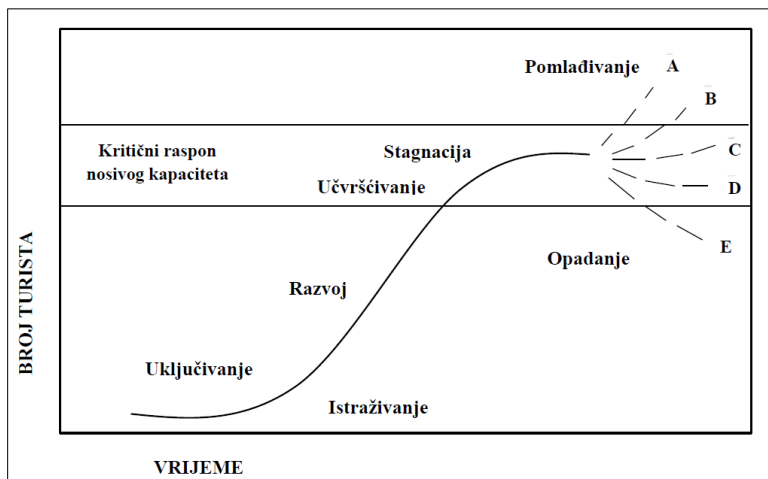
turizma, proizašlih iz interakcije turista, lokalne zajednice, okoliša i drugih dionika u turizmu, što je vodilo podizanju svijesti o međukulturnoj toleranciji i očuvanju okoliša o kojemu turizam ovisi.

Turizam 80-ih godina prošloga stoljeća navodio je na promišljanje o alternativnom turizmu malih razmjera koji će u određenim okolnostima imati manje negativne utjecaje na destinaciju. Clark (1997) tako navodi četiri okvirna pristupa nastanka održivog razvoja turizma. U prvom pristupu održivi se razvoj turizma suprotstavlja masovnom turizmu, a u tom odnosu meki ili održivi turizam ispravna je alternativa i čini polarnu suprotnost tvrdom, destruktivnom i neodrživom masovnom turizmu. Ovdje treba navesti da su još 1979. godine Rosenow i Pulsipher pisali o *novom turizmu* koji će poštovati kapacitet nosivosti, očuvati gradove, poboljšati vrijednosti okoliša i baštine te educirati turiste (Hardy et al., 2002). Podjelu na ispravni i pogrešni turizam kritizira drugi pristup, ocrtavajući takav pristup kao grubu zabludu, argumentirajući da je previše jednostavan, jer ne percipira turizam kao složen i dinamičan sustav, te nepraktičan, jer ne nudi rješenja u pogledu masovnosti turizma i upravljanja porastom turističkih dolazaka. Treći pristup polazi od prethodnih dvaju, a nastanak održivog turizma pojašnjava kao dinamično kretanje turizma velikih razmjera prema turizmu malih razmjera. U tome procesu turizam teži poboljšanju i prelazi u viši stupanj razvoja, pri čemu održivi razvoj turizma postaje praktični cilj, a ne ostvareni stupanj na ljestvici razvoja. Konačno, četvrti pristup podrazumijeva potrebu konvergencije negativnih utjecaja turizma s postavljenim ciljevima održivog razvoja turizma. Dakle, sve negativne učinke potrebno je približiti pozitivnim učincima koji se ostvaruju održivim razvojem turizma (Clark, 1997).

Razvoj turizma u destinaciji ilustrira Butlerov pristup životnog ciklusa turističkog područja (*Tourism Area Life Cycle – TALC*) koji ukazuje na dinamičnost prirodnog razvoja turističke destinacije (Butler, 1980, 2011). Na *Slici 2.* prikazan je ciklus razvoja destinacije koji ima svoje razvojne faze: započinje s istraživanjem i uključivanjem destinacije u turistička kretanja, a kroz fazu razvoja dolazi do faze učvršćivanja (konsolidacije) i stagnacije. Destinacija ima svoju kritičnu točku, odnosno nosivi kapacitet razvoja. Nosivi kapacitet podrazumijeva najveći broj turista koji destinacija može prihvatiti bez neželjenih negativnih posljedica na fizički, društveno-kulturni i gospodarski okoliš i lokalno stanovništvo te bez neprihvatljiva smanjenja kvalitete zadovoljstva turista (UNWTO, 1981) (više o ovome u

potpoglavlju 3.1.4). Ovisno o načinu kretanja oko kritične točke nosivog kapaciteta, destinacija može preći u fazu pomlađivanja ili opadanja ili se kretati između tih raspona. U slučaju da uđe u fazu opadanja, destinacija postaje manje privlačna, opada joj konkurentnost, smanjuju se investicije i broj turističkih dolazaka. Intervencije i regulacije u razvoju destinacije su ključne, a moguće su s pomoću planiranja i upravljanja razvojem destinacije, posebno upravljanjem resursima te društveno-gospodarskim i ekološkim kapacitetom nosivosti destinacije (Butler, 1980, 2011).

Slika 2. Butlerov prikaz životnog ciklusa turističkog područja (Tourism Area Life Cycle – TALC)

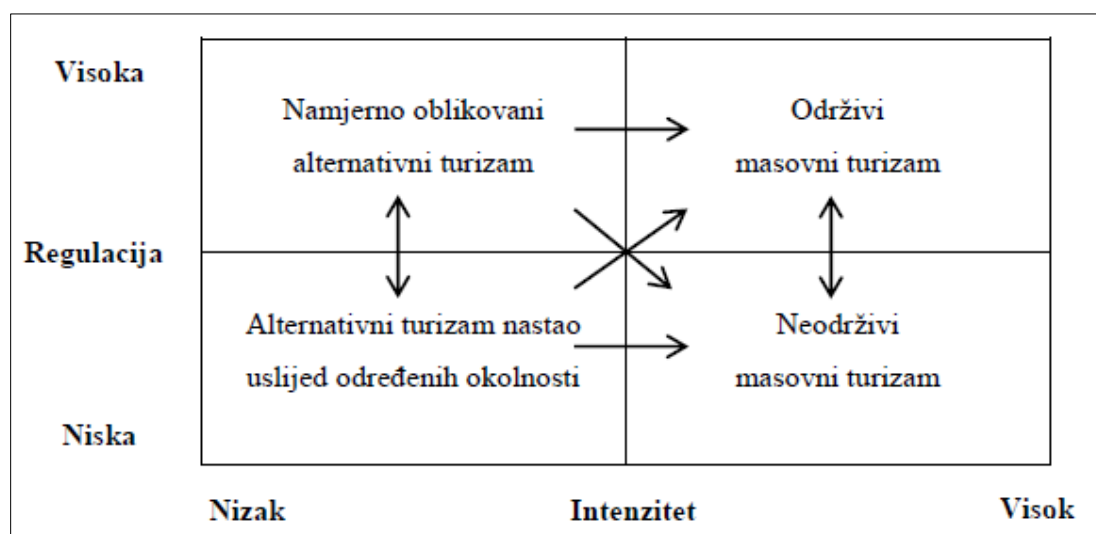
Izvor: obrada autora prema Butler, 1980

Zbog različitih promjena koje su se dogodile u turizmu, Butler (2011) ponovno objašnjava prikazani model na *Slici 2.* i navodi da prilikom razmatranja razvojnog ciklusa destinacije valja uzeti u obzir određene elemente koji pojašnjavaju razvoj, promjene, ograničenja i intervencije u destinaciji, a to su: dinamičnost turističkih aktivnosti, proces promjena u turizmu, kapacitet ili ograničenja rasta, okidači ili čimbenici koji uzrokuju promjene u destinaciji, upravljanje destinacijom ili menadžment, dugoročni aspekt djelovanja, prostorna komponenta razvoja i opća primjenjivost modela na sve destinacije.

Weaver (2000) je predložio nešto drukčiji model u kojem je Butlerov ciklus destinacije samo jedan od mogućih scenarija. Weaver ističe da je regulacijom upotrebe resursa u turističke svrhe, posebice prirodnih, potrebno regulirati razvoj turizma i prilagoditi turističke dolaske. Prema tome shvaćanju, moguće je razlikovati četiri idealne vrste destinacije (Weaver i

Lawton, 1999; Weaver, 2000): 1) alternativni turizam nastao stjecanjem određenih okolnosti, 2) namjerno oblikovani alternativni turizam, 3) neodrživi masovni turizam i 4) održivi masovni turizam. Svaka turistička destinacija trebala bi težiti okviru između namjerno oblikovanog alternativnog turizma malih razmjera i održivog masovnog turizma. Vrste destinacija i mogući scenariji transformacija prema Weaveru (2000) prikazani su na *Slici 3*. Dinamične promjene u turizmu omogućuju različite scenarije razvoja destinacije s obzirom na intenzitet turističkih aktivnosti i jačinu regulacije održivosti, sukladno s tim destinacije prema prikazanim strelicama mogu se transformirati iz jedne vrste destinacije u drugu. Ključnu ulogu u zadavanju smjera i provođenju transformacije imaju dionici destinacije (Weaver i Lawton, 1999; Weaver, 2000). Ovdje je potrebno uočiti da se destinacije transformacijom mogu kretati unutar definiranih vrsta destinacija, iako se u nekim slučajevima destinacije ne mogu ponovno transformirati u vrstu destinacije u kojoj su se nalazile prije prvotne transformacije.

Slika 3. Četiri idealne vrste destinacije

Izvor: obrada autora prema Weaver i Lawton, 1999; Weaver, 2000

Jafari (1989) temeljem koncepta *četiri platforme turizma* pojašnjava kako je turizam prošao četiri temeljne razvojne faze putem kojih se približio konceptu održivog razvoja. Prema Jafariju, od 1950-ih do 1960-ih godina odvija se prva platforma ili „faza zagovaranja turizma“ u kojoj se turizam doživljava kao idealna i bezazlena industrija. Razvojem turizma uza sve veća obilježja masovnosti, turizam 70-ih godina prelazi u „fazu opominjanja“, s obzirom na njegove sve izraženije društveno-kulturne, ekološke i ekonomske učinke u destinacijama. U

tome kontekstu masovni turizam bio je najgori ishod za destinacije, posebice za ugrožene države u razvoju ili druga periferna područja. Treća platforma je „faza prilagodbe“, a provodi se 80-ih godina prošloga stoljeća u kojoj turizam postaje prihvatljiv nudeći određene alternative masovnom turizmu, poput ekoturizma, turizma na farmama ili udomiteljskog turizma kao turizma manjih razmjera koji su sami po sebi održivi. Posljednja platforma temelji se na znanju („faza temeljena na znanju“) proizašlom iz prethodnih faza, iz kojih slijedi inteligentniji pristup razmatranja fenomena turizma. Prema tom pristupu, problem turizma nije u njegovoj masovnosti i razmjerima, nego u učinkovitosti upravljanja turizmom pojedine destinacije u skladu s njenim posebnostima. Sukladno s tim, u određenim okolnostima alternativni turizam može biti neprimjeren i neodrživ, dok istovremeno masovni turizam može biti održiv, samo je pitanje učinkovita upravljanja turizmom (Jafari, 1989).

Dakle, iz svega je vidljivo da je sukladno s razvojem turizma evoluiralo i promišljanje o održivom razvoju turizma kao mogućem smjeru razvoja. Stoga se turizam sve više povezivao s konceptom održivog razvoja, koji se razvijao istovremeno i nudio određena rješenja. U tom kontekstu Bramwell i Lane (1993) zaključuju da je održivi razvoj turizma nastao kao pozitivan pristup razvoja da smanji napetosti i probleme proizašle iz složene interakcije turističkog sektora, turista, okoliša i lokalne zajednice, kako bi se kapacitet i kvaliteta prirodnih i ljudskih resursa mogli dugoročno održavati. Coccossis (1996) pronalazi četiri načina perspektive primjene koncepta održivog razvoja u kontekstu turizma: 1) sektorska perspektiva ekonomske održivosti turizma, 2) ekološka perspektiva koja ističe ekološku održivost turizma, 3) dugoročna perspektiva održivosti turizma temeljena na konkurentnosti i 4) strateška perspektiva u kojoj turizam omogućuje održivi razvoj putem očuvanja i zaštite okoliša. Bramwell i suradnici (1996) ističu sedam dimenzija održivosti turizma: ekološka, ekonomska, društvena, kulturna, politička, upravljačka i državna, u skladu s time postoje različite interpretacije održivog razvoja turizma. Prema holističkom pristupu, održivi razvoj turizma pravično i istomjerno zadovoljava svih navedenih sedam dimenzija. Sektorski pristup s druge strane održivi razvoj turizma vidi kao turizam koji se razvija i održava na određenom području (zajednici i okolišu), na način i u granicama koje dopuštaju beskonačno dugo provođenje turističkih aktivnosti koje ne uništavaju i ne mijenjaju ljudski i fizički okoliš, u mjeri u kojoj zabranjuje uspješan razvoj i blagostanje ostalim aktivnostima i procesima (Butler, 1999). Ekološki pristup ističe razumijevanje složenosti dinamičnog razvoja i ponašanja prirodnog sustava. U skladu s time turizam se može razvijati i pridonositi zaštiti i

očuvanju ekosustava i bioraznolikosti (Farrell i Twining-Ward, 2004). Prema Svjetskoj turističkoj organizaciji održivi razvoj turizma je turizam koji „zadovoljava potrebe turista i receptivnih regija u sadašnjosti, uz očuvanje i unaprjeđenje mogućnosti za budućnost, a podrazumijeva upravljanje svim resursima na način da ostvaruje društveno-gospodarske i estetske potrebe, dok istovremeno održava kulturni integritet, ekološke procese, biološku raznolikost i ostale sisteme koji podržavaju život“ (UNWTO, 1998: 21). Isto tako, trebao bi omogućiti održivi rast doprinosa turizma u gospodarstvu i društvu lokalne zajednice te istovremenu održivu upotrebu resursa i okoliša (Liu, 2003). Svakako, bez obzira na različitost perspektiva i definicija, vidljivo je da održivi razvoj turizma obuhvaća tri temeljne dimenzije održivosti (ekološku, društvenu i ekonomsku), a daljnja rasprava o konceptu dana je u idućem potpoglavlju.

2.2.5. Načela i ciljevi održivog razvoja turizma

Stvaranje održivog razvoja turizma ili održivog turizma u uskoj je interakciji sa stvaranjem koncepta održivog razvoja. U izvještaju Brundtland turizam se spominje samo u kontekstu mogućeg sredstva za promociju i zaštitu prirodnih resursa pojedinih nerazvijenih država, na temelju redistribucije inozemnog dohotka (WCED, 1987), a u dokumentu Agenda 21 sa Svjetskog skupa u Riu 1992. godine tek se uviđaju posebnosti turizma. Kako se navodi u dokumentu, turizam svojim ekološki odgovornim i kulturno osjetljivim programima može utjecati na održivi razvoj urbanih te posebice ruralnih područja, ostvariti zaposlenost i društveno-gospodarsko blagostanje bez negativnih ekoloških utjecaja, a dodatni pozitivni učinci ekoturizma¹ ili održivog turizma su zaštita i upravljanje šumama, zaštita mora i voda te ekosustava i bioraznolikosti, pogotovo u ruralnim i planinskim područjima (UNDSD, 1992). Weaver i Lawton (1999) ovo pojašnjavaju činjenicom da tada turizam nije percipiran kao velika prijetnja okolišu poput drugih industrija, te da dionici u turizmu nisu bili proaktivni u povezivanju turizma s održivim razvojem. Ipak, Svjetski skup u Riu i dokument Agenda 21 postavili su temelje održivom razvoju turizma, koji su nadograđivani u sljedećem razdoblju. Ubrzo je uslijedila prva Svjetska konferencija o održivom turizmu u Lanzerotu (Španjolska)

¹ *Ekoturizam* se početkom razvoja koncepta održivog razvoja turizma javljao kao njegov sinonim, alternativni turizam ili koncept koji će ga zamijeniti, no u svome razvoju postao je specifični oblik turizma koji provodi održivi razvoj turizma. Ekoturizam podrazumijeva odgovorno putovanje i boravak u prirodnom i/ili zaštićenom okruženju, a koristi su mu vidljive u očuvanju resursa, društveno-kulturnom i gospodarskom doprinosu lokalnoj zajednici, stvaranju posebnog turističkog doživljaja prirode i učenja o njoj (TIES, 2015).

1995. godine, s ciljem stvaranja dugoročno ekološki podnošljivog i društveno-gospodarski održivog turizma za lokalnu zajednicu, iz koje su proizašla dva dokumenta: 1) Povelja o održivom turizmu s 18 načela, koja ocrtavaju kontrolu rasta turizma i njegov doprinos globalnom održivom razvoju i 2) Akcijski plan održivog turizma koji sadrži strategiju i aktivnosti za ostvarenje postavljenih ciljeva Povelje (World Charter for Sustainable Tourism +20, 2015).

Nakon toga objavljen je dokument *Agenda 21 for the Travel and Tourism Industry: Towards Environmentally Sustainable Development* Svjetskog vijeća za putovanje i turizam (*World Travel and Tourism Council – WTTC*), Svjetske turističke organizacije i Svjetskog vijeća u kojem je putem dvanaest osnovnih načela prevedenih iz koncepta održivog razvoja definiran akcijski okvir za održivi razvoj turizma. Odnosi se na smanjenje i recikliranje otpada, energetska učinkovitost i uštedu uz smanjenje emisije štetnih plinova, očuvanje te zaštitu tla i resursa pitke vode, pročišćavanje otpadnih voda, uklanjanje proizvoda štetnih za okoliš uz istodobnu upotrebu tehnologije i razvoj učinkovitih proizvoda koji ne ugrožavaju okoliš, smanjenje negativnih utjecaja prijevoznih sredstava i suradnju svih dionika u ostvarenju postavljenih ciljeva (WTTC, UNWTO i EC, 1996). Značajnu ulogu u održivom razvoju turizma imao je i sastanak UN-ove komisije o održivom razvoju 1999. godine, na kojem je naglašena potreba donošenja politika strategija i planova za provedbu akcijskog plana *Agenda 21*, te svjetska konferencija *World Summit on Sustainable Development* održana 2002. godine u Johannesburgu, u čijoj je deklaraciji (43. paragraf, 2. poglavlje) istaknuto da održivi turizam treba poticati i promovirati kao moguće sredstvo za ostvarenje društveno-gospodarskih koristi lokalnih zajednica, suzbijanje siromaštva u nerazvijenim državama te očuvanje i zaštitu okoliša, pri čemu je posebno istaknuta uloga ekoturizma i turizma u područjima s osjetljivom prirodno-kulturnom baštinom (UNDESA, 1999; UN, 2002). U deklaraciji konferencije Rio +20 održivi turizam također je dobio svoje mjesto, iako njegova uloga nije ništa znatnije obrazložena nego na prijašnjim konferencijama. Ističe se potreba njegove regulacije nacionalnim politikama i zakonima koji će ga poticati i podržavati (UN, 2012), dok se u rezoluciji *Transforming our world: 2030 Agenda for Sustainable Development* iz 2015. godine još više ističe potreba donošenja i provođenja politika održivog razvoja turizma, koji će osigurati radna mjesta te očuvati lokalne kulture i proizvode (UN, 2015d). Ovdje se još može nadodati da je u razmatranom razdoblju održano mnogo konferencija Svjetske turističke organizacije, drugih organizacija i akademske zajednice na temu održivog turizma, a 2014.

godine započeo je *The 10YFP Sustainable Tourism Programme*, 10-ogodišnji okvirni program kojemu je cilj održiva upotreba i proizvodnja u svrhu bolje društveno-gospodarske i ekološke učinkovitosti. Konačno, 2017. proglašena je međunarodnom godinom održivog turizma za razvoj, jer turizam ima važnu ulogu u ostvarenju triju Milenijskih ciljeva, a to su: promicanje održivog gospodarskog rasta uz osiguranje pune i produktivne zaposlenosti, ostvarenje održive potrošnje i proizvodnje te očuvanje i održivo korištenje oceana, mora i morskih resursa potrebnih za održivi razvoj (UNWTOSTD, 2015).

Od početka stvaranja koncepta do danas, Svjetska turistička organizacija samostalno te u suradnji sa svojim programima i drugim organizacijama izdala je više od 40 ključnih publikacija koje aktualiziraju problematiku održivog razvoja turizma (UNWTO, 2015d). Na te publikacije referiraju se mnogobrojni znanstveno-stručni radovi, usvajajući općeprihvaćene postavke održivog razvoja turizma, kritizirajući probleme i nedostatke te preispitujući i ponovno interpretirajući pojedine elemente u svrhu pronalaska rješenja i poboljšanja za ostvarenje postavljenih ciljeva i načela održivog razvoja turizma. Ovome ide u prilog i to što je samo u časopisu *Journal of Sustainable Tourism* u razdoblju 1992. – 2002. godine izdano više od 400 radova o ovoj temi (Bramwell i Lane, 2002).

Budući da UNWTO kao krovna turistička organizacija izrazito radi u području održivog razvoja turizma, mjerodavna su i referentna načela i ciljevi održivog razvoja turizma razvijani tijekom proteklih dvaju desetljeća u njihovim publikacijama. Prvotno postavljena definicija održivog turizma nešto je izmijenjena, a prema njoj je održivi turizam „turizam koji razumije, uvažava i brine se o sadašnjim i budućim ekonomskim, društvenim i ekološkim utjecajima turizma, zadovoljavajući pri tome potrebe turista, industrije i okoliša receptivnih zajednica“ (UNWTOSTD, 2015). Ovakvo poimanje održivog razvoja turizma moguće je integrirati u akcijske planove i strategije razvoja turizma pojedinih destinacija i turističkih područja, a može se primijeniti u svim specifičnim oblicima turizma i vrstama destinacija. Načela održivog razvoja turizma odnose se na održavanje ravnoteže između ekoloških, društveno-kulturnih i ekonomskih stajališta razvoja u svrhu ostvarenja dugoročne održivosti. Dakle, i ovdje je prisutan ravnotežni okvir održivosti, odnosno *Triple Bottom Line*, jer se načela održivog razvoja turizma temelje na ostvarenju triju temeljnih dimenzija održivosti (WTTC, UNWTO i EC, 1996; UNWTO, 1998; UNDESA, 1999; UNEP i ICLEI, 2003; UNEP i UNWTO, 2005; UNWTO, 2007, 2013):

- **Ekološka održivost** – racionalna i učinkovita upotreba prirodnih resursa ključnih za razvoj turizma, održavanje temeljnih prirodnih procesa i zaštita prirodnih resursa i bioraznolikosti.
- **Društveno-kulturna održivost** – poštivanje društveno-kulturne izvornosti receptivnih lokalnih zajednica, očuvanje i izgradnja njihove kulturne i društvene baštine i tradicije, međukulturalna tolerancija i razumijevanje te pružanje potpunog zadovoljstva i iskustva posjetiteljima.
- **Ekonomska održivost** – osiguranje dugoročno održivih poslovnih aktivnosti koje će omogućiti ravnomjernu društveno-ekonomsku korist svim dionicima, povećanje zaposlenost i ostvarivanje dohotka u svrhu postizanja općeg blagostanja i smanjivanja siromaštva.

U skladu s temeljnim načelima, postavljeni su ciljevi održivog razvoja turizma u kojima je istaknuto dugoročno ostvarivanje turističkih aktivnosti u kvalitetnim uvjetima, te održiva apsorpcija utjecaja turizma na društvo i okoliš. Ciljevi su usmjereni formuliranju politika razvoja u svrhu smanjivanja negativnih utjecaja turizma na društvo i okoliš, povećanju društveno-ekonomskih koristi od turizma i kvalitete života lokalne zajednice, povećanju zadovoljstva turista te očuvanju i zaštiti prirodne i kulturne baštine. Iako su ciljevi u početku imali širi okvir, s vremenom su sve više bili usmjereni na lokalnu zajednicu. Ovo se može protumačiti logičnom činjenicom da se složenost provedbe održivog razvoja turizma jednostavnije ostvaruje na lokalnoj razini, a kada se ostvari, može se širiti na više razine. Ciljevi održivog razvoja turizma najvećim dijelom obuhvaćaju ciljeve koncepta održivog razvoja, složeni su i zahtjevni. Ciljevi su sljedeći (WTTC, UNWTO i EC, 1996; UNDESA, 1999; UNEP i ICLEI, 2003; UNEP i UNWTO, 2005; UNWTO, 2007; UNWTO, 2013):

- Održavanje ekonomske sposobnosti turizma – održavanje konkurentnosti destinacija i poslovanja gospodarskih subjekata, poticanja poduzetništva i obrtništva temeljem učinkovitog tržišta i atraktivnosti destinacija, u svrhu ostvarivanja dugoročnog ekonomskog napretka lokalne zajednice i ukupnog zadovoljstva posjetitelja.
- Ostvarivanje koristi lokalnih zajednica – maksimizacija pozitivnih društveno-ekonomskih učinaka turizma na lokalnu zajednicu, uz poticanje lokalnog poduzetništva.
- Povećanje kvalitete radnih mjesta – osiguranje kvalitetnih radnih mjesta u turizmu koji će istovremeno omogućiti radnicima bolje uvjete rada, a turistima kvalitetu usluge.

- Ostvarivanje socijalnih jednakosti – osiguranje pravedne raspodjele društveno-ekonomskih koristi i prilika proizašlih iz turizma.
- Ispunjenje potreba turista – pružanje sigurnosti, iskustva i zadovoljstva koji će bez ikakve diskriminacije potpuno ispuniti potrebe turista.
- Jačanje kontrole lokalne zajednice – jačanje interesa i intenzivnije uključivanje svih dionika u kreiranje, provedbu i kontrolu upravljanja održivim razvojem turizma, ostvarivanje suradnje i koordinacija njihovih ciljeva, uz znatnu ulogu države.
- Praćenje i kontrola razvoja – kontinuirano praćenje i kontrola utjecaja turizma, u svrhu poduzimanja pravovremenih preventivnih i korektivnih mjera.
- Ostvarivanje dobrobiti za lokalnu zajednicu – održavanje i poboljšanje kvalitete života lokalne zajednice, posebice infrastrukture, pristupa resursima potrebnim za život, poboljšanju socijalne i zdravstvene zaštite te ostvarivanju ljudskih prava bez diskriminacija.
- Isticanje kulturnog bogatstva – povećanje, očuvanje i zaštita kulturne baštine, jačanje izvornosti kulturnog identiteta i tradicije, uz istovremeno poštivanje kulturne različitosti unutar lokalne zajednice i prema posjetiteljima.
- Osiguranje prostornog integriteta – očuvanje i povećanje kvalitete prirodnih prostora, urbanog i ruralnog područja, uređivanje zaštićenih područja, podizanje svijesti i provođenje edukacija o očuvanju i zaštiti okoliša, provođenje mjera zaštite prostora i okoliša od degradacije.
- Podržavanje bioraznolikosti – očuvanje i zaštita prirodnih područja, ekosustava i bioraznolikosti s tendencijom smanjenja negativnih utjecaja turizma na prirodu.
- Učinkovitija upotreba resursa – racionalna upotreba svih resursa, posebice smanjenje upotrebe oskudnih i neobnovljivih resursa u turističkim aktivnostima, s tendencijom korištenja reciklirajućih materijala te obnovljivih resursa i izvora energije.
- Osiguranje čistog okoliša – smanjenje zagađenja zraka, tla i voda, smanjenje proizvodnje količine otpadnih voda i komunalnog otpada te korištenje ekoloških prijevoznih sredstava, uz naglasak na recikliranje i korištenje sofisticiranih zelenih tehnologija.
- Podizanje znanja i svijesti o učincima turizma – edukacija lokalne zajednice o mogućnostima i ograničenjima održivog razvoja turizma, u svrhu njihovog aktivnijeg i učinkovitijeg uključivanja, s mogućim implikacijama na posjetitelje.

Zaključno slijedi da je održivi razvoj turizma proces kontinuiranog razvoja turizma na ekonomski isplativ, društveno odgovoran i ekološki prihvatljiv način. S obzirom na složenost i heterogenost turizma, zahtijeva multidionički pristup u usklađivanju interesa, ciljeva i ponašanja dionika, uključenost svih dionika u njegovu provedbu te kompromisno upravljanje na svim društveno-političkim razinama, s izraženom ulogom vlasti. Temelji se na uravnoteženom upravljanju ekološkim, društveno-kulturnim i ekonomskim razvojem koji će očuvati društveno-kulturni identitet lokalne zajednice, unaprijediti njihovu kvalitetu života i osigurati im blagostanje, dok će razvojem visoko kvalitetnih turističkih proizvoda i usluga unaprijediti kvalitetu i zadovoljstvo doživljaja turista, a sve to uz racionalnu upotrebu i očuvanje resursa za dugoročno generiranje navedenoga i mogućnosti da se tim resursima koriste budući naraštaji. Kako bi se osigurala implementacija održivog razvoja turizma, nužno je kontinuirano praćenje i kontrola pokazatelja utjecaja turizma, u svrhu pravovremene primjene preventivnih i korektivnih mjera.

2.2.6. Rasprava o konceptu održivog razvoja turizma

Sharpley (2000) tvrdi da se usprkos znatnom interesu teorije i prakse za održivi razvoj turizma često pogrešno interpretirala veza koncepta održivog razvoja i turizma, a kao rezultat toga ostala je upitna stvarna primjena koncepta održivog razvoja u turizmu. Kako navodi Sharpley, propusti su nastali zbog modernističkog poimanja turizma prema kojem ekonomska funkcija turizma nadilazi načela održivog turizma, zbog čega se načela i ciljevi koncepta održivog razvoja ne mogu primjereno integrirati s posebnostima turizma. Stoga je održivi razvoj turizma najčešće usmjeren na proizvodnu ulogu turizma i učinke u gospodarstvu, odnosno na tehnocentrični koncept ekonomskog razvoja. Istodobno, ovaj pristup ističe upotrebu tehnologije koja će smanjiti negativne utjecaje na okoliš, što je u slučaju održivosti turizma pomalo zanemareno te nije primjereno definiran način njezine upotrebe. Potrebe budućih naraštaja postavljene u konceptu također se drukčije tumače, jer većina strategija razvoja ističe potrebu primjerenoga dugoročnog korištenja prirodnih i ljudskih resursa, a to nije u potpunom skladu s očuvanjem za buduće naraštaje. Pokazalo se također da globalnu intrageneracijsku i međugeneracijsku jednakost održivim turizmom nije moguće postići, jer su planovi razvoja najčešće postavljeni na lokalnoj razini, a pozitivna implementacija održivog razvoja turizma vidljiva je samo u lokalnim zajednicama, stoga je potrebna nacionalna i međunarodna suradnja u provođenju zajedničkih politika i ciljeva. Konačno, održivi razvoj turizma trebao je podići ekološku osviještenost turista, promjene u ponašanju i potražnji

usmjerene oblicima održivog turizma, međutim, ti učinci nisu potpuno postignuti. Iz svega Sharpley zaključuje da održivi razvoj turizma sukladan s konceptom održivog razvoja u stvarnosti nije moguć. Iako ova tvrdnja proizlazi i iz određenih kritika samog koncepta održivog razvoja, to ne znači da načela održivog razvoja turizma ne vrijede i da se ne mogu ostvariti, samo ih je potrebno dići na globalnu razinu, jer u slučaju lokalne primjene ne ostvaruju svoje temeljne ciljeve (Sharpley, 2000).

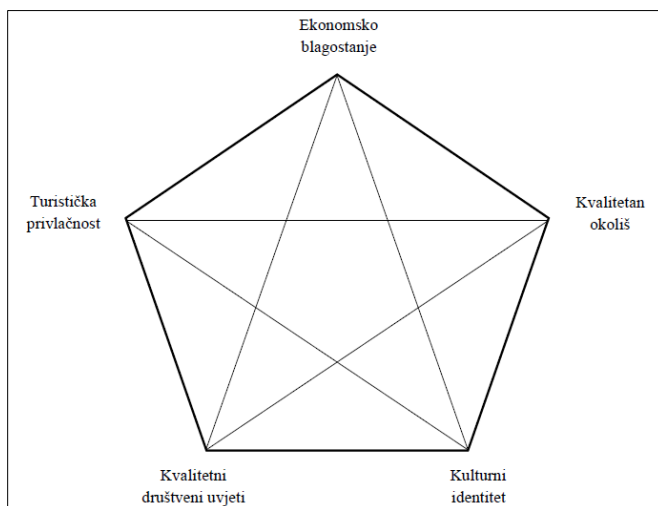
Butler (1999) također ističe da moguće nejasnoće u razumijevanju održivog razvoja turizma proizlaze iz nedostataka koncepta održivog razvoja. Isto tako, održivi razvoj i održivi razvoj turizma često postaju sinonimi, a dodatno se održivi turizam definira kao alternativni turizam ili specifični oblik turizma, poput zelenog ili ekoturizma. Kako ne bi došlo do pogrešnih pretpostavki i interpretacija, Butler se (1999) umjesto terminom održivi turizam, koristi terminom održivi razvoj turizma, a to čine i mnogi drugi autori ističući vezu između koncepta održivog razvoja i turizma (Hardy et al., 2002). Bez dublje semantičke analize, potrebno je istaknuti da se termin održivi turizam odnosi na dugoročno održavanje stalnih uvjeta u turizmu, dok održivi razvoj turizma podrazumijeva proces usmjerenih promjena u turizmu s ciljem poboljšanja uvjeta i dugoročnog razvoja uz očuvanje okoliša (Butler, 1999; Liu, 2003; Ko, 2005). Liu (2003) dodatno navodi da održivi turizam uključuje sve oblike turizma koji su kompatibilni ili doprinose održivom razvoju. Bez obzira na razlike, ovi se termini istoznačno koriste u literaturi iz područja održivog razvoja turizma jer se referiraju na koncept održivog razvoja, ne koristeći se nekim drugim pojašnjenjima, stoga će se bez obzira na različitosti, pojam održivi turizam ponekad koristiti i u daljem tekstu.

Usprkos pogrešnim interpretacijama, pažnju je ipak potrebno posvetiti operacionalizaciji koncepta održivog razvoja kako bi bio primjenjiv u turizmu. Održivi turizam nije turizam koji se automatski razvija po načelima održivog razvoja. Stoga Butler (1999) ističe potrebu definiranja nosivosti kapaciteta turizma, kontrole razvoja turizma te razlike između masovnog i konvencionalnog turizma, kao najvećih izazova implementacije održivog razvoja turizma. Sukladno s granicom razvoja Zemlje postavljenom u konceptu održivog razvoja, održivi razvoj turizma također ima ograničenja, odnosno ima kapacitet nosivih fizičkih i ljudskih resursa koji mogu apsorbirati učinke turizma i omogućiti dugoročno odvijanje turističkih aktivnosti. Prilikom kreiranja strategija razvoja, potrebno je postaviti i poštovati kapacitet nosivosti turističke destinacije koji će zajedno s definiranim indikatorima mjeriti, pratiti i

kontrolirati održivi razvoj turizma. Kapacitet nosivosti i pokazatelji okvir su za izbor između masovnog ili konvencionalnog turizma, jer iako je masovni turizam velikih razmjera, ne znači da ne može biti održiv, samo je pitanje regulacije nosivog kapaciteta i nadzora razvoja, u čemu posebnu ulogu ima politika vlasti, ali i participacija svih ostalih dionika lokalne zajednice (Butler, 1999). S ovime se slažu Weaver i Lawton (1999) koji pojašnjavaju mogućnosti provođenja održivog masovnog turizma u okviru modela četiriju idealnih vrsta destinacije, pojašnjenog u potpoglavlju 2.2.4.

Nedostaci i pogrešne interpretacije ipak su omogućili da održivi razvoj turizma tijekom godina postane svojevrsna vizija očuvanja okoliša i lokalne zajednice, ali i oblik ekonomske teorije. Pritom je više pažnje posvećeno ekološkoj očuvanosti i ekonomskim učincima turizma, nego utjecaju na lokalnu zajednicu, iako operacionalizacija održivog razvoja turizma znatno ovisi o lokalnoj zajednici (Hardy et al., 2002). Važan je doprinos Müllera koji je na samom početku stvaranja održivog razvoja turizma uočio ravnotežu između ključnih čimbenika razvoja bez dominacije, prikazanih odnosom u *magičnom pentagonu*, kojim se maksimizira korist i minimiziraju troškovi lokalne zajednice (Müller, 1994).

Slika 4. Müllerov magični pentagon

Izvor: obrada autora prema Mülleru, 1994

Hunter (1997) sugerira da se paradigma održivog razvoja turizma redefinira i postane sveobuhvatna paradigma sa širokim rasponom pristupa izučavanju odnosa turizma i okoliša u destinacijama. Dodatno navodi kako je održivi turizam postao sustav načela, politika i

upravljačkih metoda u očuvanju okoliša za budućnost, čime se slaže s Wheelerovom tvrdnjom da je održivi turizam previše lokalan ili usmjeren na turizam, te je podbacio u konceptualiziranju i formuliranju politika održivog turizma temeljenih na održivom razvoju (Wheeler, 1993; Hunter, 1997). Odmak održivog turizma od koncepta održivog razvoja Hunter vidi u različitim shvaćanjima i interpretacijama okoliša u okviru dviju krajnosti, slabe i jake održivosti, koje određuju načela i smjer održivog razvoja, te se prenose na održivi razvoj turizma. Iz ovoga proizlazi definiranje stupnja do kojeg se okoliš treba zaštititi i očuvati, odnosno staviti u funkciju turizma, dakle, uvijek postoji određeno trgovanje odlukama o društveno-gospodarskom rastu ili očuvanju okoliša, čija ravnoteža ovisi o pojedinoj destinaciji i dogovoru njenih dionika. Sukladno s ovime, Hunter (1997) uviđa sljedeće uloge turizma u održivom razvoju: 1) ostvarivanje održivog razvoja jakim turizmom (vrlo slaba održivost jer se kroz imperativ turizma društveno-gospodarski razvijaju određena područja i zaštićuje okoliš), 2) ostvarivanje održivog razvoja proizvodnom funkcijom turizma (podrazumijeva slabu održivost jer se razvijaju turistički proizvodi usmjereni ostvarivanju ekonomske koristi i očuvanju okoliša), 3) ostvarivanje održivog razvoja funkcijom očuvanja okoliša turizma (jaka održivost temeljena na specifičnim oblicima turizma koji promoviraju zaštitu i očuvanje okoliša) i 4) ostvarivanje održivog razvoja slabim turizmom (vrlo jaka održivost u kojoj su turističke aktivnosti ograničene i potpuno podređene očuvanju okoliša). Prilikom formulacije politika razvoja održivog turizma moguće je primijeniti navedene modele održivosti, stoga je održivi turizam adaptivna paradigma jer se prilagođuje situaciji u destinaciji i dogovorenom smjeru razvoja (Hunter, 1997).

S druge strane Farrell i Twining-Ward (2004) ističu da je Zemlja složeni adaptivni ili prilagodljivi sustav koji sa svojim međuzavisnim i integriranim dijelovima evoluira, a promjene u sustavu postaju nelinearne i nepredvidljive. Međutim, znanja o ovome u turizmu su nepoznata, jer znanstveno-stručni krugovi u turizmu ponajviše poznaju linearne, predvidljive, determinističke i uzročno-posljedične veze. Istovremeno, turizam je složeni hijerarhijski sustav s mnogobrojnim čimbenicima koji na njega utječu, a promjene na samo jednoj razini mogu imati nepredvidljive promjene na drugim razinama. Zbog ovoga je turizam složeni prilagodljivi sustav kojemu je cilj uspostavljanje prilagodljivog menadžmenta koji razumije društveno-kulturne potrebe zajednice, ostvaruje gospodarske koristi dionicima i zaštićuje okoliš. Polazište za ostvarivanje tranzicije turizma u održivi razvoj turizma prije svega je razumijevanje složene i nepredvidljive dinamike prirode u svrhu poboljšanja

otpornosti na poremećaje, umjesto postizanja stabilnosti (Farrell i Twining-Ward, 2004). Isti autori u drugome radu u sedam koraka detaljno obrazlažu učinkovit proces prilagodbe turizma održivom razvoju temeljenom na razumijevanju ponašanja složenih prilagodljivih sustava i njihovoj integraciji (Farrell i Twining-Ward, 2005).

Liu (2003) uviđa temeljne nedostatke koncepta održivog razvoja turizma: 1) previše naglaska na održivost turističkih resursa, a malo na obujam turističke potražnje (turisti naspram određene turističke destinacije), 2) usmjerenost na očuvanje i zaštitu resursa bez primjerene percepcije o potrebi njihove prilagodbe promjenama i preferencijama te tehnološkim mogućnostima, 3) usmjerenost na međugeneracijsku jednakost, uz zanemarivanje distribucije društveno-ekonomske koristi dionicima lokalne zajednice, 4) naglasak na gospodarski učinak turizma u lokalnoj zajednici, uz izbjegavanje negativnog društveno-kulturnog utjecaja, što je nemoguće, 5) neuspješno definiranje granica razvoja, kapaciteta nosivosti i pokazatelja održivog razvoja turizma i 6) korištenje jednostavnih i gotovo naivnih sredstava i instrumenata koji nisu bili uspješni u postizanju ciljeva održivog razvoja turizma. Weaver i Lawton (1999) daju također određenu kritiku održivom razvoju turizma, proizašlu iz sukoba između dviju temeljnih perspektiva održivog razvoja turizma, antropocentrične, koja stavlja u fokus upotrebu resursa za dobrobit ljudi, te biocentrične, čiji je primarni cilj očuvanje prirodnog okoliša. Prema autorima moguće je pronaći kompromis, pa tako antropocentrična perspektiva podržava ekonomski rast do granice u kojem nije prijetnja prirodnim resursima, dok biocentrična perspektiva provodi zaštitu prirodnih resursa do granice do koje ne zaustavlja gospodarski rast (Weaver i Lawton, 1999).

Teorijska rasprava o nedostacima održivog razvoja turizma u svrhu pronalaska boljih rješenja i nakon gotovo trideset godina nastavlja se. Hall (2009, 2010) predlaže rekonceptualizaciju održivog razvoja turizma, koji će biti usmjeren na obuzdavanje rasta turizma, jer je i dalje izražen njegov negativan utjecaj na okoliš i klimatske promjene. To ne znači da turizam treba prestati, već treba zaustaviti emisiju štetnih plinova i gubitak prirodnih područja. Smjer djelovanja moguć je kroz *steady state*² *tourism* ili *stabilno stanje turizma* koji potiče

² Pojam *steady state* potječe iz *steady state* ili *stationary state* koncepta ekonomije čiji je začetnik John Stuart Mill. Prema Millu povećanje bogatstva nije bezgranično, a kraj rasta dovodi do stacionarnog stanja kapitala i bogatstva, pri čemu ravnotežno stacionarno stanje kapitala i stanovništva ne podrazumijeva stacionarno stanje ljudskog razvoja. Herman Daly nadopunjuje koncept ekološkim aspektom prema kojemu *steady state* ekonomija

kvalitativan razvoj umjesto kvantitativnog razvoja turizma koji negativno utječe na prirodni kapital. Ovakav turizam ističe smanjenje, ponovnu upotrebu, recikliranje i regulaciju upotrebe resursa, te prilagodbu populacije i kapitala koji dopuštaju stalno niski protok resursa na održivoj razini. Ekonomski pristup istaknut je u ovome konceptu jer izjednačuje granični prihod s graničnim troškom, a temelji se na mjerenju potrošnje i troškova, koje je potrebno uključiti u satelitski račun turizma kako bi se s pomoću njega regulirale turističke aktivnosti i rast turizma (Hall, 2009, 2010).

Suvremeni zahtjevi nameću turizmu da bude moralan, stoga se u literaturi pronalazi novi koncept etičkog turizma temeljenog na moralnim načelima kojima su vođeni dionici lokalne zajednice, pa prilikom donošenja odluka mogu razlučiti između ispravnog i pogrešnog. Ovo navodi na daljnje promišljanje o tome shvaćaju li dionici jednako i primjenjuju li etička načela, te vode li se donositelji odluka etičkim načelima kada je nešto zaista potrebno i/ili kada snose odgovornost za donesene odluke. Primjena etičkog turizma stoga nameće potrebu pažljiva pregleda i ocjene moralnosti odluka dionika vezanih uz politike, planiranje i upravljanje u turizmu, što nije nimalo jednostavno (Jovičić, 2014). Moralnost u odlučivanju temelj je odgovorna ponašanja koje usko korelira s načelima i ciljevima održivog razvoja, a njihovom integracijom nastaje koncept odgovorno održivog turizma (*responsustable tourism*) čije je polazište svjesnost i akcijski plan za ostvarenje ciljeva (*Triple A Model: Awareness, Agenda and Action*) usmjereno kontinuiranoj i učinkovitoj upotrebi pokazatelja održivog razvoja kako bi se turizam odmakao od tržišnog ekonomski orijentiranog poslovanja prema ekološki i društveno orijentiranom odgovornom ponašanju (Mihalič, 2014). S aspekta dionika turističke destinacije to ne znači odustajanje od tržišnog poslovanja, nego poslovanje na drukčiji način – usmjerenost ekološki i društveno orijentiranom odgovornom ponašanju upravo pozitivno utječe na unutarnju i vanjsku okolinu, stvaranje imidža i diversificiranost te učinkovitost poslovanja i konkurentnost na turističkom tržištu.

U posljednje se vrijeme u literaturi sve više spominje *community tourism*, koji je potpuno usmjeren na potrebe i stvarne učinke turizma na lokalnu zajednicu, u kojima su stavovi i

sadrži stalne zalihe ljudi i kapitala te se održava na željenim dovoljnim razinama koje omogućuju održavanje i protok materije i energije od početne faze proizvodnje do konačne potrošnje (CASSE, 2016).

zadovoljstvo utjecajem turizma ključni jer lokalna zajednica svojim ponašanjem može potpuno promijeniti sliku turizma određene destinacije (Choi i Murray, 2010; Moscardo et al., 2013).

U proteklim godinama vidljive su dakle mnoge teorijske rasprave usmjerene postavljanju konceptualnih okvira i modela za pojašnjavanje ponašanja održivog razvoja turizma. Ruhanen i suradnici (2015) ističu kako se pojedine rasprave samo vrte u krug, no ipak smatraju da su ovi radovi ključni u postavljanju temelja i daljnjem izučavanju područja održivog razvoja turizma. Naposljetku je možda najbolje zaključiti s radom značajnih teoretičara održivog razvoja turizma McCoola, Butlera, Buckleya, Weavera i Wheellera (2013) koji preispituju učinke svojih radova u području održivog razvoja turizma. Znanstvenici bez puno optimizma izražavaju zabrinutost i žaljenje, jer im se čini da njihovi radovi i radovi akademske zajednice ukupno nisu pronašli plodno tlo za primjenu. Razmatrajući konkretne rezultate održivosti turizma i održivosti općenito, trenutačnu svjetsku situaciju i projekcije budućeg smjera razvoja, svjesni su složenosti okruženja o kojem održivi razvoj turizma općenito nije moguće implementirati, stoga pokazuju nesigurnost ističući kako je možda održivi razvoj turizma utopija, jer je teorijski idealan, ali praktično nemoguć (McCool et al., 2013).

2.2.7. Područja interesa održivog razvoja turizma

Bramwell i Lane (2002) daju osvrt na publikacije u desetljeću stvaranja održivog razvoja turizma i utemeljenja znanstvenog časopisa *Journal of Sustainable Tourism*, koji na poseban način aktualizira problematiku održivog razvoja turizma. Iako smatraju da to razdoblje, koje je između ostaloga obilježeno kritikama kako se koncept održivog razvoja neće održati, nije dovoljno dugo s obzirom na složenost područja interesa, autori su zadovoljni mnogobrojnim i različitim radovima izdanim u navedenom časopisu koji ocrtavaju određeni napredak u teorijskim postavkama i implementaciji održivog razvoja turizma. Usprkos različitoj interpretaciji i primjeni koncepta, ističu kako je vidljiva određena promjena u stajalištima i ponašanju svih dionika turizma, među kojima je velik iskorak u prihvaćanju načela održivog razvoja turizma učinio javni sektor, ali i lokalne zajednice, tvrtke i turisti. Javni sektor iskazao se u donošenju strategija, priručnika i vodiča za praktičnu primjenu koncepta, ali ih je privatni sektor relativno sporo praktično usvojio. Navedeno stoga nameće ključno pitanje – koliko je radikalna i opsežna koncept održivog razvoja turizma da ga prihvate različiti dionici i

implementiraju u raznovrsne turističke aktivnosti, što postaje najveći izazov za turizam u razdoblju koje slijedi (Bramwell i Lane, 2002). Ti se autori deset godina poslije osvrću na rezultate objavljenih radova u istome časopisu i ističu kako je u proteklom desetljeću održivi razvoj turizma razmatran u kontekstu inovativnog turizma koji bi trebao ponuditi nove načine razmišljanja i kreativna rješenja (Bramwell i Lane, 2012). Autori iskazuju zadovoljstvo multidisciplinarnim pristupom integriranim u razvoj konvencionalnih pristupa i metodoloških okvira izučavanja inovativnosti održivog turizma, s fokusom na marketing, socijalnu psihologiju i ponašanje dionika destinacije. Inovativnost je posebno iskazana u upravljanju destinacijom, razvojem smještajnih kapaciteta, u očuvanju i zaštiti okoliša te. *sporom turizmu (slow tourism)*, pri čemu važnu ulogu u upravljanju (vladavini) održivim razvojem turizma preuzima država (vlast). Isto tako, u tom časopisu vidljiv je porast broja radova koji se bave inovacijama u kulturnom turizmu, a sve je više radova koji problematiziraju učinak turizma na smanjenje siromaštva. Konačno, kritika autora usmjerena je na činjenicu da inovativnost u održivom razvoju turizma nije proizašla iz posebnosti samoga turizma, već je preuzeta iz drugih društveno-gospodarskih sfera, stoga u dobrome dijelu nije posebna inovativnost (Bramwell i Lane, 2012).

Buckely (2012a) temeljem baze radova Međunarodnog centra za istraživanje i studije o turizmu (*International Center for Research and Study on Tourism – CIRET*) analizira radove koji se bave održivim razvojem turizma i ističe kako je koncept održivog razvoja turizma u razdoblju od gotovo četrdeset godina doživio određene promjene. Održivi razvoj turizma u radovima akademske zajednice u prvom desetljeću postavio je konceptualni okvir djelovanja, a u drugome su uslijedile različite kritike, rasprave i pokušaji rekonceptualizacije, jer se činilo kako nije postignut velik uspjeh u samoj provedbi. Treće je desetljeće obilježeno suprotstavljanjem empirijskih istraživanja usmjerenih implementaciji održivog razvoja turizma stvarnom komercijalnom (praktičnom) turizmu. Sve radove teško je obuhvatiti jer iz područja turizma ima više od 150 000 radova, a iz održivog turizma više od 5.000 radova u relevantnim časopisima (CIRET, 2012). Analizom 250 radova, Buckly obuhvaća područja rasta stanovništva, mira i sigurnosti, blagostanja ljudi te očuvanja i zaštite okoliša, kao temeljnih načela održivog razvoja koji su se zbog razvoja tehnologije, promjena u individualnom ponašanju i pritiska globalne politike znatno promijenili te odmakli od razmatranja u kontekstu turizma. U promatranom je razdoblju s aspekta održivog turizma najmanje istraživana stabilizacija rasta stanovništva, a zatim mir i sigurnost, jer nije

pronađena bitna veza između tih problema i održivog razvoja turizma. Iako turizam može doprinijeti ostvarivanju blagostanja i smanjenju siromaštva, znanstvena istraživanja za to nisu bila zainteresirana u mjeri u kojoj su to učinila stručna istraživanja u turizmu. S druge strane, znanstvena istraživanja više su pažnje posvetila zagađenju okoliša, klimatskim promjenama i očuvanju ekosustava, dok su stručna istraživanja u turizmu na to bila nešto manje fokusirana. Konačno, Buckley (2012a) zaključuje da je najviše istraživanja usmjereno problemu ekološke održivosti, upravljanju prirodnim područjima i utjecaju turizma na klimatske promjene te širokom rasponu ekonomskih i društveno-kulturnih učinaka turizma.

Analizu radova u nešto dužem razdoblju u istom časopisu daje pregledni rad Lu i Nepal (2009). Kvantitativnom i kvalitativnom analizom 341 rada u razdoblju 1993. – 2007. godine, autori su utvrdili strukturu radova s obzirom na vrstu i područje interesa rada, državu u kojem su provedena istraživanja i druge kriterije. U analiziranim radovima prevladavaju empirijska kvalitativna i/ili kvantitativna istraživanja (83%) koja su provedena u 62 države, među kojima su najzastupljenije SAD, Kanada, Ujedinjeno Kraljevstvo, Australija i Novi Zeland, a slična istraživanja drugih autora pokazuju iste podatke. Autori ovo objašnjavaju činjenicom da se većina istraživanja provodi u razvijenim državama te mogućom barijerom engleskog govornog područja, međutim, mora se u obzir uzeti i činjenica da te države uvelike rade na implementaciji, kao osnovnom cilju održivog razvoja turizma. Tijekom analiziranog razdoblja postoje određena odstupanja u zastupljenosti s obzirom na područje koje radovi obrađuju, no može se zaključiti da se radovi najvećim dijelom bave općenito turizmom u vezi s održivim razvojem, zatim turizmom koji je u uskoj vezi s ekološkom održivosti, učincima turizma i ponašanjem turista, procjenom/mjerenjem održivosti i razvojem turizma te planiranjem, a čak 58% radova povezano je s ekološkom perspektivom održivosti turizma. Široki je raspon postavljenih ciljeva radova – među 18 kategorija prevladavaju radovi usmjereni na destinaciju/proizvod (26,4%), zatim slijede oni vezani uz turiste (15,2%), teorijske postavke i rasprave (11,1%), upravljanje/planiranje (7,9%) i lokalnu zajednicu (6,7%). Naposljetku, autori zaključuju kako radovi ocrtavaju evoluciju održivog razvoja turizma od prilagodljive paradigme do prilagodljivog menadžmenta, a svojim su multidisciplinarnim pristupom doprinijeli artikulaciji postavki održivog razvoja turizma u cilju njegove provedbe (Lu i Nepal, 2009).

Najnoviji pregled radova iz područja održivog razvoja turizma u proteklih dvadeset i pet godina daju Ruhanen i suradnici (2015) bibliometričnom analizom 492 rada u četiri vodeća časopisa iz područja turizma: *Annals of Tourism Research (ATR)*, *Journal of Sustainable Tourism (JOST)*, *Journal of Travel Research (JTR)* i *Tourism Management (TM)*. Autori prije svega zaključuju da su se radovi u tome razdoblju odmaknuli od konceptualnih teorijskih postavki i rasprava prema empirijskim i metodološkim istraživanjima te studijama slučajeva, usmjerenih rješavanju praktičnih problema implementacije održivog razvoja turizma. U analiziranim radovima prevladavaju radovi koji se bave općim postavkama i teorija održivog razvoja turizma, a odnose se najvećim dijelom na planiranje i strateški menadžment, ponašanje i percepcije dionika destinacija te definiranje metodoloških okvira i pokazatelja održivosti. Geografska pokrivenost radova gotovo je podjednaka, iako najviše radova dolazi iz Europe. Sazrijevanje i napredak u radovima vidljiv je u promjeni perspektive održivog razvoja, s izraženom ekološkom perspektivom u početku, koja je tijekom vremena poprimala cjeloviti pristup održivog razvoja turizma, respektirajući podjednako društveno-kulturnu, ekonomsku i političku dimenziju održivosti. Usprkos tome, ipak prevladavaju radovi koji se bave ekološkom održivošću, upravljanju prirodnim i zaštićenim područjima, ekoturizmom i klimatskim promjena, a fokus interesa ovih radova ne čudi, s obzirom na to da je u proteklih 25 godina ekološka održivost sve ugroženija (Ruhanen et al., 2015).

Analizu manjeg broja radova u većem broju časopisa napravili su Hashemkhani Zolfani i suradnici (2015). Autori su prema nekoliko kriterija za razdoblje 1993. – 2013. godine proveli analizu na sto trideset i dva rada objavljena u četrdeset i sedam referentna časopisa koji obuhvaćaju pet užih područja interesa održivog razvoja turizma. U analiziranim radovima prevladavaju radovi koji teorijski razrađuju paradigmu održivog razvoja i moguće praktične primjene s udjelom većim od 50%. Nakon toga slijede radovi usmjereni na planiranje i postavljanje modela te kreiranje i provedbu politika održivog razvoja turizma (16,67%), a radovi vezani uz ostala područja poput marketinga i istraživanja tržišta, održivog razvoja turizma u ruralnim i urbanim područjima, ekoturizma te ekoloških i klimatskih problema otprilike su podjednako zastupljeni. Autori zaključuju da su radovima obuhvaćeni svi aspekti održivog razvoja turizma, koji pokazuju složenost i dinamičnost promjena te potrebu multidisciplinarnog pristupa u njihovu izučavanju (Hashemkhani Zolfani et al., 2015).

Na temelju analiziranih radova u ovome potpoglavlju (Bramwell i Lane, 2002, 2012; Lu i Nepal, 2009; Buckely, 2012; Hashemkhani Zolfani et al., 2015; Ruhanen et al., 2015) u *Tablici 9.* sintetizirana su područja u okviru kojih se razmatra koncept održivog razvoja turizma u proteklih dvadeset i pet godina.

Tablica 9. Područja primjene koncepta razvoja turizma obuhvaćena znanstveno-stručnim radovima u proteklih 25 godina

Područje o okviru kojeg se razmatra koncept održivog razvoja turizma	Teorijska/praktična primjena koncepta
Paradigma	Definicijska, konceptualna i teorijska razmatranja mogućih modela i okvira
Modeli održivog razvoja turizma	Praktične primjene modela održivog razvoja turizma
Istraživanja tržišta i marketing	Istraživanje i segmentacija tržišta, razvoj proizvoda i provođenje drugih marketinških aktivnosti u svrhu održivog turizma
Socijalna psihologija i ponašanje dionika lokalne zajednice i turista	Istraživanje ponašanja i načina sudjelovanja dionika u turizmu, njihovih stajališta i percepcija
Utjecaj turizma	Percepcije i mjerenje društveno-kulturnih, gospodarskih i ekoloških učinaka turizma
Politike razvoja turizma	Donošenje i provedba regulatornih institucionalnih i drugih politika održivog razvoja turizma
Strateški menadžment i planiranje	Postavljanje okvira strateškog upravljanja i planiranja s praktičnom primjenom
Održivi razvoj turizma u nerazvijenim državama i posebnim područjima	Održivi razvoj turizma u nerazvijenim državama, te ruralnim, urbanim, planinskim, priobalnim, otočnim, zaštićenim i drugim područjima
Razvoj sustava pokazatelja održivog razvoja turizma	Upravljanje razvojem turizma temeljem postojećih i novih sustava pokazatelja održivog razvoja turizma
Ekološka održivost i klimatske promjene	Utjecaj turizma na okoliš i klimatske promjene, utjecaj klimatskih promjena na turizam, korištenje resursa, obnovljivih izvora energije i tehnoloških napredaka u turizmu, upravljanje prirodnim, ugroženim i zaštićenim područjima i dr.
Infrastruktura	Razvoj i korištenje turističke i druge infrastrukture u svrhu održivog turizma
Ekoturizam i zeleni turizam	Razvoj, provedba i učinci posebnih oblika turizma koji doprinose održivom razvoju turizma
Kulturni turizam i kulturno-povijesna baština	Razvoj, provedba i učinci kulturnog turizma te održivo upravljanje kulturno-povijesnom baštinom
Energetska učinkovitost i primjena tehnologija	Razvoj inovativnih rješenja i njihova upotreba u turizmu u svrhu energetske učinkovitosti, smanjenja emisije štetnih plinova, otpadnih voda i sr.
Upravljanje ljudskim potencijalima	Upotreba i dijeljenje znanstveno-stručnog znanja u svrhu razvoja kvalitetnih ljudskih resursa koje će biti sposobni odgovoriti zahtjevima i ciljevima održivog razvoja turizma

Izvor: obrada autora prema Bramwell i Lane, 2002, 2012; Lu i Nepal, 2009; Buckely, 2012; Hashemkhani Zolfani et al., 2015; Ruhanen et al., 2015

Iz tablice je vidljiv multidisciplinarni pristup izučavanju problema održivog razvoja turizma. Osim konceptualnih i teorijskih razmatranja koncepta održivog razvoja prisutnih u začetku

razvoja koncepta, razvidno je da je koncept ponajviše obuhvaćen istraživanjima vezanim uz utjecaj turizma te društveno-kulturne i ekološke učinke turizma. Može se zaključiti kako nedostaju teme vezane uz ekonomski utjecaj turizma, iako se koncept razmatra u okviru organizacije i menadžmenta te marketinga kao grana ekonomije. Isto tako, prema analizi može se uočiti da se radovi bave razvojem politika, pokazatelja i modela održivog razvoja turizma kao važnih čimbenika upravljanja održivim razvojem turizma destinacija na različitim razinama (nacionalnoj, regionalnoj i lokalnoj).

2.3. ODRŽIVI RAZVOJ TURIZMA U URBANIM TURISTIČKIM DESTINACIJAMA

Koncept održivog razvoja turizma zbog svojih posebnosti sve se više razmatra u kontekstu turističke destinacije, koja bi zbog svojih obilježja trebala učinkovitije implementirati načela i ciljeve održivog razvoja turizma. Međutim, ta načela i ciljeve treba uskladiti s ciljevima i interesima različitih i mnogobrojnih dionika koji djeluju u destinaciji, pri čemu se nailazi na različita ograničenja i mogućnosti. Ova problematika primjerena je i urbanim turističkim destinacijama koje zbog razvoja turizma proživljavaju porast urbanog turizma, ali i različite ekonomske, društveno-kulturne i ekološke učinke turizma.

2.3.1. Održivi razvoj turističkih destinacija

Osnovna kritika koncepta održivog razvoja turizma bila je usmjerena tomu da je održivi turizam postao previše lokalna te da zbog toga ne ostvaruje temeljne ciljeve koncepta. Međutim, implementacija i upravljanje održivim razvojem turizma stavlja se u okvir turističke destinacije, jer je takvo poimanje sasvim logično i donekle uvjetovano određenim čimbenicima. Složenost i heterogenost turizma prije svega nameću se kao osnovni problem implementacije, stoga su razumljivi pokušaji da se ona ostvari na jednostavnijoj nižoj razini, a kada se ostvari, može se podignuti na višu regionalnu ili nacionalnu razinu. Isto tako, turizam nema formalnih granica, poput sektora ili djelatnosti, niti stvarnih administrativnih granica, a u njemu djeluje velik broj različitih interesno-utjecajnih grupa ili dionika, čije je ciljeve i interese potrebno uskladiti. Dakle, pretpostavka je da u destinaciji djeluje manji broj i jednostavnija struktura dionika, iz čega slijedi da je upravljanje destinacijom lakše. Ovomu treba pridodati to da su destinacije ostvarile određene preduvjete potrebne za razvoj turizma, što je pretpostavka implementacije održivog razvoja turizma.

Turističke destinacije razvrstavaju se s obzirom na različite kriterije. Mogu se podijeliti prema: 1) geografskim obilježjima koji dominiraju, 2) funkciji ili oblicima turističkog prometa i 3) vremenskoj udaljenosti od glavnih emitivnih tržišta (Vukonić i Čavlek, 2001: 389; Čavlek et al., 2011: 389-395). U upotrebi je podjela prema veličini, pa turistička destinacija može funkcionirati na nacionalnoj, regionalnoj i/ili lokalnoj razini. S prostornog aspekta, destinacija može biti država, grad, regija, otok i ruralno područje, odnosno destinacije mogu biti urbane, ruralne, primorske, planinske i termalno-kupališne (Vukonić i Čavlek, 2001: 389; Čavlek et al., 2011: 389-395). Na veličinu destinacije znatno utječe turistička razvojna politika, ali i percepcije turista. Svakako, turistička destinacija podrazumijeva prostornu cjelinu koja je neovisna o administrativnim granicama, u okviru koje djeluje i razvija se turistički sustav. Njena su obilježja homogenost, funkcionalnost i autonomnost integriranog prostora s jedinstvenim turističkim identitetom, izgrađenim na različitim atrakcijama, koje zajedno s turističkom infrastrukturom omogućuju poseban doživljaj i stvaraju prostor intenzivnog okupljanja turista (Čavlek et al., 2011: 389-395; Vanhove, 2011: 20).

Turistička je destinacija područje u kojem se koncentrira ponuda, a podrazumijeva kombinaciju prirodnih i društveno-ekonomskih obilježja određenog područja (Vukonić i Čavlek, 2001). Kvaliteta atrakcija, raznovrsnost i diversificiranost ponude te kvaliteta pruženih proizvoda i usluga utječu na intenzitet privlačenja turista u određenu turističku destinaciju, njihovo zadovoljstvo i lojalnost. Pretpostavke funkcioniranja određene turističke destinacije su privlačnost prostora, prometna dostupnost i infrastruktura, izgrađeni smještajni i prihvatni kapaciteti, postojanje ponude dodatnih izvanpansionskih aktivnosti i ostalih komplementarnih usluga te promocija u turizmu (Cooper et al., 1998: 103; Buhalis, 2000; Pirjevec i Kesar, 2002: 109; Čorak et al., 2009; Vanhove, 2011: 95). UNWTO (2007: 1) ovome dodaje postojanje javnog i privatnog načina ponašanja/djelovanja, ljudskog potencijala, kreiranog imidža i karaktera destinacije te konkurentnih cijena. U konačnici, stvaranje turističke destinacije i jedinstveno nastupanje na turističkom tržištu omogućuje bolje korištenje prostora, mogućnost ekonomske valorizacije, kompleksniju i raznovrsniju ponudu, stvaranje turističkog identiteta, bolje mogućnosti plasmana na domaćem i stranom tržištu te snažnije privlačenje turista zbog veće prostorno-sadržajne jedinice (Hrabovski-Tomić, 2008: 45).

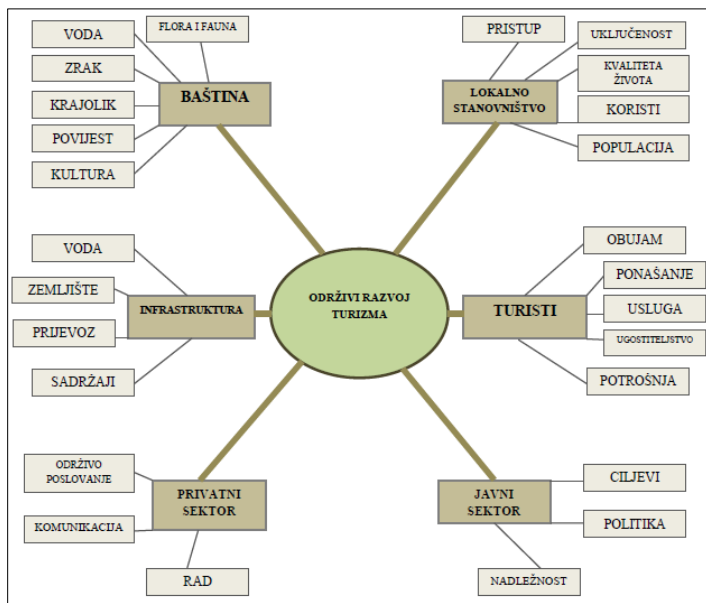
Zbog heterogenosti turizma u turističkoj destinaciji djeluju različiti i višebrojni dionici, a zajedno imaju regulatornu, ekonomsku i socijalnu funkciju. Na temelju dosadašnjih istraživanja (Liu, 2003; Byrd, 2007; Byrd et al., 2009ab; Conaghan et al., 2010) moguće je utvrditi da u destinaciji djeluju četiri osnovne skupine dionika: javni i privatni sektor te turisti i lokalno stanovništvo, a uz njih i druge interesno-utjecajne grupe, poput kulturnih i obrazovnih institucija, turističke zajednice, vjerskih zajednica, udruga civilnog društva i dr. Svaki dionik ima različitu perspektivu razvoja i u skladu s time različite ciljeve, stoga svaki dionik ima različita očekivanja održivog razvoja koje je potrebno uskladiti. Prema Freemanovoj (1984: 25) definiciji, *stakeholder* ili dionik je „svaka osoba ili organizacija koja može utjecati ili na koju može utjecati postizanje ciljeva organizacije“, dok je prema *konceptu isturenosti dionika (concept of stakeholder salience)*, značajna snaga, moć, legitimnost i hitnost pojedinog dionika u sustavu (Mitchell et al., 1997). Ovaj se koncept potpuno može prenijeti na destinaciju, jer dionici posjeduju attribute koncepta koji variraju ovisno o dioniku. Iz ovoga slijedi da dionici imaju određeni interes i utjecaj u određenom sustavu, stoga se za pojam dionici istovremeno koristi sinonim interesno-utjecajne grupe. Posebnosti turizma zahtijevaju primjenu multidioničkog sustava upravljanja, koji podrazumijeva uključenost svih dionika u sustav upravljanja destinacijom, neovisno o snazi i moći koje pojedini dionik ima, čime se postiže potpuna integriranost sustava upravljanja destinacijom (Waligo et al., 2013). Dakle, upravljanje razvojem destinacije podrazumijeva upravljanje ciljevima, interesima i ponašanjem dionika destinacije, njihovo usklađivanje, koordinaciju i kompromisno upravljanje na svim razinama društveno-gospodarske i političke vlasti. Prema tome, upravljanje razvojem destinacije znači upravljanje destinacijom.

Upravljanje destinacijom ili destinacijski menadžment podrazumijeva dugoročan proces upravljanja promjenama, koji bi trebao omogućiti konkurentsku prednost na svim razinama turističkog poslovanja, ostvarujući optimalan gospodarski razvoj destinacije i veću razinu životnog standarda, zadovoljstvo turista te očuvanje prirodne i društveno-kulturno baštine destinacije (Blažević, 2007: 218). Destinacijom je moguće upravljati putem destinacijske menadžmentske organizacije (*Destination Management Organization – DMO*), odnosno virtualne organizacijske mreže neovisnih organizacija (dionika) s određenim zajedničkim resursima i ciljevima poslovanja, sa zajedničkim menadžmentom koji svime upravlja (Magaš, 2008: 11; Bartoluci, 2013: 164). DMO predstavlja aktivnost na mikroregionalnoj razini u kojoj svi dionici imaju individualnu i organizacijsku odgovornost da poduzmu mjere i napore

u stvaranju buduće vizije sadržane u politici, planiranju i razvoju na makroregionalnoj razini (Vanhove, 2011: 173). Ovo poimanje upravljanja razvoja na lokalnoj razini sadrži promišljanje o širem kontekstu razvoja kojemu se teži. Destinacijski menadžment ostvaruje se funkcijama planiranja, organiziranja i kontrole, a svrha mu je stvaranje prikladna okruženja za razvoj turizma u destinaciji, razvoj potrebnih ljudskih potencijala, proizvoda i usluga, tehnologije, sustava podrške te podrške razvoju srodnih industrija i djelatnosti (Magaš, 2003; Petrić, 2011: 28). Ovdje je svakako nužno navesti važnu ulogu destinacijskog menadžmenta u marketingu i promociji destinacije stvaranjem turističkog proizvoda, imidža i brendiranjem destinacije s ciljem privlačenja turista. S obzirom na to da je upravljanje proces oblikovanja i održavanja okruženja u kojem pojedinci radeći zajedno učinkovito ostvaruju postavljene ciljeve (Wehrich i Koontz, 1993: 12), temeljni je cilj destinacijskog menadžmenta učinkovito koordiniranje ciljeva pojedinih dionika destinacije.

Složenost multidioničkog sustava turističke destinacije prikazuje *Slika 5*. Na slici je prikazan DIT-ACHIEV model menadžmenta održivog turizma destinacije (*Dublin Institute of Technology – Administration, Community, Heritage, Infrastructure, Enterprise, Visitor*), kao jedan od mogućih modela upravljanja održivim turizmom destinacije temeljen na multidioničkom pristupu (DIT, 2015). Model je u okviru projekta poticanja održivog razvoja turizma u Irskoj razvio Tehnološki institut u Dublinu, kao podršku procesu planiranja i upravljanja destinacijom te većoj uključenosti svih dionika destinacije u sam proces. Okosnicu složena upravljanja destinacijom čini šest stupova ili područja u kojima djeluju različiti dionici, a to su javni sektor, lokalno stanovništvo, baština, infrastruktura, privatni sektor i turisti.

Slika 5. DIT-ACHIEV model menadžmenta održivog turizma destinacije

Izvor: obrada autora prema DIT, 2015

Iako su u prikazanom DIT-ACHIEV modelu izostavljene određene aktivnosti i mjere vezane uz pojedina ključna područja modela, model vjerno ilustrira složeni sustav turističke destinacije i obuhvaća četiri temeljne skupine dionika u destinaciji. U institutu su svjesni nedostataka znanja i razumijevanja načina kako se održivi razvoj turizma može praktično implementirati, stoga je cilj projekta postavljanje konceptualnog okvira, koji će se testiranjem na destinacijama u Irskoj nadograđivati, kako bi se u konačnici mogla postaviti cijela metodologija upravljanja održivim razvojem turizma destinacije na temelju multidioničkog pristupa. Do sada su provedena istraživanja u dvama irskim gradovima (Killarney i Carlingford) na trima područjima modela (privatni sektor, lokalno stanovništvo i turisti), a cilj im je bio prikupiti informacije od svih relevantnih dionika u svrhu usklađivanja zajedničkih ciljeva i upravljanja održivim razvojem destinacije (DIT, 2015).

Dakle, vidljivo je da se koncept održivog razvoja turizma sve više razmatra u okviru turističke destinacije. Razlog je tomu heterogenost i složenost turizma s jedne, te homogenost, integriranost i funkcionalnost prostora turističke destinacije s druge strane. Zbog potonjih bi obilježja implementacija koncepta održivog razvoja u turističkim destinacijama trebala biti jednostavnija. Međutim, destinaciju čine različiti i višebrojni dionici koje je prije svega potrebno uključiti u upravljačke procese na različitim razinama, usklađujući istovremeno

njihove interese i ciljeve. Jedno od mogućih rješenja stvaranje je destinacijske menadžmentske organizacije kao formalne ili neformalne organizacije, odnosno mreže višebrojnih dionika sa zajedničkom vizijom i misijom razvoja destinacije. Usprkos tome, ali i jačini uloga i potencijalnih koristi dionika od participacije u upravljanju destinacijom, potrebna je snažna svijest dionika o važnosti doprinosa lokalnoj zajednici i izražen volonterski duh.

2.3.2. Mogućnosti i ograničenja implementacije održivog razvoja turizma

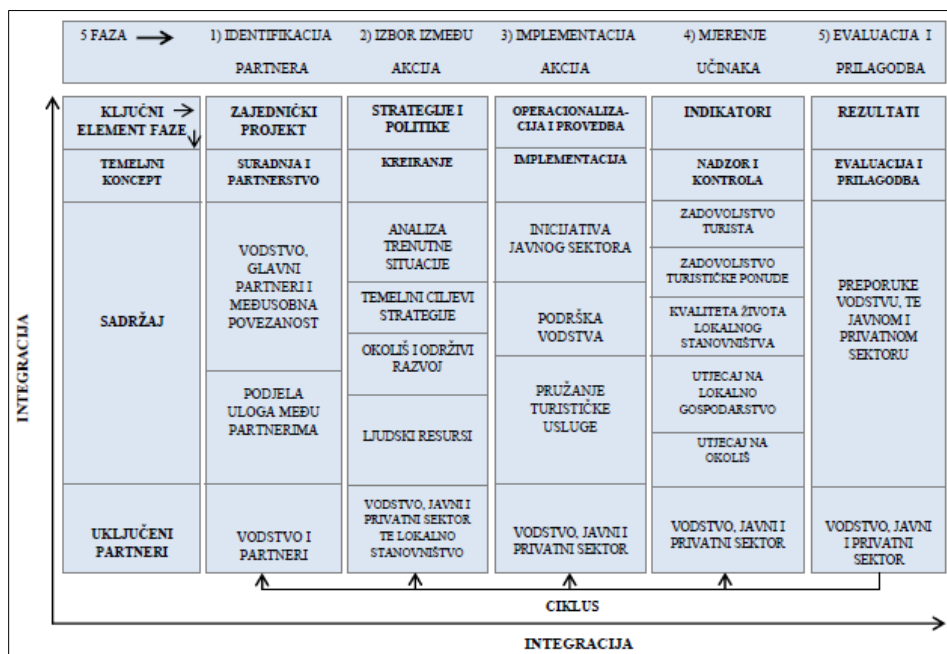
Mnogi autori navode kako je temeljna pretpostavka održivog razvoja turizma donošenje i provedba strateških dokumenata razvoja (Page i Thorn, 1997; Weaver i Lawton, 1999; Manning i Dougherty, 2000; Liu, 2003; Choi i Sirakaya, 2006; Ruhanen, 2008; Wray, 2011; Gössling i Scott, 2012; Phillips i Moutinho, 2014; Dredge i Jamal, 2015). Operacionalizacija koncepta održivog razvoja turizma ovisi o formuliranom planu u okviru kojega će se postaviti ciljevi održivog razvoja, definirati upravljačka struktura i partneri, determinirati akcije za provedbu ciljeva, definirati relevantni pokazatelji i mjere usmjerene kontroli pokazatelja i vrednovanju ostvarenja razvojnog plana (Weaver i Lawton, 1999). Važnost planiranja razvoja turizma potvrđuje činjenica da je grad Barcelona (Španjolska) u razdoblju 1990. – 2003. godine izradio i proveo četiri strategije razvoja turizma, Beč (Austrija) je prvu strategiju donio 2000. godine, a drugu 2010. godine, dok je Berlin prvu strategiju razvoja turizma donio 2004. godine (d'Angella, 2007). Stvarna uspješnost strategija je upitna, jer proces izrade (formulacije) strategije nije zahtjevan naspram njene praktične primjene za koju nedostaju potrebna znanja (Ruhanen, 2008). Nadalje, postavlja se pitanje za čije se interese izrađuju planovi razvoja te uključuju li usklađene ciljeve svih dionika, stoga je u planiranje razvoja potrebno uključiti sve dionike kako bi se mogli angažirati u praktičnoj implementaciji (Liu, 2003; Byrd, 2007; Wray, 2011). Usprkos različitim složenim integriranim, dinamičnim, hijerarhijskim i prilagodljivim modelima strateškog planiranja razvijenim u posljednjih 30-ak godina (Gössling i Scott, 2012), u turizmu još uvijek postoji jaz između teorijskih modela i praktične primjene planova. Uzrok tomu je dinamična, turbulentna i nepredvidljiva okolina, no upravo zbog ovih čimbenika u turizmu je potrebno strateško planiranje koje će uključiti društvena pitanja te omogućiti vidljive i mjerljive koristi cijele lokalne zajednice (Phillips i Moutinho, 2014). Svakako, vidljivi su pozitivni pomaci u strateškom planiranju, jer nude određena rješenja za društveno-gospodarska i ekološka pitanja, međutim, još su nedovoljno povezani teoretičari koji postavljaju okvire i praktični korisnici koji postavljeno zaista mogu

provesti u stvarnost (Dredge i Jamal, 2015). Choi i Sirakaya (2006) navode temeljne pretpostavke uspješnom planiranju i provedbi planova održivog razvoja turizma, a to su: implementacija načela održivog razvoja, multidionički pristup, političko i institucionalno vodstvo, dugoročna orijentiranost, usmjerenost na praćenje i mjerenje održivog razvoja turizma prema postavljenim ciljevima i relevantnim čimbenicima destinacije i dr.

Važnost i potrebu planiranja održivog razvoja turizma od samog početka razvoja koncepta ističe i Svjetska turistička organizacija koja je izdala različite priručnike i vodiče namijenjene lokalnim upravama i upravljačkim strukturama razvoja turizma. Postulate strateškog planiranja uz određene posebnosti, primjenjive u planiranju i implementaciji održivog razvoja turizma na nacionalnoj, regionalnoj i lokalnoj razini, Svjetska turistička organizacija postavila je u pet izdanja u razdoblju 1994. – 2004. godine (UNWTO, 1994, 1996, 1998, 2004; UNEP i UNWTO, 2005). Na njih se nadograđuju publikacije usmjerene upravljanju održivim razvojem posebnih područja, poput ruralnih, obalnih, otočnih ili zaštićenih područja, te druge publikacije koje prikazuju mogućnosti i ograničenja održivog razvoja turizma u širem okruženju. Posebnosti navedenih izdanja proizlaze iz definiranja pokazatelja održivog razvoja turizma te njihova integriranja u proces planiranja, kao ključnih varijabli upravljanja razvojem. Neizostavna faza planiranja razvoja je identifikacija indikatora u korelaciji s postavljenim ciljevima, nadzora i kontrole procesa razvoja te vrednovanja uspjeha. Pokazatelji održivog razvoja elaborirani su u potpoglavlju 3.1., stoga se u ovome dijelu neće detaljnije obrađivati. *Slika 6.* prikazuje Model integriranog upravljanja kvalitetom (*Integrated Quality Management – IQM*) koje je Europska komisija (2000) predložila kao mogući koncept održivog razvoja urbanih destinacija, a koji je testiran na 15 europskih urbanih destinacija. Temeljem multidioničkog integriranog pristupa upravljanja kvalitetom promatrane urbane destinacije ostvarile su bolje rezultate u pogledu upravljanja resursima, infrastrukture i unutarnje mobilnosti, suradnje i komunikacije, stvaranja turističkih proizvoda, zadovoljstva turista i konkurentnosti, društveno-ekonomskog napretka i blagostanja lokalne zajednice te očuvanja i zaštite okoliša. Iz modela je svakako vidljiva dinamičnost procesa planiranja i provedbe održivog razvoja, na koji utječe više čimbenika. Očita je suradnja javnog i privatnog sektora te lokalnog stanovništva, a ako se pri tome u obzir uzme prije navedeni DIT-ACHIEV model upravljanja održivim razvojem destinacije, jasna je složenost cijelog procesa planiranja i provedbe upravljanja razvojem. Osim nekih drugih, uglavnom standardnih elemenata planiranja, Model integriranog upravljanja kvalitetom također

uključuje upotrebu indikatora, koji se definiraju ovisno o posebnostima destinacije, postavljenim ciljevima i ostalim čimbenicima razvoja.

Slika 6. Integrirano upravljanje kvalitetom turizma urbanih destinacija

Izvor: obrada autora prema European Commission, 2000

Weaver i Lawton (1999) ističu kako proces implementacije održivog razvoja turizma obuhvaća definiranje pokazatelja sukladno s ciljevima održivog razvoja turizma. Na taj proces svakako utječe veličina i stupanj razvoja destinacije, ali i drugi čimbenici, pa tako urbana područja mogu imati više ograničavajućih i razvojnih čimbenika nego ruralna područja, i obrnuto (Weaver i Lawton, 1999). Problemi u implementaciji održivog razvoja turizma nastaju suprotstavljanjem ciljeva pojedinih dionika, a čak i ako ciljevi nisu suprotstavljeni, tada je pitanje njihovih prioriteta, stoga je osnovni izazov postići kompromis i konsenzus na zadovoljstvo svih dionika (Weaver i Lawton, 1999). Ilustrativno, turistička je ponuda tržišno orijentirana i vođena zaradom, turisti žele ostvariti potpuno iskustvo uz najveću vrijednost za novac, a lokalno stanovništvo teži povećanju ekonomske koristi i smanjenju negativnoga društveno-kulturnog utjecaja i utjecaja na okoliš. Nakon usklađivanja ciljeva, potrebno je postaviti plan i upravljački okvir razvoja koji će omogućiti ostvarivanje postavljenih ciljeva. Pri tome je potrebno definirati vremenski i prostorni okvir u kojem se postavljeni ciljevi žele ostvariti. Pretpostavka dugoročne održivosti destinacije njena je financijska i politička

neovisnost (Weaver i Lawton, 1999), a navedeno je teško ostvariti jer se održivi razvoj turizma temelji na cijeloj lokalnoj zajednici, u kojoj važnu ekonomsku i političku moć ima lokalna uprava.

Postojanje učinkovite multidioničke mreže dionika u destinaciji potencijalni je instrument upravljanja održivim razvojem turizma (Byrd, 2007; Timur i Getz, 2008; Scott i Cooper, 2010). Mreža predstavlja strukturu definiranu kombinacijom uloga i međuodnosa dionika mreže. Potencijalne koristi suradnje u mreži su manji troškovi upravljanja, učinkovitije upravljanje razvojnim ciljevima destinacije te učinkovitije zajedničko nastupanje na turističkom tržištu, a što su koristi veće, izraženija je želja za suradnjom među dionicima (d'Angella, 2007). Osim toga, mreža doprinosi transparentnosti rada i javnom interesu, rješavaju se sukobi i izgrađuje povjerenje te se dijeli i nadograđuje znanje (Byrd, 2007). Scott i Cooper (2010) ističu kako je za stvaranje učinkovite razvojne mreže destinacije potrebno maknuti hijerarhijske, geografske i funkcijske granice te dijeliti informacije među dionicima mreže. Glavni korak u ostvarivanju suradnje u mreži je identifikacija dionika i njihovo uključivanje u mrežu (Hardy i Beeton, 2001). Mreže pojednostavljaju složeni sustav odnosa, a ujedno promoviraju učinkovitost suradnje dionika te time i učinkovitost i izvrsnost destinacije. U mreži je nužno definirati uloge dionika (glavne i sporedne), jakost veza (od slabe do jake) te resurse koji se izmjenjuju među dionicima (materijalni, financijski, ljudski), dok se pozicija u mreži utvrđuje na temelju uloge i broja ostvarenih veza pojedinog dionika, pa dionici s većom ulogom i većim brojem veza imaju jaču moć i utjecaj na mrežu i destinaciju, a takvi su dionici centralno pozicionirani i uključeni u strateško planiranje i razvoj destinacije (Cooper et al., 2009). Byrd i Gustke (2006) s obzirom na djelovanje pojedinih dionika ističu kako među dionicima u mreži uvijek ima *lokalnih boraca, umjereno uključenih i aktivnih dionika*. Dakle, moglo bi se zaključiti da je cilj mreže postizanje ravnoteže moći i utjecaja između dionika.

Timur i Getz (2008) dodatno pronalaze različite karakteristike mreža, koje mogu imati gusti ili rijetki broj veza među dionicima, a mreže s gustim brojem veza rezultiraju učinkovitijom komunikacijom i interakcijom. Osim toga, mreže mogu biti centralizirane, s određenim brojem centralnih dionika koji šire veze od centra, te decentralizirane s nekoliko međusobno povezanih grupa koje imaju podjednaku ulogu. Temeljni su dionici mreže javni sektor, turistička industrija i lokalna zajednica, no unutar mreže mogu biti razni drugi subjekti i

klasteri koji su izravno i neizravno uključeni u turizam te imaju utjecaj i interes u destinaciji, a destinacijski se menadžment, ako postoji, najčešće nalazi u centralizirano uređenoj mreži. Pozicije dionika centralnog dijela mreže relativno su stabilnije nego onih na perifernom dijelu (Timur i Getz, 2008), a ovisno o društveno-gospodarskom i političkom sustavu države u kojoj destinacija djeluje, u mrežama može biti istaknuta uloga javnog ili privatnog sektora (d'Angella, 2007). Komunikacija i suradnja u mrežama može se odvijati na formalno i neformalno, putem javnih rasprava, fokus-grupa, radnih sastanka, savjetodavnih odbora, pisanih komentara, provedbi studija i anketa, no bitno je da svi dionici sudjeluju u svim fazama kreiranja plana i provedbe održivog razvoja turizma, te da u tome procesu budu stabilni, učinkoviti, pravedni i mudri, kako bi mogli primijeniti znanja koja imaju (Byrd, 2007).

Različiti autori ističu kako je upravljanje održivim razvojem turizma vrlo zahtjevno i složeno, i to upravo zbog velika broja različitih dionika turističkog sustava, a najčešći se problemi javljaju zbog nerazumijevanja sama koncepta održivog razvoja i nemogućnosti njegove implementacije (Hardy i Beeton, 2001; Ko, 2005; Choi i Sirakaya, 2006; Byrd et al., 2008; Koutsouris, 2009; Miller et al., 2010). Implementacija uvelike ovisi o obilježjima dionika, a osnovna pretpostavka upravljanja održivim razvojem turizma jest poznavanje načela održivog razvoja. Stoga dionici turističkog sustava moraju razumjeti što održivi razvoj znači za pojedinog dionika i za zajednicu. Nadalje, ovakav koncept upravljanja ovisi o međusobnoj komunikaciji, suradnji i razumijevanju među dionicima, a nedostatak funkcionalna kanala komunikacije navodi se kao dodatan problem (McKercher, 2003; McDonald, 2009). Procesu implementacije održivog razvoja turizma nameću se dodatni problemi poput fizičkih i prirodnih ograničenja, pa je teško precizno procijeniti granice tolerancije prirode i prostora s obzirom na stalne promjene koje se događaju. Složenost odnosa između različitih interaktivnih čimbenika, vremenski odgođene pojave posljedica uzrokovanih djelovanjem u prošlosti i asimilacijski period čimbenici su koji smanjuju preciznost procjene granica tolerancije prirode, a navedeno istovremeno zahtijeva i podrazumijeva prilagodbu čovjeka novim situacijama kroz određeno razdoblje (Vujić, 2005; Blažević i Perišić, 2009).

Problemi koji se također javljaju su nepovjerenje prema državi (vlasti, upravi) ili nedovoljna podrška države, uključivanje politike, prevelika administracija i birokracija, prevelik utjecaj ključnih interesno-utjecajnih skupina, nedovoljno uključivanje pojedinih interesnih skupina,

nedovoljna osviještenost o potrebi participiranja, nedostatak vodstva, pogrešno definirani prioriteti, ciljevi i strategije provođenja i sl. (Andereck et al., 2005; Byrd et al., 2009ab; Hall, 2011; Waligo et al., 2013, 2014). Nadalje, između dionika se javljaju različiti sukobi i izostanak suradnje između razina vlasti, postoji nedostatak organizacije i znanja menadžmenta te loša infrastruktura i neriješeni imovinsko-pravni odnosi (Pakdeepinit, 2007). Choi i Sirakaya (2006) navode kako održivi razvoj turizma ovisi o borbi države i politike, dok Liu i Wall (2006) isto povezuju s lokalnom zajednicom koja je najčešće izmanipulirana političkim strankama na vlasti i njihovim politikama. Međusobni sukobi političkih stranki i česte promjene vlasti također onemogućuju kvalitetno postavljanje planova i stvaraju određena ograničenja u njihovoj provedbi (Hall i Jenkinns, 1995). UNEP i UNWTO (2005: 71) u svome priručniku za provođenje održivog razvoja turizma definiraju različite instrumente i preporuke kako vlade mogu utjecati na održivi razvoj turizma, pri čemu državu ističu kao važnog ili pak ključnog dionika upravljanja tim razvojem. Argumenti koji se navode su, između ostalih, fragmentiranost turizma i veliki broj dionika, uključenost javnih dobara u održivi razvoj i postojanje različitih instrumenata koji služe u regulatorne i poticajne svrhe (UNEP i UNWTO, 2005: 3). U konačnici, Burns (2008) navodi kako je učinkovito planiranje i provedba održivog turizma posljedica suradnje multisektorskih dionika koji djeluju unutar složenog društveno-političkog okvira, a ako pri tome zakaže država koja bi trebala poticati dionike i uključiti ih u planiranje razvoja destinacije, posebice lokalno stanovništvo koje proživljava stvarne učinke turizma, održivi razvoj nemoguće je ostvariti (Choi i Murray, 2010).

Iako je održivi razvoj postao imperativ u razvoju turizma, koncept održivog razvoja još se uvijek preispituje, sukladno s Wheelerovim (1993) pesimističnim, ali relativno točnim navodom da je održivi razvoj turizma intelektualno privlačan koncept s malo praktičnih primjena. Ujedinjeni narodi također pojašnjavaju paradigmu koncepta održivog razvoja, i to od njezine prvotne ideje do danas, jer je usprkos donošenju mnogobrojnih strategija i planova upravljanja održivim razvojem, postavljanju različitih regulatornih i poticajnih politika, definiranju standarda i mjerenju indikatora kojih bi se trebalo pridržavati, te kreiranju različitih instrumenata i metoda za njegovu provedbu, još uvijek ostao aktualan problem njegove provedbe (Drexhage i Murphy, 2010). Osnovni su razlozi nemogućnosti implementacije održivog razvoja stupanj društveno-gospodarskog razvoja, s kojim su usko

povezani nedostatak financijskih sredstava i nedostatak tehnologije (Weaver, 2006; Drexhage i Murphy, 2010).

Hall (2011) također navodi da je održivi turizam određeni paradoks jer s jedne strane podrazumijeva uspjeh temeljen na uspješnom prihvaćanju koncepta od akademske zajednice, industrije, države i politike, dok istodobno održava neuspjeh u provođenju politika, čemu svjedoči kontinuirani porast negativnih utjecaja turizma na okoliš. U svome radu Hall posebno ističe važnost države i njene politike održivog razvoja koja bi morala znati balansirati između politika razvoja svih dionika. Potrebu preuzimanja veće uloge lokalne uprave povezane s višim razinama vlasti u održivom turizmu ističu također Bramwel i Lane (2010, 2011). Bramwell (2011) ovo argumentira činjenicom da vlast posjeduje mehanizme i instrumente potrebne za poduzimanje kolektivnih akcija, pregovaračku moć u ostvarivanju suradnje i koordinaciju dionika, intervencijsku i regulativnu moć u slučaju eksternalija te društveno-gospodarsku osjetljivost i odgovornost. Slično navodi i McDonald (2009), pojašnjavajući da je osnovni problem provedbe održivog razvoja turizma izuzetna složenost i heterogenost turističkog sustava, u kojem nije jednostavno uspostaviti ravnotežu i suradnju dionika sustava, te predlaže određeni okvir unutar kojeg država ima ulogu ključnog dionika. Sve je jača uloga pojedinih ključnih dionika destinacije koji zajedno ili na čelu s javnim sektorom stvaraju kritičnu masu za poduzimanje i provedbu ciljeva održivog razvoja turizma (Scott i Cooper, 2010). Usprkos svim problemima, UNWTO (2000) ističe kako je implementacija održivog razvoja turizma moguća, potvrdivši kroz četrdeset i devet studija slučaja diljem svijeta kako je uspjeh ostvaren uključivanjem cijele lokalne zajednice u proces planiranja, upravljanja i provedbe razvojnih ciljeva, partnerskom suradnjom u mreži dionika, snažnom orijentiranošću prema održivom razvoju te kontinuiranim praćenjem i vrednovanjem pokazatelja ostvarenja razvojnih ciljeva.

Dobar primjer upravljanja destinacijom u mreži postoji u državi Queensland u Australiji (TEQ, 2015). Organizacija *Tourism and Events Queensland* sastoji se od mreže države, regionalnih turističkih organizacija te ostalih dionika uključenih u razvoj turizma, a temeljni joj je cilj promocija i razvoj turizma regija i lokalnih zajednica. Organizacija vodi marketinške aktivnosti za svih šest australskih država, pri čemu je svaka država drukčije brendirana. Osim toga, stvorena je jedinstvena nacionalna elektronička baza na internetu putem koje svi dionici u turizmu mogu objavljivati, promovirati i prodavati svoje proizvode i

usluge na jednome mjestu (ATDW, 2015). Baza se dnevno ažurira i kontrolira, a svi dionici koji distribuiraju svoje proizvode i usluge na jednom mjestu mogu vidjeti ukupnu ponudu i potražnju, dok sustav dopušta povezivanje pojedinih usluga, pa potražnja može rezervirati različite usluge odjednom i sve na jednom mjestu. Veza između dionika u mreži dionika Queensland je umjerena, s time da postoji jaka veza između glavnih dionika u centru mreže koja je usmjerena na planiranje destinacije, dok su dionici na periferiji mreže manje uključeni. Mreža je strukturirana s obzirom na percipiranu jakost koju dionici imaju u destinaciji, stoga mrežu kontrolira ograničeni broj dionika, međutim, ovakva struktura omogućuje shvaćanje odnosa i jasnu međusobnu komunikaciju (Scott i Cooper, 2010).

Dakle, pretpostavka implementacije koncepta održivog razvoja turizma prije svega je formulacija i provedba strategije razvoja turizma, u čije procese moraju biti aktivno uključeni svi dionici destinacije. Prilikom formulacije strategije moraju biti jasno definirani razvojni ciljevi i relevantni pokazatelji za mjerenje i praćenje njihova ostvarenja. Usklađivanje interesa, međusobno razumijevanje i postavljanje zajedničkih ciljeva moguće je umrežavanjem, komunikacijom i suradnjom dionika temeljenom na multidioničkom pristupu. Za provedbu strategije ključna je zainteresiranost i uključenost svih dionika destinacije te jasno definirana upravljačka struktura provedbe strategije razvoja (nositelji i partneri). Isto tako, akcije i mjere za provedbu moraju biti realne i odgovarati postavljenim ciljevima. Funkciju nositelja društveno-gospodarskog razvoja ima lokalna uprava i samouprava, koja je istaknuta kao nositelj provedbe. Pri tome nije poželjno uplitanje politike, jer utječe na djelovanje ostalih dionika, posebice lokalnog stanovništva koje zbog toga postaje indiferentno. Nositelj provedbe također može biti neka druga od dionika kompromisno izglasana organizacija. Međutim, za učinkovitu formulaciju i provedbu strategije razvoja moraju se osigurati potrebna znanja na svima razinama, posebno na upravljačkim. Osim tih znanja, svi dionici destinacije moraju razumjeti koncept održivog razvoja turizma i koristiti koje lokalna zajednica ima od njegove implementacije.

2.3.3. Održivi razvoj turizma urbanih turističkih destinacija

Grad je složeni društveno-gospodarski fenomen s različitim oblicima i funkcijama (Vresk, 2002a: 4). Ovisno o znanstvenim područjima, promatraju se i ističu različita obilježja, prema kojima se gradovi definiraju, analiziraju i uspoređuju. Različiti su pristupi definiranju gradova u čijem razvoju Vresk (2002a: 4) pronalazi tri osnovna čimbenika koji se često kombiniraju:

kompaktnost naselja, veličina naselja i gradski način života u naselju. Klasifikacija varira ovisno o državnom uređenju. Kompaktnost naselja određena je gustoćom zgrada ili drugih urbanih sadržaja (srednja međusobna udaljenost zgrada varira od 20 m do 200 m), te gustoćom stanovništva na jedinici površine (srednja gustoća naseljenosti gradova varira od 500 do 2.500 stanovnika/km²). Veličina naselja koristi se s drugim pokazateljima, a odnosi se na broj stanovnika grada (najčešće su gradovi s najmanje 2.000 – 2.500 stanovnika, u nekim državama mogu imati najmanje 200 stanovnika, dok ponegdje moraju imati čak 20.000 ili 30.000 stanovnika). Gradski način života u naseljima se zbog različitih isprepletenih djelatnosti najčešće razdvaja na poljoprivredni i nepoljoprivredni način života, a preciznija je podjela prema zastupljenosti djelatnosti (od primarnih do kvartarnih) u gradu. Svaki grad ima svoja socijalna, funkcionalna i morfološka obilježja, te svoje formalne (ponekad ih je teško odrediti zbog spajanja naselja) i administrativne granice. Konačno, može se zaključiti da je grad kompaktno sagrađeno veće naselje u čijim sekundarnim i tercijarnim djelatnostima radi veći dio aktivnog stanovništva, i to ne samo za vlastite potrebe nego i za potrebe stanovništva šireg prostora“ ili „kompaktno sagrađen prostor zajedno s urbaniziranom i funkcionalno integriranom okolicom“ (Vresk, 2002a: 7).

Na temelju brojnih istraživanja Pike (2007: 113) navodi kako su najpopularnije destinacije države, a zatim gradovi, nakon čega slijede provincije – regije, odmorišta, ruralna područja te ostalo. Gradovi su odavno prepoznati kao turističke destinacije, stoga je razumljivo da postoje i različiti tipovi urbanih destinacija. Lundberg (1976) razlikuje četiri osnovna tipa turističkih destinacija: veliki gradovi, periferne urbane destinacije, periferne ruralne destinacije i prirodne atrakcije. Pearce (1989) navodi također četiri osnovna tipa turističke destinacije: glavni gradovi, razvijeni tradicionalni centri, *touring* centri i namjenski izgrađene destinacije. Page (1995) navodi sljedeće tipove urbanih destinacija: glavni gradovi, kulturni gradovi, kulturno-umjetnički gradovi, gradski centri ili povijesni gradovi omeđeni zidinama, mali utvrđeni gradovi, veliki povijesni gradovi, gradska područja, revitalizirana područja luka, industrijski gradovi, obalna i gorsko-planinska naselja, namjerno oblikovana turistička naselja, turistički zabavni kompleksi i specijalizirani turističko-uslužni centri. Judd i Fainstein (1999) dijele urbane destinacije na urbana turistička područja kao specifično kreirana planirana ili neplanirana područja, turističke povijesne i antičke gradove koji zbog svojega povijesnog, kulturnog i arhitektonskog identiteta privlače turiste te izmijenjene gradove koji arhitektonskim obilježjima i infrastrukturom privlače turiste. Spirou (2011: 109) navodi samo

tri osnovna tipa turističkih gradskih destinacija: gradska naselja, turističko-povijesni gradovi i prenamijenjeni gradovi, dok Burtenshaw i suradnici (1991) te Page i Hall (2003) razlikuju povijesne, kulturne, poslovne, sportske, noćne, *shopping* i turističke gradove. S geografske perspektive postoji podjela prema kompaktnosti i veličini naselja te gradskog načina života, odnosno, gradovi se dijele na predindustrijske i industrijske gradove te metropole (Vresk, 2002a). Iz svega je vidljiva jednostavna i nešto složenija podjela urbanih destinacija prema geografskim i morfološkim obilježjima te funkcijama i sadržajima gradova koji se povezuju s različitim oblicima turizma i zbog toga privlače različite tipove turista.

Turizam je u urbanim destinacijama u interesu istraživanja proteklih dvadesetak godina (Ashworth, 1989, 2003; Edwards et al., 2008; Ashworth i Page, 2011), jer su gradovi lakše ostvarili navedene karakteristike destinacije i ostvaruju znatan porast turističkog prometa (Ashworth i Page, 2011). Tome je pridonio proces pojačane urbanizacije, bolje cestovne dostupnosti i zračne povezanosti gradova, kraći boravak na putovanjima (*short breaks* ili *city breaks*) i veći broj putovanja na razini godine (Sharpley, 2009: 1; Ashworth i Page, 2011; UNWTO, 2011b). Zbog ovih obilježja mnoga urbana područja mogu gotovo samostalno funkcionirati u okviru regija ili država kojima pripadaju (Ashworth i Page, 2011). Stoga se turizam u urbanim područjima i gradovima razmatra u okviru urbanog turizma s aspekta turističke potražnje, ponašanja turista, turističke ponude, javnog sektora i drugih dionika (Selby, 2004). Mullins (1991: 331) tako pojašnjava kako se urbani turizam ili turizam u gradovima temelji na potrošnji i odmoru u urbanim područjima koja se geografski i demografski razlikuju, a nalaze se na različitoj društveno-ekonomskoj razini razvoja te imaju različite karakteristike, atrakcije i sadržaje kojima privlače turiste. Putovanja u gradove na svjetskoj se razini poduzimaju posebice zbog posjeta prijateljima i rodbini, poslovnih razloga, kongresa i konferencija, upoznavanja drugih društava, kultura i religija, rekreacije i opuštanja na otvorenom, zabave, razgledavanja znamenitosti i kupovine (Blank i Petkovich, 1987; Page, 1995). Zbog slobodnijeg izražavanja seksualne orijentacije gradovi su mjesta pronalaska partnera, ali i prostitucije u „crvenim područjima“ i noćnim klubovima (Law, 2002: 23).

Ukupno zadovoljstvo turista urbanim područjima mjeri se putem nekoliko kategorija, poput zadovoljstva atrakcijama, paraatrakcijama i drugim sadržajima, smještajnim objektima i drugim prihvatnim kapacitetima, vanjskom dostupnošću i unutarnjom mobilnošću te imidžem (Ben-Dalia et al., 2013), a ovome se mogu pridodati osjećaj sigurnosti i mira, čistoća,

gostoljubivost lokalnog stanovništva i drugo. Ovisno o razvijenosti ovih elemenata postoji znatna razlika u privlačenju turista pojedinih gradova. Također, s većim stupnjem kvalitete ovih elemenata, veće je zadovoljstvo turista, a veće zadovoljstvo pozitivno utječe na višu potrošnju i povratak turista u destinaciju (Cárdenas-García et al., 2016). Sukladno s tim, izvještaj ITB (2014) navodi kako je trenutačno najveći porast urbanog turizma pa su tako turistički dolasci u urbanim područjima u proteklih pet godina porasli za 58% te čine 20% ukupnog turističkog tržišta. Veliki gradovi posebno su prepoznati kao privlačne turističke destinacije, a u pojedinim gradovima godišnji turistički dolasci premašuju ukupnu populaciju grada (ITB, 2014; Maxim, 2015). *Tablica 10.* prikazuje ostvarene dolaske turista naspram broja stanovnika u pet velikih svjetskih gradova u 2014. godini.

Tablica 10. Top pet velikih svjetskih gradova po ostvarenim turističkim dolascima u 2014. godini

Veliki svjetski gradovi	Dolasci turista u milijunima	Broj stanovnika u milijunima
Pariz	18,8	10,5
New York	18,5	8,4
London	16,1	11,7
Bangkok	14,6	8,5
Barcelona	12,4	4,6

Izvor: ITB, 2014; WPR, 2015

Urbane destinacije proživljavaju gotovo iste probleme uvjetovane turizmom kao i druge turističke destinacije, no zbog posebnosti urbanih prostora i sadržaja, utjecaj turizma u urbanim je područjima izraženiji. Osim toga, urbane destinacije imaju određene administrativne, ali i prirodne granice, što nije potpuno svojstveno drugim tipovima destinacija. Svaka urbana destinacija ima i svoje središte, koje je najčešće prostor intenzivnoga društveno-gospodarskog života i bogate kulturno-povijesne baštine (europski model grada). Ashworth (1989) ističe četiri osnovna aspekta razmatranja turizma u urbanim područjima: 1) prostorno planiranje, planiranje potrebne infrastrukture, turističkih kapaciteta i sadržaja, 2) osiguranje potrebne kvalitete okoliša, 3) motivi, doživljaj i zadovoljstvo posjetitelja i 4) politika razvoja upravljačkih struktura. Iako se ovdje ne navodi, nužna je perspektiva lokalne zajednice, odnosno lokalnog stanovništva, koje aktivno sudjeluje u turističkim aktivnostima i čija je podrška u uskoj interakciji s navedenim aspektima. Ashworth i Page (2011) pronalaze važno obilježje postmodernističkih gradova, uzrokovano

procesom globalizacije i urbanizacije, ali i prilagodbe turističkim aktivnostima. To je kontinuirani protok kapitala koji omogućuje stalno redefiniranje opsega, oblika i sadržaja gradova, te prenamjenu i prilagodbu potrebama i potrošnji lokalne zajednice i turista u čemu gradovi mijenjaju ili pak gube svoja posebna obilježja. Gradovi pružaju različita iskustva sadržajno raspršena po prostornim jedinicama namijenjena potrošnji, a koncentracija kapitala i investicija omogućuju njihovo nadmetanje u pružanju jedinstvenih sadržaja i atrakcija. Nadmetanje se očituje i u organiziranju velikih događanja, poput Olimpijskih igara, koji turistima pružaju jedinstveno i neponovljivo iskustvo. Upotrebom odgovarajućih marketinških alata, gradovi na tako postaju prepoznatljivi i drukčiji na turističkom tržištu, čime dodatno privlače turiste.

Važnu ulogu u turističkoj ponudi ima urbana baština i kultura koja je također namijenjena konzumaciji. Javni sektor stoga mora osigurati kvalitetnu urbanu infrastrukturu i očuvanu kulturno-povijesnu baštinu na otvorenome, ali i u muzejima, galerijama i drugim prostorima. Osim toga, cilj je gradova turistima omogućiti raznovrsno iskustvo sadržaja, koje zajedno s lokalnim stanovništvom, njihovom kulturom i načinom života pruža jedinstveni doživljaj urbanog područja. Zbog kratka vremena zadržavanja i većeg broja godišnjih putovanja, turisti vrše znatan pritisak na gradove jer užurbano i parcijalno konzumiraju urbanu ponudu u svrhu maksimizacije svoje koristi (Law, 2002: 54). Ovdje treba istaknuti da je konzumacija određene urbane arhitekture, infrastrukture i kulturne baštine javnog karaktera, odnosno nekonkurentna u potrošnji, zbog čega je pritisak na ove elemente još više izražen. Veliki gradovi zbog svojih sadržaja privlače više stanovnika i turista, pri čemu kulturni turizam znatno konzumiraju turisti treće dobi organizirani u grupe. Velik broj turista posjećuje rodbinu i prijatelje, koji se katkad ne smatraju turistima, jer zbog svojih korijena imaju drukčije obrasce ponašanja od tipičnih turista u destinaciji (Ben-Dalia et al., 2013).

Zbog bolje povezanosti i pristupačnosti gradova, različitosti atrakcija i sadržaja, ali i turističkih trendova postoje različiti segmenti turista, odnosno tipovi urbanog turizma. Sukladno s time Law (2002: 55-72) pronalazi sljedeće turiste urbanog turizma: 1) poslovne turiste koje primarno dolaze radi poslovnih obveza (poslovni sastanci, dogovori i sl.), pri čemu konzumiraju komplementarne, ali i druge sadržaje i usluge, 2) turisti konferencija i događanja koje dolaze radi posla i/ili novih iskustava, pri čemu konzumiraju različite sadržaje i usluge koje grad nudi, 3) turisti kratkog boravka (*short break*) koji posjećuju grad radi

različitih atrakcija, kulturno-povijesnih znamenitosti, zabavnih i drugih sadržaja, 4) tranzitni turisti koje ostvare u gradu jedno noćenje radi odmora na dužem putovanju i izletnici koji u gradu borave nekoliko sati, konzumirajući pri tome različite atrakcije i znamenitosti grada, 5) turisti koji posjećuju rodbinu i prijatelje, iako im to nije jedini motiv jer konzumiraju i druge sadržaje i usluge grada, 6) kruzerski turisti u lukama koji se u gradu zadržavaju nekoliko sati i konzumiraju različite atrakcije, znamenitosti i druge sadržaje i 7) turisti na dužem boravku kojima je grad jedno od mjesta koje posjećuju i u kojemu konzumiraju različite sadržaje prema svojim motivima i 8) turisti na dužem boravku kojima je grad sjedište za posjet drugim mjestima u regiji u kojoj se taj grad nalazi.

Urbanizacijom i razvojem turizma u gradovima, posebice mediteranskim, često dolazi do neplanskog i ilegalnog urbanog razvoja te s time povezanog prostornog iskorištavanja zemljišta, loše kvalitete infrastrukture i gradskih usluga. Posljedica toga procesa prostorno je i ekološko propadanje gradova koje se očituje u sljedećem (PAP/RAC, 2004):

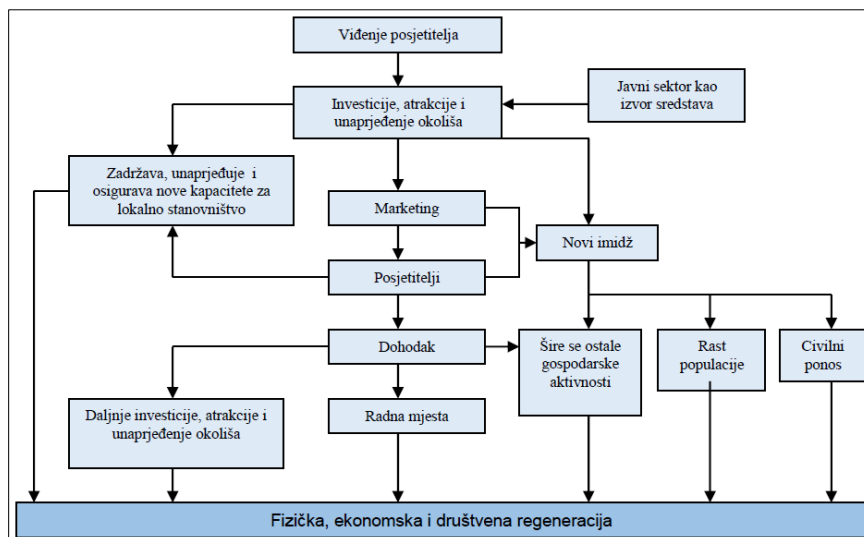
- nastaju nekvalitetne urbane zone i društveno-ekonomski isključeni gradski predijeli,
- slaba je iskorištenost urbane infrastrukture u centrima gradova uz preopterećenost infrastrukture na perifernim područjima,
- mijenja se struktura grada, uz nejasne rubove grada i rascjepkanost gradskog prostora,
- javne gradske usluge i stambena politika nisu prilagođeni potrebama i razvoju grada,
- nastaju jednonamjenski dijelovi grada, a stambeni prostor odvaja se od radnoga dijela, što dovodi do sve većih prometnih gužvi i zagađenja,
- neodrživo iskorištavanje zemljišta i poljoprivrednih područja i
- sve su veća zagađenja, poput loše kvalitete zraka, velike buke te nestajanja otvorenih prostora uza sve izraženiju gradnju objekata različite namjene.

Uz navedeno, Law (2002: 49) navodi kako su gradovi pogođeni procesom globalizacije i decentralizacije, pri čemu su se mnogi gradovi morali nositi s problemima društvene i ekonomske tranzicije koja je utjecala na proizvodnju i nezaposlenost. Stoga su razvijali druge djelatnosti koje bi omogućile investicije i zaposlenost te time pomogle njihovoj gospodarskoj i fizičkoj obnovi. U tome procesu mnogi gradovi su se usmjerili na turizam, čijim su razvojem doprinijeli urbanoj regeneraciji, jer je turizam povezan s različitim djelatnostima, kulturom, baštinom, sportom i drugim. Urbana je regeneracija proces oživljavanja gradova putem prenamjene gradskih područja i obnavljanja aktivnosti primjerenih gradskom životu, s ciljem

povratka „života gradu“, poboljšanja kvalitete njegova okoliša i održivog razvoja (PAP/RAC, 2004: 7). Neke od mogućnosti urbane regeneracije su: obnova i rekonstrukcija priobalnih i prenapučenih urbanih središta, rekonstrukcija, izgradnja i prenamjena potencijalno vrijednih, ali propalih, zapuštenih i/ili neiskorištenih zemljišta (poput industrijskih zona i vojnih kompleksa), izgradnja učinkovite infrastrukture i povezivanje javnim prijevozom ilegalno izgrađenih naselja na periferiji gradova s ciljem podizanja standarda i drugo. Gradovi Baltimore i Boston u SAD-u te Barcelona i London u Europi dobri su primjeri urbane regeneracije (prenamjena zapuštenog lučkog zemljišta) provedeni 60-ih i 70-ih godina prošloga stoljeća, koje su slijedili mnogi drugi gradovi (PAP/RAC, 2004: 7).

Law (2002) navodi različite razloge zbog kojih je turizam u funkciji urbane regeneracije. Iako pri tome nije percipiran kao rješenje svih problema već jedno od mnogih, postoje stajališta da je umjesto turizma u gradovima potrebno razvijati druge gospodarske djelatnosti. Za učinkovit razvoj potrebna je uključenost svih dionika grada, stoga ne čudi da interes za razvoj turizma određenih dionika u gradu ne postoji. Ipak, utjecaj turizma na urbana područja nije zanemariv, što prikazuje strategija urbanog turizma u funkciji grada i urbane regeneracije (Slika 7.)

Slika 7. Strategija urbanog turizma

Izvor: obrada autora prema Law, 2002: 50

Iz slike je vidljiva složenost procesa razvoja strategije urbanog turizma, koja s jedne strane kreira percepciju posjetitelja/turista, dok s druge strane utječe na fizičku, ekonomsku i društvenu regeneraciju grada. U ovome procesu važnu ulogu ima javni sektor koji ulaže u infrastrukturu, atrakcije i okoliš, ali i ostale sadržaje i gradske usluge. To je pretpostavka sadašnje kvalitete, ali i buduće privlačnosti infrastrukture i sadržaja grada. Navedeno isto tako privlači investicije privatnog sektora, omogućuje razvoj različitih gospodarskih aktivnosti i nova radna mjesta. Time se privlači novi financijski i ljudski kapital te stvaraju uvjeti za nove cikluse investicija, unaprjeđenje okoliša, atrakcija i drugih gradskih sadržaja. Valja istaknuti kako se u tome procesu stvara novi gradski imidž koji, osim što privlači ljudski i financijski kapital, utječe na stvaranje kulturnog identiteta grada. Taj se imidž može učinkovito koristiti u turističkoj promociji grada i privlačenju turista.

Raznovrsnost funkcija grada i turističke ponude s jedne strane te različiti motivi i ponašanje turista s druge strane dovode do različitih učinaka turizma u urbanim područjima. Ekonomski, ekološki i društveno-kulturni učinci urbanog turizma zbog koncentracije ljudi i kapitala u gradovima su izraženiji. Isto tako, grad se ne može promatrati kao autarkični sustav, stoga se učinci urbanog turizma osjećaju i u njegovoj regiji. Obilježja i funkcije gradova zahtijevaju posebno razmatranje mogućih negativnih i pozitivnih učinaka urbanog turizma (*Tablica 11.*)

Tablica 11. Pozitivni i negativni učinci turizma na urbani okoliš

Utjecaj na urbanu baštinu	Utjecaj na kulturu i njenu prezentaciju	Utjecaj na urbano gospodarstvo
Pozitivni učinci turizma		
Povećana zaštita urbanog prostora	Diversifikacija i poboljšanje kulturne ponude	Povećanje zaposlenosti
Bolje održavanje javnog prostora		
Valorizacija baštine	Oživljavanje lokalnih vrijednosti i tradicije	Stvaranje novih komercijalnih aktivnosti
Osiguranje potrebne infrastrukture	Koristi kulturne razmjene	Turistička potrošnja
Oživljavanje baštine i prostora	Izgradnja i jačanje kulturnog identiteta	Multiplikativni učinak turizma
Prenamjena baštine i prostora		
Negativni učinci turizma		
Degradacija i uništavanje urbanog prostora	Iskrivljivanje povijesnih činjenica	Monocentralizacija i prevelika ovisnost o turizmu
Erozija baštine	Stvaranje nepovoljnih stereotipova	
Preveliko uljepšavanje ili potpuno pustošenje urbanog prostora	Gubljenje lokalnih vrijednosti i običaja	Povećanje cijena svakodnevnih životnih potrepština
Globalizacija i standardizacija	Gubljenje lokalnog duha	Povećanje cijena nekretnina i zemljišta
Stvaranje monofunkcionalnih prostora	Promjena urbanog prostora	Ukupno povećanje cijena i životnih troškova
Onečišćenja uzrokovana turistima	Otuđenje lokalne zajednice	
	Sukobi građana i turista	

Izvor: obrada autora prema Nunkoo i Ramkissoon, 2010

Iz tablice nije moguće zaključiti prevladavaju li pozitivni ili negativni učinci turizma na urbani okoliš. Međutim, potrebno je uvidjeti kako svi aspekti i učinci međusobno koreliraju. Pri tome treba istaknuti urbanu regeneraciju koja je zajedno s ulaganjem i očuvanjem baštine i javnog prostora u obrnutoj uzročno-posljedičnoj vezi s turističkom potrošnjom, investicijama, multiplikativnim učinkom i drugim ekonomskim funkcijama turizma. Istovremeno, urbana regeneracija utječe na različitost kulturne ponude, oživljavanje lokalne tradicije, jačanje kulturnog identiteta i druge društveno-kulturne aspekte održivosti, koji također utječu na turističku ponudu i stvaranje imidža, te time na privlačenje turista, njihovu potrošnju i druge ekonomske aspekte urbanog turizma. Razmatranjem negativnih učinaka turizma može se uočiti da oni znatno ovise o intenzitetu i stupnju razvoja turizma u gradu te razvijenosti drugih gospodarskih djelatnosti u gradu i regiji, odnosno stupnju ovisnosti grada o turizmu i intenzitetu usmjerenosti na turizam. Iz ovoga proizlazi da je za ublažavanja ili anuliranje negativnih učinaka turizma potrebna regulacija, posebice utvrđivanja nosivog kapaciteta urbane destinacije, namjene i korištenja prostora te postavljanja standarda potrebnih za održavanje kvalitete života građanima i kvalitete proizvoda i usluga turistima.

Sukladno s prethodno analiziranim učincima turizma, urbane destinacije imaju svoj životni ciklus koji je dodatno pod utjecajem pomodnih globalnih trendova i drugih čimbenika, stoga moraju planirati razvoj, u okviru kojega će razvijati turizam (Ashworth i Page, 2011). Posebnu pozornost moraju posvetiti planiranju i postavljanju nosivog kapaciteta urbane destinacije, koji izravno utječe na privlačnost destinacije i pojavu negativnih društveno-ekoloških učinaka. Dobar primjer tomu je grad Dubrovnik koji osim dolazaka turista zračnim i cestovnim prijevozom, svakodnevno ima nekoliko dolazaka kruzerskih brodova, stoga u jednom trenutku staru gradsku jezgru posjeti nekoliko tisuća turista koji zbog kratkog zaustavljanja u velikome broju i intenzivno konzumiraju sve mogućnosti grada, zbog čega su mogući različiti negativni pritisci na okoliš (Lučka uprava Dubrovnik, 2016). Kao posljedica negativnih učinaka javlja se depopulacija stare jezgre i seljenje na periferiju grada, uz istodobnu prenamjenu stambenih prostora u smještajne jedinice ili ugostiteljske prostore, pri čemu se mijenja društveno-kulturni identitet grada i lokalnog stanovništva.

Urbanizacija u državama u razvoju znatno je povezana s razvojem turizma u gradovima. Ming Luo i suradnici (2016) navode kako je proces urbanizacije uvelike pozitivno utjecao na razvoj turizma u Kini. Osim povećanja investicija, pružio je mnoge i različite prilike za održavanje

visoke stope rasta učinkovitim upotrebom resursa, razvojem proizvodnje i usluga te povećanjem domaće potražnje. Međutim, Ming Luo i suradnici ističu kako je različit stupanj urbanizacije različito utjecao na razvoj turizma. Tako je visok stupanj urbanizacije znatno pozitivno utjecao na domaći turistički promet, dok je s višom stopom urbanizacije stopa razvoja međunarodnog turizma bila niža. Budući da je urbanizacija uvjetovana povijesnim procesom industrijalizacije, isti autori ovo pojašnjavaju kako se uz visoku stopu urbanizacije veže i visoka stopa industrijalizacije koja može spriječiti razvoj turizma. Istodobno, Ming Luo i suradnici pronalaze pozitivan suodnos razvoja turizma i povećanja BDP-a po glavi stanovnika i povećanja zelenih površina u gradu. U konačnici, autori zaključuju kako je općenito vidljiv pozitivan utjecaj urbanizacije na razvoj turizma, koji s obzirom na jačinu urbanizacije omogućuje drukčiji razvoj turizma, a sukladno s tim mogu se razvijati različiti oblici turizma (Ming Luo et al., 2016). S obzirom na resursno-atraksijsku osnovu i stratešku orijentaciju, u urbanim područjima moguć je razvoj različitih oblika turizma, poput kupališnog, kulturnog, vjerskog, MICE (*Meetings, Incentives, Congresses and Exhibitions*), zdravstvenog, sportsko-rekreacijskog, manifestacijskog, nautičkog i kruzerskog te gastronomskog turizma. Ovi oblici turizma omogućuju cjelogodišnje turističke aktivnosti, rasterećenje vrha sezone i održivi razvoj turizma, iako mogu imati i suprotne učinke. Ovdje valja navesti saznanja Ismaila i Bauma (2006) koji pronalaze pozitivnu vezu između urbanizacije, turističkih aktivnosti i razvoja gradova u azijskim nerazvijenim i državama u razvoju, pri čemu je turizam pridonio društveno-gospodarskom razvoju i širenju srednje velikih i velikih gradova.

Gradovi Chiang Mai u Tajvanu i Hue u Vijetnamu, osim izraženog procesa urbanizacije, proživljavaju intenzivan porast turističkih dolazaka zbog liberalizacije tržišta u azijskim državama (Kumar et al., 2016). Posljedica navedenoga jest rast populacije i neplanirano širenje gradova, zagađenje zraka i vode, prometne gužve, loše gospodarenje otpadom i degradacija okoliša. Ilustracije radi, u Chiang Maiu od 1992. do 2005. godine broj automobila porastao je s 406 tisuća na 1,2 milijuna, uzrokujući znatno povećanje emisije CO₂ i prometne gužve u gradu (čak 95,8% ukupne emisije čini promet). Svjesni ozbiljnosti situacije, dionici ovih gradova odlučili su strateški smanjiti emisiju CO₂. U Chiang Maiu donesen je akcijski plan za restriktivnu regulaciju broja automobila, učinkovitije korištenje javnog prijevoza i bicikala, uz promoviranje pješaćenja i tendenciju povećanja zelenih površina u gradu. Istodobno, grad Hue strateški se usmjerio na gradnju *zelenih kuća*, tradicionalne i specifične

gradnje koja je atraktivna kulturna baština grada te istodobno čini mikroekosustav uključujući kuću, ljude, biljke i vodu. Osim što smanjuju emisiju CO₂, te kuće smanjuju i otpad jer se dio koristi u kompostiranju. Pozitivni učinci ovih inicijativa održavaju se i na gospodarske aktivnosti ovih gradova, poput otvaranja novih prodavaonica i servisa bicikala, povećanja broja ciklotaksija, novih biciklističkih i kulturnih ruta i sl. Autori na kraju ističu kako je za ovu i sve daljnje ozbiljnije programe održivog razvoja nužan kompromis i suradnja svih dionika grada.

Turizam se često stavlja u kontekst industrije ili djelatnosti, a pokazatelji turističkih aktivnosti u Las Vegasu (SAD) pokazuju da turizam to zaista može biti. Naime, 2014. godine Las Vegas je ostvario 41 milijun međunarodnih dolazaka s više od 200 milijuna noćenja, a prihodi od turizma iznosili su oko 50 milijardi USD, od čega su porezi lokalne uprave iznosili više od 3,5 milijarde USD. Osim toga, u turizmu je zaposleno 43% ukupne radne snage u regiji Južna Nevada kojoj Las Vegas pripada, dok kapacitet popunjenosti hotela iznosi nevjerojatnih 89,1% (LVCVA, 2015). Ovo su ekstremni primjeri koji pokazuju koliko turizam može okupirati urbano područje i dominirati u društveno-gospodarskom životu lokalne zajednice. Zbog ovakvih impresivnih turističkih rezultata, vlasnici smještajnih kapaciteta Las Vegasa još 1997. godine uvidjeli su ograničenja nosivog kapaciteta destinacije. Svjesni prije svega problema zbrinjavanja otpada pokrenuli su inicijativu smanjenja proizvodnje krutog otpada i drugih resursa, upotrebe tehnoloških dostignuća koja će dodatno omogućiti navedeno te ponovne upotrebe i recikliranja otpada, s temeljnim ciljem očuvanja i zaštite okoliša od negativnih utjecaja turizma (Cummings, 1997). Smanjenje potrošnje bilo je orijentirano na smanjenje upotrebe papira, higijenskih i sredstava za čišćenje te hrane, a pokusni projekt u samo nekoliko mjeseci pokazao je znatno smanjenje količine proizvedenog krutog otpada i niže troškove angažiranja resursa.

Scott i Cooper (2010) pronalaze obilježja održivog urbanog turizma, koja se očituju u promjeni ponašanja u smislu kreiranja sustava zelenih karti, intenzivnijeg korištenja javnog prijevoza umjesto osobnih vozila, bicikala i hodanja, recikliranja, korištenja obnovljivih izvora energije, u uštedi vode te očuvanju baštine i u smislu promocije kulturnih proizvoda. Informacijsko-komunikacijska tehnologija također omogućuje povezivanje i učinkovitiju suradnju dionika urbane destinacije, stvaranje platforme proizvoda i usluga kojima urbana destinacija usmjerava marketinške aktivnosti i komunicira s ciljnim segmentom, ali i s ostalim

dijelovima tržišta. U svrhu održivoga urbanog turizma Štahan (2014: 280) ističe kako veliku ulogu u svemu ima prostorno planiranje i arhitektura, jer „uvažavanje postojeće arhitektonske baštine, odgovorno planiranje i oblikovanje arhitekture te urbanog prostora prema načelima održivog razvoja bitno pridonosi razvoju održivoga urbanog turizma, kao i turizma u cjelini“. Štahan nadalje navodi moguća arhitektonska rješenja turističkih i drugih kapaciteta u skladu s energetske učinkovitim materijalima, izvorima energije, inovacijama i tehnološkim dostignućima, koje je potrebno pomno uključiti u prostorne razvojne planove. Na temelju analize i prema zadanim kriterijima vrednovanja sto četrdeset i dva hotela u Europi, kao izvrsne primjere energetske učinkovite arhitekture u turizmu autorica navodi Boutique Hotel Stadthalle i Hotel Topazz u Beču (Austrija), Starhotels E.c.ho u Milanu (Italija), Le Méridien Piccadilly u Londonu (UK), Radisson Blu Béke Hotel u Budimpešti (Mađarska), Mosaic House hotel & hostel u Pragu (Češka) i Double Tree by Hilton u Zagrebu (Hrvatska). Postoje i renomirane svjetske organizacije koje vrednuju i certificiraju održivu arhitekturu u turizmu, poput Green Leaf, Green Seal, Ecolabel, Green Tourism Business Scheme, China's Green Hotel Standarda, Leadership in Energy & Environmental Design (LEED) i BRE Environmental Assessment Method (BREEAM). Različitim rješenjima dionika u turizmu vidljiva je njihova uključenost u rješavanje izazova održivog razvoja urbanih destinacija. Tim rješenjima urbane turističke destinacije pokušavaju biti drukčije i privlačnije, stoga mogu poslužiti kao učinkovito sredstvo pozicioniranja i konkuriranja na turističkom tržištu (o svemu više u potpoglavlju 3.2.).

Iz svega je vidljivo kako se gradovi pretvaraju u urbane turističke destinacije i ostvaruju znatan udio ukupnoga svjetskog turističkog prometa. Tome je pridonijela njihova bolja prometna povezanost i promjene u turističkim trendovima, no prije svega gradovi privlače turiste svojom infrastrukturom i atrakcijama. Industrijalizacija, urbanizacija te koncentracija ljudskog i financijskog kapitala omogućila im je da postanu središta investicija, inovacija, kulture, sporta i drugih sadržaja. Sukladno s obilježjima i posebnostima gradova, postoje različite vrste urbanih destinacija koje zadovoljavaju različite motive turista. U tome procesu gradovi se prilagođuju potrebama turista mijenjajući svoja prvotna obilježja. Razlozi tome su jasni, jer gradovi već posjeduju određene resurse koji služe kao turističke atrakcije (kulturno-povijesna baština, muzeji, zabavni te sportsko-rekreacijski sadržaji i dr.). Isto tako, ulaganje u infrastrukturu omogućuje koristi lokalnoj zajednici i privatnom sektoru. Ekonomske funkcije turizma omogućuju različite gospodarske učinke u gradu i regiji, što utječe na privlačenje

investicija i stanovništva. Ovako se stvaraju uvjeti za nove cikluse investicija, unaprjeđenje urbanog prostora i okoliša, razvoj novih atrakcija i drugih sadržaja grada, odnosno u konačnici utječe se na kvalitetu života u gradu. Istovremeno se time stvara imidž i kulturni identitet grada koji dodatno privlači ljudski i financijski kapital te služi kao učinkovito sredstvo privlačenja turista. Dakle, pozitivne promjene pod utjecajem turizma mogu se pronaći u vidu urbane regeneracije, međutim, pretjerana orijentiranost i ovisnost o turizmu s naglaskom na turistički promet i potrošnju može dovesti do negativnih ekoloških, društveno-kulturnih i ekonomskih učinaka turizma u urbanim područjima. Negativnosti su vidljive u degradaciji urbanog prostora, zagađenju okoliša, društvenim problemima i opadanju kvaliteta života u gradovima općenito, dok se istovremeno umanjuje atraktivnost i doživljaj turista gradom. Iz ovoga slijedi kako je planiranje razvoja turizma potrebno učinkovito uskladiti s planiranjem razvoja grada, u kojemu je turizam samo jedan dio održivoga urbanog razvoja.

2.3.4. Uloga dionika u održivom razvoju turizma urbanih turističkih destinacija

Iako se sve više ističe uloga vlasti u održivom razvoju turizma, doprinos i potreba sudjelovanja ostalih dionika u planiranju i provedbi održivog razvoja turizma nije zanemariva. Način i stupanj uključenosti pojedinih dionika te konačan učinak djelovanja ovisi o različitim čimbenicima. Maxim (2015) je u svome istraživanju ispitala valjanost četrnaest različitih kategorija čimbenika koje utječu na uspjeh razvoja i implementacije održivog razvoja turizma u Londonu, a koje ujedno prikazuju složenost multidioničkog upravljanja turizmom. Predstavnici gradske uprave istaknuli su da na navedeno najviše utječe suradnja i partnerstvo s drugim odjelima uprave te s turističkom industrijom i drugim organizacijama lokalne zajednice, a posebno ističu podršku lokalnog stanovništva. Sljedeći čimbenici koji utječu na razvoj i implementaciju održivog razvoja turizma su donesene politike, strategije i planovi razvoja turizma, u kojima su jasno određeni ciljevi, resursi i akcije za provedbu. Lokalna uprava zatim ističe kvalitetu infrastrukture javnog prijevoza i unutarnje mobilnosti, te održavanost i kvalitetu atrakcija, s kojima su usko povezane marketinške aktivnosti i promocija grada. Zanimljivo je da samo malen broj ispitanika ističe utjecaj financijskih sredstava i političke moći. Utjecaj znanja i educiranosti o turizmu, jaku podršku lokalnog stanovništva i turističke industrije te dugoročnu orijentiranost pronalazi nekoliko ispitanika, a slično je i s uvođenjem zakona kojima bi se regulirao negativni utjecaj turizma na okoliš. Konačno, autorica uočava kako je navedeno potrebno promatrati s obrnutog aspekta, jer ako

istaknuti poticajni čimbenici izostanu, tada postaju nedostatak i ograničenje su u razvoju i implementaciji održivog turizma (Maxim, 2015).

Timur i Getz (2008) istražili su strukturu multidioničke mreže u trima gradovima (Calgari i Victoria u Kanadi te San Francisco u SAD-u), a istraživanje je uključilo relevantne dionike javnog sektora, turističke industrije i lokalnog stanovništva. Autori su istraživanjem utvrdili postojanje različitih struktura mreža, a sve mreže bile su centralizirane s destinacijskim menadžmentom u centru te različitim pozicijama centralnih dionika u centru. U Calgariju i Victoriji destinacijskim menadžmentom upravlja lokalna uprava, u San Franciscu destinacijski menadžment u rukama je privatnog sektora, dok je lokalna uprava imala poziciju u centralnom dijelu mreže. Ovo ukazuje da u mreži mogu biti različiti dionici s različitim pozicijama te da ne postoji jedinstveno primjenjiva mreža za svaku destinaciju. Također, Calgari je imao relativno malen broj centralno pozicioniranih dionika, dok je Victoria imala veći broj različitih dionika u centru mreže. Različitija mreža dionika može značiti složenije odnose i težu suradnju dionika destinacije ili pak suprotno, pokrivenost svih područja interesa i učinkovitiju provedbu ciljeva zbog uključenosti različitih (svih) dionika. Tako su u Victoriji u centralnom dijelu mreže bile uključene obrazovne i financijske institucije. Važno je to što je u centralnom dijelu mreže u svim gradovima bio destinacijski menadžment te dionici koji imaju pristup ili posjeduju kritične resurse u destinaciji (hoteli, atrakcije). Ovo ne čudi jer hotelska poduzeća zajedno s atrakcijama čine temeljnu turističku infrastrukturu destinacije. Centralno pozicionirani dionici u svim promatranim gradovima imali su veću moć nego ostatak dionika u mreži, pri čemu destinacijski menadžment ima najveću moć u postizanju suradnje i koordinacije ciljeva. Konačno, istraživanje je pokazalo da postoje različite mreže dionika, koje ovise o različitim čimbenicima, poput tipa destinacije, stupnja razvoja turizma u destinaciji, usvojenih vrijednosti i obrazaca ponašanja, institucionalnog okruženja i drugih čimbenika (Timur i Getz, 2008). Ovome se mogu pridodati podatci o destinacijskom menadžmentu i mreži dionika Barcelone, Beča i Berlina koje iznosi d'Angella (2007). Utemeljitelj destinacijskog menadžmenta Barcelone i Beča je gradska uprava, a u Berlinu privatni sektor, dok su destinacijski menadžment svih gradova najvećim dijelom činili hotelijeri i druge turističke tvrtke. Pristupi suradnji u mreži bili su različiti, pa je Barcelona suradnju ostvarivala razvojem novih proizvoda, Berlin participacijom u upravljačkoj strukturi i razvojem novih proizvoda, dok su dionici mreže Beča surađivali putem radnih skupina, diskusija i sastanaka. Iako različita, suradnja u mrežama u svim analiziranim gradovima

svakako je imala višestruke koristi, od smanjenja troškova i rizika preko povećanja prihoda i konkurentnosti do učinkovitijeg provođenja planiranih aktivnosti i ostvarenja ciljeva (d'Angella, 2007).

Neke su države odmah reagirale na Agendu 21, poput Australije koja je načela održivog razvoja turizma uklopila u svoje politike i programe očuvanja okoliša te strategiju održivog razvoja turizma, čije je ciljeve još intenzivnije provodila u sljedećim godinama (Hardy et al., 2002; Sustainable tourism, 2015; STCRC, 2015), no da se s izazovima održivosti i dalje bori, pokazuju rezultati istraživanja proteklih godina. Istraživanje Wesley i Pforra (2010) pokazalo je veliku ulogu lokalne uprave, koja zbog svojih nedostataka nije uspjela provesti načela održivog razvoja turizma u praksi, dok je istovremeno pokazivala političku moć i određene interese u upravljanju. U sličnom je istraživanju u Australiji Ruhanen (2009) utvrdila postojanje razvojnih planova turizma kod 30 od 125 lokalnih uprava gradova, a daljnjom analizom uvidjela je da prilikom izrade tih dokumenata nisu sudjelovali svi dionici pojedine destinacije, među kojima nije znatno ili nije uopće sudjelovalo lokalno stanovništvo. Ruhanen (2013) je istraživanje nastavila na lokalnim upravama koje imaju razvojne dokumente, utvrdivši da su lokalne uprave preuzele odgovornost za pokretanje plana Agende 21, međutim, nisu znale kako ih provesti u praksu. Nekoliko godina prije, u okviru istog istraživanja, Ruhanen (2008) je utvrdila nedostatak znanja u privatnom i javnom sektoru potrebnog za transformiranje teorijskih postavki koncepta u praktičnu primjenu održivog razvoja turizma. Slično je u Londonu utvrdila Maxim (2016) jer je lokalna uprava u Londonu iskazala pozitivan stav o nužnosti uključivanja načela održivog razvoja u razvojne dokumente turizma grada, međutim, samo nekoliko dokumenata ta načela zaista sadrži, pri čemu je upitna i njihova praktična implementacija.

U gradovima na španjolskom otoku Tenerife turizam je do 2000. godine bio obilježen intenzivnom izgradnjom smještajnih kapaciteta i pratećih turističkih sadržaja, vodeći do potpune devastacije otoka i iscrpljivanja njegovih resursa (Oreja Rodríguez et al., 2008), a to se dogodilo i na drugim španjolskim otocima. Lokalna zajednica otoka Tenerife imala je znatne društveno-gospodarske koristi od turizma, no turistički razvoj bez definiranog kapaciteta nosivosti izazivao je sve veće negativne učinke. Uvidjevši problem, njegovi dionici u svrhu održivosti turizma uveli su regulaciju putem zoniranja i daljnje izgradnje novih kreveta, no u tom su trenutku postojeća turistička infrastruktura i turistički dolasci već imali

značajke masovnog turizma. Istovremeno, otok je prešao graničnu točku nosivog kapaciteta, pa su dionici morali upravljati održivim masovnim turizmom. Kako bi i dalje zadržali atraktivnost i konkurentnost na turističkom tržištu, definirali su strategiju razvoja, postavili kapacitet nosivosti, uklopili potrebe regulacije usmjerene ostvarivanju ciljeva te razvili nekoliko strateških proizvoda kojima su brendirali pojedine otočne posebnosti te ciljano i segmentirano privlačili turiste koje su prostorno disperzirali (Oreja Rodríguez et al., 2008). Ovaj primjer održivosti turizma potvrđuje integraciju Butlerova i Weaverova modela životnog ciklusa destinacije, jer prikazuje upravljanje masovnim održivim turizmom nakon što je pređena kritična točka održivosti.

Slično istraživanje provedeno je na Balearskim otocima, a rezultati su utvrdili važnost i korisnost umrežavanja vladinih i nevladinih organizacija, poslovnih subjekata i udruga civilnog društva, u kojoj je očita uloga vlasti (lokalne uprave) u donošenju i provođenju planova održivog razvoja turizma (Barrutia i Echebarria, 2015). Kao i u Australiji, istraživanje je pokazalo nedovoljnu uključenost lokalnog stanovništva, što autori pronalaze u činjenici da stanovništvo ima premalu moć u ostvarenju svojih ciljeva zbog institucionalnih barijera i spore provedbe, stoga relativno indiferentno participira u postavljenim planovima razvoja. U nekim je državama poput Malezije nedovoljna uključenost lokalnog stanovništva još više izražena, jer dominantnu ulogu u politici razvoja ima vlast, a lokalno stanovništvo gotovo da nema pravo glasa (Begum et al., 2014).

U Kanadi su ključni dionici u 25 različitih urbanih destinacija iskazali svoju ulogu u upravljanju destinacijom, među kojima su bile vladine i nevladine organizacije te poduzetnici. Istraživanje je pokazalo da je za uspjeh održivog upravljanja destinacijom bitno vodstvo te međusobna komunikacija i razumijevanje svih dionika, a posebno dionika privatnog sektora koji zajedničkim marketinškim aktivnostima stvaraju turistički proizvod i privlače turiste, u čemu im je izrazito bitna podrška i prihvaćanje lokalne zajednice (Bornhorst et al., 2010). Ulogu poslovnih subjekata u održivom razvoju turizma u Australiji potvrdilo je istraživanje u kojemu su sudjelovale organizacije uključene u destinacijski menadžment, obrazovne institucije te malo i srednje poduzetništvo (Dwyer et al., 2009). Sudionici su izrazili stajalište da bi poslovni subjekti u turizmu trebali poslovanje graditi na čistom ili zelenom turizmu sa što manje štetnih utjecaja na okoliš, a u upravljačke strukture integrirati načela održivog razvoja, kako bi ostvarili ekološku, društveno-kulturnu i gospodarsku održivost lokalne

zajednice. Pretpostavka za to prije svega je suradnja i zajedničko nastupanje na tržištu, iz kojih će slijediti atraktivni turistički proizvodi. Međutim, potrebna je bolja uključenost lokalnog stanovništva i upotreba inovativnih tehnologija. Sudionici ističu sve veći interes turista za zeleni turizam i neke oblike turizma koji doprinose njegovu održivom razvoju (Dwyer et al., 2009). O nužnosti aktiviranja turističkih tvrtki s ciljem provođenja održivog turizma slažu se Yüzbaşıoğlu i suradnici (2014), koji su tijekom istraživanja provedenog u jednoj turskoj turističkoj regiji uvidjeli da se hotelska industrija koristi tehnologijom potrebnom za smanjivanje negativnih učinaka poslovanja, poput pročišćivača voda i korištenja obnovljivih izvora energije, a osim toga hoteli se koriste pametnim sustavima za upravljanje vodom i energijom, odvajaju i recikliraju otpad, koriste se transportnim sredstvima na električnu energiju, primjereno raspolažu prostorom, aktivno sudjeluju u životu lokalne zajednice te surađuju s ostalim dionicima radi provedbe održivog razvoja turizma. Zeleno poslovanje pojedinih tvrtki u turizmu pozitivan je poticaj drugim turističkim tvrtkama, što potvrđuje istraživanje provedeno u jednoj turističkoj regiji na jugu Kine. Pokazalo je da tvrtke slijede pionirske pothvate drugih tvrtki te ih kopiraju ili imitiraju, a transferom znanja ugrađuju se novi elementi stvarajući tako nova znanja koja se dalje prenose (Zhang et al., 2015). S druge strane i turistička potražnja iskazuje sve veće zahtjeve za zelenim inovacijama u turističkoj industriji, koja se različitim tehnološkim napretcima, između kojih su neki već postali standardi, ekološki odgovorno ponaša, jer je to u skladu sa svakodnevnim obrascima ponašanja turista (Andereck, 2009).

Miller i suradnici (2015) proveli su istraživanje o proekološkom ponašanju turista grada Melbourn (Australija), nedavno proglašenog *eco-city urbanom destinacijom*, kome je cilj do 2020. godine postati svjetski održivim gradom s nula postotkom emisije stakleničkih plinova (Sustainable Melbourne, 2007; Ecogeneration, 2008). Autori pronalaze termin proekološko ponašanje koji se koristi kao sinonim ekološki odgovornom ili ekološki prijateljskom ponašanju, ponašanju s niskim negativnim utjecajem na okoliš, ponašanju koje čuva okoliš, a odnosi se na akcije očuvanja okoliša te smanjivanja negativnih utjecaja na okoliš kao općenito dnevne prakse ili specifičnog ponašanja u vanjskom okruženju, uzrokovanog različitim vanjskim čimbenicima te osobnim psihološkim stajalištima, uvjerenjima i navikama. U istraživanju su ispitane četiri kategorije proekološkog ponašanja turista: recikliranje, korištenje ekološkog prijevoza, korištenje čiste energije i ekoloških proizvoda. Rezultati su pokazali razlike u ponašaju ispitanika kod kuće i kada putuju kao turisti. Ispitanici tako više

paze na recikliranje te više koriste čistu energiju i ekoproizvode kod kuće nego kada su turisti. Istovremeno, ispitanici kao turisti nešto više koriste zeleni prijevoz (javni prijevoz, bicikle i hodanje) nego kod kuće, međutim, to ne mora imati veze s njihovim proekološkim ponašanjem, nego može biti primjerniji način da dožive destinaciju koju posjećuju kao turisti (Miller et al., 2015).

Čini se da je uloga lokalnog stanovništva u turizmu zanemarena. Jačina uloge lokalnog stanovništva povezana je sa stupnjem uključenosti u turističke aktivnosti, pa tako Nunkoo i Ramkissoon (2010) u literaturi pronalaze vanjske i unutarnje čimbenike koji utječu na stavove lokalnog stanovništva o turizmu. Vanjski se čimbenici odnose na obilježja i jačinu uloge koju stanovnici imaju u turističkoj destinaciji, a na njih utječu stupanj razvoja turizma u destinaciji, jačina sezonalosti, tipovi turista koji posjećuju destinaciju te omjer turista i lokalnog stanovništva. Unutarnji čimbenici obuhvaćaju karakteristike stanovnika unutar lokalne zajednice koji su pod utjecajem lokalnih čimbenika, poput razine zaposlenosti, blizine turističkih zona i sl. Sukladno s ovim, Weaver i Lawton (2001) pronalaze tri osnovne grupe lokalnih stanovnika: oni koji podržavaju turizam, koji su neutralni prema njemu i oni koji ga ne podržavaju. Istraživanje u gradu Port Louis na otoku Mauricijusu potvrdilo je postojanje ovakvih stavova jer je čak 75% ispitanika bilo neutralno u ukupnom stavu o turizmu u gradu (Nunkoo i Ramkissoon, 2010). Istovremeno, stanovnici uključeni u turizam iskazali su ukupno veći stupanj zadovoljstva turizmom, a prema njima su i ekonomski učinci turizma veći nego troškovi. Pozitivne ekonomske učinke turizma stanovništvo vidi u povećanju zaposlenosti i investicija, ostvarenim prihodima od turizma i povećanju životnog standarda, dok su povećanje cijena svakodnevnih životnih potrepština i cijena zemljišta negativni učinci turizma. Pozitivni učinci vidljivi su u obnovi i očuvanju kulturne baštine, međutim, većina ispitanika navodi kako je turizam uništio prirodnu baštinu, a povećanom potrošnjom vode i energije te proizvodnjom otpadnih voda i komunalnog otpada onečistio okoliš te dodatno uzrokovao gužve, posebno tijekom sezone. Pozitivni socijalni učinci očituju se u stvaranju jednakosti između stanovnika i pružanju obrazovnog iskustva, dok se negativnosti vide u povećanju kriminala i prostitucije, negativnom utjecaju na obiteljski život, kulturu, kulturni život i kulturni identitet. Znatne razlike u stajalištima s obzirom na spol, stupanj obrazovanja i zaposlenost nisu pronađene, dok su vidljive razlike u stajalištima s obzirom na dob. Budući da lokalna zajednica aktivno podupire turizam u gradu, iskazane učinke turizma nužno je uključiti u politike razvoja turizma u gradu (Nunkoo i Ramkissoon, 2010).

Choi i Murray (2010) argumentiraju kako istraživanja ukazuju na potrebu participacije lokalnog stanovništva u održivom razvoju turizma, a slične rezultate pokazalo je i njihovo istraživanje provedeno u Texasu (SAD), gdje su pronašli pozitivnu vezu između stajališta lokalnog stanovništva o turizmu i uključivanja u proces planiranja razvoja turizma. Drugim riječima, stanovnici uključeni u turističku ponudu vide pozitivne učinke turizma i zbog toga se žele još više uključiti u budući razvoj turizma, dok se oni koji ne vide pozitivne učinke turizma ne žele uključiti u njegov razvoj. Također, stanovnici koji imaju pozitivno stajalište o nužnosti sudjelovanja lokalnog stanovništva u turizmu, žele se uključiti u proces planiranja razvoja, što autori tumače postojanjem iskustava iz prošlih sustava upravljanja. Lokalno stanovništvo uključeno u turizam ima pozitivnija stajališta o utjecaju turizma, nego oni koji ni na koji način nisu uključeni u turizam. Istovremeno, veza između stajališta o utjecaju turizma na okoliš i uključivanje u budući razvoj turizma nije pronađena. Među svime važno je da se više od polovine ispitanih građana želi uključiti u planiranje razvoja turizma, odnosno građani žele služiti njegovu budućem razvoju radi dobrobiti lokalne zajednice. Zbog svega navedenoga, autori implicitno navode potrebu uključivanja lokalnog stanovništva u proces planiranja održivog razvoja turizma (Choi i Murray, 2010).

Dok je za lokalno stanovništvo gradska gužva negativan učinak turizma, turistima određena razina gužve pruža osjećaj živosti i pulsa grada te svojevrsni iskustveni doživljaj. To je pokazalo istraživanje provedeno na turistima u gradu Firenci (Italija) (Popp, 2012). Većina ispitanih turista kazala je da im općenito gužva u urbanim destinacijama poput Firence smeta te smanjuje zadovoljstvo i doživljaj destinacije, a posebice im smeta prisutnost grupa turista i izletnika, stoga gužvu ponekad pokušavaju izbjeći. Neki ispitanici kazali su kako gužva u gradu upotpunjena sa specifičnim stilom arhitekture te uličnim muzičarima i zabavljačima stvara jedinstveno iskustvo i doživljaj grada, a gužva im nimalo ne smeta kada je čini lokalno stanovništvo s kojima se nastoje združiti. Budući da su u istraživanju sudjelovale sve dobne skupine, mlađoj dobnoj skupni turista manje smeta gužva, naprotiv, oni putuju u grupi s prijateljima i traže mjesta za druženje gdje su gužve. Osim ovoga, istraživanje je pokazalo da na sve veću negativnu percepciju gužve utječe duljina boravka u destinaciji, očekivanja od destinacije, turisti u destinaciji i neki drugi čimbenici, no svakako je dokazano da je negativna i pozitivna gužva dio doživljaja koji pruža urbana destinacija (Popp, 2012). Na negativnu percepciju gužve utječu i drugi čimbenici, kao što su prijašnja iskustva putovanja, ponašanje drugih turista, motivi putovanja, stajališta o drugim kulturama te sociopsihološke

karakteristike pojedinca iz kojih proizlazi percepcija gužve (Bryon i Neuts, 2008). Utjecaj navedenih čimbenika Bryon i Neuts (2008) potvrđuju istraživanjem provedenim na turistima u Brugesu (Belgija), u kojem autori ističu socio-psihološke karakteristike pojedinca o percepciji gužve i ponašanje drugih turista. Ovdje također valja pridodati da na percepciju gužve i toleranciju na nju utječe razdoblje boravka turista u destinaciji, pa nije svejedno je li to razdoblje sezone ili izvan sezone, jer ovaj čimbenik određuje sve prije navedene čimbenike koji ovise o pojedincu, ali i druge čimbenike iz okruženja koji utječu na stvaranje gužve i njezinu regulaciju.

Dakle, može se zaključiti kako u turističkoj destinaciji djeluju različiti i višebrojni dionici, koji se mogu svrstati u četiri temeljne skupine: javni i privatni sektor te lokalno stanovništvo koje čine unutarnju okolinu destinacije i turisti kao vanjska okolina destinacije. Sve su te skupine, odnosno dionici u interakciji, pri čemu dionici unutarnje okoline na poseban način surađuju i zajednički komuniciraju prema turistima. Suradnja i razumijevanje dionika unutarnje okoline ostvaruje se putem zajedničke multidioničke mreže različitih formi i jakosti veza unutar mreža. Mreža također može biti ustrojena kao destinacijska menadžmentska organizacija s turističkom zajednicom, lokalnom upravom ili nekim drugim dionikom u središtu te organizacije. Osim mreže, u upravljanju destinacijom važnu ulogu ima strategija razvoja turizma u čijoj formulaciji i provedbi aktivno sudjeluju svi dionici. U tome posebno mora biti uključeno lokalno stanovništvo, bez kojega turizam u destinaciji nije moguć i čije je zadovoljstvo s učincima turizma u destinaciji ključno za održivi razvoj turizma destinacije. Uloga drugih dionika također nije zanemariva, posebice lokalne uprave kao nositelja društveno-gospodarskog razvoja, ali i privatnog sektora koji različitim inovativnim proizvodima i uslugama utječe na turista, koji svoje zadovoljstvo izražava promjenama u ponašanju te ponovnim dolaskom i preporukom destinacije u kojoj je boravio.

2.3.5. Održivi razvoj turizma Republike Hrvatske

Turizam se u Hrvatskoj razvijao kroz različite faze. Pirjevec i Kesar (2002: 40-60) razvoj turizma vežu uz ratove, sukladno s tim razlikuju četiri razvojne faze: 1) razdoblje do Prvoga svjetskog rata (1850. – 1914.) u kojemu se turizam odvijao na lokalnoj razini i bio je orijentiran prema zdravlju, lječilištu i kupalištu, 2) razdoblje između dva svjetska rata koje karakterizira povećan interes za turizmom, rast turističkog prometa, investicija u turizmu i regulacija na nacionalnoj razini pri čemu turizam dobiva određeni društveno-gospodarski

status, 3) razdoblje od Drugoga svjetskog rata do 1990. godine obilježeno sve intenzivnijim inozemnim dolascima, ali i značajno politički usmjerenom gradnjom turističke infrastrukture i kapaciteta namijenjene turistima niže platežne moći i stvaranju „jeftine“ turističke destinacije i 4) razdoblje novije hrvatske povijesti do današnjih dana koje uključuje različita razvojna razdoblja, od sanacije ratnih šteta, preko otvaranja emitivnih tržišta srednje i istočne Europe do znatnog rasta turističkog prometa bez strateškog plana razvoja. Sličnu analizu i podjelu prema povijesnim događajima, ali i razvojnim obilježjima samoga turizma daje Vukonić (2005: 21-24), koji razlikuje šest razvojnih faza, pa prethodno navedenim fazama pridodaje fazu preteče turističkog razvoja i pojava sličnih turizmu te fazu znatizelje na kraju 19. stoljeća, dok razdoblje suvremenog hrvatskog turizma naziva fazom oporavka i konsolidacije turističkog života u Hrvatskoj.

2.3.5.1. Perspektiva razvoja hrvatskoga turizma

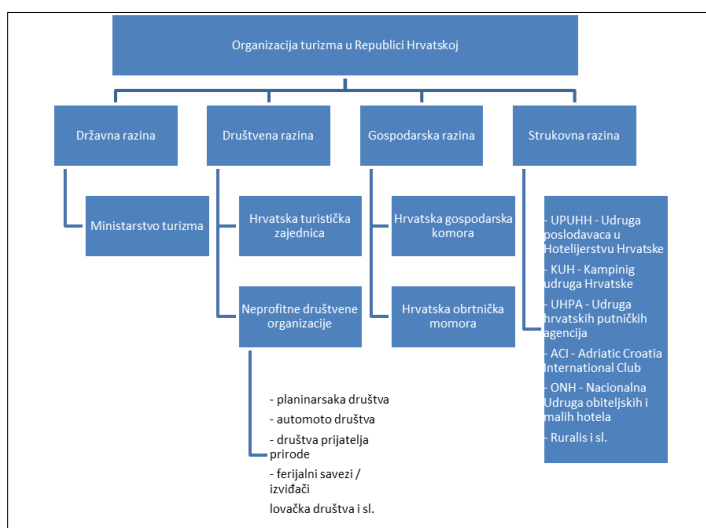
Za turizam Hrvatske važna je razvojna faza od Drugoga svjetskog rata do Domovinskog rata, jer se suvremeno razdoblje hrvatskog turizma znatno oslanja na turističke kapacitete izgrađene u tome razdoblju. Iako su ponajviše građeni kapaciteti namijenjeni turistima niže platežne moći, poput odmorišta i kampova, u tome su razdoblju izgrađeni hoteli i turistički kompleksi, od kojih je danas većina obnovljena i aktivna, a samo je neznatan broj njih zapušten i propao (Vukonić, 2005: 153-167). Osim što su stvoreni preduvjeti za nastupanje na turističkom tržištu, krajem 80-ih godina (točnije 1988. godine) ostvareno je do tada najviše turističkih dolazaka i noćenja u Republici Hrvatskoj. Pritom su više od 80% činili inozemni turisti, a Hrvatska se ubrajala u red visokorazvijenih mediteranskih država te je bila četvrta po turističkom prometu (iza Italije, Španjolske i Francuske) (Vukonić 2005: 169). To je vrijeme intenzivnog poslovanja turističkih agencija i turoperatora preko kojih se u tim godinama ostvarivalo više od 20% godišnjega turističkog prometa u Hrvatskoj.

Domovinski rat uvelike je utjecao na turizam, jer je u razdoblju nakon njega trebalo sanirati ratne štete i štete nastale prihvatom izbjeglica u hotelskim kapacitetima. To razdoblje obilježeno je procesom tranzicije i privatizacije (često neuspješne), posebice hotelskih poduzeća, a dodatnoj nestabilnosti hrvatskoga turizma i padu njegove kvalitete doprinijela je neučinkovita suradnja resornih ministarstava i drugih odgovornih institucija (Vukonić, 2005: 186-201). Rezultat svega bio je gubitak i niža kvaliteta smještajnih kapaciteta te pad turističkog prometa, pritom je još uvijek bila prisutna ratna nesigurnost. Znatno oporavak

počeo je krajem 90-ih godina. U poslijeratnom razdoblju doneseni su i različiti zakoni i pravilnici važni za hrvatski turizam, među kojima valja istaknuti Zakon o turističkim zajednicama prema kojemu je ustrojen sustav turizma Republike Hrvatske, a koji je uz određene izmjene i danas na snazi (Vukonić, 2005: 180; Čavlek et al., 2011: 91-109). Od tada do danas zakonski okvir unutar kojeg djeluje turizam često je mijenjan, ponajviše zbog potrebe za usklađenjem s pravnom stečevinom Europske unije. Tako je doneseno nekoliko zakona iz područja turizma koji su harmonizirani s pravom EU-a te nekoliko drugih propisa neizravno povezanih s turizmom, a tiču se prostornog uređenja i gradnje, ugostiteljstva, turističkih zajednica, zaštite prirodne i kulturne baštine, poreza na dodanu vrijednost, sigurnosti i zdravstvene zaštite i drugog (Čavlek et al., 2011: 96; NN, 138/06, 68/07, 152/08).

Sukladno sa Zakonom o turističkim zajednicama i organizaciji turizma u većini europskih država, sustav je turizma Republike Hrvatske tijekom godina prilagođavan, iako je temeljni ustroj ostao isti. Prema stanju u studenome 2007. godine sustav turizma RH ujedinjuje državnu, gospodarsku, društvenu i strukovnu organizacijsku razinu (Slika 8.). Državnu razinu predstavlja Ministarstvo turizma, društvenu razinu čine Hrvatska turistička zajednica i različite neprofitne društvene organizacije, gospodarska razina uključuje gospodarsku i obrtničku komoru, dok je strukovna razina vezana uz udruženja različitih struka (Hitrec i Hendija, 2008: 78).

Slika 8. Organizacijska struktura turizma u Republici Hrvatskoj (prema stanju u studenome 2007. god.)

Izvor: Hitrec i Hendija, 2008: 78

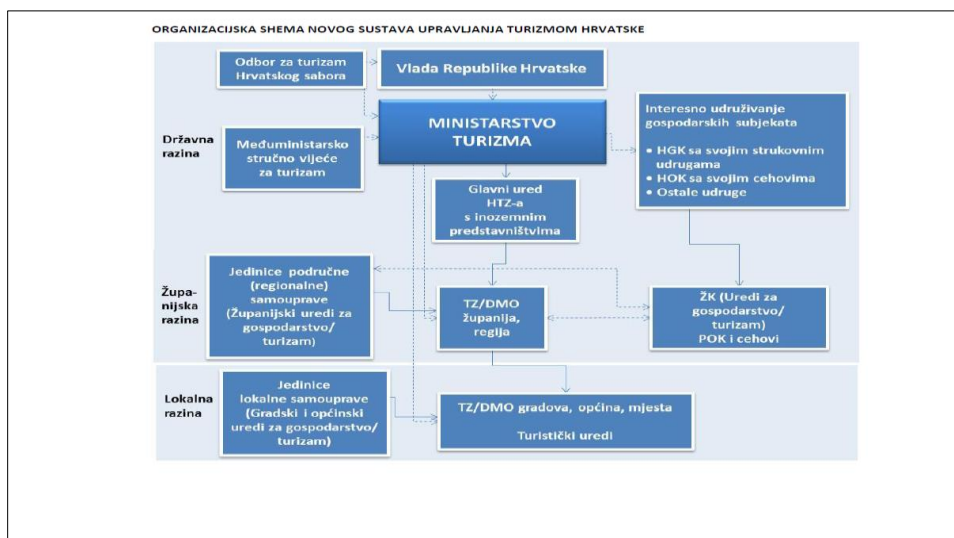
Zakonodavnu vlast na državnoj razini obnaša Hrvatski sabor, dok provedbu zakonodavne vlasti na nižim razinama osiguravaju županijske skupštine te gradska i općinska vijeća. Resorno Ministarstvo turizma kao najviše samostalno upravno tijelo u državi zaduženo je za upravne i stručne poslove propisane posebnim propisima, pa, između ostalih, vodi politiku i određuje strategiju razvoja turizma države, potiče investicije i razvoj specifičnih oblika turizma, poduzima mjere unaprjeđenja kvalitete turističke ponude, provodi kategorizaciju i standarde kvalitete, prati i analizira poslovanje subjekata u turizmu i drugo (NN, 34/08). Društvena razina organizacije turističkog sustava temelji se na sustavu turističkih zajednica. Glavno tijelo zaduženo za promicanje i unapređenje turizma Republike Hrvatske temeljem zakona o turističkim zajednicama i promicanju hrvatskog turizma su turističke zajednice (NN, 27/91, 152/08), na čelu s nacionalnom Hrvatskom turističkom zajednicom i Ministarstvom turizma. Gospodarska razina temelji se na gospodarskim aktivnostima trgovačkih društava i obrta, koji se ovisno o pravno-ustrojstvenom obliku moraju udruživati u Hrvatsku gospodarsku komoru (HGK) ili Hrvatsku obrtničku komoru (HOK), a u čijem okviru djeluju posebne udruge, zajednice i grupacije različitih djelatnosti, odnosno istih ili sličnih djelatnosti i profesija (hotelijeri, restorani, marine, putničke agencije i dr.). Predstavnici istih struka povezuju se u udrugama, poput Udruge poslodavaca u hotelijerstvu, Kamping udruženja, Udruge hrvatskih putničkih agencija, Udruge nautičkog turizma, koje svojim poslovanjem utječu na raznovrsnost turističke ponude te kreiranje turističke politike na područjima u kojima djeluju.

Republika Hrvatska već 1993. godine postavila je razvojnu strategiju turizma u kojoj je dala smjernice održivom razvoju turizma. Između ostaloga u dokumentu se navodi kako je održivi razvoj jedina moguća perspektiva, a država je dužna strategijama donositi mjere za takav razvoj (Institut za turizam, 1992; NN, 113/93). U strategiji je također istaknuta važnost ekološke, društvene i ekonomske održivosti resursa potrebnih za odvijanje turističkih aktivnosti koje su usmjerene interesu lokalne zajednice. Postavljene smjernice potvrđene su konceptom dugoročnog razvitka hrvatskog turizma iz 1998. godine koji se temelji na prelasku iz masovnog u održivi turizam, uz podizanje kvalitete i pozicioniranje na turističkom tržištu diferencijacijom (Institut za turizam, 2011-2012). U idućem strateškom dokumentu razvoja hrvatskoga turizma donesenom 2003. godine slijeđen je prvotni cilj održivog turističkog razvoja, pri čemu je jasno definirana vizija hrvatskoga turizma prema kojoj turizam „značajno pridonosi gospodarskom rastu Republike Hrvatske i blagostanju njenih građana, bazirajući se

na održivom korištenju prirodnih i kulturno-povijesnih potencijala aktivno sudjelujući u njihovom očuvanju i razvoju, stvarajući okruženje privlačno za investitore.“ (Ministarstvo turizma RH, 2003: 3) Osim toga, u dokumentu su istaknuti potencijali Hrvatske za razvoj različitih posebnih oblika turizma u pojedinim područjima te su navedeni strateški razvojni ciljevi, poput sređivanja vlasničkih odnosa, zaštite i očuvanja resursa s ciljem dugoročno održive valorizacije turističkih potencijala, podizanja razine kvalitete svih smještajnih kapaciteta, obrazovanja radne snage u turizmu, podizanja konkurentnosti na turističkom tržištu uz korištenje suvremenih komunikacijskih i marketinških alata i drugo.

Institut za turizam za Ministarstvo turizma RH u razdoblju 2011. – 2012. godine proveo je sveobuhvatan i složen projekt predstavljen u 13 pojedinačnih izvještaja, koji je služio kao podloga za izradu *Strategije razvoja turizma Republike Hrvatske do 2020. godine* (Institut za turizam, 2011-2012). Strategija je usvojena 2013. godine (Vlada RH, 2013). S obzirom na zahtjeve koji se stavljaju pred turističke destinacije, *Strategija razvoja turizma RH* predviđela je izmjene postojećeg sustava upravljanja turizmom Republike Hrvatske, koje se očituju u stvaranju destinacijske menadžmentske organizacije kao snažnije poveznice regionalne i lokalne razine upravljanja čija bi svrha bila učinkovitije i kvalitetnije upravljanje turističkom destinacijom (Vlada RH, 2013). Shema je prikazana na *Slici 9*. U takvoj organizaciji predviđeno je jačanje turističkih zajednica koje bi preuzele ulogu destinacijskog menadžmenta. Da bi se to omogućilo, potrebno je mijenjati zakonske odredbe koje reguliraju rad turističkih zajednica i njihov odnos prema ostalim subjektima turističkog sustava, jer u trenutačno uređenom sustavu turističke zajednice neće moći obnašati predviđenu funkciju.

Slika 9. Organizacijska struktura novog turističkog sustava Republike Hrvatske

Izvor: Vlada RH, 2013: 61

Analizom stanja hrvatskoga turizma u strategiji utvrđena su temeljna obilježja hrvatskoga turizma prema kojima se mogu utvrditi ključne mogućnosti i nedostaci sažeti u sljedećem (Vlada RH, 2013):

- Hrvatska privlači prirodnim resursima i bogatom kulturno-povijesnom baštinom, no zaostaje kvalitetom, raspoloživošću i raznovrsnošću novostvorenih turističkih atrakcija,
- Hrvatskoj nedostaju novostvorene turističke atrakcije poput kongresnih centara, zabavnih i tematskih parkova, centara sportskog turizma, osmišljenih tematskih ruta, biciklističkih staza te druge infrastrukture i sadržaja potrebnih za aktiviranje kontinentalnog turizma, poboljšanje ukupne turističke ponude, produljenje sezone te kvalitetno i prepoznatljivo pozicioniranje na turističkom tržištu,
- u Hrvatskoj je prisutan sezonski tip poslovanja te nedovoljna iskorištenost turističkih kapaciteta uz više troškove poslovanja,
- u Hrvatskoj postoji nedovoljna diferenciranost proizvoda i usluga, pri čemu prevladavaju proizvodi sunca i mora te nautičkog, poslovnog i kulturnog turizma,
- u Hrvatskoj nedostaje inovativnih i kvalitetnih sadržaja za boravak turista, dok postoji potencijal za razvoj cikloturizma, golfskog turizma, sportsko-rekreacijskog i zdravstvenog turizma, gastronomskog i enoturizma, planinskog i ruralnog turizma te ekološkog turizma,

- u strukturi smještaja u Hrvatskoj prevladava obiteljski smještaj u kućanstvima uz istodoban rast u tome segmentu,
- u hotelskom smještaju prevladavaju hoteli s 3*, uz niži stupanj komfora, nedostatak kvalitetne hotelske ponude i nižu razinu kvalitete usluga, koje prati nedovoljna investicijska aktivnost,
- raste stopa zaposlenih u turizmu, pri čemu postoji nepovoljna struktura kvalificirane radne snage, nedostatak kvalitetne radne snage, niski dohotci i velik udio sezonske ili privremeno zaposlene radne snage u turizmu,
- postoji neodgovarajuća destinacijska turistička infrastruktura, previše statičan sustav nacionalnog marketinga i premalo globalno brendiranih destinacija,
- Hrvatska je cjenovno konkurentna s obzirom na druge mediteranske destinacije, no nije konkurentna po pitanju institucionalnog i zakonskog okruženja i primjene u turizmu,
- prometna povezanost Hrvatske povoljnija je u posljednjih 10-ak godina, posebice u cestovnom prometu uspostavom mreža autocesta, ali i zračnom prometu uvođenjem novih međunarodnih linija, dok je u ostalom prometu, posebno željezničkom i pomorskom situacija nepovoljna, a problemi su prisutni i u javnom prijevozu, biciklističkim stazama, pješačkim zonama i prometu u mirovanju,
- komunalna infrastruktura je zadovoljavajuća, iako su potrebna unaprjeđenja posebno tijekom opterećenja u vrhu sezone i
- kvaliteta zraka, vode i ostalih prirodnih resursa u Hrvatskoj je bolja od mnogih konkurentskih destinacija.

Sukladno s utvrđenim mogućnostima i nedostacima, strategija uključuje prioritetne ciljeve, mjere i akcije za njihovo ostvarenje u skladu s postavljenim načelima, pri čemu je naglasak stavljen na partnerstvo svih dionika, uspostavljanje kvalitetnoga institucionalnog okruženja, poboljšanje strukture i kvalitete smještaja, razvoj turizma na cijelom prostoru RH te razvoj inovativnih, kvalitetnih i raznovrsnih proizvoda razvojem posebnih oblika turizma u cilju produljenja turističke sezone i prepoznatljivosti na turističkom tržištu. Uvjeti za ostvarenje navedenoga koje je potrebno osigurati su dugoročna zaštita prostora i održivo upravljanje ekosustavom, konkurentnost i atraktivnost za investicije, aktiviranje državne imovina u svrhu turističkog razvoja, povećanje znanja i vještina na svima razinama te destinacijsko upravljanje. U vezi s urbanim destinacijama ističe se rasterećenje urbanog prostora

povezivanjem sa širom okolicom, zatim racionalno korištenje prostora, stvaranje autohtonih urbanih područja te podizanje kvalitete usluga i proizvoda u urbanim destinacijama s visokom turističkom koncentracijom. Osim navedenoga, u strategiji se jasno može razabrati kako ključne smjernice razvoja turizma RH počivaju na temeljnim načelima održivog razvoja, poput ekološke, društvene i ekonomske održivosti s ciljem porasta blagostanja i očuvanja kulturnog identiteta prostora na kojem se turizam odvija (Vlada RH, 2013).

Međutim, revizijom provedbe *Strategije razvoja turizma RH* utvrđeno je pomanjkanje učinkovitosti provedbe, a između ostaloga je potrebno navesti sljedeće (Državni ured za reviziju RH, 2016): 1) u okviru Ministarstva turizma osnovano je Međuministarsko stručno vijeće radi suradnje ministarstava i učinkovite provedbe Strategije koje se u razdoblju od gotovo dvije godine nakon donošenja Strategije nije sastalo niti obavljalo svoje dužnosti, 2) usklađivanje i unaprjeđenje zakonodavnog okvira radi jačanja poduzetništva i investicija kao mjere najvišeg prioriteta djelomično su provedene, 3) jedinstveni kriteriji za strateško planiranje i izradu strategija razvoja turizma na županijskoj i lokalnoj razini nisu doneseni, 4) institucijski okvir za sustavnu provedbu cjeloživotnog učenja za sve zaposlene u turizmu i ugostiteljstvu nije uspostavljen, 5) pretpostavke za preustroj sustava turističkih zajednica i izgradnju učinkovita upravljanja turističkom destinacijom nisu ostvarene, 6) satelitski račun turizma nije izrađen i 7) u definiranju ciljeva i pokazatelja utvrđeni su određeni nedostaci te je predložena njihova izmjena ili dopuna. Navedeni propusti odnose se na značajne mjere i aktivnosti Strategije razvoja turizma RH, a s obzirom na to da se bliži krajnji vremenski rok do kojeg je Strategija donesena, ne može se očekivati znatnija provedba i ostvarenje postavljenih ciljeva, što podrazumijeva novu reviziju Strategije i njeno redefiniranje. Stoga se ne može očekivati ni realizacija postavljenih strateških smjernica održivog razvoja turizma Republike Hrvatske.

Petrić (2012) također analizira stanje turizma Republike Hrvatske i konstatira kako načela održivog razvoja nisu institucionalno prepoznata niti su implementirana u modelu razvoja turizma Hrvatske. Ne samo da ostvareni rezultati ne odgovaraju stvarnim mogućnostima već su dosadašnjim razvojem turizma ozbiljno ugroženi postojeći resursi. Prema istoj autorici Hrvatska postaje „jeftina“ destinacija, dok kvaliteta ne nudi primjeren omjer vrijednosti za novac. Istovremeno, Hrvatska postaje uvelike ovisna o turizmu što nije povoljno za gospodarstvo. Posljedice koje autorica detektira neprimjerena su kvaliteta i struktura

smještajnih kapaciteta (prevelik udio privatnog smještaja u odnosu na hotelski), problem sezonskog poslovanja te jeftine i sezonske radne snage, zakonska i administrativna ograničenja te neučinkovita uloga države u regulaciji turističkih aktivnosti i kažnjavanju loših odluka (npr. ilegalne gradnje). Osim toga, kao negativna posljedica ovakva razvoja turizma javlja se prekomjerna izgradnja, zauzimanje atraktivnih prostora i devastacija okoliša, turistička preopterećenost obalnih područja i s time povezano zagađenje voda i mora, prekomjerna emisija štetnih plinova, potrošnja energije, vode i dr. Društveno-kulturni aspekti nisu zanemareni, a određena ograničenja ovog stupa održivosti proizlaze iz prošlih sustava uređenosti države (komunizma i socijalizma) i s time povezana utjecaja centralizacije politike i vlasti, državnog aparata i administracije na uključenost društva u proces upravljanja. Ovome se mogu pridodati ratna zbivanja iz 90-ih godina prošloga stoljeća, proces urbanizacije (te prevelik broj gradova i općina) i privatizacije, određena zakonska regulativa i dr. Sve navedeno utječe na indiferenciju i slabljenje snage društva u participativnom odnosu upravljanja turizmom. Petrić i Pivčević (2016) do sličnih saznanja dolaze i u istraživanju provedenome u gradu Splitu te ističu kako su izražena zainteresiranost i uključenost lokalnog stanovništva u turizam (*community based tourism*) ključni u upravljanju turističkom destinacijom. Petrić (2012) zaključno u radu predlaže različite mjere usmjerene održivom razvoju turizma Hrvatske, koje se sumarno mogu iskazati kao strateško planiranje razvoja prema već postojećim modelima dobre prakse, uzimajući pri tome u obzir praktične ekonomske, društvene i ekološke posebnosti prostora na kojemu se turizam razvija.

Razvojne perspektive turizma Hrvatske iznose i neki drugi autori. Temeljem analize hrvatskoga turizma u okviru europskih trendova Krstinić Nižić i Drpić (2013) izrađuju konceptualni model njegova održivog razvoja. Pretpostavka modela je stvaranje centra za odgovorni i održivi turizam destinacije koji će ujediniti interdisciplinarnе dionike turizma destinacije povezane u klastere. Prednost je takva ustroja sinergijsko djelovanje svih dionika, a prije svega uključivanje cijele zajednice u turizam, jačanje odnosa lokalne zajednice i turista, podizanje svijesti o potrebi zaštite i očuvanja okoliša, podizanje znanja o mogućnostima turizma, zajedničko pristupanje izvorima financiranja i provedba projekata i dr. Cilj modela je eliminiranje negativnih učinaka turizma te stvaranje proizvoda temeljenih na ekološkoj očuvanosti i očuvanosti tradicije te odgovornom ponašanju turističke destinacije u skladu s aktualnim turističkim trendovima. Slično ističu Sunara i suradnici (2013) koji smatraju da zdrav i netaknut prirodni okoliš te zdrava i organski proizvedena hrana i turizam u

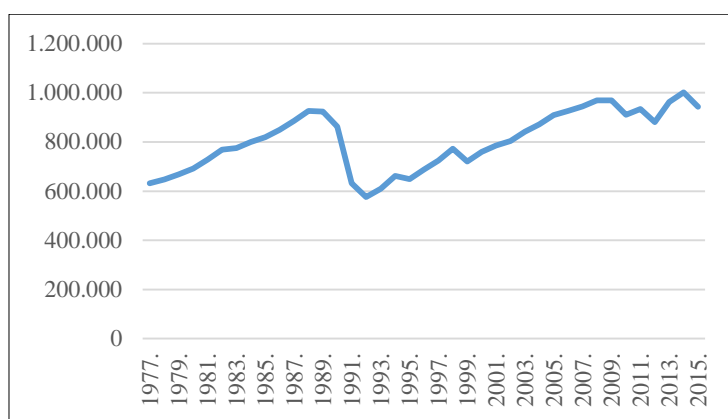
cjelini upravljani prema načelima koncepta održivog razvoja može biti konkurentna prednost turizma Republike Hrvatske. Suočeni s ekološkim, no prije svega s društveno-kulturnim problemima porasta kulturnog turizma u Dubrovniku, Đurović i Lovrenčević (2015) na temelju intervjua s predstavnicima gradske uprave i kulturnih institucija grada Dubrovnika uviđaju kako je potrebna suradnja i konsenzus svih dionika turizma u svrhu definiranja modela za mjerenje održivosti kulturnog turizma u gradu, jer je jedino tako moguće planirati i razvijati turizam te upravljati destinacijom.

2.3.5.2. *Analiza pokazatelja razvoja hrvatskoga turizma*

Usprkos manjkavosti provedbe razvojne politike i ograničenjima hrvatskoga turizma, turizam u Hrvatskoj zauzima važno mjesto u gospodarstvu i društvu. Kao integralni sustav i sastavni dio gospodarstva Hrvatske putem svojih ekonomskih funkcija ostvaruje različite gospodarske učinke. S tog aspekta, porast turističkog prometa, privlačenje i realizacija investicija, zapošljavanje i ostvarivanje dohotka s ciljem podizanja životnog standarda lokalnog stanovništva temelj je za prikupljanje svih oblika poreza, doprinosa i drugih pristojbi potrebnih javnom sektoru za financiranje infrastrukturnih i drugih projekata (Čavlek et al., 2011: 260-287). Razvoj turizma u Hrvatskoj također ima društveno-kulturnu važnost, jer se dolaskom drugih kultura unose nove vrijednosti u društvo. Zbog toga se kultura lokalne zajednice može mijenjati i prilagođavati dolaznim kulturama, dok s druge strane omogućuje jačanje kulturnog identiteta te očuvanje i zaštitu kulturne baštine. Stajalište lokalne zajednice prema turistima i prezentacija kulture znatno ovise o intenzitetu turizma u destinaciji, kao i mogući ekološki učinci s kojima su suočene turističke destinacije, pa tako i Hrvatska. Ova problematika mora se razmatrati kroz fizičke pokazatelje razvoja turizma, jer intenzitet učinaka turizma izravno ovisi o tim pokazateljima. Sažeta analiza nekih fizičkih i financijskih pokazatelja razvoja hrvatskoga turizma prikazana je u nastavku.

Grafikon 1. prikazuje kretanje broja kreveta u razdoblju 1977. – 2015. godine iz kojega je vidljiv rast broja kreveta do 1991. godine, kada slijedi znatan pad. Međutim, usprkos Domovinskomu ratu, u tome razdoblju prisutan je porast broja kreveta, a taj trend nastavlja se sve do 2015. godine, uz neznatne oscilacije od 2009. do 2012. godine.

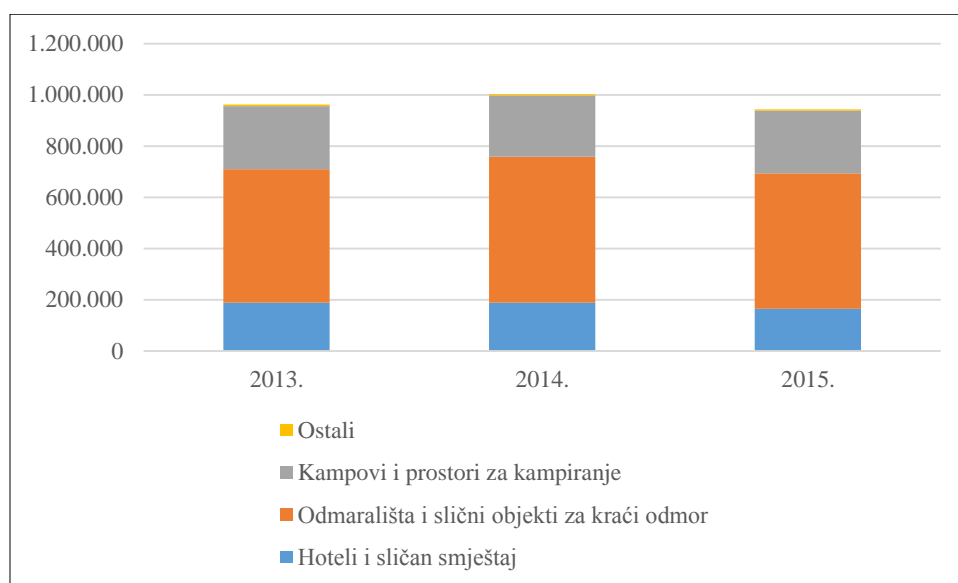
Grafikon 1. Kretanje broja kreveta u Hrvatskoj u razdoblju 1977.-2015. godine

Izvor: obrada autora prema DZS, 2015b, 2016

Što se tiče strukture smještajnih kapaciteta prema NKD-u 2007., noviji podatci prikazani u *Grafikonu 2.* ukazuju da u Hrvatskoj prevladava privatni obiteljski smještaj uz nedostatak hotelskog smještaja kao temeljne turističke infrastrukture. Prema podacima Ministarstva turizma RH (2016), u 2015. godini hotelski je smještaj u ukupnim smještajnim kapacitetima činio 13,1%, a privatne sobe 49,8%. Ovakva struktura smještajnih kapaciteta temeljni je nedostatak hrvatskoga turizma, jer hoteli u turizmu najviše doprinose BDP-u zbog toga što su investicijski najintenzivniji i ostvaruju najvišu razinu produktivnosti (Čavlek et al., 2010). Isto tako, oni stvaraju pretpostavku za razvoj kvalitetne i raznovrsne turističke ponude destinacije. Tako omogućuju razvoj posebnih oblika turizma u destinaciji, produljenje turističke sezone, zaposlenost, bolje financijske učinke i razvoj turističke destinacije. S druge strane, pružanje usluga privatnog smještaja omogućuje ostvarivanje dodatnog prihoda osobama kojima navedeno nije primarna djelatnost, što dovodi u pitanje kvalitetu usluge i raznovrsnost turističke ponude, a ujedno otvara prostor i „sivom tržištu.“

Grafikon 2. Struktura smještajnih kapaciteta u Hrvatskoj u razdoblju 2013.-2015. godine

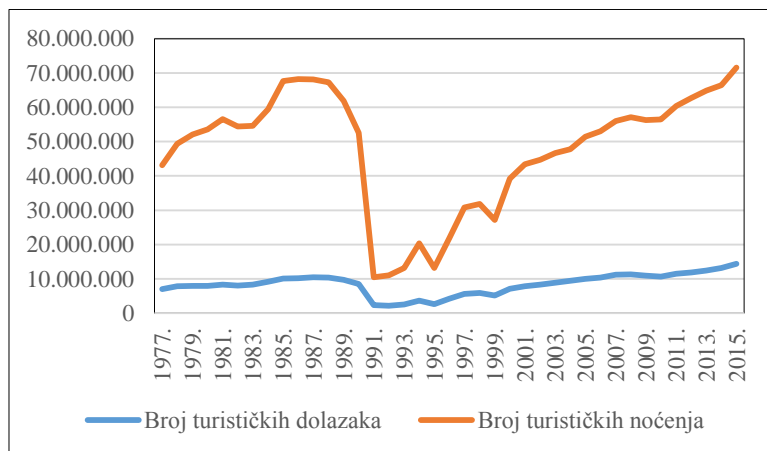

Izvor: obrada autora prema DZS, 2015b, 2016

Struktura ostvarenih turističkih noćenja gotovo je proporcionalna strukturi smještajnih kapaciteta, pa je tako u 2015. godini 44,7% noćenja ostvareno u odmaralištima i sličnim objektima za kraći odmor, u hotelima i sličnom smještaju ostvareno je 30,9%, a u kampovima i prostorima za kampiranje 24,0% turističkih noćenja (DZS, 2015b, 2016). Usprkos porastu broja privatnog smještaja, u proteklim godinama može se uočiti porast broja noćenja ostvarenih u hotelskom smještaju. Također je vidljiv porast broja kreveta u hotelima više kategorije (4* i 5*), što je povoljno jer kvalitetniji smještaj privlači turiste više platežne sposobnosti.

Nadalje, *Grafikon 3.* prikazuje kretanje broja turističkih dolazaka i noćenja u Hrvatskoj u razdoblju 1977. – 2015. godine. Iz grafikona se može također uočiti rast broja turističkih dolazaka i noćenja sve do Domovinskoga rata, kada je uslijedio znatan pad. Po završetku Domovinskog rata broj turističkih dolazaka i noćenja bitno raste, uz određenu stagnaciju 2009. i 2010. godine zbog recesije, no nakon toga Hrvatska u 2014. godini dostiže prijeratne brojke, odnosno u 2015. godini te brojke i premašuje.

Grafikon 3. Kretanje broja turističkih dolazaka i noćenja u Hrvatskoj u razdoblju 1977.-2015. godine

Izvor: obrada autora prema DZS, 2015b, 2016

Sezonalnost je temeljno obilježje hrvatskoga turizma. Uvidom u mjesečnu distribuciju ostvarenih turističkih dolazaka i noćenja od 2012. do 2015. godine, može se zaključiti kako u hrvatskom turizmu prevladava sezonski tip poslovanja. Oko 50% ukupnih dolazaka i 60% ukupnih noćenja ostvaruje se u srpnju i kolovozu, dok se oko 80% ukupnih dolazaka i 90% ukupnih noćenja ostvaruje od svibnja do rujna (Ministarstvo turizma RH, 2014, 2015, 2016). Usto, očit je porast broja turističkih dolazaka i noćenja u drugim mjesecima što je pozitivno jer utječe na produljenje sezone, međutim, istovremeno je vidljiv porast broja turističkih dolazaka i noćenja u ljetnim mjesecima, posebice u vrhu sezonskog opterećenja (srpanj i kolovoz). Sezonalnost je u Hrvatskoj uvjetovana prije svega geografskim i klimatskim obilježjima te resursno atrakcijskom osnovom receptivnih destinacija jadranske Hrvatske koje ostvaruju većinu turističkog prometa te institucijskim čimbenicima i godišnjim odmorima u pojedinim emitivnim europskim državama iz kojih u Hrvatsku dolazi najveći broj turista. Na sezonalnost također utječu promjene u turističkim trendovima jer utječu na ponašanje turista (npr. više kraćih putovanja na razini godine), poslovanje turističkih posrednika i njihov utjecaj na odabir destinacije te vrstu putovanja (npr. atraktivni turistički aranžmani), svjetska ekonomska konjunktura kretanja (recesija, inflacija i sl.), promjena masovnog turizma prema posebnim oblicima turizma (segmentacija tržišta), specijalizacija turističke ponude i dr. (Čavlek et al., 2010). Uz sezonalnost vežu se određeni negativni učinci, poput neiskorištenih kapaciteta, skupljeg poslovanja i nižih stopa povrata na investicije, sezonske radne snage i fluktuacija potražnje za radnom snagom, prekomjerne valorizacije i opterećenost resursa

tijekom vrha sezone, aprecijacije domaće valute i sezonskog rasta cijena, gužve i netrpeljivosti lokalne zajednice prema turistima te drugih ekonomskih, društveno-kulturnih i ekoloških učinaka. Neke od mjera za suzbijanje sezonalnosti u Hrvatskoj koje se predlažu su razvoj inovativnih i kvalitetnih proizvoda i usluga razvojem posebnih oblika turizma, segmentacija tržišta i specijalizacija ponude turističkih destinacija, angažiranje turističkih posrednika u popunjavanju razdoblja predsezone i posezone, unaprjeđenje i brendiranje hotelske ponude, regulacija izgradnje privatnog smještaja, redizajniranje sustava obrazovanja i certificiranje radnih mjesta i drugo (Čavlek et al., 2010).

U strukturi ostvarenih turističkih dolazaka i noćenja u 2015. godini, 88,4% dolazaka i 92% noćenja činili su inozemni turisti, dok su domaći turisti ostvarili 11,6% dolazaka i 8% noćenja (DZS, 2016). Analizirajući nekoliko prethodnih godina, vidljiv je porast dolazaka i noćenja stranih turista, među kojima najveći broj turista dolazi iz Njemačke, zatim Slovenije te Austrije, Češke i Italije, dok je sve veći porast turista iz Velike Britanije, Skandinavije i Poljske (DZS, 2015ab). Prosječna duljina boravka turista u Hrvatskoj u posljednjih se 30-ak godina smanjivala. Tako je 1980. godine prosječni boravak turista iznosio 6,8 dana, 2000. godine iznosio je 5,5 dana, a u 2015. godini turist je u Hrvatskoj prosječno boravio 5 dana (DZS, 2015b; Ministarstvo turizma RH, 2016). U proteklim godinama također je vidljiva promjena načina dolazaka turista u Hrvatsku, kao destinaciju u koju turisti najviše dolaze cestovnim prometom (posebice osobnim vozilima), odnosno sve je više onih koji dolaze zračnim prijevozom (Ministarstvo turizma RH, 2014, 2015, 2016).

Jadranska Hrvatska znatno je turistički razvijenija u odnosu na kontinentalnu Hrvatsku, pa se tako u 2015. godini u jadranskoj Hrvatskoj nalazilo čak 95% smještajnih kapaciteta (DZS, 2015a), u kojima je ostvareno 12.508.905 dolazaka i 68.299.167 noćenja turista, što čini 87% ukupnih turističkih dolazaka i 95% noćenja ostvarenih u Hrvatskoj (DZS, 2016). Kontinentalna Hrvatska zauzima samo 5% u ukupnim smještajnim kapacitetima Hrvatske te je u istoj godini ostvarila 1.834.418 dolazaka i 3.306.148 noćenja turista, odnosno 13% u ukupnim dolascima i 5% u ukupnim noćenjima turista u Hrvatskoj. Nadalje, prema podacima Ministarstva turizma RH (2016), u ukupno ostvarenim turističkim dolascima u 2015. godini najveći udio zauzima Istarska županija (23,5%) i Primorsko-goranska županija (17,9%), a najmanje Požeško-slavonska i Virovitičko-podravska s 0,1%. Najviše se turističkih noćenja ostvari u Istarskoj županiji (29,3%) i Splitsko-dalmatinskoj županiji (18,6%), dok se najmanje

noćenja ostvari u Požeško-slavonskoj i Koprivničko-križevačkoj (0,01%). Valja istaknuti i da je deset hrvatskih gradova s najvećim turističkim prometom u 2014. godini ostvarilo 35% ukupnih turističkih dolazaka i 27% noćenja, a u 2015. godini 36% ukupnih turističkih dolazaka i 28% noćenja, što ukazuje na znatnu koncentraciju turističkog prometa u hrvatskim gradovima.

U posljednjih 15-ak godina broj je zaposlenih u turizmu rastao, pa je tako u 2000. godini u djelatnosti pružanja smještaja, pripreme i usluživanja hranom bilo zaposleno oko 78.000 osoba ili 5,9% od ukupno zaposlenih, dok je u 2015. godini istim djelatnostima bilo zaposleno 90.000 osoba ili 6,95 od ukupno zaposlenih u Hrvatskoj. Što se tiče kvalifikacija, oko 35% zaposlenih u tim djelatnostima ima više kvalifikacije, dok je ostatak zaposlenih niže kvalificiran. Da hrvatski turizam ima sezonski tip poslovanja te da zapošljava radnu snagu sezonski i na određeno, pokazuje podatak da je čak 60% od ukupno zaposlenih u ovim djelatnostima u 2015. godini bilo zaposleno sezonski ili na određeno vrijeme (Ministarstvo turizma RH, 2016).

Projekt izrade Turističke satelitske bilance Hrvatske koja detaljno raščlanjuje i analizira ekonomske učinke turizma nije realiziran, stoga izostaju točni podaci o ekonomskom učinku turizma u Hrvatskoj. U tu svrhu Institut za turizam periodično provodi anketna istraživanja (TOMAS-Stavovi i potrošnja turista u Hrvatskoj) na stratificiranom uzorku turista u okviru kojega ispituje njihovu potrošnju tijekom sezone (lipanj – rujan). Prema istraživanju TOMAS ljeta 2010 prosječna potrošnja turista u destinaciji iznosila je 58 €, od čega 74% potrošnje otpada na ugostiteljstvo, a ostatak na ostale sadržaje, pri čemu su najviše trošili gosti u hotelskom smještaju (Institut za turizam, 2011). U 2014. godini prosječna je potrošnja porasla i iznosila 66,36 €, u kojoj su troškovi ugostiteljstva sudjelovali sa 73%, dok su najviše trošili hotelski gosti (Institut za turizam, 2015). Statistika ostvarenog prihoda i udjela turizma u BDP-u vodi se u okviru platne bilance Hrvatske narodne banke. Hrvatska je u posljednje tri godine povećala prihode u turizmu, ali i udio turizma u BDP-u. Tako je u 2013. godini ostvaren prihod od turizma u iznosu od 6,84 milijarde €, dok je udio turizma u BDP-u iznosio 15,5%. Godinu poslije Hrvatska ostvaruje 7,2 milijarde € od turizma i s 16,6% udjela turizma u BDP-u, a u rekordnoj 2015. godini prihod od turizma porastao je na 7,4 milijarde €, pri čemu je udio turizma u BDP-u iznosio 17,2% (Ministarstvo turizma RH, 2014, 2015, 2016). Rekordan udio turizma u BDP-u bio je 2003. i 2004. godine kada je iznosio 19,9%, nakon

čega polako opada, a od 2010. godine opet počinje rasti (Čavlek et al., 2011). Iz svega navedenoga vidljivo je da turizam zauzima važnu ulogu u hrvatskom gospodarstvu i postoji određena ovisnost o turizmu, stoga je razumljiv interes za njegovim razvojem kao mogućim pokretačem gospodarskih aktivnosti u Hrvatskoj.

Temeljem analize povijesnih faza i određenih pokazatelja razvoja turizma Hrvatske moguće je uočiti kako se turizam u Hrvatskoj razvijao unatoč složenim društveno-političkim zbivanjima. Domovinski je rat u tome najveće ograničenje, jer osim što je zaustavio razvoj ostvaren u prethodnom razdoblju i doveo do pada turističkog prometa, u razdoblju nakon rata bilo je potrebno sanirati štete ratnih razaranja i podići kvalitetu ukupne turističke ponude te osigurati društveno-političku i gospodarsku stabilnost države. Krajem 90-ih godina stanje je donekle normalizirano, nakon čega su slijedile godine oporavka i uključivanja u globalno turističko tržište. Osim neznatne stagnacije nastale zbog svjetske krize 2009. i 2010. godine, Hrvatska u suvremenom turističkom razvoju bilježi kontinuirani rast turističkog prometa, pri čemu je u 2015. godini ostvaren prijeratni rekord. U razdoblju stvaranja aktualnih rezultata, Hrvatska je donosila i prilagođavala zakone vezane uz turizam, ponajviše zbog potreba Europske unije, čiji je punopravni član. Strategije razvoja turizma donesene u tome razdoblju doprinijele su također trenutačnom stupnju razvoja, međutim, prema posljednjim analizama vidljivo je da Hrvatska još uvijek ima mnogo prostora za unaprjeđenje turizma na svome teritoriju, a bitna pitanja hrvatskoga turizma nikako se ne rješavaju. Ovo je prije svega vezano uz institucionalno okruženje i rad organizacija odgovornih za provedbu ciljeva utvrđenih strategijama razvoja, čije je ostvarenje nužno za pozicioniranje i konkuriranje Hrvatske na turističkom tržištu. U tome dijelu potrebno je prije svega preustrojiti trenutačni sustav Republike Hrvatske kako bi se na odgovarajući način odgovorilo suvremenim tržišnim zahtjevima. Osim toga, nužno je uspostaviti Turističku satelitsku bilancu radi uvida u stvarne gospodarske učinke turizma i tijek novca, kao pretpostavku učinkovitije ekonomske politike države. U tu svrhu potrebno je također izmijeniti strukturu smještajnih kapaciteta te diversificirati turističku ponudu i poboljšati njenu kvalitetu s naglaskom na inovativne proizvode i usluge. To svakako zahtijeva podizanje znanja na svima razinama, posebice kod radne snage u turizmu koja osigurava željenu kvalitetu. Postizanje raznovrsnosti i kvalitete turističke ponude pretpostavka je razvoja posebnih oblika turizma i smanjenja sezonalnosti, posebice u jadranskoj Hrvatskoj u kojoj se odvija većina turističkog prometa. U jadranskoj Hrvatskoj sve opterećeniji vrh sezone i porast broja kreveta u privatnom smještaju ukazuju na

potrebu regulacije turističkog prometa zbog mogućih negativnih učinaka turizma. Isto tako, ti podatci potvrđuju izraženu orijentaciju na jadranski turizam i ukazuju kako bi trebalo voditi učinkovitiju politiku razvoja kontinentalnog turizma, razvojem posebnih oblika turizma na području bogatom prirodnom i kulturnom baštinom. To je u skladu s načelima održivog razvoja hrvatskoga turizma prema kojima Hrvatska želi razvijati turizam na svim svojim područjima s ciljem podizanja blagostanja lokalne zajednice uz očuvanje prirodnih resursa i kulturno-povijesne baštine, na kojima temelji svoj turizam. Prema nekim pokazateljima, trenutačno stanje u okolišu bolje je nego u konkurentskim destinacijama, stoga kvalitetan i očuvan okoliš može biti konkurentska prednost Hrvatske na turističkom tržištu.

3. MJERENJE I PRAĆENJE ODRŽIVOG RAZVOJA TURIZMA U URBANIM DESTINACIJAMA

Mjerenje i praćenje razvojnih ciljeva temelj je koncepta održivog razvoja, zbog čega je razvijena različita metodologija i pokazatelji održivog razvoja. Usvajanjem koncepta održivog razvoja u turizmu razvijena je zasebna i posebna metodologija i pokazatelji njegova održivog razvoja. U proteklom desetljeću razvoj metodologije za mjerenje i praćenje održivog razvoja turizma intenziviran je radi stvaranja jedinstveno primjenjivog sustava pokazatelja. Problematika primjene pokazatelja održivog razvoja turizma razmatra se u okviru turističkih destinacija, sukladno s time obuhvaćene su urbane turističke destinacije. Navedena tematika u ovome je poglavlju razrađena u dvjema cjelinama: 1) POKAZATELJI ODRŽIVOG RAZVOJA i 2) URBANA DESTINACIJA KAO OKVIR ZA MJERENJE ODRŽIVOG RAZVOJA TURIZMA.

3.1. POKAZATELJI ODRŽIVOG RAZVOJA

U okviru koncepta održivog razvoja razvijene su različite metodologije i sustavi pokazatelja za mjerenje i praćenje održivog razvoja. Razvoj sustava pokazatelja i njihovo testiranje trebalo je omogućiti stvaranje odgovarajućeg sustava pokazatelja održivog razvoja jedinstveno primjenjivog i usporedivog na međunarodnoj, regionalnoj i nacionalnoj razini. Iako se to nije dogodilo, ti sustavi pokazatelja omogućuju učinkovito upravljanje održivim razvojem, što je i temeljni cilj primjene pokazatelja održivog razvoja. U turizmu se također primjenjuju pokazatelji u okviru razvijenih metodologija i sustava pokazatelja održivog razvoja turizma. Među različitim sustavima i mnogobrojnim pokazateljima održivog razvoja turizma, turističke destinacije mogu odabrati različite pokazatelje i implementirati ih u svoje razvojne ciljeve, čije ostvarenje potvrđuju certificiranjem i oznakama održivog razvoja turizma.

3.1.1. Razvoj i definiranje pokazatelja održivog razvoja

Sukladno s razvojem koncepta održivog razvoja, razvijala se metodologija i instrumenti za mjerenje i praćenje održivog razvoja, u čiju su svrhu definirani različiti pokazatelji ili indikatori (ove inačice istoznačno se koriste u tekstu). Bell i Morse (1999) argumentiraju kako je upotreba indikatora u konceptu održivog razvoja logična, jer se već duže vrijeme koriste u

ekologiji, ekonomiji i sociologiji, te su sastavni dijelovi koncepta. Uloga pokazatelja identificirana je u 40. poglavlju Agende 21, u kojem se pozivaju međunarodne, vladine i nevladine organizacije da razvijaju i definiraju sustave pokazatelja održivog razvoja kao pretpostavke procesu odlučivanja i samoregulacije održivog razvoja na svim razinama (UNSD, 1992; UNWTO, 1992). Ti bi sustavi istovremeno trebali biti harmonizirani, usporedivi i primjenjivi na globalnoj, regionalnoj i nacionalnoj razini. Meadows (1998: 1) vrlo slikovito pojašnjava kako su pokazatelji prirodni, nalaze se posvuda i dio su ljudskoga života, a nalaze se pod sinonimima poput znakovi, simptomi, signali, upozorenja, tragovi, mjere, ocjene i dr. Hardi i Zdan (1997) ukazuju kako je praćenje i mjerenje održivog razvoja nužno, a upravo definiranje i upotreba indikatora omogućuju bolje razumijevanje složene okoline i mogućnosti pravovremenih reakcija na promjene. Temeljna svrha indikatora jest da na vrijeme i jasno upozore na promjene određenih vrijednosti važnih za razvoj i upravljanje, kako bi se pravovremeno poduzele korektivne akcije i mjere usmjerene postavljenim razvojnim ciljevima (UNCSD, 2001; White et al., 2006a). Pokazatelji ujedno čine norme i standarde koji se žele ostvariti, omogućuju razumijevanje okoline i planiranje akcija, čime određuju smjer u procesu odlučivanja (Meadows, 1998; OECD, 2000; UNDESA, 2007), stoga su indikatori svojevrsna orijentacija (Bossel, 1999: 25). Pokazatelji su kvantificirani podatci ili parametri koji opisuju pojave i stanja, te služe kao instrument u upravljanju razvojem te praćenju, kontroli i vrednovanju napretka u ostvarenju razvojnih ciljeva, a za njihovo je razumijevanje i interpretaciju potreban objektivni kvantificirani okvir informacija i subjektivna prosudba stručnjaka (UNDESA, 2007). Singh i suradnici (2012) argumentiraju kako primjena pokazatelja omogućuje sintezu složenih analitičkih kvantificiranih podataka u razumljive podatke, koji pojednostavljaju komunikaciju s javnosti o stanju i postignutom napretku u osiguranju ekološkog i društveno-gospodarskog održivog razvoja. Dakle, jednostavnije pojašnjeno, pokazatelji su najčešće brojčane vrijednosti koje po svojoj naravi ne govore mnogo, ako se ne stave u poseban kontekst i ako se primjereno ne interpretiraju.

U posljednjih 30-ak godina razne međunarodne organizacije, vladine agencije, akademske institucije i autori razvili su metodološke okvire i sustave pokazatelja održivog razvoja. Među literaturom vezanom uz mjerenje održivog razvoja svakako je nužno spomenuti UN-ov sustav indikatora održivog razvoja, koji je Divizija za održivi razvoj razvijala i unaprjeđivala u trima izdanjima (UNCSD, 1996, 2001; UNDESA, 2007). UN je razvio i mrežu globalne inicijative *Sustainable Development Solutions Network* u svrhu ostvarenja Milenijskih razvojnih ciljeva,

u okviru koje je razvijen sustav indikatora Milenijskih ciljeva održivog razvoja (UNDG, 2003; UNSDSN, 2014). Osim toga, države OECD-a razvile su svoj sustav pokazatelja održivog razvoja (OECD, 2000, 2001a), te sustav društveno-gospodarskih i ekoloških indikatora koji utječu na ekološku održivost (OECD, 2001b, 2003), dok su neke države, poput Ujedinjenog Kraljevstva, samostalno razvile svoj sustav praćenja održivog razvoja (UK Government, 2013). Europska unija također prati održivi razvoj na području Unije u okviru Europske komisije i Statističkog ureda Europske unije (European Commission, 2001ab, 2005, 2007, 2009, 2012; Eurostat, 2012, 2014, 2013a, 2015abc) te Europske agencije za okoliš (EEA, 1999, 2003, 2005, 2014). Globalna inicijativa razvoja indikatora održivog razvoja obuhvaćena je bazom *Compendium of Sustainable Development Indicator Initiatives* Međunarodnog instituta za održivi razvoj, najvećom bazom indikatora u kojoj je 2005. godine bilo 669, a 2007. godine 836 indikatora (IISD, 2005ab; Mineur, 2007). Na europskoj razini pokrenut je projekt *SUSTAIN partnership*, u okviru kojeg su razvijeni indikatori za mjerenje održivog razvoja obalnih područja na lokalnoj i regionalnoj razini (EEA, 2006ab; SUSTAIN, 2012abc). Definiranje sustava indikatora i praćenje ostvarenoga predmet je istraživanja i drugih, poput Meadows (1998), Bossela (1999), Bella i Morsa (1999, 2003, 2008) i Fredericks (2014). U *Tablici 12.* kronološki su prikazane važnije publikacije vezane uz razvoj sustava pokazatelja održivog razvoja.

Tablica 12. Publikacije vezane uz razvoj i primjenu pokazatelja održivog razvoja u razdoblju 1996.-2015. godine

Publikacija	Kratki pregled područja interesa publikacija
UNCSD, 1996	Publikacija <i>Indicators of Sustainable Development: Framework and Methodologies</i> poznatija kao „Plava knjiga“ u kojoj je na temelju rada više od 100 stručnjaka iz različitih nevladinih organizacija i agencija Ujedinjenih naroda razvijen sustav od 134 pokazatelja i metodologija za njihovu primjenu, koji su u sljedećem petogodišnjem razdoblju testirani u državama diljem svijeta.
Hardi i Zdan, 1997	Bellagio 10 temeljnih načela za procjenu, koji služe kao smjernice u procesu ocjenjivanja održivog razvoja, razvoja i odabira indikatora za mjerenje i praćenje održivog razvoja te interpretaciju rezultata. Namijenjeni su vladinim, nevladinim i međunarodnim organizacijama, korporacijama i lokalnim zajednicama, što je praktično pojašnjeno u 10 studija slučaja na temelju kojih je postavljen okvir za definiranje područja i indikatora održivog razvoja.
Meadows, 1998	Na temelju rada stručnjaka Balaton grupe postavljene su praktične smjernice s ciljem razumijevanja i definiranja okvirnog informacijskog sustava indikatora, hijerarhijski postavljenog na četiri temeljne razine (područja) koje je potrebno zadovoljiti i primjenjivog na lokalnoj, nacionalnoj i međunarodnoj razini.
Bell i Morse, 1999, 2003, 2008	Autori u tri izdanja prikazuju genezu i tipologiju indikatora održivog razvoja te problematiziraju njihovu upotrebu u okviru koncepta. S izraženom ekološkom perspektivom održivog razvoja, autori detaljno obrazlažu metodologiju razvoja i odabira indikatora, što potkrepljuju praktičnim primjerima (posebice na Malti).

Bossel, 1999	Izveštaj Međunarodnog instituta za održivi razvoj za Balaton grupu u kojemu je koncizno elaborirana uloga indikatora u konceptu održivog razvoja, kao sustava sastavljenog od šest temeljnih područja koje indikatori moraju pokriti, respektirajući pri tome određena svojstva sustava u kojem djeluju. U radu su također dani praktični primjeri indikatora održivog razvoja iz baze Instituta Worldwatch.
EEA, 1999, 2003, 2005, 2014; European Commission, 2012	Europska agencija za okoliš u nekoliko je publikacija mijenjala okvir indikatora. Prvotno je sustav imao između 70 i 150 temeljnih i više od 200 ukupnih indikatora, namijenjen razvijenim i državama članicama u razvoju, nakon čega je postavljen jedinstven okvir od 37 indikatora. Najnoviji sustav obuhvaća 137 indikatora koji prema pet osnovnih tipova i karakteristika indikatora te 13 temeljnih tema pokrivaju područje upravljanja ekološkom održivosti, u kratkom i dugom roku. Temeljni cilj sustava pokazatelja ekološke održivosti je jedinstvenost i usporedivost informacija u svrhu kontrole ciljeva politike održivog razvoja Unije, posebice ekološke održivosti.
UNCSD, 2001	Sustav indikatora i metodologija razvijeni u publikaciji iz 1996. godine testirani su u 22 države diljem svijeta temeljem multidioničkog pristupa, s ciljem provjere primjerenosti njihove primjene te dodatnog pojašnjenja, dorade, izmjene i dopune. Različita primjena metodologije i indikatora sukladno s ciljevima i posebnostima pojedinih država, omogućili su definiranje relativno međunarodno usklađene terminologije, metodologije i sustava indikatora sačinjena od 57 temeljnih indikatora u 15 područja, koji čine okvir za postavljanje nacionalnog sustava indikatora održivog razvoja.
OECD, 2000, 2001a	Izveštaj s konferencije država članica OECD-a u Rimu o korištenju indikatora u svrhu implementacije održivog razvoja država članica. U izvještaju su dani praktični primjeri upotrebe indikatora u određenim državama, posebice iz područja ekološke, ali i društveno-gospodarske održivosti, te primjene indikatora u transportu, poljoprivredi i korištenju energije u kontekstu održivog razvoja. U izvještaju su dane i određene smjernice za provedbu održivog razvoja, elaborirane u idućoj publikaciji o razvoju i implementaciji strategija održivog razvoja.
OECD, 2001b, 2003	Publikacije prikazuju sustav društveno-ekonomskih i ekoloških indikatora koji u 15 temeljnih područja utječu na ekološku održivost, postavljenih prema podacima koji su dostupni u većini država članica. Dodatno je postavljen okvir od 10 ključnih indikatora ekološke održivosti.
European Commission, 2001ab, 2005, 2007, 2009, 2012; Eurostat, 2012, 2014, 2015abc	U svrhu praćenja i kontrole uspjeha provedbe strategije održivog razvoja Europske unije iz 2001. godine, izdano je nekoliko publikacija u kojima je postavljen sustav indikatora za vrednovanje postavljenih ciljeva strategije. U publikaciji iz 2001. godine postavljeno je 63 indikatora, koji su zatim doradjeni i prošireni, dok su u 2005. godini ciljevi definirani u 10 područja, za čije se ostvarenje koristi 45 temeljnih i 98 analitičkih indikatora, hijerarhijski postavljenih prema tri razine prioriteta. Nakon revizija strategija 2006. i 2010. godine revidirani su i određeni indikatori, te su usklađeni prema područjima operativnih ciljeva, dostupnim podacima i ostalim kriterijima za primjenu indikatora. Publikacije detaljno i jasno opisuju postavljene ciljeve, definiraju indikatore s pomoću kojih se prati, analizira i identificira napredak u ostvarenju razvojnih ciljeva.
UNDG, 2003	Priručnik za praćenje i kontrolu ostvarenja Milenijskih razvojnih ciljeva iz 2000. godine detaljno daje definicije 48 indikatora i pojašnjenje njihove primjene u svrhu postizanja osam Milenijskih i 18 operativnih razvojnih ciljeva.
IISD, 2005ab	<i>Compendium of Sustainable Development Indicator Initiatives</i> baza je Međunarodnog instituta za održivi razvoj s oko 1000 indikatora održivog razvoja. Institut se bavi problematikom učinkovitije primjene indikatora održivog razvoja, u čiju svrhu provodi različita istraživanja i studije.
UNDESA, 2007	Revizija prethodno postavljenog sustava indikatora usmjerena povezivanju s Milenijskim razvojnim ciljevima, njihovu praćenju i mjerenju ostvarenja. Novi sustav indikatora sastoji se od 96 indikatora, od kojih je 50 temeljnih. Nije posve integriran s Milenijskim razvojnim ciljevima, no potpuno pokriva pitanja ekološke i društveno-gospodarske održivosti te institucionalnih čimbenika.
UNECE, OECD i Eurostat, 2008, 2013	Združeni projekt Ujedinjenih naroda, država članica OECD-a i Europske unije s ciljem harmonizacije i stvaranja jedinstvenog okvira indikatora održivog razvoja

	koji će biti usporediv. U konačnici, u tu svrhu razvijena su tri sustava indikatora, veći s 90 i 60 indikatora te manji s 24 indikatora.
SUSTAIN, 2012abc	U sklopu projekta razvijen je <i>DeCyDe sustav indikatora</i> od 22 indikatora za praćenje i upravljanje održivim razvojem obalnih područja, u kojem sudjeluju 22 europske obalne države.
UK Government, 2013	Nakon revidirane strategije održivog razvoja Velike Britanije, uslijedila je revizija sustava pokazatelja, koji je reduciran na 12 temeljnih i 23 dodatna indikatora kako bi pokrili ukupno 41 područje, sukladno s ciljevima strategije. Indikatori su postavljeni u kratkoročnom i dugoročnom razdoblju te funkcioniraju po principu „semafora“.
WB (World bank), 2013	Cjelovita međunarodna baza indikatora razvoja i podataka za gotovo čitav svijet, usmjerena analizi napretka u ostvarenju Milenijskih razvojnih ciljeva te razvoja općenito.
Fredericks, 2014	Publikacija daje teorijski pregled razvoja koncepta održivog razvoja, razvoja i primjene indikatora te razvoja i primjene sustava indikatora održivog razvoja, što je potkrijepljeno i praktičnim primjerima.
UNSDSN, 2014	U publikaciji globalne mreže za održivi razvoj postavljen je okvir od 100 indikatora u svrhu ostvarenja 10 ciljeva i 30 operativnih podciljeva održivog razvoja. Ciljevi i indikatori održivog razvoja povezani su s Milenijskim razvojnim ciljevima i indikatorima, a cijela metodologija primjene detaljno je obrazložena.

Izvor: obrada autora prema navedenim publikacijama

Meadows (1998: 4) upozorava da prilikom definiranja indikatora treba biti vrlo oprezan jer taj proces krije određene zamke poput postavljanja velika broja indikatora kojima se želi obuhvatiti veliko područje djelovanja, mjerenja onog što je mjerljivo, umjesto onog što je važno, ovisnosti o pogrešnim modelima, namjerno falsificiranih podataka ili nepotpunih podataka, prevelike orijentiranosti na objektivne podatke, umjesto na subjektivnu ekspertizu te prekomjerno pouzdanje na indikatore. Bosell i Morse (2008) osim ovoga ističu kako je ključni problem definiranje optimalnog broja indikatora koji se žele primijeniti. Važna pitanja koja se dodatno nameću su tko odabire indikatore, s kojim ciljem i u kojim područjima djelovanja te kako se koriste i tumače rezultati (Bosell i Morse, 2003). Hardi i Zdan ističu (1997) da je za indikatore potrebno osigurati valjane podatke koji se analiziraju u relevantne rezultate, a koje je u konačnici potrebno valjano interpretirati. OECD (2000) također ističe kako je za usporedivost i kontinuirano praćenje indikatora održivog razvoja potrebno osigurati točne i pravovremene izračune. Zbog ovih nedostataka Međunarodni institut za održivi razvoj preporučuje korištenje malog seta indikatora koji će biti povezan s postavljenim ciljevima politika, pri čemu će društveni i ekološki indikatori biti usklađeni s makroekonomskim indikatorima i državnim proračunom (IISD, 2005b).

Prema Meadows (1998: 17) idealna svojstva indikatora nije potpuno moguće zadovoljiti, a ta su svojstva: jasan sadržaj i vrijednosti, ostvarivost, učinkovitost i relevantnost za odlučivanje,

dovoljnost i vremenska određenost, hijerarhija i mogućnost gradiranja, demokratičnost i djeljivost, fizička opipljivost te pravovremenost, privremenost i dopunjivost. Bossel (1999) ovome pridodaje kako indikatori moraju prije svega predstavljati brigu o važnim pitanjima održivog razvoja i interese svih dionika, moraju biti razumljivi i praktični kako bi se iz njih mogli donijeti potrebni zaključci, a broj indikatora trebao bi biti što manji, no ne i premalen, jer se moraju pokriti sva potrebna područja održivog razvoja. Broj pokazatelja sustava temeljni je problem, jer se određeno stanje ili promjena ne može pojasniti samo jednim pokazateljem, odnosno kako bi se istaknula važnost pojedine pojave, koristi se više pokazatelja. Zbog toga se slični ili komplementarni pokazatelji ujedinjuju tvoreći tako kompozitni ili sintetički indeks, kojim se primjerenije pojašnjava složenost neke pojave (Böhringer i Jochem, 2006). S druge strane, sustav ili set pokazatelja kompilira različite pokazatelje koji daju širi aspekt razvojnih ciljeva i perspektive ponašanja određenih pojava (Torres-Delgado i Saarinen, 2014). Bell i Morse (2003: 31) dodatno navode kako indikatori moraju biti mjerljivi, specifični, osjetljivi, dostupni i jeftini. Bossel (1999) pojašnjava kako indikatori održivog razvoja cijelom sustavu moraju osigurati opstanak, učinkovitost, slobodu aktivnosti, sigurnost, prilagodljivost, suživot i psihološke potrebe, pri čemu moraju zadovoljiti potrebe podsustava prirode, ljudi i podrške.

Hardi i Zdan (1997) te Meadows (1998) i Bossel (1999) ističu potrebu procesa razvijanja sustava indikatora koji se temelji na intenzivnom radu svih dionika (stručnjaka, praktičara i nestručnih osoba), te sugeriraju da se taj proces provede kroz sljedećih 10 koraka:

1. Kreiranje radne grupe stručnjaka, osoba iz prakse i drugih zainteresiranih dionika koji će biti odgovorni za cijeli proces, s dugoročno orijentiranim ciljevima;
2. Definiranje svrhe sustava indikatora;
3. Identifikacija vizije i koristi koje lokalna zajednica ima od sustava indikatora;
4. Analiza radne grupe prethodnih istraživanja, projekata, modela, sustava indikatora i ostalih relevantnih sekundarnih podataka;
5. Kreiranje radne grupe preliminarnog/radnog sustava indikatora;
6. Sazivanje svih dionika na prezentaciju o sustavu indikatora i uključivanje zainteresiranih dionika u proces selekcije relevantnih indikatora;
7. Selekcija indikatora i tehnički pregled odabranih indikatora;
8. Istraživanje podataka potrebnih za utvrđivanje sustava indikatora;
9. Publikacija i diseminacija sustava indikatora;

10. Kontrola, revizija, evaluacija, prilagodba, izmjena i dopuna indikatora.

Bossel (1999) pridodaje kako je pretpostavka ovome procesu razvijanja sustava pokazatelja konceptualno razumijevanje cijelog sustava na koji se primjenjuju pokazatelji, kvantificiranje ključnih orijentacija koje se žele dostići, definiranje temeljnih (reprezentativnih) i dodatnih pokazatelja te participacija svih dionika sustava. Bell i Morse (2003, 2008) ovaj proces pojašnjavaju u pet, odnosno dvanaest faza, te uglavnom obuhvaćaju sve navedeno, pri čemu ističu potrebu definiranja različitih razvojnih scenarija prilikom upotrebe pokazatelja. Studije slučaja Bellagio ukazuju, međutim, kako se ovaj proces ne događa sam po sebi, već zahtijeva uključenost svih dionika, snažno vodstvo i dugoročnu orijentiranost na ciljeve (Hardi i Zdan, 1997).

Donošenje sustava indikatora održivog razvoja nije jamstvo implementaciji, aktivnostima i rezultatima održivog razvoja, a ni sama primjena ne dovodi do rezultata, jer je potreban kontinuirani razvoj indikatora, praćenje, mjerenje i izvještavanje, institucionalizacija, vrednovanje i poboljšanje indikatora održivog razvoja (Meadows, 1998). Proces razvijanja sustava indikatora Ujedinjenih naroda pokazao je potrebu razvoja kapaciteta, posebice ljudskog resursa, te upotrebu relativno manjeg broja ukupnih indikatora održivog razvoja, kao i razvijanja temeljnih i dodatnih (specifičnih) indikatora sukladno s postavljenim ciljevima i posebnostima unutarnje i vanjske okoline pojedinih država (OECD, 2000; UNCSD, 2001; UNDESA, 2007). Temeljni indikatori uključuju pitanja održivog razvoja za većinu država, pružaju informacije koje su većini država dostupne i osiguravaju kritične informacije koje drugi indikatori ne osiguravaju, dok dodatni indikatori pružaju dodatne informacije koje nisu lako dostupne i/ili su primjerene manjim/posebnim državama i područjima (UNDESA, 2007). U izvještaju OECD-a (2000) navodi se kako temeljni indikatori čine pretpostavku stvaranja baze za usporedbu informacija među državama članicama, koja će omogućiti kontinuirano praćenje napretka programa, proračuna i ostalih dugoročnih planova država članica. Zbog poražavajućega globalnog ponašanja i stanja u okolišu državama članicama preporučuje se da se usmjere na kratkoročno razdoblje uz razvoj i primjenu sustava temeljnih indikatora i participaciju svih dionika (vladinih i nevladinih organizacija, gospodarskih subjekata, stručnjaka, lokalne zajednice i dr.). Nedostupnost informacija za izračun indikatora Europska komisija navodi kao temeljni problem upotrebe indikatora te nemogućnosti praćenja i kontrole ciljeva održivog razvoja država članica EU-a (European Commission, 2005, 2007), a

u posljednjem izvještaju Eurostata (2015b) nedostatak podataka potrebnih za izračun indikatora još je uvijek prisutan.

Temeljna područja u okviru kojih su postavljeni različiti indikatori održivog razvoja prikazana su u *Tablici 13.*, a ilustrativno je za svako područje naveden jedan pokazatelj.

Tablica 13. Područja primjene i primjeri pokazatelja održivog razvoja OECD-a i UN-a

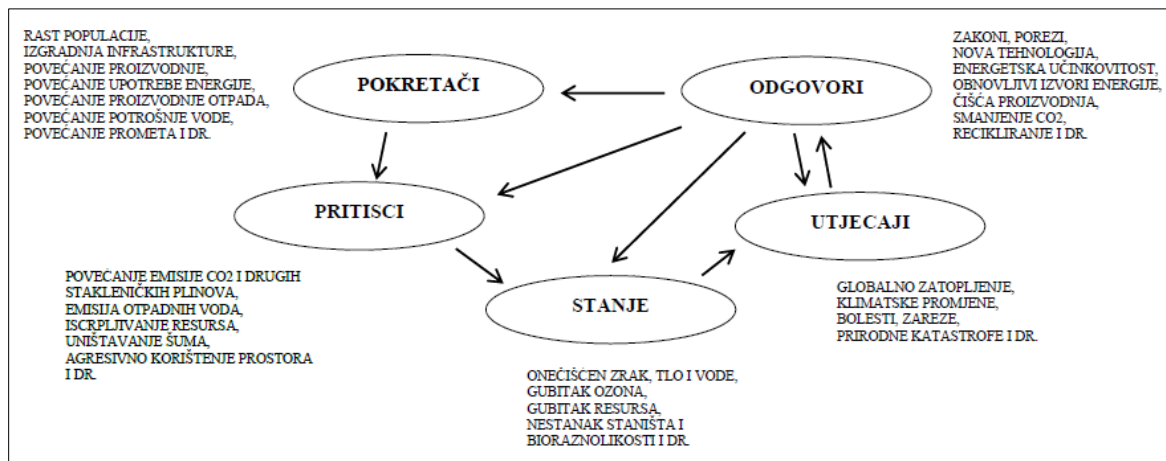
Dim.	Područje / tema	Pokazatelj
DRUŠTVENA DIMENZIJA	Siromaštvo	Udio stanovništva koje živi ispod granice siromaštva
	Upravljanje / vlast	Udio korupcije u svakodnevnom životu
	Zdravlje	Udio stanovnika s pristupom primarnoj zdravstvenoj zaštiti
	Obrazovanje	Udio pismenosti odraslih osoba
	Demografija	Stopa rasta stanovništva
EKOLOŠKA DIMENZIJA	Prirodne opasnosti	Udio stanovništva koje živi na opasnim prirodnim područjima
	Atmosfera	Emisija CO2
	Tlo	Udio obradivih površina
	Oceani, mora i obale	Udio stanovništva koje živi na obalnim područjima
	Pitka voda	Intenzitet upotrebe pitke vode u gospodarskim aktivnostima
	Bioraznolikost	Udio zaštićenih prirodnih područja
EKONOMSKA DIMENZIJA	Ekonomski rast	BDP per capita
	Globalna ekonomska suradnja	Udio javnog duga u BDP-u
	Ponašanje proizvođača i potrošača	Ukupna potrošnja energije i potrošnja energije po stanovniku

Izvor: obrada autora prema OECD, 2000; UNDESA, 2007

Ujedinjeni narodi navode tri osnovne funkcije pokazatelja (UNDESA, 2007: 39): 1) pokazatelji pokretači (opisuju procese ili aktivnosti koje pozitivno ili negativno utječu na održivi razvoj), 2) pokazatelji stanja (opisuju trenutačnu situaciju) i 3) pokazatelji odgovora (akcije usmjerene prema održivom razvoju kao odgovor na stanje). Dinamičnost okoline zahtijeva dinamičnost informacijskog sustava pokazatelja, stoga Meadows (1998) prepoznaje samo pokazatelje zaliha, koji pokazuju stanje u okolini u određenom vremenu, te indikatore pokretače koji pokazuju tijek promjena. Iz ovih indikatora proizlaze indikatori odgovora i pokazatelji upozorenja koji korigiraju problem ili se prilagođuju promjeni, pri čemu je uvijek nužno respektirati vrijeme odgovora ili vrijeme predaha. Bossel (1999) se s ovime slaže i dodatno argumentira kako se u rješavanju problema održivog razvoja najviše primjenjuje *PSIR model (pressure, state, impact, response)*, iako je temeljni problem ovog pristupa to što potpuno zanemaruje sustavnost i dinamičnost prirodnih procesa. Pritom se tek odgovara na

već počinjene utjecaje i učinke, a ublažavanje učinaka i povratak na prvotno stanje vrlo je složeno, vremenski odgođeno i pod utjecajem drugih čimbenika. Prošireni model koji odražava potpuno integrirani odnos ljudi i okoliša je *DPSIR model (drivers, pressure, state, impact, response – pokretači, pritisci, stanje, utjecaji, odgovori)* koji je razvila Europska agencija za okoliš, a ilustrativno se može prikazati *Slikom 10.* i pojasniti primjerom: povećanje populacije i proizvodnje (pokretač) dovodi do povećana ispuštanja CO₂ (pritisak), što dovodi do određene koncentracije CO₂ u atmosferi (stanje), nakon čega dolazi do globalnog zatopljenja (utjecaj), pri čemu se kao (odgovor) uvodi porez na emisiju plinova i druge mjere (EEA, 1999, 2003). Temeljni okvir ovih modela indikatora je *PSR linearni model (pressure, state, response)* uzročno-posljedične veze, koji je razvio OECD, a u kojem se ne promatraju neizravni utjecaji (kojih uvijek ima), nego je potrebno odgovoriti na promijenjeno stanje (OECD, 2000; Bell i Morse, 2003). Slično funkcionira i *PSR ciklični model*, koji zahtijeva cikličnu upotrebu triju indikatora (*pressure, state, response*), kako bi se osigurao održivi razvoj (Bell i Morse, 2003). Osim ovih modela, postoji *okvir ljudskog blagostanja i blagostanja ekosistema, model računovodstvenog kapitala*, usmjeren na ekonomski i ekološki stup održivog razvoja, te *tematski okvir indikatora održivog razvoja* (IISD, 2005b). Bell i Morse (2008) navode jednostavnu podjelu na indikatore stanja i indikatore pritiska, iz čije interakcije proizlaze indikatori odgovora, utjecaja i pokretača. EEA (1999, 2005) navodi svoju tipologiju indikatora: 1) deskriptivni indikatori, koji opisuju što se događa u odnosu čovjeka i okoliša, 2) indikatori uspješnosti, koji pokazuju je li nastala situacija važna, 3) indikatori učinkovitosti, koji pokazuju stvarne učinke poduzetih mjera i akcija, 4) indikatori učinkovitosti politike i 5) indikatori ukupne dobrobiti. Europska je unija prema prioritetima postavila tri razine indikatora: glavni indikatori, indikatori operacionalizacije i indikatori pojašnjenja (European Commission, 2005). Svakako, svi se slažu da su indikatori u funkciji ekološkog, društvenog, ekonomskog i institucionalnog aspekata održivog razvoja (Meadows, 1998; Bossel, 1999; OECD, 2000; UN, 2007; Bell i Morse, 2008).

Slika 10. DPSIR model pokazatelja održivog razvoja

Izvor: obrada autora prema EEA, 1999, 2003

Zbog velika broja indikatora i složenosti primjene EEA (2005) navodi kriterije za odabir temeljnog sustava indikatora, a to su: relevantnost za donesene politike i razvojne dokumente, usmjerenost kvantitativnim i kvalitativnim ciljevima, dostupnost i relevantnost podataka, kratkoročna i dugoročna pokrivenost ciljevima, razumljivost i usporedivost informacija (indikatora), kvalitetno postavljena metodologija primjene i učinkovita podrška upravljanju. Böhringer i Jochem (2006) ističu kako tema/područje određuje osnovne ulazne varijable u sustavu mjerenja i metode za procjenu i mjerenje parametara, pri čemu ne postoje opće prihvaćeni kriteriji za postavljanje tih varijabli i njihovo mjerenje, već se taj postupak treba provesti sveobuhvatno i transparentno, vodeći pri tome računa o mjerljivosti varijabli. Stoga su, sukladno s mnogim razvijenim sustavima pokazatelja praćenja održivog razvoja, razvijeni kompozitni ili sintetički indikatori ili indeksi (agregirani ili spojeni izrazi pojedinačnih pokazatelja) tematski sastavljeni i primjenjivi u različitim područjima ljudskog djelovanja, poput indeksa inovacija, znanja i tehnologije, zatim indeksa tržišta i ekonomije, indeksa ekosustava, indeksa ekološkog otiska, indeksa ljudskog razvoja, industrijskog indeksa i drugih sustava, a primjenom takvih posebnih indikatora u užem području cijelo se područje može sustavno obuhvatiti i razložiti te kvalitetnije i preciznije pratiti (Böhringer i Jochem, 2006; Singh et al., 2012; Grzebyk i Stec, 2015). Zbog prilagodbe temi, u upotrebi su također indikatori lokalnih zajednica (mjere ekološki i društveno-gospodarski održivi razvoj lokalnih područja) te unakrsni indikatori (prilagođeni opservacijama i statističkim obradama podataka na lokalnoj, nacionalnoj i međunarodnoj razini) (Grzebyk i Stec, 2015).

Sumirajući analizirane izvore, jasna je svrha razvoja i primjene pokazatelja održivog razvoja. Vidljivo je prije svega da se nastoji stvoriti međunarodno jedinstveni, harmonizirani i usporedivi sustav pokazatelja, kako bi se učinkovitije upravljalo ciljevima održivog razvoja na lokalnoj, nacionalnoj i globalnoj razini. U publikacijama je istovremeno izražena inicijativa da se sustavno i cjelovito elaborira područje pokazatelja, pojašnjenjem razvoja pokazatelja i njihove primjene, postavljanjem teorijskih okvira primjene u konceptu održivog razvoja, definiranjem različitih sustava i pojašnjenjem pojedinih pokazatelja. Radi boljeg shvaćanja njihove stvarne i moguće primjene, zorno su prikazani različiti praktični primjeri i studije slučaja cijelih procesa razvoja i primjene sustava pokazatelja. Iz ovoga proizlazi problematika učinkovite primjene pokazatelja. Vidljivo je da u cijelom procesu nedostaju znanja na svim razinama, ne samo za učinkovitu primjenu pokazatelja već i za cijeli proces implementacije održivog razvoja. S obzirom na to da se za održivi razvoj u proteklim desetljećima nije učinilo dovoljno, ovime se dodatno nastoje aktualizirati gorući globalni problemi i ukazati na katastrofalnu situaciju, jer konkretni pokazatelji zaista na to ukazuju, još više što su vezani uz postavljene globalne ciljeve održivog razvoja. Stoga se područje razvoja i primjene pokazatelja može smatrati ključnim u procesu implementacije koncepta održivog razvoja. Isto tako, zbog složene, turbulentne i promjenjive okoline, vladinim i nevladinim organizacijama, poslovnim subjektima, lokalnim zajednicama i ostalim dionicima pojedine institucije nastoje pomoći u procesu razvoja i primjene pokazatelja. U tom nastojanju razvijeno je mnogo sustava pokazatelja s mnogobrojnim pokazateljima, stoga je na svim relevantnim dionicima da prema posebnostima područja i postavljenim razvojnim ciljevima iz stvorene baze razviju ili odaberu najprimjereniji sustav pokazatelja za praćenje i kontrolu održivog razvoja. S obzirom na to da još uvijek nije usklađen optimalan broj indikatora sustava održivog razvoja, sugerira se primjena ključnih/temeljnih i dodatnih pokazatelja. Međutim, sve navedeno nije nimalo jednostavno jer treba obuhvatiti sva područja i zadovoljiti kriterije optimalnih pokazatelja. Među njima je svakako dostupnost relevantnih podataka, koji su s obzirom na različit stupanj društveno-gospodarskog razvoja pojedinih država različito dostupni, pa usprkos nastojanjima država Europske unije i OECD-a da se kontinuirano osiguraju relevantni i usporedivi podatci, to se još nije potpuno ostvarilo, stoga ni primjena pokazatelja nije sasvim ostvarila svoju svrhu.

3.1.2. Nosivi kapacitet razvoja

Prethodno navedeni modeli jednostavno prikazuju međuodnose elemenata sustava, no u stvarnosti oni funkcioniraju vrlo složeno. Uzrok tomu različiti su društveno-gospodarski, politički i ekološki čimbenici, među kojima se svakako ističe definiranje granice ukupne nosivosti Zemlje (kao sustava) i kapaciteta nosivosti pojedinih područja (kao podsustava). Problematiziranje kapaciteta nosivosti u okviru koncepta održivog razvoja započelo je publikacijom *Granice rasta* Rimskoga kluba, u kojoj se upozorava da će rast populacije i iscrpljivanje resursa uskoro dovesti do prelaska kapaciteta nosivosti Zemlje (Meadows et al., 1972). O kapacitetu nosivosti, kao veličini populacije koju Zemlja može podržati bez devastacije prirodnog i društveno-kulturnog okoliša, još 1798. godine pisao je Thomas Malthus (Wei et al., 2016). Kapacitet nosivosti, nosivi ili prihvatni kapacitet je „najveći broj pojedinaca ili vrsta koji neki ekosustav može podnijeti, a ako se premaši, populacija će biti ograničena zbog nedostatka resursa“ (Bell i Morse, 2008: 48). Lane (2010) navodi kako se provođenjem procjene nosivosti kapaciteta određuje maksimalan broj ljudi koji može podržati određeni prostor na neodređeno vrijeme bez uzrokovanja degradacije okoliša, stoga ovaj koncept uspostavlja izravnu uzročno-posljedičnu vezu između korištenja određenog prostora, resursa i ljudi u određenom vremenu. Iz ovoga slijedi da će Zemlja doseći svoju nosivost kada ukupna populacija pređe raspoloživost resursa ili iscrpi sve resurse potrebne da podrže opstanak ljudi. U tom procesu različiti ograničavajući čimbenici, poput gladi, bolesti, ratova, prirodnih i drugih katastrofa razmjerno umanjuju rast ljudske populacije i drže kapacitet nosivosti u prihvatljivim granicama. Wei i suradnici (2015) u literaturi pronalaze pet temeljnih područja u okviru kojih se proučava problem kapaciteta nosivosti, i to u: ekologiji, sigurnosti i katastrofama, populaciji, turizmu i urbanim područjima. Usprkos korištenju tehnoloških dostignuća koja su omogućila osiguranje dovoljne količine hrane i učinkovitijeg iskorištavanja fosilnih goriva, Lane (2010) ističe kako je rast svjetske populacije najveći globalni problem, jer mu podređeni trenutačni način proizvodnje i potrošnje postaje sve skuplji te utječe na društvenu dislociranost, ekonomsku nejednakost i degradaciju okoliša. Isti autor nadalje pronalazi različite metodološke okvire za procjenu nosivosti kapaciteta populacije, u kojima zbog utjecaja različitih čimbenika (posebnosti prostora i resursa, društveno-kulturnih vrijednosti prostora, utjecaja i rizika, vremenskog okvira i dr.) nije moguće utvrditi jedinstveni način za procjenu, što ukazuje na potrebu da se razumijevanje složenih učinaka uzročno-posljedične veze prihvatnog kapaciteta prije svega stavi u kontekst lokalnih zajednica i regija. Slične zaključke donose Changliang i Lian (2012) ističući da

znanstvenici, produblјivanjem istraţivanja o nosivosti kapaciteta u razliĉitim podruĉjima interesa, sve više prepoznaju ograniĉenja jednostrane perspektive nosivosti, stoga sveobuhvatno razmatraju nosivost kapaciteta posebnog podruĉja interesa u okviru nosivog kapaciteta okoliša. Ovo je logiĉno, jer je svaka ljudska aktivnost u interakciji s okolišem, pa se nosivi kapacitet podruĉja interesa uvijek mora praktiĉno procijeniti u odnosu na stvarni pritisak na okoliš. Rahmani i suradnici (2015) pronalaze odreĉene kritike nosivog kapaciteta usmjerene nedostacima primjene, poput nejasne definicije, nedostatka dosljednosti izraĉuna vrijednosti i stvarnih uvjeta u promatranom podruĉju, promjenjive prirode koncepta te mnogobrojnih pristupa procjeni i izraĉunu nosivog kapaciteta. Ovi nedostaci, meĉutim, omoguĉuju da se nosivi kapacitet prilagodi posebnostima podruĉja, ali i postavljenim razvojnim ciljevima.

Razmatrajući nosivi kapacitet u nacionalnom okviru Australije, Glasson (1997) ukazuje da kao posljedica pritiska ljudi na prostor nastaju razliĉiti pritisci na okoliš, odnosno pritisci na ekološku i društveno-gospodarsku odrţivost prostora. Sukladno s tim, Rahmani i suradnici (2015) u literaturi pronalaze temeljne kategorije nosivog kapaciteta: 1) fiziĉki nosivi kapacitet – odnosi se na stvarne, fiziĉke brojeve i obujam kapaciteta neovisnih o ekosustavu (npr. broj ljudi i izgraĉenih kapaciteta u prostoru) koji ne dovode do negativnih uĉinaka u okolišu, 2) ekološki nosivi kapacitet – stupanj do kojeg priroda osigurava potrebne resurse i do kojeg ekosustavi mogu apsorbirati utjecaje ljudskog djelovanja bez negativnog uĉinka na njihovu dugoroĉnu odrţivost (*ekološki otisak ili ecological footprint – EF*), 3) perceptivni ili psihološki nosivi kapacitet – najmanji stupanj poţeljnosti i zadovoljstva koji su korisnici podruĉja spremni prihvatiti prije nego se odluĉe na pronalazak alternative za iste uvjete, 4) društveni nosivi kapacitet – stupanj tolerancije domicilnog stanovništva na prisutnost i ponašanje novih korisnika o tom podruĉju i 5) ekonomski nosivi kapacitet – odnosi se na sposobnost prihvaćanja i privlaćenja novih razvojnih aktivnosti bez pomaka ili ometanja poţeljnih lokalnih aktivnosti u upotrebi. Mnogobrojnost i razliĉitost pristupa za procjenu i izraĉun nosivog kapaciteta omoguĉuju individualan pristup svakoj od navedenih kategorija, ali i kombiniranje i saţimanje pristupa usmjerenih definiranju cjelovitoga nosivog kapaciteta okoliša. Liu i Borthwick (2011) sugeriraju kako je zbog razumijevanja sloţene okoline nuţan cjeloviti pristup procjeni i definiranju kapaciteta nosivosti, a zbog kontinuiranih i turbulentnih promjena u okolini koje dovode do promjena nosivog kapaciteta, potrebno je mijenjati i prilagoĉavati metode za procjenu i izraĉun kapaciteta nosivosti.

Jedan od mogućih pokazatelja nosivosti kapaciteta svakako je ekološki otisak (WWF, 2014, 2015; EFN, 2016). Mjeri utjecaj ljudi na planet, odnosno potrošnju resursa koji su potrebni ljudima kako bi zadovoljili svoje potrebe. Sukladno s time, ekološki se otisak može izračunati za svijet, državu, regiju, grad, organizaciju ili pojedinca. Budući da se računa u globalnim hektarima, pokazuje koliko je potrebno površine kako bi ljudi zadovoljili svoje potrebe. Pri tome valja znati koliki je biokapacitet. Dakle, ako stanovnici nekog područja troše resurse i proizvode otpad u iznosu od 1,5 hektar (ekološki otisak), a biokapacitet tog područja iznosi 1 hektar, tada ekološki otisak premašuje biokapacitet za 0,5 hektara, pa se to područje nalazi u ekološkom deficitu ili minusu. Prema posljednjem izvještaju Svjetske organizacije za zaštitu prirode, u 2010. godini najveći je udio u ekološkom otisku imala emisija ugljičnog dioksida (čak 53%), zatim je slijedila sječa šuma zbog proizvodnje proizvoda od drva, pa iskorištavanje zelenih površina zbog usjeva i ispaše životinja, fizička izgradnja prostora i izlov ribolovnih područja (WWF, 2014). Također, potrebna je 1,5 planeta da bi se zadovoljile sve potrebe trenutne populacije, pri čemu najveće zahtjeve imaju Kina (19%), SAD (13,7%), Indija (7,1%), Brazil (3,7) i Rusija (3,7%). Izraženo visoke ekološke otiske imaju urbana područja, posebice milijunski gradovi, jer njihova potrošnja resursa i proizvodnja otpada višestruko premašuje biokapacitet.

Ključan trenutak formuliranja strateških planova, razvojnih ciljeva te pokazatelja za praćenje i ocjenu održivog razvoja je definiranje kapaciteta nosivosti. Kapacitet određuju raspon u kojemu se mogu postaviti i ostvariti razvojni ciljevi. Sukladno s time taj raspon čini pretpostavku za definiranje sustava pokazatelja za praćenje i ocjenu ostvarenja postavljenih ciljeva i mjerenje dostizanja kritične granice kapaciteta nosivosti. Iz ovoga slijedi da je osnovna potreba primjene pokazatelja održivog razvoja regulacija i kontrola dosezanja i prelaska granice kapaciteta nosivosti. U tom kontekstu, nosivi kapacitet razvoja moguće je definirati temeljem jednog ili više pokazatelja. Osnovni je cilj koncepta održivog razvoja održavanje uvjeta i stanja u okolišu ispod granice nosivog kapaciteta, pa prema tome održivi razvoj podrazumijeva razvoj u okviru granica nosivog kapaciteta. Naposljetku, definiranje potrebnog, optimalnog ili željenog nosivog kapaciteta (npr. nulta razina emisije CO₂) može biti konkretan cilj održivog razvoja koji se želi postići.

3.1.3. Razvoj i definiranje pokazatelja održivog razvoja turizma

Od samoga početka stvaranja koncepta održivog razvoja turizma razvijala se i metodologija za sustavno praćenje, kontrolu i ocjenu održivog razvoja turizma. U literaturi se danas može pronaći razmjerno veliki broj metodoloških okvira i sustava pokazatelja za praćenje i ocjenu održivog razvoja turizma, a većina njih oslanja se na metodologiju koju je Svjetska turistička organizacija unaprjeđivala u nekoliko publikacija. Temeljem inicijative u Winnipegu (Kanada) za razvoj pokazatelja održivog razvoja turizma, 1992. godine predložen je sustav indikatora na nacionalnoj razini koji je u sljedećim godinama testiran u SAD-u, Kanadi, Meksiku i Nizozemskoj (UNWTO, 1993). Ovo su bili pionirski pokušaji stvaranja sustava praćenja i mjerenja održivog razvoja turizma. Stečena iskustva stvorila su uvjete za izdavanje priručnika *What Tourism Managers Need to Know A Practical Guide to the Development and Use of Indicators of Sustainable Tourism*, u kojemu je postavljena metodologija i sustav od jedanaest ključnih, kompozitnim i dodatnim indikatorima za osam specifičnih destinacija, namijenjeni menadžmentu i ostalim dionicima destinacije u svrhu učinkovitijeg upravljanja održivim razvojem (UNWTO, 1996). Sljedeće godine obilježene su različitim radionicama i primjenom (testiranjem) predloženih pokazatelja u različitim turističkim destinacijama na lokalnoj, regionalnoj i nacionalnoj razini. U svrhu učinkovitije implementacije održivog razvoja turizma i primjene pokazatelja uslijedili su priručnici sa smjernicama i načelima donošenja i provedbe razvojnih planova u lokalnoj zajednici, s naglašenom ulogom lokalne vlasti (UNWTO, 1998; UNEP i ICLEI, 2003). Praktična iskustva prikupljena u razdoblju od 1996. godine Svjetska turistička organizacija ujedinila je 2004. godine u priručniku *Indicators of Sustainable Development for Tourism Destinations: A Guidebook* koji se bavi uspostavom sustava pokazatelja održivosti u turizmu i turističkim destinacijama (UNWTO, 2004). Osim detaljnog opisa metodologije, priručnik donosi 50-ak praktičnih problema održivog razvoja destinacija i dvadeset i pet primjera primjene pokazatelja u određenim destinacijama. Na konceptualnoj i praktičnoj razini u ovom priručniku predložen je prošireni sustav s dvadeset i devet temeljnih ili općih pokazatelja koji pokrivaju dvanaest područja (tema) održivog razvoja destinacije, dopunjenih s različitim posebnim pokazateljima primjernim posebnim destinacijama i područjima. Na temelju praktičnih primjera u priručniku je navedeno ukupno 768 pokazatelja. Studijom je obuhvaćena i Republika Hrvatska, točnije, mjesto Kukljica na otoku Ugljanu u zadarskom arhipelagu, a u jednome se dijelu spominju grad Slunj u Karlovačkoj županiji i Nacionalni park Plitvice. Svakako, u oba izdanja (UNWTO, 1996, 2004) vidljiva je namjera da se upravljanje održivim razvojem turizma stavi u okvir

destinacije (na lokalnoj, regionalnoj i nacionalnoj razini), te da se stvori jedinstveni i usporedivi sustav pokazatelja. Tendencijom da dionici destinacije usvoje teorijske i praktične spoznaje, očita je složenost primjene pokazatelja i nedostatak potrebnih znanja koja se priručnicima žele nadomjestiti. Opsežnost i sveobuhvatnost priručnika, potkrijepljena brojnim i različitim primjerima, omogućuju upravljačkim strukturama i svim dionicima destinacije da sustav pokazatelja prilagode posebnostima destinacije, razvojnim ciljevima i ostalim relevantnim čimbenicima. UNWTO je u razdoblju nakon objavljivanja ovih priručnika sudjelovao kao podrška u razvoju sustava pokazatelja u nekim državama, poput Crne Gore i Filipina, koje su tijekom nekoliko praktičnih radionica na temelju iskustva i metodologije Svjetske turističke organizacije razvile sustav pokazatelja prilagođen posebnostima destinacija i njihovim planovima razvoja na regionalnoj i nacionalnoj razini (UNWTO i DTP, 2007; UNWTO i MTMEMN, 2007). Sustav temeljnih pokazatelja Svjetske turističke organizacije prikazan je u *Tablici 14*.

Tablica 14. Sustav temeljnih pokazatelja održivog razvoja turizma Svjetske turističke organizacije

Područje/tema	Pokazatelj
Zadovoljstvo lokalnog stanovništva turizmom	Razina zadovoljstva lokalnog stanovništva turizmom
Učinci turizma na lokalnu zajednicu	Omjer broja turista i lokalnih stanovnika (prosječno i u vrhu sezone po danu)
	Postotak lokalnog stanovništva koje vjeruje da turizam može pomoći u izgradnji infrastrukture i pružanju novih usluga
	Broj i kapacitet društvenih usluga raspoloživih lokalnoj zajednici (postotak usluga koji se može pripisati turizmu)
Održavanje zadovoljstva turista	Razina zadovoljstva posjetitelja
	Percepcija dobivene vrijednosti za novac
	Postotak povratka turista
Sezonalnost turizma	Dolasci turista po mjesecima i tromjesečjima
	Stopa popunjenosti registriranog (službenog) smještaja po mjesecima (vrh sezone u odnosu na vansezonsko razdoblje) i postotak ukupne popunjenosti u najpopunjenijem tromjesečju ili mjesecu
	Postotak poduzeća koja rade cijelu godinu
	Ukupan broj i postotak radnih mjesta u turizmu koja su otvorena cijele godine (u odnosu na privremena radna mjesta, otvorena samo tijekom sezone)
Gospodarske koristi od turizma	Ukupan broj lokalnih stanovnika (i omjer muškaraca i žena) zaposlenih u turizmu (kao i omjer turističke i ukupne zaposlenosti)
	Prihodi generirani turizmom kao postotak ukupnih prihoda generiranih u lokalnoj zajednici
Upravljanje energijom	Potrošnja energije po stanovniku iz svih raspoloživih izvora (ukupno i u turizmu po osobi po danu)

	Postotak poduzeća koja sudjeluju u programima očuvanja energije ili primjenjuju politike i tehnike štednje energije
	Postotak potrošnje energije iz obnovljivih izvora (na razini destinacije i na razini poduzeća)
Raspoloživost i očuvanje vode	Potrošnja vode (ukupni obujam i u litrama dnevno po turistu)
	Ušteda vode (postotak smanjene potrošnje ili reciklirane vode)
Kvaliteta pitke vode	Postotak turističkih poduzeća čija voda za piće zadovoljava međunarodne standarde
	Učestalost zaraza koje su uzrokovane pijenjem vode (broj/postotak posjetitelja koji izvještavaju da su imali tegoba uzrokovanih zarazom tijekom boravka)
Postupanje s otpadnim vodama iz domaćinstva	Postotak otpadnih voda iz domaćinstva koji se zbrinjava (na primarnoj, sekundarnoj i tercijarnoj razini)
	Postotak turističkih poduzeća (ili smještajnih objekata) koji su uključeni u sustav zbrinjavanja otpadnih voda
Upravljanje krutim otpadom (smećem)	Količina smeća koja se proizvodi u destinaciji (mesečno, u tonama)
	Omjer volumena recikliranog smeća u m ³ i ukupnog obujma smeća (specificirano prema različitim oblicima)
	Broj kontejnera za smeće na javnim površinama
Kontrola razvoja	Postojanje procesa planiranja razvoja ili upotrebe zemljišta, uključujući turizam
	Postotak površine koja se kontrolira (gustoća, prostorni razmještaj)
Kontroliranje intenziteta turizma	Ukupan broj turističkih dolazaka (prosječno, u vrhu sezone)
	Broj turista po m ² (plaže ili neke druge turističke atrakcije) te po km ² destinacije (prosječni broj i prosjek u vrhu sezone)

Izvor: obrada autora prema UNWTO, 2004

Pokazatelji održivog razvoja turizma kvantitativni su podatci vremenskih serija (UNWTO, 2004: 8), a temeljna svrha im je prikazati uzročno-posljedičnu vezu turizma i okoliša te ocijeniti utjecaj turizma na okoliš i njegove učinke u okolišu (UNWTO, 1996: 5). Ovi pokazatelji proizašli su iz potrebe mjerenja učinaka procesa razvoja (blagostanja, kvalitete života i dr.) te mjerenja ostvarenja razvojnih ciljeva i učinkovitosti strateških razvojnih politika i planova. Budući da razvojni procesi izazivaju i negativne učinke, pokazatelji bi trebali pomoći menadžerima da pravodobno identificiraju određene probleme i na vrijeme ih spriječe ili ublaže njihov učinak, odnosno da prepoznaju određene utjecaje kako bi poduzeli potrebne akcije prije nego dođe do stvarnih problema (UNWTO, 2004: 9). Iz ovoga proizlazi da su pokazatelji kvantificirani podatci o kvalitativnim pojavama i promjenama. Služe kao prevencija u sprječavanju potencijalnih negativnih učinaka, stoga smanjuju rizik od potencijalnih katastrofičnih i nepopravljivih uvjeta u okolišu. Istovremeno, oni pokazuju razvojne mogućnosti i ograničenja, pa se koriste kao podrška pri odlučivanju i upravljanju razvojem, stoga se može utvrditi kako služe i operacionalizaciji razvojnih ciljeva. Zbog ovih značajki pokazatelje je nužno uključiti u razvojne planove, kako bi se njima pratio i

kontrolirao proces ostvarenja postavljenih razvojnih ciljeva. Stoga pokazatelji ocrtavaju trenutačno stanje i standarde koji se žele dostići, a koji mogu biti predmet usporedbe pojedinih destinacija (UNWTO, 1996, 2004). Pokazatelji pružaju određene informacije menadžmentu, no njih je potrebno primjereno interpretirati, kako bi se mogli povezati s relevantnim područjima. Lozano-Oyola i suradnici (2012) ističu kako priručnici često ne osiguravaju praktična znanja za tumačenje informacija, stoga pokazatelji trebaju biti razumljivi i jednostavni za implementaciju, mjerenje i interpretaciju rezultata. Stoga isti autori sugeriraju da svaka destinacija prema svojim posebnostima i razvojnim ciljevima razvije kompozitni sustav pokazatelja koji će integrirati opći akcijski plan i kratkoročnu strategiju destinacije te usporedivost s drugim destinacijama. Destinacije ovako mogu cjelovito i kontinuirano pratiti razvoj i djelovati, te se neprestano uspoređivati s drugim destinacijama. Usporedba svakako podrazumijeva i *benchmarking*, kao preuzimanje akcija dobre prakse, koje su dale pozitivne učinke u drugim destinacijama. Pojam *benchmarking* označuje „proces pronalazjenja najbolje prakse koju drugi koriste na tržištu i koju koriste u predlaganju i poboljšanju onoga što u budućnosti vodi ka boljoj izvedbi“ (Kozak i Nield, 2004: 3). Ko (2005) ističe da ako je održivi razvoj turizmu ključni cilj koji želi ostvariti, tada turistička industrija mora biti u stanju mjeriti učinkovitost ostvarenja toga cilja. Ovo također znači da ako nema sustava za praćenje i kontrolu, koncept održivog razvoja turizma zaista nema smisla. No postavlja se pitanje što i koliko mjeriti, odnosno koliko je nešto dovoljno ili koliko je nešto previše. Odsutnost pokazatelja dovodi u pitanje temelje koncepta održivog razvoja turizma jer, kako ističe Miller (2001), pokazatelji pomažu u utvrđivanju ključnih načela održivog razvoja turizma. White i suradnici (2006a) u ovome pronalaze određeni paradoks, jer se prema njima vrednuje ono što se mjeri, umjesto da se mjeri ono što se vrednuje. Istovremeno, Fernández i Rivero (2009) pronalaze jaz između konceptualne i stvarne primjene pokazatelja proizašo iz nedovoljne podrške nevladinih organizacija i privatnog sektora.

UNWTO (2004: 9) ističe temeljne koristi primjene pokazatelja održivog razvoja turizma: 1) učinkovitiji proces odlučivanja, s manjim rizikom i troškovima, 2) mogućnost pravovremenog prepoznavanja problema i prevencije, 3) mogućnost prepoznavanja utjecaja i poduzimanja korektivnih akcija, 4) mogućnost mjerenja učinkovitosti implementacije razvojnih planova i ciljeva te praćenja i ocjene održivog razvoja turizma, 5) mogućnost smanjenja pogreški identificiranjem mogućnosti i ograničenja, 6) pružanje valjanih informacija dionicima

destinacije potrebnih u odlučivanju i 7) osiguranje kontinuirane kontrole što omogućuje korekciju, poboljšanje i napredak. Ovo su općenite koristi primjene pokazatelja, a ostale očekivane koristi u stvarnosti proizlaze iz ostvarenih ciljeva politika razvoja turizma (UNWTO, 2004: 303).

Postoje različite vrste ili grupe pokazatelja unutar kojih se mogu svrstati različiti i mnogobrojni pokazatelji održivog razvoja turizma. Tako UNWTO (1996, 2004) razlikuje šest vrsta pokazatelja održivog razvoja turizma:

- 1) pokazatelji ranog upozorenja (ukazuju na goruće probleme zbog kojih je odmah potrebno poduzeti korektivne mjere, u suprotnom će se problemi ubrzati i povećati do stupnja kada se neće moći zaustaviti),
- 2) pokazatelji pritiska ili stresa sustava (mjere utjecaj vanjskih čimbenika na turizam, poput rasta populacije, klimatskih promjena i sl.),
- 3) pokazatelji stanja (odražavaju trenutno stanje i stupanj korištenja ključnih resursa),
- 4) pokazatelji utjecaja razvoja turizma na biološki i društveno-gospodarski okoliš (pokazuju izravan utjecaj čimbenika po principu uzročno-posljedične veze),
- 5) pokazatelji poduzetih akcija upravljanja (pokazuju akcije poduzete u cilju rješavanja konkretnih situacija) i
- 6) pokazatelji učinaka upravljanja (pokazuju učinke upravljanja na različitim razinama društveno-gospodarske i političke vlasti).

Weaver i Lawton (1999) navode kako je potencijalan broj pokazatelja održivosti destinacije ogroman, s čime raste složenost i nemogućnost kvalitetnog praćenja i kontrole svakog pojedinog pokazatelja. Postoje različite kategorije indikatora održivog razvoja turizma, prikazanih u *Tablici 15.*, a mogu se koristiti individualno ili kompozitno (kombiniranjem pojedinih indikatora). Sustav pokazatelja za mjerenje i ocjenu stoga je potrebno razvijati i definirati prema postavljenim razvojnim ciljevima, jer su u tom slučaju pokazatelji potpuno u funkciji ciljeva, odnosno postaju sredstvo za ostvarivanje postavljenih ciljeva.

Tablica 15. Kategorije primjene pokazatelja održivog razvoja turizma

<p><u>Razina primjene</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • Međunarodna • Nacionalna • Regionalna • Lokalna • Mjesna 	<p><u>Dimenzija</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • Ekološka • Ekonomska • Sociološka • Kulturna
<p><u>Povezanost s turizmom</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • Povezanost putem proizvoda • Povezanost putem tržišta 	<p><u>Funkcija</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • Upozorenje • Pritisak • Utjecaj/posljedice • Upravljanje akcijama • Upravljanje utjecajem
<p><u>Ukupnost primjene</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • Individualno • Sistemski/kompozitno 	

Izvor: obrada autora prema Weaver i Lawton, 1999; UNWTO, 2004

UNWTO (2004) predlaže relativno jednostavnu metodologiju razvoja, odabira i primjene pokazatelja održivog razvoja turizma, a sastoji se od dvanaest temeljnih koraka podijeljenih u tri faze:

I. Istraživanje i organizacija

1. korak: definiranje/opis destinacije
2. korak: uključivanje svih dionika u proces
3. korak: identifikacija turističkih kapaciteta i rizika destinacije
4. korak: dugoročna vizija razvoja destinacije

II. Razvoj pokazatelja

5. korak: odabir prioriteta politike razvoja turizma destinacije
6. korak: identifikacija željenih pokazatelja
7. korak: pregled i analiza izvora podataka
8. korak: odabir pokazatelja

III. Implementacija pokazatelja

9. korak: procjena izvedivosti/provedbe
10. korak: prikupljanje i analiza podataka
11. korak: odgovornost, komuniciranje dionika i diseminacija
12. korak: praćenje i vrednovanje primjene pokazatelja

UNWTO (2004) je identificirao pet temeljnih kriterija za odabir pokazatelja, a to su: relevantnost pokazatelja s obzirom na područje interesa i postavljene ciljeve, dostupnost

podataka potrebnih za analizu, točnost i pouzdanost informacija, razumljivost i jednostavnost primjene te mogućnost usporedbe tijekom vremena.

Namjera UNWTO-a (1996, 2004) iskazana priručnicima s metodologijom za mjerenje i praćenje održivog razvoja turizma bila je stvaranje međunarodno jedinstvenog sustava pokazatelja primjenjivog u bilo kojoj destinaciji. Njihova metodologija inicirala je daljnja istraživanja i razvoj drugih sustava pokazatelja održivog razvoja turizma. Za države članice Europske unije i članice pristupnice važne su preporuke Europske komisije. Prvi sustav pokazatelja održivog razvoja turizma, temeljen najvećim dijelom na metodologiji Europske agencije za okoliš (EEA, 1999, 2005), postavio je Statistički ured Europske unije (Eurostat, 2006ab). Vrednovanjem postojećih sustava (UNWTO, OECD i EEA), različiti su stručnjaci putem intervjua i upitnika definirali sustav od 20 temeljnih pokazatelja, s naglaskom na ekološke pokazatelje. Pokazatelji su postavljeni prema DPSIR modelu (vidi potpoglavlje 3.1.1., *Slika 10.*), koji prikazuje uzročno-posljedični odnos interakcije ljudi i okoliša. Prema preporuci Europske agencije za okoliš, svaki pokazatelj trebao bi odražavati jednu fazu DPSIR modela, no neki se pokazatelji odnose na dvije faze. Iako je sustav Statističkog ureda Europske unije postavljen ponajprije za države članice Unije, definirani pokazatelji mogu se primijeniti u destinacijama diljem svijeta, jer većina pokazatelja odgovara pokazateljima sustava UNWTO-a, pri čemu su određeni pokazatelji preformulirani ili imaju slično značenje, odnosno obuhvaćaju slično područje/temu. Sustav pokazatelja je dan u *Tablici 16.*

Tablica 16. Sustav temeljnih pokazatelja održivog razvoja turizma Statističkog ureda Europske unije

Kategorija	Pokazatelj
Pokretač	Ukupan broj kreveta u hotelima i sličnim smještajnim objektima na 1.000 lokalnih stanovnika
Pokretač	Udio izdataka kućanstava za turizam u ukupnoj osobnoj potrošnji
Pokretač	Udio turizma u BDP-u
Pokretač/pritisak	Postotak broja putovanja (dolazaka turista i izleta) po vrstama prijevoza
Pokretač/stanje	Udio zaposlenih u turizmu u ukupnom broju zaposlenih osoba
Pritisak	Ukupan broj noćenja turista u svim vrstama smještaja
Pritisak	Emisija CO ₂ iz energije koju troše turistički objekti
Pritisak	Udio potrošnje vode turista po osobi u jednom danu u ukupnoj potrošnji vode po osobi u jednom danu
Pritisak	Udio turizmom generiranog smeća u ukupnoj količini stvorenog smeća
Pritisak	Udio turizmom generiranog obujma ispuštenih otpadnih voda iz domaćinstva u ukupnom obujmu ispuštenih otpadnih voda

Stanje/utjecaj	Udio teritorijalne površine namijenjene posebnim aktivnostima za odmor i razonodu (npr. marine i golfska igrališta) u ukupnoj teritorijalnoj površini
Stanje/utjecaj	Udio teritorijalne površine pokrivena šumom i drvećem u ukupnoj teritorijalnoj površini
Stanje/odgovor	Udio zaštićene zemljane i vodene površine u teritorijalnoj površini
Utjecaj	Postotak turista koji su izloženi buci u hotelima i sličnim smještajnim objektima
Utjecaj	Kvaliteta vode za kupanje kao postotak vodene površine namijenjene za kupanje koja zadovoljava priznate standarde u ukupnoj vodenoj površini namijenjenoj za kupanje
Odgovor	Udio turizmom generiranog obujma zbrinutih otpadnih voda u ukupnom obujmu zbrinutih otpadnih voda u pogonima za zbrinjavanje otpadnih voda iz domaćinstva
Odgovor	Postotak turističkih poduzeća koja sudjeluju u priznatim programima zaštite okoliša
Odgovor	Ukupni izdaci namijenjeni održavanju i restauraciji kulturne i povijesne baštine
Odgovor	Postotak ekološki certificiranih turističkih objekata
Odgovor	Postojanje procesa planiranja uporabe zemljišta i razvoja, koji se posebno odnosi na turizam

Izvor: obrada autora prema Eurostat, 2006ab

Europska je unija početkom drugoga tisućljeća počela uvelike zagovarati koncept održivog razvoja i održivog razvoja turizma. Stoga je formirana Skupina za održivi turizam Europske komisije koja je pokrenula inicijativu zajedničkog nastupanja u provedbi održivog razvoja turizma na području Europske unije, kao rezultat donošenja strategije održivog razvoja EU-a, u okviru koje je turizam važno sredstvo održivog razvoja (European Commission, 2005, 2007). Referirajući se uglavnom na razvojne ciljeve Agende 21, akcije i mjere Europske komisije usmjerene su na osiguranje održivih destinacija te društveno odgovornih dionika i turista. Stvaranje multidioničke strukture sustava, s primjerenim vodstvom, koordinacijom i političko-ekonomskom podrškom, temeljna je pretpostavka postizanja postavljenih ciljeva, čije se praćenje i mjerenje napretka osigurava sustavom od ukupno 50 pokazatelja, od kojih su 26 temeljna i 24 dodatna (TSG, 2007). U *Tablici 17.* prikazani su temeljni pokazatelji održivog razvoja turizma Skupine za održivi turizam Europske komisije iz koje je također vidljiva sličnost pokazatelja i područja na koja se odnose u usporedbi sa sustavima UNWTO-a i Eurostata, pri čemu je nešto izraženija upravljačka dimenzija održivim razvojem turizma.

Tablica 17. Sustav temeljnih pokazatelja održivog razvoja turizma Skupine za održivi turizam Europske komisije

Područje/tema	Pokazatelj
Intenzitet turizma i sezonalnosti	Ukupan broj dolazaka ili noćenja po mjesecima
	Ukupan broj jednodnevnih posjetitelja godišnje ili po mjesecima
	Postotak ležajeva dostupnih cijele godine

	Omjer prosječne popunjenosti (ili ukupnog broja noćenja) tijekom najviše i najmanje popunjena tri mjeseca u godini
Turistički kapacitet i baza za izračun intenziteta	Ukupan broj ležajeva (po vrstama smještaja)
Poslovanje turističkih poduzeća i baza za izračun intenziteta	Prosječni godišnji postotak popunjenosti ležajeva i soba
Ekonomski povrat od turizma	Prosječna potrošnja po posjetitelju
Potencijalni nerazmjer i pritisak na lokalnu zajednicu i resurse	Ukupan broj ležajeva na 1.000 lokalnih stanovnika
Potencijalni nerazmjer i pritisak na lokalnu zajednicu i resurse	Omjer ukupnog broja turista i lokalnih stanovnika
Vrijednost za lokalnu zajednicu u odnosu na utjecaj transporta	Prosječna duljina boravka
Trend promjene prijevoznog sredstva – učinak na emisiju CO2	Postotak posjetitelja koji dolaze prijevoznim sredstvima koja nisu osobni automobil ili zrakoplov
Kvaliteta posla i sezonalnost	Postotak sezonskih poslova u turizmu
Kvaliteta posla	Prosječna nadnica po satu rada u turizmu u odnosu na nadnicu po satu rada u industriji
Prihvaćenost turizma od strane lokalne zajednice i koristi od turizma	Postotak lokalnih stanovnika koji su zadovoljni utjecajem turizma
Postojanje čvrstog dokaza da je akcija u tijeku	Postotak poduzeća s priznatim ekološkim certifikatima
Racionalnost upotrebe resursa i utjecaj na lokalnu zajednicu	Potrošnja vode (ukupna ili samo od turizma) – ukupno i u vrhu sezone
Očuvanje prirode i atraktivnost okoliša za lokalne stanovnike i turiste	Kvaliteta vode (morske i za piće)
Atraktivnost okoliša za lokalne stanovnike i turiste	Količina razasutog smeća po odabranim mjestima
Oštećenost krajolika i bioraznolikosti	Stanje okoliša odabranih mjesta
Smanjenje atraktivnosti	Postotak teritorija vrijednog krajolika (npr. dužina obale) na kojem su izgrađeni građevinski objekti
Uključenost poduzeća, kvaliteta i konkurentnost	Postotak turističkih poduzeća koja sudjeluju u programima certificiranja kvalitete
Kvaliteta destinacije i zadovoljstvo posjetitelja	Postotak posjetitelja zadovoljnih općim iskustvom destinacije
Mogućnost pružanja usluge posjetiteljima bez diskriminacije	Postotak turističkih poduzeća koja zadovoljavaju standarde za prihvata posjetitelja s posebnim potrebama
Uključenost u upravljanje destinacijom	Prisutnost organizacije za upravljanje destinacijom i različitih dionika
Stupanj uključenosti privatnih poduzeća u upravljanje destinacijom	Postotak poduzeća koja su uključena u lokalna turistička udruženja
Odlučnost u provođenju održivog upravljanja destinacijom	Postojanje službeno usvojene i provedene strategije održivosti turizma i akcijskog plana

Izvor: obrada autora prema TSG, 2007

Europska je komisija usprkos postavljenoj metodologiji Eurostata i Skupine za održivi turizam nastavila raditi na održivom razvoju turizma na području Unije te je u suradnji sa Sveučilištem Surrey u Velikoj Britaniji i organizacijama *The Sustainable Travel International*

i The INTASAVE pokrenula program *European Tourism Indicators System for sustainable destination management (ETIS)*. Cilj je stvaranje razumljivog i jednostavnog instrumenta za praćenje i mjerenje održivog razvoja turizma destinacija na području Europske unije (European Commission, 2013ab, 2015a). Program je trebao pridonijeti učinkovitijem upravljanju, identifikaciji ključnih područja održivosti destinacija, lakšem pristupu podacima, a posebice stvaranju kvalitetnih uvjeta za suradnju, usporedbu i dijeljenje znanja. Kao rezultat toga objavljen je priručnik s metodologijom za primjenu 27 temeljnih i 40 dodatnih pokazatelja održivog razvoja turizma. Ova metodologija i pokazatelji još su uvijek u procesu testiranja, a u prvoj fazi do polovice 2014. godine testirani su u 104 destinacije, od ukupno predviđenih 200 različitih europskih destinacija. Među 50 obrađenih (testiranih) destinacija, njih 13 ne koristi se nikakvim sustavima pokazatelja održivog razvoja, dok 30 destinacija održivost prati nekim mjerama i instrumentima (European Commission, 2015a). Pri tome, više od polovine ispitanika kazalo je da im priručnik ne pruža dovoljno informacija kako bi pristupili praktičnoj primjeni, stoga su im potrebni dodatni materijali za praktičnu primjenu pokazatelja održivog razvoja turizma. Temeljni pokazatelji Europskog sustava pokazatelja za upravljanje održivošću destinacija prikazani su u *Tablici 18*.

Tablica 18. Sustav temeljnih pokazatelja održivog razvoja turizma Europskog sustava pokazatelja za upravljanje održivošću destinacija

Područje/tema	Pokazatelj
Javna politika održivog razvoja turizma	Postotak destinacije koji ima strategiju/akcijski plan održivog razvoja turizma s dogovorenim uvjetima nadzora, kontrole razvoja i vrednovanja
Menadžment održivog razvoja turizma u turističkim poduzećima	Postotak turističkih poduzeća/organizacija u destinaciji koja imaju svojevoljno priznate certifikate/oznake zaštite okoliša/kvalitete/održivosti i CSR mjera
Zadovoljstvo turista/potrošača	Postotak turista koji su zadovoljni s ukupnim iskustvom/doživljajem u destinaciji
Informacije i komunikacije	Postotak turista koji su svjesni da destinacija ulaže napore u održivi razvoj turizma
Turistički tokovi u destinaciji (obujam i vrijednost)	Broj mjesečnih turističkih noćenja
Učinak turističkih poduzeća	Prosječna duljina boravka turista (noćenja)
Kvantiteta i kvaliteta zaposlenja	Udio izravno zaposlenih u turizmu u ukupnoj zaposlenosti
Sigurnost i zdravlje	Postotak turističkih poduzeća koja su provela inspekciju zaštite od požara u posljednjoj godini
Lanac turističke ponude	Postotak turističkih poduzeća koja su aktivno usmjerena lokalnim izvorima te održivoj i pravednoj razmjeni roba i usluga
Utjecaj na društvo/zajednicu	Broj turista /posjetitelja na 100 stanovnika
Ravnopravnost spolova	Postotak žena i muškaraca izravno zaposlenih u turizmu

Jednakost/dostupnost	Postotak komercijalnog smještaja sa sobama prilagođenim osobama s invaliditetom ili koji sudjeluju u priznatim programima namijenim osobama s invaliditetom
	Postotak turističkih atrakcija koje imaju pristup prilagođen osobama s invaliditetom ili koji sudjeluju u priznatim pristupnim programima
Zaštita i jačanje kulturne baštine, lokalnog identiteta i imovine	Postotak destinacije pokriven politikom ili planom upravljanja/zaštite kulturne baštine
Smanjenje utjecaja transporta	Postotak turista i izletnika koji koriste različita prijevozna sredstva kako bi stigli do destinacije (javna/privatna i vrsta prijevoza)
	Prosječno prijeđeni kilometri turista do destinacije i od destinacije natrag do mjesta polazišta
Klimatske promjene	Postotak turističkih poduzeća koja su različitim programima uključena u ublažavanje klimatskih promjena (smanjenje CO ₂ , niskoenergetski sustavi i sl.)
Zbrinjavanje krutog otpada	Obujam/količina proizvedenog otpada u destinaciji (tone po stanovniku na mjesečnoj i godišnjoj razini)
	Obujam/količina recikliranog otpada u destinaciji (postotak ili po stanovniku na godišnjoj razini)
Zbrinjavanje otpadnih voda	Postotak otpadnih voda u destinaciji koja su tretirana na sekundarnoj razini (pročišćena) prije ispuštanja
Upravljanje vodnim resursima	Potrošnja pitke vode po noćenju turista u usporedbi s potrošnjom vode stanovnika po noćenju
Upotreba energije	Potrošnja energije po noćenju turista u usporedbi s potrošnjom energije stanovnika po danu/noćenju
Zaštita okoliša i bioraznolikosti	Postotak zaštićenih područja destinacije u kilometrima
Upravljanje svjetlom i bukom	Politika destinacije koja zahtijeva od turističkih poduzeća da smanje razinu buke i svjetla
Kvaliteta vode za kupanje	Razina onečišćenja na 100 ml (fekalnih koliforma, campylobacter)

Izvor: obrada autora prema European Commission, 2013ab, 2015a

Usporedbom temeljnih pokazatelja sustava Eurostata, Skupine za održivi turizam Europske komisije i Europskog sustava pokazatelja za upravljanje održivošću destinacija koji se odnose na područje Europske unije vidljiva je sličnost u postavljenim pokazateljima, posebice u intenzitetu i sezonalnosti turizma, gospodarskoj koristi i zaposlenosti u turizmu, upravljanju kvalitetom okoliša, njegovoj zaštiti i certificiranju. Usprkos tome što su sva tri sustava namijenjena zajedničkom prostoru Unije, postoje određene različitosti. Može se zaključiti da je Eurostatov sustav više orijentiran na mjerenje pritisaka i utjecaja turizma na destinaciju i njen okoliš, sustav Skupine za održivi turizam Europske komisije usmjeren je na mjerenje intenziteta i sezonalnosti turizma te stanja okoliša destinacije, dok Europski sustav pokazatelja za upravljanje održivošću destinacija pokazuje stanje održivosti destinacije nastao kao rezultat provođenja politika i strategija razvoja na svim razinama. Također, sustav Skupine za održivi turizam Europske komisije i Europski sustav pokazatelja za upravljanje održivošću destinacija imaju sličnosti u području politika, planiranja i strateškog upravljanja

destinacijom temeljenog na multidioničkom pristupu, što ne čudi, jer su oba zasnovana na načelima strategije održivog razvoja EU-a (European Commission, 2005, 2007).

U svrhu dijeljenja teorijskih i praktičnih znanja upravljanja održivim razvojem turizma te postavljanja standarda na globalnoj razini, 2007. godine formirano je međunarodno globalno vijeće *Global Sustainable Tourism Council* (GSTC, 2013, 2016). To vijeće čini mrežu različitih međunarodnih institucija (poput UNWTO-a i UNEP-a) i drugih organizacija diljem svijeta uključenih u turizam, te potiče održivi razvoj turizma na globalnoj razini, pomaže pri definiranju instrumenata za provedbu održivog razvoja u praksi, a u središtu su njegova rada kriteriji i standardi održivog razvoja turizma. Osim toga, *Global Sustainable Tourism Council* na globalnoj razini provodi certificiranje održivog razvoja turizma za hotele, touroperatore i turističke destinacije (više o ovome u potpoglavlju 3.1.6.). U tom kontekstu, ovo je vijeće postavilo 41 temeljno područje pokazatelja i kriterije za definiranje relevantnih pokazatelja. Prema temeljnim područjima i opisnim pokazateljima (kriterijima), destinacija proizvoljno definira pokazatelje ili odabire neke iz već postojećih sustava pokazatelja održivog razvoja. Sustav temeljnih područja i kriterija pokazatelja prikazuje *Tablica 19*. Iz tablice je vidljivo da pokazatelji nisu pojedinačno definirani, već se u okviru područja i opisnih kriterija može definirati pokazatelj ili više njih koji će zadovoljiti postavljene kriterije. Što se tiče samih područja koje pokazatelji moraju zadovoljiti, sustav je usmjeren na učinkovitost upravljanja održivim razvojem turizma ostvarivanjem ravnoteže između ekoloških, ekonomskih i društvenih koristi lokalne zajednice u destinaciji. Usporedbom s prethodno analiziranim sustavima pokazatelja, ovaj sustav uvodi nova područja održivosti, poput sigurnosti i kriznog menadžmenta, intelektualnog vlasništva, korištenja ekoloških prijevoznih sredstava i dr.

Tablica 19. Sustav temeljnih područja i kriterija pokazatelja održivog razvoja turizma Globalnog vijeća za održivi turizam

Područje/tema	Pokazatelj (opisni kriteriji)
Učinkovitost upravljanja održivim razvojem turizma	Postojanje strategija održivog razvoja
	Postojanje DMO
	Postojanje sustava kontrole
	Sezonalnost turizma
	Prilagodbe na klimatske promjene
	Turistička infrastruktura i atrakcije
	Kontrola planiranja
	Pristup osobama s invaliditetom

	Imovinsko pravna regulativa
	Zadovoljstvo posjetitelja
	Standardi održivosti
	Sigurnost
	Krizni menadžment
	Promocija
Maksimizacija ekonomskih koristi, uz minimizaciju negativnih učinaka turizma	Kontrola ekonomskih aktivnosti
	Mogućnosti karijere lokalnog stanovništva
	Participacija javnosti
	Uključenost lokalnog stanovništva
	Pristup lokalnom stanovništvu
	Svijest o utjecaju turizma
	Prevenција eksploatacije
	Podrška lokalnoj zajednici
	Podrška lokalnim poduzetnicima
Maksimizacija koristi za lokalnu zajednicu i posjetitelje, uz minimizaciju negativnih učinaka turizma	Zaštita atrakcija
	Upravljanje posjetiteljima
	Ponašanje posjetitelja
	Zaštita kulturne baštine
	Interpretacija znamenitosti
	Intelektualno vlasništvo
Maksimizacija koristi za okoliš, uz minimizaciju negativnih učinaka turizma	Rizik uništavanja okoliša
	Zaštita osjetljivog okoliša
	Zaštita bioraznolikosti
	Emisija stakleničkih plinova
	Energetska učinkovitost
	Upravljanje vodnim resursima
	Sigurnost vode
	Kvaliteta vode
	Gubitci vode
	Zbrinjavanje krutog otpada
	Uznemiravanje bukom i svjetlom
	Korištenje ekoloških prijevoznih sredstava

Izvor: obrada autora prema GSTC, 2013

Iako nije izravno usmjeren na praćenje i mjerenje održivog razvoja turizma, u ovome dijelu nužno je navesti OECD-ov sustav pokazatelja konkurentnosti turizma na nacionalnoj razini (Dupeyras i MacCallum, 2013), jer se znatan dio pokazatelja konkurentnosti ovoga sustava nalazi u prethodno navedenim sustavima pokazatelja održivog razvoja turizma. Takvi pokazatelji odnose se na utjecaje i učinke turizma te upravljanje okolišem temeljem politika i strateških planova. Dakle, budući da se određeni pokazatelji konkurentnosti nalaze u sustavima održivog razvoja turizma, može se zaključiti da destinacije koje implementiraju načela koncepta održivog razvoj turizma mogu konkurirati na turističkom tržištu. Ova tvrdnja

sukladna je s navodima nekih autora (Blancas et al., 2015; Karlsson i Dolnicar, 2015; Cucculelli i Goffi, 2016) da razvoj turizma prema načelima koncepta održivog razvoja čini konkurentsku prednost na suvremenom turističkom tržištu. U navedenom sustavu OECD-a četiri su temeljne kategorije i jedanaest pokazatelja konkurentnosti turizma (*Tablica 20.*), a svaki pokazatelj pojašnjen je u kontekstu politika razvoja, procesa provedbe, izvora i metoda prikupljanja te mjerenja i interpretacije podataka. Svakako, OECD navodi kako ova lista nije konačna, jer će u sljedećem razdoblju biti testirana implementacija pokazatelja konkurentnosti, stoga je nakon toga moguća njihova revizija. Osim temeljnih, postavljeno je i devet dodatnih pokazatelja, a cijeli je sustav namijenjen vladama kao podrška razvoju konkurentnog nacionalnog turizma, koji će se moći uspoređivati s drugim državama OECD-a.

Tablica 20. Sustav temeljnih pokazatelja konkurentnosti turizma OECD-a

Područje/tema	Pokazatelj
Utjecaj i učinci turizma	Izravan udio turizma u BDP-u
	Prihodi od inozemnih turističkih dolazaka po turistu prema emitivnim tržištima
	Broj noćenja u svim vrstama smještajnih kapaciteta
	Izvoz turističkih usluga
Sposobnost destinacije da pruži kvalitetne i konkurentne turističke usluge	Produktivnost rada u turističkim uslugama
	Paritet kupovne moći i cijene turističkih usluga
	Državni zahtjevi za ulaznu vizu
Atraktivnost destinacije	Prirodni resursi i bioraznolikost
	Kulturni i kreativni resursi
	Zadovoljstvo posjetitelja
Politički odgovori i gospodarske prilike	Nacionalni turistički akcijski planovi

Izvor: obrada autora prema Dupeyras i MacCallum, 2013

Uvidom u navedene sustave pokazatelja održivog razvoja turizma može se zaključiti kako svi prikazani sustavi dijele pokazatelje u tri grupe:

- Temeljni ili ključni pokazatelji – uključuju temeljne informacije potrebne upravljačkim strukturama destinacije. Odražavaju ključna pitanja održivog razvoja destinacije poput intenziteta turističkih aktivnosti, jačine sezonalnosti, utjecaja i učinaka turizma na okoliš lokalne zajednice, učinkovitost upravljanja destinacijom i dr.

- Dodatni ili dopunski pokazatelji – uključuju informacije relevantne posebnostima pojedinih destinacija. Primjereni su obalnim područjima, otocima, zaštićenim, brdskim i planinskim područjima i dr.
- Specifični pokazatelji – uključuju informacije vezane uz posebne razvojne ciljeve destinacije, koji nisu obuhvaćeni temeljnim i dodatnim pokazateljima, zbog čega ne mogu biti predmet usporedne analize.

Među temeljnim ili ključnim pokazateljima mogu se uočiti podudaranja ili sličnosti prilikom definiranja pokazatelja, odnosno postoji vrlo slična formulacija pokazatelja koja odražava isto ili blisko područje/temu mjerenja i praćenja. Svi sustavi pokazatelja pokrivaju ekološke, društveno-kulturne, ekonomske i institucionalne stupove održivog razvoja turizma, pri čemu su pokazateljima donekle ravnomjerno pokriveni svi stupovi održivog razvoja turizma. Ipak, može se uočiti različita upotreba pokazatelja, pa u određenim sustavima pokazatelja prevladavaju pokazatelji koji mjere pritiske i utjecaje turizma destinacije (UNWTO-ov i Eurostat-ov), sustav Globalnog vijeća za održivi turizam (GSTC) daje okvirna područja unutar kojih je moguće definirati različite pokazatelje, dok su sustav Skupine za održivi turizam Europske komisije (TSG) i Europski sustav pokazatelja za upravljanje održivošću destinacija (ETIS) više usmjereni institucionalnom aspektu održivog razvoja turizma, jer se vežu na politike, planiranje i strateško upravljanje održivim razvojem turizma destinacije. Ovdje treba istaknuti da pokazatelji imaju pozitivno ili negativno obilježje. Pozitivno obilježje pokazatelja očituje se kada veća (pozitivna) vrijednost utječe na poboljšanje održivog razvoja destinacije, dok je pokazatelj negativan kad veća (negativna) vrijednost utječe na pogoršanje održivog razvoja destinacije. Prema broju temeljnih pokazatelja, sustavi imaju najmanje 20 pokazatelja (Eurostat-ov), a najviše 41 pokazatelj (GSTC-ov), odnosno u prosjeku sustavi imaju 28 pokazatelja.

Usporednom analizom sustava pokazatelja održivog razvoja turizma Svjetske turističke organizacije (UNWTO, 1996, 2004), Statističkog ureda Europske unije (Eurostat, 2006ab), Skupine za održivi turizam Europske komisije (TSG, 2007), Europskog sustava pokazatelja za upravljanje održivošću destinacija (European Commission, 2013ab) i Globalnog vijeća za održivi turizam (GSTC, 2013) i drugih istraživanja koja problematiziraju njihovu primjenu izrađen je ujedinjeni sustav općih pokazatelja korištenih u istraživanju. *Tablica 21.* prikazuje

odabrane opće pokazatelje održivog razvoja turizma s kratkim obrazloženjem pojedinog pokazatelja.

Tablica 21. Objedinjeni temeljni pokazatelji održivog razvoja turizma korišteni u istraživanju

Stup	Pokazatelj	Pojašnjenje pokazatelja
Društveno-kulturni stup održivosti	Zadovoljstvo lokalnog stanovništva utjecajem turizma u destinaciji	Pokazatelj je utjecaja turizma na lokalnu zajednicu i stanja zadovoljstva stanovništva učincima turizma na lokalnu zajednicu. Pokazuje pritisak turizma na lokalnu zajednicu. Lokalno stanovništvo svoje mišljenje i stajališta iskazuje putem anketnih upitnika i intervjua. Iskazuje se kao udio ili postotak lokalnog stanovništva koji ima pozitivno ili negativno stajalište o utjecaju turizma na lokalnu zajednicu. Mjeri se periodično temeljem istraživanja, a rezultati mogu biti različiti ovisno o razdoblju kada se istraživanje provodi (npr. vrh turističke sezone prema drugom dijelu godine).
	Omjer broja turista i lokalnih stanovnika u destinaciji	Pokazatelj je turističkih kretanja i pritiska turista na destinaciju i lokalnu zajednicu. Pokazuje turističku intenzivnost u destinaciji kao omjer broja turističkih dolazaka i/ili turističkih noćenja i broja lokalnih stanovnika. Može se iskazati na razini godine, turističke sezone, mjeseca ili na dnevnoj bazi. Ovaj pokazatelj znatno je povezan sa zadovoljstvom lokalnog stanovništva utjecajem turizma u destinaciji. Podatci se temelje na službenoj statistici.
	Omjer broja kreveta i lokalnih stanovnika u destinaciji	Pokazatelj je važnosti i rasta turizma kao pokretača društveno-gospodarskih aktivnosti lokalne zajednice. Može se promatrati s aspekta vrste smještajnog kapaciteta, čime se detaljnije prikazuje struktura smještajnih kapaciteta i obilježja destinacije. Služe za određivanje smjera razvoja i nosivog kapaciteta destinacije, jer ovaj pokazatelj ukazuje na pozitivne učinke turizma, ali i moguće potencijalne pritiske na okoliš. Mjeri se na godišnjoj razini, a može se postaviti na nacionalnoj, regionalnoj i lokalnoj razini. Podatci se temelje na službenoj statistici.
	Broj turista u destinaciji	Pokazatelj je turističkih kretanja (nacionalna, regionalna i lokalna razina) na razini godine, turističke sezone, mjeseca ili dnevno. Može se promatrati kao broj turističkih dolazaka ili noćenja, koji se mogu razmatrati u odnosu na broj stanovnika ili površinu destinacije (km ²). To kazuje na važnost turizma u destinaciji, njegov rast i pritisak turista na okoliš. Podatci se temelje na službenoj statistici.
	Duljina boravka turista u destinaciji	Pokazatelj je prosječne duljine boravka, odnosno prosječno ostvarenih noćenja u destinaciji po turistu. Važan je za smještajne kapacitete, jer duži boravak turista omogućuje popunjenost kapaciteta. Duži boravak turista također omogućuje veću iskorištenost kapaciteta i time veći povrat na ulaganje. Isto tako, duljina boravka turista u destinaciji utječe na ukupnu potrošnju turista u destinaciji i njegovo zadovoljstvo destinacijom. Mjeri se na godišnjoj razini i po turistu, a može se postaviti na nacionalnoj, regionalnoj i lokalnoj razini. Podatci se temelje na službenoj statistici.

	Zadovoljstvo turista destinacijom	Pokazatelj je utjecaja turističke ponude destinacije na turista i stanja njegova zadovoljstva kvalitetom proizvoda i usluga u destinaciji. Turisti svoje mišljenje i stajališta iskazuju putem anketnih upitnika i intervjuja. Iskazuje se kao udio ili postotak turista koji imaju pozitivno ili negativno stajalište o turističkoj destinaciji. Mjeri se periodično temeljem istraživanja, a rezultati mogu biti različiti ovisno o razdoblju kada se istraživanje provodi (npr. vrh turističke sezone prema drugom dijelu godine). Zadovoljstvo turista utječe na povratak turista u destinaciju i njihovu lojalnost te preporuku destinacije rodbini, prijateljima i kolegama.
	Gužva u povijesnoj jezgri destinacije	Pokazatelj je pritiska turizma. U povijesnoj jezgri grada koncentrirane su različite službe, turističke atrakcije i trgovine, stoga se u tome prostoru koncentriira lokalno stanovništvo i turisti. Pretjerana koncentracija ljudi uzrokuje gužvu koja čini negativne društveno-kulturne i ekološke učinke turizma u destinaciji i pokazatelj je nosivog kapaciteta destinacije. Pri tome valja uzeti u obzir da se prihvatljiva razina gužve u povijesnoj jezgri destinacije smatra pozitivnom. Ovaj pokazatelj također je povezan sa zadovoljstvom lokalnog stanovništva utjecajem turizma i društveno-kulturnom snošljivošću lokalnog stanovništva prema turistima. Istovremeno ovaj je pokazatelj povezan i sa zadovoljstvom turista destinacijom. Zadovoljstvo turista utječe na povratak turista u destinaciju i njihovu lojalnost te preporuku destinacije rodbini, prijateljima i kolegama. Mjeri se periodično temeljem fizičkog brojanja prometa ljudi i istraživanja na turistima i lokalnom stanovništvu (anketiranje i intervjuiranje), a rezultati mogu biti različiti ovisno o razdoblju kada se istraživanje provodi (npr. u sezoni ili posezoni).
	Gužva na plažama u destinaciji	Pokazatelj je pritiska turizma u destinacijama u kojima su more i plaže resursno atrakcijska osnova. Na plažama se znatnije koncentriira lokalno stanovništvo i turisti. Pretjerana koncentracija ljudi uzrokuje gužvu na plažama koja čini negativne društveno-kulturne i ekološke učinke turizma i pokazatelj je nosivog kapaciteta plaža i nosivog kapaciteta primorskih kupališnih destinacija. O ovakvim destinacijama, ovaj pokazatelj je također povezan sa zadovoljstvom lokalnog stanovništva o utjecaju turizma i društveno-kulturnoj snošljivošću lokalnog stanovništva prema turistima. Istovremeno je ovaj pokazatelj povezan i sa zadovoljstvom turista s primorskom kupališnom destinacijom. Zadovoljstvo turista utječe na povratak turista u destinaciju i njihovu lojalnost te preporuku destinacije rodbini, prijateljima i kolegama. Mjeri se periodično stavljanjem u omjer broj osoba i površine pojedine plaže te istraživanjem na turistima i lokalnom stanovništvu (anketiranje i intervjuiranje), a rezultati mogu biti različiti ovisno o razdoblju kada se istraživanje provodi (npr. u sezoni ili posezoni).

Ekonomski stup održivosti	Lojalnost turista destinacijom	Pokazatelj je zadovoljstva turista turističkom destinacijom. Iskazuje se brojem ponovnih ili ukupnih posjeta turista turističkoj destinaciji koji pokazuje da se turist vraća u destinaciju. Može se mjeriti i udjelom lojalnih turista u ukupnim turističkim dolascima u destinaciji. Mjeri se periodično temeljem istraživanja putem anketnih upitnika i intervjua. Lojalnost turista ima drukčije ekonomske, društveno-kulturne i ekološke učinke u destinaciji nego prvi dolazak turista u destinaciju. Osim toga, lojalnost utječe na turistovu preporuku destinacije rodbini, prijateljima i kolegama.
	Dobivena vrijednost za novac u destinaciji	Pokazatelj je zadovoljstva turista omjerom cijene i kvalitete proizvoda i usluga u destinaciji. Turisti svoje mišljenje i stajališta iskazuju putem anketnih upitnika i intervjua. Pokazuje zadovoljstvo turista destinacijom te ujedno odražava kvalitetu proizvoda i usluga destinacije koja ima primjerenu cijenu. Zadovoljstvo turista utječe na povratak turista u destinaciju i njihovu lojalnost te preporuku destinacije rodbini, prijateljima i kolegama. Istovremeno, destinacija je ovako privlačna i konkurentna na turističkom tržištu. Mjeri se periodično temeljem istraživanja, a rezultati mogu biti različiti ovisno o razdoblju kada se istraživanje provodi (npr. vrh turističke sezone prema drugom dijelu godine). Uz to se mjeri i razina cijena proizvoda i usluga u destinaciji, a radi bolje usporedbe isto se može učiniti i u drugim destinacijama.
	Popunjenost smještajnih kapaciteta u destinaciji tijekom godine	Pokazatelj je iskorištenosti smještajnih kapaciteta na razini godine. Iskazuje se kao stopa popunjenosti smještajnih kapaciteta na razini godine. Veća iskorištenost kapaciteta ključna je u poslovanju, jer omogućuje rentabilnije i profitabilnije poslovanje, veći povrat na investicije, manju fluktuaciju zaposlenih, politiku cijena i dr. Ovaj pokazatelj ukazuje na postojanje sezonalnosti kao negativnog obilježja turizma koja izravno utječe na održivi razvoj turizma destinacije. Mjeri se na godišnjoj razini i po broju kreveta prema vrstama smještajnih kapaciteta, a može se postaviti na nacionalnoj, regionalnoj i lokalnoj razini. Podatci se temelje na službenoj statistici.
	Novčana potrošnja turista u destinaciji	Pokazatelj je dnevne potrošnje po turistu u destinaciji. Temeljem potrošnje ostvaruje se većina ekonomskih funkcija turizma, stoga je potrošnja ključna za ekonomsku održivost turističke destinacije. Veća dnevna potrošnja po turistu omogućuje učinkovitije stvaranje vrijednosti turizma destinacije. Turisti svoju potrošnju iskazuju putem anketnih upitnika i intervjua. Mjeri se periodično temeljem istraživanja, a rezultati mogu biti različiti ovisno o razdoblju kada se istraživanje provodi (npr. vrh turističke sezone prema drugom dijelu godine zbog raznovrsnosti i bogatstva ponude i strukture turista). Uz ovo se mogu koristiti i neke sofisticiranije metode. Radi bolje analize područja u kojima se potrošnja ostvaruje, može se razdijeliti na pojedine kategorije (npr. smještaj,

	Cjelogodišnja turistička ponuda u destinaciji	Pokazatelj je razvijenosti turizma destinacije i sezonalnosti turizma u destinaciji. Pokazuje također stupanj ovisnosti lokalnog stanovništva i gospodarstva destinacije o turizmu. Za razliku od sezonalnosti, ovo je pozitivno obilježje turizma. Iskazuje se na razini godine, glavne turističke sezone i razdoblja izvan glavne sezone. Povezan je s pokazateljima broja turističkog prometa, broja i razdoblja rada tvrtki u turizmu, popunjenosti smještajnih kapaciteta u destinaciji tijekom godine, broja zaposlenih u turizmu u destinaciji, udjela turizma u BDP-u i drugim pokazateljima turističkog intenziteta. Podatci se temelje na službenoj statistici.
	Udio turizma u BDP-u u destinaciji	Pokazatelj je ekonomskih funkcija turizma, posebice multiplikativne funkcije potrošnje u turizmu. Temeljem udjela turizma u BDP-u moguće je vidjeti izravan ekonomski učinak turizma u gospodarstvu destinacije na nacionalnoj, regionalnoj i lokalnoj razini. Isto tako pokazuje ovisnost gospodarstva destinacije o turizmu. U mjerenju se koriste različite sofisticirane metode. Podatci se temelje na službenoj statistici, a mjeri se na godišnjoj razini.
	Broj zaposlenih u turizmu u destinaciji	Pokazatelj je broja zaposlenih u turizmu s obzirom na ukupnu zaposlenost u destinaciji. Izravno odražava ekonomsku funkciju turizma. Pokazuje razvijenost turizma destinacije, ali i ovisnost lokalnog stanovništva te gospodarstva destinacije o turizmu. Osim broja zaposlenih, pravu analizu daje struktura zaposlenih prema spolu, stupnju obrazovanja, kvalifikacijama, sezonskom radu i radu tijekom godine. Dakle, tim se pokazateljem može mjeriti broj stvorenih radnih mjesta u turizmu i kvaliteta zapošljavanja. Mjeri se na godišnjoj razini i prema djelatnostima, a može se postaviti na nacionalnoj, regionalnoj i lokalnoj razini. Podatci se temelje na službenoj statistici.
Institucionalni stup održivosti	Prisutnost organizacije za upravljanje destinacijom i različitih dionika u njoj (lokalna vlast, turistička privreda, kulturne institucije i dr.)	Pokazatelj je postojanja destinacijske menadžmentske organizacije, uključenosti relevantnih dionika i multidioničkog pristupa upravljanja koji je zbog heterogenosti i složenosti turizma nužan u upravljanju održivim razvojem turizma destinacije. Postojanje destinacijske menadžmentske organizacije i uključenost svih relevantnih dionika destinacije pretpostavka je stvaranju mreže dionika, njihovoj suradnji i razumijevanju te usklađenom postavljanju razvojnih ciljeva. Takav pristup omogućuje zajedničko nastupanje na turističkom tržištu i učinkovitije upravljanje održivim razvojem turizma destinacije. Mjeri se kao postojanje destinacijske menadžmentske organizacije i brojem relevantnih dionika u mreži.
	Postojanje strategije održivog razvoja turizma destinacije	Pokazatelj je strateškog planiranja razvoja turizma destinacije. Postojanje strategije ili plana razvoja turizma preduvjet je održivog razvoja turizma destinacije. Strategija bi trebala biti donesena na više godina, a u njejoj formulaciji i provedbi trebali bi sudjelovati svi relevantni dionici. Strategija bi trebala uključivati ključna područja održivog razvoja, jasno definirane i vremenski ograničene ciljeve, mjere i akcije za njihovu provedbu te pokazatelje za mjerenje i praćenje ostvarenih ciljeva. Strategija bi trebala biti dostupna javnosti. Mjeri se kao broj postavljenih strategija u određenom razdoblju, a dodatno se može napraviti analiza stvarnih učinaka provedene strategije.

Ekološki stup održivosti	Prijevozno sredstvo dolaska turista u destinaciju	Pokazatelj je broja dolaska turista u destinaciju s obzirom na prijevozno sredstvo. Iskazuje se kao udio ili postotak prijevoznog sredstva koji se koristio prilikom dolaska u destinaciju. Neizravno pokazuje pritisak turista na destinaciju, jer dodatna prijevozna sredstva (npr. automobili) dodatno opterećuju destinaciju po pitanju ekološke zagađenosti, prometnih gužvi i sl. Pokazatelj također ocrta tip destinacije i turista u destinaciji, relativne učinke turizma na nacionalni prijevoz te ukazuje na moguće pravce razvoja prometne infrastrukture i mjera zaštite okoliša, stoga ima obilježja pokretača. Podatci se temelje na službenoj statistici i anketiranju turista.
	Potrošnja energije u destinaciji	Pokazatelj je potrošnje energije u destinaciji te time pokazatelj turističkih kretanja i intenzivnosti i pritiska turizma na okoliš u destinaciji. Može se iskazati na razini godine, turističke sezone, mjeseca ili na dnevnoj bazi, a računa se u ukupnom iznosu, po stanovniku i po turistu. Podatci se temelje na službenoj statistici. Ovaj pokazatelj služi za izračun kapaciteta nosivosti destinacije i kapaciteta infrastrukture potrebne za pružanje kvalitetne usluge te ponašanja lokalne zajednice (turističke ponude, stanovnika i drugih) i proekološkog ponašanja turista u destinaciji. Također ukazuje na osviještenost lokalne zajednice o potrebama zaštite i očuvanja okoliša te učinkovito i održivo upravljanje resursima.
	Korištenje energije iz obnovljivih izvora u destinaciji	Pokazatelj je očuvanosti i kvalitete okoliša te proekološkog ponašanja lokalne zajednice usmjerena ublažavanju negativnih učinaka na okoliš. Povezan je s pokazateljima potrošnje energije i ekološkog certificiranja u destinaciji. Ovaj pokazatelj ukazuje na osviještenost lokalne zajednice o potrebama zaštite i očuvanja okoliša te učinkovito i održivo upravljanje resursima. Zbog toga služi i kao učinkovito sredstvo komuniciranja prema turističkom tržištu, posebice prema niši proekološki orijentiranih turista. Može se iskazati na razini godine, turističke sezone, mjeseca ili dnevno, a računa se u ukupnom iznosu, po stanovniku i po turistu. Podatci se temelje na službenoj statistici.
	Potrošnja vode u destinaciji	Pokazatelj je potrošnje vode u destinaciji te time pokazatelj turističkih kretanja i intenzivnosti i pritiska turizma na okoliš u destinaciji. Može se iskazati na razini godine, turističke sezone, mjeseca ili dnevno, a računa se u ukupnom iznosu, po stanovniku i po turistu. Podatci se temelje na službenoj statistici. Ovaj pokazatelj služi za izračun kapaciteta nosivosti destinacije i kapaciteta infrastrukture potrebne za pružanje kvalitetne usluge te ponašanja lokalne zajednice (turističke ponude, stanovnika i drugih) i proekološkog ponašanja turista u destinaciji. Također ukazuje na osviještenost lokalne zajednice o potrebama zaštite i očuvanja okoliša te učinkovito i održivo upravljanje resursima.

Zbrinjavanje otpadnih voda u destinaciji	Pokazatelj je očuvanosti i kvalitete okoliša te proekološkog ponašanja lokalne zajednice usmjerenog ublažavanju negativnih učinaka na okoliš. Povezan je s pokazateljem ekocertificiranja u destinaciji. Ovaj pokazatelj ukazuje na osviještenost lokalne zajednice o potrebama zaštite i očuvanja okoliša te učinkovito i održivo upravljanje resursima. Zbog toga služi i kao učinkovito sredstvo komuniciranja prema turističkom tržištu, posebice prema niži proekološki orijentiranih turista. Može se iskazati razinama ili kategorijama zbrinjavanja temeljem kojih se učinkovito zbrinjavaju otpadne vode u destinaciji. Podatci se temelje na službenoj statistici.
Količina proizvedenog smeća u destinaciji	Pokazatelj je količine proizvedenog smeća u destinaciji te time pokazatelj turističkih kretanja i intenzivnosti i pritiska turizma na okoliš u destinaciji. Može se iskazati na razini godine, turističke sezone, mjeseca ili dnevno, a računa se u ukupnom iznosu, po stanovniku i po turistu. Podatci se temelje na službenoj statistici. Ovaj pokazatelj služi za izračun kapaciteta nosivosti destinacije i kapaciteta infrastrukture potrebne za pružanje kvalitetne usluge te ponašanja lokalne zajednice (turističke ponude, stanovnika i drugih) i proekološkog ponašanja turista u destinaciji. Također ukazuje na osviještenost lokalne zajednice o potrebama zaštite i očuvanja okoliša te učinkovito i održivo upravljanje resursima.
Recikliranje otpada u destinaciji	Pokazatelj je očuvanosti i kvalitete okoliša te proekološkog ponašanja lokalne zajednice usmjerenog ublažavanju negativnih učinaka na okoliš. Povezan je s pokazateljem ekocertificiranja u destinaciji. Ovaj pokazatelj ukazuje na osviještenost lokalne zajednice o potrebama zaštite i očuvanja okoliša te učinkovito i održivo upravljanje resursima. Zbog toga služi i kao učinkovito sredstvo komuniciranja prema turističkom tržištu, posebice prema niži proekološki orijentiranih turista. Može se iskazati razinama ili kategorijama recikliranja temeljem kojih se učinkovito zbrinjava otpad u destinaciji. Podatci se temelje na službenoj statistici.
Kvaliteta vode za piće u destinaciji	Pokazatelj je očuvanosti i kvalitete okoliša te proekološkog ponašanja lokalne zajednice usmjerenog ublažavanju negativnih učinaka na okoliš. Povezan je s pokazateljem ekocertificiranja u destinaciji. Ovaj pokazatelj ukazuje na osviještenost lokalne zajednice o potrebama zaštite i očuvanja okoliša te učinkovito i održivo upravljanje resursima. Zbog toga služi i kao učinkovito sredstvo komuniciranja prema turističkom tržištu, posebice prema niži proekološki orijentiranih turista. Može se iskazati razinama ili kategorijama, odnosno indeksom kvalitete vode u destinaciji. Podatci se temelje na službenoj statistici.
Kvaliteta morske vode u destinaciji	Pokazatelj je očuvanosti i kvalitete okoliša te proekološkog ponašanja lokalne zajednice usmjerenog ublažavanju negativnih učinaka na okoliš. Povezan je s pokazateljem ekološkog certificiranja u destinaciji. Ovaj pokazatelj ukazuje na osviještenost lokalne zajednice o potrebama zaštite i očuvanja okoliša te učinkovito i održivo upravljanje resursima. Zbog toga služi i kao učinkovito sredstvo komuniciranja prema turističkom tržištu, posebice prema niži proekološki orijentiranih turista. Može se iskazati razinama ili kategorijama, odnosno indeksom kvalitete vode u destinaciji. Podatci se temelje na službenoj statistici.

	Kvaliteta zraka u destinaciji	Pokazatelj je očuvanosti i kvalitete okoliša te proekološkog ponašanja lokalne zajednice usmjerenog ublažavanju negativnih učinaka na okoliš. Povezan je s pokazateljem ekološkog certificiranja u destinaciji. Ovaj pokazatelj ukazuje na osviještenost lokalne zajednice o potrebama zaštite i očuvanja okoliša te učinkovito i održivo upravljanje resursima. Zbog toga služi i kao učinkovito sredstvo komuniciranja prema turističkom tržištu, posebice prema niši proekološki orijentiranih turista. Može se iskazati razinama ili kategorijama, odnosno indeksom kvalitete zraka u destinaciji. Podatci se temelje na službenoj statistici.
	Kvaliteta okoliša u destinaciji	Pokazatelj je očuvanosti i kvalitete okoliša te proekološkog ponašanja lokalne zajednice usmjerenog ublažavanju negativnih učinaka na okoliš. Ovo je sintetički pokazatelj jer ujedinjuje različita područja okoliša, poput prirodnog okoliša, kvalitete zraka, voda i tla, smanjivanje buke i drugo. Povezan je s pokazateljem ekološkog certificiranja u destinaciji. Ovaj pokazatelj ukazuje na osviještenost lokalne zajednice o potrebama zaštite i očuvanja okoliša te učinkovito i održivo upravljanje resursima. Zbog toga služi i kao učinkovito sredstvo komuniciranja prema turističkom tržištu, posebice prema niši proekološki orijentiranih turista. Može se iskazati razinama ili kategorijama kvalitete zraka u destinaciji. Podatci se temelje na službenoj statistici.
	Ekocertificirana turistička ponuda u destinaciji	Pokazatelj je implementacije načela i ciljeva koncepta održivog razvoja turizma. Također je pokazatelj društveno odgovornog i ekološkog poslovanja te smanjenog pritiska na okoliš. Dokaz je učinkovitosti upravljanja održivim razvojem turizma destinacije te odražava kvalitetu proizvoda i usluga u destinaciji koja time omogućuje diversificiranost i prepoznatljivost na turističkom tržištu. Mjeri se brojem ekocertifikata i oznaka u destinaciji prema područjima primjene. Podatci se temelje na službenoj statistici.
	Zaštićena prirodna i kulturna područja u destinaciji	Pokazatelj je zaštićenih prirodnih i kulturnih područja u destinaciji te time pokazatelj očuvanosti i kvalitete okoliša. Mjeri se brojem te površinom i udjelom zaštićenih prirodnih i kulturnih područja u ukupnoj površini destinacije na nacionalnoj, regionalnoj i lokalnoj razini. Stoga pokazuje zastupljenost prirodnih i kulturnih područja od iznimne važnosti za okoliš i lokalnu zajednicu. Pokazatelj je implementacije načela i ciljeva koncepta održivog razvoja turizma. Povezan je s pokazateljem ekološkog certificiranja u destinaciji te drugim pokazateljima kvalitete i očuvanosti okoliša. Ovaj pokazatelj ukazuje na osviještenost lokalne zajednice o potrebama zaštite i očuvanja prirodnih i kulturnih područja od iznimne važnosti. Također podrazumijeva učinkovito i održivo upravljanje prirodnim i kulturnim područjima. Podatci se temelje na službenoj statistici.

Izvor: obrada autora prema UNWTO, 1996, 2004; Eurostat, 2006ab; TSG, 2007; European Commission, 2013ab; GSTC, 2013

Kriteriji za odabir općih pokazatelja održivog razvoja turizma korištenih u istraživanju bili su sljedeći:

- Sustave pokazatelja definirale su relevantne i utemeljene organizacije koje se bave turizmom i njegovim održivim razvojem. Osim toga, te organizacije sustavno provode testiranje tih pokazatelja u svrhu dokazivanja njihove relevantnosti, primjenjivosti i svrhovitosti, odnosno mogućnosti prilagodbe, nadopuna i unaprjeđenja. Pregledom literature također je utvrđeno da se navedeni sustavi referiraju u brojnim radovima, a mnogim autorima ti sustavi služe kao polazište ili temelj istraživanja i studija. Isto tako, moguće je utvrditi da se u istraživanjima iz kojih proizlaze novi setovi i sustavi pokazatelja ili sintetički (kompozitni) indeksi za pojedine destinacije, pronalaze pokazatelji koji se također nalaze u odabranim sustavima;
- Nadalje, uvidom u odabrane sustave pokazatelja održivog razvoja turizma zamjetno je da se znatan broj pokazatelja nalazi u svim sustavima, pri čemu su pojedini pokazatelji slično formulirani ili imaju slično značenje. Iz relevantne literature moguće je zaključiti kako se radi o referentnim i relevantnim sustavima pokazatelja koji su temelj mjerenja i praćenja održivog razvoja turizma. Ovime je zadovoljen kriterij učestalosti primjene i zastupljenosti pokazatelja održivog razvoja turizma u istraživanjima. Na temelju odabranih pokazatelja također je moguće utvrditi stupanj razvoja turizma destinacije i njenu konkurentnost (Buhalis, 2000; Dupeyras i MacCallum, 2013);
- Uz ova dva kriterija, odabranim pokazateljima nastojao se zadovoljiti kriterij sveobuhvatnosti održivog razvoja turizma, stoga odabrani kriteriji pokrivaju temeljne stupove održivog razvoja turizma, odnosno društveno-kulturne, ekonomske, ekološke i institucionalne čimbenike. Također, pokazatelji brojčano potpuno i postojano pokrivaju temeljna područja/teme održivog razvoja turizma, te ih je kao takve moguće uključiti u procese odlučivanja i razvojne planove turističke destinacije. Iz toga proizlazi njihova relevantnost u upravljanju održivim razvojem turizma destinacije;
- Odabrani pokazatelji zadovoljavaju kategorije DPSIR modela pokazatelja (*drivers, pressure, state, impact, response*), koji predstavljaju *pokretače, pritiske, stanje, utjecaje i odgovore* upravljanja održivim razvojem turizma destinacije (EEA, 1999, 2003);
- Podatci za odabrane pokazatelje održivog razvoja turizma destinacije mogu se jednostavno sustavno i kontinuirano prikupljati i pratiti;
- Broj odabranih pokazatelja je oko prosjeka broja pokazatelja analiziranih sustava pokazatelja održivog razvoja turizma;

- Pokazatelji pokrivaju i područja održivog urbanog razvoja, o kojima znatno ovisi kvaliteta života građana i doživljaj turista u urbanoj destinaciji.

Dostupnost, pouzdanost, prediktivnost, jasnoća i izvodljivost obilježja su pokazatelja koje navode autori te su odabirom pokazatelja također uvaženi (Choi i Sirakaya, 2006; White et al., 2006abc; Blancas et al., 2010ab, 2016; Tanguay et al., 2010; Kožić i Mikulić, 2011ab; Torres-Delgado i Palomequea, 2014; Vojnović, 2013, 2014; Mascarenhas et al., 2015). Isti autori također navode problem dostupnosti podataka, jer za određene pokazatelje podatci uopće ne postoje ili nisu redoviti, stoga je kriterij dostupnosti podataka u ovom istraživanju djelomično zadovoljen, jer u Hrvatskoj ne postoji službeno i kontinuirano mjerenje i praćenje podataka za većinu odabranih pokazatelja, a to je posebice izraženo na razini urbanih destinacija (gradova). Ovo konstatiraju Kožić i Mikulić (2011ab) i Vojnović (2013, 2014) u svojim istraživanjima provedenim na prostoru Republike Hrvatske. Naime, Agencija za zaštitu okoliša Republike Hrvatske 2008. godine izradila je nacrt nacionalne liste pokazatelja za turizam (AZO, 2008). U svrhu uspostave usporedivog sustava prikupljanja i obrade podataka temeljenog na pokazateljima za planiranje politike zaštite okoliša i održivog razvoja, nacrt je sadržavao 12 pokazatelja turizma. Tih 12 uvršteno je u konačni nacrt nacionalne liste pokazatelja 2009. godine, koji uz turizam pokrivaju četrnaest tematskih područja s ciljem praćenja stanja i promjena okoliša u Hrvatskoj (AZO, 2009). Nacionalna lista pokazatelja tri je puta revidirana (AZO, 2011, 2013, 2014a, 2015), a posljednja lista pokazatelja za turizam sadrži osam pokazatelja (dolasci turista, noćenja turista, udio turista na kružnim putovanjima, broj posjetitelja u Nacionalnim parkovima, intenzitet turizma, turizam i prostor, korištenje vode u turizmu te proizvodnja otpada u stacionarnom turizmu). Prema tim pokazateljima AZO izdaje izvješće o stanju okoliša u RH, kojim je obuhvaćen i turizam. Uvidom u listu pokazatelja i izvješće o stanju okoliša u RH (AZO, 2014b, 2015), vidljivo je da predloženi pokazatelji nisu jasno definirani, niti ravnomjerno ili potpuno pokrivaju sve dimenzije održivosti turizma. Također, podatci se vode na razini države i županija, dok izostaju podatci za gradove. Predložena lista pokazatelja za turizam stoga može biti prijedlog općih pokazatelja razvoja turizma, no nikako se ne može smatrati dosljednim i učinkovitim sustavom za mjerenje i praćenje održivog razvoja turizma u Hrvatskoj.

Što se tiče drugih pokazatelja, važan izvor podataka čini baza podataka i izvješća Državnog zavoda za statistiku Republike Hrvatske (DZS, 2015ab), među kojima se ističu Mjesečna

statistička izvješća, Statistički ljetopisi, Statistička izvješća, Statističke informacije i Priopćenja. U tim publikacijama mogu se pronaći određeni podatci relevantni za održivost turizma, no većina njih odnosi se samo na državu i županiju, dok se samo neki (ukupan broj stanovnika, dolasci i noćenja turista te smještajni kapacitet) vode za gradove. Osim toga, od 1987. godine Institut za turizam kontinuirano provodi istraživanja TOMAS ljetno (izvorno nazvano Touristisches Marktforschungssystem Schweiz koji označuje korištenu metodologiju istraživanja) (Čorak i Marušić, 2009). Ta istraživanja obuhvaćaju sociodemografski profil turista u Hrvatskoj, motivaciju za dolazak u destinaciju, njihova obilježja putovanja i boravka u destinaciji, zadovoljstvo ponudom i potrošnju turista u osamdeset i šest mjesta u sedam obalnih županija (Institut za turizam, 2016). U ovom longitudinalnom istraživanju moguće je pronaći neke relevantne pokazatelje održivosti turizma, poput učestalosti dolaska turista u destinaciju, korišteno prijevozno sredstvo do destinacije, stupanj zadovoljstva turista, duljina boravka turista u destinaciji te prosječna potrošnja turista u destinaciji. Pojedini relevantni podatci također se mogu pronaći u publikacijama Ministarstva zaštite okoliša i prirode te Ministarstva graditeljstva i prostornog uređenja (kvaliteta zraka i voda, količina otpada, emisija CO₂, prostorni planovi i dr.), ali i drugih institucija. Dakle, razvidno je da određeni podatci postoje, no nisu sistematizirani, već se koriste parcijalno i u različitim područjima, što ograničava njihovu funkciju. Iz ove analize moguće je utvrditi da ne postoji jedinstveni, mjerodavni i učinkoviti sustav pokazatelja održivog razvoja turizma Republike Hrvatske.

3.1.4. Nosivi kapacitet održivog razvoja turizma destinacije

Definiranje nosivog kapaciteta ključno je u planiranju i kontroli održivog razvoja turizma destinacije. Nosivi kapacitet je „maksimalni broj turista koji mogu posjetiti destinaciju, a da istovremeno ne uzrokuju degradaciju fizičkog, društveno-kulturnog i gospodarskog okoliša te neprihvatljivo smanjenje kvalitete zadovoljstva turista“ (UNWTO, 1981). Svrha nosivog kapaciteta postavljanje je gornje kritične granice ili optimalnog okvira turističkog razvoja i upotrebe resursa u funkciji turizma s ciljem prevencije, sprječavanja i/ili ublažavanja negativnih učinaka razvoja turizma (UNWTO, 1998: 172). Nosivi kapacitet zbog toga ima funkciju mehanizma postavljanja standarda održivog razvoja turizma. S te perspektive također podrazumijeva metodu ili sredstvo postizanja razvojnih ciljeva. Nosivi kapacitet vezan je uz Butlerov (1980) model životnog ciklusa destinacije, jer destinacija u svome razvoju dolazi do kritične točke prihvatnog kapaciteta, pa ovisno o njenom prelasku može preći u fazu pomlađivanja ili opadanja ili se kretati između tih raspona. Tijekom razvoja destinacije

regulacije i intervencije su nužne, a moguće su planiranjem i održivim upravljanjem resursima, pri čemu se metoda prihvatnog kapaciteta koristi u vidu sprječavanja prelaska postavljene kritične granice društveno-gospodarskog i ekološkog prihvatnog kapaciteta destinacije, jer se turizam ne može nekontrolirano razvijati a da ne uzrokuje i određene nepovratne štete. Navaro Jurado i suradnici (2013) pronalaze tri pristupa razumijevanju definiranja prihvatnog kapaciteta destinacije. Prije svega, cilj je prihvatnog kapaciteta očuvanje i zaštita resursa uvođenjem ograničenja i mjerljivih ciljeva. S druge strane, destinacije svojim proizvodima, tehnološkim dostignućima i drugim elementima moraju biti prilagodljive dinamičnim promjenama na tržištu, stoga je prihvatni kapacitet prilagodljiv i relativno podređen razvoju. Konačno, destinaciju čine mnogobrojni dionici čije je interese i ciljeve potrebno uskladiti, pa se prihvatni kapacitet koristi kao sredstvo pregovaranja i postizanja kompromisa. No osim dogovora dionika, ključnu ulogu ima vlast, koja uključivanjem različitih kategorija nosivog kapaciteta u razvojne planove i primjenom institucionalnih instrumenata može utjecati na implementaciju prihvatnog kapaciteta u destinaciji (European Commission, 2001a).

Ne postoji „magični broj“ ili jedinstveno primjenjivi nosivi kapacitet (Navaro Jurado et al., 2013), jer ovisi o različitim čimbenicima, ponajviše o tipu i karakteristikama turista (spol, stupanj obrazovanja, društveno-ekonomski status, motivi turista i stil) s jedne strane, te obilježjima destinacije (posebnosti prostora i područja, društveno-gospodarsko okruženje, ponašanje lokalnog stanovništva i sl.) s druge strane (McCool i Lime, 2001; Jovičić i Dragin, 2008). Prema tome, kapacitet je usmjeren na ostvarenje zadovoljstva turista i lokalne zajednice. U ovoj činjenici McCool i Lime (2001) pronalaze temeljnu kritiku koncepta nosivog kapaciteta. Naime, postavlja se pitanje tko i kako određuje nosivi kapacitet, odnosno koliko je nešto dovoljno ili previše, te koji su uvjeti primjereni ili prihvatljivi. Isti autori dodatno argumentiraju da su istraživanja previše usmjerena na pronalazak brojčanih vrijednosti, umjesto rješavanja realnih praktičnih problema, usmjeravanjem na resurse i odgovarajuće uvjete u različitim okruženjima. Ilustrativno, veća se pozornost posvećuje broju turista koji destinacija može podržati, nego socijalnim i biološkim uvjetima koji su poželjni ili primjereni destinaciji. González-Guerrero i suradnici (2016) ističu kako kritike i nedostatke koncepta nosivog kapaciteta ne treba odbaciti, naprotiv, one ukazuju na moguće pogreške i doprinose razumijevanju praktične svrhe nosivog kapaciteta. S tog aspekta nosivi kapacitet može biti koristan upravljački alat, a isti autori u primjeni pronalaze šest alternativnih metoda

namijenjenih upravljanju i kontroliranju negativnih učinaka razvoja turizma. Te metode znatno konkuriraju metodi nosivog kapaciteta, među kojima se posebice ističu metode *Granica prihvatljive promjene (Limits of Acceptable Change – LAC)* i *Model optimalnog upravljanja turizmom (Tourism Optimization Management Model – TOMM)*.

Zbog ovisnosti o različitim čimbenicima, ali i mogućih prilagodbi i promjena, granicu prihvatnog kapaciteta destinacije praktično je vrlo teško procijeniti, stoga zahtijeva kontinuirano praćenje objektivnih pokazatelja i subjektivnu procjenu stručnjaka te postavljanje u svakom stupnju turističkog razvoja destinacije i za svaki tip destinacije (UNWTO, 1998). Usprkos složenosti procjene prihvatnog kapaciteta destinacije, sami izračuni su jednostavniji, posebice izračun opterećenosti prostora, iako izračuni također uključuju određene procjene. Za ilustraciju, među modelima za izračun opterećenosti prostora valja istaknuti Stanev model fizičkog kapaciteta nosivosti, koji računa maksimalan kapacitet nosivosti prostora za turističke neaktivne i nenaseljene prostore na temelju ukupne površine prostora, korektivnog faktora (geomorfoloških, hidroloških, vegetacijskih i drugih obilježja) i nužne standardne površine po m² po korisniku (Vukonić, 2001: 109). Iako je vidljiva jednostavnost primjene ovoga modela, on sadrži procjenu posebnosti prostora temeljem koje se određuje korektivni faktor te procjenu nužne površine koji bi svaki korisnik trebao uživati. Dakle, iako je izračun jasan, procjene i zahtjevi koji se stavljaju pred prihvatni kapacitet ovise o ljudskom čimbeniku i politici razvoja turizma, odnosno željenim razmjerima razvoja turizma u pojedinoj destinaciji. Zbog razvoja turizma, negativni su učinci posebno vidljivi na fizičkom okolišu, jer se izgradnjom kapaciteta gube prirodna područja, a neprimjerena arhitektonska rješenja dodatno narušavaju ambijent. Ovo može dovesti do saturacije ili (pre)zasićenosti izgrađenim fizičkim kapacitetima i brojem turista u destinaciji, što stvara dodatne ekološke i društveno-gospodarske probleme. Istovremeno, destinacija zbog toga postaje manje atraktivna, opada joj potražnja i konkurentnost. Stoga je nužno planirati umjereni razvoj, usmjeren ravnoteži temeljnih stupova razvoja i određen granicom prihvatnog kapaciteta, pri čemu se pokazatelji koriste za praćenje i kontrolu ostvarenih razvojnih ciljeva i dosezanja nosivog kapaciteta. Europska komisija (2001a) navodi određene institucionalne instrumente koji osiguravaju tako definirano upravljanje razvojem:

- prostorno planiranje i planiranje namjene prostora – usmjereno sustavnom i planskom razvoju, posebno gradova i povijesnih gradskih jezgri, obalnih područja, otoka i zaštićenih područja,

- zoniranje – regulacija namjene i intenziteta upotrebe prostora/područja; ova je mjera usmjerena na očuvanje i zaštitu okoliša te kontrolu turističkog razvoja i aktivnosti, koje ujedno reguliraju društveno-gospodarske pritiske; u upotrebi je najčešće zoniranje prema osjetljivosti i vrijednosti prostora/područja,
- ograničavanje slobodnog pristupa – naplata ulaska u određena područja, zone i objekte radi njihova očuvanja i zaštite,
- ograničavanje provođenja određenih aktivnosti – cilj im je regulirati aktivnosti neprimjerene području na kojem se regulacija provodi i aktivnosti koje stvaraju neželjene učinke na okoliš,
- certificiranje ili dobivanje ekološke oznake – označuje implementaciju načela održivog razvoja u poslovanju subjekata javnog i privatnog sektora,
- koncentracija ili raspršenost razvojnih pritisaka i turističkih aktivnosti – podrazumijeva koncentriranje turističkog razvoja i aktivnosti u jedno područje uz izuzeće ostalih ili relativno ravnomjernu raspršenost turističkog razvoja i pripadajućih aktivnosti,
- regulacija cijenom – postavljanje različite visine cijene konzumacije posebnih područja, usmjereno regulaciji i ograničavanju turističkih aktivnosti u osjetljivim i zaštićenim područjima koja se svakako žele očuvati i zaštititi,
- porezi – integrirani su u cijenu konzumacije proizvoda i usluga, namijenjeni su regulaciji eksternalija uzrokovanih turističkim aktivnostima, a plaćaju ih turisti i gospodarski subjekti.

Osim ovih, uglavnom najvažnijih instrumenata, koriste se i sljedeće metode: *cost-benefit* analize u pojedinim fazama životnog ciklusa destinacije, financijski poticaji kojima se usmjeravaju investicije u određena područja ili djelatnosti, definiranje arhitektonskih standarda u posebnim i jedinstvenim područjima, ograničavanje broja posjetitelja, ograničavanje vremena posjeta, ograničavanje vremena zadržavanja i pristupa pojedinim dijelovima područja, ograničavanje veličine grupe i rezervacija grupnog posjeta, edukacija posjetitelja usmjerena promjeni njihova ponašanja, upotreba promotivnih i edukativnih materijala o razlozima poduzimanja konkretnih akcija, videonadzori, zaštitne ograde, alarmi, premještanje infrastrukture na pogodnije mjesto i dr. (European Commission, 2001a; Antolović et al., 2009).

Kapacitet nosivosti ima određenu i nepromjenjivu granicu razvoja, odnosno prag pri kojem turizam može apsorbirati promjene, a najčešće izražava maksimalan broj posjetitelja koje neko područje može primiti a da se pri tome ne ugrozi okoliš i smanji zadovoljstvo posjetitelja (Liu, 2003). Iako je brojčane vrijednosti relativno lako utvrditi, realni kapacitet nosivosti mora biti primjeren uvjetima prostora. McCool i Lime (2001) ovo pojašnjavaju činjenicom da ne postoji urođeni kapacitet nosivosti nekog prostora, jer svaki prostor ima višestruki kapacitet nosivosti ovisno o artikuliranim ciljevima. Farrell i Twining-Ward (2004) navode kako je nosivi kapacitet potrebno neprestano revidirati s obzirom na područje, lokalnu zajednicu i njihove preferencije, promjene u ponašanju turista, sezonalnost i drugo, pa se može govoriti o prilagodljivom kapacitetu nosivosti koji se revidira i integrira u politike razvoja, koje se također revidiraju. Sukladno s temeljnim kategorijama nosivog kapaciteta pronađenim u literaturi, Liu (2003) pojašnjava kako se iste kategorije mogu preslikati u turističku destinaciju, pa je tako moguće definirati fizički, ekološki, psihološki, društveni i ekonomski kapacitet nosivosti destinacije.

Metodologija Mediteranskog akcijskog plana za okoliš uz temeljne kategorije nosivog kapaciteta sugerira dodatno korištenje političkih i infrastrukturnih kategorija, te analizu nekoliko različitih scenarija prije konačne procjene i definiranja nosivog kapaciteta (PAP/RAC, 1999). Scenariji ukazuju na mogućí tijekom razvoja, u rasponu od razvoja bez ikakvih restrikcija i kontrole do potpuno kontroliranog održivog razvoja, a cilj im je utvrditi najrealniju varijantu. Ti scenariji u stvarnosti prikazuju slabu i jaku održivost (Navaro Jurado et al., 2012). Istovremeno, nosivi kapacitet utvrđuje se za cjelokupnu destinaciju i/ili posebne usluge i kapacitete, a ovisno o prirodnim i društveno-ekološkim obilježjima destinacije, variraju pristupi procjene nosivog kapaciteta (Jovičić i Dragin, 2008). Studije o utvrđivanju nosivog kapaciteta provedene na Mediteranu, utvrdile su kako učinkovitost procjene nosivog kapaciteta ovisi o veličini destinacije, stupnju razvoja destinacije, političko-institucionalnim uvjetima i intenzivnoj participaciji svih dionika, posebice lokalnog stanovništva (PAP/RAC, 2003).

Europska komisija (2001a) sugerira da je pokazatelje održivog razvoja destinacije moguće točno postaviti prema definiranim kategorijama kapaciteta nosivosti koje se žele regulirati. Sukladno s tim mogu se koristiti fizičko-ekološki, sociodemografski i političko-ekonomski

pokazatelji kapaciteta nosivosti. U okviru toga, Coccossis i Mexa (2004) predlažu pokazatelje nosivog kapaciteta koji se mogu primijeniti u destinaciji:

- fizičko-ekološki pokazatelji nosivog kapaciteta – prirodno okruženje, bioraznolikost, kvaliteta zraka i vode, upravljanje energijom i otpadom, kulturna baština, turistička infrastruktura, upravljanje prostorom i prirodnim područjima, prometna infrastruktura i buka;
- sociodemografski pokazatelji nosivog kapaciteta – demografija, turistička kretanja, zaposlenost, društveno ponašanje, kvaliteta zdravlja, razina sigurnosti i psihološke percepcije;
- političko-ekonomski pokazatelji nosivog kapaciteta – prihodi od turizma, investicije, zaposlenost, javna potrošnja i politika razvoja turizma.

Neki od često korištenih pokazatelja nosivog kapaciteta destinacije su turistički intenzitet (broj turističkih noćenja prema broju stanovnika, broj noćenja prema vrstama smještajnih objekata i njihova iskorištenost, broj kreveta na 1.000 stanovnika, broj kreveta po km² i dr.), turistička gustoća (broj turističkih noćenja prema površini destinacije, broj korisnika prema površini plaže i dr.), snošljivost između lokalnog stanovništva i turista, „vrijednost za novac“ proizvoda i usluga u destinaciji i drugi pokazatelji (Vukonić, 2001). UNWTO (2004) uviđa prikladnost nosivog kapaciteta u upravljanju održivim razvojem posebnih područja, poput područja s bogatom prirodnom baštinom, zaštićenih prirodnih područja i otoka, iako je pozitivan utjecaj njegove primjene vidljiv u svim područjima turizma. Uz područja s bogatom prirodnom baštinom vežu se rekreativne aktivnosti na otvorenome. U literaturi se stoga spominje i rekreativni nosivi kapacitet, na koji se primjenjuje opća definicija nosivog kapaciteta destinacije, u okviru kojega UNWTO (2004) razlikuje tri sastavna dijela: 1) fizički nosivi kapacitet – prikladnost područja na kojemu se provode rekreativne aktivnosti, 2) realni nosivi kapacitet – odnosi se na utvrđivanje fizičko-ekološkog i društveno-kulturnog nosivog kapaciteta područja i 3) dozvoljeni nosivi kapacitet – proizlazi iz političko-ekonomskih uvjeta koji reguliraju područje za rekreaciju. Kombinacijom ovih triju kategorija moguće je utvrditi nosivi kapacitet prostora i vremena odvijanja turističkih aktivnosti u destinaciji.

Naposljetku, moguće je utvrditi da je definiranje nosivog kapaciteta turističke destinacije ključno u upravljanju njezinim razvojem. Isto tako, o kapacitetu nosivosti ovise potencijalni negativni ekološki, društveno-kulturni i ekonomski učinci turizma. Ovo je posebno važno u

urbanim turističkim destinacijama zbog njihovih obilježja i intenzivnijih turističkih aktivnosti. Nosivi kapacitet destinacije stoga je nužno uključiti u strategije razvoja turizma destinacije, pri čemu mjerodavne institucije moraju strogo regulirati njegovu provedbu. Sukladno s fizičkim i drugim pokazateljima, regulacija je moguća definiranjem različitih standarda kvalitete. Iako je izračun nosivog kapaciteta relativno jednostavan, ovisi o ljudskom čimbeniku i procjeni s obzirom na obilježja destinacije, prostor, tip turista, vrijeme zadržavanja i druge parametre. Stoga nosivi kapacitet mora biti kompromisno postavljen sukladno s razvojnim ciljevima destinacije. Budući da uključuje različite čimbenike i elemente o kojima ovisi razvoj turizma destinacije, nosivi kapacitet može biti postavljen kao sintetički pokazatelj usmjeren praćenju stanja te kontroli resursa i aktivnosti. Nosivi kapacitet usmjeren je ponajviše na kvantificirane podatke, međutim, očita je njegova svrha i korisnost kao upravljačkog instrumenta. Održivi razvoj turizma destinacije stoga je moguće jedino ostvariti u okvirima nosivog kapaciteta resursno-atraksijske osnove turizma.

3.1.5. Istraživanja vezana uz pokazatelje održivog razvoja turističkih destinacija

Razdoblje razvoja metodologija i sustava pokazatelja obilježeno je namjerom da se izgradi jedinstveni, univerzalni i usporedivi sustav praćenja i mjerenja održivog razvoja turizma. To je razdoblje također obilježeno različitim istraživanjima i studijama usmjerenim preispitivanju postojećih i postavljanju novih sustava pokazatelja. Netom prije izdavanja drugog priručnika UNWTO-a, grupa *Network Evolution for Sustainable Tourism (NEST)* provela je projekt u svrhu razvoja pokazatelja i kriterija mjerenja održivog turizma u skandinavskim državama (Weaver, 2006: 36). U istom razdoblju testirani su temeljni pokazatelji iz prvog priručnika UNWTO-a na Novom Zelandu, Costa Rici i u nekim europskim destinacijama, prilikom čega su dionici turističkih destinacija ocjenjivali važnost temeljnih pokazatelja (Dymond, 1997; Coccossis et al., 2001; Cottrel i Duim, 2003). Sofisticiranijom metodom koristio se Miller (2001) koji je angažirao stručnjake iz akademske zajednice, uključivši ih u Delphi metodu³ tijekom koje su preispitivana načela održivog razvoja turizma i vrednovani određeni pokazatelji. To je napravio u okviru projekta kojemu je bio cilj definirati posebne pokazatelje

³ *Metoda Delphi* je metoda grupnog rješavanja problema. Temelji se na grupnom odlučivanju, pri čemu stručnjaci u nekoliko koraka (krugova) iznose svoje prijedloge i usklađuju konačno rješenje. Koristi se kako bi se izbjegao utjecaj dominantne osobe, odnosno kako bi se postigla neutralnost donositelja odluke i veća razina stručnosti.

održivog razvoja turizma, koji će turistima koristiti prilikom odabira destinacije. Metodom Delphi koristili su se Choi i Sirakaya (2006), a uz pomoć panel-rasprave 36 stručnjaka iz akademske zajednice i praktičara iz turizma postavilo je okvir s ukupno 125 pokazatelja (politički, društveni, ekonomski, ekološki, tehnološki i kulturni) za mjerenje lokalnog razvoja turizma ili turizma lokalne zajednice (*Community tourism development – CTD*), a koji služe kao polazište u osmišljavanju sustava indikatora održivog razvoja turizma na lokalnoj i regionalnoj razini. U Škotskoj se problematikom odabira indikatora i mjerenja održivog razvoja bavio Institut Macaulay . U okviru projekta formulacije i provedbe razvojnog plana destinacije, u trima je dokumentima dan pregled literature pokazatelja, na temelju koje je predložen set pokazatelja održivog razvoja turizma koji su vrednovali dionici destinacije (White et al., 2006abc). Tijekom prostornog planiranja u portugalskoj obalnoj regiji Algarve, različiti dionici putem fokus-grupa i radionica ocjenjivali su predloženih 49 pokazatelja, od kojih je primjenom Monte Carlo simulacije⁴ i senzitivne analize odabrano samo 15 relevantnih pokazatelja (Mascarenhas et al., 2015). Ovo su samo neka od provedenih istraživanja, dok je pregled drugih predmeta i rezultata istraživanja iz područja korištenja pokazatelja održivog razvoja turizma kronološki dan u *Tablici 22*.

Primjena pokazatelja održivog razvoja turizma složen je proces i pod utjecajem različitih čimbenika, stoga je ovu problematiku potrebno razmatrati s aspekta različitih vrsta destinacija i destinacija na različitom stupnju turističkog razvoja. To znači da se mjerenje i praćenje održivog razvoja turizma putem pokazatelja mora provoditi na različitom stupnju turističkog razvoja destinacije. Blancas i suradnici (2010a) navode kako su međunarodna istraživanja vezana uz pokazatelje bila više usmjerena na destinacije u razvoju, dok je manje pozornosti posvećeno mjerenju pokazatelja i njihove primjene u utemeljenim, odnosno razvijenim destinacijama. Ko (2005) je vrlo kritičan i smatra da su istraživanja vezana uz pokazatelje održivog razvoja ponajviše deskriptivna, temeljena na kvalitativnim podacima, bez konkretnih praktičnih zaključaka i metodoloških rješenja. Analizom dvanaest različitih

⁴ *Senzitivna analiza ili analiza osjetljivosti* pokazuje koliko je neko rješenje osjetljivo ako se mijenjaju određene ulazne varijable. Temeljna pretpostavka analize je da su sve varijable osim jedne konstantne, pri čemu se vrijednost ispitivane varijable mijenja (Van Horne i Wachowicz, 2014). *Monte Carlo* je algoritamska metoda koja se koristi u simulaciji rješavanja problema temeljenog na velikom broju slučajnih brojeva i promatranja udjela tih brojeva koji pokazuje željena svojstva. Rezultat analize Monte Carlo su svi mogući ishodi te vjerojatnosti pojavljivanja svakog od tih ishoda. Na temelju metode Monte Carlo moguće je provesti senzitivnu analizu (Crnjac Milić i Masle, 2013).

studija, Ko utvrđuje da prosudbe proizlaze iz malog broja pokazatelja održivog razvoja i temelje se na subjektivnoj procjeni autora bez participacije dionika, procedure izračuna nisu prikazane, pokazatelji nisu postavljeni u ljestvici, pa se održivost destinacija ne može stupnjavati, a nisu postavljeni ni mogući scenariji u budućnosti. Rametsteiner i suradnici (2011) još su kritičniji i ističu kako problem primjene pokazatelja održivog razvoja nije tehničke, već političke naravi. Naime, koncept je sam po sebi normativan, a pokazatelji su u rukama pojedinaca, najčešće stručnjaka, koji odlučuju o području njihove primjene, pa temeljem tehničkih podataka postavljaju politički usmjerene norme. Navedeno pojašnjava neuspjeh akademske zajednice da razvije i implementira jedinstveni sustav pokazatelja održivog razvoja, jer nije moguće da znanstvenici nemaju dovoljno znanja, već je ono pod snažnim utjecajem politike.

Pokazatelji održivog razvoja turizma ključan su dio planiranja i kontrole razvoja destinacije. Stoga Ko (2005) ističe potrebu uključenosti svih dionika destinacije u cijeli proces primjene pokazatelja, od razvoja i implementacije do njihova vrednovanja. S ovime se slažu Choi i Sirakaya (2006), te navode da je navedeno posebno važno u implementaciji pokazatelja u lokalnim zajednicama. Hunter (1997) pojašnjava kako sadržaj i prioritete pokazatelja u stvarnosti ocrtavaju potrebe dionika uključenih u proces. UNWTO (1998: 98) ističe temeljnu ulogu javnog sektora, a to je kreiranje i provedba razvojnih politika, pri čemu mora osigurati osnovnu infrastrukturu, postavljati administrativne standarde u turističkom poslovanju te regulirati i poticati aktivnosti privatnog sektora. Lozano-Oyola (2012) se slažu s UNWTO-om, no ističu da im je za to potrebna podrška i povjerenje privatnog i sektora te civilnog društva, prihvaćanjem i provođenjem institucionalnih instrumenata. U tu svrhu potrebno je provoditi različite edukativne programe, kako bi se podigla svijest i unaprijedila znanja svih dionika. Upravljačke bi strukture pri tome trebale raspolagati znanjima potrebnim u planiranju, prikupljanju i analizi potrebnih podataka, metodama kontrole i mjerenja planiranih akcija i ciljeva. Zbog toga u razvoju i implementaciji pokazatelja održivog razvoja turizma često sudjeluju stručnjaci i koriste se sofisticirane metode, ali istovremeno su u ovaj proces uključeni zainteresirani dionici destinacije, koji svojim praktičnim iskustvima doprinose uspješnosti provedbe (Mascarenhas et al., 2015). Taj proces zahtijeva uključivanje različitih metoda za prikupljanje informacija, poput radnih sastanaka, radionica, fokus-grupa, intervjua, panel-rasprava i anketnih upitnika, te složenih analitičkih i deskriptivnih metoda za obradu informacija. Svakako, razvoj, odabir, implementacija i vrednovanje pokazatelja održivog

razvoja složen je interdisciplinarni, multidionički i višefazni proces (Torres-Delgado i Saarinen, 2014).

Tablica 22. Predmeti i rezultati istraživanja iz područja korištenja pokazatelja održivog razvoja turizma

Autori	Predmet istraživanja	Rezultati istraživanja
Farsari i Prastacos, 2001ab	Definiranje sustava pokazatelja održivog razvoja turizma prema određenim područjima za već utemeljene turistički razvijene destinacije Mediterana. Ti sustavi su se nakon toga testirali u Grčkoj.	Prema postojećim metodologijama i posebnostima Mediterana, predloženi su opći sustav pokazatelja održivosti, pokazatelji ekološke održivosti, marketinškog planiranja, uključenosti lokalnog stanovništva u turizam, ekonomske koristi i obrazovanja za već utemeljene mediteranske destinacije. U Grčkoj su ovi sustavi testirani pri čemu je utvrđeno da većina podataka za mjerenje nedostaje, a određeni su podatci nevaljani.
Miller, 2001	Preispitivanje načela i vrednovanje pokazatelja metodom Delphi, uključivanjem 74 stručnjaka koji su objavljivali radove (na temu održivosti u turizmu) u referentnim znanstvenim turističkim časopisima.	Nakon dva kruga panel-rasprave i vrednovanja važnosti pokazatelja, utvrđena je znatna razlika u poimanju održivog razvoja turizma, te u tom kontekstu i pripadajućih pokazatelja. Općenito je slaganje da ključnu ulogu o održivom razvoju turizma ima nacionalna i lokalna vlast.
Hughes, 2002	Konceptualizacija sustava pokazatelja ekološke održivosti turizma.	Postavljena su tri okvira pokazatelja ekološke održivosti: <i>idealni set</i> koji mjeri stanje i utjecaj ljudskog djelovanja na okoliš prema konceptu nosivog kapaciteta, <i>umjereni set</i> koji daje praktične podatke o stanju na nacionalnoj i regionalnoj razini kao podrške upravljanju, te <i>minimalni set</i> koji nije jasno definiran, jer omogućuje uključivanje mnogih ekoloških pokazatelja.
Twining-Ward i Butler, 2002	Studija prikazuje proces razvoja pokazatelja održivog razvoja turizma na otoku Samoa.	Participacijom relevantnih dionika otoka Samoa, razvijen je sustav pokazatelja održivog razvoja turizma prema cijevima razvojnog plana turizma otoka.
Choi i Sirakaya, 2006	Razvijanje sustava pokazatelja <i>community tourism development (CTD)</i> metodom Delphi, uključivanjem 38 stručnjaka koji su objavljivali radove (na temu održivosti u turizmu) u referentnim znanstvenim turističkim časopisima i praktičara u turizmu.	Nakon tri kruga panel-rasprave i vrednovanja važnosti pokazatelja, definiran je sustav od 125 pokazatelja – politički (32), društveni (28), ekološki (25), ekonomski (24), tehnološki (3) i kulturni (13), za praćenje i mjerenje razvoja turizma lokalnih zajednica, a koji može služiti kao polazište za mjerenje održivog razvoja turizma na lokalnoj i regionalnoj razini.
White et al., 2006abc	Tri rada Instituta Macaulay istražuju problematiku turizma u okviru koncepta održivog razvoja, a na temelju pregleda i analize postojećih metodologija i pokazatelja predlažu pokazatelje koje dionici nacionalnog parka vrednuju.	Prema postojećim metodologijama i sustavima pokazatelja (UN, UNWTO, OECD, EEA i dr.) predložen je sustav pokazatelja primjeren zaštićenim područjima koji dionici nacionalnog parka putem intervjua različito vrednuju i predlažu dodatne pokazatelje, koji će s obzirom na ocjenjenu relevantnost, u konačnici biti implementirani u plan razvoja parka.
Schianetz i Kavanagh, 2008	Na temelju postavljenih kriterija predložen je sustav pokazatelja koji je testiran među dionicima jedne australske regije.	Važnost predloženog sustava pokazatelja vrednovali su dionici australske regije, pri čemu je sustav od 26 pokazatelja smanjen na 18

		relevantnih pokazatelja održivog razvoja turizma.
Cernat i Gourdon, 2007, 2012	Razvijeni metodološki okvir (<i>Sustainable Tourism Banchmarking Tool – STBT</i>) za usporedbu ostvarenog stupnja održivosti turizma destinacija testiran je u trima azijskim destinacijama (Indonezija, Malezija i Tajland).	Rezultati su pokazali korisnost metodologije u utvrđivanju problema održivosti s kojima se destinacije susreću. Utvrđeno je kako slične turističke aktivnosti dovode do različitog stupnja napretka u održivom razvoju turizma pojedinih destinacija, odnosno kako ostvaruju različite gospodarske i društveno-ekološke učinke.
Moore i Polley, 2007	Istraživanje percepcija i stajališta o potrebnim standardima ekološke održivosti provedeno na turistima zaštićenog područja Australije.	Istraživanjem putem anketnog upitnika utvrđeni su potrebni standardi i pokazatelji ekološke održivosti zaštićenog područja Australije, koji služe kao ulazne informacije prilikom planiranja i upravljanja zaštićenim područjem.
Fernández i Rivero, 2009	Razvoj kompozitnog indeksa na temelju postojećih sustava (WTTC, ESI, WEF), njegovo testiranje i usporedba rezultata s postojećim sustavima. Testiranje i usporedba je provedena na različitim španjolskim destinacijama.	Testiranjem razvijenog kompozitnog indeksa dobiveni rezultati uspoređeni su s rezultatima primjene postojećih sustava, čime je dokazano da je kompozitni indeks primjereniji, jer omogućuje kvalitetniju usporedbu ostvarenog stupnja održivog razvoja različitih destinacija. Nedostatak potrebnih podataka navodi se kao problem, zbog čega se pojedini pokazatelji moraju isključiti iz usporedbe, što iskrivljuje cjeloviti pregled stanja.
Blancas et al., 2010a	Prema jasno definiranim kriterijima, odabrani su relevantni pokazatelji koji su korištenjem agregirane multivarijatne analize grupirani u kompozitni indeks.	Kreiran je kompozitni indeks od 32 pokazatelja, temeljem kojega je izmjeren stupanj održivog razvoja obalnih španjolskih destinacija i provedena njihova usporedna analiza.
Blancas et al., 2010b	Prema jasno definiranim kriterijima, odabrani su relevantni pokazatelji koji su korištenjem agregirane multivarijatne analize grupirani u kompozitni indeks.	Kreiran je ciljno programirani sintetički kompozitni indeks od 88 pokazatelja, temeljem kojega je izmjeren stupanj održivog razvoja 14 obalnih regija španjolske pokrajine Andaluzija i provedena njihova usporedna analiza.
Castellani i Sala, 2010	Kreiranje i vrednovanje kompozitnog Sustainable Performance Indeksa (SPI) među dionicima zaštićenih područja unutrašnjosti Italije, u svrhu formulirane strateških razvojnih dokumenata.	Koristeći metodologiju Europske federacije <i>Povelja za održivi turizam u zaštićenim područjima</i> , kreiran je kompozitni indeks s 20 pokazatelja koji su dionici vrednovali. Primijenjena metodologija pokazala je određene nedostatke, no svakako je ukazala na različitu percepciju važnosti pokazatelja među dionicima koje potrebno integrirati u strategije razvoja.
Velázquez, 2010	Vrednovanje i razvoj kompozitnog <i>Sustainable Performance Indeksa (SPI)</i> na temelju postojećih sustava u radovima (UNWTO, Miller, Choi i Sirakaya, Ko).	Primjerenom metodologijom odabran je sustav pokazatelja koji tvori kompozitni indeks. Na državama OECD-a taj je kompozitni indeks testiran, čime su dobiveni potrebni podatci za usporedbu održivog razvoja turizma.
Blancas et al., 2011	Na temelju postojećih sustava pokazatelja (UNWTO, GSTC i dr.) predložen je sustav od 87 pokazatelja za planiranje razvoja ruralnog turizma u utemeljenim turistički razvijenim destinacijama španjolske pokrajine Andaluzije.	Korištenjem sekundarnih podataka i usporedbom sustava pokazatelja stanja, prema ekološkoj i društveno-gospodarskoj dimenziji identificirane su prednosti i ograničenja razvoja ruralnog turizma pojedinih destinacija. Kao rezultat, definirane su četiri različite kategorije (zone) ruralnih područja, s polazišnim stanjem čiji razvoj se može usmjeriti prema željenim ciljevima.
Kozić i Mikulić, 2011ab	Ispitivanje mogućnosti uspostave sustava pokazatelja održivog razvoja turizma u Hrvatskoj, pregledom međunarodnih okvira i analizom stanja u Hrvatskoj. Razvijanje kompozitnog sustava održivog razvoja turizma hrvatskih obalnih destinacija (županija) na temelju	Ograničenja proizlaze iz nedostatka podataka za mjerenje u Hrvatskoj, dok se prednosti uspostave sustava očituju kroz mogućnost kontinuiranog praćenja i ocjene stanja u turizmu, pregleda mogućnosti i ograničenja razvoja, usporedbe s drugim destinacijama i državama te pružanja podrške planiranju i odlučivanju. Na temelju

	postojećih sustava (UNWTO, OECD, Eurostat, EEA i TSG).	postojećih sustava, postavljenih kriterija i dostupnih podataka kreiran je kompozitni indeks od 31 pokazatelja te su izračunati i uspoređeni podatci za sedam obalnih hrvatskih županija.
Lozano-Oyola et al., 2012	Prema OECD-ovoj metodologiji i sustavu pokazatelja održivog razvoja, a na temelju stajališta i procjene stručnjaka predložen je i testiran kompozitni indeks sastavljen od 87 pokazatelja.	Važnost utjecaja pojedinih pokazatelja ocjenjivali su menadžeri u destinacijama s razvijenim kulturnim turizmom u španjolskoj pokrajini Andaluziji. Rezultati su identificirali probleme i potrebne prevencije u destinacijama, definirali ciljeve i utvrdili korektivne mjere koje je potrebno provesti.
Rajaonson i Tanguay, 2012	Početna baza od 507 pokazatelja vrednovana je na temelju postavljenih sedam kriterija, pri čemu je definiran sustav od 20 pokazatelja. Taj je sustav testiran na dvjema kanadskim pokrajinama.	Dionici dviju kanadskih pokrajina (destinacije) prema kriterijima i ciljevima turističkih razvojnih planova tih destinacija vrednovali su važnost pokazatelja sustava. Rezultati nisu pokazali bitne razlike u važnosti pokazatelja između destinacija, no utvrđen je nedostatak podataka za mjerenje.
Rio i Nunes, 2012	Razvoj pokazatelja održivog razvoja turizma u ruralnom području jedne ukrajinske regije.	Metodom Delphi i metodom anketnog upitnika u kojima su sudjelovali različiti dionici ruralnog područja ukrajinske regije, iskazani su stavovi i percepcije o održivosti turizma, prilikom čega je predložen sustav od 36 pokazatelja održivosti ruralnog turizma toga područja.
Tanguay et al., 2013	Temeljem metodologije UNWTO-a i 11 istraživanja stvorena je baza od 507 pokazatelja.	Početna baza pokazatelja vrednovana je na temelju postavljenih sedam kriterija, pri čemu je definiran sustav od 20 pokazatelja, koji sa znanstvenog i političkog aspekta potpuno zadovoljava ključna pitanja održivog razvoja turizma.
Blancas et al., 2015	Razvoj kompozitnog indeksa održivog razvoja turizma za države Europske unije na temelju panel-rasprave i vrednovanja važnosti pokazatelja 57 stručnjaka iz akademske zajednice (objavili barem jedan rad u referentnim časopisima iz održivog turizma).	Izračuni za 28 država članica Europske unije utvrdili su da najveći indeks imaju države s dužom turističkom tradicijom, među kojim se ističu redom Francuska, Italija, Norveška, Grčka, Portugal i Španjolska. Rezultati istraživanja koriste se za postavljanje sustava za dobivanje oznaka održivog razvoja turizma.
Pasape et al., 2015	Istraživanje stajališta i mišljenja o utjecaju i učincima turizma dionika ekoturizma afričke Tanzanije.	Korištenjem metoda intervjua i anketnog upitnika dionici su iskazali svoja stajališta i mišljenje o utjecaju i učincima turizma, te su ocijenili važnosti predloženih 18 pokazatelja održivosti koji će se koristiti u daljnjem planiranju razvoja ekoturizma.

Izvor: obrada autora prema navedenim publikacijama

Analizom istraživanja sažetih u tablici vidljiva je složenost primjene pokazatelja održivog razvoja turizma. Može se zaključiti kako istraživanja polaze od već definiranih metodologija i sustava pokazatelja ili se uključivanjem različitih stručnjaka i dionika destinacije nastoji definirati sustav pokazatelja primjenjiv za pojedinu ili više destinacija, uz mogućnost usporedbe. U tome procesu definiraju se novi, sažeti ili sintetički sustavi pokazatelja sukladno s postavljenim razvojnim ciljevima ili s ciljem njihova testiranja. Vidljivo je također da su tim pokazateljima pokrivena sva tri stupa održivosti (ekološki, društveno-kulturni i ekonomski),

kojima je pridodan institucionalni stup održivog razvoja turizma destinacije, pri čemu je ključni problem definiranje optimalnog broja pokazatelja u sustavu. Uz testiranje definiranih sustava pokazatelja veže se problem nedostatka relevantnih podataka za izračun pokazatelja. Tako Kožić i Mikulić (2011ab) nedostatak potrebnih podataka za mjerenje i praćenje održivosti pronalaze u Hrvatskoj, jer iako su određeni aspekti održivosti turizma postojećim podatcima pokriveni, potpuni podatci potrebni za stvaranje cjelovita sustava pokazatelja nedostaju. Autori stoga predlažu zakonski okvir prikupljanja podataka administrativnih jedinica na nacionalnoj, regionalnoj i lokalnoj razini, što predlaže i Hrvatska agencija za zaštitu okoliša u okviru Konačnog nacrtu nacionalne liste pokazatelja (NLP) (AZO, 2008, 2009, 2011, 2013, 2014a). Slične probleme pronalaze Blancas i suradnici (2010ab) u Španjolskoj. Osim ovoga, Ceron i Dubois (2003) ističu da se pokazatelji često ne mogu kvantificirati, nerealistični su, neprecizni ili čak beznačajni, a navedeno u konačnici utječe na nemogućnost njihove implementacije u koncept održivog razvoja turizma. Isti autori navode kako ovo proizlazi iz utopističkog procesa planiranja, posebno kada je institucionalno i politički izmanipuliran. Fernández i Rivero (2009) navode kako je u literaturi vidljiva poteškoća mjerenja ostvarenog stupnja održivog razvoja u destinacijama, a usprkos znatnom napretku u razvoju sustava pokazatelja u posljednjem desetljeću, još uvijek nije utvrđen jedinstveni sustav koji će omogućiti usporedbu različitih turističkih destinacija. Navedeno argumentiraju činjenicom da je održivi razvoj multivarijantan, a situaciju dodatno otežavaju nevaljani ili nedostupni podatci potrebni za mjerenje. Zbog svega bi, kako ističu Kožić i Mikulić (2011ab), primjereni pokazatelji morali biti nedvosmisleni, izračunljivi te prostorno i vremenski usporedivi. Mascarenhas i suradnici (2015) ovome pridodaju jednostavnost primjene i razumljivost interpretacije te usmjerenost pokazatelja na ostvarenje postavljenih ciljeva.

Cernat i Gourdon (2007) smatraju da su za mjerenje i usporedbu održivog razvoja turizma destinacija važni sljedeći elementi: turistička imovina (resursno-atraktivna osnova turizma), dolasci turista, utjecaji i učinci turističkih aktivnosti, propušteni učinci turističkih aktivnosti, ekološka i društvena održivost, ukupna infrastruktura i drugi vidovi turističke privlačnosti destinacije. Ko (2005) daje konceptualni okvir s hijerarhijski postavljenih osam dimenzija održivosti: politička, ekonomska i društveno-kulturna održivost, održivost kvalitete usluga, održivost učinaka na okoliš, održivost kvalitete ekosustava i bioraznolikosti, održivost upravljanja i politike okoliša. Svaka dimenzija obuhvaćena je grupiranim kvalitativnim i

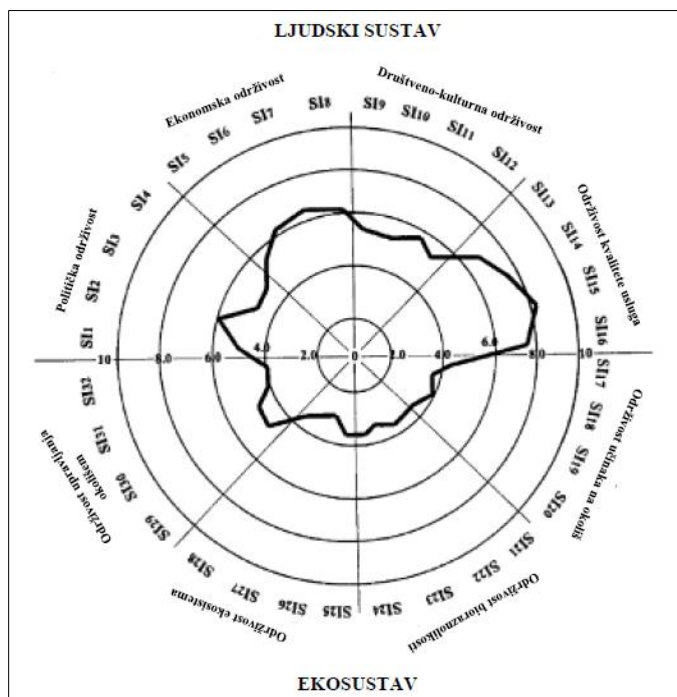
kvantitativnim pokazateljima, postavljenim u ljestvici. Međutim, ove dimenzije variraju ovisno o posebnostima destinacije, stoga variraju i korišteni pokazatelji. Posebnosti destinacije te različiti i mnogobrojni pokazatelji razlozi su pristupanju stvaranja metodologije i sustava pokazatelja koji će biti jedinstveno korišten i koji će omogućiti usporednu analizu održivosti različitih destinacija. Pojedine dimenzije održivosti zahtijevaju odgovarajuću skalarno postavljenu primjenu pokazatelja, kako bi se putem primjerenog grafičkog prikaza usporedno mogao utvrditi stupanj održivosti pojedine destinacije. Mjerenje pokazatelja na ordinalnoj ili intervalnoj ljestvici⁵ preporučuju autori, jer omogućuje mjerenje raspona intenziteta, razvrstavanje, uređivanje u nizu i uspoređivanje (Ko, 2005; Cernat i Gourdon, 2007, 2012). Ko (2005) također navodi kako je za kvalitativne podatke primjerena numerička ljestvica, jer brojevi izražavaju opise riječima, stoga se tretiraju kao ordinalne ljestvice. Međutim, valja istaknuti da se pojedini pokazatelji ne mogu izmjeriti ni staviti u numerički oblik. Prilikom primjene pokazatelja, osim pojedinačnih ljestvica, potrebo je postaviti ljestvice stupnjeva (rangiranja ili gradiranja) održivog razvoja destinacija, koje se dobiju zbirnim vrijednostima. Tako se može uvidjeti u kojoj je mjeri ili na kojoj se razini održivog razvoja nalazi pojedina destinacija, kao pretpostavke usporedne analize i *benchmarkinga* dobre prakse. Stupnjevanje održivog razvoja turizma navodi na kreiranje barometra održivosti turizma, kao korisna instrumenta koji ilustrativno u svakom trenutku prikazuje stupanj, mogućnosti i ograničenja te potrebne mjere usmjerene održivom razvoju destinacije. U tu je svrhu potrebno koristiti se primjerenim grafičkim prikazima.

Sukladno s tim, Ko (2005) predlaže *AMOEBEA model* pokazatelja održivog razvoja turizma (*AMOEBEA of Tourism Sustainability Indicators – ATSI*), koji mjeri održivost na ljestvici od 1 do 10, u kojoj određeni rasponi označuju pojedini stupanj održivosti destinacije (raspon 0-2=neodrživo, 2-4=potencijalno neodrživo, 4-6= umjereno, 6-8= potencijalno održivo i 8-10=održivo). AMOEBA je nizozemska skraćenica za opće metode za opis i ocjenu ekosustava. To je slikoviti (grafički) prikaz kompozitnog indeksa održivog razvoja (kombinacija pokazatelja održivog razvoja sustava čovjeka i ekosustava) temeljenog na pretpostavci da je održivi razvoj cilj kojemu sustav teži (Bell i Morse, 2008: 76). Model je naziv dobio po obliku praživotinje *amebe* (eng. *amoeba*), koja, dok se kreće, mijenja oblik.

⁵ *Ordinalno mjerenje* temelji se na usporedbi i rangiranju, dok je *kardinalno mjerenje* numeričko mjerenje u apsolutnim brojevima.

Primjer ATSI modela s osam dimenzija održivosti, koje uključuju ukupno 32 pokazatelja ljudskog sustava i ekosustava održivog razvoja⁶ prikazuje *Slika 11*.

Slika 11. AMOEBA of Tourism Sustainability Indicators

Izvor: obrada autora prema Ko, 2005

Na slici je moguće uvidjeti kretanje pojedinih dimenzija održivosti u definiranim rasponima, sukladno tomu može se utvrditi trenutačno stanje, odnosno stupanj svake pojedine dimenzije, ali i održivost cijela sustava. Što je AMOEBA veća, to je sustav stabilniji, odnosno održiviji, i obrnuto. Utvrđivanje putem kvalitativnih i kvantitativnih podataka individualnog stupnja održivosti pojedinih dimenzija i ukupnog sustava te usporedba s drugim destinacijama temeljne su koristi ovog modela.

Pretpostavka učinkovita odabira pokazatelja održivog razvoja turizma postavljanje je jasnih kriterija za odabir pokazatelja. Tanguay i suradnici (2013) predlažu postavljanje temeljnih kriterija, čiji je cilj smanjenje mnogobrojnih pokazatelja, te postavljanje posebnih kriterija

⁶ Održivost ljudskog sustava i održivost ekosustava pokrivaju po šesnaest pokazatelja. Pokazatelji pokrivaju osam sektora ili dimenzija održivosti: politička održivost, ekonomska održivost, društveno-kulturna održivost, održivost kvalitete proizvoda i usluga, održivost učinaka na okoliš, održivost bioraznolikosti, održivost ekosustava i održivost upravljanja okolišem.

koji pomažu da se pokazatelji prilagode posebnostima razvojnih ciljeva destinacije. Isti autori stoga predlažu sljedeće temeljne kriterije za odabir pokazatelja održivog razvoja turizma, a to su: klasifikacija početnih pokazatelja, učestalost primjene pokazatelja, pokrivenost ključnih pitanja održivog razvoja destinacije, mjerljivost pokazatelja tijekom vremena, dostupnost i primjenjivost podataka, povezanost pokazatelja s razvojnim planovima i politikama destinacije te dogovorno vrednovanje (evaluacija) dionika upravljačkih struktura destinacije.

Postavljeni kriteriji odabira uvjetuju broj pokazatelja u sustavu i usmjerenost prema određenoj dimenziji održivosti. U tome kontekstu Hunter i Shaw (2007) bezuvjetno ističu kako je ekološka dimenzija ključna, a u okviru te dimenzije pokazatelj ekološkog otiska temeljni je pokazatelj održivog razvoja turizma. Prilagodljivost održivog razvoja turizma, proizašla iz koncepta prilagodljivosti ekosustavu (Farrell i Twining-Ward, 2004, 2005; pojašnjeno u potpoglavlju 2.2.6.), polazište je njihove argumentacije, uz koju je usko povezan koncept granice nosivosti ekosustava. Razumijevanjem zahtjeva prilagodbe razvoja turizma ekosustavu i njegovu kapacitetu nosivosti uviđaju se koristi primjene pokazatelja ekološkog otiska, poput globalnih negativnih ekoloških učinaka turizma na biosferu. Još je više učinaka na ekosustav lokalne zajednice, uzevši u obzir masovnost turizma te činjenicu da se turisti drukčije (ne)ekološki ponašaju tijekom putovanja, nego u uobičajenom okruženju. U lokalnim zajednicama tako stvaraju veće ekološki negativne učinke nego kod kuće (jer troše više energije, vode, stvaraju više otpada, više se koriste prijevoznim sredstvima i sl.). Sausmarez (2007) predlaže tzv. pokazatelje krize, koji su usmjereni na pravovremeno utvrđivanje kriznih situacija, uzrokovanih egzogenim i endogenim čimbenicima (prirodnim, ljudskim, prikrivenim i kontinuiranim) koji dovode do ekoloških i društveno-gospodarskih kriza.

Tanguay i suradnici (2013) poteškoće primjene pokazatelja održivog razvoja turizma pronalaze u različitim interpretacijama turizma u okviru koncepta održivog razvoja, a dodatni problemi proizlaze iz suprotnog poimanja pokazatelja akademske zajednice i politike. Navedeno je također uzrok i različita broja pokazatelja koji se primjenjuju, ali i već spomenuti problem nedostatka podataka. Isti autori rješenje ovog problema pronalaze zamjenom pokazatelja, jer u bazi pokazatelja uvijek postoji sličan pokazatelj. Isto tako, zbog promjena u okolini, nužno je revidirati, unaprijediti i/ili promijeniti pokazatelje barem jednom u pet godina. Slične probleme navode Torres-Delgado i Saarinen (2014) te uočavaju kako se zbog ovih ograničenja, ali drugih prednosti, poput koncentracije na ključne elemente održivog

razvoja turizma destinacije, lakše interpretacije rezultata, standardizacije i međusobne usporedbe, sve više pribjegava stvaranju kompozitnih indeksa. Isto tako, kontrola je učinkovitija kada je usmjerena na postavljene ciljeve, a primjena kompozitnog indeksa upravo to omogućuje (Mascarenhas et al., 2015). Autori smatraju da bi se učinkovitost praćenja i mjerenja unaprijedila kombinacijom sustava pokazatelja održivog razvoja turizma i kompozitnog sustava održivog razvoja turizma destinacije. Tako bi se dobio cjeloviti uvid u situaciju, jer bi se utvrdio širi aspekt održivog razvoja i stupanj održivosti na kojemu se nalazi destinacija. Cernat i Gourdon (2007, 2012) u istoj su namjeri kreirali *Sustainable Tourism Benchmarking Tool (STBT)*, kao usporedivi sustav pokazatelja održivosti destinacija, kojim su utvrdili različiti stupanj održivosti destinacija, kao rezultat sličnih turističkih aktivnosti.

Razvoj kompozitnog indeksa⁷ sve je više u području interesa strateških dokumenata, jer se razvijaju sukladno s turističkim razvojnim planovima. Španjolska je u utvrđivanju kompozitnog indeksa održivog razvoja učinila važan iskorak. Svakako je potrebno spomenuti istraživanje Fernández i Rivera (2009) koji predlažu kompozitni indeks na temelju različitih sustava pokazatelja. Usmjerivši se na španjolske primorske regije, novi sintetički indeks razvijaju i predlažu Blancas i suradnici (2010a), kako bi pojednostavnili mjerenje održivog razvoja te kako bi omogućili usporedbu i rangiranje destinacija. U drugome radu Blancas i suradnici (2010b) predlažu metodologiju za definiranje kompozitnih indeksa proizašlih iz procesa donošenja odluka, odnosno postavljenih planova i ciljeva. Blancas i suradnici (2011) slično istraživanje provode na utemeljenim španjolskim destinacijama, u svrhu stvaranja podrške menadžmentu u vođenju politike održivog razvoja ruralnog turizma. Lozano-Oyola i suradnici (2012) također predlažu kompozitni indeks održivog razvoja turizma te praktičnu primjenu upravljačkih alata koji će služiti kao podrška planiranju i vođenju španjolskih kulturnih destinacija.

Blancas i suradnici (2010a) postavljaju kriterije za kreiranje kompozitnog indeksa: relevantnost pokazatelja planiranju i upravljanju destinacijom, dostupnost podataka potrebnih za mjerenje pokazatelja, prostorni obuhvat pokazatelja kako bi se primjereno i cjelovito

⁷ *Kompozitni ili sintetički indeks* spojeni je izraz pojedinačnih pokazatelja. Kompozitni indeks čini sintezu različitih pokazatelja najčešće iz istog područja djelovanja, kako bi se njime preciznije pojasnio određeni fenomen. Može biti različito tematski definiran i primjenjiv u destinacijama. Tako se primjenom specifičnog kompozitnog indeksa cijelo područje može sustavno obuhvatiti i razložiti te kvalitetnije i preciznije pratiti.

pokrilo područje/tema kompozitnog indeksa te izvodljivost i učinkovitost usporedne analize održivog razvoja destinacija. OECD (2008) navodi iste kriterije, te dodaje da prilikom kreiranja kompozitnog indeksa valja voditi računa o valjanosti i vjerodostojnosti podataka (službeni izvori, statistički zavodi) i otklanjanju pogreške prilikom prikupljanja i analize podataka te izračuna pokazatelja (signifikantnost).

Blancas i suradnici (2010ab) ističu kako su temeljne prednosti kompozitnog indeksa jednostavnost mjerenja, usporedna analiza, identifikacija i kontrola trendova te razumljivija interpretacija podataka javnom i privatnom sektoru. Za razliku od sustava ili seta pokazatelja u kojima pojedinačni pokazatelji odvojeno i ponekad nepovezano pružaju uvid u situaciju i promjene, kompozitni indeks ujedinjuje pokazatelje koji se međusobno nadopunjuju. Tako indeks pruža zbrojene i sažete podatke koji omogućuju rangiranje destinacija s obzirom na ostvareni stupanj održivosti. Istovremeno, jednostavno ilustriraju složene pojave u okolini, stoga menadžeri, koristeći ih, mogu jednostavnije pojasniti složene razvojne politike. Različite su metode za kreiranje kompozitnog indeksa, no još uvijek nije utvrđena općeprihvaćena, stoga isti autori provode agregiranu multivarijatnu analizu. Tanguay i suradnici (2010) ističu da, neovisno o korištenoj metodi, postupak konstrukcije kompozitnog indeksa uključuje: sakupljanje, ponderiranje, postavljanje pragova i ciljnih vrijednosti. Urbistondo i suradnici (2014) moguće nedostatke vide u previše jednostavnim zaključcima proizašlim iz procesa izbora i ponderiranja pokazatelja, nedostataka podataka ili primjenjene analitičke metode. Osim toga, mogu biti neupotrebljivi ili dati pogrešne informacije, što može dovesti do pogrešnih politika (OECD, 2008).

Blancas i suradnici (2016) navode kako uspjeh postavljanja modela održivog razvoja destinacije ovisi o definiranju primjerenih pokazatelja koji će kvantificirati stupanj te omogućiti vrednovanje i stupnjevanje održivosti destinacije tijekom vremena. Sukladno s tim navedeni autori u drugome istraživanju predlažu vektorski dinamični kompozitni indeks s dvjema komponentama – statičnoj koja mjeri stanje održivosti te dinamičnoj koja mjeri promjene i napredak u ostvarenju održivosti destinacije, a koje zajednički pokazuju stupanj održivosti destinacije. Kriteriji za odabir sustava pokazatelja su upotrebljivost, učestalost korištenja, relevantnost, zadovoljenje temeljnih načela održivosti, svestremenost i dostupnost informacija, dok istodobno sustav mora zadovoljiti temeljnu svrhu i ciljeve pokazatelja održivosti, omogućiti primjereno informiranje i podršku u procesu odlučivanja. Pri tome,

pokazatelji s većom vrijednošću pozitivno utječu na održivost i obrnuto. Na temelju panel-istraživanja u kojemu je sudjelovalo 57 stručnjaka iz 26 europskih država, definiran je sustav s 85 pokazatelja koji je primijenjen na 28 država članica EU-a i Norveškoj za razdoblje 2005. – 2009. godine. Prema dostupnim podacima autori su izračunali statičke kompozitne pokazatelje za navedene države, a pri vrhu održivosti turizma nalaze se Francuska, Norveška i Njemačka, dok su najgore Rumunjska, Slovačka i Malta. Istovremeno, najbolji dinamički pokazatelj održivosti turizma za navedeno razdoblje imale su Mađarska, Rumunjska i Hrvatska, a najgori Irska, Luksemburg i Latvija. Budući da ne postoji referentni okvir za mjerenje svake dimenzije održivosti turizma, ovim je rezultatima definirano novo praktično pravilo za postavljanje željene razine održivosti turizma u statičkoj komponenti, odnosno razine aspiracija održivosti turizma. Istovremeno, dinamička komponenta održivosti turizma omogućuje praćenje napretka i prilagođavanje aktivnosti temeljem definiranih aspiracija održivosti koje destinacija želi postići. Aspiracije održivosti turizma mogu biti različito postavljene ovisno o obilježjima destinacija i postavljenim razvojnim ciljevima. Iako su tijekom analize i izračuna pokazatelja nedostajale potrebne informacije za pojedine države, autori su utvrdili stanje, snage i slabosti stupova održivosti za svaku državu, te dinamiku promjena za navedeno razdoblje. S obzirom na postavljenu metodologiju izračuna pokazatelja i mjerenja održivosti, ovakav je sustav trenutačno inovacija u primjeni pokazatelja te mjerenju i praćenju održivosti destinacija, stoga služi kao kvalitetna podrška učinkovitu upravljanju održivim turizmom destinacije (Blancas et al., 2016).

U okviru izrade glavnog plana razvoja turizma Španjolske, Urbistondo i suradnici (2014) predlažu minimalni okvir kompozitnog indeksa koji će osigurati podršku upravljanju i provođenje ciljeva. Od indeksa također očekuju strateško i operativno kontinuirano mjerenje, iz kojeg proizlazi mogućnost postavljanja scenarija. Ovaj potez argumentiraju činjenicom da se pokazatelji moraju uskladiti s dostupnim podacima, moraju omogućiti jednostavnost primjene i jasnoću rezultata te biti usmjereni na ključna područja održivosti. U konačnici su prema definiranim kriterijima stručnjaci odabrali četrdeset ključnih područja pokazatelja, što se ne čini suviše jednostavno, kako autori ističu. Dakle, zadovoljenje i minimalnih uvjeta održivog turizma zahtijeva primjenu razmjerno velika broja pokazatelja, bez obzira što se radi o kompozitnom indeksu.

S obzirom na sve navedeno, može se zaključiti kako je primjena pokazatelja održivog razvoja turizma vrlo složena. Složenost proizlazi prije svega iz mnogobrojne, opsežne i različite metodologije i sustava pokazatelja za mjerenje i praćenje održivog razvoja turizma destinacija. Zbog toga se upotrebom sofisticiranih metoda i uključivanjem različitih stručnjaka i dionika destinacije nastoje definirati sustavi pokazatelja koji će biti jedinstveno primjenjivi i usporedivi. Složenost dodatno otežava različitost destinacija po obilježjima i stupnju razvoja turizma, stoga se problematika primjene pokazatelja mora razmatrati s aspekta različitih vrsta destinacija i destinacija na različitom stupnju turističkog razvoja. Ključan element odabira pokazatelja je postavljanje jasnih kriterija za odabir. Prilikom odabira pokazatelja prije svega nužno je pokriti sva tri stupa održivosti, kojima je pridodan institucionalni čimbenik. Sustav pokazatelja održivog razvoja turizma potrebno je prilagoditi razvojnim ciljevima i potrebama destinacija, sukladno s tim mogu se postaviti sintetički ili kompozitni pokazatelji održivog razvoja turizma. Kompozitni pokazatelj također omogućuje da se pojedini stup održivosti turizma destinacije detaljnije razradi potrebnim pokazateljima. Osim toga, valja računati na dostupnost i primjenjivost podataka za izračun te mjerljivost pokazatelja tijekom vremena koji će omogućiti primjereno informiranje i podršku u procesu odlučivanja. Definiranjem odgovarajućeg sustava pokazatelja održivog razvoja turizma moguće je mjeriti održivost turizma destinacije putem barometara ili drugih ljestvica, koje daju uvid u trenutačni stupanj održivosti, određene mogućnosti i ograničenja te potrebne mjere za ostvarenje održivog razvoja destinacije. Usklađivanjem ovakve metodologije za mjerenje i praćenje održivog razvoja turizma omogućuje se usporedna analiza destinacija i preuzimanje dobre prakse upravljanja, što usprkos svemu još uvijek nije postignuto.

3.1.6. Certifikati i oznake održivog razvoja turizma u turističkim destinacijama

Zbog složenih i dinamičnih promjena na turističkom tržištu uz izraženu konkurentnost, razvoj informacijsko-komunikacijske tehnologije i kontinuirani pritisak na okoliš dolazi do određenih promjena u ponašanju turističke ponude i potražnje usmjerene održivom razvoju turizma. Razvoj certifikata i oznaka u turizmu započeo je 90-ih godina prošloga stoljeća programima i standardima kvalitete upravljanja serija ISO 9.000 i ISO 14.000 (UNWTO, 2004: 318). Komparativnom analizom Svjetske turističke organizacije 2002. godine utvrđeno je 260 programa i 104 dobrovoljnih inicijativa implementacije ekooznaka, nagrada i obveza (UNWTO, 2002). Te su programe pružale turističke organizacije i druge nevladine

organizacije za više od 7.000 turističkih proizvoda diljem svijeta. Ekološki certifikati i oznake u turizmu razvijeni su radi isticanja ili potvrde da je turistička ponuda usvojila načela održivog poslovanja, stoga dobivanje takvih oznaka znači određeni stupanj implementacije održivog razvoja turizma. Oznake održivog turizma, ekooznake, certifikati, nagrade i priznanja, ekološka osviještenost, društveno odgovorno poslovanje i različite edukacijske kampanje strateški se kreiraju u svrhu upravljanja ponašanja turista prema odgovornom i održivom turizmu (Budeanu, 2007), jer održivo turističko poslovanje postaje instrument diversifikacije i konkurentnosti destinacije na turističkom tržištu (Blancas et al., 2015). Naime, održivi turizam potvrđen relevantnim ekološkim certifikatima i oznakama podrazumijeva učinkovitije upravljanje turizmom, kvalitetnije, inovativnije i drukčije proizvode i usluge te prepoznatljivost na turističkom tržištu. Usvojeni certifikati i oznake označuju smanjeni negativni utjecaj na okoliš, te su sredstvo diversifikacije na tržištu. Osim toga, podrazumijevaju određene sustave kvalitete, kojima se promiču usvojene kvalitete, poboljšane sposobnosti i drukčija načela poslovanja, iz kojih proizlazi učinkovitije upravljanje i planiranje, s mnogostrukim koristima i uspjesima (Kozak i Nield, 2004).

Postoje određene razlike između ekoloških certifikata i oznaka. Ekocertifikati označuju standardizirane poslovne procese usmjerene očuvanju i zaštiti okoliša koji se ne mijenjaju, već se njima prilagođuju menadžment i zaposlenici, dok su ekooznake alati kojima se osiguravaju različiti vidovi učinkovitosti zaštite okoliša organizacija i kojima se pružaju odgovarajuće informacije potrošačima (Ayuso, 2007). Ekološki je certifikat potvrda organizacije o sustavnom upravljanju pitanjima očuvanja i zaštite okoliša. Za razliku od ekooznaka, ovi programi ne daju informacije o utjecaju na okoliš, već umjesto toga zahtijevaju da organizacija slijedi unaprijed postavljena načela i standarde u upravljanju poslovnim procesima usmjerene očuvanju i zaštiti okoliša. Njihov je temeljni cilj učinkovito upravljanje ekološkim pitanjima i kontinuirano poboljšanje strateškog menadžmenta (Ayuso, 2007). Certifikat podrazumijeva potvrdu, svjedodžbu ili pismenu ispravu kojom se dokazuju usvojeni sustavi kvalitete upravljanja pitanjima okoliša (ISO, 2016). Zahtjevi iz takvih dobrovoljnih sustava često su fleksibilni i otvoreni za interpretaciju, a općenito su manje sporni od ekooznaka. Temeljna obilježja ekocertifikata su (UNEP, 2005; ISO, 2016):

- dobrovoljnost – svi programi su dobrovoljni, a organizacije podnose zahtjev za uvođenje certifikata mjerodavnoj organizaciji, koja procjenjuje uvjete za dobivanje i obavlja reviziju za zadržavanje certifikata,

- korištenje loga ili oznake – svaki program certificiranja ima svoj logo, pečat ili svjedodžbu, osmišljen zbog međusobnog razlikovanja na tržištu i prepoznatljivosti za potrošače, a mnogi programi certificiranja vrednuju pojedini stupanj implementacije (npr. u procesu certificiranja moguće je dobiti od jedan do pet listova, a svaki dodatni list označuje veći implementirani stupanj programa),
- usklađenost kriterija dobivanja certifikata u skladu sa zakonskim propisima i regulativom – zahtijeva usklađivanje s međunarodnim propisima i državnim zakonima,
- transparentnost i objava javnosti – zahtijeva vidljivost preuzete obveze i odgovornosti takva poslovanja,
- procjena i revizija – podrazumijeva prvotnu procjenu mjerodavne organizacije za dobivanje certifikata, a potom provjere za zadržavanje ili unaprjeđenje stupnja implementacije, ovisno o programu, i
- članstvo i naknade – odnose se na troškove financiranje programa, procese procjene i revizije, edukacije i obuke te ostalih pripadajućih aktivnosti programa certificiranja.

Proces implementacije certifikata složen je i težak, stoga zahtijeva potrebna znanja i potpunu orijentiranost ciljevima menadžmenta i zaposlenika organizacije, a istovremeno i podršku javnog i privatnog sektora, koja često nedostaje (Ayuso, 2007). Zajednička obilježja ekoloških certifikata i oznaka su dobrovoljna usmjerenost očuvanju i zaštiti okoliša s izravnim učincima, visoki troškovi implementacije i održavanja, no dugoročno gledajući, niži troškovi poslovanja, poboljšanje imidža organizacije uz istovremeno promoviranje promjene obrasca ponašanja koje pozitivno utječe na promjene ponašanja potrošača. Mihalič (2001: 64) navodi tri kategorije ekoloških oznaka:

- **ekooznake** – odnose se na utjecaj turizma i turističkih proizvoda na okoliš, a očituju se kao smanjenje negativnoga ekološkog, fizičkog, vizualnog i društveno-kulturnog utjecaja turizma,
- **ekooznake kvalitete ili oznake kvalitete okoliša** – odnose se na obilježja kvalitete okoliša turističkog proizvoda/destinacije, a očituju se kao određeni stupanj kvalitete okoliša s kojim je povezan turistički proizvod, i
- **kombinirane oznake** – odnose se na simultani utjecaj turističkih proizvoda na okoliš i kvalitete stanja okoliša turističkog proizvoda/destinacije.

Iz navedenih razlika ekooznaka proizlaze razlike u implementaciji i ciljevima koje žele ostvariti. Naime, dobivanje ekooznake vezano je uz turističke proizvode gospodarskih subjekata (hoteli, hosteli, kampovi, agencije, prijevoznici i dr.), dok se oznake kvalitete okoliša odnose na destinacije, područja, plaže, odmarališta i dr. Cilj je ekooznaka stimulirati turističku potražnju za proizvodima sa smanjenim negativnim utjecajem na okoliš, a primarni je cilj ekooznaka kvalitete okoliša očuvanje i zaštita okoliša te poboljšanje kvalitete okoliša u području/destinaciji. Također, ekooznake promoviraju ekološki odgovorne turističke proizvode sa smanjenim negativnim utjecajem na okoliš, a potražnja ih konzumira jer želi doprinijeti očuvanju i zaštiti okoliša. S druge strane, ekooznake kvalitete okoliša promoviraju kvalitetu okoliša destinacije, a potražnja je svjesna zagađenja okoliša te odabire destinaciju s kvalitetnim okolišem (Mihalič, 2001). Obje kategorije oznaka svakako promoviraju ekološki odgovornu destinaciju, međutim, za stvarni bi učinak većina gospodarskih subjekata morala implementirati ekooznake, jer su pojedinačni pokušaji beznačajni. Taj preduvjet implicira implementaciju ekooznaka kvalitete okoliša destinacije. Iako nije navedeno, implementacija ekoloških certifikata i oznaka znatno utječe na lokalno stanovništvo jer čuva i štiti kvalitetu okoliša, kao pretpostavke za dugoročno turističko poslovanje i blagostanje lokalne zajednice.

Iz značajki ekoloških certifikata i oznaka jasno je vidljiva njihova međusobna razlika. Ekološko certificiranje podrazumijeva stroža pravila implementacije i posjedovanja certifikata, jer zahtijeva potpunu transformaciju menadžmenta i standardizaciju kvalitete cijelog sustava poslovnih procesa usmjerenih očuvanju i zaštiti okoliša. Ekooznake označuju određeni stupanj smanjenja negativnog utjecaja na okoliš i kvalitetu okoliša s kojima je povezan turistički proizvod. Oba procesa implementacije potvrđuju se i dokazuju dobivanjem oznake ili svjedodžbe. Međutim, u literaturi i drugim izvorima često nije jasno razgraničeno radi li se o ekološkom certifikatu ili oznaci. Ovome pridonosi velik broj i različitost ekoloških certifikata i oznaka, s kojima je usko povezan problem njihove primjene i razumijevanja, jer je samo u Irskoj 2010. godine bilo šest programa certificiranja održivog razvoja turizma (Conaghan et al., 2010). U ponekim se izvorima na primjer nalazi naziv *certificirana ekooznaka*, što zaista zbunjuje (Eco Label Index, 2016). Slične zaključke donosi i Marx (2014) komparativnom analizom značajki 426 ekocertificirana sustava. Dakle, često oba pojma imaju isto značenje, u čijem okviru postoje različite modifikacije ciljeva, svrha, načela, kriterija, mjera i ostalih posebnosti primjerenih svakom pojedinim ekološkom certifikatu i oznaci. Stoga se može utvrditi da ekološki certifikati i oznake doprinose održivim razvoju

turizma s temeljnim ciljem očuvanja i zaštite okoliša. Valja istaknuti da su certifikati uglavnom usmjereni prema ekologiji, pri čemu je zanemarena društveno-kulturna dimenzija (Conaghan et al., 2010). Ovdje ipak treba pojasniti da osim UNESCO-ve oznake, koja je izravno usmjerena očuvanju kulturno-povijesne materijalne i nematerijalne baštine, postoje i drugi programi koji svakako integriraju društveno-kulturna pitanja, jer su usmjerena na očuvanje i zaštitu cijelog okoliša, a ne samo prirodnog. Uz problematiku društvenih pitanja, u Europi je razvijen program *European Social Label* koji mjeri socijalnu osjetljivost tvrtke prema zaposlenicima (European Social Label, 2016), a na snazi su također programi *International Label for Corporate Social Responsibility – ISO 2600* i *IQNet SR* program Ujedinjenih naroda, usmjereni društveno odgovornom poslovanju tvrtki (IQNet, 2016; ISO, 2016). Dakle, očito je da ne postoje certifikati i oznake usmjerene društveno-kulturnim pitanjima. Konačno, samim time što certifikati i oznake pretpostavljaju upotrebu znanja, tehnoloških dostignuća i sofisticirane opreme, vidljivo je da certifikati i oznake uključuju i ekonomska pitanja, jer navedeno doprinosi većoj učinkovitosti i nižim troškovima. UNWTO (2002) navodi kako je čak 78% ukupnih programa certificiranja razvijeno u Europi, no pregledom novije baze *Eco Label Index* (2016) moguće je utvrditi da ostatak svijeta niti malo ne zaostaje za njome.

Ekološki certifikati i oznake primjenjuju se u hotelima, turističkim naseljima, odmorištima, putničkim agencijama, turoperatorima, atrakcijama, brodovima za kružna putovanja, ugostiteljstvu, uslugama prijevoza i drugim turističkim djelatnostima, a mogu se dodijeliti zaštićenim i drugim područjima te cijelim destinacijama. Broj certifikata i oznaka se povećava, a u skladu s time povećava se broj implementiranih ekoloških certifikata i oznaka. Tako je na primjer ekooznaka *Plava zastava*, jedna od najpoznatijih, 2012. godine bila implementirana u 3.850 plaža i marina u 46 države, dok ih u 2016. godine s tom oznakom ukupno ima 4.148 u 49 država (3.456 plaža i 692 marine) (Blue Flag, 2016). S obzirom na veliki broj, nemoguće ih je sve obraditi, stoga se u *Tablici 23.* daje pregled određenih ekoloških certifikata i oznaka, preuzetih s relevantnih izvora koji se bave programima certificiranja poput *Global Sustainable Tourism Council (GSTC)* i baze *Eco label indeks*, koja sadrži ukupno 463 ekooznake u 199 država i 25 sektora i djelatnosti, među kojima se 135 ekooznaka primjenjuje u turizmu. Područja primjene ekooznaka u turizmu su vrlo slična, a temelje se na kriterijima i načelima koncepta održivog razvoja. Prikazani ekološki certifikati i

oznake odnose se na uglavnom iste ciljeve održivog razvoja turizma koji se žele ostvariti različitim instrumentima.

Tablica 23. Primjeri eko certifikata i oznaka u turizmu

Naziv eko certifikata/oznake	Područje primjene	Logo
Environmental management ISO 1400	Certifikat upravljanja okolišem koji podrazumijeva potpunu integraciju očuvanja i zaštite okoliša u poslovne procese turističkih organizacija. Izdaje ga International Organization for Standardization (ISO) u pojedinim državama.	
Green Globe	Certifikat koji se primjenjuje u turističkim organizacijama u područjima održivog upravljanja, društveno-ekonomske odgovornosti, upravljanja kulturnom baštinom i upravljanja okolišem. Postoje tri stupnja implementacije (Green, Gold i Platinum). Izdaje ga organizacija Green Globe koja djeluje na globalnoj razini.	
Green Tourism Business Scheme	Certifikat održivosti turizma na nacionalnoj razini Ujedinjenog Kraljevstva i Irske namijenjen turističkim tvrtkama. Uključuje pitanja energetske učinkovitosti, upravljanja vodnim resursima i otpadom, zaštitom bioraznolikosti i dr. Tri stupnja certificiranja (bronca, srebro i zlato). Izdaje ga organizacija Green Tourism na razini velike Britanije.	
Carbon Neutral Certification	Certifikat koji označuje poslovanje tvrtki u turizmu koje su potpuno smanjile emisiju CO2. Izdaje ga organizacija Verus Carbon Neutral na globalnoj razini.	
Ecotourism Australia's ecotourism standard	Certifikat namijenjen turističkim tvrtkama, javnom i privatnom sektoru, lokalnom stanovništvu, turistima i ostalim dionicima ekoturizma i održivog turizma u Australiji. Ujedinjuje nekoliko programa certificiranja. Izdaje ga organizacija Ecotourism Australia na razini Australije.	
Costa Rica Tourist Board Certification for Sustainable Tourism	Certifikat koji dodjeljuje i izdaje Turistička zajednica Costa Rice za održivi razvoj turizma na nacionalnoj razini.	
EU Eco-Management and Audit Scheme	Certifikat koji je razvila Europska komisija u svrhu kontrole, ocjene i poboljšanja učinkovitosti upravljanja okolišem, a namijenjena je cijelom gospodarstvu i primjenjiva je diljem svijeta. Izdaje ga Europska komisija (EMAS) na razini Europske unije, ali i šire.	
Sustainable Tourism Education Program	Certifikat koji osigurava educiranost, potrebna znanja i kompetencije za upravljanje održivim razvojem turizma. Izdaje ga Sustainable Tourism Education Program (STEP) na globalnoj razini.	
Biosphere Responsible Tourism	Certifikat koji implementira načela, ciljeve i akcije postavljene u Agendi 21 konferencije u Rio 1992. godine te UNESCO-ve programe očuvanja i zaštite kulturne i prirodne baštine. Prema kriterijima <i>Global Sustainable Tourism Councila</i> najjači stupanj održivog turizma destinacije. Izdaje ga institut The Responsible Tourism na globalnoj razini.	
EarthCheck Community Standard	Certifikat usmjeren društveno odgovornom poslovanju, namijenjen turizmu i ostalim djelatnostima, ponajviše vezan uz dizajniranje, gradnju i operacionalizaciju turističke infrastrukture, pri čemu se ističe upotreba tehnoloških dostignuća, materijala i dr. Prema kriterijima <i>Global Sustainable Tourism Councila</i>	

	najjači stupanj održivog turizma destinacije. Izdaje ga organizacija EarthCheck na globalnoj razini.	
International label for Corporate Social Responsibility	Oznaka društveno odgovornog poslovanja organizacija na međunarodnoj razini koja se primjenjuje u cijelom gospodarstvu, pa tako i u turizmu. Izdaju ga različite organizacije u pojedinim državama.	
UNESCO Collection	Oznaka UNESCO u okviru koje postoji nekoliko programa očuvanja i zaštite jedinstvene svjetske materijalne i nematerijalne kulturno-povijesne i prirodne baštine. Izdaje ga organizacija UNESCO na globalnoj razini.	
Blue Flag	Oznaka koja podrazumijeva kvalitetu vode i upravljanje s ciljem očuvanja i zaštita okoliša, a primjenjuje se za plaže, marine i brodove. Izdaje ga organizacija Blue Flag na globalnoj razini.	
Quality Coast	Oznaka u okviru programa Europske unije za obalne destinacije Europe i šire (gradove, otoke i turistička naselja). Izdaje ga organizacija Quality Coast na globalnoj razini.	
European Ecotourism Labeling Standard	Oznaka standarda kvalitete ekoturizma u Europi, razvijene prema kriterijima i pokazateljima <i>Global Sustainable Tourism Councila</i> . Izdaje ga organizacija European Ecotourism Network na razini Europe.	
EU Eco Label	Oznaka države Europske unije usmjerena promociji ekološkog poslovanja za tvrtke i proizvode, a okviru programa za posebno primjenjuje za turističke smještajne kapacitete. Izdaje ga organizacija Europska komisija na razini Europe.	
BIO Hotels	Oznaka dodijeljena hotelima koji imaju organske i lokalne proizvode u svojoj ponudi. Izdaje ga organizacija BIO Hotels na razini Europe.	
Environmentally Friendly Label: Croatia	Oznaka koja na nacionalnoj razini Hrvatske promovira proizvode i upotrebu tehnologija sa smanjenim negativnim utjecajem na okoliš, čime se iskazuje briga za njegovo očuvanje i zaštitu. Izdaje ga Ministarstvo zaštite okoliša i energetike RH na razni Hrvatske.	

Izvor: Blue Flag, 2016; Eco Label Index, 2016; Green Globe, 2016; GTSC, 2016; ISO, 2016

Različite države uvode certifikate i ekološke oznake održivog razvoja turizma. U Austriji je tako u okviru projekta certificiranja ekološkog poslovanja u turizmu krajem 2000. godine stotinjak turističkih tvrtki koje nude usluge smještaja i ugostiteljstva ostvarilo uvjete za dobivanje ekološke oznake (UNWTO, 2000). Kriteriji za dobivanje certifikata bili su vezani uz energetska učinkovitost i korištenje obnovljivih izvora energije, korištenje ekoloških namirnica i drugih ekoloških proizvoda, recikliranje, učinkovito raspolaganje vodom i zbrinjavanje otpada, korištenje ekoloških prijevoznih sredstava, smanjenje buke i upotrebe pesticida u uređenju krajobraza i sl. Ciljevi ovoga projekta bili su podizanje svijesti o negativnom utjecaju turizma na okoliš, smanjenje negativnih utjecaja turizma na okoliš, dokazivanje društveno odgovornog i ekološkog poslovanja, kreiranje marketinškog alata usmjerenog potražnji za ovakvim turizmom i stvaranje konkurentske prednosti ekološkim

certificiranjem. Slična inicijativa u istome je razdoblju pokrenuta u manjim gradovima unutrašnjosti Italije, koji posjedovanjem certifikata *Narančaste zastave (Orange Flag)* označuju izvrsnost u turizmu i ugostiteljstvu s izraženom skrbi o okolišu (UNWTO, 2000). Posebnim certificiranjem ti se gradovi diferenciraju, postaju prepoznatljivi i stvaraju poseban turistički *brend*, čime privlače ciljanu skupinu gostiju. Uvjeti za posjedovanje certifikata kontinuirano se preispituju, vodeći računa da stečene posebnosti ne postanu komercijalne i masovne. UNEP i UNWTO (2005) također navode nekoliko primjera dobre prakse implementacije ekoloških certifikata i oznaka u turizmu, poput španjolske destinacije Calvià, Costa Rica, Novog Zelanda, Australije te posebice Škotske, koja je uvođenjem nacionalnog ekocertifikata tijekom nekoliko godina imala godišnji porast implementacije u turističkim tvrtkama od 30%.

Iako je ekološko certificiranje u interesu istraživanja proteklih godina, Karlsson i Dolnicar (2015) pojašnjavaju da se usprkos pronađenim pozitivnim učincima ekocertificiranja, još uvijek sa sigurnošću ne može tvrditi da certificirani proizvodi imaju veću potražnju od ostalih proizvoda na turističkom tržištu te da postoji specifični tržišni segment koji se ponaša pod utjecajem ekooznaka. Rezultati istraživanja istih autora pokazuju da ekooznake nemaju znatan utjecaj na opću turističku potražnju, međutim, niša na tržištu postoji i pod utjecajem je ekocertifikata i oznaka prilikom donošenja odluke o izboru među alternativama. Kriterij za definiranje ove niše je spremnost turista da plati više, jer očuvanje i zaštita okoliša implicitno ima veću cijenu (Dolnicar i Long, 2009). Razvoj, implementacija i potencijalne koristi od ekoloških certifikata i oznaka razmatraju se s perspektive ponude i potražnje. Dakle, osim što utječu na očuvanje i zaštitu okoliša, služe kao instrument privlačenja ciljane niše potražnje na konkurentnom tržištu. Istodobno, zadovoljavaju posebne želje dijela potražnje, koja postaje sve zahtjevnija, ali i svjesnija potrebne kvalitete okoliša koja im je svakodnevica, stoga je plaćanjem više cijene nastoje očuvati i zaštititi, ili je nedostupna, pa žele u njoj nesmetano uživati i za to platiti višu cijenu.

Karlsson i Dolnicar (2015) navode da je usprkos postojanju više od 100 ekocertifikata u turizmu, njihova primjena još uvijek neznatna, a uzrok pronalaze u činjenici da su skupi, dok povrat na investiciju još uvijek nije jasno utvrđen, pri čemu ekocertificiranje nije prepoznato kao potencijalna konkurentska prednost na tržištu. Ekološki certifikati i oznake su dobrovoljni, dakle nema prisile, stoga dionici turističke ponude moraju prije svega razumjeti

koncept održivog razvoja turizma, te u tom kontekstu posjedovanje ekooznaka i potencijalnih koristi od njihove implementacije. Conaghan i suradnici (2010) navedeno su istražili među turističkom ponudom (smještajni kapaciteti, prijevoznici, agencije i dr.) u Irskoj. Korištenjem metode intervjua utvrdili su da navedeni turistički dionici jasno razumiju koncept održivog razvoja turizma, međutim, nije im posve jasna svrha i ciljevi certifikata jer ih ima mnogo, stoga dionici sugeriraju korištenje globalno prepoznatljivog sustava certifikata. Gotovo svi navode kako postoji potražnja za održivim turizmom, međutim, ne vide vlastite izravne i konkretne koristi od implementacije. Prema njima, najviše koristi imaju turisti, okoliš i lokalna zajednica. Stoga Conaghan i suradnici (2010) smatraju da bi certifikate trebali implementirati privatni i javni sektor, druge institucije i lokalna zajednica, jer turizam mora biti usmjeren održivom razvoju.

Usprkos tome, dobivanje ekooznake svakako podrazumijeva skuplje poslovanje, jer ekooznaka označuje trgovanje između zaštite okoliša i maksimizacije profita (Dolnicar i Long, 2009). Ovo navodi i Ayuso (2007) jer turistički menadžeri u Španjolskoj prepoznaju samo troškove vezane uz dobivanje oznake, provođenje povremene revizije uvjeta i članarine, dok zbog toga ne vide povećanje potražnje. Ipak, usvojeni načini poslovanja utječu na smanjenje troškova vezanih uz smanjenje potrošnje energenata, vode i dr. UNEP i UNWTO (2005) također jasno prepoznaju troškove operacionalizacije i administriranja, zbog čega je teško uvjeriti poslovne subjekte na takav potez. Ističu stoga potrebnu inicijativu i podršku lokalne vlasti samoimplementacijom određenih certifikata, podizanjem ukupnog imidža destinacije temeljenog na ekološkim certifikatima i oznakama, smanjivanjem troškova regulacije, financijskim poticajem i ostalim aktivnostima usmjerenima stvaranju povoljnijih uvjeta za njihovu implementaciju. Dobar je primjer Grad Pula, koji je tijekom nekoliko godina uveo sustav upravljanja kvalitetom ISO 9001:2008, zatim sustav upravljanja informacijskom sigurnošću ISO 27001, te u konačnici sustav upravljanja društvenom odgovornošću IQNet SR, čime postaje prvi hrvatski grad koji u poslovanje uprave ugrađuje odgovornost prema okolišu i ulaganje u zaposlenike, povećavajući zadovoljstvo korisnika i smanjujući troškove poslovanja (Grad Pula, 2016). Istovremeno, Grad Pula dio je mreže *The United Nations Global Compact*, kao međunarodne inicijative za uvođenje društveno odgovornog poslovanja (ljudska prava, prava radnika, okoliš i borba protiv korupcije), koja okuplja preko 8000 korporativnih dionika u 135 država diljem svijeta.

Implementacija ekoloških certifikata i oznaka podiže učinkovitost i kvalitetu menadžmenta i zaposlenika, u dugom roku dovodi do nižih troškova i ušteda, na turističkom tržištu ostvaruje se diversifikacija i prepoznatljivost, a kao krajnji ishod smanjuje se negativni utjecaj na okoliš. Navedeno pokazuje istraživanje Segarra-Oña i suradnika (2012) i Molina-Azorín i suradnika (2015) u španjolskoj hotelskoj industriji, u kojoj je uvođenje ekoloških certifikata podiglo učinkovitost, produktivnost i zadovoljstvo zaposlenika, kvalitetu usluge i zadovoljstvo gostiju, što je u konačnici dovelo do nižih troškova poslovanja. Niže troškove omogućile su usvojene tehnologije (energetska učinkovitost, upravljanje vodom, otpadom i sl.) čime se smanjio negativni pritisak na okoliš. Istovremeno, to im je omogućilo diferenciranje na tržištu, pa su time hoteli mogli ciljano djelovati i segmentirano se pozicionirati na turističkom tržištu. Dodatno su tako promovirali održivi razvoj turizma, jer komuniciraju sa svim turistima, pozitivno djelujući na njihovo ponašanje. Zanimljivo je istraživanje Bonilla Priego i suradnika (2011) također na španjolskim hotelima s implementiranim ekocertifikatima koji vide slične koristi, međutim, posjedovanjem certifikata ne uočavaju nikakvu diferencijaciju niti konkurentsku prednost, stoga razmišljaju o usvajanju certifikata koji će im to omogućiti.

Istraživanje Capacci i suradnika (2015) pokazuje ekonomske učinke uvođenja ekooznake. Autori su u razdoblju od trinaest godina promatrali talijanske obalne destinacije te utvrdili da je broj plaža s oznakom Plave zastave porastao sa 73 na 131. Promocija dobivanja ekooznaka bila je medijski vrlo popraćena, čime su plaže dodatno dobile na svojoj atraktivnosti. Ekonometrijskom analizom autori su utvrdili porast inozemnih turističkih dolazaka i prihoda u destinacijama s plažama koje posjeduju oznaku Plave zastave u odnosu na druge talijanske destinacije. Drugo istraživanje Pencarelli i suradnika (2016) također na talijanskim destinacijama s implementiranom Plavom zastavom pokazalo je kako je pristupanje implementaciji ekooznake prethodilo upravo osviještenosti o mogućim koristima, na što je razmjerno utjecala i nacionalna kampanja. Sličnom analizom Medina i suradnici (2012) pronalaze istu pozitivnu vezu implementacije oznake Plave zastave i inozemnih turističkih dolazaka i prihoda u obalnim destinacijama Portugala i Španjolske. Djelomično pozitivnu vezu utjecaja UNESCO-ve oznake turističkih atrakcija i povećanja broja turističkih dolaska i ostvarenih prihoda uočili su Yang i suradnici (2010) ekonometrijskom analizom 26 kineskih provincija. Zaključili su kako u obzir treba uzeti i druge čimbenike te svakako nastaviti s istraživanjem ovakvih pojava, što se i dogodilo, jer se nekoliko radova referira na njihov rad.

Komparativnom analizom nekoliko studija, Buckley (2012b) vrlo kritično utvrđuje kako dionici na turističkom tržištu žele jeftino i jednostavno certificiranje, koje je više usmjereno marketinškim strategijama, nego doprinosu održivom upravljanju okolišem. Autor stoga navodi kako programi certificiranja u turizmu imaju ograničenu primjenu na tržištu, jer imaju nizak stupanj pouzdanosti, nedovoljno su transparentni za potrošače, temeljita procjena dobivanja i revizije ekoloških certifikata i oznaka često izostaje, a stvarne sankcije za nepridržavanje standarda ne postoje. Prema tomu, Gössling i Buckley (2016) ističu kako ekooznake doprinose diferencijaciji subjekata na tržištu te u konačnici promjeni ponašanja ponude i potražnje prema održivom turizmu. Oznake ili potvrde stoga moraju biti kreirane tako da omogućuju jasno razumijevanje, usporedbu i razlikovanje elemenata održivosti koje ponuda prezentira potražnji, kako bi ti elementi utjecali na pravičan izbor odluke potražnje, jer su ekooznake „komunikacijski sustavi razvijeni s namjerom da utječu na ponašanje potrošača i usmjeravaju ga prema većoj brizi o okolišu“.

Stvarni učinak ekocertifikata i oznaka očituje se u promjeni ponašanja potrošača. Međutim, nije posve jasno kako ekooznake utječu na ponašanje turističke potražnje, jer se ponašanje temelji na stajalištima i namjerama koje ponekad nije moguće vjerodostojno protumačiti. Ovo proizlazi iz činjenice da pitanja u istraživanjima često nisu primjereno postavljena, a ponašanje turističke potražnje pod utjecajem je različitih čimbenika i prošlih iskustava te se mijenja kroz vrijeme (Karlsson i Dolnicar, 2015). Unatoč tomu, Karlsson i Dolnicar (2015) u svome istraživanju utvrđuju da ekocertifikati utječu na određene turiste i zaključuju da postoji tržišna niša potražnje kojoj se ciljano može usmjeriti turistička ponuda, jer posjeduje drukčije interese i znanja, a za takvu ponudu potražnja je spremna platiti veću cijenu. Liu (2003) argumentira da održivi razvoj turizma nije moguće ostvariti bez primjerena upravljanja turističkom potražnjom. Drugim riječima, održivi razvoj turizma turistički je proizvod kao svaki drugi i kojim se treba upravljati kako bi se privukla potražnja. S druge strane, Ayuso (2007) navodi kako potražnji nedostaju znanja o certificiranim ekooznakama, a velik broj oznaka dodatno otežava situaciju. Turističku je potražnju stoga potrebno educirati od strane ponude, ali i svih ostalih dionika zainteresiranih za očuvanje i zaštitu okoliša.

Ardoin i suradnici (2015) pronalaze zanimljive podatke u prošlim istraživanjima o promjenama ponašanja turista. Naime, istraživanja pokazuju da su putovanja s elementima održivog razvoja turizma utjecala na ponašanje turista po povratku u njihova uobičajena okruženja. Te

su se promjene očitovale u navikama u kupnji, potrošnji i prodaji proizvoda i usluga, izbjegavanju kupnje određene robe široke potrošnje, potražnji za ekološkim proizvodima, korištenju javnog transporta, recikliranju i pravilnom odlaganju otpadnih tvari. Bilo je i aktivnijeg djelovanja, poput uključivanja u određene organizacije, poduzimanja određenih inicijativa, potpisivanja peticija, sudjelovanja na skupovima, volontiranja i donacija. Također, neka istraživanja pokazuju da su turisti spremni platiti više za očuvana i zaštićena područja i ekološke smještajne kapacitete. Ardoin i suradnici (2015) zaključuju da promjene ponašanja i stavova proizlaze iz osobina samih turista i želje za učenjem, no još više iz turističke ponude koja primjereno pruža potrebna znanja i ciljano prezentira ono što zaista treba doprijeti do turističke potražnje.

Istraživanjem provedenim na talijanskom otoku Sardiniji utvrđeno je da su dolasci turista motivirani kvalitetom okoliša, a osobito im je važno da nije velika gužva i da im je osiguran pristup glavnim atrakcijama zbog kojih su posjetili otok (Brau, 2008). Dakle, ovdje turisti ističu važnost nosiva kapaciteta destinacije. U Austriji je istraživanje na turistima pokazalo da postoji znatna niša turista zainteresiranih za očuvanje i zaštitu jedinstvenog prirodnog okoliša (Dolnicar, 2004). Ti su turisti istovremeno duže boravili u tim područjima, trošili više financijskih sredstva, iskazali veće zadovoljstvo i želju za povratkom, zbog čega bi ta mjesta preporučili svojim prijateljima i rodbini. Dolnicar i Long (2009) slično su istraživanje proveli u Australiji, te utvrdili da postoji određeni tip turista koji imaju drukčiji svjetonazor i ponašaju se etički i odgovorno prema okolišu, a za pojedine usluge, poput putovanja u udaljenija mjesta i mjesta s ograničenim brojem posjetitelja te putovanja u malim grupama s visokom razinom stručnosti davatelja usluge, spremi su platiti veću cijenu.

Podatci svjetskog istraživanja na turistima organizacija *Travel Foundation*, *Forum for the Future found* i *Trip Advisor* iz 2012. godine također pokazuju da postoji turistička potražnja za održivim turizmom, jer 75% ispitanika želi odgovorno putovanje, a 71% ispitanika želi neko proekološki orijentirano putovanje (Sustainabletourism, 2015). Nielsen izvještaj (2012) navodi kako je gotovo polovina ispitanika spremna platiti veću cijenu proizvoda i usluga kako bi pokazala socijalnu odgovornost. Prema Kuoni Group Travel Industry Services istraživanju iz 2011. godine, 22% ispitanika izjavilo je kako im je održivost među trima najznačajnijim čimbenicima prilikom odabira putovanja, dok je 34% njih u 2009. godini željelo odsjesti u

nekom ekološkom hotelu ili turističkom naselju (Sustainable tourism, 2015). Dakle, očito je da postoje promjene u ponašanju turističke potražnje za proizvodima održivog turizma.

Održivi razvoj destinacije kao čimbenik konkurentnosti na turističkom tržištu potpuno je suprotan ustaljenom klasičnom poimanju konkurentnosti kao broja ostvarenih dolazaka i udjela na turističkom tržištu, koji potpuno zanemaruje nosivi kapacitet, očuvanje i zaštitu okoliša. Cucculelli i Goffi (2016) na nekoliko su malih talijanskih destinacija testirali Ritchie i Crouchov (2000) model konkurentnosti destinacije temeljen na ulozi pokazatelja održivog razvoja. Model je testiran na *destinacijama izvrsnosti*, kao destinacijama obalnih područja i unutrašnjosti Italije koje posjeduju neki od certifikata u kategoriji *Orange Flag*, *Blue Flag*, *Blue Sail* i *Most Beautiful Villages in Italy*. Budući da se kategorije konkurentnosti u nekim dijelovima preklapaju s područjima održivosti, autori su pokazatelje održivog razvoja turizma postavili (prilagodili) u dvanaest kategorija, čiju su važnost za konkurentnost destinacije ocjenjivali ključni dionici malih destinacija. U konačnici, utvrđen je pozitivan utjecaj čimbenika održivog razvoja na konkurentnost malih destinacija, pri čemu su destinacijski menadžment i politika održivog razvoja ocjenjeni kao najvažniji, a zatim odgovorno ponašanje u turizmu te kvaliteta okoliša i prirodnih područja. U Irskoj je provedeno važno istraživanje, gdje je na ispitanim dionicima u turizmu pronađena pozitivna veza između certifikata/oznake održivog razvoja turizma i potražnje za destinacijama u kojima su ti certifikati implementirani (Conaghan et al., 2010). Naime, dionici su izrazili interes za implementaciju certifikata održivog razvoja turizma, smatrajući da im daje konkurentsku prednost, a svi će dionici od toga imati koristi, posebice turisti.

Mnogi autori slažu se kako očuvanje te zaštita prirodne i kulturne baštine utječe na doživljaj i ukupno zadovoljstvo turista u destinaciji, istovremeno stvarajući pretpostavku za dugoročno blagostanje lokalne zajednice, ali i pozicioniranje destinacije na tržištu (Cucculelli i Goffi, 2016). U tom kontekstu održivi razvoj destinacije podrazumijeva diversifikaciju i konkurentsku prednost na turističkom tržištu, a konkurentne se destinacije na turističkom tržištu mogu uspoređivati i provoditi *benchmarking*. Na temelju prethodnih istraživanja i razvoja kompozitnog indeksa održivosti turizma Blancas i suradnici (2015) predlažu sustav *Sustainable Tourism Country-Brand Ranking* temeljem kojega će se moći utvrditi stupanj održivosti na kojemu se pojedina destinacija nalazi, a sukladno s tim dodjeljivat će se oznake održivog turizma. Pretpostavka ovome je implementacija kompozitnog indeksa koji će

omogućiti usporedivost. Ovime destinacija dobiva na svome imidžu, a turisti su sigurniji da dobivaju kvalitetu proizvoda i usluga. Kompozitni indeks koji autori predlažu sastoji se od 29 društveno-kulturnih pokazatelja, 36 ekonomskih pokazatelja i 24 ekološka pokazatelja održivog razvoja turizma. Posjedovanje oznake održivosti turizma temeljene na ovom kompozitnom indeksu omogućuje destinaciji da se ciljano pozicionira na turističkom tržištu i utječe na turističku potražnju pri odabiru destinacije. Na temelju mjerenja kompozitnog indeksa za države Europske unije (EU-28), Blancas i suradnici (2015) predlažu sustav oznaka održivosti turizma na nacionalnoj razini. Ovdje je istaknuta uloga institucija da osiguraju valjane podatke, a ovakav se sustav jednostavno može prenijeti na regionalnu i lokalnu razinu. Pojašnjenje prijedloga dano je u *Tablici 24*.

Tablica 24. Prijedlog europskih oznaka održivog razvoja turizma

Oznaka	Zahtjevi
TIP A – Global Key Sustainability	Destinacija s neto pozitivnom vrijednošću kompozitnog indeksa, u kojem je neto doprinos svih ključnih pokazatelja održivosti turizma pozitivan.
TIP B – Partial Key Sustainability	Destinacija s neto pozitivnom vrijednošću kompozitnog indeksa, u kojem je neto doprinos svih ključnih pokazatelja održivosti turizma pozitivan, pri čemu su jedna ili dvije dimenzije održivosti pozitivne.
Subkategorija B2	Destinacija u kojoj je neto doprinos svih ključnih pokazatelja održivosti turizma pozitivan u dvjema dimenzijama održivosti.
Subkategorija B1	Destinacija u kojoj je neto doprinos svih ključnih pokazatelja održivosti turizma pozitivan u jednoj dimenziji održivosti.
TIP C – Secondary Sustainability	Destinacija s neto pozitivnom vrijednošću kompozitnog indeksa.
Subkategorija C3	Destinacija s neto pozitivnom vrijednošću u trima dimenzijama održivosti, pri čemu svaka dimenzija doprinosi između 30% i 45%.
Subkategorija C2	Destinacija s neto pozitivnom vrijednošću u dvije dimenzije održivosti, pri čemu jedna dimenzija ne doprinosi s manje od 20%, a ostale dvije dimenzije svaka doprinosi s najmanje 30% .
Subkategorija C1	Destinacija s neto pozitivnom vrijednošću u jednoj dimenziji održivosti, pri čemu jedna dimenzija održivosti doprinosi s najmanje 50%, a ostale dvije dimenzije svaka doprinosi s najmanje 30% .

Izvor: obrada autora prema Blancas et al., 2015

Prema prikazanom prijedlogu oznaka održivog razvoja turizma, države s pozitivnim indeksom održivosti turizma, ovisno u veličini vrijednosti indeksa mogu dobiti oznaku *A – Global Key Sustainability Label*, *B – Partial Key Sustainability Label* ili *C – Secondary Sustainability Label*. Sukladno s izračunom i navedenim oznakama, Italija bi tako imala oznaku Label A, koja označuje najveću održivost turizma, dok bi Luksemburg imao oznaku Label C1, kao oznaku najmanje održivog turizma, pri čemu neke države nemaju oznaku održivosti turizma (npr. Hrvatska, Slovenija, Austrija). Prema kompozitnom indeksu svaka destinacija može

utvrditi svoje nedostatke i slabosti te sukladno s time usmjeriti svoje buduće akcije u ostvarivanju održivosti turizma (Blancas et al., 2015).

Naposljetku, može se zaključiti kako postojanje ekoloških certifikata i oznaka u destinaciji označuje implementaciju načela i ciljeva koncepta održivog razvoja turizma. Stoga ekocertifikati i oznake predstavljaju pokazatelje održivog razvoja turizma. Sukladno s tim, postojanje većeg broja ekoloških certifikata i oznaka u destinaciji pretpostavka je održivosti destinacije. Osim toga, odražavaju određenu kvalitetu proizvoda i usluga u destinaciji, zbog čega mogu poslužiti prilikom postavljanja potrebnih standarda i regulacije nosivog kapaciteta destinacije te drugih turističkih aktivnosti. Istovremeno, ekološki certifikati i oznake vode ka mogućnosti brendiranja destinacije, jer se njima definiranju svojstva koja ga razlikuju od drugih proizvoda i usluga, a zbog tih svojstava ti proizvodi i usluge imaju posebno značenje za potrošača i donose mu posebnu korist. Proizvodi i usluge također po tome postaju prepoznatljivi i konkurentni te se mogu pozicionirati na turističkom tržištu. Brendiranje također pozitivno utječe na promjenu ponašanja turista i njegovu namjeru da ponovno posjeti destinaciju te je usmeno preporučiti rodbini, prijateljima i kolegama. Sustav oznaka održivog razvoja turizma omogućuje različitost i prepoznatljivost destinacije na turističkom tržištu, međusobnu usporedbu i *benchmarking* te potiče na postizanje ciljeva održivog razvoja turizma.

3.2. URBANA DESTINACIJA KAO OKVIR ZA MJERENJE ODRŽIVOG RAZVOJA TURIZMA

Povezani procesi industrijalizacije i urbanizacije omogućili su stvaranje sve većeg broja gradova u kojima živi sve veći udio ukupnog svjetskog stanovništva. Zbog učinaka ovih procesa, ali i ostalih obilježja života u gradovima, gradovi su pred različitim izazovima održivog razvoja. U svrhu učinkovita upravljanja održivim urbanim razvojem radi osiguranja kvalitete života u njima, razvijeni su različiti sustavi pokazatelja i programi održivog razvoja koje gradovi nastoje implementirati. Osim osiguranja kvalitete života, implementacija tih sustava pokazatelja i programa održivosti omogućuje gradovima da budu drukčiji te se istaknu na turističkom tržištu, jer zbog rasta turizma sve više privlače turiste. Iako postoje određena istraživanja, Republika Hrvatska je u primjeni pokazatelja održivog razvoja turizma u začetcima.

3.2.1. Urbanizacija kao problem današnjice

Zbog različitih društveno-gospodarskih čimbenika ljudi sve više napuštaju ruralna područja i odlaze živjeti u gradove. Taj proces smanjivanja gustoće naseljenosti ruralnih područja uz istovremeno povećavanje gustoće naseljenosti gradova naziva se urbanizacija (Changliang i Lian, 2012). Međutim, pojam urbanizacije označuje širi pojam. Prije svega veže se uz proces stvaranja i razvoja gradova, ali i uz način života u gradovima i pripadajuće im funkcije, specifične vrijednosti, norme, ponašanje ljudi i ostale aktivnosti života u gradu. Prvotno se odnosi na primarnu urbanizaciju, a potomje na sekundarnu urbanizaciju koja obuhvaća demografske, društveno-gospodarske, funkcionalne i druge promjene (Vresk, 2002a). Dakle, najjednostavnije pojašnjeno, urbanizacija označuje proces koncentriranja ljudi u gradove. U 2000. godini je tako u gradovima živjelo oko 47% ukupne svjetske populacije (Ashworth i Page, 2011), a u 2014. godini 54% (Zhang, 2015). Danas u gradovima SAD-a živi oko 82%, a Japana oko 91% ukupnog stanovništva, dok se procjenjuje da će do 2030. godine ukupno u gradovima živjeti oko 60%, odnosno do 2050. godine čak 70% ukupnoga svjetskog stanovništva (Wei et al., 2015). Danas je u svijetu preko 500 milijunskih gradova, od toga 34 grada s preko 10 milijuna stanovnika, dok se 105 milijunskih gradova nalazi u Kini, gdje su najveći gradovi na svijetu, poput Šangaja, s gotovo 25 milijuna stanovnika i prosječnom gustoćom naseljenosti od 3.700 stanovnika/km² (u centru čak više od 15.000 st./ km²), te najveća aglomeracija (povezani gradovi) Guangzhou s gotovo 47 milijuna stanovnika (UNDESA, 2016). Za usporedbu, 1975. godine postojala su samo tri megagrada iznad 10 milijuna stanovnika (Tokio, New York i Mexico City), a 2005. godine bilo ih je već 20 (Keivani, 2009). Vresk (2002a) razlikuje tri stadija urbanizacije koje svijet prolazi: prijeindustrijski (niski stupanj urbanizacije), industrijski (relativno visok stupanj urbanizacije uzorkovan razvojem industrije) i poslijeindustrijski stadij (visok stupanj urbanizacije uzrokovan razvojem tercijarnih i kvartarnih djelatnosti). Poslijeindustrijski stadij označuje razvijene države, a razvoj automobilske industrije i prometa općenito omogućuje izraženu prostornu pokretljivost. Time se stvaraju veliki gradovi ili metropole, čija središta polako gube stanovništvo koje se preseljava na rubne dijelove grada i prigradske zone. Grad se širi površinom i svojim funkcijama utječe na svakodnevne migracije zaposlenih. Ovaj proces također utječe na promjene okolice gradova, jer se smanjuju razlike grada i sela, a naziva se suburbanizacija (Vresk, 2002a: 156). Istovremeno, središta se pretvaraju u poslovne i turističke zone. Navedeno nije primjereno samo metropolama, već i manjim gradovima, posebice onima s bogatom kulturno-povijesnom baštinom. Različiti čimbenici

poslijeindustrijske urbanizacije dovode do socijalnih, funkcionalnih i morfoloških promjena gradova, što izravno utječe na kvalitetu života ljudi u njima.

U Hrvatskoj urbanizacija započinje u antičko vrijeme, mrežu gradova poslije su širili Rimljani, a razvoj gradova nastavljen je sve do danas, kada se hrvatski gradovi po svojim obilježjima znatno ne razlikuju od drugih europskih gradova (Vresk, 2002a: 28). Međutim, prema stupnju urbanizacije, Hrvatska se ubraja u grupu najslabije urbaniziranih europskih država, a Vresk (2002ab) navodi osnovne razloge tome: 1) slabiji intenzitet industrijske urbanizacije koje su druge europske države ostvarile u 19. stoljeću, 2) agrarni karakter Hrvatske, 3) gusta mreža relativno malenih gradova naslijeđena iz prijašnjih vremena i 4) utjecaj političkih čimbenika tijekom povijesti kada se urbani sustav Hrvatske razvijao pod utjecajem drugih sustava (Austro-Ugarske i Jugoslavije). Industrijska urbanizacija u Hrvatskoj jačeg je intenziteta tek nakon Drugoga svjetskog rata, a obilježuje ju ubrzana i nejednaka urbanizacija te proces napuštanja agrarne proizvodnje i ruralnih područja. Vresk (2002b: 93) navodi kako je Hrvatska nejednako urbanizirana, ponajviše zbog specifičnosti regija, stoga se u Hrvatskoj razlikuje priobalni dio kao najurbaniziranija regija, od kontinentalnog dijela kao manje urbanizirane regije Hrvatske, pa se gradovi dijele na gradove mediteranskog i srednjoeuropskog kruga. Ovakva raspodjela nastala je izraženijom migracijom ljudi iz zaleđa i otoka u gradove primorskog dijela Hrvatske koji je bio poljoprivredno siromašniji i neproduktivniji, u čijim su se gradovima sve više razvijale sekundarne djelatnosti. U kontinentalnom dijelu Hrvatske ovaj proces uslijedio je nešto kasnije, jer je bio više orijentiran na poljoprivredu koja je bila primarna djelatnost toga područja. Dakle, može se zaključiti kako je Hrvatska proživjela klasičan proces urbanizacije migracijom ljudi iz sela u gradove, neravnomjerna intenziteta i distribucije.

Procesom urbanizacije stvoren je funkcionalni urbani sustav u Hrvatskoj sa Zagrebom u središtu i makroregionalnim centrima Osijekom, Rijekom i Splitom kao urbanim aglomeracijama s najvećim stupnjem urbanizacije i gustoćom naseljenosti.⁸ Prema Izvješću o stanju u prostoru Republike Hrvatske 2008. – 2012. godine Hrvatska je nejednako

⁸ „Urbana aglomeracija je skupina gradskih naselja i drugih naselja oko gradova na relativno maloj udaljenosti koja su širenjem i spajanjem svojih građevinskih područja i razvojem zajedničke infrastrukture stvorila veća i pretežito izgrađena područja, kao novu prostorno-funkcionalnu cjelinu sastavljenu od više naselja (na području više općina i gradova) s izrazitom podjelom na središnje zone i periferiju i koridore velike infrastrukture“ (NN, 61/13: 34).

urbanizirana, postoje znatne regionalne i prostorne razlike te prevladavaju mali gradovi (NN, 61/13). Prema istome izvješću, grad se u Hrvatskoj definira kao „jedinica lokalne samouprave u kojoj je sjedište tijela županije, odnosno kao mjesto koje ima više od 10.000 stanovnika, a predstavlja urbanu, povijesnu, prirodnu, gospodarsku i društvenu cjelinu“ (NN, 61/13: 6). Posljednjim popisom Ministarstva uprave Republike Hrvatske (2016), Hrvatska ima 127 gradova i Grad Zagreb, koji ima status grada i županije, u kojima je prema popisu stanovništva iz 2011. godine živjelo 2.221.029 ili 51,83% ukupnog stanovništva Hrvatske (NN, 61/13). Također, od ukupno 6.755 naselja u Hrvatskoj, njih 2.630 ili 38,91% su gradska i prigradska naselja, dok je površina svih gradova (jedinica lokalne samouprave) iznosila 37,57% kopnenog teritorija Republike Hrvatske. Hrvatska je kao članica Europske unije prihvatila nomenklaturu prostornih jedinica za statistiku (fra. *Nomenclature des unités territoriales statistiques – NUTS*), koju je razvio Europski ured za statistiku kao sustav za identifikaciju i klasifikaciju prostornih jedinica s ciljem uspoređivanja regija unutar Europske unije (HGK, 2015). Prema toj klasifikaciji, Hrvatska je podijeljena na dvije statističke regije NUTS 2 razine (Kontinentalna Hrvatska i Jadranska Hrvatska), dok država predstavlja NUTS 1 razinu, a županije NUTS 3 razinu (više o ovome u potpoglavlju 4.1.2.).

Analizu i pregled procesa urbanizacije u proteklim godinama iznosi Zhang (2015). Nagli proces urbanizacije u Europi i SAD-u u 19. i 20. stoljeću uzrokovan je prije svega industrijalizacijom (poslije i globalizacijom), a nakon 1950. godine u tim se dijelovima svijeta polako usporava, dok je u najrazvijenijim državama čak zaustavljen ili je gotovo došao do kraja, jer u pojedinim gradovima populacija opada, seleći se u prigradska naselja ili (natrag) u ruralna područja. Navedeno označuje proces suburbanizacije, čiji se uzrok pronalazi u izraženoj mobilnosti, prenapučenim i opasnim gradovima, visokim cijenama nekretnina i stanovanja te visokim životnim troškovima u velikim gradovima, visokom stopom nezaposlenosti, programima razvoja ruralnih područja, ugodnijem životu u manjim gradovima i ruralnim područjima i dr. Međutim, suburbanizacija također ima svoje nedostatke jer suburbana područja sve više nalikuju gradovima te zahtijevaju velika ulaganja u kvalitetnu prometnu i drugu infrastrukturu. Trenutačno se najintenzivniji stupanj urbanizacije događa u državama u razvoju, pogotovo u Africi, Aziji i Latinskoj Americi, a te su države na stupnju urbanizacije koji su razvijene države dosegle 70-ih godina prošloga stoljeća. Istovremeno, u tim se državama stvaraju vrlo različite metropole i aglomeracije, koje snažno privlače i apsorbiraju stanovništvo regija. Prema tomu, uvidom u literaturu moguće je utvrditi razmjerno

veliki broj radova koji obrađuju problematiku urbanizacije u azijskim državama, posebice Kini i Japanu. S druge strane, urbani sustavi razvijenih država promišljenom su strateškom politikom uspjeli uravnotežiti razvoj metropola te malih i srednje velikih gradova (Zhang, 2015).

Sve je veći porast velikih milijunskih gradova, jer gradovi srednje veličine postaju metropole. Maimaitiming i suradnici (2013) navode kako navedeno nastaje zbog uzajamna procesa urbanizacije i razvoja gradova, jer se u gradovima srednje veličine koncentriira kapital koji otvara prostor poduzetništvu, pruža se veći izbor zaposlenja i većih dohodaka, posebice visokoobrazovanih osoba. Osim toga, ukupna je infrastruktura kvalitetnija, prometna povezanost je učinkovitija, mogućnost obrazovanja je veća, sadržaji su raznolikiji, okoliš sačuvan i tako redom. Svakako, život u takvim gradovima je kvalitetan i ugodan, međutim, njihovim prerastanjem u velike metropole pojedini elementi života se mijenjaju. Ovo dodatno utječe na neravnomjerni razvoj regija, pa pojedine regije zbog toga zaostaju, što opet dovodi do migracija stanovništva. Također, ubrzanim razvojem velikih gradova zaostaje razvoj malih, posebno ruralnih gradova, dok sela i ruralna područja odumiru. Zaostajanje razvoja ruralnih područja i gubitak sela druga je negativna strana učinka urbanizacije, te dodatno navodi ljude da traže bolji život u gradovima. Ovdje svakako treba istaknuti da intenzitet procesa urbanizacije nije svugdje jednak, odnosno, znatno je izraženiji u razvijenim i državama u razvoju, nego u nerazvijenim državama. Rezimirajući navedeno, Chen i suradnici (2010) ukazuju kako urbanizacija ima četiri temeljna vida: ekonomski, populacijski, prostorni i društveni. Dakle, urbanizacija nastaje kontinuiranim gospodarskim rastom koji ubrzano zauzima prostor na kojemu se naseljavaju ljudi, iz čega slijedi društvena interakcija, integracija i afirmacija, te dosezanje određenih standarda, poput zaposlenja, stanovanja, obrazovanja, zdravstvene i socijalne zaštite i dr.

Zhang (2015) nadalje navodi kako se pozitivni učinci urbanizacije očituju u generiranju ekonomskog razvoja. Podatci ukazuju kako veći stupanj urbanizacije dovodi do veće razine BDP-a po stanovniku, odnosno države s urbanizacijom iznad 60% ostvaruju veće dohotke po stanovniku, a ni jedna država nije ostvarila održivi ekonomski rast bez razvoja gradova. Urbanizacija svoju akceleracijsku ekonomsku funkciju ostvaruje koncentracijom inovacija, znanja, tehnologije, zaposlenja i kapitala, koncentracijom i razmjenom ekonomskih aktivnosti, većom, raznovrsnijom, bržom i jeftinijom distribucijom proizvoda i usluga te

drugim čimbenicima koji dovode do učinkovitijeg poslovanja, odnosno do veće produktivnosti i profitabilnosti poslovanja u gradovima. Osim toga, mnogi su gradovi snažna središta financijskog tržišta i važne pomorske luke. Zhang (2015) nadalje navodi kako gradovi ostvaruju disproporcionalni razvoj u odnosu na ruralna područja, jer se u njima na svjetskoj razini ostvaruje više od 80% BDP-a, pri čemu 100 najvećih gradova ostvaruje čak 35% ukupnog svjetskog BDP-a, dok 600 najvećih gradova ostvaruje 62% ukupnog svjetskog BDP-a. Tokio na primjer doprinosi s 34,1%, Dublin s 32,8%, Pariz s 26,5%, a London s 25,4% nacionalnog BDP-a. Disproporcija je još izraženija u državama u razvoju, pa tako Buenos Aires generira 63,2% nacionalnog BDP-a, a u Addis Ababi je gradski BDP čak 360% veći od nacionalnog BDP-a. Usprkos tome, mnogi gradovi suočavaju se sa siromaštvom i visokom stopom nezaposlenosti. Ovo je posebno izraženo u afričkim gradovima, gdje oko 70% stanovništva živi u sirotinjskim četvrtima (*slumovi*) u vrlo lošim životnim uvjetima (Zhang, 2015). Konačno, gradovi su važna kulturna i administrativna središta te središta političke moći, u kojima su koncentrirane važne svjetske organizacije, čiji rad osjetno utječe na razvoj gradova u kojima se nalaze (Keivani, 2009).

Izvješća Ujedinjenih naroda ukazuju na ekološke probleme s kojima su gradovi sve više suočeni (UNDESA, 2016; UNFPA, 2016; WB, 2016a). Visoki stupanj urbanizacije zahtijeva sve više novih područja za stanovanje te komercijalnih društvenih sadržaja i usluga. Navedeno je dovelo do zauzimanja prirodnih područja, krčenja šuma, isušivanja močvara i prenamjene poljoprivrednih zemljišta, čime su poremećeni ili izgubljeni ekosustavi. Istovremeno, gradovi se sve više susreću sa zagađenim okolišem, posebice zagađenosti zraka, vode i buke. Zrak je vrlo zagađen zbog razvoja prometa i velika broja prijevoznih sredstava, industrijalizacije i korištenja fosilnih goriva u proizvodnji energije. Navedeno svakako dovodi o veće razine buke u urbanim područjima. Velik je problem i zbrinjavanje otpadnih i industrijskih voda, jer mnogi gradovi i tvrtke nemaju uređen sustav potpunog pročišćavanja voda koje se ispuštaju u mora ili rijeke. Zbog toga mnogi gradovi nemaju pitku vodu ili voda u distribucijskom sustavu (u slavinama) nije potpuno ispravna za piće. Isto tako, ni zbrinjavanje komunalnog otpada nije do kraja riješeno, jer su tehnološka dostignuća reciklažnih odlagališta i spalionica otpada razmjerno slabo implementirana, stoga mnogi gradovi još uvijek koriste klasična odlagališta otpada. Zagađenost zraka i voda (zbog djelovanja različitih negativnih činitelja) dovelo je do zagađenja tla, pa je obradiva zemlja kiseliya ili iscrpljena, a zbog klimatskih poremećaja globalna temperatura zraka je viša,

previše je sušnih ili vlažnih razdoblja, nisu pravilne izmjene godišnjih doba i sl. Neki od ovih poremećaja nisu rezultat samo urbanizacije niti su samo izraženi u gradovima, već se oni očituju i osjećaju globalno, no svakako su zbog pritiska većeg broja ljudi na osjetljivije mikrosustave izraženiji u gradovima. Isto tako, način života u gradovima, pretjerana potrošnja usklađena s istim vidom proizvodnje i naglaskom na ekonomski razvoj uvelike doprinose iscrpljivanju resursa, globalnoj zagađenosti i uništavanju okoliša.

Iako je snažnija urbanizacija primjerenija razvijenijim državama, planiranje razvoja gradova sredstvo je kontrole i ograničavanja urbanizacije. To pokazuje usporedna analiza razvoja Šangaja (Kina) i Stockholma (Švedska) u proteklih 20 godina (Haas et al., 2015). Naime, Šangaj je u tom razdoblju prostorno porastao za 120%, a Stockholm samo za 12%, što znači da je Šangaj rastao 10 puta više. Pri tome su zelene površine u Šangaju porasle za 425%, a u Stockholmu samo za 11%. Međutim, usprkos zelenim površinama u Šangaju, nepovratno su uništena prirodna staništa, ekosustavi i poljoprivredno obrađiva zemljišta. Osim što su ostvareni određeni financijski gubici u poljoprivredi, gubitak prirodnih prostora odrazio se na klimu, posebno na povećanje temperature i vjetrova te na smanjenje vlažnosti. Navedeno se može protumačiti kako gradska vlast ima veliku ulogu u ograničavanju, poticanju i usmjeravanju društveno-gospodarskog razvoja gradova.

Urbanizacija i industrijalizacija utječu na povećanje potrošnje energije i emisije CO₂. Li i Lin (2015) u literaturi pronalaze desetke radova koji potvrđuju pozitivni utjecaj urbanizacije na povećanje potrošnje energije i CO₂, a analizom 73 države dolaze do sličnih rezultata. Povećanje potrošnje energije urbanizacijom jednostavno se pojašnjava korištenjem energije u povezanim sektorima prilikom izgradnje, a potom i održavanju infrastrukture. Osim toga, kućanstva imaju bolji pristup energentima, posebice električnoj energiji, zbog čega dolazi do intenzivnijeg korištenja aparata. Zbog povećane apsorpcije sunčeve energije materijala s višim toplinskim kapacitetom, poput asfalta i betona, stvaraju se tzv. urbani toplinski otoci koje je potrebno hladiti i klimatizirati, što zahtijeva veću potrošnju električne energije i time veću emisiju štetnih plinova, zagađenost, manji protok i povećanje vlažnosti zraka (Štahan, 2014). Konzumerizam je u gradovima vrlo izražen, kao i razvoj prometne infrastrukture i prijevoznih sredstava što dodatno utječe na potrošnju energenata. Sve to utječe na povećanje emisije CO₂, pa je zanimljiv podatak da je u posljednjih 40 godina emisija CO₂ u svijetu povećana s 21 na 38 gigatona. Ovi autori istraživanjem su utvrdili utjecaj porasta populacije i

ekonomskog rasta na povećanje emisije CO₂, odnosno u konačnici su utvrdili da urbanizacija utječe na povećanje energije i emisije CO₂. No u sklopu toga, autori su utvrdili da taj utjecaj ovisi o stupnju industrijalizacije i stupnju društveno-gospodarskog razvoja pojedine države. Naime, pri niskom stupnju industrijalizacije i razvoja urbanizacija utječe na povećanje potrošnje energije, no ne i na povećanje emisije CO₂. U fazi snažne industrijalizacije i razvoja, urbanizacija utječe na povećanje potrošnje energije i emisije CO₂, dok u kasnijoj fazi poslijeindustrijalizacije, svojstvenoj za najrazvijenije države, potrošnja energije i emisije CO₂ zbog korištenja tehnologija i prelaska na obnovljive izvore energije opada (Li i Lin, 2015). Ovdje svakako treba navesti da su gradovi odgovorni za 67% ukupne svjetske potrošnje energije i 71% ukupne svjetske emisije stakleničkih plinova (Mostafavi et al., 2014).

Urbanizacija utječe na probleme zagađenja zraka, zbrinjavanja otpada i otpadnih voda i drugih ekoloških problema. Povezanost urbanizacije i kvalitete zraka u Kini mjerili su Han i suradnici (2014) u 350 prefektura (administrativnih jedinica, odnosno metropola). Utvrdili su da je kvaliteta zraka u čak 166 metropola ispod granice koju preporučuje Svjetska zdravstvena organizacija, a pojedine metropole duboko su ispod granice. Dubljom analizom, autori su utvrdili da osim velika broja stanovnika i prometa u gradovima, na lošu kvalitetu zraka utječe ekonomski razvoj pojedine regije metropole, industrijska struktura, potrošnja energije i (ne)povoljni prirodni okoliš, pa ovisno o varijacijama ovih čimbenika, varira i kvaliteta zraka. Istraživanje u regiji Shanghai pokazuje probleme zbrinjavanja otpada, jer se u posljednjih pedeset godina bitno povećala ukupna i prosječna količina proizvedenog otpada po stanovniku (Cui i Shi, 2012). Povećala se i potrošnja vode, zbog sve veće oskudice i zagađenosti vodnih resursa industrijskim otpadnim vodama. Svakako, utjecaj ukupnog štetnog djelovanja očituje se na ljudsko zdravlje, posebice na srčane i plućne bolesnike, što potvrđuju podatci o sve većem broju oboljelih.

Probleme urbanizacije Wei i suradnici (2015) sažimlju u četiri temeljne kategorije održivog razvoja suvremenih urbanih područja: uništavanje okoliša, nedostatak prirodnih resursa, socijalni sukobi i nedostatak javnih (gradskih) usluga. Zhou i suradnici (2015) ističu kako se u stvarnosti radi o *urbanizacijskom balonu ili lažnoj urbanizaciji*, koja se događa zbog pretjerane koncentracije stanovništva u gradove, koju istovremeno ne prati infrastrukturni i društveno-gospodarski razvoj grada, stoga dolazi do nerazmjera između populacijske urbanizacije i prostornog planiranja i razvoja, industrijskog razvoja, izgradnje infrastrukture i

pružanja potrebnih usluga. Razmatrajući navedeno, dovodi se u pitanje kvaliteta života ljudi u gradovima. Tanguay i suradnici (2010) na temelju istraživanja o održivosti gradova navode kako je upravo kvaliteta života temeljni pokazatelj održivog razvoja gradova. Ova problematika dodatno navodi na promišljanje o kapacitetu nosivosti gradova, usmjerenog na kontrolu ekoloških i društveno-ekonomskih uvjeta, pa u tom kontekstu, urbani kapacitet nosivosti podrazumijeva stupanj do kojeg urbano područje može apsorbirati broj stanovnika koji mu dopušta održivi razvoj (Changliang i Lian, 2012). Ovakvo poimanje zbog općenitosti nužno je dodatno pojasniti. Dakle, ovdje se radi o razini ljudskih aktivnosti, rastu stanovništva, korištenju prostora i fizičkog razvoja koje podržava urbani okoliš bez uzrokovanja ozbiljne degradacije i nepovratnog oštećenja (Oh et al., 2004). Međutim, ovo tumačenje podrazumijeva da ako postoji prostor, gradovi se mogu fizički širiti i razvijati, a stanovništvo može rasti sve dok se ne ugrožava okoliš, što nije potpuno točno. Osvrnuvši se na temeljna načela održivog razvoja i potrebnu kvalitetu života koju bi suvremeni gradovi trebali pružiti, nosivom kapacitetu gradova potrebno je cjelovito pristupiti kroz četiri temeljne sastavnice (Oh et al., 2005):

- okoliš i ekosustavi – odnosi se na stupanj ljudskih aktivnosti koje okoliš i ekosustavi unutar urbanog područja mogu podržati bez uzrokovanja ozbiljnih degradacija ili oštećenja koji utječu na održavanje kvalitete života,
- urbana infrastruktura i kapaciteti – podrazumijeva stupanj ljudskih aktivnosti koje kapaciteti i usluge unutar urbanog područja mogu podržati bez uzrokovanja ozbiljnih degradacija ili oštećenja koji utječu na održavanje kvalitete života,
- percepcija javnosti – odražava količinu aktivnosti ili stupanj promjena koje se mogu pojaviti prije prepoznavanja drukčije vizualne ili psihološke kvalitete okoliša u odnosu na prethodno percipiranu,
- institucionalni čimbenici – odnosi se na administrativne i financijske uvjete urbanog područja potrebne za održavanje optimalnog razmjera između postavljenih javnih ciljeva i razvoja urbanih područja.

Nešto veći broj sastavnica održivosti lokalnih zajednica pronalaze Bell i Morse (2008) te navode sedam temeljnih čimbenika koji utječu na održivi urbani razvoj: 1) učinkovito upravljanje temeljeno na vodstvu i zastupanju interesa lokalne zajednice, ali i primjerenoj participaciji svih dionika, 2) kvalitetan i učinkovit javni prijevoz, infrastruktura i povezanost, 3) kvalitetne javne, privatne i volonterske usluge, 4) kvalitetan okoliš, 5) društveno-

ekonomska jednakost, 6) uspješno i održivo lokalno gospodarstvo i 7) kvalitetan izgrađeni okoliš i infrastruktura, sigurnost te izražena lokalna kultura i s njom povezane lokalne aktivnosti. Istraživanja Oh i suradnika (2004, 2005) ukazuju kako su ključne odrednice kvalitete života u gradovima kvaliteta zraka i vode, koji ovise o broju i gustoći naseljenosti gradova, prometnoj infrastrukturi, javnom prijevozu i broju automobila, veličini zelenih površina u gradu, upravljanju energijom, opskrbi vodom, sustavu kanalizacije i zbrinjavanju otpada. U slučaju da urbano područje pređe granicu prihvatnog kapaciteta, rasterećenje je moguće uvođenjem naprednih i sofisticiranih tehnologija. Korištenjem različitih upravljačkih metoda i instrumenata, poput geografskog informacijskog sistema (*Geographic Information System – GIS*) može se utvrditi koliki je pritisak na pojedine dijelove grada te sukladno s tim planski i sustavno razvijati grad u okvirima nosivog kapaciteta. Zaključno, Zhou i suradnici (2015) ističu kako održivi razvoj gradova podrazumijeva prije svega održivu urbanizaciju, koja ne razmatra samo porast stanovništva u gradovima, već mora uzeti u obzir podizanje razine kvalitete infrastrukture, učinkovitost raspolaganja i upotrebe zemljišta, stupanj industrijalizacije, razinu poljoprivredne modernizacije i ukupnu kvalitetu života ljudi.

Prema prethodnoj analizi je, dakle, vidljivo kako se stanovništvo intenzivno koncentrira u gradove, stoga sve veći udio svjetskog stanovništva živi u gradovima, pa broj gradova u svijetu raste, a oni postaju mnogoljudniji. Urbanizacija je povezana s industrijalizacijom i napuštanjem ruralnih područja, koja nije ravnomjerno obuhvatila sva područja niti je bila istoga intenziteta. Stoga pojedini dijelovi svijeta trenutačno proživljavaju snažnu urbanizaciju, dok je u drugima taj proces gotovo zaustavljen. Gradovi su, posebice metropole, zbog toga postali inovativna, ekonomska, kulturna i politička središta koja generiraju globalni društveno-gospodarski razvoj i razvoj svoje okolice. Zbog toga dodatno privlače kapital i ljude željne kvalitetnijeg života. Međutim, pretjerana urbanizacija, prenapučenost, prostorna ograničenost vode određenim problemima u gradovima, poput gužvi, pomanjkanja stambenog prostora i visokih cijena stanovanja, degradiranja ekosustava, zagađenosti zraka i vode, problema zbrinjavanja otpada, socijalnih sukoba uzrokovanih društveno-gospodarskim nejednakostima i sl. Također, širenje gradova i način života u gradovima znatno doprinosi eksploataciji resursa, uništavanju okoliša i globalnoj zagađenosti. Urbanizaciju istovremeno ne prati infrastrukturni i društveno-gospodarski razvoj grada, stoga uza sve navedeno kvaliteta života u gradovima postaje upitna. Ako se ovome pridoda sve intenzivniji turistički promet u gradovima i potencijalni negativni učinci turizma, tada ovaj problem postaje ozbiljniji. U

tome kontekstu treba osigurati institucionalne uvjete na razini države i gradova usmjerene planiranju urbanog razvoja, posebice prostora i infrastrukture, ali i ostalih gradskih usluga i aktivnosti. Jednostavnije postavljeno, potrebna je regulacija nosivog kapaciteta grada usmjerena osiguravanju kvalitete života. Kao važan čimbenik suvremenih gradova, planiranje turističkog razvoja gradova stoga mora biti usklađeno s urbanim razvojem.

3.2.2. Održivi razvoj gradova

Izazovi održivog razvoja gradova istaknuti su još na Svjetskoj konferenciji u Riu 1992. godine, a u Agendi 21 proces urbanizacije naveden je kao temeljni problem koji uzrokuje stvaranje sve većeg broja gradova, te površinom većih i mnogoljudnijih gradova (UNSD, 1992). Zbog posljedica urbanizacije pojašnjene u prethodnom potpoglavlju, već je tada upozoreno kako bi gradovi u svoje razvojne planove trebali uključiti nosivi kapacitet, dok su Agendom konferencije u Johannesburgu 2002. godine usvojene različite mjere i akcije usmjerene osiguranju održivog urbanog razvoja s naglaskom na primjerenu kvalitetu života u urbanim područjima (UNSD, 1992, 2012; UN, 2002). Nešto prije, 2000. godine na Svjetskoj konferenciji o budućnosti gradova u Berlinu donesena je *Berlinska deklaracija* ili *Urban 21 deklaracija* o budućnosti gradova, u kojoj su jasno detektirani temeljni problemi održivosti gradova, istaknuti prioriteti za njihovo upravljanje i definirani ciljevi koji bi se trebali ostvariti u globalnom društveno-gospodarskom održivom razvoju (Šaban, 2006). Od tada do danas održane su različite konferencije na razini Europske unije (Aalborg, Lisabon, Hannover, Sevilla, Dunkerque, Geneve, Bilbao) (European Sustainable Cities Platform, 2016) i svijeta u okviru Svjetske banke (šest *Urban Reserach simpozija Svjetske banke*) (WB, 2016a) i Ujedinjenih naroda (UNSDKP, 2016) među kojima su za gradove posebno važne UN-Habitat i Pariška konferencija *COP 21 (Conference of Parties)* (COP21Paris, 2016; UN Habitat, 2016). Različiti instituti i organizacije također djeluju u području održivog urbanog razvoja na globalnoj, regionalnoj i nacionalnoj razini, poput instituta *WRI Ross Center for Sustainable Cities* (2016), *Global Cities Institute* (2016), *Institute for Sustainable Communities* (2016), *Sustainable Cities International* (2016), *Urban Development Institute – Pacific Region* (2016), *The National League of Cities' Sustainable Cities Institute* (2016), *The CUNY Institute for Sustainable Cities* (2016) i mnogih drugih. Na razini Europske unije posebno je razvijena inicijativa o održivim i pametnim gradovima (European Commission, 2016b; European Smart Cities, 2016), a slična politika se vodi u okviru država OECD-a (2016). Temeljni su ciljevi održivog urbanog razvoja suzbijanje negativnih učinaka urbanizacije, koji bi se trebali

ostvariti zaštitom i očuvanjem okoliša (prostorno planiranje i upravljanje, učinkovito gospodarenje resursima i otpadom, učinkovita prometna infrastruktura, upotreba novih tehnologija i dr.), socijalnom jednakosti (smanjenje siromaštva, osiguranje socijalnih prava, zdravstvene zaštite, obrazovanja i dr.) i ekonomskom učinkovitosti (učinkovita javna uprava, javno-privatno partnerstvo, inovativno i zeleno poduzetništvo, zaposlenost i dr.). Konačno, pristupačnost, integriranost, sigurnost i održivost gradova predstavlja novi Milenijski razvojni cilj rezolucije Ujedinjenih naroda *Transforming our world: 2030 Agenda for Sustainable Development* donesene 2015. godine (UN, 2015d).

Prema holističkom pristupu, održivi razvoj gradova podrazumijeva „proces sinergijske integracije i zajedničkog razvoja velikih podsustava grada (ekonomskog, društvenog, ekološkog i fizičkog), koji lokalnoj zajednici dugoročno jamče razinu blagostanja, bez ugrožavanja mogućnosti razvoja okolnih područja, istovremeno doprinoseći smanjenju negativnih učinaka na razvoj bioraznolikosti“ (Camagni, 1998). Iako postoje različite interpretacije, s aspekta koncepta održivog razvoja Maclaren (1996) navodi kako su temeljna područja politike održivog urbanog razvoja: međugeneracijska jednakost, zaštita okoliša, minimalna upotreba neobnovljivih resursa, gospodarska vitalnost i raznovrsnost, zadovoljenje osnovnih ljudskih potreba i ostvarivanje blagostanja lokalne zajednice. Satterthwaite (1999: 6) istovremeno pojašnjava kako „ključno pitanje gradova nije njihova održivost, već forma izgradnje, struktura vlasti, sustav proizvodnje, obrasci potrošnje i proizvodnje otpada koji su kompatibilni ciljevima održivog razvoja gradova, njihove šire regije i cijele biosfere“. Prema tomu, Mostafavi i suradnici (2014) ističu da je za ostvarenje održivog urbanog razvoja potrebno konceptualno razumijevanje koncepta urbanog metabolizma koji podrazumijeva „ukupne tehničke i društveno-gospodarske procese u gradovima, čiji je rezultat rast, proizvodnja energije i eliminacija otpada“ (Kennedy et al., 2007: 44). Drugim riječima, valja regulirati tokove materijala, vode, energije i otpada u urbanim područjima. Osim ovih elemenata urbanog metabolizma, isti autori u literaturi pronalaze tokove hrane te kvalitetu života (zdravlje, stanovanje, zaposlenost, obrazovanje i dr.) kao važne čimbenike metabolizma urbanih područja. Tijek navedenih elemenata pod utjecajem je sektora – stambenih i poslovnih prostora, industrije, javnog sektora, transporta i otvorenih prostora, dok su temeljni pokazatelji urbanog metabolizma upotreba prostora, energije, tijekom materijala, vode i resursa te kvaliteta zraka. Dakle, konačni rezultat tijeka resursa i generiranje otpada ključna su pitanja održivoga urbanog razvoja.

Tijekom procesa urbanizacije javila se potreba mjerenja stupnja urbanizacije i ostalih obilježja života u gradovima (Vresk, 2002a). Martino (2009) međutim ističe kako je potrebno razlikovati negativne posljedice urbanizacije od negativnih posljedica industrijalizacije, rasta populacije, potrošnje resursa, energije i konzumerizma općenito. Istovremeno, gradove nije moguće promatrati kao autarkične i izolirane sustave koji su sami po sebi neodrživi, jer itekako koreliraju sa svojim fizičkim okruženjem koje je nužno uključiti u razvojne planove. U tome kontekstu isti autor u literaturi pronalazi obilježja održivog grada, kao sustava koji: 1) svojim građanima smanjuje ekološki otisak po glavi stanovnika osiguravajući primjereni prijevoz, odgovarajuće tehnike i materijale gradnje, koncentraciju stanovanja i proizvodnju hrane, 2) razvija zatvoreni sustav svojih *outputa*, nastojeći ih pretvoriti u druge resurse putem recikliranja, bioplina, kompostiranja i ponovne upotrebe, 3) gradnju usklađuje s okolišem, prilagođujući se uvjetima u prirodi, 4) uzima u obzir granice nosivog kapaciteta i 5) ističe socijalnu interakciju i političku participaciju za rješavanje lokalnih problema.

Iako gradovi omogućuju blagostanje i određenu kvalitetu života, nameću se različiti izazovi usmjereni njihovu održivom razvoju. Keivani (2009) ističe šest temeljnih područja održivog razvoja gradova: 1) intraurbana socijalna nejednakost – očituju se u siromaštvu, nezaposlenosti, kriminalu, sigurnosti, zdravstvenoj zaštiti, društvenoj odbačenosti i izazovima društveno odgovornog upravljanja, 2) održivi ekonomski razvoj – zbog gubitka industrije mnogi gradovi bore se s ekonomskom održivošću, preorijentirajući se na pružanje posebnih usluga, znanje, inovacije, kulturu i turizam, što istovremeno dovodi do promjene u strukturi zaposlenosti, financiranja lokalne samouprave i infrastrukture te potrebnih gradskih usluga, poput gospodarenja otpadom, distribucije električne energije i vode, održavanja zelenih površina i dr., 3) negativni utjecaj na okoliš i klimatske promjene – očituje se u povećanoj emisiji CO₂ i ostalih stakleničkih plinova, povećanoj upotrebi fosilnih goriva i drugih resursa, posebice neobnovljivih, zauzimanju i prenamjeni prirodnih površina, zbrinjavanju otpada i otpadnih voda, zagađenosti i iscrpljivanju vodnih resursa i dr., 4) pristup komunalnoj i osnovnoj infrastrukturi – očituje se u ograničenoj opskrbi vodom, električnom energijom i pristupu drugim uslugama koji čine osnovne uvjete za kvalitetan život ljudi, 5) oblik grada, prostorno planiranje i širenje – utječe na ekonomsku, društvenu i ekološku održivost (npr. učinkovitost transporta uvjetovana oblikom grada utječe na kvalitetniju i bržu prometnu povezanost, troškove održavanja infrastrukture, emisiju CO₂ i dr.) i 6) upravljanje na svim

razinama vlasti i razvoj institucija – snažna i učinkovita lokalna uprava i institucije ključni su generator javnog i privatnog sektora.

Složenost ostvarenja ovih uvjeta pod utjecajem je različitih međusobno interaktivnih čimbenika. Doust (2014) navodi kako održivost grada uokviruju tri temeljna stupa održivosti (očuvanje okoliša, socijalna jednakost i ekonomska učinkovitost) postavljena između urbane dinamičnosti koju određuju oblik ili forma grada (raspodjela prostora i gustoća naseljenosti) i prijevoz (prijevozna infrastruktura, mreže i karakteristike) i lokalna samouprava (politike i tržište). Ovi čimbenici su vrlo međuovisni, pa tako na primjer očuvanje okoliša ovisi o raspodjeli prostora, jer utječe na prijevoznu infrastrukturu, učinkovitost i troškove održavanja, korištenje prijevoznih sredstava, emisiju CO₂ i dr. U tome dijelu potrebno je definirati elemente i interakcije koje utječu na održivost (što se mjeri), formulirati pokazatelje koji pojašnjavaju učinke (kako se mjeri) i formulirati metode procjene stvarnih koristi koje ostvaruju donositelji odluka i lokalna zajednica (kako pristupiti).

Oblik (forma), gustoća naseljenosti i distribucija aktivnosti u gradu uvelike utječu na mobilnost i ponašanje građana, te time i na održivost gradova. Coppola i suradnici (2014) pojašnjavaju kako se u literaturi vodi rasprava o najprimjerenijoj strukturi održivosti gradova. Kompaktni, policentrični i raštrkani oblik grada temeljni su modeli strukture grada, pri čemu se kompaktni oblik ističe kao najprikladniji za održivi urbani razvoj, jer ograničava zauzimanje okolnih poljoprivrednih i prirodnih područja, smanjuje potrebu za prijevozom i ovisnost o automobilu, pa time i potrošnju goriva, ograničava potrošnju građevinskog materijala za izgradnju infrastrukture, omogućuje raznovrsnost mogućnosti za zaposlenje, pružanje usluga i socijalnih kontakata, dok s druge strane kompaktnost može dovesti do zagušenja u prometnoj mreži, većoj koncentraciji prometa, zagađenju zraka i buci u centru te povišenju cijena nekretnina i zemljišta. Neki autori ističu kako policentrični model grada smanjuje upotrebu automobila, a potiče upotrebu javnog prijevoza koji je u takvim modelima gradova vrlo učinkovit, a sam oblik grada čuva zelene gradske površine. Drugi pak autori navode suprotno, jer se javni prijevoz koristi samo u centralnoj mreži, dok se za duže relacije koristi automobil. Ovo je posebno izraženo kod raštrkanog modela grada, koji ima najviše troškove održavanja grada i najveće negativne utjecaje na okoliš (Coppola et al., 2014).

Prilikom planiranja razvoja gradova u strateške je dokumente potrebno integrirati načela održivog razvoja. Problemi održivosti gradova vezani su prije svega uz prostorno planiranje i urbanu izgradnju, pa tako u Portugalu ima 45% više stambenih prostora nego obitelji, što ukazuje na neprimjerenu i neučinkovitu zakonsku regulativu koja je omogućila nekontrolirano i neplansko građenje i zauzimanje prostora (Barbosa et al., 2014). Isti autori u literaturi pronalaze različita viđenja planskog građenja usmjerenog održivim gradovima te ističu dva temeljna stajališta – jedni autori zagovaraju gradnju visokih građevina s ekološki prihvatljivim materijalima, koje minimalno zauzimaju prostor i imaju malu potrebu za prijevoznim sredstvima, a omogućuju veću gustoću naseljenosti, dok drugi pak sugeriraju razmjerno više građevine postavljene u klastere ili niže građevine s propisanim brojem katova, učinkovitom prometnom mrežom javnog prijevoza, biciklističkih i pješačkih staza, te učinkovitom popratnom mrežom sadržaja i usluga. Bez obzira na orijentaciju, održivi gradovi zahtijevaju upotrebu tehnologije i materijala koji smanjuju pritisak na okoliš. Iako postoje neki modeli održivih gradova poput *Fresco modela* ili *EcotownZ modela grada*, postojeće gradove potrebno je rehabilitirati na dugi rok, posebno povijesno-kulturne jezgre, i to prije svega po načelima ekološke i društveno-kulturne održivosti postavljajući primjerene okvire sustava pokazatelja za njihovo mjerenje i praćenje (Barbosa et al., 2014). U okviru europskog projekta *The European Green Capital Award*, nekoliko europskih gradova poput Stockholma, Göteborga i Hammarbyja u Švedskoj, zatim Aalborga, Ballerupa i Frederikshavna u Finskoj, Bristola, Leicestera i Middlesbroughu u Engleskoj, Nantesa u Francuskoj, Rotterdama u Nizozemskoj i drugih, dobilo je nagradu za trud i napredak koji ostvaruju u održivosti i pružanju kvalitete života svojim građanima (European Commission, 2016a). Za te se gradove još ne može utvrditi da su postali održivi, no poduzete su znatne mjere njihove rehabilitacije usmjerene održivom razvoju. Na europskoj razini također postoji program *Smart Cities and Communities*, mreža pametnih gradova u području inovacija, primjene tehnoloških dostignuća, posebice energije i transporta, te planiranja i urbanog razvoja koje na temelju šest kategorija (lokalna samouprava i upravljanje, gospodarstvo, transport, okoliš, populacija, življenje) omogućuje usporedbu, *benchmarking* i rangiranje gradova. Trenutačno su razvijena četiri modela pametnih gradova (srednje velikih i velikih), a moguće je usporediti 77 europskih gradova (European Commission, 2016b; European Smart Cities, 2016).

Europska unija potiče različite programe usmjerene održivom urbanom razvoju. Projekt *Built Environment Quality Evaluation for Sustainability (BEQUEST)* u tri izdanja upravljačkim

strukturama urbanih područja pruža praktična znanja potrebna za mjerenje i praćenje održivog urbanog razvoja (Curwell et al., 2006). U samom nazivu projekta vidljiva je usmjerenost kvaliteti urbanog okoliša, sukladno tomu postavljen je okvir koji čine četiri temeljna cilja održivog urbanog razvoja, postavljena prema tzv. *PICABUE* modelu održivog razvoja, a to su: ekološka integracija, infrastruktura, jednakost, javna participacija i budućnost. Uz ostvarenje ovih ciljeva usko je vezana urbana morfologija i struktura grada (oblik grada, gustoća naseljenosti, transport, mreža sadržaja, kulturna baština i dr.), ponašanje građana (stavovi i obrasci ponašanja, životni stil, način mobilnosti, ekološka osviještenost i dr.) i lokalna uprava (učinkovitost uprave i relevantnih institucija, javno-privatna suradnja, način participacije i dr.). Stoga posebnu pozornost treba posvetiti planiranju, dizajniranju i izgradnji urbanog okoliša te održavanju kvalitete usluga, vodeći pri tome računa o prostornoj i vremenskoj dimenziji kako bi se osigurao ekološki, ekonomski, društveni i institucionalni održivi urbani razvoj. Ovdje je svakako potrebno istaknuti da dizajniranje urbanog prostora znatno određuje komponente razvoja, a različite odluke imaju različite utjecaje na te komponente i daju različite učinke tijekom vremena.

Na razini Europske unije formirana je mreža nacionalnih vlada i instituta osam država članica čija je svrha pružanje stručne i praktične podrške politikama razvoja gradova na području Unije (EUKN, 2016). U svojim istraživanjima i publikacijama između ostaloga ističu prisutnost promjena u urbanoj mobilnosti kao važnog čimbenika održivog urbanog razvoja (LSE Cities i InnoZ, 2015). Ove promjene očituju se prije svega u znatnim ulaganjima u kvalitetu, funkcionalnost i učinkovitost javnog prijevoza, zbog čega je došlo do njegova intenzivnijeg korištenja, umjesto korištenja osobnih automobila. Osim toga, promjene u obrascima ponašanja vidljive su u štednji i ekonomičnosti, poput dijeljenja prijevoznog sredstva (auta, bicikli, taxi usluga). Na transformaciju putnika svakako je utjecao razvoj informacijsko-komunikacijske tehnologije, jer su pametni telefoni omogućili fleksibilno i u realnom vremenu kreiranje ruta, kupnju karti te drugih proizvoda i usluga. Učinkovitost tehnologije, ali i ekološka osviještenost omogućila je sve veće korištenje alternativnih goriva u prijevoznim sredstvima (hibridi, električni pogon, plin). Motiviranost zdravim i aktivnim životom navodi ljude na korištenje bicikla ili na hodanje do svojih odredišta. Suprotno razvoju mobilnosti u državama u razvoju, u kojima se trend povećanja godišnje prijeđenih kilometara osobnim vozilom i dalje nastavlja, u razvijenim državama taj je trend relativno zaustavljen ili je okrenut. Konačno, očit je također proces povratka ljudi u središta gradova,

umjesto prijašnjem trendu života na periferiji. Iako navedeno uvelike ovisi o postojećem i ustaljenom načinu života, gradovi London i Berlin pravi su primjeri pozitivnih promjena u obrascima ponašanja usmjereni njihovu održivom razvoju. Istraživanje u ovim gradovima pokazalo je pozitivne promjene, prema kojima je definirano šest kategorija putnika: tradicionalno orijentirani na automobil, pragmatično tranzitni skeptici, zeleno orijentirani putnici, pragmatično orijentirani skeptici, tehnološki orijentirani individualci i inovativno orijentirani putnici, na temelju kojih je moguće provoditi različite politike i usmjeravati njihovo ponašanje prema željenom cilju (LSE Cities i InnoZ, 2015).

Postoje i drugi dobri primjeri održivog urbanog razvoja. Grad Barcelona tako je po pitanju održivog razvoja usmjerio djelovanje prema smanjenju zagađenosti okoliša i podizanju svijesti građana o potrebi njegova očuvanja (Shafie, 2014). Prvi cilj obuhvaća transport, odnosno urbanu mobilnost i gospodarenje otpadom. U tome dijelu treba istaknuti da čak 41% građana putuje pješice (u Madridu, Bruxellesu, Amsterdamu, Parizu i Berlinu taj udio iznosi oko 30%), dok oko 70% građana ukupno koristi javni prijevoz i/ili putuje pješice (isti udio imaju Amsterdam, Budimpešta, Kopenhagen, Helsinki, Stockholm, Madrid, Pariz, Beč i Varšava). Ovome svakako pridonosi kvalitetna i učinkovita infrastruktura te dostupnost ostalih sadržaja. Također, u gospodarenju otpadom kvalitetna infrastruktura omogućuje sortiranje otpada (dostupnost zelenih otoka „gotovo na svakom koraku“ za sve vrste otpada) koji se reciklira. Uz ovo postoje različiti edukativni programi koji potiču građane na društveno odgovorno ponašanje. Neki gradovi vode izraženu brigu o okolišu. U Australiji grad Melbourne provodi postavljenu strategiju održivog razvoja anuliranjem emisije stakleničkih plinova, adaptacijom na klimatske promjene, recikliranjem upotrijebljene vode i smanjenjem ugljikovih plinova (City of Melbourne, 2016). Osim ovoga, grad vodi brigu o prostornom planiranju, gradnji u skladu s visokim ekološkim standardima i tehnološkim dostignućima, promjeni u obrascima ponašanja i načinu života, a sve s ciljem postanka pametnog, kreativnog i ekološkog grada koji će svojim žiteljima omogućiti kvalitetan život u svakom pogledu. Slično u Australiji djeluje i grad Moreland, čiji je temeljni cilj anulirati emisiju ugljikovih plinova (City of Moreland, 2016).

Na globalnoj razini postoji inicijativa mreže *C40 Cities* u koju su uključeni gradovi s određenim poduzetim programima i akcijama usmjerenim njihovu održivom razvoju i smanjenju negativnog utjecaja na klimu (Schwartz, 2013; C40 Cities, 2016). Valja spomenuti

neke gradove, poput Bogote s učinkovitom mrežom autobusa i taksija na hibridni i električni pogon, Melbournea s programom gradnje s visokom energetske učinkovitošću, Kopenhagena s planom potpunog anuliranja emisije ugljika do 2025. godine, Tokija s programom reduciranja emisije CO₂, Meksiko Citya s programom osiguranja čistog i kvalitetnog zraka, Londona s programom smanjenja broja vozila i emisije CO₂ u centru, Sydneya s programom zelenih površina, Münchena s programom potpunog prelaska na obnovljive izvore energije do 2025. godine, Rio de Janeira s programom reurbanizacije i osiguranja kvalitetnije infrastrukture u favelama (*slumovima*), New Yorka s programom adaptacije transporta, infrastrukture, telekomunikacija, sigurnosti i dr., San Francisca s programom učinkovita gospodarenja otpadom s 80% njegova cirkularnog zbrinjavanja, Singapura s pametnom gradskom infrastrukturom, posebice transportom, te Bangkoka s programom osiguranja javne zdravstvene zaštite i obrazovanja. S obzirom na široki raspon interpretacije, shvaćanja i djelokruga održivog razvoja, u ovome je dijelu vidljiva određena specijalizacija i diversifikacija gradova s pomoću usmjerenosti prema ciljevima, odnosno s marketinškog stajališta izgleda da gradovi pronalaze pojedinu nišu održivog urbanog razvoja, čime ističu određene vrijednosti, misiju i viziju grada, te stvaraju svojevrsan brend.

Hrvatska je Strategijom održivog razvitka Republike Hrvatske 2009. godine postavila smjernice održivog razvoja temeljene na načelima i ciljevima koncepta održivog razvoja (NN, 30/09). Ciljevi navedeni u strategiji usko su vezani uz održivi urbani razvoj. Kako se navodi u strategiji, gradovima se prije svega mora osigurati kvalitetna prometna povezanost, dok se gradovi moraju orijentirati na prostorno planiranje, revitalizaciju i prenamjenu zapuštenih urbanih zemljišta (urbana regeneracija), zdravstvenu i socijalnu zaštitu i jednakost, obrazovanje, očuvanju okoliša i osiguranju kvalitete života u gradovima. Na tragu toga, Ministarstvo regionalnoga razvoja i fondova europske unije RH (2015) donijelo je 2015. godine smjernice za izradu strategije razvoja urbanih područja, praćenje njihove provedbe i vrednovanje. Strategija bi trebala biti donesena u skladu s kohezijskom politikom Europske unije. Cilj strategije je definiranje zajedničkog smjera razvoja urbanih područja, odnosno postavljanje zajedničke vizije razvoja hrvatskih gradova, a mora se temeljiti na međusektorskom pristupu i relevantnim pokazateljima za mjerenje i praćenje održivog urbanog razvoja Hrvatske. Sukladno s podjelom Hrvatske prema NUTS klasifikaciji i politici regionalnog razvoja, a u svrhu učinkovita planiranja, usklađivanja i provedbe politike urbanog razvoja Hrvatske, smjernicama su ustrojena tri tipa grada – urbane aglomeracije, veća urbana

područja i manja urbana područja, koja će biti obuhvaćena strategijom razvoja urbanih područja.

Održivi razvoj potencijalni je instrument brendiranja gradova, dok istovremeno brendiranje gradova održivim razvojem predstavlja strategiju za ostvarenje ciljeva održivog razvoja gradova. Brendiranje je proces definiranja svojstava proizvoda (ili usluge) koji ga razlikuju od drugih proizvoda te je zbog tih svojstava prepoznatljiv na tržištu, dok njegovu potrošaču ima posebno značenje i donosi mu posebnu korist (Pike, 2010). Time se stvara imidž brenda, kao stvarne predodžbe potrošača o proizvodu ili usluzi. Iako se brendiranjem obraća širem tržištu, brend dopire samo do ciljnog segmenta tržišta, stoga ima posebno značenje za potrošače. Posljednjih godina deseci svjetskih gradova brendiraju se kreirajući imidž posebnog fizičkog (vizualnog) i nefizičkog (ozračja) okruženja. Urbano brendiranje ili prepoznatljivost podrazumijeva integraciju fizički izgrađenog okoliša s prirodnim, društveno-kulturnim i ekonomskim aspektom okoliša (Rehan, 2014). To je proces diversifikacije i diferencijacije gradske arhitekture, kulture i umjetnosti, očuvanog okoliša, životnog stila i ostalih posebnosti koje grad posjeduje i želi promovirati (Vanolo, 2008). Rehan (2014) pronalazi kako su temeljni ciljevi brendiranja gradova stvaranje prepoznatljivosti ili drukčije prezentiranje javnosti, ostvarivanje konkurentske prednosti na turističkom tržištu te stvaranje reputacije i identiteta grada koji doprinosi gospodarskom napretku. Međutim, Pike (2010) ističe kako je brendiranje turističke destinacije zahtjevan proces zbog složenosti turističke destinacije i različitosti interesa dionika koji u njoj djeluju. Isto tako, zbog geografskih i kulturoloških razlika turističkog tržišta, turistička destinacija na tržištu mora različito djelovati u svrhu privlačenja ciljnog segmenta turista. Tako npr. jedan slogan mediteranske turističke destinacije može imati potpuno drukčije značenje u Europi u odnosu na Aziju. Sukladno sa složenosti brendiranja destinacije, stvaranja imidža brenda, odnosno imidža destinacije također je složen proces, jer se predodžba turista o destinaciji stvara temeljem njegovih spoznajnih i/ili osjetilnih asocijacija koje mogu biti uvjetovane različitim izvorima, poput prijašnjih posjeta destinaciji, oglašavanja, preporuka ili nekih drugih izvora (Pike, 2010).

Usko s ovime povezan je i identitet gradova koji neki grad čini posebnim, a u procesu izražene globalizacije ovo je posebno važno, jer su „gradovi suočeni s prijetnjom gubitka identiteta, a u isto vrijeme s mogućnošću da dobiju novi“ (Šaban, 2006: 242). Ovisno o obilježjima stvorenog imidža i identiteta, pojedini gradovi dobili su nazive poput kreativni,

inteligentni, pametni, informacijski ili čudni gradovi, a vanjski imidž takvih gradova nije samo metaforički, već se očituje u njihovu stvarnom djelovanju u području arhitekture i gradnje, infrastrukture i prometa, kulture, načina života i ponašanja građana te ostalih elemenata kojima doprinose posebnostima i diversifikaciji tih gradova, ali i turističkoj atraktivnosti i privlačenju investicija (Vanolo, 2008). Stvaranje kreativnih gradova potiče UNESCO-ov program stvarajući mrežu kreativnih gradova. Trenutačno je u mreži povezano 116 gradova u 54 države koji djeluju u područjima tradicijskog obrtništva i umjetnosti, dizajna, filma, gastronomije, literature, glazbe i novih medija (UNESCO, 2016). Cilj je ovog programa stvaranje i provedba politika, strategija i inicijativa usmjerenih kulturi i kreativnosti kao glavnim pokretačima održivog razvoja i urbane regeneracije, koji će omogućiti inovativnost, društvenu integraciju, interkulturalni dijalog i blagostanje građana. Ovaj program odnosi se na 11. Milenijski razvojni cilj koji obuhvaća gradove. Neki od svjetskih kreativnih gradova su Rim, Torino, Edinburgh, London, Liverpool, Prag, Sofija, Bogota, Bagdad, Buenos Aires i dr.

Iz svega slijedi kako je održivost gradova ponajviše vezana uz probleme urbanizacije i velike gradove, koji pružaju brojnija i kvalitetnija radna mjesta, kvalitetnije obrazovanje i zdravstvenu zaštitu, javne i privatne usluge te ostale sadržaje i aktivnosti. Međutim, zbog tih elemenata stanovništvo odlazi u veće gradove kako bi zadovoljilo svoje potrebe, stoga su ugroženi mali gradovi, posebno u ruralnom području. Zbog toga se mnogi mali gradovi restrukturiraju i pretvaraju u posebne interaktivne prostore urbanizma i prirodnog okoliša, a svoju nišu na tržištu pronalaze kao kulturni gradovi, turistički gradovi, zeleni gradovi, gradovi vina i gastronomije koji pružaju atraktivne usluge posjetiteljima i osiguravaju zaposlenost građana. Za to je potreban konsenzus svih dionika grada, jer se grad opredjeljuje za specijalizaciju. Specijalizacija je određeni cilj, stoga takvi gradovi pokazatelje postavljaju sukladno s ciljevima i razvojnim planovima usmjerenim podizanju kvalitete života lokalnog stanovništva.

Dakle, s jedne strane gradovi su postali ekonomska, politička i kulturna središta, dok su s druge strane središta neodrživosti, jer zauzimaju prostor, intenzivno se koriste resursima i degradiraju okoliš. Osim što jako utječu na klimatske promjene, još više utječu na kvalitetu života lokalne zajednice, stoga se dosezanje i održavanje društvenih, ekonomskih i ekoloških standarda kvalitete života, koje suvremeni zahtjevi diktiraju, nameću kao temeljni ciljevi

održivoga urbanog razvoja. Iz svega je vidljivo kako su gradovi današnjice suočeni s različitim problemima urbanizacije, rasta populacije, industrijalizacije i globalizacije. Istovremeno se čini da su gradovi detektirali te probleme, pri čemu su mnogi pronašli različita rješenja za moguće negativne scenarije u budućnosti. Različitim programima umrežavanja ta rješenja postaju sve izraženija i prisutnija. Zbog utjecaja različitih čimbenika i mnogih područja/tema održivog urbanog razvoja, gradovi postavljaju ograničene strateške ciljeve kojima usmjeravaju svoje razvojne politike. U tome ostvaruju temeljne ciljeve održivosti, no također stvaraju pretpostavku za daljnju implementaciju načela održivog razvoja, a još važnije, stvaraju globalnu prepoznatljivost jer se razlikuju od drugih urbanih cjelina. Ti gradovi tako svakako daju primjer dobrog upravljanja, omogućuju usporedbu te u konačnici, privlače ljude i investicije, jer su područja kvalitetnog i ugodnog života.

3.2.3. Pokazatelji održivog razvoja gradova

S obzirom na to da je održivi urbani razvoj u fokusu različitih politika i programa, neizostavan segment u tome kontekstu svakako je mjerenje i praćenje održivosti gradova, u čiju su svrhu razvijeni različiti pokazatelji. Problematika primjene pokazatelja održivog razvoja gradova razmjerno je slična problematici primjene općih pokazatelja održivog razvoja i pokazatelja održivog razvoja turizma, stoga će se ovdje istaknuti obilježja njihove primjene sukladno sa karakteristikama i posebnostima gradova. Keirstead i Leach (2008) ističu kako je ključno pitanje mjerenja održivosti gradova definiranje idealnih pokazatelja, stoga je prije svega potrebno definirati održivi razvoj za pojedini grad, odnosno definirati temeljna područja/teme održivosti grada i sukladno s time kriterije za odabir pokazatelja. Maclaren (1996) uz ovo ističe orijentiranost prema postavljenim ciljevima održivosti koji zadaju okvir pokazatelja održivosti. Prema istom autoru, okvir bi svakako trebao obuhvatiti pokazatelje temeljnih stupova održivosti (ekološki, društveni i ekonomski), ciljeve održivosti (nosivi kapacitet, jednakost, blagostanje i dr.), društveno-gospodarske sektore (kućanstva, transport, kultura i dr.), posebna pitanja urbanih područja (zauzimanje prostora, zbrinjavanje otpada, sigurnost i dr.) i pokazatelje uzročno-posljedičnih veza (zagađenost, nezaposlenost i dr.). Keirstead i Leach (2008) u literaturi pronalaze pet temeljnih kriterija primjerenih za odabir pokazatelja održivoga urbanog razvoja, a to su: budućnost (intergeneracijska jednakost), socijalna pravednost (intrageneracijska jednakost), prekogranična odgovornost (geografska jednakost), jednakost procedura prema svima (proceduralna jednakost) i važnost bioraznolikosti (jednakost vrsta). Zahtjevi koji se stavljaju pred pokazatelje održivog razvoja

gradova su dostupnost, mjerljivost i razumljivost podataka potrebnih za interpretaciju pokazatelja i donošenje odluka dionika grada. Osim toga, pokazatelji su usmjereni postizanju postavljenih ciljeva i međusobnoj usporedivosti. Prilikom definiranja i odabira indikatora održivog razvoja važnu ulogu ima lokalna zajednica, posebice građani (Bell i Morse, 2003). OECD (2000) upravo navodi kako je pokazatelje održivog razvoja potrebno približiti lokalnoj zajednici, kako bi razumjela njihovu važnost za održivi razvoj i moguće koristi koje ima od njih. Međutim, s obzirom na izraženu ulogu vlasti u lokalnoj zajednici, ovdje valja istaknuti kako postoji opasnost da pokazatelji održivog razvoja gradova poprime sustav kontrole politike koju vlast nameće (Keirstead i Leach, 2008).

Maclaren (1996) ističe obilježja pokazatelja održivog razvoja gradova. Prema njemu pokazatelji održivog urbanog razvoja prije svega omogućuju integraciju društveno-gospodarskih i ekoloških pitanja, jer jedan pokazatelj integrirano ukazuje na više područja održivosti. Stoga je moguća primjena kompozitnog ili sintetičkog pokazatelja. Osim toga, korištenjem povijesnih podataka trenda, pokazatelji održivog urbanog razvoja također omogućuju ekstrapolaciju iz prošlosti i orijentiranost na budućnost. Važno obilježje pokazatelja svakako je mogućnost mjerenja međugeneracijske jednakosti, odnosno pravedne i jednake distribucije društveno-gospodarskih i ekoloških uvjeta, bez obzira na geografski položaj, rasu, dob, status i dr. Konačno, pokazatelji održivog urbanog razvoja temelje se na multidioničkom pristupu i konsenzusu koji je zbog posebnosti urbanih područja nužan. Konsenzus, nažalost, još uvijek nije postignut ni prilikom definiranja metodologije i sustava pokazatelja održivoga urbanog razvoja. Tako je bez postavljenih međunarodnih standarda i zajedničkog konceptualnog okvira vidljiv porast broja i različitost pokazatelja (Moreno Pires et al., 2014). Također, vidljivi su različiti pristupi definiranju kriterija i pokazatelja, poput kvalitete života, troškovne učinkovitosti, brendiranja, inovativnih, kreativnih ili zelenih gradova, što je još više otežalo definiranje zajedničkog međunarodnog sustava pokazatelja održivoga urbanog razvoja koji će omogućiti usporedbu. Kako navode isti autori, jedan je od temeljnih uzroka nerazumijevanje ciljeva i svrhe pokazatelja održivoga urbanog razvoja. Shen i suradnici (2011) ovome pridodaju neprimjeren odabir pokazatelja za mjerenje i praćenje željenoga urbanog razvoja, odnosno željenog stanja urbane održivosti.

Sukladno s potrebama mjerenja i praćenja održivoga urbanog razvoja, na globalnoj i europskoj razini razvijeni su različiti programi, alati i sustavi pokazatelja usmjereni mjerenju i praćenju održivog razvoja čiji je kratki pregled dan u *Tablici 25*.

Tablica 25. Odabrani primjeri sustava pokazatelja održivog urbanog razvoja

Sustavi pokazatelja održivog urbanog razvoja	Opis
Global City Indicators Facility (GCI, 2016)	Globalni standardizirani sustav pokazatelja koje je razvio Institut Global Cities . Obuhvaća 20 temeljnih područja održivosti, podijeljenih u dvije kategorije: gradske usluge i kvaliteta života. Omogućuje vrednovanje na međunarodnoj razini, a zbog svoje jednostavnosti implementirale su ga stotine svjetskih gradova. U sustavu su izražena ekonomska i društvena pitanja održivoga urbanog razvoja, dok su izostavljeni neki aspekti ekološke održivosti poput zagađenosti, kvalitete zraka, korištenja obnovljivih izvora energije i sl.
Sustainable Cities International (SCI, 2016)	Globalna mreža različitih organizacija razvijena s ciljem pružanja pomoći prilikom mjerenja i praćenja održivog razvoja gradova. U tu svrhu razvijena je metodologija s okvirom pokazatelja u 14 temeljnih područja održivosti, pri čemu za svako područje postoje dodatni pokazatelji. Navedeno je namijenjeno lokalnim zajednicama i pripadajućim dionicima prilikom planiranja i postavljanja ciljeva razvoja, upravljanja gradom i okolišem, postizanju kvalitete života u gradu i sl.
China Urban Sustainability Index (UCI, 2016)	Razvijen 2011. godine temeljem rezultata istraživanja na 200 kineskih gradova. Primjenjiv je na gradove veličine od 200 tisuća do 20 milijuna stanovnika. Sustav obuhvaća pet temeljnih područja održivosti. Prednost ovog sustava je to što mjeri dinamičnost promjena te kvantificira razvoj i rast gradova, umjesto da služi kao statički alat usporedbe i benchmarkinga.
Reference Framework for European Sustainable Cities (RFSC, 2016)	Okvir pokazatelja održivog urbanog razvoja razvijen u svrhu podrške praktičnoj implementaciji strategije održivog razvoja Europske unije (referira se također na tzv. <i>Leipzig poglavlje</i>). Sastoji se od 16 ključnih i 300 dodatnih pokazatelja. Stoga je vrlo fleksibilan, što potvrđuje činjenica da je testiran na više od 80 europskih gradova različite veličine. Ovaj okvir također prati program Europske komisije <i>The European Green Capital Award</i> kojim se nagrađuju postignuća gradova u održivosti i osiguranju kvalitete života svojim građanima.
The European Foundation's Urban Sustainability Indicators (Eurofound, 2016)	Okvir je razvila zaklada za poboljšanje životnih i radnih uvjeta u gradovima europske unije sukladno s poglavljem o održivom razvoju gradova Unije (tzv. <i>Aalborg deklaracija</i>). Pokazatelji su postavljeni prema definiranim pravcima i ciljevima politike poglavlja. Obuhvaćaju 16 tema održivog razvoja te time pokrivaju sva područja održivosti gradova, s posebnim fokusom na kvalitetu okoliša. Okvir je testiran na različitim europskim gradovima i uključuje kategoriju jedinstvene održivosti, koja nastoji kvantificirati praksu održivog razvoja pojedinog grada ili značajke održivosti koje su jedinstvene za određeni grad.
European Environmental Agency Urban Metabolism Framework (EEA, 2016)	Sustav europske agencije za okoliš sastavljen od 15 ključnih pokazatelja urbanog metabolizma. Usmjeren je na mjerenje tijekom promjena, umjesto mjerenja stanja. Omogućuje jednostavno, relativno jeftino i kontinuirano praćenje i kontroliranje promjena. S obzirom na to, više je usmjeren na pružanje informacija o promjenama, nego o utvrđivanju stupnja održivog razvoja na kojem se pojedini grad nalazi, no obzirom na pozitivne odlike omogućuje usporedbu gradova različitih veličina.
The European Green City Indeks (Siemens, 2016)	Siemensov program održivog urbanog razvoja u okviru kojega je postavljeno 30 pokazatelja, s naglaskom na ekološku održivost gradova. Sustav je trenutačno u procesu testiranja i vrednovanja na uzorku od 30 europskih gradova različitih veličina (ispod milijun stanovnika do 3 milijuna stanovnika). Postavljen je

	prema dostupnim podacima koji se kontinuirano prate i objavljuju. Nije namijenjen širokoj primjeni, no svakako omogućuje usporedbu, posebno europskih gradova.
City Blueprints (Watershare, 2016)	Sustav pokazatelja usmjeren mjerenju i praćenju održivosti voda u gradovima. Razvili su ga Waternet Amsterdam i KWR Water Cycle Research Institute. Sastoji se od 24 pokazatelja koji obuhvaćaju 8 područja održivosti, poput upravljanja i gospodarenja vodom, zaštite i očuvanja i dr. Vrlo je jednostavan za primjenu, a omogućuje utvrđivanje stupnja održivosti voda i usporedbu između gradova.

Izvor: obrada autora prema navedenim izvorima

Barbosa i suradnici (2014) navode kako usprkos različitim metodologijama i studijama o kriterijima održivosti koje bi gradovi trebali usvojiti, još uvijek nisu razrađeni modeli njihove implementacije u suvremene razvoje gradova. Međutim, primjeri dobre prakse postoje. U literaturi se često navodi projekt *Sustainable Seattle* kao primjer dobrog upravljanja održivim razvojem grada putem pokazatelja, započet 90-ih godina prošloga stoljeća kao inicijativa mreže dionika usmjerene promociji i osiguranju održivosti (Maclaren, 1996; Sustainable Seattle, 2004, 2006). U svrhu mjerenja i praćenja održivog razvoja, građani su prema definiranim kriterijima između 99 odabrali 40 pokazatelja važnih za održivi razvoj grada. Proces definiranja pokazatelja temeljio se na suradnji i panel-radionicama tijekom nekoliko mjeseci, u kojima su sudjelovali građani iz javnog i privatnog sektora te civilnog društva. Pokazatelji ocrtavaju dugoročne ciljeve održivog razvoja Seattlea, a izvještaji pokazuju pozitivne i negativne promjene, odnosno nepromijenjeno stanje održivog urbanog razvoja. S obzirom na to da ovaj projekt od sama početka u kontinuitetu prati i mjeri održivi razvoj Seattlea, može se utvrditi da je prvi sustavni i dugoročni projekt koji još uvijek traje, a trenutačno uključuje različite programe i nagrade na različitim područjima usmjerene održivom razvoju Seattlea (Sustainable Seattle, 2004, 2006, 2016).

Grad London prema posebnim potrebama i razvojnim ciljevima grada, posebice po pitanju kriminaliteta, zdravlja, kvalitete zraka i vode, kvalitete prometne infrastrukture, pristupa zelenim površinama, obnove zagađenih i napuštenih prostora 2004. godine postavio je pokazatelje održivog razvoja kao *pokazatelje kvalitete života (Quality of Life – QoL)*. Sustav pokazatelja činilo je 20 temeljnih i 35 dodatnih pokazatelja, podijeljenih na četiri ključne teme (učinci, odgovornost, upravljanje resursima i razvojem). Osnovna svrha pokazatelja bila je kontrola, savjetovanje (podrška) i komunikacija vezana uz transport, prostorno planiranje, kulturu i okoliš. London kao dionik mreže *C40* klimatskih promjena provodi program smanjivanja emisije CO₂ u gradu, a istodobno želi redizajnirati svoj imidž, stvarajući humanu

atmosferu, povećavajući zelene površine i povezujući grad sa svojim zaleđem. Postavljenim ciljem smanjenja emisije CO₂ London pronalazi svoju nišu u kojoj simultano djeluje u ostalim povezanim područjima. Kako bi zadovoljio osnovni cilj, u tome procesu djeluje na poboljšanje svih gradskih usluga, čime utječe na ukupnu kvalitetu života u gradu.

Različita istraživanja provedena su s ciljem definiranja pokazatelja i mjerenja odzivog razvoja gradova. U Latviji su tako Visvaldis i suradnici (2013) temeljem postavljenih kriterija primjerenim posebnostima malih gradova postavili pokazatelje za praćenje, mjerenje i usporedbu održivosti malih gradova. Dionici gradova vrednovali su ukupno postavljenih 108 pokazatelja i od toga odabrali 15 temeljnih pokazatelja usmjerenih prije svega unaprjeđenju stupnja kvalitete života i okoliša te zaustavljanju daljnje depopulacije. Slično istraživanje proveli su Mascarenhas i suradnici (2010) na 16 lokalnih zajednica u portugalskoj regiji Algarve, postavivši konceptualni i zajednički okvir pokazatelja održivog razvoja gradova regije. Autori su se koristili prošlim sličnim istraživanjima i stvorili bazu pokazatelja, koju su putem različitih radionica, fokus-grupa i upitnika vrednovali dionici (ukupno 311 sudionika, 16 radionica). Ne temelju svega razvijen je sustav od 20 pokazatelja održivosti malih gradova koji omogućuje njihovu usporedbu unutar regije⁹. Pokazatelji su primarno usmjereni na osiguranje opće kvalitete života u gradovima. Valja istaknuti da je tijekom istraživanja utvrđeno kako je samo jedan grad primjereno razvio pokazatelje održivosti i njima se, dok se ostali gradovi koriste samo nekim pokazateljima ili se uopće ne koriste. Zbog nedostatka znanja o pokazateljima, također je potaknuta inicijativa o pokretanju različitih edukativnih programa za sve dionike gradova o razvoju i koristima primjene pokazatelja održivosti gradova. Nekoliko godina poslije Mascarenhas i suradnici (2015) u radionice i fokus-grupe uključuju dionike obalnih gradova iste regije, te se koriste nešto sofisticiranijom metodom Monte Carlo i senzitivnom analizom za razvoj i odabir pokazatelja održivosti gradova. Pri razvoju baze koriste se već ustaljenim kriterijima (povezanost s ciljevima, dostupnost, točnost, relevantnost i razumljivost podataka, troškovna prihvatljivost, vremenska i prostorna ograničenost i dr.), a dionici gradova u tome procesu smanjuju 49 na 15 pokazatelja. Ovomu

⁹ Pokazatelji održivosti tih gradova su sljedeći: stopa nezaposlenosti, struktura obrazovanja zaposlenih, potrošnja energije, rast stanovništva, pristup zdravstvenoj zaštiti, površina javnih zelenih prostora, udio stanovnika u programima zbrinjavanja siromašnih i isključenih, potrošnja vode, zbrinjavanje i iskorištavanje otpada, struktura privatnog sektora, sezonalnost turizma, moć gradske vlasti, stopa kriminala, sredstva upravljanja održivim razvojem, upravljanje prirodnim resursima, promet putnika, kvaliteta vode za piće, kulturni resursi i događanja, upotreba zemljišta i proizvodnja otpada.

je usmjerena osnovna kritika autora, argumentirajući kako se pretjeranim smanjenjem pokazatelja mogu izgubiti bitna područja održivog razvoja pripadajućeg područja. Senzitivnom analizom autori naposljetku utvrđuju da različite grupe (klasteri) dionika različito vrednuju važnost pojedinih pokazatelja.

Za Europsku uniju važno istraživanje proveo je Institut Ambiente Italia Research (2003). Analizom više od 1.000 pokazatelja tijekom različitih radionica i konzultacija sistematizirano je 10 ključnih zajedničkih pokazatelja, unutar kojih se nalaze dodatni pokazatelji, a koji ukupno pokrivaju područje jednakosti i društvene pripadnosti, lokalne vlasti i demokratičnosti, uključenosti gradova u globalne tokove, lokalnog gospodarstva, zaštite okoliša te kulturne baštine i kvalitete izgrađenog okoliša, kao temeljnih područja održivoga urbanog razvoja. Testiranjem tih pokazatelja na 42 europska grada u 14 država utvrđeno je kako se gradovi nalaze na različitom stupnju održivosti, no općenito, zaključeno je kako su prioritetna područja održivog urbanog razvoja lokalni prijevoz, prostorno planiranje, gradnja i upravljanje gradom. Ova studija stvorila je pretpostavku za usporedbu i postavljanje zajedničkog okvira pokazatelja održivog razvoja gradova Europske unije. Osim toga, definirano je 10 temeljnih područja pokazatelja koja su postavljena u sve dosadašnje strategije održivog razvoja Europske unije (Eurostat, 2015b). Pri tome je naglasak politike održivog razvoja Unije upravo održivi urbani razvoj, a posebna pažnja posvećena je urbanom metabolizmu, zdravom okolišu i kvaliteti života (European Commission, 2015b).

Komparativnu analizu sedamnaest studija o primjeni pokazatelja održivosti gradova provedenih u SAD-u, Kanadi i Europi napravili su Tanguay i suradnici (2010). Autori su analizom identificirali nekoliko ključnih značajki i problema primjene pokazatelja u gradovima. Usprkos popularnosti, ali i korisnosti i nužnosti, temeljni problem primjene pokazatelja proizlazi iz različitih interpretacija koncepta održivog razvoja, jer ne postoji jedinstvena općeprihvaćena definicija. Posljedica ovoga, ali i postavljenih različitih razvojnih ciljeva gradova i nedostatak relevantnih podataka, je ukupno utvrđenih 188 različito klasificiranih i kategoriziranih pokazatelja. Nadalje, pojedini sustavi pokazatelja održivosti gradova bili su sastavljeni od 10 do 86 pokazatelja, a prilikom njihova razvoja korišteni su različiti pristupi i kriteriji. Korišteno je između tri i četrnaest kriterija odabira, dok je ukupno korišteno šezdeset i osam kriterija. Kriteriji su ponajviše usmjereni na dostupnost, vjerodostojnost, relevantnost i razumljivost podataka te povezanost s ciljevima temeljenim na

prostornom i vremenskom vidu upravljanja. Dubljim uvidom, utvrđeno je kako se pokazatelji najvećim dijelom primjenjuju po modelu DPSIR i DSR te su usmjereni na osiguranje kvalitete života građana, pri čemu najveći udio u svim sustavima i ukupno zauzimaju ekološki pokazatelji. Tanguay i suradnici (2010) također ističu kako je nužno uskladiti sustave pokazatelja održivog razvoja gradova radi međusobne usporedivosti, posebno kada se radi o usporedbi gradova regije unutar jedne države. Usporedivost je bitna jer omogućuje koordinaciju akcija, mjera i ostalih instrumenata te u konačnici, učinkovitiju analizu ostvarenih rezultata. Naposljetku, autori temeljem postavljenih kriterija i korištenih pokazatelja u studijama reduciraju i optimaliziraju sustav s 29 pokazatelja, koji se može jedinstveno koristiti u svim analiziranim gradovima (Tanguay et al., 2010).

Slična istraživanja na području Europe proveli su Koller (2006) na 20 gradova u Švicarskoj, Brazzini-Mourier (2006) također u Švicarskoj, Planque i Lazzeri (2006) na 34 grada u Francuskoj te Cowley i suradnici (2007) na 20 gradova Ujedinjenog Kraljevstva. Istraživanja na američkom kontinentu provodili su institucija Corporate Knights (2007) na 24 grada u Kanadi, zatim Federation of Canadian Municipalities (2004) na 20 gradova i regija u Kanadi te Jacksonville Community (2004) u Sjedinjenim Američkim Državama. Shen i suradnici (2011) temeljem međunarodnih pokazatelja održivog urbanog razvoja provode usporednu analizu na devet gradova različitih država te utvrđuju različiti stupanj održivosti tih gradova, iako za mnoge od korištenih pokazatelja nema podataka. Singh i suradnici (2012) daju pregled 70 različitih kompozitnih indeksa održivosti, među kojima navode i pojašnjavaju indekse održivosti gradova razvijenih u Kini, Italiji, Ujedinjenom Kraljevstvu i Kanadi. Zajednička im je relativno ista metodologija razvoja i odabira pokazatelja – uključivanje stručnjaka i relevantnih dionika u vrednovanje pokazatelja održivosti gradova, čiji broj varira osiguravajući temeljna područja ekološke, društveno-kulturne, ekonomske i institucionalne održivosti, primarno usmjerenih na osiguranje potrebne kvalitete života u gradovima. U Maleziji se program održivih gradova provodi već dvadeset godina, a pokazatelji su usmjereni na osiguranje temeljnih kategorija – ljudsko i prirodno blagostanje, pri čemu indeks urbane održivosti mjeri ekonomsku učinkovitost, društvenu jednakost, ekološku ravnotežu i upravljanje gradskim uslugama (Choon et al., 2011).

Može se zaključiti kako su pokazatelji održivog urbanog razvoja ključni za vođenje politike održivog urbanog razvoja i osiguravanje kvalitete života u gradovima. To potvrđuju razvijene

različite metodologije i sustavi pokazatelja održivog urbanog razvoja, koje različita istraživanja preispituju, pri čemu su utvrđene posebnosti i problematika primjene pokazatelja, ali su definirani i novi sustavi pokazatelja održivog urbanog razvoja. Posebnosti primjene vezane su uz osiguravanje temeljnih stupova održivosti, institucionalne održivosti i drugih područja primjerenih životu u gradovima, poput socijalne jednakosti, zaposlenosti, javnog transporta, zdravstvene zaštite, komunalnih i drugih usluga. Sukladno s tim, temeljni je problem definiranje optimalnog broja pokazatelja za mjerenje i praćenje održivog urbanog razvoja, a rješenje je moguće stvaranjem kompozitnog pokazatelja. Osim toga, prisutan je problem dostupnosti i relevantnosti podataka potrebnih za izračun pokazatelja. Usprkos svemu, primjeri dobre prakse postoje te ukazuju na mogućnosti i ograničenja primjene pokazatelja održivog urbanog razvoja.

3.2.4. Istraživanja vezana uz pokazatelje održivog razvoja turizma urbanih turističkih destinacija

S obzirom na to da godišnji broj turističkih dolazaka u pojedinim turističkim gradovima i nekoliko puta premašuje populaciju tih receptivnih gradova (UNWTO, 2012), razvidan je utjecaj turizma na održivost gradova. Timur i Getz (2008), Miller i suradnici (2015) i Maxim (2015, 2016) konstatiraju kako je općenito literatura vezana uz održivi razvoj turizma u urbanim područjima oskudna. Ne može se zaključiti da nije bilo takvih istraživanja, no nisu bila isključivo usmjerena na urbane turističke destinacije, nego na destinacije općenito. Ashworth i Page (2011) razjasnili su određena pitanja u tom području i istaknuli kako su potrebna dodatna istraživanja u svrhu boljeg razumijevanja mogućnosti i ograničenja razvoja turizma u urbanim područjima. Iako je razvijena različita metodologija za praćenje i mjerenje održivog razvoja, održivog razvoja turizma i održivog urbanog razvoja, primjena pokazatelja održivog razvoja turizma u urbanim destinacija nije bila pretjerano u fokusu istraživanja. Iz prikazanih istraživanja u nastavku je vidljiva slična problematika primjene pokazatelja, poput one vezane uz održivi razvoj turističkih destinacija općenito ili održivi razvoj gradova.

Zbog masovnosti koje je turizam poprimio u Španjolskoj, postalo je jasno da se mora mijenjati dosadašnja politiku razvoja turizma. Sukladno s time, Vera Rebollo i Ivars Baidal (2003) definiraju sustav pokazatelja za grad Torrevieja temeljen na kriterijima: utjecaj turizma na lokalni okoliš, stavovi lokalnog stanovništva i turizma o utjecaju turizma te odgovor politike razvoja, vodeći pri tome računa o dostupnosti statističkih sekundarnih podataka i

primarnih podataka prikupljenih anketom i intervjuima. Pokazatelji su odabrani na temelju sustava pokazatelja za planiranje i upravljanje razvojem turizma OECD-a i Europske agencije za okoliš. Cilj primjene tih pokazatelja je determiniranje novog pravca razvoja turizma suprotno postojećem, koji je izrazito zauzeo i izgradio prostor (posebice jeftinim stanovima) u kojem veliki broj sezonskih turista uvelike opterećuje urbani okoliš. Navedeno stanje utjecaja turizma na okoliš moglo se utvrditi odabranim pokazateljima. Što se tiče percepcije utjecaja turizma na okoliš, turisti smatraju kako je najvažniji pokazatelj stanje ključnog resursa (more i plaže) i kvaliteta usluga destinacije (ugostiteljstvo, zabava, čistoća, sigurnost), a navedeno u gradu ocjenjuju pozitivno, za razliku od lokalnog stanovništva koje ove elemente ocjenjuje negativno. Važan pokazatelj održivosti destinacije je prema turistima također prevelika koncentracija ljudi i gužva u destinaciji, prometne gužve i problem parkinga, buka, nedostatak zelenih površina i loše zdravstvene usluge, a ove elemente ocjenjuju negativno. Na temelju iznesenih rezultata istraživanja Vera Rebollo i suradnici (2003) u konačnici između ostaloga zaključuju kako osim sustavnih lokalnih mjera revitalizacije i očuvanja degradiranog okoliša, odgovor politike razvoja na trenutačno stanje nije vidljiv u konkretnim strategijama i akcijskim planovima, već uključuje pojedinačne programe i projekte kojima se nastoji stvoriti atraktivnost prostora, kulturni imidž i socijalna jednakost, stoga je ove pokazatelje nužno uključiti u buduće turističke razvojne planove.

U vrednovanju pokazatelja održivog razvoja turizma urbanih destinacija sudjeluju svi dionici destinacije, a uloga turista sve je važnija. Percepciju održivog razvoja turizma u otočnim gradovima Costa Rice i Nizozemske (Manuel Antonio i Texel) utvrdili su Cottrell i suradnici (2004). Gradovi su odabrani na temelju sličnosti stupnja turističkog razvoja, turističke intenzivnosti i pritiska na urbano područje. U istraživanju su korištenjem metode intervjua sudjelovale sve grupe dionika (lokalna vlast, poduzetnici, lokalno stanovništvo i turisti), s fokusom na turiste. U Manuel Antoniu trećina je ispitanih turista jasno pojasnila temeljna načela koncepta održivog turizma, dok je u Texelu to znala samo šestina ispitanika, što autori pojašnjavaju mogućim razlikama u tipovima turista koje su ispitali. Prema svim ispitanicima najvažniji pokazatelji održivosti turizma odnose se na ekološka pitanja, zatim na društvena, a tek posljednja su ekonomska. U Texelu turisti ipak smatraju da su ekonomski pokazatelji održivosti ispred društvenih, jer su gospodarski uvjeti i infrastruktura Texela nešto bolji nego Manuel Antonia. Razlike u percepciji održivosti turizma s obzirom na tip turista (utvrđeno je pet tipa turista) i državu podrijetla turista nisu utvrđene. Male razlike u percepciji

pronađene su prilikom vrednovanja ekoloških pokazatelja, no općenito ispitani turisti zaključili su kako je najvažniji pokazatelj održivosti zagađenost okoliša, vode i zraka te gubitak rijetkih biljnih i životinjskih vrsta. Što se tiče društvene održivosti, kao najvažnije pokazatelje održivosti turisti pronalaze kriminalitet i vandalizam, uporabu droga i alkohola te pretjeranu fizičku izgradnju zauzimanjem prirodnog prostora. Ekonomski aspekti održivosti prema njima očituju se kao omjer lokanih i inozemnih poduzetnika, uz koje vežu lokalne proizvode. Sukladno s ovime, turisti u ovim urbanim otočnim destinacijama pronalaze temeljne probleme: zagađenost okoliša, vode i zraka te gubitak rijetkih biljnih i životinjskih vrsta kao ekološki problem, prenapučenost i gužva u gradu te gubitak lokalne kulture kao društveni problem, a ulazak stranog kapitala kao ekonomski problem. Autori konačno zaključuju da su usprkos izraženom konzumerističkom ponašanju turizma, turisti sve više svjesni potrebe mijenjanja obrasca proizvodnje i potrošnje usmjerene održivom razvoju turizma (Cottrell et al., 2004).

Lokalna vlast i javne službe trebale bi biti nositelji implementacije održivog razvoja turizma. U tom kontekstu, Domingues i suradnici (2015) su na temelju ekooznaka Europske unije i pokazatelja inicijative Global Reporting postavili kriterije i pokazatelje održivog razvoja s ciljem implementacije ekooznaka u lokalnoj upravi i javnim službama. Temeljna je svrha tih oznaka profiliranje karakteristika poslovanja, definiranje kriterija i pokazatelja poslovanja i mjerenje održivosti lokalne uprave i javnih službi. Također, osim što indiciraju održivi razvoj, ekooznake koriste različite pokazatelje održivosti sukladno s postavljenim ciljevima. Definirani okvir kriterija i pokazatelja testiran je u turističkom gradu Oeiras u Portugalu, koji već provodi određene programe održivog razvoja, poput lokalne Agende 21. Usprkos tome, studija je pokazala kako lokalna uprava i javne službe zadovoljavaju samo 10 od 36 postavljenih kriterija. Autori navedeno obrazlažu nedostatkom organizacijskog sustava kontrole i svijesti o implementaciji koncepta održivog razvoja u javnim službama, iako već neki programi održivosti u gradu postoje. U konačnici, autori zaključuju kako je javni sektor ishodište implementacije održivog razvoja turizma, a definiranim kriterijima i pokazateljima te implementiranim ekooznakama utječe na sve ostale dionike urbane destinacije i jasno komunicira s njima.

Torres-Delgado i Palomequea (2014) kroz metodu Delphi uključuju 77 različitih stručnjaka (znanstvenika i praktičara u turizmu) u razvoj sustava pokazatelja za održivi razvoj urbanih

destinacija. Cilj je istraživanja testirati (izračunati) pokazatelje održivog razvoja turizma na dvadeset različitih gradova i općina španjolske pokrajine Katalonije, u svrhu dublje analize njihove održivosti i usporedbe. Na temelju prijašnjih istraživanja i postojećih sustava autori stvaraju bazu pokazatelja. Kriteriji odabira su sljedeći: relevantnost cilju i svrsi istraživanja, primjenjivost s obzirom na posebnosti urbanih područja, primjenjivost s obzirom na dostupnost podataka, jednostavnost primjene i razumljivost rezultata. Pokazatelji su odabrani po modelu DPSIR uzročno-posljedične veze turizma i okoliša urbanih područja. U procesu metode Delphi, početna je lista smanjena s 30 na 26 pokazatelja, nakon čega su izračunati pokazatelji za urbane destinacije. Rezultati ukazuju kako odabrani pokazatelji mogu služiti kao kvalitetan alat pri planiranju i upravljanju urbanim destinacijama, međutim, složeni i nepotpuno razumljivi rezultati sustava pokazatelja nisu omogućili smislenu interpretaciju i zaključak, stoga autori sugeriraju korištenje kompozitnog indeksa.

Na Baltiku, točnije u dvama turističkim gradovima Njemačke i Latvije, Schernewski i suradnici (2014) primijenili su metodologiju razvijenu u okviru projekta SUSTAIN partnership za praćenje i upravljanje održivim razvojem obalnih područja u kojem sudjeluju dvadeset i dvije europske obalne države (SUSTAIN, 2012abc). Dostupnost i relevantnost podataka te spremnost za upotrebu bili su temeljni kriteriji kreiranja baze pokazatelja, koje su putem radionica, anketiranja i intervju dionika gradova, stručnjaci i studenti ocjenjivali radi utvrđivanja mogućnosti usporedbe među uključenim državama. Tijekom istraživanja utvrđeni su određeni nedostaci, poput nedostupnih podataka za svaku godinu ili za pojedini grad (bilo je skupnih podataka regije u kojoj se grad nalazi), te nedostatak obrazovanja, znanja i iskustva u primjeni pokazatelja kod dionika koji su ocjenjivali pokazatelje. Rezultati istraživanja pokazali su znatnu razliku percepcije važnosti pokazatelja održivosti između dvaju gradova, a razlike u ocjeni bile su prisutne kod stručnjaka i studenata. Isto tako, rezultati su pokazali da su promatrani gradovi daleko od koncepta održivog razvoja, posebno u upravljanju gradovima. U konačnici, autori zaključuju kako postoje različiti društveno-ekonomski čimbenici unutar pojedine države, stoga je ovaj sustav primjereniji za upotrebu unutar države, nego prekogranično. Također, dionicima nedostaju određena znanja i praktične koristi od primjene načela održivog razvoja, te sugeriraju dodatno korištenje programa dobivanja ekocertifikata poput Quality Coast (2012), koji im može pomoći u tome. Konačno, Schernewski i suradnici (2014) ističu kako još uvijek nije dovoljno izražena svijest i

prepoznata funkcija pokazatelja, jer je previše tehnički orijentirana i uključena u politiku, a premalo uključena u proces donošenja odluka i vrednovanje postavljenih ciljeva.

Iliopoulou-Georgudaki i suradnici (2016) provode istraživanje na manjim gradovima grčke zapadne regije Ilida. Istraživanje je usmjereno na definiranje pokazatelja održivosti ključnih za utvrđivanje nosivog kapaciteta potrebnog za regulaciju životnog ciklusa destinacije. Koraci istraživanja su sljedeći: određivanje zona aktivnosti (obalna i prirodna/kulturna), vrednovanje i odabir pokazatelja od dionika destinacije (odabrano osamnaest pokazatelja), izračun pokazatelja i usporedba. Prema postavljenoj matrici održivosti, čak osam pokazatelja pokazalo je nisku ili slabu održivost u obje zone gradova, što ukazuje na potrebu usklađivanja razvojnih politika i nosivog kapaciteta destinacije (gradova), posebno u provedbi plana turističkog razvoja, izgradnji turističkih kapaciteta, prometnoj infrastrukturi, ekološkoj proizvodnji i educiranju lokalnog stanovništva o održivom razvoju turizma. Autori ovim radom nude praktičan primjer moguće primjene pokazatelja održivosti i ukazuju na različitost metodologije upotrebe pokazatelja, koja se fleksibilno može primjenjivati ovisno o obilježjima destinacije i ciljevima njezina razvoja.

Turizam u gradovima prije svega trebao bi biti orijentiran na poslovanje s manjom emisijom stakleničkih plinova, jer time stvara ravnotežu ekonomske i ekološke koristi. Istovremeno, turisti postaju sve svjesniji ekoloških problema i ponašaju se prema načelima očuvanja okoliša. Sukladno s ovim zahtjevima, turistička ponuda na tržište plasira sve više proizvoda koji uključuju elemente smanjene zagađenosti okoliša, posebno energetske učinkovitosti, manje emisije štetnih plinova i otpada, ekološki uzgojene hrane i sl. Na temelju ovih pretpostavki Cho i suradnici (2016) provode istraživanje u Tajvanu i definiraju model za uspostavljenje, mjerenje i praćenje *turizma s niskom emisijom ugljika*. Korištenjem metode Delphi i iskustva 42 stručnjaka te metode fuzzy analitičkog hijerarhijskog postupka¹⁰ razvijaju 53 pokazatelja u 16 područja. Ti pokazatelji odnose se na ključnu turističku ponudu: prijevoz, smještajne kapacitete, turističke agencije, ugostiteljstvo, atrakcije i znamenitosti te lokalnu zajednicu. Izračunom odabranih pokazatelja za tajvansku regiju Yilan čiji su gradovi usmjereni na smanjenje emisije ugljičnih plinova, autori uviđaju kako su pojedinačni elementi turističke ponude gotovo potpuno u početnoj fazi istraživanja poslovanja s niskom emisijom

¹⁰ *Fuzzy analitički hijerarhijski postupak* se koristi pri modeliranju nepreciznih i neodređenih podataka, odnosno kriterija za ocjenjivanje.

ugljika. Sukladno s time, autori sugeriraju provođenje određenih akcija turističke ponude, koja bi prije svega pomogla smanjiti emisije ugljičnih plinova tajvanskih gradova, ali i omogućila diferencijaciju na turističkom tržištu.

Budući da turizam nije moguć bez lokalnog stanovništva, njihovo vrednovanje održivog razvoja turizma je ključno. Na temelju panel-analize i rasprave 89 međunarodnih stručnjaka, odabrano je četrnaest područja pokazatelja koje su vrednovali stanovnici manjih gradova argentinske pokrajine Entre Rios (Marzo-Navarro et al., 2015). Prema građanima, najvažniji pokazatelj održivog razvoja turizma gradova udio je tvrtki uključenih u turizam i udio zaposlenih u turizmu, kao elemenata ekonomske održivosti. Društveno-kulturna dimenzija očituje se kao uređenost gradova te očuvanje lokalne kulture i društveno-kulturnog identiteta, a zatim kao razina kvalitete infrastrukture i društvenog blagostanja lokalne zajednice. Što se tiče ekološke dimenzije, stanovnici smatraju da je najbolji pokazatelj održivosti turizma urbanih destinacija očuvanost prirodnih resursa, stupanj svijesti lokalnog stanovništva o potrebi očuvanja okoliša i razina aktivnosti usmjerenih zaštiti i očuvanju prirodnog okoliša. Istraživanje je pokazalo kako se stajališta lokalnog stanovništva razlikuju ovisno o stupnju turističkog razvoja destinacije i vremenu kada se ispituju (turistička sezona destinacije nasuprot drugom dijelu godine), stoga je u slična istraživanja potrebno uključiti destinacije na različitom stupnju turističkog razvoja, pri čemu je zbog heterogenosti turizma i cjelovite analize potrebno ispitati stajališta svih ostalih dionika destinacije (Marzo-Navarro et al., 2015).

Na temelju prethodno iznesenih rezultata istraživanja može se prije svega zaključiti kako su istraživanja vezana uz primjenu pokazatelja održivog razvoja turizma u urbanim destinacijama oskudna. Problematika primjene ovih pokazatelja gotovo je slična problematici primjene pokazatelja u turističkim destinacijama i urbanim područjima. I ovdje je vidljivo da se proces definiranja odgovarajućeg sustava pokazatelja temelji na postojećim sustavima pokazatelja, a u proces vrednovanja i odabira pokazatelja uključeni su različiti stručnjaci, ali i različiti dionici destinacije čija su stajališta nužna za definiranje razvojnih ciljeva turizma urbanih destinacija. Temeljni je problem u ovome slučaju definiranje optimalnog sustava pokazatelja koji će primjereno pokriti područja održivog urbanog razvoja i održivog razvoja turizma u gradovima. Dakle, ključno je pitanje kako pokazateljima istovremeno osigurati kvalitetu života građanima i iskustvo doživljaja turista. Pri tome se čini kako su sustavi

pokazatelja održivog razvoja turizma urbanih destinacija usmjereni očuvanju i zaštiti okoliša, jer je očuvan okoliš nužan za kvalitetan život građana i odvijanje turističkih aktivnosti. Upravljačka funkcija pokazatelja, međutim, nije zanemarena, već je usmjerena upravljanju razvojem turizma te smanjenju njegova pritiska i negativnih učinaka na grad. Gradska uprava u tome dijelu istaknuta je kao ključan dionik i nositelj razvoja. Što se tiče konkretnih izračuna pokazatelja, također je prisutan problem nedostatka relevantnih informacija za kontinuirano mjerenje i praćenje održivog razvoja turizma u urbanim destinacijama koje trebaju osigurati mjerodavne institucije. Dostupnost relevantnih podataka pretpostavka je definiranju jasnih kriterija za odabir odgovarajućih pokazatelja, sukladno s time pokazatelji moraju služiti ciljevima i svrsi razvoja, moraju biti primjenjivi s obzirom na posebnosti urbanih područja te jednostavni za primjenu i interpretaciju rezultata.

3.2.5. Istraživanja vezana uz pokazatelje održivog razvoja turizma urbanih turističkih destinacija u Republici Hrvatskoj

U Hrvatskoj se posljednjih nekoliko godina tek počelo znatnije istraživati u području održivog razvoja turizma i primjene pokazatelja održivog razvoja turizma u destinacijama. Određena istraživanja pri tome postavljaju samo konceptualne modele održivog razvoja turizma bez konkretne primjene. Vojnović (2013) tako prema definiranim kriterijima (dostupnost, pouzdanost, prediktivnost, jasnoća i izvodljivost) odabire pet temeljnih društveno-kulturnih pokazatelja održivosti turizma te ih testira na 24 grada i općine unutrašnje Istre. Osim što izračunava društveno-kulturne pokazatelje, provodi istraživanje anketiranjem i intervjuiranjem stanovnika lokalne zajednice. Izračunom pokazatelja autor utvrđuje kako je turizam u odabranim gradovima i općinama održiv, a lokalno stanovništvo izražava izrazito pozitivno stajalište prema turizmu kao sociokulturnoj i gospodarskoj pojavi o njihovoj zajednici. Sukladno s time Vojnović (2013) zaključuje kako turizam u unutrašnjosti Istre ima obilježja održivog razvoja, pri čemu valja svakako voditi računa o planiranju njegova razvoja i kontinuiranom nadzoru.

Na istome uzorku istarskih gradova prema sličnoj metodologiji Vojnović i Knežević (2013) u drugome radu analiziraju utjecaj turizma na odabrane gradove primjenom ekonomskih i turističkih pokazatelja. Izračuni tih pokazatelja ukazuju kako se odabrani gradovi i općine nalaze na nižem stupnju turističkog razvoja, te su u fazi uključivanja na turističko tržište. Također, trenutačno nisu vidljivi negativni učinci turizma, već, suprotno, pozitivan je

ekonomski učinak turizma sukladno s pozitivnim stajalištem predstavnika gradskih/općinskih uprava i turističkih zajednica o razvojnim mogućnostima i utjecaju turizma na te gradove i općine, utvrđenom temeljem intervjua. U konačnici, autori zaključuju kako unutrašnjost Istre ima obilježja održivog razvoja turizma.

Vojnoviću (2014) je isti uzorak gradova i općina unutrašnje Istre nadalje poslužio za ispitivanje i utvrđivanje mogućnosti primjene temeljnih pokazatelja održivog razvoja turizma kao načina praćenja i mjerenja održivog razvoja turizma na razini gradova i općina Republike Hrvatske. Tom su prilikom, analizom i usporedbom metodologija, smjernica i prijedloga za primjenu temeljnih pokazatelja održivog razvoja turizma relevantnih organizacija i radova koji razmatraju istu problematiku u različitim turističkim regijama, testirani temeljni ekološki, društveno-kulturni i ekonomski pokazatelji održivog razvoja turizma. Kriteriji za odabir pokazatelja su: relevantnost, dostupnost, vjerodostojnost, jasnoća i usporedivost pokazatelja. Analizom izvodljivosti i provedivosti pokazatelja, autor uspijeva doći do podataka za 14 pokazatelja, a njihovim izračunom utvrđuje kako je turizam odabranih gradova i općina unutrašnje Istre održiv, a regija se nalazi u procesu uključivanja u turističko tržište (s obzirom na životni ciklus destinacije). Vojnović (2014) također zaključuje da je temeljni problem nedostatak podataka za izračun pokazatelja, jer se potrebni podatci ne vode kontinuirano, podatci nisu potpuni i nisu javni, već ih pojedine organizacije vode za internu upotrebu. Stoga je znanstveno-stručnoj zajednici potrebno osigurati cjelovite, sustavne i kontinuirane statističke podatke u svrhu kontroliranja pojava, procesa i odnosa u turizmu, odnosno kako bi se mjerio, pratio i usmjeravao njegov održivi razvoj. Ovdje valja istaknuti kako je istraživanje provedeno na unutrašnjoj Istri prikazano u navedenim radovima Vojnoviću (2016) poslužilo kao osnova za izdavanje knjige u kojoj sveobuhvatno analizira obilježja unutrašnje Istre i turizma u kontekstu održivog razvoja.

Problematiku koju navodi Vojnović još prije ističu Kožić i Mikulić (2011a) te ukazuju na nužnost uspostave sustava pokazatelja za ocjenu i praćenje održivog razvoja turizma u Hrvatskoj. To argumentiraju činjenicom da je Hrvatska ekonomski vrlo ovisna o turizmu, stoga postoji opasnost da se nekontroliranim razvojem nepovratno izgube resursi potrebni za atraktivnost i konkurentnost na svjetskom turističkom tržištu. Autori daju prikaz postojećih svjetskih metodologija i sustava pokazatelja održivog razvoja turizma koje mogu poslužiti kao obrazac za uspostavu sustava pokazatelja u Hrvatskoj, te ukazuju na relevantne izvore

statističkih podataka u Hrvatskoj za izračun tih pokazatelja, koji, kako ističu autori, nisu sveobuhvatni, cjeloviti, redoviti i ne nalaze se na jednome mjestu. Ipak, Kožić i Mikulić (2011a) zaključuju da kritična masa podataka potrebnih za uspostavu eksperimentalnog sustava pokazatelja postoji i to posebice na nacionalnoj razini, no da bi se navedeno simultano provodilo na regionalnoj i lokalnoj razini, potrebno je zakonski propisati vođenje službene statistike za koju će biti zadužene određene organizacije.

U drugome radu Kožić i Mikulić (2011b) na temelju postojećih sustava pokazatelja primjenom multivarijantne faktorske analize kreiraju sintetički ili kompozitni pokazatelj održivog razvoja turizma Republike Hrvatske. Kriteriji za odabir pokazatelja u sintetičkom pokazatelju su relevantnost, vjerodostojnost i točnost pokazatelja prema modelu DPSIR (*drivers, pressure, state, impact, response*), koji predstavljaju *pokretače, pritiske, stanje, utjecaje i odgovore* upravljanja održivim razvojem turizma destinacije (EEA, 1999, 2003). Osim toga, težilo se ravnomjernoj pokrivenosti ekonomske, društveno-kulturne i ekološke dimenzije održivosti, pri čemu je temeljno ograničenje bila dostupnost podataka koji su preuzeti sa službenih izvora Državnog zavoda za statistiku i Instituta za turizam. Kreirani sintetički pokazatelj izračunavaju se za sedam priobalnih županija Hrvatske, a rezultati pokazuju kako u ukupnoj održivosti turizma prednjači Istarska županija, a potom slijedi Primorsko-goranska županija. Relativno najmanju održivost turizma pokazuje Ličko-senjska županija, dok su ostale županije koncentrirane oko središnjih vrijednosti (Zadarska, Šibensko-kninska, Splitsko-dalmatinska županija i Dubrovačko-neretvanska županija). Najvišu ocjenu održivosti u svim županijama ima društvena dimenzija, dok su najviše razlike među županijama vidljive u ekonomskoj, a najmanje u ekološkoj dimenziji. Usprkos utvrđivanju stupnja održivosti priobalnih županija, Kožić i Mikulić (2011b) zaključno ističu da ovi rezultati imaju određena ograničenja, stoga ih treba uzeti sa zadržkom, posebice zbog velike prostorne raspršenosti županija, nemogućnosti njihove apsolutne usporedbe prema kvantitativnim izračunima te mogućnosti primjene drukčijih metoda za kreiranje sintetičkog pokazatelja.

Sažimajući rezultate navedenih istraživanja, vidljivo je kako se posljednjih nekoliko godina upravljanje održivim razvojem turizma u Republici Hrvatskoj problematizira u znanstvenim krugovima, a problemi prisutni u Hrvatskoj mogu se pronaći u primjerima drugih država. Ministarstvo turizma kao krovna organizacija prepoznalo je temeljna načela održivog razvoja

i uključilo ih u razvojni plan, međutim, konkretni rezultati tek se mogu očekivati. Valja zamijetiti kako pojedine hrvatske destinacije uviđaju moguće probleme, prepoznaju važnost multidioničke suradnje i nužnost planiranja razvoja. U tome je procesu prepoznato definiranje pokazatelja održivog razvoja kao ključnih smjernica i kontrola razvoja, a Vojnović (2013, 2014, 2016) te Kožić i Mikulić (2011ab) vrlo jasno detektiraju aktualne probleme primjene pokazatelja održivosti turizma u Hrvatskoj. Velik problem je dostupnost podataka na razini Hrvatske, jer podatci za određene pokazatelje uopće ne postoje ili nisu redoviti (više o ovome pri kraju potpoglavlja 3.1.3.). Podatci koji postoje na razini države i županija nisu sistematizirani, koriste se parcijalno i u različitim područjima, što ograničava njihovu funkciju. U Hrvatskoj na razini urbanih destinacija (gradova) ne postoji službeno i kontinuirano mjerenje i praćenje podataka za većinu pokazatelja održivog razvoja turizma, a pokazatelji turizma koje predlažu mjerodavne institucije nisu jasno definirani te neravnomjerno ili nepotpuno pokrivaju dimenzije održivosti turizma. Iz svega je moguće zaključiti da u Hrvatskoj ne postoji jedinstveni, mjerodavni i učinkoviti sustav pokazatelja održivog razvoja turizma na razini države i gradova. S obzirom na razvoj turizma u Hrvatskoj posljednjeg desetljeća uz istovremeni nedostatak mjerenja i praćenja njegova održivog razvoja i ograničena istraživanja iz ovoga područja, otvara se prostor za daljnja istraživanja u okviru urbanih destinacija Republike Hrvatske.

4. EMPIRIJSKO ISTRAŽIVANJE

Tijekom izrade rada odgovarajućom su kombinacijom korištene različite znanstvene metode. Pregledom literature obuhvaćene su različite znanstveno-stručne spoznaje iz područja istraživanja koje su obrađene i prikazane primjerenom metodologijom i tehnologijom izrade znanstveno-stručnoga rada, s ciljem stvaranja pretpostavki za provedbu empirijskog istraživanja. Empirijsko primarno istraživanje provedeno je primjenom odgovarajućih istraživačkih metoda u svrhu ostvarenja postavljenih ciljeva istraživanja i testiranja istraživačkih hipoteza. Provedeno empirijsko istraživanje prikazano je u četiri potpoglavlja: 1) METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA, 2) REZULTATI ISTRAŽIVANJA, 3) OGRANIČENJA ISTRAŽIVANJA i 4) PREPORUKE ZA DALJNJA ISTRAŽIVANJA IZ PODRUČJA INTERESA.

4.1. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

U pregledu literature prikupljene su, analizirane i usustavljene dosadašnje znanstveno-stručne spoznaje iz šireg područja istraživanja. Teorijski okvir razvoja koncepta održivog razvoja, održivog razvoja turizma i pripadajućih im pokazatelja obrađen je povijesnom i deskriptivnom metodom. Također, prilikom obrade dosadašnjih teorijskih postavki i empirijskih rezultata iz navedenog područja istraživanja koristila se induktivna i deduktivna metoda – induktivnom metodom uopćene su pojedinačne teorijske činjenice i empirijske spoznaje, dok je deduktivna metoda omogućila da se na temelju općih sudova izvedu pojedinačni zaključci te se otkriju nove spoznaje i činjenice. Kompilacijom opažanja, spoznaja, stajališta i zaključaka različitih autora, u ovome su dijelu posebice korištene metoda analize i sinteze, apstrakcije i konkretizacije, generalizacije i specijalizacije te metoda komparacije i klasifikacije. Te metode korištene su u svrhu identifikacije ključnih čimbenika i varijabli urbane turističke destinacije kao sustava koji je potrebno istražiti. Tako je stvorena odgovarajuća pretpostavka za provedbu empirijskog istraživanja.

Empirijsko istraživanje provedeno je kombiniranim korištenjem metode fokus-grupe i metode anketiranja. Metoda fokus-grupe kvalitativni je instrument istraživanja koji uključuje grupnu raspravu o zadanoj temi (Skoko i Benković, 2009: 217). Podrazumijeva grupno intervjuiranje tijekom kojega moderator potiče raspravu sudionika (ispitanika), kako bi istražio njihova

iskustva, stajališta i mišljenja, odnosno kako bi prema prethodno strukturiranim pitanjima prikupio potrebne informacije vezane uz određenu temu ili problem istraživanja. Budući da se temelji na grupnoj interakciji, sudionici potiču i „ohrabruju“ jedni druge na raspravu, stoga omogućuju dinamičnu raspravu putem koje se dubinski mogu razotkriti potrebne informacije. Fokus-grupa koristi se u različitim poljima društvenih znanosti kao komplementarna metoda koja može imati sadržajnu svrhu (cilj je doći do određenih spoznaja, stajališta i mišljenja) i metodološku svrhu (cilj je unaprjeđenje istraživanja, npr. poboljšanje kvalitete upitnika koji će se poslije provesti). Fokus-grupom se prema postavljenim obilježjima istraživanja odabire ciljna skupina sudionika koji daju različita viđenja problema istraživanja i simuliraju njegovo rješenje. Ovo je osnovna prednost naspram kvantitativnim metodama istraživanja, jer fokus-grupa daje odgovor na pitanje zašto, a ne koliko. Optimalan broj sudionika u fokus-grupi je 6 – 12, kako bi svaki sudionik mogao primjereno izraziti svoje stajalište, a rasprava traje od 90 do 120 minuta, ovisno o broju sudionika i broju pitanja. Tijek fokus-grupe determinira moderator, koji kvalitetno i učinkovito vodi raspravu, potiče i ohrabruje sudionike na dijalog i usredotočuje ih na problematiku. Sudionici se odabiru prema homogenosti, pa mogu biti što sličniji jedni drugima ili različiti. Radi učinkovitije analize i sinteze podataka, fokus-grupe snimaju se zvučnim zapisom. Zvučni zapis transkribira se, a transkripti čine osnovu za analizu i sistematizaciju rezultata iz kojih je moguće izvesti zaključke o ciljevima istraživanja (Skoko i Benković, 2009).

Osim fokus-grupa korišten je strukturirani anketni upitnik kao temeljni instrument metode anketiranja i kvantitativnog dijela istraživanja. Anketiranje je metoda koja putem ankete, upitnika istražuje stajališta i mišljenja ispitanika, odnosno metoda temeljem koje se prikupljaju informacije o predmetu istraživanja (Zelenika, 2000: 366). Tijekom provođenja postupka anketiranja ispitanici pismeno ili usmeno odgovaraju na pismena ili usmena pitanja čiji je cilj prikupiti relevantne informacije na relevantnom uzorku ispitanika (određeni i odabrani broj ljudi različitih karakteristika). Kao prednosti anketiranja ističu se ekonomičnost te mogućnost prikupljanja različitih informacija o prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, dok se kao nedostaci ističu epistemološke poteškoće (povezane sa stupnjem obrazovanja i pismenosti ispitanika), psihološke (nemoguće je anketu prilagoditi svim ispitanicima) i društvene poteškoće (odgovori se povezuju s društvenim vrijednostima) koje u konačnici mogu dovesti do neistinitih i netočnih odgovora, odnosno do nepotpuno ili nevaljano ispunjenih anketnih upitnika (Zelenika, 2000: 368). Prilikom postavljanja pitanja u anketi,

potrebno je definirati svrhu i ciljeve istraživanja, imajući pri tome na umu opseg ankete i vrijeme potrebno za njezino ispunjavanje. Sukladno s tim, u anketi se moraju postaviti precizna, jasna i nedvosmislena pitanja otvorenog i/ili zatvorenog tipa (s ponuđenim odgovorima nabrojavanja i odgovorima intenziteta). Prilikom postavljanja pitanja i odgovora u praksi se često koriste različite ljestvice (Likertova ljestvica, Bogardusova ljestvica i sl.) koje omogućuju valjano i objektivno mjerenje varijabli istraživanja. Postupak anketiranja podrazumijeva odgovoran i zahtjevan posao, jer o njemu ovisi valjanost prikupljenih podataka i troškovi istraživanja. Prema tome, anketiranje se može provoditi individualno, grupno, poštom i telefonom. Zbog svega navedenoga često se primjenjuje u društvenim i humanističkim znanostima.

Podatci prikupljeni empirijskim istraživanjem usustavljeni su prema postavljenim ciljevima rada i istraživačkim hipotezama te su uneseni u statistički paket SPSS, verzija 23, s pomoću kojega su provedeni statistički postupci za analizu podataka. Prilikom analize podataka korištena je deskriptivna i inferencijalna statistika. Deskriptivna statistika uključuje metode i postupke uređivanja i prikazivanja statističkih podataka, odnosno podrazumijeva grupiranje te tablično i grafičko prikazivanje statističkih podataka, a dobiveni se zaključci isključivo odnose na analizirane podatke, bez mogućnosti njihova poopćavanja (Bahovec et al., 2015: 2). Zbog navedenih obilježja deskriptivna statistika koristi se kombinirano s drugim statističkim metodama i testovima. S druge strane, inferencijalna statistika polazi od uzorka podataka, a primjenom teorije vjerojatnosti zaključci se mogu poopćiti za cijelu populaciju (Bahovec et al., 2015: 2). Inferencijalna statistika uključuje skup statističkih metoda koje na temelju prikupljenih mjerenja ili opažanja omogućuju donošenje zaključaka o populaciji, odnosno na temelju kojih se procjenjuju nepoznati parametri populacije te se testiraju statističke hipoteze (Bahovec et al., 2015). Metode inferencijalne statistike koriste podatke slučajnog uzorka izabranog iz realne populacije te omogućuju donošenje zaključaka o populaciji procjenjivanjem nepoznatih karakteristika populacije uz određenu razinu pouzdanosti i određenu razinu značajnosti. Zbog ovih obilježja zaključci nemaju apsolutnu sigurnost.

Multivarijatna analiza (MVA) metoda je inferencijalne statistike korištena prilikom obrade dobivenih primarnih podataka u ovome istraživanju, a predstavlja skup statističko-matematičkih postupaka za analizu podataka o međusobnoj povezanosti promatranih pojava

(Halmi, 2016: 11). Koristi se u različitim područjima društvenih i humanističkih znanosti, a posebice je pogodna u promatranju grupa, organizacija i lokalnih zajednica koje treba proučavati integralno i multidimenzionalno (Halmi, 2016: 18). MVA omogućuje istodobno promatranje većeg broja varijabli te njihovu povezanost i međuovisnost (kovarijacije), odnosno omogućuje simultanu analizu višestrukih nezavisnih i zavisnih varijabli. Varijable ocrtavaju promjene u promatranim pojavama, a s obzirom na međusobnu povezanost promjena, postoji povezanost pojedinih varijabli.

Za potrebe ovoga istraživanja koristila se **univarijatna analiza varijance (Analysis of Variance – ANOVA) ili F-test (Fisherov-test)**. ANOVA metoda omogućuje analiziranje triju i više grupa ispitanika, a teorijski uvjeti za njezinu primjenu su sljedeći: „1) rezultati grupa moraju potjecati iz populacija u kojima su vrijednosti parametara normalno raspoređene, 2) varijabiliteti rezultata moraju biti statistički homogeni ili jednaki i 3) izbor ispitanika u grupe mora biti slučajan i nezavisan“ (Halmi, 2016: 87). Prva dva uvjeta teško je utvrditi, stoga se provode određena odstupanja koja se kompenziraju strožom razinom zaključivanja o statističkoj značajnosti razlika između grupa ispitanika. Osnova postupka ANOVE je testiranje odnosa varijabiliteta rezultata između grupa i varijabiliteta unutar grupa ispitanika, a korištenjem F-omjera moguće je utvrditi je li taj odnos statistički značajan. F-omjer pokazuje pripadaju li grupe različitim populacijama, odnosno razlikuju li se grupe statistički značajno. Ako izračunati iznos F-omjera, odnosno odnos između varijabiliteta nije statistički značajan, nema ni statistički značajne razlike između tih grupa, što znači da te grupe pripadaju istoj populaciji. U slučaju da grupe ne pripadaju istoj populaciji, može se utvrditi koje se grupe međusobno razlikuju (Halmi, 2016).

ANOVA metoda odabrana je stoga što se u istraživanju proučavaju četiri grupe (osnovne skupine dionika) u različitim prostornim jedinicama (urbane destinacije) u jednom razdoblju (trenutku) za veliki skup jedinica. Sukladno s pravilima primjene ANOVA metode, definirani su populacija, grupe i uzorci, a njezinom upotrebom provedena je metoda dokazivanja istraživačkih hipoteza. Isto tako, definirani su drugi relevantni čimbenici koji utječu na odnos rezultata varijabiliteta grupa. Populaciju čini skup podataka jednog obilježja vezanih uz sve jedinice statističkog skupa, a uzorak kao podskup statističkog skupa čini uzorak jedinica (elementa), dok grupa podrazumijeva uzorak jedinica koje imaju ista ili slična obilježja (Bahovec et al., 2015: 3). Prema ovome, u istraživanju gradovi Republike Hrvatske

predstavljaju populaciju, a odabrani gradovi predstavljaju uzorak urbanih destinacija na kojima se provodi istraživanje. U svakoj urbanoj destinaciji definirane su četiri grupe (osnovne skupine dionika), koje na razini urbane destinacije imaju ista ili slična obilježja. Svaka grupa u pojedinoj urbanoj destinaciji određena je uzorkom ispitanika. Dionici urbane destinacije također čine populaciju na razini pojedine urbane destinacije ili populacije gradova, a grupirajući ih prema istim ili sličnim obilježjima, dobivaju se uzorci četiriju osnovnih grupa na razini svake urbane destinacije ili cijele populacije gradova. Sukladno s ovime, ANOVA metoda promatra razlike između tih grupa na razini pojedine urbane destinacije i na razini populacije gradova. Svaka pojava opisana je modelom s pripadajućim mu varijablama, stoga je u konačnici provedena metoda modeliranja. Varijable modela prikazuju stvarno stanje pojave, a njihove promjene opisuju promjenu stanja pojave. Ključne varijable odabrane su prema definiranim kriterijima, a u modelu to su dionici urbanih destinacija (nezavisna varijabla x) i pokazatelji održivog razvoja turizma pojedine urbane destinacije (zavisna varijabla y). Odnosi među varijablama, međusobni utjecaj i ovisnost te ostali čimbenici tvore pretpostavku za kreiranje modela.

Kao potpora analizi varijance koristila se regresijska analiza i analiza glavnih komponenti. Regresijskom analizom ispituje se ovisnost jedne varijable o drugoj ili više drugih varijabli, pri čemu varijable opisuju pojave koje su u nekom odnosu (Šošić, 2006: 381). Temelj svake analize regresijski je model koji analitički izražava odnos među pojavama, a koji služi za predviđanje ili prognoziranje stvarnih pojava. U radu se primjenjuje višestruka linearna regresija, koja promatra zavisnu i više nezavisnih varijabli koje su u linearnom odnosu, a model linearno ovisi o nepoznatim parametrima procijenjenih iz podataka tako da se točke grupiraju oko pravca. Prilikom izbora varijabli u regresijskom modelu koristila se metoda sužavanja (*Backward Selection Procedure*) koja u svakome koraku preispituje značajnost svake varijable uključene u model. Taj postupak omogućuje da neka varijabla koja je u prethodnom koraku bila značajna, u idućem koraku ne bude značajna. Odluka o uključivanju varijabli u model ili isključivanju iz modela donosi se na temelju empirijskog F-omjera, a postupak izbora varijabli završava kada niti jedna varijabla ne zadovoljava kriterij uključivanja u model ili isključivanja varijabli iz modela (Šošić, 2006: 508).

Analiza glavnih komponenti statistička je metoda koja se primjenjuje na jednome skupu varijabli koji se sastoji od nepovezanih podskupova, s ciljem utvrđivanja relativno međusobno

nezavisni podskupova unutar toga skupa (Rajčić, 2015). Pri tome se međusobno povezani, ali relativno nezavisni podskupovi povezuju u komponente. Cilj je ove metode svesti veći broj promatranih varijabli na manji broj komponenti i utvrditi odnose između tih varijabli. Komponente sažimaju odnose između varijabli u korelacijskoj matrici koja se koristi za pojašnjavanje zavisnosti među varijablama. Određenu komponentu lakše je pojasniti ako je nekoliko promatranih varijabli u jačoj korelaciji i ako te varijable nisu u korelaciji s drugim komponentama. Provedba ove metode sastoji se od nekoliko faza: prije svega je potrebno odabrati varijable koje se ekstrakcijom sažimaju u komponente, nakon čega se utvrđuje broj komponenti koje se rotiraju radi bolje interpretacije konačnog rezultata. Analizom glavnih komponenti analizira se cjelokupna varijanca u promatranim varijablama, stoga je primjerena za utvrđivanje i pojašnjavanje odnosa između promatranih varijabli u skupu (Rajčić, 2015).

Testiranje korelacija i međuovisnosti varijabli provelo se dodatnim metodama. U tome dijelu korišten je hi-kvadrat test (χ^2 -test) kako bi se ispitala pretpostavka o obliku distribucije populacije u slučajnome uzorku, pri čemu se testirala hipoteza o distribuciji populacije s pretpostavljenim parametrima (Šošić, 2006: 352). Korištenjem hi-kvadrat testa postavljaju se hipoteze, odnosno pretpostavke o nepostojanju i postojanju distribucije specificiranog oblika (H_0 i H_1 hipoteze). Hi-kvadrat test koristi se za ispitivanje jednakosti proporcija triju ili više osnovnih skupova, pri čemu se test veličina temelji na empirijskom hi-kvadratu koji čini razliku između očekivanih frekvencija i empirijskih frekvencija distribucija, odnosno odluka se donosi usporedbom test veličine hi-kvadrata i teorijske vrijednosti pri postavljenoj razini značajnosti i broju stupnjeva slobode. Prema tome, ako je test veličina empirijskog hi-kvadrata jednaka ili manja od teorijske vrijednosti, prihvaća se nulta hipoteza, a ako je empirijski hi-kvadrat veći od teorijske vrijednosti, nulta hipoteza se odbacuje (Šošić, 2006: 353).

U svrhu utvrđivanja homogenosti varijanci koristio se Levenov test jednakosti varijanci. Levenov test temelji se na analizi varijance polazeći od apsolutnih odstupanja vrijednosti uzoraka od njihovih aritmetičkih sredina (Šošić, 2006: 307). Pri tome je nulta hipoteza pretpostavka o jednakosti varijanci osnovnih skupova, dok alternativna sadrži suprotnu tvrdnju. Zaključak se donosi temeljem p-vrijednosti, stoga u slučaju da se nulta hipoteza ne prihvati, pretpostavka jednakosti varijanci se odbacuje. Dodatno se za testiranje razlike aritmetičkih sredina dviju populacija koristio dvosmjernan t-test (na dvije granice) jednakosti

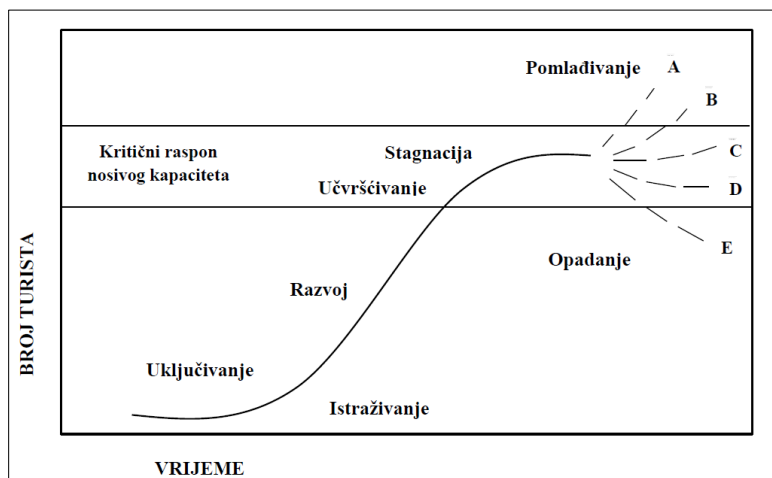
varijanci sredina dviju nezavisnih populacija (Šošić, 2006: 238). Postupak testiranja temelji se na usporedbi razine značajnosti i p-vrijednosti. T-test razmatra odnos razlike dviju aritmetičkih sredina populacija i standardne pogreške te razlike. Razlika je statistički značajna ako je dobiveni t veći od granične vrijednosti t-testa, prema zadanoj razini značajnosti (najčešće 0,01 ili 0,05) (Šošić, 2006: 238-247).

Primjenom metoda deskriptivne i inferencijalne statistike obrađeni su podatci i utvrđene činjenice, a formulirani rezultati istraživanja radi bolje usporedivosti grupirani su u tablice te grafički i slikovno prikazani. Konačno, metodama analize i sinteze, dedukcije i indukcije te komparacije obrađeni podatci interpretirani su u konačan primjenjivi rezultat rada. Rezultati istraživanja utvrđuju znanstvene spoznaje, a konkretnim segmentima empirijskih rezultata donesena je prosudba o polaznim istraživačkim hipotezama te su izneseni primjenjivi zaključci i preporuke za buduća istraživanja.

4.1.1. Konceptijski model istraživanja

Konceptijski model za provođenje empirijskog istraživanja temelji se na Butlerovom (1980) modelu životnog ciklusa (razvoja) turističke destinacije i pokazateljima održivog razvoja turizma kao ključnim elementima upravljanja održivim razvojem turizma destinacije. Prema Butlerovom modelu prikazanom na *Slici 12.*, destinacija ima svoje razvojne faze: započinje s istraživanjem i uključivanjem u turistička kretanja, a tijekom faze razvoja dolazi do faze učvršćivanja (konsolidacije) i stagnacije. Destinacija ima svoju kritičnu točku, odnosno nosivi kapacitet razvoja, pa ovisno o prelasku te kritične točke može preći u fazu pomlađivanja ili opadanja ili se kretati između tih raspona. Ako uđe u fazu opadanja, destinacija postaje manje privlačna, opada joj konkurentnost, smanjuju se investicije i broj turističkih dolazaka. Intervencije i regulacije u razvoju destinacije su ključne, a moguće su planiranjem i upravljanjem održivim razvojem destinacije sukladno s postavljenim ciljevima i pokazateljima održivog razvoja turizma, koji su vezani uz upravljanje resursima, društveno-gospodarski i ekološki kapacitet nosivosti destinacije i drugo (Butler, 1980, 2011).

Slika 12. Butlerov prikaz životnog ciklusa (razvoja) turističke destinacije (*Tourism Area Life Cycle – TALC*)

Izvor: obrada autora prema Butler, 1980

Buhalis (2000) temeljem ovih postavki nadalje definira elemente na temelju kojih je moguće utvrditi stupanj turističkog razvoja destinacije. Kategorije tih elemenata su: obilježja destinacije, specifičnosti marketinških aktivnosti te ekonomski, društveni i ekološki utjecaj turizma na destinaciju. Stupanj turističkog razvoja destinacije može se utvrditi na temelju određenih sekundarnih podataka i podataka empirijskog istraživanja. Odabir navedenog konceptijskog modela proizlazi iz pretpostavke da je različiti stupanj turističkog razvoja destinacije povezan s karakteristikama destinacije, posebice u smislu njezina održivog razvitka. Stupanj turističkog razvoja znatno utječe na upravljanje destinacijom, jer nije moguće jednako upravljati razvojem destinacije u fazi uključivanja destinacije na turističko tržište ili u fazi dosezanja kritične točke nosivosti kapaciteta destinacije. Različite mjere i aktivnosti u funkciji ciljeva i interesa različitih dionika u destinaciji određuju smjer razvoja turizma destinacije. Sukladno s ovime, dionici u destinaciji različito vrednuju pokazatelje održivog razvoja destinacije. Koncentracijom turističke ponude i potražnje gradovi postaju urbane destinacije, u kojima je problem održivog razvoja i dosezanja kritične točke nosivog kapaciteta bez strateškog planiranja izraženiji. Istovremeno, urbane destinacije na nižem stupnju turističkog razvoja žele ostvariti veći turistički promet, pri čemu im razvijene urbane destinacije pružaju uvid u problematiku upravljanja razvojem s kojima bi se u budućnosti mogle suočiti. Ovakav sveobuhvatni pristup zahtijeva da se problem istraživanja postavi u urbane destinacije na različitom stupnju turističkog razvoja.

4.1.2. Definiranje kriterija za odabir gradova na kojima se provodi istraživanje

Polazište za odabir uzorka istraživanja je definiranje utemeljenih i jasnih kriterija za odabir gradova, odnosno urbanih destinacija na kojima će se provesti istraživanje. U Europskoj uniji relevantna je nomenklatura prostornih jedinica za statistiku (fra. *Nomenclature des unités territoriales statistiques – NUTS*), koju je razvio Europski ured za statistiku kao sustav za identifikaciju i klasifikaciju prostornih jedinica s ciljem uspoređivanja regija unutar Europske unije (HGK, 2015). Te teritorijalne jedinice definirane su i razvrstane prije svega zbog jednostavnijeg prikupljanja, obrade i objavljivanja statističkih podataka regija EU-a. Nisu nužno službene upravne jedinice, ali služe za društveno-ekonomsku analizu regija i vođenje kohezijske politike Europske unije kojoj je cilj smanjenje regionalne nejednakosti i održivi gospodarski razvoj s obzirom na globalna kretanja i rast regija unutar EU-a, posebice prema NUTS 2 regijama (HGK, 2015). Sukladno s tom klasifikacijom, svaka država članica dijeli se na tri razine: NUTS 1, NUTS 2 i NUTS 3, pri čemu druga razina čini potpodjelu prve, dok treća potpodjelu druge razine. NUTS regije utvrđuju se prije svega prema broju stanovnika, dok se administrativna podjela i geografsko razgraničenje uzimaju kao dodatni kriteriji.

Hrvatska kao članica Europske unije primjenjuje navedenu nomenklaturu, u skladu s time podijeljena je na dvije statističke regije NUTS 2 razine, a to su: Kontinentalna Hrvatska i Jadranska Hrvatska. Prema istoj klasifikaciji, Republika Hrvatska (država) predstavlja NUTS 1 razinu, a županije NUTS 3 razinu. Na prostoru Kontinentalne Hrvatske živi 2,87 milijuna stanovnika, dok Jadranska Hrvatska broji 1,41 milijuna stanovnika. Obje regije imaju BDP po stanovniku na razini od oko 60% prosjeka EU-a i spadaju u tzv. manje razvijene regije s BDP-om po stanovniku manjim od 75% prosjeka EU-a 27 (HGK, 2015). Po pitanju turističke razvijenosti u mjestima Jadranske Hrvatske nalazi se čak 95% smještajnih kapaciteta (DZS, 2015a), u kojima je u 2015. godini ostvareno 12.508.905 dolazaka i 68.299.167 noćenja turista, što čini 87% ukupnih turističkih dolazaka i 95% noćenja ostvarenih u Hrvatskoj (DZS, 2016). Kontinentalna Hrvatska zauzima samo 5% u ukupnim smještajnim kapacitetima Hrvatske te je u istoj godini ostvarila 1.834.418 dolazaka i 3.306.148 noćenja turista, odnosno 13% u ukupnim dolascima i 5% u ukupnim noćenjima turista u Hrvatskoj. Iz ovih je pokazatelja vidljivo da je Jadranska Hrvatska znatno turistički razvijenija u odnosu na Kontinentalnu Hrvatsku. Prema turističkoj razvijenosti i postavljenom koncepcijskom modelu istraživanja u uzorak su ravnomjerno odabrani gradovi Kontinentalne Hrvatske i Jadranske

Hrvatske, a NUTS 2 razina temeljni je kriterij za odabir gradova na kojima će se provesti istraživanje.

Sukladno s ovime, NUTS 3 razina sljedeći je kriterij za odabir gradova u kojima će se provoditi istraživanje, a da bi se zadovoljio i taj kriterij, odabiru se gradovi u različitim županijama Republike Hrvatske, koje u ovom slučaju čine NUTS 3 razinu. NUTS 2 i NUTS 3 razine prostorni su kriterij koji uzorak gradova treba zadovoljiti, kako bi bio reprezentativan na prostoru cijele Hrvatske. Zadovoljenjem ovog kriterija nastoji se cjelovito obuhvatiti prostor Republike Hrvatske te različite urbane destinacije koje se nalaze na različitom stupnju turističkog, ali i društveno-gospodarskog razvoja. Prema posljednjem popisu Ministarstva uprave Republike Hrvatske (2016) u Hrvatskoj postoji 127 gradova i Zagreb, koji ima status grada i županije. Svi ti gradovi ne mogu se promatrati kao urbane turističke destinacije, jer se nalaze na različitom stupnju turističkog razvoja. Pri tome treba istaknuti kako se pojedini gradovi nalaze na svome vrhuncu, poput Rovinja koji je u 2015. godini ostvario najviše turističkih noćenja u Hrvatskoj (3.141.925), dok je s druge strane Grad Belišće ostvario samo 300 dolazaka i 1.140 noćenja, odnosno, neki gradovi (npr. Zabok, Kutina, Ivanec i dr.) nisu ostvarili niti jedno noćenje, jer nemaju registriranih smještajnih kapaciteta (DZS, 2016). Ovakva situacija u skladu je s prije navedenim Butlerovim modelom životnog ciklusa destinacije prema kojemu destinacija ima svoje razvojne faze i stanjem turističke razvijenosti Republike Hrvatske. Stupanj turističkog razvoja destinacije može se utvrditi na temelju određenih sekundarnih podataka, ali i podataka empirijskog istraživanja. Obilježja destinacije, specifičnosti marketinških aktivnosti te ekonomski, društveni i ekološki utjecaj turizma na destinaciju kategorije su kojima je moguće utvrditi stupanj turističkog razvoja (Buhalis, 2000).

Temeljni je pokazatelj turističkog prometa (turističke razvijenosti) broj smještajnih kapaciteta te broj turističkih dolazaka i noćenja (Vukonić, 2001). Ovi pokazatelji ujedno su pokazatelji nosivog kapaciteta destinacije, pri čemu je broj ostvarenih turističkih noćenja ključan za pitanje nosivosti i održivosti urbanih destinacija, jer utječu na intenzivnost turizma i turističku gustoću. Zbog signifikantnosti uzorka u nj je potrebno uzeti urbane destinacije koji se nalaze na različitom stupnju turističkog razvoja. Pri tome valja voditi računa o dostupnosti podataka te prije svega o relevantnosti podataka koji ocrtavaju turistički razvoj destinacije. Ovo se navodi jer se pojedine urbane destinacije Kontinentalne Hrvatske usprkos relativno veliku

ostvarenom broju turističkih dolazaka i noćenja još uvijek nalaze u fazi istraživanja i uključivanja u turistička kretanja. U skladu s time, a i kako bi se izbjegla moguća ograničenja u istraživanju, valja razmatrati turistički najrazvijenije urbane destinacije Kontinentalne Hrvatske. Istovremeno, urbane destinacije s najvećim brojem turističkih dolazaka i noćenja odabiru se jer njima najviše prijete problem nosivosti i održivosti turizma destinacije. Na temelju svega navedenoga i dostupnih podataka, kao dopunski kriterij prostornom kriteriju uzima se broj ostvarenih turističkih noćenja koji odražava turističku razvijenost.

Iz ovoga je definiran ključni kriterij odabira urbanih destinacija u uzorak istraživanja: u Kontinentalnoj Hrvatskoj i Jadranskoj Hrvatskoj (NUTS 2) uključeno je po četiri županije (NUTS 3) s najvećim brojem ostvarenih noćenja (prema posljednjim statističkim podacima iz 2015. godine), a u uzorak ulaze urbane destinacije koje u tim županijama ostvaruju najveći broj turističkih noćenja (prema statističkim podacima iz 2015. godine). Odabir osam od 128 gradova opravdava se složenošću i zahtjevnošću istraživanja, vremenom potrebnim za provođenje istraživanja i drugim ograničenjima istraživanja. S obzirom na ukupnu populaciju, navedeni uzorak čini 6,25% populacije. Međutim, stvarna populacija znatno je manja, jer je iz populacije izuzet Zagreb (glavni grad Hrvatske i županija) i 29 gradova u kojima ne postoje smještajne jedinice, zbog čega nije ostvareno niti jedno noćenje, stoga relevantnu populaciju čini 98 gradova kao urbanih destinacija (uzorak čini 8,16% populacije). Dublja bi analiza turističkih obilježja urbanih destinacija, posebice u Kontinentalnoj Hrvatskoj, mogla pokazati kako je relevantna populacija još manja, no u ovome slučaju ta se obilježja neće dodatno utvrđivati. Ovo je također argument za postavljanje ključnog kriterija, jer gradovi u Kontinentalnoj Hrvatskoj s najvećim brojem turističkih dolazaka i noćenja znatno zaostaju u odnosu na gradove u Jadranskoj Hrvatskoj po tim obilježjima. Drukčije postavljene kriterij stoga bi mogao uzrokovati određena ograničenja u istraživanju, poput nedovoljna broja sudionika na fokus-grupama, problema anketiranja turista i drugih ograničenja prikupljanja informacija vezanih uz postavljene ciljeve istraživanja. S aspekta županija, ovim kriterijem pokriveno je osam od 21 županije, odnosno 38% populacije. Sumirani kriteriji odabira urbanih destinacija u uzorak su prikazani u *Tablici 26*.

Tablica 26. Kriteriji za odabir uzorka urbanih destinacija na kojima je provedeno istraživanje

1. kriterij: prostorni obuhvat po regijama	Jadranska Hrvatska (NUTS 2)
	Kontinentalna Hrvatska (NUTS 2)
2. kriterij: prostorni obuhvat i broj ostvarenih turističkih noćenja	U svakoj od NUTS 2, četiri županije (NUTS 3) s najvećim brojem ostvarenih turističkih noćenja
3. kriterij: broj ostvarenih turističkih noćenja	U svakoj prethodno odabranoj županiji (NUTS 3), jedna urbana destinacija s najvećim brojem ostvarenih turističkih noćenja

Izvor: obrada autora

Na temelju postavljenih kriterija, u Tablici 27. definiran je uzorak gradova, odnosno urbanih destinacija koje su obuhvaćene istraživanjem. Prema tome, u Kontinentalnoj Hrvatskoj odabrane su četiri županije (Karlovačka, Krapinsko-zagorska, Osječko-baranjska i Varaždinska), koje su prema podacima iz 2015. godine ostvarile najveći broj turističkih noćenja, a u tim su županijama odabrani gradovi u kojima je ostvaren najveći broj turističkih noćenja (Karlovac, Krapina, Varaždin i Osijek). Isto vrijedi za Jadransku Hrvatsku, u kojoj su prije svega odabrane županije s najvećim brojem turističkih noćenja (Istarska, Splitsko-dalmatinska, Primorsko-goranska i Zadarska), u kojima su odabrani gradovi s najviše ostvarenih turističkih noćenja (Rovinj, Split, Mali Lošinj i Zadar).

Tablica 27. Uzorak gradova kao urbanih destinacija uključenih u istraživanje (prema podacima u 2015. godini)

REGIJA (NUTS 2)	ŽUPANIJA (NUTS 3)	BROJ NOĆENJA	GRAD – URBANA DESTINACIJA	BROJ NOĆENJA
Kontinentalna Hrvatska	Karlovačka	395.348	Karlovac	39.834
	Krapinsko-zagorska	215.831	Krapina	5.473
	Osječko-baranjska	158.226	Osijek	84.806
	Varaždinska	129.882	Varaždin	50.882
Jadranska Hrvatska	Istarska	20.966.561	Rovinj	3.141.925
	Splitsko-dalmatinska	13.288.805	Split	1.339.598
	Primorsko-goranska	13.070.148	Mali Lošinj	1.827.232
	Zadarska	7.816.872	Zadar	1.433.701

Izvor: obrada autora prema podacima DZS, 2016

Iz Tablice 27. vidljiva je razlika u ostvarenim noćenjima odabranih županija i urbanih destinacija Kontinentalne Hrvatske i Jadranske Hrvatske. Uzorak urbanih destinacija u kojima

će se provesti istraživanje odgovara definiranim kriterijima njihova odabira. Urbane destinacije nalaze se na različitom stupnju turističkog razvoja, koji je utvrđen dostupnim sekundarnim podacima i podacima prikupljenim empirijskim istraživanjem.

Prema Buhalisovoj (2000) metodologiji moguće je utvrditi stupanj turističkog razvoja na kojemu se nalazi pojedina destinacija. Kategorije tih elemenata obilježja su destinacije, specifičnosti marketinških aktivnosti te ekonomski, društveni i ekološki utjecaj turizma na destinaciju. Temeljem kvantitativnih izračuna i kvalitativnih podataka određuju se opisni rasponi u kojima se kreću izračunate vrijednosti za svaki element turističke destinacije. *Tablica 28.* prikazuje kvantitativne izračune pokazatelja razvoja turizma prema dostupnim podacima.

Tablica 28. Izračuni nekih pokazatelja stupnja turističkog razvoja destinacije prema podacima iz 2015. godine

Grad	Karlovac	Krapina	Mali Lošinj	Osijek	Rovinj	Split	Varaždin	Zadar
Broj turističkih dolazaka	28.230	4.081	256.411	44.684	509.660	487.474	23.748	391.144
Prosječna stopa rasta turističkih dolazaka (2012.-2015.)	18%	19%	1%	3%	7%	23%	11%	10%
Broj turističkih noćenja	39.834	5.473	1.827.232	84.806	3.141.925	1.339.598	50.882	1.433.701
Turistička gustoća	99	126	8.194	499	35.704	16.886	856	7.390
Turistička intenzivnost	1	0	218	1	220	8	1	19
Kapacitet smještaja	442	112	24.161	1.075	36.842	21.413	1.080	21.886

Izvor: obrada autora prema podacima DZS, 2015ab, 2016; Ministarstvo turizma RH, 2013, 2014, 2015, 2016

Prema podacima iz prethodne tablice u broju smještajnih kapaciteta, turističkih dolazaka i noćenja vidljiva je znatna razlika između gradova Kontinentalne i Jadranske Hrvatske, a jadranski su gradovi po tim pokazateljima turistički podosta razvijeniji. Prema prosječnoj stopi rasta u tri godine istovremeno je vidljiv rast turističkih dolazaka u Kontinentalnoj Hrvatskoj (osim Osijeka), što se može povezati s njihovim uključivanjem u turističko tržište,

dok u Jadranskoj Hrvatskoj znatno iskače grad Split, a Mali Lošinj je u fazi stagnacije. Razlika između Kontinentalne i Jadranske Hrvatske u turističkoj intenzivnosti i gustoći također postoji, pa je tako turistička gustoća (broj turističkih noćenja/površina grada) izražena u Rovinju i Splitu, a turistička intenzivnost (broj turističkih noćenja/broj stanovnika grada) u Rovinju i Malome Lošinj. Podatci za jadranske gradove pokazuju da su u fazi znatna turističkog razvoja (Split i Zadar) i fazi turističke razvijenosti (Mali Lošinj i Rovinj), dok su kontinentalni gradovi u fazi uključivanja u turističko tržište.

Na temelju kvantitativnih izračuna u *Tablici 28.* i kvalitativnih podataka prikupljenih fokus-grupama, u *Tablici 29.* prikazani su najvažniji elementi za utvrđivanje stupnja razvoja turizma. Elementi imaju raspone u kojima se kreću izračunate vrijednosti ili drugi kvalitativni podatci. Rasponi su pri tome opisani razinama.

Tablica 29. Elementi turističke destinacije temeljem kojih je moguće utvrditi stupanj turističkog razvoja pojedine urbane destinacije

Grad	Karlovac	Krapina	Mali Lošinj	Osijek	Rovinj	Split	Varaždin	Zadar
Broj turističkih dolazaka (malo, srednje, mnogo, izrazito mnogo)	malo	malo	izrazito mnogo	malo	izrazito mnogo	mного	malo	mного
Stopa rasta turističkih dolazaka (niska, srednja, visoka)	visoka	visoka	niska	niska	Niska	visoka	srednja	srednja
Broj turističkih noćenja (malo, srednje, mnogo, izrazito mnogo)	malo	malo	izrazito mnogo	malo	izrazito mnogo	mного	malo	mного
Turistička gustoća (noćenja/površina) (niska, srednja, visoka)	niska	niska	srednja	niska	Visoka	visoka	niska	srednja
Turistička intenzivnost (noćenja/broj stanovnika) (niska, srednja, visoka)	niska	niska	visoka	niska	Visoka	srednja	niska	srednja
Kapacitet smještaja (broj kreveta) (malo, srednje, mnogo, izrazito mnogo)	malo	malo	mного	malo	mного	srednje	malo	srednje
Iskorištenost smještajnih kapaciteta (niska, srednja, visoka)	niska	niska	srednja	niska	Srednja	srednja	niska	srednja
Razina cijene usluge (niska, srednja, visoka)	srednja	srednja	visoka	srednja	Visoka	srednja	srednja	srednja
Odnos lokalnog stanovništva prema turistima (euforija, ravnodušnost, iritacija)	ravnod.	ravnod.	ravnod.	ravnod.	ravnod.	ravnod.	ravnod.	ravnod.
Marketinški plan turizma (da/ne)	ne	ne	ne	ne	ne	ne	ne	ne
Strategija razvoja turizma	da	ne	da	ne	da	ne	da	da

(da/ne)								
Kvaliteta okoliša u destinaciji (očuvan, sporadično devastiran, devastiran)	očuvan	očuvan	očuvan	očuvan	očuvan	očuvan	očuvan	očuvan
Razina ekološkog onečišćenja (niska, srednja, visoka)	niska	niska	niska	niska	niska	niska	niska	niska
Razina gužve u destinaciji (niska, srednja, visoka)	niska	niska	visoka	niska	visoka	visoka	niska	visoka
Razina prometa u destinaciji (niska, srednja, visoka)	niska	niska	srednja	niska	visoka	visoka	niska	visoka

Izvor: obrada autora prema Buhalis, 2000; Tablica 28.; podatci s fokus-grupa; podatci anketnog istraživanja lokalnog stanovništva i turista

Navedeni elementi i rasponi vrijednosti pokazuju turističku razvijenost pojedine urbane destinacije. Budući da je turistički razvoj opisnim rasponima, a ne točnim vrijednostima, riječ je o usporednoj procjeni vrijednosti pojedinih urbanih destinacija. Usporednom analizom moguće je zaključiti da se svi gradovi Kontinentalne Hrvatske nalaze na nižem stupnju turističkog razvoja, odnosno nalaze se u fazi uključivanja na turističko tržište. U Jadranskoj Hrvatskoj promatrane urbane destinacije nalaze se na višem stupnju turističkog razvoja pri čemu su gradovi Split i Zadar još uvijek u fazi razvoja destinacije, dok se Mali Lošinj i Rovinj nalaze na najvišem stupnju turističkog razvoja blizu kritičnog raspona nosivog kapaciteta destinacije. Ovi elementi potkrijepljeni su rezultatima s fokus-grupa i anketnog istraživanja lokalnog stanovništva i turista.

4.1.3. Definiranje kriterija za odabir metoda i instrumenata istraživanja

Sukladno s činjenicama utvrđenim u pregledu literature i postavljenim ciljevima istraživanja, potrebno je analizirati sve dijelove urbane destinacije kao sustava, razmotriti njihove međuodnose i utjecaje različitih čimbenika. Na temelju dosadašnjih istraživanja utvrđeno je djelovanje **četiriju osnovnih skupina dionika** u destinaciji: **javni sektor (jedinice lokalne samouprave, javne službe, javne tvrtke i dr.), privatni sektor (poduzetnici), turisti i lokalno stanovništvo** (Liu, 2003; Byrd; 2007; Byrd, et al., 2009; Conaghan et al., 2010). Iz svega proizlazi velika opsežnost, složenost i zahtjevnost istraživanja koje određuje kombiniranu primjenu kvalitativnih i kvantitativnih metoda istraživanja. Kvalitativno istraživanje provelo se vođenim fokus-grupama. Na fokus-grupama sudjelovali su predstavnici turističke ponude, lokalne samouprave, kulturnih institucija i ostalih dionika

javnog i privatnog sektora te civilnog društva. Ovaj instrument istraživanja odabran je zbog nekoliko razloga. Pretpostavka implementacije održivog razvoja turizma donošenje je i provedba strateških dokumenata razvoja u okviru kojih se postavljaju ciljevi održivog razvoja, definira upravljačka struktura i partneri, određuju akcije za provedbu ciljeva, definiraju relevantni pokazatelji i mjere usmjerene kontroli pokazatelja i vrednovanju ostvarenja plana razvoja (Weaver i Lawton, 1999; Liu, 2003; Ruhanen, 2008; Phillips i Moutinho, 2014). Potrebno je utvrditi postoje li strateški turistički razvojni dokumenti u odabranim destinacijama, a ako postoje, fokus-grupama željelo se uvidjeti jesu li i na koji način dionici sudjelovali u formulaciji strateških dokumenata i njihovoj provedbi, jer je za implementaciju održivog razvoja turizma potrebno sudjelovati u cijelom procesu planiranja i implementiranja. Postojanje učinkovite multidioničke mreže u destinaciji potencijalni je instrument učinkovita upravljanja održivim razvojem turizma (Byrd, 2007; Timur i Getz, 2008; Scott i Cooper, 2010). Fokus-grupama nastojalo se stoga utvrditi postojanje mreža, struktura mreža i pozicije pojedinih dionika (centralizirana ili decentralizirana, formalna ili neformalna mreža), uloga pojedinih dionika (glavne i sporedne), jakost veza (od slabe do jake) i postojanje destinacijske menadžmentske organizacije (DMO). Ovdje se posebice željela utvrditi uloga lokalne vlasti (gradske uprave) kao ključnog dionika održivog razvoja turizma (UNEP i UNWTO, 2005; Burns, 2008; Hall, 2011). Stvaranje mreže odnosa i partnerstvo preduvjet je komunikacije, suradnje i razumijevanja među dionicima, te stvaranje funkcionalnog kanala komunikacije (s podrškom informacijsko-komunikacijske tehnologije), a nedostaci toga navode se kao problem u implementaciji održivog razvoja turizma (McKercher, 2003; McDonald, 2009). Problemi u implementaciji održivog razvoja turizma nastaju također zbog nerazumijevanja sama koncepta i potencijalnih koristi koje dionici imaju od održiva razvoja (Hardy i Beeton, 2001; Ko, 2005; Choi i Sirakaya, 2006; Byrd et al., 2008; Koutsouris, 2009), a osim toga, za transformiranje teorijskih postavki koncepta u praktičnu primjenu održivog razvoja turizma nužna su i određena znanja, ponajprije prisutna kod privatnog i javnog sektora, poput znanja iz organizacije i menadžmenta (Ruhanen, 2008). Na provedbu održivog razvoja turizma utječu i drugi čimbenici, posebno stupanj razvoja turizma destinacije, uz koji je usko vezan tip destinacije, usvojene vrijednosti i obrasci ponašanja te institucionalno okruženje (Timur i Getz, 2008; Maxim, 2015).

Definiranje pokazatelja za mjerenje održivog razvoja turizma ključno je u ostvarenju postavljenih razvojnih ciljeva i održivog razvoja destinacije, stoga se istraživanjem nastojala

utvrditi razina razumijevanja pokazatelja održivog razvoja kod dionika destinacije, posebice po pitanju nosivog kapaciteta destinacije (ekološkog, ekonomskog i društvenog). Ovi uvjeti dovode se u vezu sa stupnjem turističkog razvoja destinacije, pa iako nisu navedeni u istraživačkim hipotezama, dodatno se istražuju kako bi se sveobuhvatno pristupilo problemu i ostvario cilj empirijskog istraživanja. Otvorena rasprava tijekom fokus-grupa omogućila je prikupljanje informacija o problematici upravljanja razvojem turizma destinacije, kao i prikupljanje svih ostalih specifičnih informacija relevantnih za upravljanje destinacijom. Stoga je fokus-grupa odabrana kao učinkovit instrument kvalitativna istraživanja. Osim toga, kvalitativni podaci fokus-grupa bili su u funkciji kvalitetno postavljena anketnog upitnika kao kvantitativnog instrumenta istraživanja.

Anketiranje strukturiranim upitnikom provodilo se na lokalnom stanovništvu odabranih urbanih destinacija, kao ključnom dioniku održivog razvoja turizma destinacije. Ispitanici su u pojedinoj urbanoj destinaciji odabrani slučajnim odabirom, dakle, uzorak lokalnog stanovništva u pojedinoj urbanoj destinaciji je slučajan. Istraživanje se provodilo uz prisutnost anketara. Istraživanja pokazuju da prilikom izrade razvojnih dokumenata i njihove provedbe ne sudjeluju svi dionici destinacije, tako ni lokalno stanovništvo ne sudjeluje znatno ili uopće ne sudjeluje u oba procesa (Ruhanen, 2009; Begum et al., 2014; Barrutia i Echebarria, 2015). Choi i Sirakaya (2006) navode kako održivi razvoj ovisi o borbi države i politike, dok Liu i Wall (2006) isto povezuju s lokalnom zajednicom koja je najčešće izmanipulirana političkim strankama na vlasti i njihovim politikama, stoga je lokalno stanovništvo nezainteresirano ili je (gotovo) isključeno u upravljačkim i provedbenim procesima. Budući da lokalna zajednica aktivno podupire turizam u destinaciji, nužno ju je uključiti u politike razvoja turizma destinacije (Nunkoo i Ramkissoon, 2010). Jačina uloge, stajalište i percepcija lokalnog stanovništva u učincima turizma povezani su sa stupnjem razvoja turizma u destinaciji, stupanjem uključenosti lokalnog stanovništva u turističke aktivnosti, jačini sezonalosti, tipovima turista u destinaciji te omjeru turista i lokalnog stanovništva (Weaver i Lawton, 2001; Byrd et al., 2009; Nunkoo i Ramkissoon, 2010). Također, stanovnici uključeni u turističku ponudu vide pozitivne učinke turizma i zbog toga se žele još više uključiti u budući razvoj turizma, dok se oni koji ne vide pozitivne učinke turizma ne žele uključiti u razvoj turizma (Choi i Murray, 2010). Osim sudjelovanja predstavnika lokalnog stanovništva u fokus-grupama, anketnim upitnikom ispitala se razina uključenosti lokalnog stanovništva u turističke aktivnosti i njihova stajališta o turizmu s obzirom na navedene čimbenike, ali i

moгуće druge čimbenike koji su utvrđeni analizom podataka. Osim toga, istražilo se razumijevanje koncepta održivog razvoja (prisutnost anketara je naglašeno) i potencijalne koristi, a lokalno stanovništvo također je vrednovalo predloženi sustav pokazatelja održivog razvoja turizma. Anketom su se također istražili dodatni elementi relevantni za upravljanje održivim razvojem turizma, poput stajališta o zadovoljstvu ponudom, stajališta o turističkim razvojnim potencijalima i dr.

U svrhu prikupljanja primarnih podataka o stajalištima i mišljenju turističke potražnje, anketiranje upitnikom također se provodilo na turistima. Istraživanje temeljeno na strukturiranom upitniku uz prisutnost anketara provelo se na slučajnom uzorku ispitanika. Radi lakša razumijevanja problema istraživanja, upitnik je, osim na hrvatskom, bio ponuđen na dodatnih sedam stranih jezika (engleski, francuski, njemački, talijanski, slovenski, češki i ruski jezik). Istraživanjem turističke potražnje anketnim upitnikom dobili su se podaci o njihovim stajalištima, zadovoljstvu, preferencijama i percepciji destinacije, ocrtavajući tako tipove turista koji dolaze u destinaciju, ali i stupanj razvoja turizma destinacije, tip destinacije i ostale elemente trenutačnog i potencijalnog turističkog tržišta. Turistička potražnja iskazuje sve veće zahtjeve za ekološkim inovacijama i društveno odgovornom poslovanju u turističkoj ponudi, između kojih su neki obrasci već postali standardi. Prema tomu, turisti se proekološki i društveno odgovorno ponašaju, jer je to u skladu s njihovim svakodnevnim obrascima ponašanja ili specifičnim ponašanjem u vanjskom okruženju, stoga su za osiguranje proekološke ponude spremni platiti višu cijenu (Andereck, 2009; Miller et al., 2015; Zhang et al., 2015). Uz prisutnost anketara, upitnikom se istražilo razumijevanje koncepta održivog razvoja turizma, obrasci proekološkog i društveno odgovornog ponašanja turista te potražnja za certifikatima koji ocrtavaju implementaciju održivog razvoja turizma, pri čemu su turisti također vrednovali značajnost pokazatelja održivog razvoja turizma.

Svi ispitanici obuhvaćeni istraživanjem vrednovali su značajnost istog sustava predloženih općih pokazatelja održivog razvoja turizma. Sustav općih pokazatelja održivog razvoja turizma koji su vrednovali svi dionici destinacije temeljen je na pet najčešće korištenih sustava pokazatelja održivog razvoja turizma primjenjivih u destinaciji (UNWTO, 1996, 2004; Eurostat, 2006ab; TSG, 2007; European Commission, 2013ab; GSTC, 2013). Usporednom analizom i sintezom ovih sustava pokazatelja te drugih istraživanja koja

problematiziraju njihovu primjenu, izrađen je ujedinjeni sustav pokazatelja koji su vrednovali svi dionici destinacije (više o tome se nalazi u potpoglavlju 3.1.3.).

Sudionici fokus-grupa u pojedinoj urbanoj destinaciji to su učinili anketnim upitnikom koji su popunjavali na kraju fokus-grupa. Međutim, zbog uključivanja većeg broja ispitanika u istraživanje i postizanja signifikantnosti uzorka, uz pomoć turističkih zajednica pojedinih urbanih destinacija taj je anketni upitnik elektronički poslan svim relevantnim dionicima urbane destinacije (javni i privatni sektor te civilno društvo). Opće pokazatelje održivog razvoja turizma lokalno stanovništvo i turisti vrednovali su anketnim upitnikom. Svi dionici time su iskazali svoje stajalište o značajnosti pojedinih pokazatelja za održivi razvoj pripadajuće im urbane destinacije. Analizom dobivenih rezultata iz prije odabranih pokazatelja definirani su specifični pokazatelji održivog razvoja turizma primjereni za implementaciju održivog razvoja turizma urbanih destinacija na svim razinama turističkog razvoja.

Promjena ponašanja turističke ponude i poslovanje usmjereno smanjivanju negativnih učinaka te ekološkom i društveno odgovornom poslovanju u turizmu se certificira, te istovremeno postaje predmet potražnje turista i promjene njihova obrasca ponašanja (Dweyer et al., 2009; Yüzbaşıoğlu et al., 2014). Ovakvi certifikati podrazumijevaju određeni stupanj implementacije održivog razvoja, stoga se istraživanjem utvrdilo jesu li dionici destinacije upoznati s njima i na kojoj razini su implementirali neke od njih. Iz ovoga proizlazi pretpostavka kako dionici koji su implementirali neke od certifikata održivog razvoja turizma različito vrednuju značajnost pokazatelja održivog razvoja turizma. Sukladno s ovim, turisti su vrednovali utjecaj ekocertifikata na njihovu odluku da odaberu destinaciju koja ih posjeduje te su iskazali stajališta o tome žele li za neki od predloženih certifikata turističke ponude u destinaciji izdvojiti više novca. Lokalno stanovništvo i drugi dionici urbane destinacije (javni i privatni sektor te civilno društvo) sa svojega su stajališta tako vrednovali ekocertifikate i iskazali stajalište o tome jesu li turisti spremni platiti više ako njihova urbana destinacija posjeduje neki od predloženih ekoloških certifikata.

4.1.4. Definiranje varijabli istraživanja

Svaka urbana destinacija opisana je kao sustav sa svojim sastavnim dijelovima, obilježjima i čimbenicima koji na njega djeluju. S obzirom na heterogenost i složnost međusobno

povezanih dijelova urbane destinacije, te sukladno s postavljenim ciljevima istraživanja, valja izdvojiti temeljne čimbenike urbane destinacije, a to su njeni dionici. Temeljem dosadašnjih istraživanja utvrđeno je djelovanje četiriju temeljnih skupina dionika u urbanoj destinaciji, a to su javni sektor (jedinice lokalne samouprave, javne službe, javne tvrtke i dr.), privatni sektor (poduzetnici), turisti i lokalno stanovništvo. Budući da dionici urbane destinacije sudjeluju u upravljanju destinacijom, utječu na njene karakteristike i razvoj, ove skupine dionika predstavljaju ključne nezavisne varijable sustava. Pokazatelji održivog razvoja turizma ocrtavaju postavljene razvojne ciljeve i održivost destinacije, stoga je definiranje pokazatelja ključno u upravljanju održivim razvojem destinacije. Stoga je nužno vrednovanje pokazatelja od skupina dionika urbane destinacije, s ciljem definiranja specifičnih pokazatelja održivog razvoja turizma destinacija koji će se moći primijeniti prilikom osmišljavanja strateški održivog turističkog razvoja urbanih destinacija. Sukladno s time, pokazatelji održivog razvoja turizma čine zavisnu varijablu. Odnosi među varijablama, međusobni utjecaj i ovisnost te ostali čimbenici tvore pretpostavku za kreiranje modela održivog razvoja turizma urbanih destinacija.

Usporednom analizom sustava pokazatelja održivog razvoja turizma Svjetske turističke organizacije (UNWTO, 1996, 2004), Statističkog ureda Europske unije (Eurostat, 2006ab), Skupine za održivi turizam Europske komisije (TSG, 2007), Europskog sustava pokazatelja za upravljanje održivošću destinacija (European Commission, 2013ab) i Globalnog vijeća za održivi turizam (GSTC, 2013) te drugih istraživanja koja problematiziraju njihovu primjenu, izrađen je ujedinjeni sustav pokazatelja koje su vrednovali svi dionici urbane turističke destinacije uz pomoć upitnika. Kriteriji za odabir pokazatelja specifičnih za urbane destinacije, njihovo ujedinjavanje iz različitih sustava u jedinstveni sustav i pojašnjenje pokazatelja detaljnije su obrađeni u potpoglavlju 3.1.3., a u *Tablici 30.* još su jednom prikazani opći pokazatelji održivog razvoja turizma koje su vrednovale sve skupine dionika u urbanim destinacijama.

Tablica 30. Ujedinjeni sustav pokazatelja održivog razvoja turizma korišten u primarnom istraživanju

Stup održivosti	Pokazatelj
Društveno-kulturni stup održivosti	Zadovoljstvo lokalnog stanovništva utjecajem turizma u destinaciji
	Omjer broja turista i lokalnih stanovnika u destinaciji
	Omjer broja kreveta i lokalnih stanovnika u destinaciji
	Broj turista u destinaciji
	Duljina boravka turista u destinaciji
	Zadovoljstvo turista destinacijom
	Gužva u povijesnoj jezgri destinacije
	Gužva na plažama u destinaciji
Ekonomski stup održivosti	Lojalnost turista destinacijom
	Dobivena vrijednost za novac u destinaciji
	Popunjenost smještajnih kapaciteta u destinaciji tijekom godine
	Novčana potrošnja turista
	Cjelogodišnja turistička ponuda u destinaciji
	Udio turizma u BDP-u u destinaciji
	Broj zaposlenih u turizmu u destinaciji
Institucionalni stup održivosti	Prisutnost organizacije za upravljanje destinacijom i različitih dionika u njoj (lokalna vlast, turistička privreda, kulturne institucije i dr.)
	Postojanje strategije održivog razvoja turizma destinacije
Ekološki stup održivosti	Prijevozno sredstvo dolaska turista u destinaciju
	Potrošnja energije u destinaciji
	Korištenje energije iz obnovljivih izvora u destinaciji
	Potrošnja vode u destinaciji
	Zbrinjavanje otpadnih voda u destinaciji
	Količina proizvedenog smeća u destinaciji
	Recikliranje otpada u destinaciji
	Kvaliteta vode za piće u destinaciji
	Kvaliteta (morske) vode za kupanje u destinaciji
	Kvaliteta zraka u destinaciji
	Kvaliteta okoliša u destinaciji
	Ekološki certificirana turistička ponuda u destinaciji
	Zaštićena prirodna i kulturna područja u destinaciji

Izvor: obrada autora prema UNWTO, 2004; Eurostat, 2006ab; TSG, 2007; European Commission, 2013ab, 2015a; GSTC, 2013

Vrednovanjem značajnosti općih pokazatelja održivog razvoja turizma među dionicima definirani su specifični pokazatelji održivog razvoja turizma urbanih destinacija. Iz ovoga proizlazi važan doprinos izučavanju problematike primjene pokazatelja kao ključnom

segmentu implementacije koncepta održivog razvoja turizma urbanih destinacija. Naime, pokazatelji su neizostavan dio strateškog planiranja razvoja, jer su u funkciji ostvarenja postavljenih ciljeva te praćenja i kontrole procesa razvoja turizma urbanih destinacija. Definiranjem specifičnih pokazatelja tako se omogućuje sustavno mjerenje i praćenje održivog razvoja turizma urbanih destinacija i međusobne usporedbe održivosti.

Osim pokazatelja održivog razvoja turizma, a sukladno s postavljenim hipotezama istraživanja, dionici urbanih destinacija vrednovali su utjecaj ekocertifikata na odluku turista kod odabira destinacije. S obzirom na to da su ekocertifikati usmjereni smanjivanju negativnih učinaka turizma, promjeni ponašanja te ekološkom i društveno odgovornom poslovanju, podrazumijevaju određeni stupanj implementacije ciljeva održivog razvoja turizma te su u skladu s time svojevrsni pokazatelj održivosti destinacije. Također odražavaju kvalitetu turističke destinacije. Posjedovanje ekocertifikata označuje da je ponašanje nekog subjekta (tvrtke, destinacije) u skladu s načelima i propisima pojedinog certifikata i ostvarenim konkretnim i vidljivim rezultatima. Istovremeno, certifikati postaju predmet potražnje sukladno s promjenama u ponašanju i sve izraženijoj proekološkoj orijentiranosti turista. Iz ovoga proizlazi pretpostavka kako dionici koji su implementirali neke od certifikata održivog razvoja turizma različito vrednuju značajnost pokazatelja održivog razvoja turizma i utjecaj ekocertifikata na turističku potražnju. Dodatno, turistička potražnja također različito vrednuje utjecaj certifikata na njihov odabir destinacije što se ispitalo anketnim upitnikom, a stajališta o utjecaju ekocertifikata izrazilo je i lokalno stanovništvo. Dakle, iako se implementacija ekocertifikata može promatrati kao pokazatelj održivog razvoja turizma destinacije, ovdje se javlja kao dodatna zavisna varijabla na koju utječu stajališta skupina dionika pojedinih destinacija.

U situaciji kada postoji razmjerno velik broj ekocertifikata, turističkoj potražnji i ponudi nije posve jasna razlika između njihovih konkretnih ciljeva i svrhe. Naziv ili logo ekocertifikata dodatno ne razjašnjava problem njihova raspoznavanja ili razumijevanja. Stoga su ekocertifikati koje su svi dionici vrednovali poopćeni, te su dovedeni u vezu s temeljnim turističkim kapacitetima (smještajni, ugostiteljski i sl.). Dakle, zbog velika broja ekocertifikata koji se pojavljuju na tržištu, za potrebe ovoga istraživanja nisu korišteni poimenično, nego su poopćeni. Cilj je poopćavanja bolje razumijevanje predmeta istraživanja.

4.2. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Rezultati primarnog istraživanja obuhvaćaju rezultate fokus-grupa, rezultate anketnog istraživanja provedenog na lokalnom stanovništvu i turistima te relevantnim dionicima urbanih destinacija (javni i privatni sektor te civilno društvo). Prilikom obrade podataka korišten je softverski program SPSS, verzija 23.

4.2.1. Analiza rezultata istraživanja prikupljenih fokus-grupama

Fokus-grupe provedene su u svim odabranim urbanim destinacijama. Pokusno istraživanje provedeno je 2015. godine u Zadru, u okviru kojega su provedene tri fokus-grupe. Ono je poslužilo kao temelj za fokus-grupe u ostalim urbanim destinacijama i kao podloga za kreiranje istraživačkog instrumenta – anketnog upitnika koji se koristio u ispitivanju lokalnog stanovništva, turista i ostalih relevantnih dionika urbane destinacije (javni i privatni sektor te civilno društvo). U Zadru su fokus-grupe održane u svibnju 2015. godine, dok su sve ostale održane u lipnju i rujnu 2016. godine. Uz ograničenje obuhvata prikazivanja rezultata istraživanja, prikazani su najvažniji relevantni podatci analize fokus-grupa, a zbog jednostavnijeg uočavanja, razumijevanja i tumačenja, podatci su prikazani po pojedinim temama (elementima) rasprave (vodič za provođenje fokus-grupa se nalazi u *Privitku 4.*). Dio podataka s fokus-grupa prikazan je s rezultatima upitnika provedena na lokalnom stanovništvu i turistima zbog specifičnosti teme i znatne povezanosti. Podatci o održanim fokus-grupama i sudionicima dani su u *Tablici 31.*

Tablica 31. Podatci o provedenim fokus-grupama u gradovima Hrvatske

REGIJA (NUTS 2)	ŽUPANIJA (NUTS 3)	GRAD – URBANA DESTINACIJA	BROJ FOKUS- GRUPA	UKUPAN BROJ SUDIONIKA	UKUPNO VRIJEME TRAJANJA
Kontinentalna Hrvatska	Karlovačka	Karlovac	1	4	1,15 h
	Krapinsko-zagorska	Krapina	1	12	1,30 h
	Osječko-baranjska	Osijek	1	11	1,25 h
	Varaždinska	Varaždin	1	12	1,30 h
Jadranska Hrvatska	Istarska	Rovinj	1	12	1,30 h
	Splitsko-dalmatinska	Split	2	25	3,00 h
	Primorsko-goranska	Mali Lošinj	1	12	1,30 h
	Zadarska	Zadar	3	33	5,00 h

Izvor: obrada autora

Uz pomoć turističkih zajednica gradova u kojima su se održale fokus-grupe, pozivi su poslani sukladno sa zahtjevima postavljenim u istraživanju o potrebi zastupljenosti javnog i privatnog sektora te civilnog društva, različitim relevantnim dionicima urbanih destinacija s ciljem održavanja 1 – 3 fokus-grupe s 8 – 12 sudionika po fokus-grupi, što je optimalan broj za intervju i raspravu sa sudionicima. Prilikom većeg odaziva, u dvjema destinacijama održane su dvije odnosno tri fokus-grupe (Split i Zadar), dok je u ostalim gradovima održana samo jedna fokus-grupa. Ovdje valja istaknuti grad Karlovac, gdje je bilo samo četiri sudionika. Ovo prije svega pokazuje nedostatak interesa za istraživanu problematiku, ali i nedostatak komunikacije i suradnje među dionicima. Rezultati fokus-grupa su prema kategorijama odnosno elementima istraživanja relevantnim za upravljanje održivim razvojem turizma urbane destinacije prikazane za gradove Kontinentalne i Jadranske Hrvatske.

Na fokus-grupama sudjelovali su predstavnici turističkih zajednica, turističke ponude (ugostitelji, smještajni objekti, turističke agencije i sl.), lokalne samouprave, kulturnih institucija i ostalih dionika javnog i privatnog sektora te civilnog društva. Tako su u okviru ispitivanja stajališta dviju od četiri temeljne skupine dionika u destinaciji, a to su javni sektor (jedinice lokalne samouprave, javne službe, javne tvrtke i dr.) i privatni sektor (poduzetnici). Do odluke o ujedinjavanju ovih dionika u jednu skupinu dionika je došlo jer je u nekim turističkim destinacijama (prije svega onima u Kontinentalnoj Hrvatskoj) turistička ponuda na niskom stupnju razvoja, a u destinaciji postoji relativno malen broj relevantnih dionika ovih skupina. Zbog malog uzorka, dionici javnog i privatnog sektora te ostali relevantni dionici ujedinjeni su u jednu skupinu dionika te su nazvani „Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)“.

Pretpostavka je implementacije održivog razvoja turizma **donošenje i provedba strateških dokumenata razvoja** u okviru kojih se postavljaju ciljevi održivog razvoja, definira upravljačka struktura i partneri, određuju akcije za provedbu ciljeva, definiraju relevantni pokazatelji i mjere usmjerene kontroli pokazatelja i vrednovanju ostvarenja plana razvoja (Weaver i Lawton, 1999; Liu, 2003; Ruhanen, 2008; Phillips i Moutinho, 2014). U polovini svih istraživanih gradova strategija ili *master plan* razvoja turizma postoji. U Kontinentalnoj Hrvatskoj takav je dokument donesen prije tri – četiri godine za grad Varaždin i Karlovac. Kako navode sudionici fokus-grupe u Varaždinu, tijekom izrade strategije odrađene su fokus-grupe s određenim segmentima lokalnih dionika, dok turisti i lokalno stanovništvo nisu bili

uključeni u izradu strategije. Prije strategije također je donesen prostorni plan razvoja grada, čije su odrednice uključene u strategiju razvoja turizma. Prema sudionicima fokus-grupe u Varaždinu, strategija je uglavnom realna, iako postoje određeni nerealni projekti koji se ne mogu realizirati, no osnovni je problem strategije to što nedostaje „bit strategije“, odnosno „pravi smjer razvoja“. Ipak, tim se dokumentom vode dionici destinacije. Formalni nositelj provedbe je Gradska uprava Varaždina koja daje različite potpore poduzetnicima u turizmu, posebno onima koji se vežu uz Strategiju razvoja turizma. U Karlovcu su putem javnih rasprava i radionica u izradu strategije bili uključeni svi dionici, dok se istraživanje turističke potražnje nije provelo. Od četiri postavljena prioritetna projekta dva su u procesu realizacije, dok se druga dva vjerojatno neće provesti. U Krapini i Osijeku strategija razvoja turizma ne postoji. Turizam grada Krapine obuhvaćen je master planom razvoja turizma Krapinsko-zagorske županije donesenim 2016. godine, a sudionici fokus-grupe u Krapini ističu kako je u županijskome planu razvoja turizma sve detektirano, pa ako se provede, turizam u Krapini i županiji će se razvijati. Prema njima, provedbu, osim turističke zajednice, grada i županije treba osigurati destinacijska menadžmentska organizacija, koju master plan predviđa. Turizam je u Osijeku razmatran u okviru Strategije gospodarskog razvoja grada Osijeka iz 2014. godine. U Osijeku sudionici fokus-grupe ističu kako bi „cjelovita strategija na razini 10 godina pomogla“, jer se „nitko sustavno ne bavi ovom destinacijom, ne zna se tko je nadležan, sve ide sporo, a pokazatelji su prijeratni kada se nije niti pričalo o turizmu“.

U Jadranskoj Hrvatskoj Mali Lošinj i Rovinj već nekoliko godina imaju strateški plan razvoja turizma, Zadar je u vrijeme održavanja fokus-grupa bio u procesu izrade strategije (donesena 2016. godine), dok grad Split nema takav dokument. Razvoj turizma Malog Lošinja temelji se na dvama dokumentima – Programu razvoja održivog turizma i Planu ukupnog razvoja grada. U izradi programa razvoja turizma sudjelovali su svi dionici, a posebno lokalno stanovništvo, dok istraživanje na turistima nije provedeno. Kako navode sudionici fokus-grupe u Malom Lošinj, „doista se vodi računa o tome da se strategija provede, no da bi se ona ostvarila, strategijom se treba baviti konstantno“, odnosno „strategiju treba živjeti, ona je način života“. Za njenu provedbu odgovorna je lokalna samouprava, iako u njezinoj provedi i svakodnevnom praćenju provedbe sudjeluju svi dionici. U Rovinju je osim master plana razvoja turizma važna strategija razvoja grada i još nekoliko projekata, koji zajedno čine okosnicu prostornog planiranja, realiziranih i budućih investicija. Strategija se provodi, a za provedbu je odgovorna gradska uprava, ali u njoj sudjeluju i ostali dionici, posebno turistička

zajednica. U njenoj formulaciji sudjelovali su svi dionici destinacije i lokalno stanovništvo, pri čemu istraživanje turističke potražnje nije provedeno. U Zadru je tijekom održavanja fokus-grupa strategija razvoja turizma grada bila u procesu izrade, a donesena je 2016. godine. U toj fazi sudionici fokus-grupa istaknuli su: „Nama se turizam događa po inerciji“ i „Razvoj ne smije biti stihijski, treba neki krovni koncept, što želimo, što je nama važno u ovoj destinaciji“, jer „nedostaje dugoročno promišljanje, promišljanje za opću korist, ne gleda se dovoljno široko, samo vlastita korist“. Sudionici su također naveli da je strategiju razvoja turizma „potrebno usmjeriti prema turistima i prema lokalnoj zajednici, jer je ovo dvoje nepovezano“. U proces izrade strategije razvoja turizma grada Zadra bili su uključeni svi dionici destinacije, uključujući lokalno stanovništvo i turiste, dok je za provedbu strategije odgovorna gradska uprava (Turistička zajednica Grada Zadra i Grad Zadar, 2016). U Splitu nema strategije razvoja turizma i kako navode sudionici fokus-grupa: „turizam se događa stihijski“, „u gradu vlada kaos“, a „puno toga povoljnog i pozitivnog se događa zahvaljujući pojedincima“. Sudionici također ističu da „strategija mora postojati na nacionalnoj, regionalnoj i lokalnoj razini i trebaju biti obosmjerno povezane“. Prema njima „Split ne zna što sa sobom“ i „mora definirati identitet“, u čemu bi im uskoro trebao pomoći marketinški plan razvoja turizma u čiju su izradu uključeni svi relevantni dionici.

Rezultati ukazuju na nužnost postojanja strateškog plana razvoja turizma u upravljanju destinacijom. U pojedinim destinacijama vidljiva je značajnost takvih dokumenata, dok je u drugima izražena potreba za definiranjem smjera razvoja. Međutim, iz svega slijedi da nije dovoljno samo donijeti strategiju razvoja turizma, jer njena učinkovitost ovisi o metodologiji i kvaliteti izrade, realnosti postavljenih ciljeva te odgovornosti svih dionika u procesu izrade, a posebno provedbe. Također, plan razvoja turizma nije jedini dokument na kojemu se temelji upravljanje destinacijom, već su u toj funkciji i drugi razvojni dokumenti, prostorni planovi i projekti na državnoj, regionalnoj i lokalnoj razini. Ovi elementi ukazuju na uključenost gradske uprave u upravljanje razvojem turizma urbane destinacije, ali i upravljanje razvojem grada općenito, jer je gradska uprava nositelj razvoja. Navedeni elementi također ocrtavaju određene institucionalne uvjete na svim razinama, koji dodatno (ne)izravno utječu na upravljanje turizmom pojedinih urbanih destinacija. Ovdje valja spomenuti i Strategiju razvoja turizma Republike Hrvatske kao krovnog dokumenta na kojemu bi se trebale temeljiti regionalne i lokalne strategije razvoja turizma, a čiji ciljevi, mjere i aktivnosti problematični u provedbi.

Postojanje destinacijske menadžmentske organizacije (DMO) i učinkovite multidioničke mreže u destinaciji potencijalni je instrument učinkovita upravljanja održivim razvojem turizma (Byrd, 2007; Timur i Getz, 2008; Scott i Cooper, 2010), stoga se fokus-grupama nastojalo utvrditi struktura mreža i uloga pojedinih dionika (centralizirana ili decentralizirana, formalna ili neformalna). Mreža dionika zahtijeva **učinkovitu komunikaciju, suradnju i razumijevanje te stvaranje funkcionalnog kanala komunikacije (s podrškom informacijsko-komunikacijske tehnologije)**, jer se nedostaci ovoga navode kao problem u implementaciji održivog razvoja turizma (McKercher, 2003; McDonald, 2009). Ovi elementi također su bili predmet rasprave. U Kontinentalnoj Hrvatskoj ni u jednom od promatranih gradova ne postoji destinacijska menadžmentska organizacija (DMO). Svi gradovi još uvijek posluju po starom modelu organizacijske strukture turizma u Hrvatskoj, prema kojoj je turistička zajednica odgovorna za promociju destinacije i neprofitna je organizacija. Sudionici fokus-grupe u Varaždinu navode da očekuju provedbu novoga zakonskog okvira koji predviđa ustroj DMO-a na razini županije i gradova, a prema sudionicima fokus-grupe u Karlovcu, u središtu DMO-a grada trebala bi biti turistička zajednica ili lokalna uprava.

Što se tiče multidioničke mreže, ona u ovim gradovima strogo formalno ne postoji. U Varaždinu ističu postojanje neformalne mreže dionika, a umrežavanje još traje. Koordinacija među dionicima postoji, a sastanci s ključnim dionicima destinacije (hotelijeri, drugi smještajni kapaciteti, ugostitelji i agencije) su učestali, posebno kada se radi o nekim zajedničkim projektima. Sukladno s time, „komunikacija u mreži je neformalna, događa se na tjednoj bazi i svi su u dogovoru“. U Krapini također navode postojanje neformalne mreže i komunikacije, a suradnja postoji putem različitih sastanaka, susreta i prezentacija, ali više na županijskoj razini. U svemu tome ističu važnost privatnih poznanstava. U Osijeku i Karlovcu neformalni se sastanci i edukativno-prezentacijski susreti dionika destinacije održavaju, no suradnja i komunikacija je slaba i zahtijeva puno više od trenutačne situacije. Podrška informacijsko-komunikacijske tehnologije u promatranim urbanim destinacijama Kontinentalne Hrvatske ne postoji, a u Varaždinu ističu kako je u procesu stvaranje zajedničke baze podataka, temeljem koje će se sve informacije o destinaciji moći pronaći na jednome mjestu.

U Jadranskoj Hrvatskoj situacija je nešto drukčija. Jedino u Malom Lošinjju postoji formalna destinacijska menadžmentska organizacija, nije centralizirana, a u središtu se nalazi turistička

zajednica koja usko surađuje s lokalnom samoupravom i svim ostalim relevantnim dionicima destinacije. Sukladno s time, multidionička mreža postoji, nije potpuno formalizirana, iako su odnosi uređeni Programom razvoja održivog turizma, različitim projektima i ETIS-ovim projektom održivog razvoja. Dionici mreže imaju gotovo jednaku ulogu, učinkovito surađuju i komuniciraju dnevno, jer upravo ističu da „bez komunikacije i suradnje ne može funkcionirati destinacija“. U drugim gradovima Jadranske Hrvatske upravljanje destinacijom provodi se u okviru turističke zajednice, skupštine i turističkog vijeća. Ovakvim ustrojem u Rovinju dionici destinacije dobro komuniciraju i surađuju. Formalni DMO ne postoji, kao ni formalna multidionička mreža. Turistička zajednica grada Rovinja u središtu je neformalne mreže dionika koja koordinira rad svih dionika. Komunikacija i suradnja sa svim dionicima je učestala, posebno s ključnim dionicima destinacije (hoteli, gradska uprava, udruge). Usprkos svemu, na fokus-grupi istaknuta je potreba stvaranja DMO-a koja će „upravljati destinacijom i stvarati kvalitetne programe, doživljaje i *evente* koji će biti prepoznatljivi i koji će privući goste u predsezoni i posezoni“.

U Splitu navode da turistička zajednica prema aktualnom ustroju ne upravlja razvojem turizma grada i ne može sve kontrolirati, a DMO „zahtjeva određenu razinu političke i društvene kulture koju mi nemamo“. Nadalje se na fokus-grupama navodi da za DMO „treba visoka razina osviještenosti lokalnog stanovništva i razvijen volonterski duh za sudjelovanje u izvršnom tijelu, a to bi trebao biti grad ili DMO u čijem središtu je turistička zajednica i kojem sudjeluju predstavnici grada“. Što se tiče mreže dionika, nekakva mreža postoji, ali komunikacija i suradnja je slaba, sve se „rješava na mikrorazini, na temelju osobnih odnosa“. Isto tako, sudionici fokus-grupe ističu kako ih „nitko ne doživljava“ i „surađuju jedino kad je neki konkretan problem“. Stoga su svjesni potrebe zajedničkih susreta, jače suradnje i timskog rada. U Zadru navode kako „nedostaje suradnje, svaka institucija radi sama za sebe, a trebali bi raditi zajedno“, „nedostaje međusobne komunikacije da se nešto pokrene“, i postoji „problem nedostatka koordinacije programa kojeg nude pojedine institucije u gradu Zadru“. Zbog toga sudionici fokus-grupa ističu da bi turistička zajednica ili gradska uprava trebala biti krovna organizacija koja će kao DMO koordinirati rad svih dionika destinacija, no „postoji problem nesuradnje turističke zajednice s ostalim ustanovama“ i „problem kapaciteta uprave, jer su koordinacijski poslovi i poslovi strateškog planiranja svedeni na minimum“. U Zadru neka vrsta dioničke mreže postoji, a ponajviše je vezana uz skupštinu i turističko vijeće. Komunikacija i suradnja ostvaruje se na razini osobnih poznanstava. Što se tiče podrške

informacijsko-komunikacijske tehnologije, ona u promatranim urbanim destinacijama Jadranske Hrvatske ne postoji, jedino Mali Lošinj ima zajedničku bazu podataka i sustav reklamacija koji služe kao podrška u komunikaciji i suradnji. Da su promjene nužnost, potvrđuje navod na fokus-grupi u Zadru: „U 21. stoljeću imamo tehnološke mogućnosti da se međusobno počnemo umrežavati, da počnemo komunicirati, ali i zajednički nastupati, da imamo zajedničke projekte“.

Iz svega slijedi da sukladno s neprovedbom ciljeva Strategije razvoja turizma Republike Hrvatske još uvijek nije proveden preustroj sustava turističkih zajednica čiji je cilj izgradnja učinkovita upravljanja turističkom destinacijom. Upravo navedeno očekuju dionici urbanih destinacija, jer postojeći sustav upravljanja očito nije učinkovit, a promjene vide u stvaranju destinacijske menadžmentske organizacije koju će voditi gradska uprava ili turistička zajednica. Određene urbane destinacije funkcioniraju u postojećem sustavu, dok se Mali Lošinj prilagodio tržišnim uvjetima i stvorio destinacijsku menadžmentsku organizaciju s turističkom zajednicom u središtu. Ipak, bez obzira na formu upravljanja, učinkovito upravljanje razvojem destinacije zahtijeva postojanje određene mreže dionika, u koju su uključeni različiti i višebrojni dionici. Učinkovita mreža dionika temelji se na kvalitetnoj i učestaloj komunikaciji i suradnji, ali i privatnim poznanstvima te komunikaciji na dnevnoj bazi. Usprkos tehnološkim dostignućima, podrška informacijsko-komunikacijske tehnologije u promatranim urbanim destinacijama ne postoji, iako su vidljivi određeni pomaci i promišljanja o njihovim mogućnostima u složenim upravljačkim procesima.

U upravljanju destinacijom **važnu ulogu ima lokalna vlast** (gradska uprava) (UNEP i UNWTO, 2005; Burns, 2008; Hall, 2011), stoga je jedan od ciljeva fokus-grupa bio utvrditi stupanj uključenosti gradske uprave u upravljanju turizmom promatranih destinacija. U Osijeku i Krapini turizam nije uključen ni u jedan od upravnih odjela gradske uprave. Sudionici fokus-grupe u Osijeku ističu da „lokalna uprava nije ograničenje, no turizam u gradu nema značajnu ulogu“, što opravdavaju industrijskim i poljoprivrednim naslijeđem. Zbog toga nema prave podrške i odgovornosti. Nadalje navode da bi cjelovita strategija razvoja turizma pomogla da se nešto pokrene, no bez obzira na strategiju, bitna je uključenost, koordinacija i sinergija svih dionika. U Krapini je gradska vlast uključena u turizam, no uglavnom kao podrška, jer se „bez potpore grada ne bi mogla financirati događanja i ostale turističke aktivnosti“, dok su svi ostali poslovi prepušteni turističkoj zajednici. U Karlovcu i

Varaždinu ne postoji samostalni upravni odjel za turizam, već je turizam dio odjela za gospodarstvo i poduzetništvo. Osim ovoga, u Karlovcu se velik dio noćenja ne evidentira, a regulacija takva sivog tržišta, ali i drugih turističkih aktivnosti ne postoji. Kako god, gradska vlast Karlovca nije uključena u turizam ni upravljanje destinacijom. Grad Varaždin prostornim je planom omogućio gradnju turističkih objekata gotovo na cijelom području grada, a iz proračuna financira projekte u kulturi i turizmu te daje različite potpore poduzetnicima u turizmu. Usprkos tome, prema mišljenju sudionika fokus-grupe, lokalna samouprava nije dovoljno uključena u upravljanje destinacijom, što je prema njima u skladu s državnim razinom koja je općenito premalo usmjerena na kontinentalni turizam.

U gradovima Jadranske Hrvatske lokalna samouprava različito je uključena u turizam i upravljanje destinacijom. Niti u jednoj od gradskih uprava promatranih gradova turizam nema zasebni samostalni upravni odjel, već je sastavni dio odjela za gospodarstvo, poduzetništvo i obrtništvo. U Malome Lošinj predstavnici gradske uprave sudjeluje u radu destinacijske menadžmentske organizacije, a gradska uprava usko surađuje sa svim dionicima destinacije, jer kako i sami sudionici fokus-grupe navode „bez lokalne uprave nije ništa moguće“. Ovo potvrđuje i činjenica da je gradsko vijeće usvojilo Program razvoja održivog turizma s pripadajućim elementima, grad sudjeluje u zajedničkim projektima te financira i podržava različite programe od javnog interesa koju su vezani i uz turizam. Gradska uprava Rovinja podrška je razvoju turizma destinacije, a predstavnik gradske uprave na fokus-grupi smatra da je najviše učinjeno razvojnim dokumentima, prostornim planom i s još nekoliko projekata. Time su usmjerene i ostvarene investicije i infrastrukturni projekti, ostvaren razvoj grada i turizma te postavljen budući smjer razvoja.

Iako predstavnici gradske vlasti s pomoću skupštine i vijeća te upravnog odjela grada sudjeluju u turizmu, prema mišljenju sudionika fokus-grupa „Grad Split loše upravlja turističkom ponudom i destinacijom. Turistička zajednica je odradila dobro svoj posao, ali je Grad zakazao“. Zbog sve većeg priliva turista „Grad malo mari za probleme infrastrukture za prihvata turista“, a „infrastruktura ne prati razvoj turizma“. Nadalje nastavljaju da „Grad treba voditi računa o tome“, no „na nivou Grada se ne zna tko što radi“. Također, „određeni projekti stoje, u gradu vlada kaos, posebno u prometu“. Osim toga, problem je sustava i zakona (administracija, složenost i sporost sustava). Sudionici dodatno ističu da „se sve na kraju ispolitizira“, jer „vlastodršci nemaju zajedničke sadržaje i vizije za druge grupacije“ i

zaključuju: „Najveći problem je u gradskoj upravi, jer su politička sila i amen na sve“. Sudionici fokus-grupa u Zadru također imaju određene primjedbe na gradsku upravu u okviru upravljanja turizmom. Prije svega ističu kako se upravni odjel u čijem je djelokrugu turizam treba dodatno ekipirati, jer trenutačni kapacitet ne pokriva aktualne potrebe turizma u gradu. Istaknuta je i nedovoljna suradnja s ostalim dionicima, kao i problem politike. Osim toga, ističe se nedostatak kvalitetnih plaža, pomanjkanje određenih komunalnih usluga (kanalizacija) i infrastrukture te neučinkovita regulacija prometa. Međutim, najviše kritika upućeno je regulaciji otvaranja smještajnih i ugostiteljskih objekata te regulaciji ostalih turističkih aktivnosti i sadržaja koji utječu na kvalitetu turističke ponude grada, a koje su u djelokrugu gradske uprave.

Vidljiv je različit stupanj uključenosti gradske uprave u upravljanje turizmom pojedinih urbanih destinacija. Navedeno proizlazi iz toga što pojedine gradske uprave nemaju upravni odjel zadužen za turizam, dok je u drugima turizam obuhvaćen upravnim odjelom za gospodarstvo i poduzetništvo zbog srodnosti poslova. Međutim, to nije pravilo, jer bez obzira na uključenost turizma u neki od upravnih odjela, vidljivo je da u većini gradova gradska uprava služi samo kao podrška u upravljanju turizmom, posebice u financiranju, dok je većina aktivnosti prepuštena turističkim zajednicama. Ovo je izraženo u gradovima Kontinentalne Hrvatske, ali je prisutno i u nekim gradovima Jadranske Hrvatske bez obzira na to što se nalaze na višem stupnju turističkog razvoja. U potonjima je također različita situacija – u Lošinjju je gradska vlast potpuno uključena u upravljanje turizmom, u Rovinju je usmjerena osiguravanju infrastrukture i uvjeta potrebnih za kvalitetno odvijanje turističkih aktivnosti, dok gradska vlast Splita i Zadra zakazuje u navedenome, u što je umiješana i politika. Svakako, može se zaključiti da gradska vlast ima važnu ulogu u upravljanju turizmom destinacije, ne samo izravnom prisutnošću u upravljačkim odborima ili upravnim odjelima, već i ostalim mjerama kojima stvara povoljnije uvjete za učinkovito i kvalitetno upravljanje turizmom destinacije.

Na učinkovito upravljanje turizmom destinacije utječe i **institucionalno okruženje** (Timur i Getz, 2008; Maxim, 2015). Na fokus-grupama u Osijeku i Varaždinu istaknuto je kako institucionalni uvjeti na razini države koji se odnose na turizam u Kontinentalnoj Hrvatskoj nisu povoljni, jer je usmjerenost na Jadransku Hrvatsku. Takva situacija „utječe na poduzetnike jer nema prave podrške“, stvara „ograničenja prilikom apliciranja na projekte“ i

„utječe na lokalnu upravu koja nije dovoljno uključena u turizam grada“. Osim ovoga, na fokus-grupama u Karlovcu i Krapini ističu ograničenja vezana uz zakon i organizacijsku strukturu turističkih zajednica. Slično ističu u gradovima Jadranske Hrvatske, a u Rovinju nadodaju da „zakonska regulativa ograničava u pojedinim turističkim aktivnostima“, dok u Splitu ističu kako „institucije koče, kao na primjer u pripremi i nabavi dokumentacije, nema podrške, a imovinski-pravni odnosi nisu riješeni“ i zaključuju da „svaki problem na kraju završava u sustavu“. U Zadru tvrde da je „uvijek prisutan utjecaj politike i tuđih interesa“ te da postoje „neusklađeni propisi na nacionalnoj razini“. Povezanost otoka s kopnom i nedovoljne podrške državnih institucija otočnim sredinama problem je Maloga Lošinja. Zbog te prostorne odijeljenosti, Mali Lošinj ima ograničenja koja utječu na turizam, tako kako bi se ostvarila zdravstvena zaštita na otoku, Grad mora financirati turističku ambulantu, doktore specijaliste i drugo. Istovremeno stipendira studente i zapošljava pripravnike.

Dakle, institucionalno okruženje važan je čimbenik u osiguranju povoljnih uvjeta za razvoj turizma, ali i učinkovito funkcioniranje cjelokupna sustava u kojemu se turizam nalazi. Ovo se posebice odnosi na državnu razinu, jer se stanje s nje preslikava na regionalnu i lokalnu razinu. Prisutan je problem dosadašnjeg ustroja turizma i izražene usmjerenosti na turizam u Jadranskoj Hrvatskoj uz zanemarivanje kontinentalnog turizma, dok je ostala problematika vezana uz određenu zakonsku regulativu i neusklađenost propisa, neriješene imovinsko-pravne odnose i utjecaj politike. I ovdje valja spomenuti ograničenja provedbe ciljeva Strategije razvoja turizma RH uvjetovana prije svega institucionalnim propustima i ograničenjima (Ministarstvo turizma i druga ministarstva).

Nedostatak financijskih sredstava jedno je od temeljnih ograničenja u implementaciji koncepta održivog razvoja (Drexhage i Murphy, 2010). To posebno ističu sudionici fokus-grupa u gradovima Kontinentalne Hrvatske. U Karlovcu je ovo vezano uz promociju destinacije, Varaždin treba strane investicije i alternativne izvore sredstva, a u Osijeku „će se početi razvijati turizam, kada se lokalno stanovništvo bude moglo uključiti u turističku potrošnju“. U Malom Lošinju, Splitu i Zadru financijska sredstva nedostaju, no nisu ključni problem, dok u Rovinju ističu kako financijska sredstva ne nedostaju. U Splitu dodatno pojašnjavaju da „financijska sredstva nedostaju za veće projekte i manifestacije, sredstva iz EU fondova su također na raspolaganju, ali nisu dovoljno korištena“. U Zadru pak ističu potrebu „financijskih resursa za daljnji iskorak Zadra prema turizmu 21. stoljeća“. Iz svega

slijedi da su financijska sredstva u promatranim gradovima općenito više vezana uz razvoj turizma nego uz samu implementaciju održivog razvoja u turizmu, no vjerojatno bi se s većim financijskim sredstvima moglo utjecati na druge elemente razvoja, koji bi postupno vodili implementaciji koncepta održivog razvoja turizma.

Za implementaciju koncepta održivog razvoja turizma potrebno je **razumijevanje samog koncepta i potencijalnih koristi** koje dionici destinacije imaju od toga (Hardy i Beeton, 2001; Ko, 2005; Choi i Sirakaya, 2006; Byrd et al., 2008; Koutsouris, 2009). Sukladno s ovim, sudionici fokus-grupa iskazali su svoje znanje o konceptu održivog razvoja turizma i razumijevanje potencijalnih koristi u slučaju njegove implementacije. Na temelju podataka sa svih fokus-grupa, osim s one provedene u Malom Lošinj, moguće je utvrditi kako su dionici (sudionici) općenito upoznati s pojmom održivog razvoja turizma, no nisu upoznati s njegovim temeljnim načelima i ciljevima. S obzirom na ovu činjenicu, učinkovita i svrhovita daljnja rasprava o ovoj temi nije bila moguća. Usprkos tomu, valja istaknuti određena promišljanja i stajališta sudionika fokus-grupa. U gradovima Kontinentalne Hrvatske na fokus-grupama zaključeno je kako ti gradovi nemaju problema s održivim razvojem, jer nemaju takvu turističku potražnju. Nema masovnog turizma, a priljev turista nije takav da ugrožava lokalno stanovništvo, prirodnu i kulturnu baštinu. U Varaždinu su, između ostaloga, istaknuli sljedeće: „Puno je teže razmišljati o održivom razvoju turizma na kontinentu nego na moru. Sve potpore manje više odlaze na more, jer su tamo lakše održive i vraćaju se. Mi na kontinentu još ne možemo pričati o samoodrživom turizmu i još uvijek je potrebna potpora državne, regionalne i lokalne zajednice. Premalo se razvoja uopće događa da bi strahovali da ćemo krenuti u neodrživom smjeru. Ipak, treba razmišljati u tome smjeru. Nastavi li se turizam događati samo u staroj jezgri, neće biti održiv.“ Iz čega je jasno vidljivo da se ovdje održivost promatra prvenstveno u ekonomskom smislu, a tek onda u ekološkom i društvenom. Na fokus-grupama u gradovima Jadranske Hrvatske konstatirano je sljedeće. U Splitu pojedini sudionici održivi razvoj turizma povezuju s temeljnim načelima i ciljevima, dok neki nisu sigurni o čemu se radi pa misle da je to „ravnoteža, da nema zasićenosti, ali i da nema manjka ni viška“. U Zadru su vrlo kritični ističući da je to prije svega „kapitalistička manipulacija“, a „osnovni cilj bi trebao biti poboljšanje života lokalne zajednice, a ne dolazak turista“. Drugi pak kažu: „Trebali bi se orijentirati na ono što mi želimo za sebe, a ne na ono što želimo za turista, mi moramo biti zadovoljni onim što imamo, odnosno to konzumirati, jer je najljepše kad turist vidi da je nama dobro“. Ipak, između ostaloga je zaključeno da je

koncept održivog razvoja turizma „nešto što će dugoročno poboljšati životni standard ljudi, to je turizam u funkciji lokalnog stanovništva, turizam koji neće narušiti ravnotežu, koji neće danas potrošiti resurse za sutra, koji će promišljati koliko je to moguće i anticipirati sve negativno, iskoristiti sve što je pozitivno; turizam mora biti u funkciji razvoja po mjeri čovjeka“.

Sudionici fokus-grupe u Rovinju potpuno suvislo promišljaju o održivom razvoju turizma kao turizmu „u granicama koje će omogućiti kvalitetan život lokalnoj zajednici, jer kad lokalno stanovništvo ima kvalitetan život, tada će moći omogućiti i kvalitetnu uslugu svojim gostima“. Pri tome ističu kvalitetu usluge i razvoj specifičnih oblika turizma, jer Rovinj „ne želi biti ekskluzivna destinacija, već zadržati i podizati kvalitetu svojih usluga i proizvoda“.

U Malome Lošinj sudionici fokus-grupe potpuno su upoznati s konceptom održivog razvoja, jer čini temelj Programa razvoja održivog turizma Malog Lošinja donesena 2013. godine. Kako navode sudionici, „odlučili smo se za koncept održivog razvoja jer smo se prestrašili investicija“. Sada u sklopu programa postoji 30-ak podprojekata. Koriste ETIS-ov sustav pokazatelja koji su još nadopunili s drugim pokazateljima, pa imaju ukupno 130 pokazatelja za mjerenje i praćenje održivog razvoja turizma. Gradsko vijeće te pokazatelje prihvatilo je kao temeljni dokument turističkog razvoja s ciljem mjerenja i praćenja turističkog razvoja. Sudionici ovo ističu kao „vrh projekta“, za što su dobili i nekoliko svjetskih nagrada.

Rezultati s fokus-grupa ukazuju na različito razumijevanje i tumačenje koncepta održivog razvoja turizma – sudionici su općenito upoznati s pojmom održivog razvoja turizma, a samo pojedinci razumiju njegova temeljna načela i ciljeve. Postoje razlike u razumijevanju u gradovima Kontinentalne u odnosu na Jadransku Hrvatsku, koje proizlaze prije svega iz stupnja razvoja destinacije, odnosno masovnosti turizma koja u Kontinentalnoj Hrvatskoj nije prisutna, zbog čega u tim gradovima i ne razmišljaju o održivom razvoju turizma. U tom kontekstu postoje i pogrešna tumačenja koncepta koji se povezuje s pojmom „samoodrživosti“ turizma, odnosno s mogućnošću da turizam svojim djelovanjem sam sebe održava. Istovremeno, u nekim destinacijama vidljivo je drukčije razumijevanje koncepta, kao nečega što će prije svega doprinijeti kvaliteti života lokalne zajednice, a manje turistima. U Malome Lošinj potpuno razumiju i uviđaju koristi implementacije koncepta održivog

razvoja turizma, jer su ga implementirali temeljem Programa razvoja održivog turizma i trenutačno ga provode.

Osim razumijevanja samog koncepta održivog razvoja turizma, za transformiranje teorijskih postavki koncepta u njegovu praktičnu primjenu i učinkovito upravljanje destinacijom nužna su **određena znanja privatnog i javnog sektora** (Ruhanen, 2008). Isto tako potrebno je educirati lokalno stanovništvo o mogućnostima i ograničenjima razvoja turizma, odnosno o utjecaju i mogućim učincima turizma. S toga aspekta sudionici fokus-grupa općenito su ocijenili da znanja nedostaju, odnosno „znanja definitivno nedostaje, zato angažiramo ljude koji znaju raditi“, jer „znanja nikad nije dosta“, a „dugoročno gledajući obrazovanje je ključno“, dakle „obrazovanjem jedino u mogućnosti možemo nešto promijeniti.“ Temeljni je problem nedostatak obrazovanog i kvalitetnog kadra, a ovaj problem će biti još izraženiji u budućnosti, kako ističu na fokus-grupama. Na svim razinama također nedostaju znanja iz strateškog planiranja, provedbi projekata i provedbi strategija. Dodatan problem je „što ljudi ne žele priznati da ne znaju i ne žele učiti“. Isto tako sudionici navode da „slabo učimo od drugih“. Usprkos tome, u svim promatranim gradovima provode se različiti obrazovni programi, edukacije i radionice za sve dionike destinacije. Ovo je posebno usmjereno lokalnom stanovništvu i privatnim iznajmljivačima, koje se, međutim, uglavnom slabo odaziva na navedeno. Iz ovoga slijedi da određena znanja nedostaju na svim razinama i u različitim područjima, a posebno u strateškom planiranju i provođenju tih planova. Istovremeno, postoji problem nedostatka kvalitetnog kadra, posebice u destinacijama koje teže kvaliteti. Sukladno s obrazovnim potrebama provode se različiti programi namijenjeni svim dionicima destinacije, no odaziv je slab. U fokus-grupama nije se uspjelo utvrditi o kakvim se točno obrazovnim programima radi i koliko se često provode za pojedine skupine dionika.

Pokazatelji održivog razvoja bili su sljedeća tema fokus-grupa, no zbog pomanjkanja znanja i praktične primjene koncepta održivog razvoja turizma, ova tema nije pružila potrebne informacije osim u Malom Lošnju. Ipak, kao temeljni pokazatelj održivosti i pretpostavka Butlerova modela razvojnog ciklusa destinacije, razmatrao se **kapacitet nosivosti pojedine urbane destinacije**. Promatrani gradovi Kontinentalne Hrvatske trenutačno nemaju problema s nosivim kapacitetom destinacije. Tako je u Varaždinu istaknuto da „grad neće nikad biti destinacija masovnog turizma“. Iako u svim kontinentalnim gradovima sudionici fokus-grupa

ističu nedostatak smještajnih kapaciteta, posebice hotelskih, istovremeno propituju potrebu za njihovim povećanjem, jer su samo nekoliko dana u godini potpuno popunjeni, dakle, upitna je njihova rentabilnost. No kad se u gradu održavaju sportska događanja i određene manifestacije, kreveta nedostaje, pa se zbog tog nedostatka mnoge manifestacije i ne održe.

U gradovima Jadranske Hrvatske problem prekoračenja kapaciteta nosivosti destinacije nešto je izraženiji. S time je najviše suočen Rovinj koji je u 2015. godini ostvario najveći broj turističkih dolazaka i noćenja u Republici Hrvatskoj (DZS, 2016). Pri tome je bez ograničenja i postavljenih standarda porastao broj privatnog smještaja, čemu je pripomogao proces legalizacije. Usprkos tome, sudionici fokus-grupe nisu zabrinuti, ali ipak promišljaju o tome „do kada i u kojoj mjeri će Rovinj moći sam sebe prodavati, jer će se možda trebati ograničiti ulazak u grad, jer će se u pitanje dovesti kvaliteta“. Kvaliteta je u vrhu opterećenja sezone vezana i uz restorane jer u njima „nedostaju kvalitetne namirnice, posebice riba“. Postoje problemi i u nautičkom turizmu jer „nedostaju nautički vezovi i potrebno je proširiti luku posebne namjene“. Prema njima „kvaliteta je nužnost“, na štetu čega su smanjili određene smještajne kapacitete. Zaključuju kako „ima još prostora za porast broja smještajnih kapaciteta i nismo dosegli svoj maksimum“, no „potrebno je rasteretiti glavnu sezonu“.

Split ima ozbiljnih problema s povećanjem broja turističkih dolazaka i noćenja koji su se u proteklih nekoliko godina znatno povećali. Sudionici fokus-grupa jasno navode: „Prerano smo ušli u pubertet. Neke stvari su se same po sebi ostvarile. Prije nekoliko godina smo bili tranzitna destinacija.“ Dalje nastavljaju: „Nitko ne shvaća što se događa, broj kreveta se u pet godina udeseterostručio, odjednom smo postali destinacija.“ Neki ističu da je „blizu točka zasićenosti“, dok drugi argumentiraju kako je „ekonomski prag nosivosti grad već prešao, jer cijene smještaja padaju zbog rasta ponude“. Split je prešao i društveni prag izdržljivosti, jer „nestaje autentičnosti, kultura u gradu je pala; neće biti više spomenika“, dok „ljudi koji žive u centru pucaju po šavovima, a ljudi koji žive izvan centra ne idu više u centar grada“. Ekološki aspekt ugrožen je jer „svi kapaciteti pucaju – promet, parkirališta, ceste, komunala. Ovaj prostor ne može podnijeti više ljudi. Turisti također kažu da ne mogu podnijeti više turista. Postoje i problemi s prihvatom u trajektnoj luci i pristaništu, a kruzerski turizam dodatno opterećuje luku i grad“. Zaključno, sudionici zorno opisuju situaciju u gradu ističući da „život u gradu postaje vrlo nekvalitetan“, a „gradska jezgra se iseljava, ljudi žive

katastrofalno“. Za razliku od Rovinja koji teži kvaliteti, ovdje se navodi cijena kao mjera regulacije opterećenja turizmom.

Zadar ima slične probleme kao i Split jer prema sudionicima fokus-grupa „Zadar je došao do ruba“, „uništavaju se javne površine u gradu“ i „grad ne može apsorbirati tu količinu ljudi, fluktuaciju“. Istovremeno „puno stanova i kuća se pretvara u sobe za iznajmljivanje i tu ljudi više ne žive, gubi se život u gradu“, i „upitni su kriteriji kategorizacije“ dok „cijene smještaja padaju“. U skladu s time svjesni su potrebe regulacije jer „negdje treba povući granicu, ne može cijeli grad biti za iznajmljivanje“, stoga „treba proširiti viđenje grada u prostornom smislu, viđenje grada samo kao poluotoka nije dobro“ te svakako „postrožiti kriterije“ i „podići kvalitetu, ponuditi kvalitetnije sadržaje i privući kvalitetnije goste“.

Prema mišljenju sudionika fokus-grupe u Malome Lošinj kritična točka nosivog kapaciteta destinacije još nije dostignuta. Kako navode, „nosivi kapacitet destinacije je 27.000 turista i pri tome broju nedostaje malo zraka, ali sve funkcionira i još uvijek možeš pronaći uvalicu sa svojom voljenom osobom“. Isto tako „ne volimo nakrcan grad, a 25.000 turista možemo imati cijelu godinu“. Ipak, u vrhu sezone (srpanj i kolovoz) problem je parkiranje, gužva i buka, pogotovo s izgradnjom novih stambenih jedinica. Što se tiče budućnosti, „nove investicije su u redu, no treba razmišljati o kvaliteti gostiju, kako bi se izbjegla masovnost. Treba ići na kvalitetu ili luksuz“. Ovo regulira Program razvoja održivog turizma i 130 pokazatelja za mjerenje i praćenje održivosti destinacije.

Sukladno s nižim stupnjem razvoja turizma, u promatranim urbanim destinacijama Kontinentalne Hrvatske ne postoji opasnost od skorog dosezanja nosivog kapaciteta destinacije, no postoji ograničenje trenutačnim turističkim kapacitetima koji onemogućuju veći intenzitet turizma. Ovakva situacija rezultat je uzročno-posljedične veze – više kapaciteta i sadržaja privuklo bi više turista, odnosno veći broj turista omogućio bi razvoj kapaciteta i ostalih sadržaja. U gradovima Jadranske Hrvatske problem kapaciteta nosivosti destinacije je izraženiji, posebice u Splitu i Zadru koji se nalaze u razvojnoj fazi bez strateškog plana i regulacije razvoja destinacije i u kojima su negativni učinci turizma sve prisutniji. Usprkos posjedovanju strategije, u Rovinju su svjesni nedovoljne regulacije povećanja kapaciteta smještaja, ali i nužnosti jer se želi održati trenutačni intenzitet turizma uz povećanje kvalitete. U Malome Lošinj također teže podizanju kvalitete, a nosivi kapacitet destinacije, kao i ostale

elemente održivosti destinacije reguliraju mjere i pokazatelji Programa razvoja održivog turizma destinacije.

Podatci određenih tema koje su bile predmet rasprave fokus-grupa zbog komplementarnosti prikazani su paralelno s podacima anketnog upitnika provedenog na lokalnom stanovništvu i turistima. Na kraju fokus-grupa sudionici su iskazali **viziju svoje urbane destinacije**, odnosno razmišljanje gdje i kako vide destinaciju u budućnosti. Ovaj je aspekt važan jer se veže uz strateško planiranje razvoja, pozicioniranje na turističkom tržištu i ciklus razvoja destinacije o okviru toga tržišta. U gradovima Kontinentalne Hrvatske osim povećanja smještajnih kapaciteta, broja turističkih dolazaka i duljine boravka turista u destinaciji, promišljaju o razvoju pojedinih specifičnih oblika turizma. U Karlovcu razmišljaju o lovnom i ribolovnom turizmu i turizmu temeljenom na očuvanoj prirodi. Krapini je okosnica turizma pračovjek i kulturno-povijesna tradicija (pričanje priča, tradicijski obrti i hrana) uz koje žele stvoriti prepoznatljive manifestacije. Krapinu također vide i kao destinaciju zdravstvenog turizma (toplice, pješačke, planinarske, biciklističke staze i poučne staze), ne zaboravljajući pri tome neandertalce, čiju priču će nastaviti razvijati. U Osijeku žele spojiti urbano i ruralno, uz razvoj različitih specifičnih oblika turizma temeljenih prije svega na tradiciji, očuvanoj prirodi i čistoj proizvodnji, poput ekološkog turizma, kongresnog, kulturnog, lovno-ribolovnog, golfskog, sportsko-rekreacijskog i cikloturizma. Varaždin također želi svoj turizam razvijati na temelju očuvane prirode i sukladno s time oživjeti područje uz rijeku Dravu i Varaždinsko jezero. Na tom području moguće je izgraditi kampove i različite sportsko-rekreacijske sadržaje. Uz ovo svakako žele nastaviti razvijati manifestacijski i kulturni turizam (došašće, gastronomija) te zdravstveni, sportski i kongresni turizam, s ciljem stvaranja posebnog doživljaja boravka u Varaždinu.

Gradovi Jadranske Hrvatske žele također razvijati specifične oblike turizma i teže produljenju sezone u okviru programa „Hrvatska 365“. Sudionici fokus-grupe u Malome Lošinj u ističu kako im u budućnosti ne trebaju velike investicije, jer im je cilj kvaliteta, a ne kvantiteta, pri čemu nastavljaju razvijati priču otoka vitalnosti. U Rovinju ističu da se žele razvijati u okviru brenda Istre, s ciljem podizanja kvalitete smještajnih kapaciteta i izvanpansionskih sadržaja. Prepoznaju svoj potencijal, posebice prirodni i kulturni, a žele ga valorizirati u predsezoni i sezoni kroz agroturizam, kulturni i gastronomski turizam, MICE turizam (eng. *meetings, incentives, conferencing, exhibitions*) te sportsko-rekreacijski turizam.

Split treba promijeniti strukturu smještajnih kapaciteta u korist hotelskog smještaja, posebice svjetskih hotelskih lanaca, koji omogućuju razvoj kongresnog turizma i izravne zračne linije s drugim gradovima. No prije svega, u Splitu priželjkuju formiranje organizacijskog oblika koji će upravljati razvojem turizma grada i šire okolice. U Zadru je također problematična struktura smještajnih kapaciteta, stoga Zadra prije svega treba nekoliko hotela visoke kategorije, dok je kvaliteta usluge nešto na čemu se treba sustavno raditi. Razvoj ovog segmenta uz postojeće resurse, ali i nove investicije omogućuju razvoj MICE turizma, zdravstvenog, sportsko-rekreacijskog, kulturnog, vikend-turizma i turizma treće dobi, kojima će se produljiti sezona. Važno je spomenuti kako je na fokus-grupama nekoliko puta istaknuta nužnost promjene imidža turizma grada i brendiranja Zadra.

Naposljetku je utvrđeno kako sudionici fokus-grupa imaju viziju razvoja svoje destinacije. Vizija temeljena na postojećim resursima i potencijalima u svim je destinacijama usmjerena razvoju specifičnih oblika turizma. U gradovima Kontinentalne Hrvatske razvoj turizma trebao bi počivati na očuvanom okolišu, uz dominaciju zdravstvenog, sportsko-rekreacijskog, kulturnog i MICE turizma. Sukladno s tim razvojem očekuje se povećanje smještajnih kapaciteta i drugih sadržaja te povećanje broja turističkih dolazaka i noćenja. Gradovi Jadranske Hrvatske također žele razvijati određene specifične oblike turizma s ciljem rasterećenja glavne i produljenja ukupne sezone. I u ovim gradovima ističu razvoj zdravstvenog, sportsko-rekreacijskog, kulturnog i MICE turizma. Mali Lošinj i Rovinj već su usmjerili svoj razvoj i uz tendenciju podizanja kvalitete tim smjerom žele nastaviti, dok se Split i Zadar još uvijek pronalaze u procesu razvoja. Ovo je posebno vidljivo s obzirom na priželjkivanu promjenu strukture smještajnih kapaciteta s naglaskom na hotele više kategorije, te stvaranje imidža i brenda čime bi bili prepoznatljivi i drukčiji na turističkom tržištu.

Sudionici fokus-grupa sudjelovali su u anketnom ispitivanju uz pomoć instrumenta anketnog upitnika vezanog ponajprije uz pokazatelje održivog razvoja turizma i ekološke certifikate. Upitnik je proveden na kraju fokus-grupa kako ne bi utjecao na raspravu. Budući da je u većini gradova održana samo jedna fokus-grupa, zbog važnosti uzorka taj je anketni upitnik uz pomoć turističke zajednice pojedinih urbanih destinacija elektronički poslan relevantnim dionicima urbane destinacije (javni i privatni sektor te civilno društvo). Upitnik je ukupno imao 11 pitanja, s fokusom na pokazatelje održivog razvoja turizma i ekološke certifikate u

turizmu (upitnik se nalazi u *Privitku 1.*). Sastojao se od pitanja otvorenog i zatvorenog tipa, a u odgovorima se koristila ljestvica Likertova tipa negativnim vrijednostima.

Tablica 32. Uzorak ispitanih dionika turističke ponude (javni i privatni sektor te civilno društvo) prema gradovima

Grad	Broj ispitanika	Udio u uzorku
Karlovac (KA)	19	8,3%
Krapina (KR)	22	9,6%
Mali Lošinj (ML)	22	9,6%
Osijek (OS)	25	10,9%
Rovinj (RV)	31	13,5%
Split (ST)	43	18,7%
Varaždin (VŽ)	33	14,3%
Zadar (ZD)	35	15,2%
Ukupno	230	100,0%

Izvor: obrada autora

Kao i kod fokus-grupa, broj ispitanika po gradovima pokazuje nedostatak interesa za istraživanu problematiku. U kontinentalnim je gradovima zbog nižeg stupnja razvoja turizma prisutan manji broj relevantnih dionika urbane destinacije, stoga se ovo navodi kao ograničenje istraživanja. Usprkos tome, prikupljen je reprezentativan uzorak dionika destinacija, jer su putem anketnog upitnika opće pokazatelje održivog razvoja turizma i ekološke certifikate dodatno vrednovali građani i turisti. Analiza vrednovanja općih pokazatelja održivog razvoja turizma prikazana je u dijelu vezanom uz dokazivanje istraživačkih hipoteza.

4.2.2. Analiza rezultata anketnog istraživanja lokalnog stanovništva i turista u destinaciji s osvrtom na rezultate fokus-grupa

Osim fokus-grupa, u odabranim je gradovima na lokalnom stanovništvu i turistima provedeno anketno istraživanje s pomoću upitnika. U Zadru je istraživanje na lokalnom stanovništvu provedeno 2015. godine tijekom svibnja i lipnja. Istraživanje u Zadru bilo je pokusno istraživanje, kojim je utvrđeno da koncept i metodologija istraživanja funkcioniraju. Istraživanje na lokalnom stanovništvu u ostalim gradovima provedeno je 2016. godine tijekom travnja i svibnja. Ovo razdoblje odabrano je stoga što tada gradovi (posebice u Jadranskoj Hrvatskoj) nisu u vrhu turističkog opterećenja, što može utjecati na stajališta i

mišljenje lokalnog stanovništva o utjecaju turizma na njihov grad. Ispitanici su slučajno odabrani, odnosno svojevoljno su ispunjavali upitnik. *Tablica 33.* prikazuje distribuciju ispitanih građana po gradovima. Ovakva distribucija može se protumačiti interesom građana za temu turizma, odnosno time da se u slabije turistički razvijenim destinacijama teže dolazilo do ispitanika. Upitnik za lokalno stanovništvo sastojao se od ukupno 35 pitanja s ponuđenim odgovorima i odgovorima otvorenog tipa (upitnik se nalazi u *Privitku 2.*). Upitnik, osim demografskih obilježja ispitanika, sadrži različita pitanja vezana uz utjecaj turizma na urbanu destinaciju i njezin održivi razvoj, pri čemu se u odgovorima pitanja zatvorenog tipa koristila ljestvica s negativnim vrijednostima (Likertova tipa).

Tablica 33. Uzorak ispitanih građana prema gradovima

Grad	Broj ispitanika	Postotak
Karlovac (KA)	99	9,0%
Krapina (KR)	80	7,3%
Mali Lošinj (ML)	123	11,2%
Osijek (OS)	125	11,3%
Rovinj (RV)	135	12,3%
Split (ST)	189	17,2%
Varaždin (VŽ)	101	9,2%
Zadar (ZD)	250	22,7%
Ukupno	1.102	100,0

Izvor: obrada autora

Istraživanje na turistima u Zadru provedeno je od lipnja do rujna 2015. u okviru pokusnog istraživanja, čime je utvrđeno da koncept i metodologija istraživanja funkcioniraju. U ostalim gradovima istraživanje na turistima provedeno od svibnja do rujna 2016. godine. Istraživanje je provedeno na slučajnom uzorku ispitanika. Radi boljeg razumijevanja problema istraživanja, upitnik je, osim na hrvatskom, bio ponuđen na dodatnih sedam stranih jezika (engleski, francuski, njemački, talijanski, slovenski, češki i ruski jezik). Upitnik za turiste sastojao se od ukupno 22 pitanja s ponuđenim odgovorima i odgovorima otvorenog tipa (upitnik se nalazi u *Privitku 3.*). Osim demografskih obilježja turista, upitnik sadrži različita pitanja vezana uz turizam urbane destinacije i njezin održivi razvoj. U odgovorima pitanja zatvorenog tipa koristila se također ljestvica s negativnim vrijednostima (Likertova tipa).

Tablica 34. Uzorak ispitanih turista prema gradovima

Grad	Broj ispitanika	Postotak
Karlovac (KA)	78	8,1%
Krapina (KR)	54	5,6%
Mali Lošinj (ML)	114	11,8%
Osijek (OS)	86	8,9%
Rovinj (RV)	102	10,5%
Split (ST)	107	11,1%
Varaždin (VŽ)	104	10,7%
Zadar (ZD)	323	33,4%
Ukupno	968	100,0%

Izvor: obrada autora

U tablici je prikazana distribucija ispitanih turista po gradovima, koja se također može objasniti interesom ispitanika za temu istraživanja ili nedovoljnim brojem turista u manje turistički razvijenim urbanim destinacijama. Ovo je posebno važno za grad Krapinu, koji je više tranzitna destinacija, u kojoj većina turista ostvaruje samo jedno noćenje (DZS, 2016; podatci s fokus-grupe u Krapini). Jedan od kriterija postavljenih za sudjelovanje u ispitivanju zbog relevantnosti odgovora je da su upitnik ispunjavali turisti koji su ostvarili najmanje dva noćenja u destinaciji.

4.2.2.1. Rezultati istraživanja utjecaja turizma na destinaciju

Istraživanja pokazuju da prilikom izrade razvojnih dokumenata i njihove provedbe lokalno stanovništvo uopće ne sudjeluje ili ne sudjeluje znatno u oba procesa (Ruhanen, 2009; Begum et al., 2014; Barrutia i Echebarria, 2015). Liu i Wall (2006) održivi razvoj povezuju s lokalnom zajednicom koja je najčešće izmanipulirana političkim strankama na vlasti i njihovim politikama, stoga je lokalno stanovništvo nezainteresirano ili je (gotovo) isključeno u upravljačkim i provedbenim procesima. Budući da lokalna zajednica aktivno podupire turizam u destinaciji, nužno ju je uključiti u politike razvoja turizma destinacije (Nunkoo i Ramkissoon, 2010).

Ova problematika bila je predmet rasprave fokus-grupa u promatranim gradovima, a rezultati pokazuju različitu uključenost lokalnog stanovništva u upravljačke procese razvoja destinacije. Prema prethodno iznesenim rezultatima vidljivo je da lokalno stanovništvo

djelomično sudjeluje u izradi i provedbi plana razvoja destinacije, dok se u svim gradovima organiziraju različiti obrazovni programi, radionice, vođenja po gradu i druge aktivnosti kojima se građani nastoje osvijestiti o mogućnostima i učincima turizma s ciljem njihove veće uključenosti u turizam. No usprkos tim pokušajima, interes lokalnog stanovništva u pojedinim je gradovima slab. U nekim je gradovima također istaknuto (nepoželjno) miješanje politike u određene upravljačke procese.

Rezultati fokus-grupa ukazuju da u gradovima Kontinentalne Hrvatske lokalno stanovništvo nije znatno uključeno u turizam, jer kako kažu u Osijeku „turizam nije od općeg interesa“, pa lokalno stanovništvo u turizmu „ne vidi potencijal, ne percipiraju ga kao mogućnost gospodarskog razvoja, već je usmjereno na poljoprivredu i industriju“, lokalno stanovništvo „ne uviđa potražnju, da ju uviđaju, tada bi se uključili u turizam“. U Karlovcu je slična situacija, jer „lokalno stanovništvo dovoljno ne uviđa turistički potencijal, nije zainteresirano, no da bi se uključilo, treba se nešto pokrenuti“. U Krapini lokalno stanovništvo „ne živi za turizam i nije svjesno mogućnosti, ali pomaže u događanjima“, dok u Varaždinu „sve više građana dolazi na razgovore sa svojim idejama i mišljenjima“, a u gradu i turističkoj zajednici su „otvoreni prema građanima, njihovim idejama i kritikama, bitno je da građani sudjeluju i promišljaju o svome gradu, osobito o javnom prostoru“. Uz to se provodi „ciljana komunikacija s lokalnim stanovništvom u gradskoj jezgri gdje je veća turistička intenzivnost tijekom manifestacija (npr. Špancirfest)“.

U gradovima Jadranske Hrvatske lokalno stanovništvo znatnije sudjeluje u upravljanju destinacijom. U Rovinju se tako „lokalno stanovništvo pita za mišljenje, a postoji i aplikacija putem koje lokalno stanovništvo može izraziti svoje stavove, dati svoje prijedloge, podnijeti pritužbe i sl.“. U Malome Lošinju smatraju kako lokalno stanovništvo mora biti zadovoljno razvojem turizma jer živi za turizam i od turizma. Zbog toga se „provodi anektiranje lokalnog stanovništva i istražuju njihovi stavovi i mišljenje o radu turističke zajednice i grada te svega ostaloga, sve je transparentno i javno“. Nadalje, u Malom Lošinju navode kako se lokalno stanovništvo buni, iako „daju sporadične i nekad neutemeljene primjedbe, ali najgore je kada stanovnici šute“. U Splitu također ističu da se „lokalno stanovništvo pita za pojedine stvari, no na kraju se sve ispolitizira“. Sudionici fokus-grupa u Zadru ističu potrebu potpore lokalnog stanovništva i veće uključenosti lokalne zajednice u razvoj turizma jer „turizam treba biti u funkciji lokalne zajednice“.

Iz svega slijedi da je ovisno o višem stupnju turističkog razvoja destinacije znatnija uključenost lokalnog stanovništva i važnija uloga u upravljanju turizmom destinacije, koja se temelji na podnošenju prijedloga, mišljenja i primjedbi. Isto tako u svim je gradovima izražena namjera da se lokalno stanovništvo uključi u turizam, ali i slab odaziv, no valja uzeti u obzir da se prema stupnju razvoja turizma trebaju provoditi drukčiji programi koji se ciljano i svrhovito usmjeravaju lokalnom stanovništvu.

Jačina uloge, stajalište i percepcija lokalnog stanovništva u učincima turizma povezani su sa stupnjem razvoja turizma u destinaciji, jačinom sezonalosti, omjerom turista i lokalnog stanovništva, stupanjem uključenosti lokalnog stanovništva u turističke aktivnosti i tipovima turista u destinaciji (Weaver i Lawton, 2001; Byrd et al., 2009; Nunkoo i Ramkissoon, 2010). Također, stanovnici uključeni u turističku ponudu vide pozitivne učinke turizma, te se žele još više uključiti u budući razvoj turizma (Choi i Murray, 2010). S ovog aspekta temeljem podataka s fokus-grupa prije svega utvrđena je prisutnost sezonalnosti u promatranim urbanim destinacijama. Prema tim podacima, u gradovima Kontinentalne Hrvatske sezonalnost ne postoji, a intenzivniji priljev turista vidljiv je u razdoblju travanj – studeni, ponajviše zbog tranzitnih turista i povoljnijih vremenskih uvjeta. U istome razdoblju (od Uskrsa do studenog) u promatranim gradovima Jadranske Hrvatske postoji izražena sezonalnost, s vrhom sezone u srpnju i kolovozu.

Nadalje, lokalno stanovništvo anketnim istraživanjem izrazilo je svoje stajalište o utjecaju turizma na grad u kojemu žive, obitelj i njih osobno. Podatci o stajalištima građana o utjecaju turizma na njihov grad prikazani su u *Tablici 35*.

Tablica 35. Stajališta građana o utjecaju turizma na njihov grad

Grad	Karlovac	Krapina	Mali Lošinj	Osijek	Rovinj	Split	Varaždin	Zadar	Ukupno
Izrazito negativno (-2)	2,0%	0,0%	0,0%	4,0%	0,0%	1,7%	0,0%	1,2%	1,2%
-1	1,0%	3,8%	0,0%	8,0%	1,5%	3,3%	4,0%	0,8%	2,6%
0	26,5%	1,3%	7,3%	25,6%	1,5%	3,9%	23,2%	3,6%	10,0%
1	36,7%	19,0%	14,6%	33,6%	11,1%	30,4%	44,4%	27,3%	26,9%
Izrazito pozitivno (2)	33,7%	75,9%	78,0%	28,8%	85,9%	60,8%	28,3%	67,1%	59,3%
Ukupno	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Izvor: obrada autora

Ukupno gledajući, najveći broj ispitanika vidi pozitivan utjecaj turizma na njihov grad, iako se može primijetiti kako je u Kontinentalnoj Hrvatskoj (Karlovac, Osijek i Varaždin) manji udjel ispitanika koji smatraju da turizam izrazito pozitivno utječe na njihov grad u odnosu na žitelje gradova Jadranske Hrvatske. Ipak, među gradovima Kontinentalne Hrvatske stanovnici Krapine vide izrazito pozitivan utjecaj turizma na njihov grad, što se može protumačiti važnim mjestom omladinskog izletničkog turizma koji se ostvaruje posjetom Muzeju krapinskih neandertalaca, a ne bilježi se u turističkim statistikama.

Ispitanici na fokus-grupama također vide pozitivan utjecaj turizma na njihov grad. Slabiji pozitivan utjecaj vidljiv je u gradovima Kontinentalne Hrvatske, pa sudionici fokus-grupa kažu kako koristi od turizma ponajviše imaju hotelijeri i restorani, iako vide potencijalni pozitivan utjecaj turizma u povećanju zaposlenosti, većoj potrošnji, plaćanju poreza, promociji grada i njegovoj prepoznatljivosti, multikulturalnosti i očuvanju kulture. U Osijeku turizam također vide kao mogućnost ostvarenja dodane vrijednosti u poljoprivredi i vinarstvu, dok u Krapini smatraju da turizam može biti „pokretač gospodarstva općenito, a druge djelatnosti će imati također koristi od turizma“, odnosno turizam „može biti kotač zamašnjak koji se teško pokrene, ali kad se pokrene, onda ide“.

U promatranim gradovima Jadranske Hrvatske nešto je drukčija situacija. Pozitivan utjecaj turizma najbolje ocrtavaju stajališta sudionika fokus-grupa na Malome Lošinju koji kažu: „Turizam je glavni izvor prihoda i omogućuje standard. Standard je ovdje dobar, jer su svi na neki način uključeni u turizam. Sve je vezano uz turizam. Da nema turizma, otok ne bi bio uređen.“. Nadalje ističu kako turizam omogućuje zaposlenost, a mladi se vraćaju ili ostaju na otoku. U Rovinju također ističu da turizam omogućuje nova radna mjesta i investicije, a „lokalno stanovništvo je zadovoljno, jer svi od turizma nešto dobivaju“. Slično pojašnjavaju i u Splitu jer „svi imaju koristi od turizma“, turizam „omogućuje zaposlenost“ i „omogućuje egzistenciju ljudima u gradu“. Prema tomu u Splitu „sve više turizam postaje primarna djelatnost građanima“. Turizam u Zadru ostvaruje slične učinke, što pokazuje porast smještajnih jedinica u staroj jezgri grada i „preplavljenost ugostiteljskih objekata i drugih turističkih sadržaja“ na području grada.

S aspekta utjecaja na obitelj, pozitivan utjecaj manji je nego na grad, ali još uvijek izrazito pozitivan. U Jadranskoj Hrvatskoj ističu se Mali Lošinj i Rovinj, dok se u Kontinentalnoj

Hrvatskoj opet ističe Krapina, sukladno sa stajalištem građana o pozitivnom utjecaju turizma na njihov grad.

Tablica 36. Stajališta građana o utjecaju turizma na njihovu obitelj

Obitelj	Karlovac	Krapina	Mali Lošinj	Osijek	Rovinj	Split	Varaždin	Zadar	Ukupno
Izrazito negativno (-2)	4,1%	0,0%	0,0%	8,7%	0,0%	6,0%	1,0%	3,6%	3,3%
-1	6,2%	0,0%	0,8%	7,1%	0,7%	1,1%	10,1%	2,8%	3,3%
0	44,3%	5,0%	18,7%	45,2%	9,0%	41,3%	62,6%	36,7%	33,7%
1	25,8%	37,5%	29,3%	19,0%	29,1%	26,1%	18,2%	23,8%	25,6%
Izrazito pozitivno (2)	19,6%	57,5%	51,2%	19,8%	61,2%	25,5%	8,1%	33,1%	34,1%
Ukupno	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Izvor: obrada autora

Što se tiče utjecaja turizma na ispitanike osobno, nema znatnijih odstupanja s obzirom na prethodnu tablicu, dakle i dalje u Rovinju ispitanici vide najveći pozitivni utjecaj turizma na njihov grad, obitelj i njih osobno.

Tablica 37. Stajališta građana o utjecaju turizma na ispitanike osobno

Ispitanike osobno	Karlovac	Krapina	Mali Lošinj	Osijek	Rovinj	Split	Varaždin	Zadar	Ukupno
Izrazito negativno (-2)	4,1%	0,0%	1,6%	8,8%	0,8%	8,7%	1,0%	4,0%	4,1%
-1	4,1%	5,1%	4,1%	7,2%	3,0%	5,4%	11,1%	3,6%	5,1%
0	37,8%	0,0%	21,1%	44,0%	7,5%	33,7%	57,6%	32,4%	30,1%
1	35,7%	32,9%	31,7%	17,6%	24,8%	31,0%	24,2%	25,5%	27,5%
Izrazito pozitivno (2)	18,4%	62,0%	41,5%	22,4%	63,9%	21,2%	6,1%	34,4%	33,2%
Ukupno	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Izvor: obrada autora

Osim toga, građani su iskazali stajališta ocijenivši svoju urbanu destinaciju u pet temeljnih elemenata. U pojedinim dijelovima vidljiva su oprečna stajališta. Naime, u većini gradova stanovnici su zadovoljni gradom kao turističkom destinacijom i onime što grad dobiva od turizma, dok je istovremeno u većini gradova kao temeljno ograničenje istaknuta nedovoljna iskorištenost turističkih potencijala i rad lokalne uprave u funkciji razvoja turizma, s time da bi i turistička privreda također trebala poraditi na razvoju turizma u njihovoj destinaciji. Pri

tome su u svim elementima ocjenjivanja najmanje zadovoljni građani Karlovca, a potom Osijeka, dok su najzadovoljniji stanovnici Krapine. Dakle, iz svega slijedi da prema mišljenju građana, gradovi mogu i moraju raditi kvalitetnije za razvoj turizma u njihovu gradu, posebice gradska uprava i poduzetnici koji su izravno u funkciji razvoja turizma.

Slika 13. Zadovoljstvo građana elementima turizma njihove urbane destinacije

Element ocjene zadovoljstva	Karlovac	Krapina	Mali Lošinj	Osijek	Rovinj	Split	Varaždin	Zadar	Ukupno
Gradom kao turističkom destinacijom općenito	↓ 0,29	↑ 1,47	↑ 1,25	↓ 0,54	↑ 1,19	↑ 1,26	↑ 1,44	↑ 1,17	↑ 1,09
Onim što grad dobiva od turizma	↓ -0,34	↑ 0,97	↑ 1,22	⇒ 0,27	↑ 1,31	↑ 0,96	⇒ 0,56	↑ 0,98	↑ 0,80
Iskorišćenošću turističkih potencijala grada	↓ -1,18	↑ 0,77	↑ 0,63	⇒ -0,48	↑ 0,40	↑ 0,25	⇒ 0,07	↑ 0,21	⇒ 0,11
Radom lokalnih tijela javne uprave i države u funkciji turizma	↓ -1,11	↑ 1,05	↑ 0,48	↓ -0,53	⇒ 0,19	⇒ -0,37	⇒ -0,14	⇒ -0,04	⇒ -0,09
Radom privatnih poduzetnika u funkciji turizma	↓ 0,01	↑ 1,11	⇒ 0,66	↓ 0,27	⇒ 0,73	⇒ 0,38	↓ 0,12	↓ 0,31	⇒ 0,42

Izvor: obrada autora

Pri tome valja uzeti u obzir da je samo određeni udio ispitanika uključen u turizam iznajmljivanjem vlastitih smještajnih kapaciteta, radom u obiteljskom ili nekom drugom smještajnom objektu, radom u vlastitom ili nekom drugom ugostiteljskom objektu ili pružanjem nekih drugih turističkih usluga. Vidljivo je da je udio ispitanika uključenih u turizam veći u jadranskim gradovima, posebice u Rovinju, Malom Lošinj i Zadru, u kojima ispitanici vide i veći pozitivni utjecaj turizma na grad i njihovu obitelj.

Tablica 38. Uključenost ispitanih građana u neku turističku aktivnost

Grad	Karlovac	Krapina	Mali Lošinj	Osijek	Rovinj	Split	Varaždin	Zadar	Ukupno
Pružanje različitih turističkih usluga	7,1%	30,0%	55,3%	6,4%	82,2%	39,2%	5,0%	52,0%	38,7%
Ništa od navedenoga	92,9%	70,0%	44,7%	93,6%	17,8%	60,8%	95,0%	48,0%	61,3%
Ukupno	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Izvor: obrada autora

Sukladno s trenutačnom uključenosti u turizam, ispitanici su iskazali svoja stajališta o mogućnostima uključenja u turističke aktivnosti u budućnosti u svrhu ostvarenja ekonomske, društveno-kulturne i ekološke koristi, što je prikazano u idućoj tablici.

Tablica 39. Stajališta građana o mogućnostima uključivanja u neku od aktivnosti vezanih uz turizam

Uključivanje građana u neku od aktivnosti u budućnosti	Karlovac	Krapina	Mali Lošinj	Osijek	Rovinj	Split	Varaždin	Zadar	Ukupno
Sudjelovanje u radu folklorne skupine	5,6%	0,0%	13,7%	12,7%	17,8%	3,6%	15,8%	9,6%	9,8%
Uređenje okućnica	21,1%	21,8%	27,1%	27,1%	54,6%	17,9%	24,5%	20,1%	25,7%
Učenje stranih jezika	22,0%	7,6%	39,0%	28,0%	54,5%	30,6%	28,1%	35,6%	32,3%
Sudjelovanje u manifestacijama i pokazivanje starih zanata i običaja	13,3%	11,7%	17,1%	16,1%	32,7%	16,5%	33,7%	18,4%	19,6%
Sudjelovanje u kulinarskim manifestacijama	14,4%	11,5%	19,0%	26,3%	27,9%	16,7%	30,5%	17,3%	20,1%
Uređivanje mjesta	20,2%	18,2%	28,2%	25,6%	40,0%	20,7%	31,3%	18,6%	24,4%
Doniranje proizvoda iz kućanstva	0,0%	19,0%	30,5%	16,9%	27,2%	11,6%	27,8%	13,4%	18,6%
Proizvodnja za potrebe i prodaju gostima	8,9%	15,4%	26,3%	17,6%	32,0%	17,3%	22,1%	17,1%	19,3%
Ulaganje u objekte za smještaj	17,8%	10,3%	23,1%	20,5%	60,9%	25,3%	11,5%	23,5%	24,8%
Ulaganje u ugostiteljske objekte	16,9%	10,1%	23,9%	19,5%	44,6%	17,5%	9,5%	19,8%	20,3%
Ulaganje u druge turističke aktivnosti	26,4%	12,7%	26,1%	22,0%	40,4%	23,6%	10,4%	22,4%	23,3%

Izvor: obrada autora

Iz tablice je moguće uočiti kako se građani planiraju uključiti u turizam na različite načine kojima mogu doprinijeti osobnoj koristi i koristi lokalne zajednice. Tako bi građani Rovinja doprinijeli uređenjem okućnica i grada, a u Varaždinu bi sudjelovali u različitim manifestacijama te pokazivanju starih zanata i običaja. U jadranskim gradovima izražena je potreba za učenjem stranih jezika, pri čemu je u Rovinju prisutan najveći interes građana za dodatnim uključanjem u turizam ulaganjem u različite turističke aktivnosti. O ovim elementima, a i mnogim drugim potrebno je voditi računa prilikom kreiranja i organiziranja obrazovnih programa namijenjenih lokalnom stanovništvu u svrhu njihova učinkovitijeg uključivanja i djelovanja u turizmu urbane destinacije.

Nadalje, utvrđena je povezanost između uključenosti građana u turizam i stajališta o utjecaju turizma na grad, obitelj i ispitanike osobno. Rezultati o stajalištima o utjecaju turizma građana

koji su uključeni u turizam prikazani su u *Tablici 40*. Rezultati su prikazani zbirno za sve gradove.

Tablica 40. Stajališta o utjecaju turizma na grad, obitelj i ispitanike osobno građana koji su uključeni u neku turističku aktivnost

Utjecaj	Grad	Obitelj	Ispitanike osobno
Izrazito negativno (-2)	1,19%	1,49%	2,11%
-1	2,37%	0,89%	3,01%
0	6,53%	16,37%	10,54%
1	18,69%	25,30%	29,52%
Izrazito pozitivno (2)	71,22%	55,95%	54,82%
Ukupno	100,00%	100,00%	100,00%

Izvor: obrada autora

Ako se ovi podatci usporede s podacima iz *Tablice 35.*, *Tablice 36.* i *Tablice 37.* moguće je zaključiti kako ispitanici uključeni u neku turističku aktivnost vide pozitivniji utjecaj turizma na njihov grad, obitelj i njih osobno, pri čemu postoji znatno pozitivan utjecaj na obitelj ispitanika i njih osobno. Dakle, ispitanici koji imaju izravne koristi od turizma imaju pozitivnije stajalište o učincima turizma. Navedeno je također testirano hi-kvadrat testom koji je pri razini značajnosti od 5% pokazao da s obzirom na uključenost ispitanika u neku turističku aktivnost, postoje statistički značajne razlike u stajalištima građana o utjecaju turizma na obitelj ispitanika i ispitanika osobno.

Tablica 41. Razlike u stajalištima građana o utjecaju turizma s obzirom na uključenost ispitanika u neku turističku aktivnost ($\alpha=0,05$)

Pearsonov hi-kvadrat	Vrijednost	Stupnjevi slobode	p-vrijednost
Grad u kojem živi ispitanik	23,44	20	0,268
Obitelj	42,369	20	0,002
Ispitanika osobno	48,518	20	0,000

Izvor: obrada autora

Dodatno su utvrđene razlike u planovima za uključivanje u turističke aktivnosti u budućnosti između građana koji su već na neki način uključeni u turizam i onih koji nisu. Rezultati su prikazani zbirno za sve gradove u idućim tablicama.

Tablica 42. Planiranje uključivanja građana u turizam u budućnosti s obzirom na trenutačnu uključenost ispitanika u turizam

Planiranje uključivanja u turizam u budućnosti	Trenutno NEuključeni u turizam	Trenutno uključeni u turizam
Iznajmljivanjem vlastitih smještajnih kapaciteta	8,3%	29,8%
Otvaranjem obiteljskog hotela	1,2%	3,0%
Otvaranjem nekog drugog smještajnog objekta	1,8%	5,7%
Otvaranjem ugostiteljskog objekta	2,2%	6,0%
Otvaranjem trgovine	1,2%	1,6%
Pružanjem nekih drugih turističkih usluga	4,2%	14,0%
Planiram, ali nisam siguran što	19,1%	20,0%
Ne planiram se uključiti u turizam	51,8%	13,5%

Izvor: obrada autora

Iz Tablice 42. je vidljivo da u polovini slučajeva postoje znatne razlike u planiranim budućim turističkim aktivnostima ispitanika s obzirom na njihovu trenutačnu uključenost u turizam. Navedeno je također testirano hi-kvadrat testom koji je pri razini značajnosti od 5% pokazao da s obzirom na uključenost ispitanika u turizam postoje statistički značajne razlike u stajalištima građana o budućim turističkim aktivnostima. Prema rezultatima vidljivo je da se ispitanici više planiraju uključiti u turizam iznajmljivanjem vlastitih smještajnih kapaciteta te otvaranjem obiteljskog hotela ili nekog drugog smještajnog objekta. Isto tako, vidljivo je da postoji znatan interes građana za pružanje nekih drugih turističkih usluga. Dakle, ispitanici koji su već nekako uključeni u turizam žele se u nj dodatno uključiti jer vide dodatne koristi.

Tablica 43. Razlike u stajalištima građana o budućoj uključenosti u turizam s obzirom na trenutačnu uključenost ispitanika u turizam ($\alpha=0,05$)

Pearsonov hi-kvadrat	Vrijednost	Stupnjevi slobode	p-vrijednost
Iznajmljivanjem vlastitih smještajnih kapaciteta	87,665	1	0,000
Otvaranjem obiteljskog hotela	4,468	1	0,035
Otvaranjem nekog drugog smještajnog objekta	12,556	1	0,000
Otvaranjem ugostiteljskog objekta	10,164	1	0,001
Otvaranjem trgovine	0,329	1	0,566
Pružanjem nekih drugih turističkih usluga	33,994	1	0,000
Planiram, ali nisam siguran što	0,132	1	0,716
Ne planiram se uključiti u turizam	166,194	1	0,000

Izvor: obrada autora

Suprotno pozitivnom, stanovnici uočavaju određene negativne učinke turizma. Građani su iskazali svoja stajališta o problemima koji trenutačno postoje u gradu i stajališta o

potencijalnim problemima u budućnosti. Iz *Tablice 44.* vidljivo je da su ukupno trenutačno najveći problemi, posebice u gradovima Jadranske Hrvatske, gužva, problemi u prometu i nedostatak parkirnih mjesta te poskupljenje cijene nekretnina i svakodnevnih potrepština.

Tablica 44. Stajališta građana o negativnom učinku turizma na njihov grad

Problem koji postoji u gradu	Karlovac	Krapina	Mali Lošinj	Osijek	Rovinj	Split	Varaždin	Zadar	Ukupno
Buka posebice u noćnim satima	18,9%	0,0%	13,2%	16,7%	21,0%	44,5%	6,1%	40,8%	25,1%
Gužva	7,8%	13,3%	31,6%	17,4%	51,9%	70,6%	7,2%	71,5%	42,3%
Problem u prometu	13,5%	30,8%	39,7%	23,7%	72,6%	82,0%	15,2%	69,6%	50,0%
Nedostatak parkirnih mjesta	24,7%	36,7%	57,3%	48,2%	75,7%	86,7%	20,6%	75,6%	59,6%
Dolazak drugih vjera i kultura	2,2%	1,3%	4,4%	5,2%	5,8%	7,3%	2,1%	7,3%	5,1%
Povećanje prostitucije	4,4%	0,0%	5,3%	3,5%	7,8%	9,8%	1,0%	10,5%	6,4%
Droga i kriminal	14,4%	0,0%	8,7%	14,8%	16,0%	29,3%	11,2%	35,0%	20,0%
Nemoralno ponašanje turista	8,9%	0,0%	5,1%	5,3%	16,2%	24,4%	3,1%	16,8%	12,0%
Nemoralno ponašanje lokalnog stanovništva	14,6%	0,0%	12,2%	8,7%	7,6%	13,9%	0,0%	21,4%	11,9%
Povećanje cijene zemljišta	11,1%	0,0%	36,5%	21,7%	63,8%	47,3%	20,8%	43,4%	34,6%
Povećanje cijena najma stanova i poslovnih prostora	16,9%	12,8%	51,7%	24,6%	69,8%	60,8%	22,4%	54,4%	43,8%
Poskupljenje svakodnevnih potrepština	23,1%	10,3%	56,9%	36,8%	71,4%	59,5%	23,7%	62,8%	48,4%
Onečišćenje okoliša	20,0%	5,4%	14,5%	13,9%	26,7%	57,3%	20,6%	27,6%	26,3%

Izvor: obrada autora

Građani su ipak svjesni potencijalnih negativnih učinaka turizma u njihovu gradu, a njihova stajališta su iskazana u donjoj tablici. Među potencijalnim problemima, onečišćenje okoliša najviše se ističe, jer ukupno 40,8% ispitanika misli da bi onečišćenje okoliša u budućnosti moglo postati problem u njihovu gradu. Drugi problemi ponajviše su vezani uz povećanje cijena nekretnina i poskupljenja svakodnevnih potrepština, dok je u Splitu potencijalni problem s drogom, kriminalom i nemoralnim ponašanjem turista, koji se povezuje s obilježjima grada Splita kao destinacije događanja namijenjenih mlađim naraštajima.

Tablica 45. Stajališta građana o potencijalnim negativnim učincima turizma na njihov grad u skoroj budućnosti

Potencijalni problem u gradu u budućnosti	Karlovac	Krapina	Mali Lošinj	Ošijek	Rovinj	Split	Varaždin	Zadar	Ukupno
Buka, posebice u noćnim satima	17,8%	6,6%	28,1%	14,9%	12,4%	25,0%	13,3%	26,4%	20,1%
Gužva	23,3%	16,0%	37,6%	24,3%	18,9%	16,3%	25,8%	14,5%	21,0%
Problem u prometu	33,7%	16,7%	37,9%	25,4%	12,3%	8,7%	34,3%	20,0%	22,4%
Nedostatak parkirnih mjesta	43,8%	15,2%	35,9%	20,2%	19,8%	7,2%	36,1%	11,2%	20,8%
Dolazak drugih vjera i kultura	22,0%	3,8%	8,8%	31,3%	14,6%	30,3%	14,6%	18,2%	19,1%
Povećanje prostitucije	16,7%	7,6%	9,7%	18,4%	5,8%	31,1%	23,5%	20,6%	18,3%
Droga i kriminal	17,8%	5,1%	29,1%	12,3%	27,6%	42,1%	27,6%	33,6%	27,2%
Nemoralno ponašanje turista	17,8%	5,1%	29,1%	12,3%	27,6%	42,1%	27,6%	33,6%	27,2%
Nemoralno ponašanje lokalnog stanovništva	20,2%	10,3%	21,7%	18,3%	30,5%	35,8%	36,4%	32,3%	27,5%
Povećanje cijene zemljišta	25,6%	25,6%	40,9%	30,4%	15,2%	26,7%	35,4%	25,7%	27,9%
Povećanje cijena najma stanova i poslovnih prostora	22,5%	28,2%	32,8%	36,8%	13,2%	27,7%	39,8%	25,4%	28,0%
Poskupljenje svakodnevnih potrepština	22,0%	23,1%	28,4%	32,5%	18,8%	28,2%	40,2%	23,2%	26,6%
Onečišćenje okoliša	37,8%	9,5%	43,6%	55,7%	36,2%	32,3%	51,5%	46,4%	40,8%

Izvor: obrada autora

U ovome dijelu također je utvrđena razlika u stajalištima građana o negativnim učincima turizma s obzirom na njihovu trenutačnu uključenost u turizam. Rezultati su prikazani zbirno za sve gradove u idućoj tablici.

Tablica 46. Stajališta građana o negativnom učinku turizma na njihov grad s obzirom na trenutačnu uključenost ispitanika u turizam

Negativni učinci turizma	Problem koji postoji u gradu		Potencijalni problem u gradu u budućnosti	
	Trenutno NEuključeni u turizam	Trenutno uključeni u turizam	Trenutno NEuključeni u turizam	Trenutno uključeni u turizam
Buka posebice u noćnim satima	25,0%	28,4%	18,6%	24,4%
Gužva	37,6%	50,7%	21,3%	21,5%

Problemi u prometu	45,9%	58,3%	24,1%	21,3%
Nedostatak parkirnih mjesta	57,6%	65,6%	21,6%	20,8%
Dolazak drugih vjera i kultura	5,0%	6,1%	21,8%	18,9%
Povećanje prostitucije	7,0%	10,8%	26,8%	18,7%
Droga i kriminal	22,6%	26,2%	35,8%	31,8%
Nemoralno ponašanje turista	11,7%	15,9%	28,9%	32,9%
Nemoralno ponašanje lokalnog stanovništva	13,4%	13,9%	29,9%	33,0%
Povećanje cijene zemljišta	35,7%	49,0%	36,9%	28,8%
Povećanje cijena najma stanova i poslovnih prostora	43,1%	57,8%	35,6%	26,3%
Poskupljenje svakodnevnih potrepština	45,4%	59,6%	29,8%	26,6%
Onečišćenje okoliša	24,5%	32,3%	46,2%	39,0%

Izvor: obrada autora

Iz *Tablice 46.* je vidljivo da postoje razlike u stajalištima građana o negativnim učincima turizma na grad s obzirom na njihovu trenutačnu uključenost u turizam. Iako se pretpostavljalo kako su građani koji imaju izravne koristi od neke turističke aktivnosti manje kritični prema negativnim učincima turizma, iz *Tablice 46.* i *Tablice 47.* može se uočiti da su građani uključeni u turizam kritičniji i svjesniji negativnih učinaka turizma i problema koji trenutačno postoje u gradu, ali i potencijalnih problema koji bi se mogli pojaviti u budućnosti. Prema vrijednostima hi-kvadrat testa pri razini značajnosti od 5% moguće je zaključiti da gotovo potpuno postoje statistički značajne razlike u stajalištima građana o trenutačnim i budućim negativnim učincima turizma u gradu s obzirom na uključenost ispitanika u turizam (*Tablica 47.*). Građani su posebno kritični zbog gužvi i problema u prometu, zatim ekonomskih aspekata negativnosti turizma, poput povećanja cijena nekretnina i svakodnevnih namirnica, ali i zagađenosti okoliša kao negativnoga ekološkog učinka turizma na grad.

Tablica 47. Razlike u stajalištima građana o negativnom učinku turizma na grad s obzirom na trenutačnu uključenost ispitanika u turizam ($\alpha=0,05$)

Pearsonov hi-kvadrat	Vrijednost	Stupnjevi slobode	p-vrijednost
Buka posebice u noćnim satima	8,568	2	0,014
Gužva	21,626	2	0,000
Problemi u prometu	16,651	2	0,000
Nedostatak parkirnih mjesta	9,961	2	0,007
Dolazak drugih vjera i kultura	1,537	2	0,464
Povećanje prostitucije	8,866	2	0,012
Droga i kriminal	2,036	2	0,361
Nemoralno ponašanje turista	6,868	2	0,032
Nemoralno ponašanje lokalnog stanovništva	1,207	2	0,547

Povećanje cijene zemljišta	15,312	2	0,000
Povećanje cijena najma stanova i poslovnih prostora	19,189	2	0,000
Poskupljenje svakodnevnih potrepština	24,093	2	0,000
Onečišćenje okoliša	8,064	2	0,018

Izvor: obrada autora

Ispitanici na fokus-grupama također vide određene negativne učinke turizma u njihovu gradu. U kontinentalnim gradovima negativni utjecaj turizma manje je izražen. U Krapini tako ističu da „nema negativnih učinaka turizma“ jer su kao destinacija „još uvijek u razvoju“. Jedino se „lokalno stanovništvo malo buni prilikom provedbe kulturnih manifestacija“. U Varaždinu je slična situacija, a lokalno stanovništvo u gradskoj se jezgri buni tijekom manifestacija. Općenito veći negativni učinci vidljivi su zbog propadanja industrije i poljoprivrede, migracije stanovnika i rizika ulaganja (u Osijeku) te negativnih klimatskih promjena i povećanja kišnih oborina koje uzrokuju poplave (u Karlovcu). Drugi ekonomski, ekološki i društveno-kulturni negativni učinci turizma nisu uočeni, a posebno je istaknuta očuvanost i kvaliteta prirodnog okoliša koji je ključni resurs razvoja turizma promatranih gradova Kontinentalne Hrvatske. Navedeno zorno opisuje tvrdnja sudionika fokus-grupe u Osijeku: „Prirodna baština je ključni resurs. Pojedina područja mogu imati i veći stupanj zaštite. Komparativna prednost je što nemamo industrije. Obradive površine uslijed rata nisu tretirane pesticidima i na njima se mogu uzgajati bilo kakve poljoprivredne kulture, ali to nije prepoznato ni iskorišteno“. U Krapini dodatno ističu posebnost prirodne baštine: bogatost termalnim izvorima, svjetski bogato nalazište fosila, nalazišta poludragog kamenja, mineralna i geološka nalazišta, ostatke pada meteorita i panonskog mora.

U gradovima Jadranske Hrvatske negativni učinci turizma su izraženiji. Problemi u prometu, nedostatak parkirališta, gužva i buka zajednički su problemi promatranih gradova. Zbrinjavanje otpada poseban je problem u vrhu sezone, a većina otpada nastaje tijekom sezone, u odnosu na ostatak godine. U Rovinju se „zbog izgradnje i prenamjene smještajnih kapaciteta promijenila infrastruktura, posebno prometna i pješačka“. Isto tako, „ulazak velikih hotela je smanjio prostor za rad malih obrtnika i malih obiteljskih hotela“, dok su „socijalni problemi naveli ljude da se bave turizmom, pa tako izgleda da se svatko može baviti ugostiteljstvom i turizmom, iako nije tako“. U Splitu su dodatno izraženi negativni učinci turizma, a očituju se u padu cijene smještaja zbog rasta ponude, pritisku na spomenike, gubljenju autentičnosti kulture, padu kulture u gradu, iseljavanju ljudi iz gradske jezgre,

zagušenosti u trajektnoj luci i pristaništu, padu kvalitete komunalnih usluga i kvalitete života u gradu općenito. Određeni dio obale također je devastiran. Sukladno s time, na jednoj od fokus-grupa u Splitu ističe se: „Ništa se više ne događa osim turizma. Ako se nešto ne promjeni, Split će stagnirati i početi padati. Previše smo ovisni o turizmu“. U Zadru su vrlo kritični prema turizmu ističući: „Turizam je jedna od najvećih nesreća koja nam se dogodila. Gdje se pojavljuje turizam, prestaje svaka prava vrijednost.“ Osim ovih problema (zajedničkih) sve je veći pritisak na kulturnu baštinu, nestaje autentičnosti kulture i proizvoda zbog masovnosti turizma, događa se depopulacija stare jezgre zbog otvaranja novih smještajnih jedinica i drugih sadržaja, nedostaje autohtone kuhinje zbog sve većeg broja restorana brze hrane i slastičarnica, a postoje i određeni problemi s drogom, alkoholom i prostitucijom.

Bez obzira na trenutačne i moguće učinke turizma, ispitani građani žele još više turista u svome gradu. Ovo je vrlo izraženo u gradovima Kontinentalne Hrvatske, koji imaju manji broj turističkih dolazaka i noćenja u usporedbi s gradovima Jadranske Hrvatske. Pri tome nije zanemarivo stajalište građana Malog Lošinja (48,7%) i Zadra (47,4%) koji u potpunosti smatraju kako im treba još turista, ali je pitanje njihove distribucije kroz godinu. Sudionici na fokus-grupama također su iskazali svoja stajališta u okviru teme nosivog kapaciteta, a prema podacima u gradovima Kontinentalne Hrvatske svakako je vidljivo da je tim gradovima potrebno još turista, dok su u promatranim jadranskim gradovima umjesto toga više usmjereni na povećanje kvalitete i određenu promjenu strukture turista.

Tablica 48. Stajališta građana o povećanju broja turista u njihovu gradu

Potrebno nam je više turista	Karlovac	Krapina	Mali Lošinj	Osijek	Rovinj	Split	Varaždin	Zadar	Ukupno
Uopće se ne slažem (1)	0,0%	1,3%	4,3%	2,6%	10,7%	23,0%	3,1%	5,2%	7,3%
2	8,0%	2,5%	6,1%	1,7%	3,6%	9,9%	2,1%	2,8%	4,6%
3	8,0%	7,6%	9,6%	2,6%	28,6%	21,7%	3,1%	17,5%	13,9%
4	14,8%	12,7%	29,6%	10,4%	25,0%	16,8%	10,3%	24,3%	19,2%
U potpunosti se slažem (5)	68,2%	70,9%	48,7%	80,9%	26,8%	21,1%	80,4%	47,4%	51,7%
Ne znam	1,1%	5,1%	1,7%	1,7%	5,4%	7,5%	1,0%	2,8%	3,4%
Ukupno	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Izvor: obrada autora

Među ovim podacima vidljivo je da određeni udio ispitanika promišlja o drukčijim turistima, poput građana Karlovca, Malog Lošinja, Osijeka i Zadra, dok su u Krapini i Varaždinu relativno zadovoljni s postojećom strukturom turista.

Tablica 49. Stajališta građana o potrebni promjene strukture broja turista

Potrebni su nam drugačiji turisti	Karlovac	Krapina	Mali Lošinj	Osijek	Rovinj	Split	Varaždin	Zadar	Ukupno
Uopće se ne slažem (1)	4,5%	34,2%	11,2%	13,9%	11,2%	16,0%	31,6%	6,8%	14,3%
2	12,4%	6,3%	6,9%	6,1%	7,5%	18,4%	7,4%	8,8%	9,7%
3	15,7%	25,3%	12,1%	20,0%	21,5%	22,7%	24,2%	19,2%	19,9%
4	19,1%	17,7%	34,5%	9,6%	30,8%	12,9%	12,6%	20,0%	19,5%
U potpunosti se slažem (5)	31,5%	11,4%	34,5%	33,9%	24,3%	22,7%	12,6%	35,2%	27,5%
Ne znam	16,9%	5,1%	0,9%	16,5%	4,7%	7,4%	11,6%	10,0%	9,1%
Ukupno	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Izvor: obrada autora

Naposlijetku se može zaključiti da na stajališta lokalnog stanovništva o utjecaju turizma na njihov grad znatno utječe stupanj turističkog razvoja destinacije, jer je s većim stupnjem turističkog razvoja izraženije pozitivno stajalište o utjecaju turizma na grad i obitelj, ali su prisutniji i negativni učinci turizma, koje urbane destinacije na nižem stupnju razvoja turizma trenutačno ne uviđaju. Takve destinacije iskazuju potrebu za većim brojem, ali i strukturom turista. Razvijenije destinacije u tome su dijelu opreznije, no još ne uviđaju kritičnu točku nosivog kapaciteta destinacije, međutim, ipak žele drukčije turiste. S višim stupnjem razvoja turizma destinacije znatnija je i uključenost lokalnog stanovništva, a prema podacima iz jadranskih gradova većina stanovništva ima neke koristi od turizma, pa je logično da su i stajališta o utjecaju turizma pozitivnija.

4.2.2.2. Analiza obilježja urbanih turističkih destinacija

Građani su također procjenjivali tip destinacije elementom ponude koji bi privukao turiste u destinaciju, odnosno elemente ponude na temelju kojih se mogu razvijati specifični oblici turizma čime bi se upotpunila turistička ponuda i produljila sezona. Iz Tablice 50. vidljiva je vrlo različita distribucija odgovora, a označene vrijednosti prikazuju stajališta većine građana o mogućnostima razvoja turizma u njihovu gradu. Ni ostali odgovori ne mogu se zanemariti,

jer u prosjeku više od trećine ispitanika smatra kako neki od navedenih elemenata turističke ponude može privući turiste u njihov grad izvan glavne sezone.

Tablica 50. Stajališta građana o elementu ponude turizma njihova grada koji može privući turiste izvan glavne sezone

Element ponude	Karlovac	Krapina	Mali Lošinj	Osijek	Rovinj	Split	Varaždin	Zadar	Ukupno
Uživanje u hrani i piću	36,40%	5,00%	37,40%	49,60%	48,90%	36,00%	47,50%	29,60%	43,60%
Uživanje u miru i očuvanoj prirodi	47,50%	22,50%	51,20%	46,40%	42,20%	52,40%	38,60%	32,00%	40,90%
Programi za očuvanje zdravlja	26,30%	27,50%	51,20%	25,60%	51,10%	29,60%	27,70%	22,40%	32,60%
Wellness/spa sadržaji	25,30%	65,00%	34,10%	35,20%	37,80%	23,30%	25,70%	25,60%	31,00%
Sportski i rekreacijski sadržaji	43,40%	40,00%	52,80%	40,80%	54,80%	46,00%	31,70%	36,80%	40,70%
Kulturni sadržaji	57,60%	40,00%	35,00%	51,20%	47,40%	47,60%	64,40%	40,80%	43,50%
Zabavni sadržaji	57,60%	50,00%	42,30%	73,60%	60,00%	46,60%	62,40%	53,60%	48,00%

Izvor: obrada autora

Istodobno, turisti imaju drukčije motive za dolazak u destinaciju. Prilikom odabira destinacije na turiste ne utječe samo jedan motiv, već više motiva zajednički utječe na turistovu odluku. Rezultati istraživanja pokazuju kako ispitani turisti u promatrane urbane destinacije dolaze zbog različitih motiva.

Tablica 51. Motivi dolaska turista u urbanu destinaciju (svi motivi)

Motivi	Karlovac	Krapina	Mali Lošinj	Osijek	Rovinj	Split	Varaždin	Zadar	Ukupno
Blizu mi je, prometna dostupnost	62,5%	24,1%	28,9%	19,8%	27,5%	31,8%	34,0%	23,6%	29,0%
Povoljna ponuda (first/last minute, low budget, grupni popusti)	43,8%	11,1%	17,5%	18,6%	13,7%	25,2%	32,0%	16,5%	20,7%
Očuvani okoliš (nezagađena priroda, zrak, voda, more)	20,3%	37,0%	68,4%	11,6%	37,3%	35,5%	21,0%	21,4%	30,2%
Posjedovanje ekocertifikata u destinaciji	4,7%	1,9%	9,6%	8,1%	6,9%	13,1%	3,0%	4,0%	6,2%
Nova iskustva i doživljaji	18,8%	33,3%	35,1%	30,2%	54,9%	53,3%	63,0%	38,5%	41,7%
Plivanje / kupanje / uživanje u suncu i moru / plaža	9,4%	0,0%	91,2%	8,1%	52,0%	59,8%	7,0%	56,5%	44,6%

Bavljenje sportom i rekreacijom općenito	6,3%	5,6%	37,7%	12,8%	16,7%	15,0%	6,0%	17,1%	16,3%
Ronjenje	1,6%	0,0%	27,2%	9,3%	3,9%	14,0%	0,0%	7,5%	8,7%
Nautika	1,6%	0,0%	14,9%	9,3%	3,9%	16,8%	0,0%	4,7%	6,6%
Ostali vodeni sportovi / sadržaji (jedrenje na dasci, skijanje na vodi i sl.)	1,6%	0,0%	12,3%	8,1%	4,9%	16,8%	3,0%	11,2%	8,9%
Kopneni sportovi / sadržaji (pješačenje, biciklizam, jahanje, golf, tenis i sl.)	10,9%	1,9%	32,5%	14,0%	23,5%	12,1%	9,0%	8,7%	13,8%
Avanturizam (planinarenje, rafting) i ekstremni sportovi	4,7%	3,7%	6,1%	10,5%	3,9%	13,1%	8,0%	3,4%	6,1%
Ribolov	3,1%	0,0%	10,5%	11,6%	1,0%	10,3%	0,0%	2,8%	4,7%
Promatranje ptica	3,1%	5,6%	14,0%	9,3%	0,0%	10,3%	1,0%	2,2%	5,1%
Wellness / spa sadržaji	4,7%	3,7%	28,9%	8,1%	12,7%	11,2%	18,0%	5,9%	11,3%
Zdravstveno-rekreacijski sadržaji (liječenje, pozitivni utjecaj i sl.)	1,6%	1,9%	35,1%	5,8%	9,8%	9,3%	19,0%	8,4%	11,9%
Razgledavanje prirodnih ljepota i nacionalnih parkova	10,9%	16,7%	39,5%	27,9%	42,2%	48,6%	34,0%	41,6%	36,7%
Razgledavanje kulturno-sakralnih znamenitosti	6,3%	20,4%	15,8%	11,6%	38,2%	48,6%	53,0%	39,4%	33,1%
Kulturna događanja i sadržaji (muzeji, izložbe, kazališta, priredbe i sl.)	9,4%	61,1%	18,4%	15,1%	28,4%	33,6%	61,0%	18,6%	27,3%
Zabavna događanja i sadržaji (koncerti, lokalne zabave, kafići, noćni klubovi i sl.)	15,6%	18,5%	22,8%	48,8%	30,4%	41,1%	65,0%	21,4%	31,3%
Uživanje u jelu i piću (gastronomska ponuda, te ponuda vina i ulja)	17,2%	14,8%	54,4%	48,8%	47,1%	52,3%	54,0%	32,6%	40,7%
Posjet rodbini i prijateljima	25,0%	22,2%	21,1%	38,4%	9,8%	26,2%	30,0%	12,7%	20,4%
Poslovne obveze	3,1%	5,6%	0,0%	14,0%	6,9%	16,8%	14,0%	1,9%	6,5%
Vjerski razlozi	4,7%	3,7%	0,9%	4,7%	1,0%	10,3%	8,0%	1,2%	3,6%
Šoping (osim onog što ćete konzumirati na odmoru)	4,7%	3,7%	8,8%	25,6%	16,7%	15,9%	22,0%	9,9%	13,2%
Upoznavanje druge kulture i običaja	10,9%	7,4%	20,2%	10,5%	24,5%	41,1%	25,0%	21,4%	21,7%
Mogućnost ljubavnih avantura	1,6%	3,7%	8,8%	17,4%	2,0%	19,6%	5,0%	7,1%	8,3%
Mir i zelenilo, priroda	34,4%	40,7%	75,4%	14,0%	44,1%	27,1%	16,0%	20,8%	31,5%
Sigurnost	17,2%	5,6%	40,4%	20,9%	12,7%	22,4%	12,0%	7,1%	15,8%
Preporuka	39,1%	29,6%	33,3%	15,1%	21,6%	38,3%	18,0%	14,0%	23,0%
Navika, iskustvo s destinacijom iz prethodnih godina	7,8%	1,9%	45,6%	20,9%	16,7%	25,2%	10,0%	14,6%	18,7%
Ponuda aktivnosti i dodatnih sadržaja	3,1%	1,9%	13,2%	5,8%	9,8%	13,1%	2,0%	2,2%	5,9%

Napomena: mogućnost više odgovora, zbroj veći od 100%

Izvor: obrada autora

Ako se ne uzme u obzir da najveći broj ispitanih turista dolazi zbog sunca i mora u gradovima Jadranske Hrvatske, tada u ukupnim motivima dolaska turista prevladava želja za novim iskustvima i doživljajima, a zatim uživanje u jelu i piću. Značajno je također da su dolaskom u većinu urbanih destinacija turisti motivirani očuvanim okolišem, mirom i prirodnom baštinom. Određene destinacije su prepoznate kao kulturno-zabavne destinacije, dok značajan udio u ukupnim motivima zauzima preporuka, kao specifičan i učinkovit element promocije destinacije. Ako se ovi motivi usporede s elementima ponude u prijašnjoj tablici, vidljive su određene sličnosti percepcije lokalnog stanovništva i turista, posebice po pitanju kulture, zabave i gastronomije te očuvanog okoliša i prirodnih ljepota.

Sudionici fokus-grupa također iskazuju stavove o tipičnim turistima njihove urbane destinacije. U promatranim kontinentalnim gradovima značajan udio turista čine tranzitni turisti, koji ostvare u gradu jedno ili dva noćenja. Prema iskazima sudionika fokus-grupa, u Karlovcu osim tranzitnih turista dolaze lovni i ribolovni turisti koji najčešće se ne registriraju kao turisti nego u prostoru borave neprijavljeni, u Krapini dolaze turisti zbog zdravstvenih razloga, gastronomije i lovačkog turizma, a u Osijeku i Varaždinu prevladava poslovni turizam, *event* turizam i turizam mladih (đaci, ekskurzije). U gradove Jadranske Hrvatske turiste osim sunca i mora privlače različiti sadržaji i aktivnosti. Polovicu smještajnih kapaciteta Rovinja čine kampovi, sukladno tomu turisti dolaze zbog mora i prirode, ali i drugih sadržaja, poput kulture i gastronomije. Osim toga u Rovinj dolaze radi posla, a znatan je udio nautičara, obiteljskih turista, ali i mladih koji dolaze zbog zabave i novih iskustava. Mali Lošinj je otok vitalnosti i posjećuju ga različiti turisti, ali ponajviše obitelji, kamperi, sportaši i rekreativci. Split i Zadar ima sličnu strukturu turista (obitelji, kulturni turisti, vikend-turisti, kruzerski turisti i mladi), iako je u Splitu u posljednje vrijeme sve više kruzerskih turista i mladih turista željnih zabave, dok Zadar postaje sve više tranzitna destinacija ponajviše zbog niskotarifnih zračnih prijevoznika.

Na temelju ovoga nije moguće utvrditi koji je tipičan turist pojedine urbane destinacije, zbog razvoja različitih specifičnih oblika turizma kojima urbane destinacije obogaćuju turističku ponudu i produljuju sezonu. Ipak, određena podudaranja stajališta lokalnog stanovništva, turista i sudionika fokus-grupa postoje, što je posebno vidljivo na primjeru Maloga Lošinja, u kojemu sve tri skupine dionika pokazuju usmjerenost prema otoku vitalnosti (očuvani okoliš, sport, rekreacija i zdravlje). Istovremeno je moguće uočiti prisutnost većeg broja motiva koji

utječu na odluku o odabiru destinacije. Ovo proizlazi iz činjenice da je turist sve mobilniji, ne zadržava se samo na jednome mjestu ili krajnjem odredištu (destinaciji) i želi konzumirati mnoštvo sadržaja i aktivnosti u što kraćem vremenu uz što veći doživljaj, u skladu s trendovima i predviđanjima turističkih organizacija. To potvrđuju i sudionici fokus-grupa prema kojima sam grad nije destinacija, već je destinacija: grad sa širom okolicom (za Rovinj, Split i Zadar), grad i županija (za Rovinj, Split i Zadar), grad i regija (za Krapinu, Osijek i Varaždin) te grad, otok i arhipelag (za Mali Lošinj). Ovakva percepcija je pozitivna, ne samo zbog trendova i mogućnosti ostvarenja svih funkcija turizma povezivanjem grada sa širom okolicom ili regijom, već je ovakvim promišljanjem, a posebice u smjeru razvoja specifičnih oblika turizma moguće rasteretiti zagušene gradske jezgre većine promatranih gradova.

Građani također smatraju da njihov grad kao urbana destinacija može ponuditi bolje i kvalitetnije određene sadržaje. Prema tomu, ispitanici su iskazali stajališta o tome koje aktivnosti i sadržaji turističke ponude nedostaju u destinaciji. *Tablica 52.* prikazuje stajališta građana, pri čemu su označeni oni elementi za koje više od polovine ispitanika smatra da im aktivnost ili sadržaj nedostaje te treba biti dio turističke ponude njihove urbane destinacije.

Tablica 52. Aktivnosti i sadržaji koji prema građanima nedostaju u njihovoj urbanoj destinaciji

Aktivnosti/sadržaji koji nedostaju	Karlovac	Krapina	Mali Lošinj	Osijek	Rovinj	Split	Varaždin	Zadar	Ukupno
Plivanje i kupanje u moru, vodi	10,0%	0,0%	0,0%	13,7%	0,0%	0,0%	4,5%	1,2%	3,1%
Plivanje i kupanje u bazenu	38,7%	47,5%	0,0%	4,0%	13,0%	8,1%	4,0%	6,8%	12,3%
Ronjenje	34,8%	11,3%	0,8%	24,2%	2,4%	6,3%	27,8%	8,0%	12,5%
Nautika	12,1%	5,0%	2,5%	22,0%	0,8%	1,8%	32,3%	7,6%	9,4%
Ostali vodeni sportovi/ sadržaji (jedrenje na dasci, skijanje na vodi i sl.)	28,3%	8,8%	2,5%	32,8%	9,7%	14,0%	45,5%	13,3%	18,0%
Šetnje u prirodi (pješačenje)	1,1%	0,0%	0,0%	2,4%	0,0%	7,4%	5,1%	9,3%	4,2%
Vožnja biciklom	0,0%	8,9%	21,5%	2,4%	0,8%	9,8%	3,0%	12,1%	8,2%
Golf	47,3%	26,3%	53,8%	43,5%	35,9%	29,2%	48,5%	48,0%	42,1%
Jahanje	6,5%	32,9%	59,7%	17,7%	7,4%	36,6%	23,7%	34,3%	29,0%
Ostali kopneni sportovi	5,4%	11,4%	5,8%	3,3%	3,4%	11,5%	11,2%	14,1%	9,0%
Avanturizam (planinarenje, rafting) i ekstremni sportovi]	5,4%	13,2%	57,0%	37,1%	21,5%	8,2%	62,2%	16,5%	25,8%
Ribolov	10,8%	26,0%	3,4%	0,8%	5,7%	7,4%	19,4%	10,5%	9,5%
Promatranje ptica	40,4%	27,0%	40,3%	7,3%	15,3%	42,4%	47,4%	25,0%	30,0%

Wellness/spa sadržaji	32,6%	49,4%	1,7%	10,4%	2,5%	4,7%	16,3%	12,4%	13,5%
Zdravstveno-rekreacijski sadržaji (liječenje, pozitivni utjecaj i sl.)	44,6%	50,0%	8,4%	14,6%	14,5%	23,8%	20,2%	30,9%	25,1%
Razgledavanje prirodnih ljepota/izleti u nacionalne parkove	29,8%	27,5%	11,6%	3,2%	5,7%	5,8%	17,5%	6,4%	11,1%
Posjet seoskim domaćinstvima/agrotu rizam	36,6%	8,8%	23,1%	0,8%	4,1%	11,8%	2,0%	20,7%	14,0%
Obilazak vinskih cesta	30,4%	47,4%	44,8%	2,4%	5,7%	29,5%	5,0%	34,7%	25,4%
Obilazak cesta maslinova ulja	6,7%	15,4%	54,2%	14,6%	8,3%	37,0%	30,4%	39,4%	28,8%
Razgledavanje kulturno-sakralnih znamenitosti	12,0%	2,5%	15,8%	4,0%	5,1%	3,5%	2,0%	6,8%	6,4%
Kulturna događanja i sadržaji (muzeji, izložbe, kazališta, priredbe i sl.)	6,5%	0,0%	0,8%	1,6%	5,7%	2,9%	0,0%	7,2%	3,7%
Zabavna događanja i sadržaji (koncerti, lokalne zabave i sl.)	3,2%	5,1%	8,3%	1,6%	13,8%	2,9%	6,1%	6,4%	5,9%
Odlazak u restorane	3,2%	0,0%	2,5%	4,8%	0,0%	2,9%	0,0%	3,3%	2,4%
Odlazak u slastičarnice, kafiće i sl.	3,2%	0,0%	0,0%	4,0%	0,0%	1,7%	0,0%	4,8%	2,2%
Odlazak na ples u noćne/diskotekove i sl.	39,4%	14,1%	8,4%	2,5%	69,7%	6,5%	33,0%	6,4%	19,5%
Šoping (osim onog što ćete konzumirati na odmoru)	13,0%	16,7%	24,4%	3,3%	40,0%	2,9%	6,2%	7,2%	12,8%
Neke druge aktivnosti/sadržaji	12,5%	19,2%	52,4%	15,0%	50,8%	15,4%	7,7%	17,7%	24,6%

Izvor: obrada autora

Sukladno s tim turisti također uviđaju određene nedostatke ponude u destinaciji. U *Tablici 53.* označeni su elementi ponude koje većina ispitanika nije konzumirala, jer ih nisu pronašli ili ih nije bilo u urbanoj destinaciji u kojoj su boravili.

Tablica 53. Aktivnosti i sadržaji koje bi turisti konzumirali, ali ih nije bilo u ponudi ili ih nisu pronašli

Aktivnosti / sadržaji	Karlovac	Krapina	Mali Lošinj	Osijek	Rovinj	Split	Varaždin	Zadar	Ukupno
Plivanje / kupanje u moru, vodi	57,9%	100,0%	0,00%	71,4%	2,6%	4,0%	71,9%	0,4%	10,0%
Plivanje / kupanje u bazenu	11,4%	97,6%	10,3%	11,1%	9,3%	41,0%	26,3%	37,1%	29,3%
Ronjenje	70,0%	100,0%	15,5%	90,0%	33,3%	31,1%	85,0%	34,9%	39,0%
Nautika	100,0%	100,0%	41,4%	94,1%	38,2%	34,2%	90,0%	45,7%	53,6%

Ostali vodeni sportovi / sadržaji (jedrenje na dasci, skijanje na vodi i sl.)	81,8%	33,3%	61,9%	75,0%	29,4%	57,1%	81,8%	32,4%	51,9%
Šetnje u prirodi (pješačenje)	4,4%	0,00%	2,4%	4,3%	3,6%	19,2%	13,0%	4,5%	6,5%
Vožnja biciklom	7,7%	7,7%	27,8%	4,0%	9,0%	38,0%	31,1%	35,1%	23,5%
Golf	80,0%	87,5%	92,3%	94,7%	41,9%	87,5%	79,5%	87,9%	79,8%
Jahanje	18,2%	87,5%	96,7%	60,0%	50,0%	83,3%	74,2%	88,9%	75,0%
Ostali kopneni sportovi / sadržaji (tenis, nogomet, odbojka i sl.)	30,8%	20,0%	37,5%	10,5%	17,5%	38,7%	40,5%	35,9%	31,9%
Avanturizam (planinarenje, rafting) i ekstremni sportovi	43,8%	0,00%	90,5%	78,6%	32,3%	67,6%	50,0%	69,0%	63,6%
Ribolov	25,0%	80,0%	54,5%	25,0%	29,6%	77,3%	61,1%	57,1%	52,6%
Promatranje ptica	25,0%	0,00%	43,1%	8,3%	40,7%	72,7%	51,9%	62,2%	47,8%
Wellness / spa sadržaji	20,0%	94,4%	16,7%	28,6%	20,5%	43,8%	38,6%	44,7%	36,6%
Zdravstveno-rekreacijski sadržaji (liječenje, pozitivni utjecaj i sl.)	33,3%	20,0%	49,3%	37,5%	25,7%	52,4%	38,1%	27,3%	36,8%
Razgledavanje prirodnih ljepota / izleti u nacionalne parkove	16,7%	10,0%	8,2%	7,4%	8,1%	5,6%	19,6%	2,3%	7,0%
Posjet seoskim domaćinstvima / agroturizam	10,0%	20,0%	84,4%	5,0%	17,0%	63,6%	15,5%	58,1%	36,3%
Obilazak vinskih cesta	25,0%	38,5%	95,9%	11,1%	20,9%	54,0%	19,6%	74,6%	47,9%
Obilazak cesta maslinova ulja	60,0%	50,0%	94,9%	75,0%	20,0%	63,0%	67,9%	59,4%	62,6%
Razgledavanje kulturno-sakralnih znamenitosti	9,5%	0,00%	24,4%	13,3%	9,3%	11,8%	0,00%	1,1%	6,4%
Kulturna događanja i sadržaji (muzeji, izložbe, kazališta, priredbe i sl.)	3,7%	2,6%	25,0%	8,0%	6,7%	15,6%	0,00%	7,1%	8,1%
Zabavna događanja i sadržaji (koncerti, lokalne zabave i sl.)	8,3%	8,0%	15,3%	2,3%	6,6%	9,8%	5,1%	7,2%	7,8%
Odlazak u restorane	1,8%	0,00%	2,1%	3,9%	1,2%	5,5%	0,00%	1,9%	2,2%
Odlazak u slastičarnice, kafiće i sl.	2,5%	0,00%	2,3%	0,0%	6,5%	6,5%	0,00%	2,3%	2,9%
Odlazak na ples u noćne / disco klubove i sl.	7,7%	50,0%	40,0%	5,0%	34,2%	14,8%	22,0%	11,3%	19,2%
Šoping (osim onog što ćete konzumirati na odmoru)	0,00%	16,7%	18,4%	7,3%	6,9%	25,5%	4,5%	6,1%	10,7%
Neke druge aktivnosti / sadržaji	0,00%	50,0%	50,0%	33,3%	8,3%	47,4%	0,00%	25,0%	27,4%

Izvor: obrada autora

Usporedbom *Tablice 52.* i *Tablice 53.* moguće je uvidjeti razlike između stajališta lokalnog stanovništva i turista, odnosno turisti iskazuju veće zahtjeve za ponudom nego što lokalno stanovništvo smatra da nedostaje destinaciji. Iz ovoga također slijede dva ograničenja

zaključka – lokalno stanovništvo nije dovoljno svjesno mogućnosti i potreba svoga grada ili turisti nisu u stanju valjano procijeniti raznovrsnost i bogatstvo ponude grada s obzirom na kratki boravak. Isto tako, određeni elementi koji su se ispitivali nisu u potpunosti primjenjivi za sve urbane destinacije, poput plivanja i kupanja u moru. Ipak, na temelju ovih elementa moguće je utvrditi određene motive za dolazak turista prema kojima se mogu razvijati različiti posebni oblici turizma. Zahtjevi turista u ovome su dijelu ponajviše usmjereni sportsko-rekreacijskim i zdravstvenim elementima turističke ponude te boravkom u prirodi, odnosno boravkom u ruralnim područjima destinacije.

Građani su također iskazali stajališta o zadovoljstvu pojedinim elementima turističke ponude urbane destinacije u kojoj žive, a rezultati su prikazani na *Slici 14.*, na kojoj su iznadprosječno ocijenjeni elementi označeni zelenom bojom, žuta boja predstavlja prosječne vrijednosti ocijene, dok crvena boja označuje ispodprosječno ocijenjene elemente turističke ponude i drugih elemenata grada.

Slika 14. Zadovoljstvo građana elementima turističke ponude svoje urbane destinacije (aritmetičke sredine)

Element ponude urbane destinacije	Karlovac	Krapina	Mali Lošinj	Osijek	Rovinj	Split	Varaždin	Zadar	Ukupno
Sigurnost	↓ 1,10	↑ 1,91	⇒ 1,43	↓ 1,20	↓ 1,19	↓ 1,10	⇒ 1,44	↓ 1,25	↓ 1,29
Pogodnost za provođenje obiteljskog odmora	↓ 1,08	↑ 1,51	↑ 1,46	↓ 1,06	↑ 1,41	↓ 1,15	↓ 1,19	↑ 1,44	⇒ 1,30
Pogodnost za kratki odmor	⇒ 1,34	↑ 1,60	⇒ 1,44	↓ 1,20	⇒ 1,47	⇒ 1,36	⇒ 1,42	⇒ 1,38	⇒ 1,39
Mogućnost doživljaja mira i opuštanja	⇒ 1,31	↑ 1,91	↑ 1,57	⇒ 1,26	↑ 1,61	↓ 0,74	⇒ 1,44	⇒ 1,24	⇒ 1,32
Ljepota prirode i okoliša	⇒ 1,59	↑ 1,88	⇒ 1,62	⇒ 1,58	↑ 1,71	↓ 1,35	⇒ 1,53	↓ 1,52	⇒ 1,57
Očuvanost prirode i okoliša	⇒ 1,10	↑ 1,86	⇒ 1,43	⇒ 1,37	↑ 1,57	↓ 0,65	↑ 1,49	⇒ 1,21	⇒ 1,27
Održavanje kulturne i sakralne baštine	↓ 0,10	↑ 1,70	⇒ 0,92	⇒ 1,11	↑ 1,37	⇒ 0,76	↑ 1,61	↑ 1,29	⇒ 1,11
Dostupnost kulturne i sakralne baštine	↓ 0,22	↑ 1,55	⇒ 0,92	⇒ 1,08	↑ 1,31	⇒ 1,08	↑ 1,66	↑ 1,21	⇒ 1,13
Prezentacija kulturne i sakralne baštine	↓ -0,20	↑ 1,68	⇒ 0,80	⇒ 0,68	↑ 1,13	⇒ 0,71	⇒ 1,03	⇒ 0,87	⇒ 0,82
Čistoća grada	↓ 0,64	↑ 1,55	⇒ 1,05	⇒ 0,99	↑ 1,17	↓ 0,36	↑ 1,34	⇒ 0,88	⇒ 0,93
Uređenost javnih površina	⇒ 0,96	↑ 1,53	⇒ 1,04	⇒ 1,14	↑ 1,41	↓ 0,45	↑ 1,38	↓ 0,78	⇒ 1,00
Gužva u gradu	↑ 0,88	↑ 1,23	↑ 0,97	⇒ 0,57	⇒ 0,23	↓ -0,61	↑ 0,76	↓ -0,26	⇒ 0,28
Raznovrsnost sportskih i rekreacijskih sadržaja	↓ 0,21	↑ 0,85	↓ 0,36	⇒ 0,64	↑ 0,88	↓ 0,37	⇒ 0,52	↓ 0,16	⇒ 0,44
Raznovrsnost zabavnih događanja i sadržaja	⇒ 0,14	↑ 0,84	⇒ 0,41	↑ 0,69	↓ -0,24	↑ 0,55	↑ 0,64	⇒ 0,16	⇒ 0,36
Raznovrsnost kulturnih događanja i sadržaja	↓ 0,04	↑ 1,00	⇒ 0,62	⇒ 0,67	↓ 0,32	⇒ 0,54	↑ 1,01	⇒ 0,40	⇒ 0,54
Raznovrsnost i kvaliteta gastronomske ponude	↓ 0,14	↑ 1,06	↑ 0,88	↑ 0,86	↑ 0,99	↑ 0,78	↑ 0,96	⇒ 0,62	↑ 0,77
Raznovrsnost i kvaliteta trgovina	↓ 0,10	↑ 0,94	⇒ 0,42	⇒ 0,52	↓ -0,05	↑ 0,81	↑ 0,62	⇒ 0,55	⇒ 0,50
Radno vrijeme trgovina i pružatelja usluga	↓ 0,62	↑ 1,61	↓ 0,81	↓ 0,86	⇒ 1,03	↓ 0,83	↓ 0,75	↓ 0,62	↓ 0,84
Gostoljubivost lokalnog stanovništva	↓ 0,69	↑ 1,82	↓ 0,83	⇒ 1,24	⇒ 1,12	↓ 0,63	↓ 0,77	↓ 0,63	↓ 0,88
Poštenje trgovaca i ugostitelja	↓ 0,49	↑ 1,57	⇒ 0,62	⇒ 0,83	↓ 0,50	↓ 0,11	⇒ 0,62	↓ 0,28	↓ 0,53
Razina cijena	⇒ 0,39	↑ 1,20	↓ 0,31	⇒ 0,52	↓ 0,05	↓ -0,02	⇒ 0,39	↓ 0,08	↓ 0,28
Kvaliteta smještaja	↓ 0,39	↑ 1,45	⇒ 1,04	↓ 0,70	↑ 1,22	⇒ 0,79	↓ 0,56	↓ 0,51	⇒ 0,78
Kvaliteta informacija o zabavnim događanjima i sadržajima	↓ -0,10	↑ 1,08	⇒ 0,67	⇒ 0,37	⇒ 0,58	⇒ 0,49	⇒ 0,50	⇒ 0,50	⇒ 0,51
Kvaliteta informacija o kulturnim događanjima i sadržajim	↓ -0,19	↑ 0,96	↑ 0,74	⇒ 0,39	↑ 0,63	⇒ 0,49	⇒ 0,54	⇒ 0,49	⇒ 0,51
Kvaliteta informacija o mjestima za kupanje/plažama	↓ 0,01	↑ 0,59	↑ 0,79	⇒ 0,37	↑ 0,66	↑ 0,58	⇒ 0,32	⇒ 0,39	⇒ 0,47
Kvaliteta lokalnog/javnog transporta	↓ -0,68	↑ 0,54	↑ 0,45	↑ 0,54	⇒ -0,21	↓ -0,28	↓ -0,59	↑ 0,25	⇒ 0,03
Kvaliteta cesta i signalizacije	↓ 0,00	↑ 0,73	↑ 0,72	↑ 0,49	⇒ 0,31	↓ -0,12	↓ 0,09	⇒ 0,24	⇒ 0,28
Kvaliteta turističke signalizacije	↓ -0,24	↑ 0,71	↑ 0,76	⇒ 0,32	↑ 0,60	⇒ 0,09	⇒ 0,11	⇒ 0,18	⇒ 0,29
Kvaliteta označavanja kulturnih, prirodnih i sakralnih znamenitosti	↓ -0,10	↑ 0,79	↑ 0,56	↑ 0,65	↑ 0,78	⇒ 0,42	↑ 0,54	↑ 0,54	↑ 0,53
Ponuda organiziranih izleta (ekskurzija)	↓ -0,61	⇒ 0,54	↑ 1,32	⇒ 0,20	↑ 0,91	↑ 0,82	⇒ 0,30	↑ 0,92	⇒ 0,65
Čistoća plaža	↑ 0,80	↓ 0,10	↑ 1,14	↓ 0,17	↑ 1,10	⇒ 0,77	↓ 0,21	⇒ 0,79	⇒ 0,71
Opremljenost plaža	⇒ 0,53	↓ 0,10	↑ 1,00	↓ 0,08	⇒ 0,57	↑ 0,70	↓ 0,04	↓ 0,26	⇒ 0,44
Raspoloživost slobodnih mjesta na plažama, u ugostiteljskim objektima, parkingu i sl.	↑ 0,67	↑ 0,55	⇒ 0,40	⇒ 0,40	⇒ 0,42	↓ -0,06	⇒ 0,24	↓ -0,08	⇒ 0,22
Strukturom gostiju koji dolaze	↓ 0,34	↑ 1,32	⇒ 0,86	↓ 0,53	⇒ 0,94	↓ 0,26	⇒ 0,68	↓ 0,47	⇒ 0,61
Duljinom boravka gostiju	↓ -0,42	↑ 0,94	↑ 0,93	⇒ 0,09	↑ 0,70	⇒ 0,42	⇒ 0,38	↑ 0,49	⇒ 0,45
Ponudomom vrijednošću za novac u destinaciji	↓ -0,13	↑ 1,06	↑ 0,86	⇒ 0,50	⇒ 0,61	⇒ 0,40	⇒ 0,53	⇒ 0,51	⇒ 0,53
Ukupno zadovoljstvo gradom kao urbanom destinacijom	↓ 0,51	↑ 1,49	⇒ 1,16	⇒ 0,88	⇒ 1,06	↓ 0,83	⇒ 0,97	⇒ 0,97	⇒ 0,96

Izvor: obrada autora

Zadovoljstvo istim elementima turističke i druge ponude urbane destinacije iskazali su turisti koji su u toj destinaciji boravili. Rezultati su prikazani na *Slici 15.*, a kriteriji ocjene i oznake isti su kao u prethodnoj slici.

Slika 15. Zadovoljstvo turista elementima turističke ponude urbane destinacije u kojoj borave (aritmetičke sredine)

Element ponude urbane destinacije	Karlovac	Krapina	Mali Lošinj	Osijek	Rovinj	Split	Varaždin	Zadar	Ukupno
Sigurnost	⇒ 1,48	↑ 1,81	↑ 1,69	⇒ 1,57	⇒ 1,53	↓ 1,28	↑ 1,79	↑ 1,64	⇒ 1,60
Pogodnost za provođenje obiteljskog odmora	↓ 1,28	↑ 1,77	↑ 1,69	↓ 1,26	⇒ 1,43	↓ 1,29	⇒ 1,54	↓ 1,38	⇒ 1,43
Pogodnost za kratki odmor	↓ 1,35	↑ 1,77	↓ 1,46	↓ 1,42	⇒ 1,59	⇒ 1,53	↑ 1,64	↓ 1,40	↓ 1,48
Mogućnost doživljaja mira i opuštanja	⇒ 1,51	↑ 1,88	↑ 1,79	⇒ 1,42	⇒ 1,63	↓ 1,17	⇒ 1,58	⇒ 1,48	⇒ 1,53
Ljepota prirode i okoliša	↓ 1,45	↑ 1,92	↑ 1,83	↓ 1,50	⇒ 1,61	↓ 1,41	⇒ 1,61	⇒ 1,64	⇒ 1,62
Očuvanost prirode i okoliša	⇒ 1,27	↑ 1,85	↑ 1,55	⇒ 1,34	⇒ 1,39	↓ 0,83	↑ 1,63	↑ 1,55	⇒ 1,44
Održavanje kulturne i sakralne baštine	↓ 1,05	↑ 1,69	↓ 1,03	↓ 0,95	⇒ 1,38	↓ 0,94	↑ 1,76	⇒ 1,36	⇒ 1,27
Dostupnost kulturne i sakralne baštine	↓ 1,00	↑ 1,73	↓ 0,88	↓ 0,90	⇒ 1,30	↓ 1,00	↑ 1,74	⇒ 1,22	⇒ 1,20
Prezentacija kulturne i sakralne baštine	↓ 0,77	↑ 1,71	↓ 0,75	↓ 0,73	⇒ 1,13	↓ 0,75	↑ 1,56	⇒ 1,23	⇒ 1,08
Čistoća grada	↓ 0,88	↑ 1,81	⇒ 1,24	⇒ 1,03	↑ 1,39	↓ 0,54	↑ 1,67	↑ 1,42	⇒ 1,27
Urednost javnih površina	↓ 0,85	↑ 1,83	⇒ 1,21	⇒ 1,10	⇒ 1,28	↓ 0,59	↑ 1,61	⇒ 1,36	⇒ 1,24
Gužva u gradu	⇒ 0,96	↑ 1,67	↑ 1,07	↓ 0,41	⇒ 0,61	↓ -0,21	↑ 1,20	⇒ 0,44	⇒ 0,65
Raznovrsnost sportskih i rekreacijskih sadržaja	⇒ 0,79	↑ 1,08	⇒ 0,69	↑ 0,93	↑ 0,82	↓ 0,18	⇒ 0,58	↑ 1,09	↑ 0,82
Raznovrsnost zabavnih događanja i sadržaja	⇒ 0,81	↑ 1,08	⇒ 0,66	↑ 1,01	⇒ 0,67	↓ 0,44	↑ 0,95	↑ 1,06	↑ 0,87
Raznovrsnost kulturnih događanja i sadržaja	↓ 0,84	↑ 1,17	↓ 0,65	⇒ 0,97	⇒ 0,89	↓ 0,68	↑ 1,33	↑ 1,15	⇒ 0,99
Raznovrsnost i kvaliteta gastronomske ponude	↓ 0,93	⇒ 1,12	⇒ 1,21	↑ 1,41	⇒ 1,11	↓ 0,90	⇒ 1,22	⇒ 1,22	⇒ 1,16
Raznovrsnost i kvaliteta trgovina	↓ 0,72	↑ 1,13	↑ 1,04	⇒ 0,87	⇒ 0,83	↓ 0,57	↑ 1,02	↑ 1,20	⇒ 0,98
Radno vrijeme trgovina i pružatelja usluga	↓ 0,84	↑ 1,38	↑ 1,29	↓ 0,91	↑ 1,20	↓ 0,72	⇒ 1,00	↑ 1,28	⇒ 1,12
Gostoljubivost lokalnog stanovništva	↓ 1,00	↑ 1,76	⇒ 1,27	⇒ 1,21	⇒ 1,32	↓ 0,82	⇒ 1,29	⇒ 1,32	⇒ 1,24
Poštenje trgovaca i ugostitelja	↓ 0,80	↑ 1,77	⇒ 1,13	↓ 1,03	⇒ 1,33	↓ 0,75	↓ 1,00	⇒ 1,18	⇒ 1,11
Razina cijena	↓ 0,76	↑ 1,33	⇒ 0,88	⇒ 1,08	⇒ 0,89	↓ 0,59	↑ 1,21	↑ 1,23	⇒ 1,04
Kvaliteta smještaja	↓ 0,53	↑ 1,63	↑ 1,43	⇒ 0,98	⇒ 1,18	↑ 1,30	↑ 1,28	↑ 1,45	↑ 1,28
Kvaliteta informacija o zabavnim događanjima i sadržajima	↓ 0,25	↑ 1,13	⇒ 0,72	⇒ 0,72	↑ 0,93	↓ 0,46	↑ 1,18	↑ 1,10	↑ 0,87
Kvaliteta informacija o kulturnim događanjima i sadržajima	↓ 0,09	↑ 1,04	⇒ 0,76	⇒ 0,61	↑ 0,92	↓ 0,42	↑ 1,15	↑ 1,19	↑ 0,87
Kvaliteta informacija o mjestima za kupanje/plažama	↓ -0,05	↑ 0,92	↑ 0,96	⇒ 0,45	↑ 0,85	↓ 0,30	↑ 0,98	↑ 1,20	↑ 0,83
Kvaliteta lokalnog/javnog transporta	↓ 0,14	↑ 1,00	⇒ 0,72	⇒ 0,62	⇒ 0,55	↓ 0,39	↓ 0,06	↑ 1,16	⇒ 0,71
Kvaliteta cesta i signalizacije	↓ 0,23	⇒ 0,88	↑ 1,05	⇒ 0,79	⇒ 0,80	↓ 0,20	⇒ 0,66	↑ 1,37	⇒ 0,90
Kvaliteta turističke signalizacije	↓ 0,18	↑ 0,88	↑ 1,06	⇒ 0,85	↑ 0,95	↓ 0,40	⇒ 0,72	↑ 1,22	↑ 0,89
Kvaliteta označavanja kulturnih, prirodnih i sakralnih znamenitosti	↓ 0,41	↑ 1,02	⇒ 0,77	⇒ 0,68	↑ 1,00	↓ 0,50	↑ 1,13	↑ 1,15	↑ 0,90
Ponuda organiziranih izleta (ekskurzija)	↓ 0,32	⇒ 0,88	↑ 1,34	↓ 0,40	↑ 1,06	⇒ 0,67	↓ 0,53	↑ 1,26	⇒ 0,93
Čistoća plaža	⇒ 0,59	⇒ 0,81	↑ 1,37	↓ 0,07	↑ 1,11	⇒ 0,63	↓ 0,46	↑ 1,37	↑ 0,97
Opremljenost plaža	↓ 0,43	⇒ 0,74	↑ 1,34	↓ 0,09	⇒ 0,91	↓ 0,48	↓ 0,39	↑ 1,27	⇒ 0,88
Raspoloživost slobodnih mjesta na plažama, u ugostiteljskim objektima, parkingu i sl.	⇒ 0,49	↑ 0,90	⇒ 0,83	⇒ 0,59	⇒ 0,77	↓ 0,08	⇒ 0,74	↑ 1,23	⇒ 0,82
Dostupnost informacija na Internetu (o izletima, događanjima i sl.)	↓ 0,51	⇒ 0,96	↑ 1,17	⇒ 0,92	↓ 0,80	↓ 0,55	⇒ 1,01	↑ 1,40	⇒ 1,04
Ostvarenom vrijednošću za novac u destinaciji	↓ 0,58	⇒ 1,10	↑ 1,21	⇒ 1,16	⇒ 1,18	↓ 0,84	↑ 1,38	↑ 1,50	↑ 1,22
Ukupno zadovoljstvo gradom kao urbanom destinacijom	↓ 1,00	↑ 1,66	↑ 1,46	⇒ 1,29	⇒ 1,41	↓ 1,19	↑ 1,63	↑ 1,55	⇒ 1,43

Izvor: obrada autora

Usporedbom zadovoljstva elementima turističke ponude i grada lokalnog stanovništva i turista vidljive su također određene razlike. U ovome je slučaju obrnuta situacija, jer su građani kritičniji i u prosjeku su manje zadovoljni elementima turističke ponude urbane destinacije u odnosu na turiste. Elementi koje su pozitivno ocijenili građani i turisti u svim gradovima su sigurnost te očuvanost okoliša i prirode, dok ukupno gledajući najviše negativnosti ponude grada građani i turisti vide u Krapini i Splitu. Općenito gledajući, svaka destinacija ima određene elemente turističke ponude koje je potrebno unaprijediti.

Turisti su u konačnici iskazali svoje mišljenje o tome hoće li preporučiti urbanu destinaciju u kojoj su boravili i bi li se ponovno vratili. Gotovo svi ispitani turisti preporučili bi grad u kojemu su boravili svojim prijateljima, kolegama i rodbini. Znatian dio ispitanika izražava želju za ponovnim posjetom grada, pri čemu bi ga u većem postotku ponovno posjetili u nekom neodređenom trenutku u budućnosti (62 – 91,7% ovisno o destinaciji), nego što bi to učinili iduće godine. Iako se radi više o tranzitnim destinacijama, za kontinentalne gradove da bi ih iduću godinu posjetilo oko polovice i više ispitanika. U jadranskim gradovima Zadar i Split su tranzitne destinacije, sukladno s podacima s fokus-grupa, dok najveću lojalnost (ukupno) iskazuju turisti u Malome Lošinj (72,1%). Ako se ovo usporedi s elementima zadovoljstva turista, među promatranim gradovima Mali Lošinj nije ocijenjen kao najbolja destinacija, što znači da ukupno zadovoljstvo destinacijom ne mora nužno utjecati na lojalnost, već to mogu činiti pojedini elementi turističke ponude. Spremnost na preporuku također ne označuje i spremnost za ponovnim posjetom iduće godine, jer, iako bi turisti preporučili grad, ne bi ga ponovno posjetili iduću godinu. Navedeno je u skladu sa svjetskim turističkim trendovima, povećanom mobilnošću turista i željom za učestalom promjenom destinacije. Ovo je posebno izraženo kod Splita i Zadra koji se sve više ističu kao tranzitne destinacije.

Slika 16. Preporuka grada u kojemu je turist boravio i želja za ponovnim dolaskom

Tvrđnja	Karlovac	Krapina	Mali Lošinj	Osijek	Rovinj	Split	Varaždin	Zadar	Ukupno
Preporučio/la bih grad svojim prijateljima, kolegama i rodbini	↑ 95,7%	↓ 88,5%	⇒ 95,5%	⇒ 91,7%	↑ 97,9%	⇒ 92,1%	↑ 100,0%	↓ 86,8%	⇒ 92,1%
Posjetio/la bih opet grad	⇒ 74,3%	↓ 62,0%	↑ 87,4%	↑ 91,7%	↑ 84,4%	↓ 70,7%	↑ 84,9%	↓ 64,1%	⇒ 75,0%
Posjetio/la bih grad iduću godinu	↓ 41,4%	⇒ 45,1%	↑ 72,1%	↑ 68,7%	⇒ 47,3%	↓ 26,5%	⇒ 54,9%	↓ 29,6%	⇒ 44,0%

Izvor: obrada autora

U konačnici je moguće utvrditi da postoje razlike u stajalištima lokalnog stanovništva i turista. Prije svega je vidljivo da turisti u promatrane urbane destinacije dolaze zbog različitih motiva, čije je želje i zahtjeve potrebno uskladiti s ponudom destinacije. Motivacija turista u skladu je sa suvremenim turističkim trendovima i ponašanjem turista koji na svome putovanju u što kraćem vremenu želi konzumirati što više iskustva i doživljaja. U tome kontekstu, promatrani gradovi zbog ograničenosti turističke ponude zahtijevaju širi prostor, stoga destinacija nije samo grad, već je čini njegova okolica i županija. Zahtjeve turista lokalno stanovništvo pojedinih urbanih destinacija ne prepoznaje, odnosno građani dovoljno ne uviđaju potencijale turističkog razvoja svoje destinacije. Istovremeno, lokalno stanovništvo znatno je kritičnije po pitanju zadovoljstva s postojećim elementima ponude grada u odnosu na turiste. Turisti su ponajviše motivirani sportsko-rekreacijskim, zdravstvenim i zabavno-kulturnim elementima turističke ponude, zbog očuvanosti okoliša, te prirodne i kulturne baštine, a upravo su ove elemente u svim gradovima pozitivno ocijenili građani i turisti, stoga predstavljaju mogućnosti razvoja specifičnih oblika turizma na širem području urbane destinacije, kojima bi se mogle zadovoljiti raznovrsne potrebe turista. Naposljetku, prikazani rezultati o razvijenosti i zadovoljstvu ponudom služe i za utvrđivanje stupnja razvoja turizma pojedine urbane destinacije.

4.2.3. Testiranje istraživačkih hipoteza

U radu su postavljene tri **znanstvene hipoteze** čija se ispravnost testira temeljem rezultata istraživanja. U tu svrhu koriste se analiza varijance (ANOVA), analiza glavnih komponenti, višestruka linearna regresija, Levenov test jednakosti varijanci i t-test jednakosti varijanci sredina dviju populacija.

H1: Postoje razlike u vrednovanju značajnosti općih pokazatelja održivog razvoja turizma kod različitih dionika urbane destinacije

Hipoteza polazi od pretpostavke da zbog heterogenosti turizma te različitosti funkcija, interesa, ciljeva i ponašanja dionika turističke destinacije dionici urbanih turističkih destinacija različito vide njezin razvoj, zbog čega različito vrednuju opće pokazatelje održivog razvoja turizma destinacije.

Prilikom testiranja hipoteze definiran je uzorak ispitanika. U *Tablici 54.* prikazan je uzorak ispitanika prema dionicima i gradovima, prema kojemu se testirala navedena hipoteza.

Tablica 54. Uzorak ispitanika prema skupinama dionika i gradovima

Grad	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	Lokalno stanovništvo	Turisti	Ukupan broj ispitanika
Karlovac (KA)	19	99	78	196
Krapina (KR)	22	80	54	156
Mali Lošinj (ML)	22	123	114	259
Osijek (OS)	25	125	86	236
Rovinj (RV)	31	135	102	268
Split (ST)	43	189	107	339
Varaždin (VŽ)	33	101	104	238
Zadar (ZD)	35	250	323	608
Ukupno	230	1.102	968	2.300

Izvor: obrada autora

Istovremeno je definiran uzorak ispitanika prema skupinama dionika za sve promatrane urbane destinacije. Ovdje još jednom valja istaknuti da su zbog malog uzorka dionici javnog i privatnog sektora te ostalih relevantnih dionika ujedinjeni u jednu skupinu dionika te su nazvani „Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)“. Raščlamba ovih skupina dionika dana je u prethodnom tekstu, u *Tablici 32.*, *Tablici 33.* i *Tablici 34.* Opći pokazatelji čiju su značajnost vrednovala skupine dionika također su dani u prethodnom tekstu, u *Tablici 30.*

Tablica 55. Uzorak ispitanika prema skupinama dionika za sve promatrane urbane destinacije

Skupina dionika	Broj ispitanika	Postotak
Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	230	10,0%
Lokalno stanovništvo	1.102	47,9%
Turisti	968	42,1%
Ukupno	2.300	100,0%

Izvor: obrada autora

Slijedom ovoga sve skupine dionika u svim urbanim destinacijama vrednovala su ujedinjeni sustav općih pokazatelja održivog razvoja turizma. Rezultati analize dani su u *Tablici 56.*

Tablica 56. Vrednovanje značajnosti općih pokazatelja održivog razvoja turizma svih skupina dionika u svim urbanim destinacijama (prema skupinama dionika)

Pokazatelji/skupine dionika		N	Aritmetička sredina	Standardna devijacija	Standardna pogreška	95% pouzdanosti za aritmetičku sredinu		Min	Max
						Donja granica	Gornja granica		
Zadovoljstvo lokalnog stanovništva utjecajem turizma u destinaciji	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	207	1,22	0,858	0,060	1,10	1,34	-2	2
	Lokalno stanovništvo	1.015	1,06	0,980	0,031	1,00	1,12	-2	2
	Turisti	881	1,28	0,800	0,027	1,23	1,34	-2	2
	Ukupno	2.103	1,17	0,903	0,020	1,13	1,21	-2	2
Omjer broja turista i lokalnih stanovnika u destinaciji	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	200	0,83	1,029	0,073	0,68	0,97	-2	2
	Lokalno stanovništvo	971	0,75	1,059	0,034	0,68	0,82	-2	2
	Turisti	873	1,05	0,901	0,030	1,00	1,11	-2	2
	Ukupno	2.044	0,89	1,002	0,022	0,84	0,93	-2	2
Omjer broja kreveta i lokalnih stanovnika u destinaciji	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	200	0,71	1,124	0,080	0,55	0,86	-2	2
	Lokalno stanovništvo	959	0,74	1,065	0,034	0,67	0,81	-2	2
	Turisti	858	0,98	0,901	0,031	0,92	1,04	-2	2
	Ukupno	2.017	0,84	1,012	0,023	0,79	0,88	-2	2
Broj turista u destinaciji	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	199	0,98	0,964	0,068	0,85	1,11	-2	2
	Lokalno stanovništvo	991	0,93	1,077	0,034	0,86	0,99	-2	2
	Turisti	880	0,97	0,995	0,034	0,90	1,04	-2	2
	Ukupno	2.070	0,95	1,032	0,023	0,90	0,99	-2	2
Duljina boravka turista u destinaciji	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	203	0,89	1,082	0,076	0,74	1,04	-2	2
	Lokalno stanovništvo	993	0,83	1,114	0,035	0,76	0,90	-2	2
	Turisti	876	0,96	0,929	0,031	0,90	1,02	-2	2
	Ukupno	2.072	0,89	1,038	0,023	0,84	0,93	-2	2
Zadovoljstvo turista destinacijom	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	203	1,46	0,753	0,053	1,36	1,57	-2	2
	Lokalno stanovništvo	995	1,29	0,882	0,028	1,24	1,35	-2	2
	Turisti	898	1,24	0,842	0,028	1,18	1,29	-2	2
	Ukupno	2.096	1,29	0,856	0,019	1,25	1,32	-2	2
Gužva u povijesnoj jezgri destinacije	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	202	0,11	1,292	0,091	-0,07	0,29	-2	2
	Lokalno stanovništvo	1.021	0,22	1,284	0,040	0,14	0,30	-2	2
	Turisti	898	0,35	1,306	0,044	0,26	0,43	-2	2
	Ukupno	2.121	0,26	1,296	0,028	0,21	0,32	-2	2
Gužva na plažama u destinaciji	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	184	0,11	1,290	0,095	-0,07	0,30	-2	2
	Lokalno stanovništvo	992	0,14	1,267	0,040	0,06	0,22	-2	2
	Turisti	873	0,24	1,307	0,044	0,16	0,33	-2	2
	Ukupno	2.049	0,18	1,287	0,028	0,13	0,24	-2	2
Lojalnost turista destinacijom	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	199	1,09	0,958	0,068	0,95	1,22	-2	2
	Lokalno stanovništvo	981	0,88	0,989	0,032	0,81	0,94	-2	2
	Turisti	881	1,10	0,871	0,029	1,04	1,16	-2	2
	Ukupno	2.061	0,99	0,943	0,021	0,95	1,03	-2	2
Dobivena vrijednost za novac u	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	195	1,18	0,916	0,066	1,05	1,31	-2	2

destinaciji	Lokalno stanovništvo	969	0,89	1,050	0,034	0,82	0,95	-2	2
	Turisti	894	1,17	0,828	0,028	1,11	1,22	-2	2
	Ukupno	2.058	1,04	0,956	0,021	0,99	1,08	-2	2
Popunjenost smještajnih kapaciteta u destinaciji tijekom godine	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	199	0,73	1,062	0,075	0,58	0,88	-2	2
	Lokalno stanovništvo	988	0,60	1,180	0,038	0,52	0,67	-2	2
	Turisti	833	0,90	0,971	0,034	0,83	0,97	-2	2
	Ukupno	2.020	0,73	1,096	0,024	0,69	0,78	-2	2
Novčana potrošnja turista	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	195	0,87	1,066	0,076	0,72	1,02	-2	2
	Lokalno stanovništvo	986	0,76	1,101	0,035	0,69	0,83	-2	2
	Turisti	873	1,04	0,879	0,030	0,99	1,10	-2	2
	Ukupno	2.054	0,89	1,017	0,022	0,85	0,94	-2	2
Cjelogodišnja turistička ponuda u destinaciji	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	201	0,75	1,288	0,091	0,57	0,93	-2	2
	Lokalno stanovništvo	1.000	0,41	1,327	0,042	0,33	0,49	-2	2
	Turisti	831	0,94	0,911	0,032	0,87	1,00	-2	2
	Ukupno	2.032	0,66	1,196	0,027	0,61	0,71	-2	2
Udio turizma u BDP-u u destinaciji	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	194	0,89	1,119	0,080	0,73	1,05	-2	2
	Lokalno stanovništvo	909	0,75	1,113	0,037	0,68	0,83	-2	2
	Turisti	772	0,95	0,892	0,032	0,89	1,02	-2	2
	Ukupno	1.875	0,85	1,032	0,024	0,80	0,90	-2	2
Broj zaposlenih u turizmu u destinaciji	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	198	0,97	1,092	0,078	0,82	1,13	-2	2
	Lokalno stanovništvo	971	0,95	1,077	0,035	0,88	1,01	-2	2
	Turisti	830	1,04	0,895	0,031	0,98	1,10	-2	2
	Ukupno	1.999	0,99	1,008	0,023	0,94	1,03	-2	2
Prisutnost organizacije za upravljanje destinacijom i različitih dionika u njoj (lokalna vlast, turistička privreda, kulturne institucije i dr.)	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	201	0,87	1,121	0,079	0,71	1,02	-2	2
	Lokalno stanovništvo	944	0,52	1,159	0,038	0,44	0,59	-2	2
	Turisti	822	1,07	0,901	0,031	1,00	1,13	-2	2
	Ukupno	1.967	0,78	1,086	0,024	0,73	0,83	-2	2
Postojanje strategije održivog razvoja destinacije	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	197	0,95	1,255	0,089	0,78	1,13	-2	2
	Lokalno stanovništvo	947	0,64	1,212	0,039	0,57	0,72	-2	2
	Turisti	839	1,21	0,866	0,030	1,15	1,27	-2	2
	Ukupno	1.983	0,91	1,116	0,025	0,86	0,96	-2	2
Prijevozno sredstvo dolaska turista u destinaciju	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	202	0,80	1,129	0,079	0,65	0,96	-2	2
	Lokalno stanovništvo	988	0,66	1,142	0,036	0,59	0,73	-2	2
	Turisti	858	1,06	0,949	0,032	1,00	1,12	-2	2
	Ukupno	2.048	0,84	1,080	0,024	0,79	0,89	-2	2
Potrošnja energije u destinaciji	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	196	0,61	1,045	0,075	0,46	0,75	-2	2
	Lokalno stanovništvo	892	0,46	1,057	0,035	0,39	0,53	-2	2
	Turisti	821	0,84	1,046	0,036	0,77	0,91	-2	2
	Ukupno	1.909	0,64	1,066	0,024	0,59	0,69	-2	2
Korištenje energije iz obnovljivih	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	195	0,56	1,312	0,094	0,37	0,74	-2	2

izvora u destinaciji	Lokalno stanovništvo	894	0,33	1,277	0,043	0,25	0,42	-2	2
	Turisti	823	0,94	1,035	0,036	0,87	1,01	-2	2
	Ukupno	1.912	0,62	1,217	0,028	0,56	0,67	-2	2
Potrošnja vode u destinaciji	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	197	0,53	1,090	0,078	0,38	0,69	-2	2
	Lokalno stanovništvo	889	0,47	1,121	0,038	0,40	0,55	-2	2
	Turisti	832	0,84	1,038	0,036	0,77	0,91	-2	2
	Ukupno	1.918	0,64	1,096	0,025	0,59	0,69	-2	2
Zbrinjavanje otpadnih voda u destinaciji	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	193	0,77	1,199	0,086	0,60	0,94	-2	2
	Lokalno stanovništvo	902	0,44	1,263	0,042	0,36	0,52	-2	2
	Turisti	817	1,05	0,982	0,034	0,98	1,12	-2	2
	Ukupno	1.912	0,73	1,180	0,027	0,68	0,79	-2	2
Količina proizvedenog smeća u destinaciji	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	195	0,28	1,247	0,089	0,11	0,46	-2	2
	Lokalno stanovništvo	902	0,01	1,343	0,045	-0,08	0,09	-2	2
	Turisti	820	0,66	1,252	0,044	0,57	0,74	-2	2
	Ukupno	1.917	0,31	1,331	0,030	0,25	0,37	-2	2
Recikliranje otpada u destinaciji	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	198	0,69	1,315	0,093	0,50	0,87	-2	2
	Lokalno stanovništvo	922	0,35	1,328	0,044	0,27	0,44	-2	2
	Turisti	835	1,09	1,001	0,035	1,02	1,16	-2	2
	Ukupno	1.955	0,70	1,247	0,028	0,65	0,76	-2	2
Kvaliteta vode za piće u destinaciji	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	203	1,49	0,727	0,051	1,39	1,59	-2	2
	Lokalno stanovništvo	981	1,27	0,982	0,031	1,21	1,33	-2	2
	Turisti	884	1,43	0,781	0,026	1,38	1,49	-2	2
	Ukupno	2.068	1,36	0,882	0,019	1,33	1,40	-2	2
Kvaliteta morske vode u destinaciji	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	177	1,36	0,991	0,074	1,21	1,51	-2	2
	Lokalno stanovništvo	855	1,18	1,043	0,036	1,11	1,25	-2	2
	Turisti	793	1,33	0,941	0,033	1,26	1,39	-2	2
	Ukupno	1.825	1,26	0,997	0,023	1,22	1,31	-2	2
Kvaliteta zraka u destinaciji	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	200	1,52	0,736	0,052	1,42	1,62	-1	2
	Lokalno stanovništvo	984	1,37	0,882	0,028	1,32	1,43	-2	2
	Turisti	891	1,51	0,732	0,025	1,46	1,56	-2	2
	Ukupno	2.075	1,45	0,809	0,018	1,41	1,48	-2	2
Kvaliteta okoliša u destinaciji	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	198	1,42	0,826	0,059	1,31	1,54	-2	2
	Lokalno stanovništvo	984	1,33	0,883	0,028	1,27	1,38	-2	2
	Turisti	884	1,53	0,717	0,024	1,48	1,58	-2	2
	Ukupno	2.066	1,42	0,816	0,018	1,39	1,46	-2	2
Ekološki certificirana turistička ponuda u destinaciji	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	183	0,99	0,989	0,073	0,84	1,13	-2	2
	Lokalno stanovništvo	910	0,79	1,029	0,034	0,72	0,85	-2	2
	Turisti	839	1,22	0,878	0,030	1,16	1,28	-2	2
	Ukupno	1.932	0,99	0,984	0,022	0,95	1,04	-2	2
Zaštićena prirodna i kulturna područja u destinaciji	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	196	1,37	0,816	0,058	1,26	1,49	-2	2
	Lokalno stanovništvo	986	1,16	1,005	0,032	1,09	1,22	-2	2
	Turisti	874	1,47	0,727	0,025	1,43	1,52	-2	2
	Ukupno	2.056	1,31	0,891	0,020	1,27	1,35	-2	2

Izvor: obrada autora

U tablici su označene najveće vrijednosti aritmetičkih sredina za pojedine pokazatelje i skupine dionika, prema kojima je vidljivo kako turisti u odnosu na druge skupine dionika većinom najviše vrednuju pokazatelje, odnosno za većinu pokazatelja smatraju da su najvažniji za održivi razvoj turizma urbane destinacije u kojoj borave. Ti pokazatelji ponajviše su vezani uz ekološku održivost. Samo nekoliko pokazatelja najviše je vrednovala turistička ponuda, koji se odnose na ekonomsko-ekološku održivost urbane destinacije.

Analiza vrednovanja značajnosti općih pokazatelja provedena je za svaku pojedinu skupinu dionika. U *Tablici 57.* prikazane su vrijednosti aritmetičkih sredina za pokazatelje čiju je značajnost vrednovala turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo). Vrijednosti aritmetičkih sredina poredane su po veličini, kako bi se mogao utvrditi stupanj značajnosti pojedinog pokazatelja.

Tablica 57. Vrednovanje značajnosti općih pokazatelja održivog razvoja turizma turističke ponude (javni i privatni sektor te civilno društvo) u svim urbanim destinacijama

Pokazatelji	N	Aritmetička sredina	Standardna devijacija	Standardna pogreška	95% pouzdanosti za aritmetičku sredinu		Min	Max
					Donja granica	Gornja granica		
Kvaliteta zraka u destinaciji	200	1,52	0,736	0,052	1,42	1,62	-2	2
Kvaliteta vode za piće u destinaciji	203	1,49	0,727	0,051	1,39	1,59	-2	2
Zadovoljstvo turista destinacijom	203	1,46	0,753	0,053	1,36	1,57	-2	2
Kvaliteta okoliša u destinaciji	198	1,42	0,826	0,059	1,31	1,54	-2	2
Zaštićena prirodna i kulturna područja u destinaciji	196	1,37	0,816	0,058	1,26	1,49	-2	2
Kvaliteta morske vode u destinaciji	177	1,36	0,991	0,074	1,21	1,51	-2	2
Zadovoljstvo lokalnog stanovništva utjecajem turizma u destinaciji	207	1,22	0,858	0,060	1,10	1,34	-2	2
Dobivena vrijednost za novac u destinaciji	195	1,18	0,916	0,066	1,05	1,31	-2	2
Lojalnost turista destinacijom	199	1,09	0,958	0,068	0,95	1,22	-2	2
Ekološki certificirana turistička ponuda u destinaciji	183	0,99	0,989	0,073	0,84	1,13	-2	2
Broj turista u destinaciji	199	0,98	0,964	0,068	0,85	1,11	-2	2
Broj zaposlenih u turizmu u destinaciji	198	0,97	1,092	0,078	0,82	1,13	-2	2
Postojanje strategije održivog razvoja destinacije	197	0,95	1,255	0,089	0,78	1,13	-2	2

Duljina boravka turista u destinaciji	203	0,89	1,082	0,076	0,74	1,04	-2	2
Udio turizma u BDP-u u destinaciji	194	0,89	1,119	0,080	0,73	1,05	-2	2
Novčana potrošnja turista	195	0,87	1,066	0,076	0,72	1,02	-2	2
Prisutnost organizacije za upravljanje destinacijom i različitih dionika u njoj (lokalna vlast, turistička privreda, kulturne institucije i dr.)	201	0,87	1,121	0,079	0,71	1,02	-2	2
Omjer broja turista i lokalnih stanovnika u destinaciji	200	0,83	1,029	0,073	0,68	0,97	-2	2
Prijevozno sredstvo dolaska turista u destinaciju	202	0,80	1,129	0,079	0,65	0,96	-2	2
Zbrinjavanje otpadnih voda u destinaciji	193	0,77	1,199	0,086	0,60	0,94	-2	2
Cjelogodišnja turistička ponuda u destinaciji	201	0,75	1,288	0,091	0,57	0,93	-2	2
Popunjenost smještajnih kapaciteta u destinaciji tijekom godine	199	0,73	1,062	0,075	0,58	0,88	-2	2
Omjer broja kreveta i lokalnih stanovnika u destinaciji	200	0,71	1,124	0,080	0,55	0,86	-2	2
Recikliranje otpada u destinaciji	198	0,69	1,315	0,093	0,50	0,87	-2	2
Potrošnja energije u destinaciji	196	0,61	1,045	0,075	0,46	0,75	-2	2
Korištenje energije iz obnovljivih izvora u destinaciji	195	0,56	1,312	0,094	0,37	0,74	-2	2
Potrošnja vode u destinaciji	197	0,53	1,090	0,078	0,38	0,69	-2	2
Količina proizvedenog smeća u destinaciji	195	0,28	1,247	0,089	0,11	0,46	-2	2
Gužva na plažama u destinaciji	184	0,11	1,290	0,095	-0,07	0,30	-2	2
Gužva u povijesnoj jezgri destinacije	202	0,11	1,292	0,091	-0,07	0,29	-2	2

Izvor: obrada autora

Iz tablice je vidljivo kako se među prvih 10 pokazatelja nalaze tipični ekološki pokazatelji vezani uz kvalitetu okoliša, ali i neki društveno-ekonomski pokazatelji vezani uz zadovoljstvo turista i lokalne zajednice. U središnjem dijelu tablice nalaze se ponajviše društveno-ekonomski i institucionalni pokazatelji vezani uz upravljanje destinacijom. U donjem su dijelu ekonomski i društveni pokazatelji te ekološki pokazatelji vezani uz upravljanje okolišem.

Ista analiza provedena je za lokalno stanovništvo, a rezultati su prikazani u sljedećoj tablici.

Tablica 58. Vrednovanje značajnosti općih pokazatelja održivog razvoja turizma lokalnog stanovništva u svim urbanim destinacijama

Pokazatelji	N	Aritmetička sredina	Standardna devijacija	Standardna pogreška	95% pouzdanosti za aritmetičku sredinu		Min	Max
					Donja granica	Gornja granica		
Kvaliteta zraka u destinaciji	984	1,37	0,882	0,028	1,32	1,43	-2	2
Kvaliteta okoliša u destinaciji	984	1,33	0,883	0,028	1,27	1,38	-2	2
Zadovoljstvo turista destinacijom	995	1,29	0,882	0,028	1,24	1,35	-2	2
Kvaliteta vode za piće u destinaciji	981	1,27	0,982	0,031	1,21	1,33	-2	2
Kvaliteta morske vode u destinaciji	855	1,18	1,043	0,036	1,11	1,25	-2	2
Zaštićena prirodna i kulturna područja u destinaciji	986	1,16	1,005	0,032	1,09	1,22	-2	2
Zadovoljstvo lokalnog stanovništva utjecajem turizma u destinaciji	1.015	1,06	0,980	0,031	1,00	1,12	-2	2
Broj zaposlenih u turizmu u destinaciji	971	0,95	1,077	0,035	0,88	1,01	-2	2
Broj turista u destinaciji	991	0,93	1,077	0,034	0,86	0,99	-2	2
Dobivena vrijednost za novac u destinaciji	969	0,89	1,050	0,034	0,82	0,95	-2	2
Lojalnost turista destinacijom	981	0,88	0,989	0,032	0,81	0,94	-2	2
Duljina boravka turista u destinaciji	993	0,83	1,114	0,035	0,76	0,90	-2	2
Ekološki certificirana turistička ponuda u destinaciji	910	0,79	1,029	0,034	0,72	0,85	-2	2
Novčana potrošnja turista	986	0,76	1,101	0,035	0,69	0,83	-2	2
Udio turizma u BDP-u u destinaciji	909	0,75	1,113	0,037	0,68	0,83	-2	2
Omjer broja turista i lokalnih stanovnika u destinaciji	971	0,75	1,059	0,034	0,68	0,82	-2	2
Omjer broja kreveta i lokalnih stanovnika u destinaciji	959	0,74	1,065	0,034	0,67	0,81	-2	2
Prijevozno sredstvo dolaska turista u destinaciju	988	0,66	1,142	0,036	0,59	0,73	-2	2
Postojanje strategije održivog razvoja destinacije	947	0,64	1,212	0,039	0,57	0,72	-2	2
Popunjenost smještajnih kapaciteta u destinaciji tijekom godine	988	0,60	1,180	0,038	0,52	0,67	-2	2
Prisutnost organizacije za upravljanje destinacijom i različitih dionika u njoj (lokalna vlast, turistička privreda, kulturne institucije i dr.)	944	0,52	1,159	0,038	0,44	0,59	-2	2
Potrošnja vode u destinaciji	889	0,47	1,121	0,038	0,40	0,55	-2	2

Potrošnja energije u destinaciji	892	0,46	1,057	0,035	0,39	0,53	-2	2
Zbrinjavanje otpadnih voda u destinaciji	902	0,44	1,263	0,042	0,36	0,52	-2	2
Cjelogodišnja turistička ponuda u destinaciji	1.000	0,41	1,327	0,042	0,33	0,49	-2	2
Recikliranje otpada u destinaciji	922	0,35	1,328	0,044	0,27	0,44	-2	2
Korištenje energije iz obnovljivih izvora u destinaciji	894	0,33	1,277	0,043	0,25	0,42	-2	2
Gužva u povijesnoj jezgri destinacije	1.021	0,22	1,284	0,040	0,14	0,30	-2	2
Gužva na plažama u destinaciji	992	0,14	1,267	0,040	0,06	0,22	-2	2
Količina proizvedenog smeća u destinaciji	902	0,01	1,343	0,045	-0,08	0,09	-2	2

Izvor: obrada autora

Prema podacima iz tablice vidljiva je slična distribucija vrednovanja značajnosti pokazatelja u odnosu na turističku ponudu, posebice među prvih 10 pokazatelja. Razlike se očituju samo u poretku stupnjeva značajnosti i nekim društveno-ekonomskim pokazateljima koji su značajniji lokalnom stanovništvu nego turističkoj ponudi, poput broja zaposlenih i broja turista u destinaciji. Društveno-ekonomski pokazatelji razmješteni su u središnjem dijelu tablice slično kao i kod turističke ponude, dok se ekološki pokazatelji vezani uz upravljanje okolišem nalaze u donjem dijelu tablice, uz različiti poredak pokazatelja u usporedbi s turističkom ponudom.

Tablica 59. Vrednovanje značajnosti općih pokazatelja održivog razvoja turizma turista u svim urbanim destinacijama

Pokazatelji	N	Aritmetička sredina	Standardna devijacija	Standardna pogreška	95% pouzdanosti za aritmetičku sredinu		Min	Max
					Donja granica	Gornja granica		
Kvaliteta okoliša u destinaciji	884	1,53	0,717	0,024	1,48	1,58	-2	2
Kvaliteta zraka u destinaciji	891	1,51	0,732	0,025	1,46	1,56	-2	2
Zaštićena prirodna i kulturna područja u destinaciji	874	1,47	0,727	0,025	1,43	1,52	-2	2
Kvaliteta vode za piće u destinaciji	884	1,43	0,781	0,026	1,38	1,49	-2	2
Kvaliteta morske vode u destinaciji	793	1,33	0,941	0,033	1,26	1,39	-2	2
Zadovoljstvo lokalnog stanovništva utjecajem turizma u destinaciji	881	1,28	0,800	0,027	1,23	1,34	-2	2
Zadovoljstvo turista destinacijom	898	1,24	0,842	0,028	1,18	1,29	-2	2

Ekološki certificirana turistička ponuda u destinaciji	839	1,22	0,878	0,030	1,16	1,28	-2	2
Postojanje strategije održivog razvoja destinacije	839	1,21	0,866	0,030	1,15	1,27	-2	2
Dobivena vrijednost za novac u destinaciji	894	1,17	0,828	0,028	1,11	1,22	-2	2
Lojalnost turista destinacijom	881	1,10	0,871	0,029	1,04	1,16	-2	2
Recikliranje otpada u destinaciji	835	1,09	1,001	0,035	1,02	1,16	-2	2
Prisutnost organizacije za upravljanje destinacijom i različitih dionika u njoj (lokalna vlast, turistička privreda, kulturne institucije i dr.)	822	1,07	0,901	0,031	1,00	1,13	-2	2
Prijevozno sredstvo dolaska turista u destinaciju	858	1,06	0,949	0,032	1,00	1,12	-2	2
Omjer broja turista i lokalnih stanovnika u destinaciji	873	1,05	0,901	0,030	1,00	1,11	-2	2
Zbrinjavanje otpadnih voda u destinaciji	817	1,05	0,982	0,034	0,98	1,12	-2	2
Novčana potrošnja turista	873	1,04	0,879	0,030	0,99	1,10	-2	2
Broj zaposlenih u turizmu u destinaciji	830	1,04	0,895	0,031	0,98	1,10	-2	2
Omjer broja kreveta i lokalnih stanovnika u destinaciji	858	0,98	0,901	0,031	0,92	1,04	-2	2
Broj turista u destinaciji	880	0,97	0,995	0,034	0,90	1,04	-2	2
Duljina boravka turista u destinaciji	876	0,96	0,929	0,031	0,90	1,02	-2	2
Udio turizma u BDP-u u destinaciji	772	0,95	0,892	0,032	0,89	1,02	-2	2
Korištenje energije iz obnovljivih izvora u destinaciji	823	0,94	1,035	0,036	0,87	1,01	-2	2
Cjelogodišnja turistička ponuda u destinaciji	831	0,94	0,911	0,032	0,87	1,00	-2	2
Popunjenost smještajnih kapaciteta u destinaciji tijekom godine	833	0,90	0,971	0,034	0,83	0,97	-2	2
Potrošnja energije u destinaciji	821	0,84	1,046	0,036	0,77	0,91	-2	2
Potrošnja vode u destinaciji	832	0,84	1,038	0,036	0,77	0,91	-2	2
Količina proizvedenog smeća u destinaciji	820	0,66	1,252	0,044	0,57	0,74	-2	2
Gužva u povijesnoj jezgri destinacije	898	0,35	1,306	0,044	0,26	0,43	-2	2
Gužva na plažama u destinaciji	873	0,24	1,307	0,044	0,16	0,33	-2	2

Izvor: obrada autora

Podatci iz *Tablice 59.* pokazuju da turisti imaju stajališta slična turističkoj ponudi i lokalnom stanovništvu. Ovo je vrlo vidljivo u prvih 10 pokazatelja među kojima prevladavaju ekološki

pokazatelji te društveno-ekonomski pokazatelji vezani uz zadovoljstvo turista i lokalnu zajednicu. Među tim pokazateljima turisti uviđaju postojanje strategije razvoja turizma kao važnog čimbenika održivog razvoja turizma urbane destinacije. U središnjem dijelu tablice nalaze se društveno-ekonomski pokazatelji nešto drukčije raspoređeni u odnosu na turističku ponudu i lokalno stanovništvo te dva pokazatelja vezana uz upravljanje okolišem. Potonji pokazatelji također se nalaze u donjem dijelu tablice u kombinaciji s ekonomskim pokazateljima održivog turizma destinacije. Ekološko certificiranje u destinaciji obuhvaćeno trećom hipotezom, također je važno za održivi turizam urbane destinacije, jer se nalazi među 10 najbolje vrednovanih pokazatelja. Pokazatelj ekološkog certificiranja se prema značajnosti također nalazi među 10 najbolje vrednovanih pokazatelja turističke ponude.

Analiza vrednovanja općih pokazatelja također je provedena prema skupinama dionika i gradovima. U *Tablici 60.* su vidljive različite vrijednosti aritmetičkih sredina, pri čemu su gužva u povijesnoj jezgri i na plažama ocijenjeni najnižim negativnim ocjenama, dok kvaliteta okoliša i zraka imaju najviše vrijednosti aritmetičkih sredina.

Tablica 60. Vrednovanje značajnosti općih pokazatelja održivog razvoja turizma prema skupinama dionika i urbanim destinacijama (vrijednosti aritmetičkih sredina)

Pokazatelji/skupine dionika		Karlovac	Krapina	Mali Lošinj	Osijek	Rovinj	Split	Varaždin	Zadar	Ukupno
Zadovoljstvo lokalnog stanovništva utjecajem turizma u destinaciji	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	0,84	1,00	1,52	1,47	1,62	1,11	1,04	1,18	1,22
	Lokalno stanovništvo	0,67	1,51	1,17	0,81	1,26	1,02	1,13	1,05	1,06
	Turisti	1,28	1,55	1,38	1,33	1,45	1,02	1,51	1,16	1,28
	Ukupno	0,88	1,45	1,29	1,06	1,38	1,03	1,28	1,12	1,17
Omjer broja turista i lokalnih stanovnika u destinaciji	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	0,63	0,76	0,80	0,88	1,07	0,92	0,73	0,70	0,83
	Lokalno stanovništvo	0,34	1,36	0,99	0,38	0,91	0,75	0,60	0,75	0,75
	Turisti	1,36	1,45	1,22	1,07	0,87	0,73	1,28	0,97	1,05
	Ukupno	0,68	1,31	1,08	0,69	0,92	0,77	0,92	0,87	0,89
Omjer broja kreveta i lokalnih stanovnika u destinaciji	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	0,29	0,55	0,72	1,00	1,27	0,61	0,43	0,69	0,71
	Lokalno stanovništvo	0,17	1,23	0,94	0,59	0,85	0,74	0,47	0,81	0,74
	Turisti	1,09	1,44	1,22	1,07	0,77	0,62	1,26	0,86	0,98

	Ukupno	0,47	1,21	1,05	0,81	0,88	0,68	0,80	0,83	0,84
Broj turista u destinaciji	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	0,65	0,90	1,32	0,88	1,23	0,87	1,04	0,90	0,98
	Lokalno stanovništvo	0,40	1,33	1,18	0,72	1,08	0,98	0,66	0,96	0,93
	Turisti	1,19	1,51	1,31	1,29	0,59	0,48	1,28	0,80	0,97
	Ukupno	0,68	1,33	1,25	0,95	0,92	0,80	0,99	0,87	0,95
Duljina boravka turista u destinaciji	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	0,50	1,00	1,10	1,06	1,40	0,92	0,58	0,52	0,89
	Lokalno stanovništvo	0,28	1,23	1,01	0,78	0,95	0,98	0,56	0,78	0,83
	Turisti	0,92	1,38	1,35	1,29	0,75	0,65	1,17	0,76	0,96
	Ukupno	0,52	1,25	1,17	1,00	0,94	0,87	0,83	0,75	0,89
Zadovoljstvo turista destinacijom	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	1,29	1,48	1,48	1,61	1,70	1,44	1,52	1,21	1,46
	Lokalno stanovništvo	1,04	1,54	1,37	1,25	1,47	1,33	1,24	1,20	1,29
	Turisti	1,15	1,66	1,47	1,65	1,41	1,17	1,62	0,87	1,24
	Ukupno	1,11	1,57	1,42	1,43	1,48	1,29	1,44	1,02	1,29
Gužva u povijesnoj jezgri destinacije	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	-0,29	0,05	0,55	0,71	0,57	-0,33	0,22	-0,18	0,11
	Lokalno stanovništvo	-0,11	1,08	0,71	0,38	0,41	-0,26	0,33	-0,03	0,22
	Turisti	0,02	1,18	0,91	0,21	0,31	-0,13	1,22	0,02	0,35
	Ukupno	-0,08	0,97	0,79	0,35	0,39	-0,23	0,71	-0,01	0,26
Gužva na plažama u destinaciji	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	0,27	-0,33	0,41	0,44	0,77	-0,26	-0,50	0,00	0,11
	Lokalno stanovništvo	0,20	0,62	0,72	0,05	0,33	-0,15	0,15	-0,15	0,14
	Turisti	0,12	1,15	0,91	0,06	0,33	-0,50	0,91	0,01	0,24
	Ukupno	0,17	0,72	0,78	0,08	0,39	-0,28	0,42	-0,05	0,18
Lojalnost turista destinacijom	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	0,67	1,00	1,25	1,39	1,32	1,03	1,18	0,85	1,09
	Lokalno stanovništvo	0,58	1,29	1,23	0,79	1,14	0,77	0,86	0,69	0,88
	Turisti	1,03	1,45	1,35	1,48	1,08	0,74	1,34	0,93	1,10
	Ukupno	0,76	1,30	1,28	1,10	1,14	0,79	1,10	0,83	0,99
Dobivena vrijednost za novac u destinaciji	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	0,67	1,44	1,05	1,39	1,53	1,15	1,19	0,93	1,18
	Lokalno stanovništvo	0,25	1,29	1,07	0,93	1,05	0,90	0,89	0,80	0,89
	Turisti	0,97	1,38	1,26	1,47	1,34	1,05	1,38	0,99	1,17

	Ukupno	0,56	1,34	1,15	1,18	1,23	0,98	1,14	0,91	1,04
Popunjenost smještajnih kapaciteta u destinaciji tijekom godine	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	0,75	0,85	0,71	0,82	1,21	0,53	0,72	0,42	0,73
	Lokalno stanovništvo	0,15	1,10	0,27	0,68	0,86	0,86	0,47	0,45	0,60
	Turisti	0,97	1,41	0,33	1,22	0,87	0,51	1,14	0,95	0,90
	Ukupno	0,52	1,17	0,33	0,90	0,91	0,71	0,75	0,72	0,73
Novčana potrošnja turista	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	0,71	0,74	0,47	0,94	1,31	0,97	0,81	0,73	0,87
	Lokalno stanovništvo	0,40	1,04	0,89	0,89	0,67	0,92	0,61	0,67	0,76
	Turisti	0,96	1,30	1,18	1,13	1,10	0,73	1,18	1,01	1,04
	Ukupno	0,66	1,09	0,98	0,99	0,90	0,87	0,87	0,86	0,89
Cjelogodišnja turistička ponuda u destinaciji	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	0,47	0,95	0,64	0,89	1,07	0,47	0,93	0,67	0,75
	Lokalno stanovništvo	0,06	1,00	0,16	0,71	0,30	0,60	0,39	0,25	0,41
	Turisti	1,07	1,21	0,55	1,01	1,07	0,70	0,93	0,99	0,94
	Ukupno	0,51	1,06	0,35	0,84	0,67	0,61	0,65	0,68	0,66
Udio turizma u BDP-u u destinaciji	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	0,06	0,71	1,20	0,61	1,39	0,84	0,72	1,09	0,89
	Lokalno stanovništvo	0,08	0,97	0,92	0,63	1,19	0,92	0,27	0,75	0,75
	Turisti	1,19	1,35	0,98	0,78	1,10	0,54	0,74	1,00	0,95
	Ukupno	0,53	1,05	0,97	0,69	1,20	0,80	0,52	0,91	0,85
Broj zaposlenih u turizmu u destinaciji	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	0,18	0,89	1,38	0,89	1,55	0,92	0,64	1,03	0,97
	Lokalno stanovništvo	0,17	1,03	1,39	0,61	1,08	1,23	0,40	1,10	0,95
	Turisti	1,21	1,26	1,38	0,86	1,39	0,54	0,94	1,01	1,04
	Ukupno	0,59	1,08	1,38	0,73	1,24	0,98	0,65	1,05	0,99
Prisutnost organizacije za upravljanje destinacijom i različitih dionika u njoj (lokalna vlast, turistička privreda, kulturne institucije i dr.)	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	0,18	0,79	1,33	0,89	1,38	0,85	0,76	0,61	0,87
	Lokalno stanovništvo	0,02	1,00	0,50	0,42	0,67	0,48	0,45	0,59	0,52
	Turisti	1,24	1,00	0,80	0,74	1,25	0,72	1,19	1,21	1,07
	Ukupno	0,53	0,97	0,70	0,58	0,96	0,60	0,79	0,94	0,78
Postojanje strategije održivog razvoja destinacije	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	0,69	0,79	1,38	0,76	1,40	0,74	1,00	0,81	0,95
	Lokalno	0,16	1,11	0,63	0,54	0,68	0,60	0,80	0,70	0,64

	stanovništvo									
	Turisti	1,14	1,07	0,66	0,97	1,56	1,06	1,46	1,37	1,21
	Ukupno	0,58	1,05	0,71	0,71	1,10	0,75	1,10	1,09	0,91
Prijevozno sredstvo dolaska turista u destinaciju	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	0,31	0,60	0,55	1,22	1,07	0,72	0,85	0,91	0,80
	Lokalno stanovništvo	0,30	1,00	0,94	0,56	0,43	0,68	0,64	0,69	0,66
	Turisti	1,07	1,14	1,15	0,33	1,19	0,91	1,48	1,09	1,06
	Ukupno	0,58	0,99	1,00	0,54	0,78	0,76	1,02	0,92	0,84
Potrošnja energije u destinaciji	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	0,14	0,55	1,05	0,89	0,67	0,35	0,58	0,66	0,61
	Lokalno stanovništvo	0,21	0,94	0,85	0,30	0,40	0,46	0,24	0,44	0,46
	Turisti	0,93	1,27	1,06	0,25	1,19	0,40	1,07	0,82	0,84
	Ukupno	0,49	0,97	0,96	0,34	0,71	0,43	0,65	0,67	0,64
Korištenje energije iz obnovljivih izvora u destinaciji	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	0,38	0,79	0,27	0,89	0,85	0,24	0,60	0,61	0,56
	Lokalno stanovništvo	0,50	0,93	-0,23	0,37	0,29	0,29	0,25	0,52	0,33
	Turisti	0,95	1,13	0,21	0,47	1,51	0,83	1,25	1,11	0,94
	Ukupno	0,66	0,97	0,02	0,45	0,80	0,45	0,70	0,86	0,62
Potrošnja vode u destinaciji	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	0,40	0,58	0,57	1,00	0,73	0,21	0,24	0,71	0,53
	Lokalno stanovništvo	0,44	0,97	0,85	0,33	0,41	0,41	0,49	0,36	0,47
	Turisti	0,83	1,36	1,06	0,31	1,17	0,70	1,18	0,71	0,84
	Ukupno	0,59	1,03	0,92	0,39	0,73	0,48	0,74	0,58	0,64
Zbrinjavanje otpadnih voda u destinaciji	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	0,50	0,90	0,50	1,11	1,27	0,42	0,71	0,79	0,77
	Lokalno stanovništvo	0,47	1,03	0,62	0,43	0,61	0,33	0,28	0,30	0,44
	Turisti	0,95	1,15	1,03	0,60	1,36	0,91	1,21	1,10	1,05
	Ukupno	0,66	1,04	0,80	0,56	0,97	0,51	0,68	0,78	0,73
Količina proizvedenog smeća u destinaciji	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	-0,13	0,42	0,24	0,56	0,57	-0,11	0,15	0,61	0,28
	Lokalno stanovništvo	-0,10	1,00	0,57	0,12	0,09	-0,25	-0,43	-0,12	0,01
	Turisti	0,90	1,16	1,05	0,08	0,68	0,06	0,75	0,70	0,66
	Ukupno	0,30	0,93	0,76	0,15	0,38	-0,13	0,07	0,38	0,31
Recikliranje otpada u destinaciji	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	0,31	0,89	0,33	1,00	1,27	0,29	0,68	0,74	0,69

	Lokalno stanovništvo	0,34	1,06	0,37	0,61	0,76	0,11	-0,35	0,37	0,35
	Turisti	0,98	1,11	0,77	0,70	1,35	0,98	0,91	1,31	1,09
	Ukupno	0,58	1,05	0,55	0,68	1,05	0,41	0,25	0,91	0,70
Kvaliteta vode za piće u destinaciji	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	1,73	1,35	1,71	1,33	1,53	1,63	1,04	1,59	1,49
	Lokalno stanovništvo	1,09	1,72	1,58	1,10	1,33	1,34	1,13	1,17	1,27
	Turisti	1,11	1,58	1,72	1,45	1,50	1,24	1,63	1,36	1,43
	Ukupno	1,16	1,61	1,66	1,25	1,42	1,34	1,33	1,29	1,36
Kvaliteta morske vode u destinaciji	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	0,92	0,46	1,71	1,08	1,40	1,57	0,53	1,91	1,36
	Lokalno stanovništvo	0,53	0,61	1,75	0,46	1,44	1,29	0,69	1,37	1,18
	Turisti	0,81	1,00	1,82	-0,08	1,69	1,47	1,26	1,42	1,33
	Ukupno	0,67	0,72	1,78	0,29	1,53	1,39	0,90	1,43	1,26
Kvaliteta zraka u destinaciji	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	1,44	1,42	1,67	1,35	1,43	1,56	1,26	1,85	1,52
	Lokalno stanovništvo	1,30	1,86	1,80	1,13	1,47	1,27	1,09	1,34	1,37
	Turisti	1,12	1,63	1,87	1,27	1,64	1,36	1,55	1,51	1,51
	Ukupno	1,25	1,72	1,82	1,20	1,53	1,33	1,31	1,46	1,45
Kvaliteta okoliša u destinaciji	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	1,38	1,22	1,30	1,44	1,50	1,19	1,65	1,64	1,42
	Lokalno stanovništvo	1,26	1,69	1,69	1,19	1,41	1,21	1,28	1,22	1,33
	Turisti	1,16	1,67	1,81	1,37	1,59	1,35	1,62	1,54	1,53
	Ukupno	1,23	1,61	1,71	1,28	1,49	1,26	1,47	1,42	1,42
Ekološki certificirana turistička ponuda u destinaciji	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	1,14	1,13	1,11	1,00	1,23	0,69	1,05	0,83	0,99
	Lokalno stanovništvo	0,61	1,32	0,55	0,87	0,68	0,77	0,86	0,80	0,79
	Turisti	1,07	1,45	0,75	0,83	1,44	0,89	1,17	1,52	1,22
	Ukupno	0,84	1,34	0,69	0,86	1,03	0,80	1,01	1,22	0,99
Zaštićena prirodna i kulturna područja u destinaciji	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	1,40	1,50	1,18	1,39	1,37	1,16	1,33	1,69	1,37
	Lokalno stanovništvo	0,42	1,63	0,76	1,23	1,32	1,14	1,29	1,32	1,16
	Turisti	1,29	1,71	0,84	1,39	1,77	1,52	1,60	1,58	1,47
	Ukupno	0,86	1,64	0,84	1,30	1,49	1,26	1,42	1,48	1,31

Izvor: obrada autora

U tablici su označene najveće i najmanje vrijednosti aritmetičkih sredina prema kojima se mogu uočiti razlike u vrednovanju pokazatelja s obzirom na skupine dionika i gradove. Prema vrednovanju značajnosti, vrijednosti aritmetičkih sredina pokazatelja održivog razvoja turizma najviše su u Krapini i Rovinju. U Karlovcu su predloženi pokazatelji najmanje značajni i to uglavnom lokalnom stanovništvu. U drugim gradovima također se mogu pronaći niže ocijenjeni pokazatelji održivog razvoja turizma – u Varaždinu su manje značajni pokazatelji upravljanja okolišem, u Malome Lošinju ekocertifikati, a u Splitu gužva. Ovdje valja istaknuti kako gužva ima negativno obilježje, stoga se negativni predznak može protumačiti kao negativni učinak turizma koji nepovoljno utječe na održivi razvoj turizma. Što se tiče vrednovanja značajnosti pokazatelja prema skupinama dionika, također postoje značajne razlike, pri čemu turisti općenito najviše vrednuju značajnost pokazatelja, a zatim slijedi turistička ponuda. Lokalnom stanovništvu su općenito najmanje značajni predloženi pokazatelji za održivi razvoj turizma svoje urbane destinacije.

Analiza vrednovanja značajnosti općih pokazatelja održivog razvoja turizma svih skupina dionika sumirana je prema gradovima, a rezultati su prikazani u *Tablici 61*. Ukupne vrijednosti aritmetičkih sredina prikazane su prema značajnosti od najveće prema najmanjoj vrijednosti.

Tablica 61. Vrednovanje značajnosti općih pokazatelja održivog razvoja turizma svih skupina dionika prema urbanim destinacijama (vrijednosti aritmetičkih sredina)

Pokazatelji	Karlovac	Krapina	Mali Lošinj	Osijek	Rovinj	Split	Varaždin	Zadar	Ukupno
Kvaliteta zraka u destinaciji	1,25	1,72	1,82	1,20	1,53	1,33	1,31	1,46	1,45
Kvaliteta okoliša u destinaciji	1,23	1,61	1,71	1,28	1,49	1,26	1,47	1,42	1,42
Kvaliteta vode za piće u destinaciji	1,16	1,61	1,66	1,25	1,42	1,34	1,33	1,29	1,36
Zaštićena prirodna i kulturna područja u destinaciji	0,86	1,64	0,84	1,30	1,49	1,26	1,42	1,48	1,31
Zadovoljstvo turista destinacijom	1,11	1,57	1,42	1,43	1,48	1,29	1,44	1,02	1,29
Kvaliteta morske vode u destinaciji	0,67	0,72	1,78	0,29	1,53	1,39	0,90	1,43	1,26
Zadovoljstvo lokalnog stanovništva utjecajem turizma u destinaciji	0,88	1,45	1,29	1,06	1,38	1,03	1,28	1,12	1,17
Dobivena vrijednost za novac u destinaciji	0,56	1,34	1,15	1,18	1,23	0,98	1,14	0,91	1,04
Lojalnost turista destinacijom	0,76	1,30	1,28	1,10	1,14	0,79	1,10	0,83	0,99

Broj zaposlenih u turizmu u destinaciji	0,59	1,08	1,38	0,73	1,24	0,98	0,65	1,05	0,99
Ekološki certificirana turistička ponuda u destinaciji	0,84	1,34	0,69	0,86	1,03	0,80	1,01	1,22	0,99
Broj turista u destinaciji	0,68	1,33	1,25	0,95	0,92	0,80	0,99	0,87	0,95
Postojanje strategije održivog razvoja destinacije	0,58	1,05	0,71	0,71	1,10	0,75	1,10	1,09	0,91
Omjer broja turista i lokalnih stanovnika u destinaciji	0,68	1,31	1,08	0,69	0,92	0,77	0,92	0,87	0,89
Duljina boravka turista u destinaciji	0,52	1,25	1,17	1,00	0,94	0,87	0,83	0,75	0,89
Novčana potrošnja turista	0,66	1,09	0,98	0,99	0,90	0,87	0,87	0,86	0,89
Udio turizma u BDP-u u destinaciji	0,53	1,05	0,97	0,69	1,20	0,80	0,52	0,91	0,85
Omjer broja kreveta i lokalnih stanovnika u destinaciji	0,47	1,21	1,05	0,81	0,88	0,68	0,80	0,83	0,84
Prijevozno sredstvo dolaska turista u destinaciju	0,58	0,99	1,00	0,54	0,78	0,76	1,02	0,92	0,84
Prisutnost organizacije za upravljanje destinacijom i različitih dionika u njoj (lokalna vlast, turistička privreda, kulturne institucije i dr.)	0,53	0,97	0,70	0,58	0,96	0,60	0,79	0,94	0,78
Popunjenost smještajnih kapaciteta u destinaciji tijekom godine	0,52	1,17	0,33	0,90	0,91	0,71	0,75	0,72	0,73
Zbrinjavanje otpadnih voda u destinaciji	0,66	1,04	0,80	0,56	0,97	0,51	0,68	0,78	0,73
Recikliranje otpada u destinaciji	0,58	1,05	0,55	0,68	1,05	0,41	0,25	0,91	0,70
Cjelogodišnja turistička ponuda u destinaciji	0,51	1,06	0,35	0,84	0,67	0,61	0,65	0,68	0,66
Potrošnja vode u destinaciji	0,59	1,03	0,92	0,39	0,73	0,48	0,74	0,58	0,64
Potrošnja energije u destinaciji	0,49	0,97	0,96	0,34	0,71	0,43	0,65	0,67	0,64
Korištenje energije iz obnovljivih izvora u destinaciji	0,66	0,97	0,02	0,45	0,80	0,45	0,70	0,86	0,62
Količina proizvedenog smeća u destinaciji	0,30	0,93	0,76	0,15	0,38	-0,13	0,07	0,38	0,31
Gužva u povijesnoj jezgri destinacije	-0,08	0,97	0,79	0,35	0,39	-0,23	0,71	-0,01	0,26
Gužva na plažama u destinaciji	0,17	0,72	0,78	0,08	0,39	-0,28	0,42	-0,05	0,18
Ukupno	0,65	1,19	1,01	0,78	1,02	0,74	0,88	0,89	0,89

Izvor: obrada autora

Budući da je analiza provedena zbirno prema istim podacima, vidljivo je kako su opći pokazatelji održivog razvoja turizma najviše ocijenjeni u Krapini i Malome Lošinj. Općenito su predloženi pokazatelji održivosti najmanje značajni u Karlovcu. Ukupne vrijednosti

aritmetičkih sredina pokazuju da se najznačajniji pokazatelji održivog razvoja turizma urbanih destinacija odnose na ekološku održivost te zadovoljstvo turista i lokalne zajednice. Ovi pokazatelji međusobno su povezani jer očuvanost i kvaliteta okoliša izravno utječu na njihovo zadovoljstvo. Istovremeno su najmanje značajni ekološki pokazatelji povezani s upravljanjem okolišem te gužva kao pokazatelj društvene održivosti turizma urbanih destinacija. Ukupne prosječne aritmetičke vrijednosti pojedinih urbanih destinacija također pokazuju da su u Karlovcu opći pokazatelji održivog razvoja turizma najmanje značajni za održivost turizma destinacije (0,65), dok su u Krapini ukupno najviše vrednovali značajnost svih predloženih pokazatelja (1,19).

S obzirom na postavljeni cilj i povezivanje stupnja razvoja turizma sa stupnjem implementacije održivog razvoja turizma u urbanim destinacijama, provedena je analiza prema NUTS 2 regijama (Kontinentalna i Jadranska Hrvatska). U toj analizi uspoređuju se kontinentalni gradovi koji se nalaze na nižem stupnju turističkog razvoja i jadranski gradovi koji su na višem stupnju razvoja turizma. Prikaz rezultata dan je u donjim tablicama, a za obje regije ukupne su prosječne vrijednosti aritmetičkih sredina poredane od najveće prema najmanjoj vrijednosti. U *Tablici 62.* prikazani su rezultati za Kontinentalnu Hrvatsku.

Tablica 62. Vrednovanje značajnosti općih pokazatelja održivog razvoja turizma svih skupina dionika u urbanim destinacijama Kontinentalne Hrvatske (vrijednosti aritmetičkih sredina)

Pokazatelji održivog razvoja turizma	Karlovac	Krapina	Osijek	Varaždin	Ukupno
Kvaliteta okoliša u destinaciji	1,23	1,61	1,28	1,47	1,40
Zadovoljstvo turista destinacijom	1,11	1,57	1,43	1,44	1,39
Kvaliteta zraka u destinaciji	1,25	1,72	1,20	1,31	1,37
Kvaliteta vode za piće u destinaciji	1,16	1,61	1,25	1,33	1,34
Zaštićena prirodna i kulturna područja u destinaciji	0,86	1,64	1,30	1,42	1,31
Zadovoljstvo lokalnog stanovništva utjecajem turizma u destinaciji	0,88	1,45	1,06	1,28	1,17
Lojalnost turista destinacijom	0,76	1,30	1,10	1,10	1,07
Dobivena vrijednost za novac u destinaciji	0,56	1,34	1,18	1,14	1,06
Ekološki certificirana turistička ponuda u destinaciji	0,84	1,34	0,86	1,01	1,01
Broj turista u destinaciji	0,68	1,33	0,95	0,99	0,99
Duljina boravka turista u destinaciji	0,52	1,25	1,00	0,83	0,90
Novčana potrošnja turista	0,66	1,09	0,99	0,87	0,90
Omjer broja turista i lokalnih stanovnika u destinaciji	0,68	1,31	0,69	0,92	0,90
Postojanje strategije održivog razvoja destinacije	0,58	1,05	0,71	1,10	0,86
Popunjenost smještajnih kapaciteta u destinaciji tijekom godine	0,52	1,17	0,90	0,75	0,83
Omjer broja kreveta i lokalnih stanovnika u destinaciji	0,47	1,21	0,81	0,80	0,82
Prijevozno sredstvo dolaska turista u destinaciju	0,58	0,99	0,54	1,02	0,78
Cjelogodišnja turistička ponuda u destinaciji	0,51	1,06	0,84	0,65	0,77

Broj zaposlenih u turizmu u destinaciji	0,59	1,08	0,73	0,65	0,76
Zbrinjavanje otpadnih voda u destinaciji	0,66	1,04	0,56	0,68	0,73
Prisutnost organizacije za upravljanje destinacijom i različitih dionika u njoj (lokalna vlast, turistička privreda, kulturne institucije i dr.)	0,53	0,97	0,58	0,79	0,72
Udio turizma u BDP-u u destinaciji	0,53	1,05	0,69	0,52	0,70
Korištenje energije iz obnovljivih izvora u destinaciji	0,66	0,97	0,45	0,70	0,69
Potrošnja vode u destinaciji	0,59	1,03	0,39	0,74	0,69
Kvaliteta morske vode u destinaciji	0,67	0,72	0,29	0,90	0,65
Recikliranje otpada u destinaciji	0,58	1,05	0,68	0,25	0,64
Potrošnja energije u destinaciji	0,49	0,97	0,34	0,65	0,61
Gužva u povijesnoj jezgri destinacije	-0,08	0,97	0,35	0,71	0,49
Količina proizvedenog smeća u destinaciji	0,30	0,93	0,15	0,07	0,36
Gužva na plažama u destinaciji	0,17	0,72	0,08	0,42	0,35
Ukupno	0,65	1,19	0,78	0,88	0,87

Izvor: obrada autora

Ista analiza provedena je za Jadransku Hrvatsku, a rezultati su prikazani u *Tablici 63*.

Tablica 63. Vrednovanje značajnosti općih pokazatelja održivog razvoja turizma svih skupina dionika u urbanim destinacijama Jadranske Hrvatske (vrijednosti aritmetičkih sredina)

Pokazatelji održivog razvoja turizma	Mali Lošinj	Rovinj	Split	Zadar	Ukupno
Kvaliteta zraka u destinaciji	1,82	1,53	1,33	1,46	1,54
Kvaliteta morske vode u destinaciji	1,78	1,53	1,39	1,43	1,53
Kvaliteta okoliša u destinaciji	1,71	1,49	1,26	1,42	1,47
Kvaliteta vode za piće u destinaciji	1,66	1,42	1,34	1,29	1,43
Zadovoljstvo turista destinacijom	1,42	1,48	1,29	1,02	1,30
Zaštićena prirodna i kulturna područja u destinaciji	0,84	1,49	1,26	1,48	1,27
Zadovoljstvo lokalnog stanovništva utjecajem turizma u destinaciji	1,29	1,38	1,03	1,12	1,21
Broj zaposlenih u turizmu u destinaciji	1,38	1,24	0,98	1,05	1,16
Dobivena vrijednost za novac u destinaciji	1,15	1,23	0,98	0,91	1,07
Lojalnost turista destinacijom	1,28	1,14	0,79	0,83	1,01
Udio turizma u BDP-u u destinaciji	0,97	1,20	0,80	0,91	0,97
Broj turista u destinaciji	1,25	0,92	0,80	0,87	0,96
Duljina boravka turista u destinaciji	1,17	0,94	0,87	0,75	0,93
Ekološki certificirana turistička ponuda u destinaciji	0,69	1,03	0,80	1,22	0,93
Postojanje strategije održivog razvoja destinacije	0,71	1,10	0,75	1,09	0,91
Omjer broja turista i lokalnih stanovnika u destinaciji	1,08	0,92	0,77	0,87	0,91
Novčana potrošnja turista	0,98	0,90	0,87	0,86	0,90
Prijevozno sredstvo dolaska turista u destinaciju	1,00	0,78	0,76	0,92	0,86
Omjer broja kreveta i lokalnih stanovnika u destinaciji	1,05	0,88	0,68	0,83	0,86
Prisutnost organizacije za upravljanje destinacijom i različitih dionika u njoj (lokalna vlast, turistička privreda, kulturne institucije i dr.)	0,70	0,96	0,60	0,94	0,80
Zbrinjavanje otpadnih voda u destinaciji	0,80	0,97	0,51	0,78	0,76
Recikliranje otpada u destinaciji	0,55	1,05	0,41	0,91	0,73
Potrošnja energije u destinaciji	0,96	0,71	0,43	0,67	0,69
Potrošnja vode u destinaciji	0,92	0,73	0,48	0,58	0,68
Popunjenost smještajnih kapaciteta u destinaciji tijekom godine	0,33	0,91	0,71	0,72	0,67

Cjelogodišnja turistička ponuda u destinaciji	0,35	0,67	0,61	0,68	0,58
Korištenje energije iz obnovljivih izvora u destinaciji	0,02	0,80	0,45	0,86	0,53
Količina proizvedenog smeća u destinaciji	0,76	0,38	-0,13	0,38	0,35
Gužva u povijesnoj jezgri destinacije	0,79	0,39	-0,23	-0,01	0,24
Gužva na plažama u destinaciji	0,78	0,39	-0,28	-0,05	0,21
Ukupno	1,01	1,02	0,74	0,89	0,92

Izvor: obrada autora

Usporedbom *Tablice 62.* i *Tablice 63.* moguće je utvrditi kako se među prvih 10 pokazatelja nalaze gotovo isti pokazatelji, uz nešto drukčiji poredak. Ti su pokazatelji vezani uz ekološku održivost destinacije te zadovoljstvo turista i lokalnog stanovništva. Razlike postoje u dva pokazatelja. Kvaliteta morske vode u destinaciji značajnija je jadranskim gradovima nego kontinentalnim zbog mora kao glavnog resursa, a broj zaposlenih u turizmu u destinaciji zbog postojećeg višeg stupnja razvoja turizma u odnosu na kontinentalne gradove. Istovremeno, pokazatelj broja turista i ekološkog certificiranja važni su za kontinentalne gradove koji žele sačuvati kvalitetu okoliša, žele biti drukčiji i ostvariti veći broj turističkih dolazaka. U središnjem dijelu tablice nešto je drukčija situacija, a do preklapanja dolazi u polovini pokazatelja vezanih uz društveno-ekonomsku održivost destinacije. U jadranskim gradovima razlike su vidljive u ekonomskim pokazateljima (udio turizma u BDP-u, broj turista i prisutnost organizacije za upravljanje destinacijom), dok su u kontinentalnim gradovima značajniji pokazatelj broja zaposlenih u turizmu i cjelogodišnja turistička ponuda u destinaciji koji su u skladu s razlikama u prvih deset pokazatelja. U donjem dijelu tablica Kontinentalne i Jadranske Hrvatske nalaze se pokazatelji vezani uz izravni pritisak turizma na okoliš i ekološku održivost temeljenu na upravljanju okolišem. Pri tome je poredak tih pokazatelja u tim tablicama nešto drukčiji, dok se neznatne razlike očituju u ekonomskim pokazateljima – udio turizma u BDP-u i prisutnost organizacije za upravljanje destinacijom u kontinentalnim gradovima umjesto cjelogodišnje turističke ponude u destinaciji u jadranskim gradovima. U kontinentalnim gradovima kvaliteta morske vode i gužva na plažama nije značajna, jer ti pokazatelji u kontinentalnim gradovima nisu ni primjenjivi, iako se njihova primjena može razmatrati u budućem kontekstu, jer je u gradovima Karlovcu, Osijeku i Varaždinu izražena vizija o revitalizaciji riječnih područja sa sadržajima za kupanje i sl. (npr. pokazatelj vode za kupanje i gužva na plažama uz rijeku). Gužva na plažama nije važna za održivost turizma destinacija jadranskih gradova, dok gužva u povijesnoj jezgri nije važna za održivost turizma gradova obiju regija. Pri tome valja na umu imati negativna, ali i pozitivna obilježja gužve koja je pri određenim razinama poželjna, posebice u gradovima. Dakle, razlike u vrednovanju

pokazatelja održivog razvoja turizma s obzirom na stupanj turističkog razvoja turizma postoje. Međutim, valja također uočiti kako je značajnost više od polovine pokazatelja vrednovana najviše u Malome Lošinj s obzirom na druge jadranske destinacije. Budući da je Mali Lošinj implementirao koncept održivog razvoja turizma i primjenjuje više od 100 pokazatelja, vrednovanje značajnosti pokazatelja dionika Maloga Lošinja može se smatrati relativno mjerodavnim za promatrane urbane destinacije. Pri tome treba uzeti u obzir da se radi o specifičnoj otočnoj urbanoj destinaciji.

Budući da su vidljive razlike u vrednovanju značajnosti općih pokazatelja održivog razvoja turizma kod različitih skupina dionika i urbanih destinacija, u okviru testiranja H1 hipoteze provedena je analiza varijance (ANOVA), kako bi se utvrdilo postojanje statistički značajnih razlika u vrednovanju značajnosti općih pokazatelja održivog razvoja turizma između skupina dionika urbanih destinacija. Analiza varijance provedena je za skupine dionika na razini svih urbanih destinacija, a rezultati su prikazani u *Tablici 64*.

Tablica 64. Razlike u vrednovanju značajnosti općih pokazatelja održivog razvoja turizma između skupina dionika svih urbanih destinacija utvrđene analizom varijance (ANOVA)

Pokazatelji održivog razvoja turizma	Stupnjevi slobode	Empirijski F-omjer	p-vrijednost
Zadovoljstvo lokalnog stanovništva utjecajem turizma u destinaciji	2	14,657	0,000
Omjer broja turista i lokalnih stanovnika u destinaciji	2	22,225	0,000
Omjer broja kreveta i lokalnih stanovnika u destinaciji	2	14,639	0,000
Broj turista u destinaciji	2	0,520	0,595
Duljina boravka turista u destinaciji	2	3,430	0,033
Zadovoljstvo turista destinacijom	2	5,863	0,003
Gužva u povijesnoj jezgri destinacije	2	3,825	0,022
Gužva na plažama u destinaciji	2	1,821	0,162
Lojalnost turista destinacijom	2	14,262	0,000
Dobivena vrijednost za novac u destinaciji	2	22,539	0,000
Popunjenost smještajnih kapaciteta u destinaciji tijekom godine	2	17,712	0,000
Novčana potrošnja turista	2	17,872	0,000
Cjelogodišnja turistička ponuda u destinaciji	2	46,020	0,000
Udio turizma u BDP-u u destinaciji	2	8,117	0,000
Broj zaposlenih u turizmu u destinaciji	2	1,929	0,146
Prisutnost organizacije za upravljanje destinacijom i različitih dionika u njoj (lokalna vlast, turistička privreda, kulturne institucije i dr.)	2	60,447	0,000
Postojanje strategije održivog razvoja destinacije	2	60,932	0,000
Prijevozno sredstvo dolaska turista u destinaciju	2	33,014	0,000

Potrošnja energije u destinaciji	2	28,366	0,000
Korištenje energije iz obnovljivih izvora u destinaciji	2	56,963	0,000
Potrošnja vode u destinaciji	2	25,685	0,000
Zbrinjavanje otpadnih voda u destinaciji	2	61,230	0,000
Količina proizvedenog smeća u destinaciji	2	54,063	0,000
Recikliranje otpada u destinaciji	2	83,264	0,000
Kvaliteta vode za piće u destinaciji	2	10,273	0,000
Kvaliteta morske vode u destinaciji	2	5,345	0,005
Kvaliteta zraka u destinaciji	2	7,720	0,000
Kvaliteta okoliša u destinaciji	2	14,501	0,000
Eko certificirana turistička ponuda u destinaciji	2	44,322	0,000
Zaštićena prirodna i kulturna područja u destinaciji	2	30,751	0,000

Izvor: obrada autora

Analizom varijance (ANOVA), pri razini značajnosti od 5% i danim stupnjevima slobode, empirijski F-omjeri i p-vrijednosti pokazuju da gotovo potpuno postoje statistički značajne razlike u vrednovanju značajnosti općih pokazatelja održivog razvoja turizma kod različitih dionika svih promatranih urbanih destinacija. Statistički značajne razlike u vrednovanju ne postoje samo kod tri pokazatelja: broj turista u destinaciji, gužva na plažama u destinaciji i broj zaposlenih u turizmu u destinaciji. Razlike se mogu protumačiti pretpostavkom da dionici turističke ponude (dionici javnog i privatnog sektora te civilnog društva) i lokalno stanovništvo žele veći broj turista u destinaciji, na što ukazuju i rezultati fokus-grupa i anketnog istraživanja na lokalnom stanovništvu, prema kojima ukupno gledajući, svi gradovi žele više turista. Sukladno s tim potreban je veći broj zaposlenih u turizmu, jer je većina urbanih destinacija usmjerena na turizam ili ga želi intenzivnije razvijati u budućnosti. Istovremeno, broj turista i gužvu u urbanoj destinaciji turisti smatraju pozitivnim obilježjem destinacije, a broj zaposlenih u turizmu u destinaciji im je važan jer utječe na ukupnu kvalitetu destinacije. Pri tome valja uzeti u obzir da je gužva na plažama u destinaciji tipičan pokazatelj za jadranske gradove te da termin gužva ima negativne karakteristike zbog čega se može protumačiti drukčije od ostalih pokazatelja.

Zaključak testiranja H1 hipoteze: Temeljem provedenih analiza za skupine dionika i gradove te testiranjem hipoteze analizom varijance utvrđeno je da na razini svih promatranih urbanih destinacija osim za pokazatelje broja turista, gužve na plažama i broja zaposlenih u turizmu u destinaciji postoje statistički značajne razlike u vrednovanju značajnosti općih

pokazatelja održivog razvoja turizma kod različitih dionika urbane destinacije, stoga se **postavljena H1 hipoteza prihvaća**, izuzimajući navedena tri pokazatelja.

Sukladno s postavljenim ciljem rada prema kojemu će se definirati specifični pokazatelji održivog razvoja turizma urbanih destinacija i temeljem vrednovanja značajnosti općih pokazatelja održivog razvoja turizma, u *Tablici 65.* za sve promatrane urbane destinacije i skupine dionika postavljene su vrijednosti aritmetičkih sredina vrednovanih pokazatelja, poredane prema najvećim vrijednostima.

Tablica 65. Vrednovanje značajnosti općih pokazatelja održivog razvoja turizma svih skupina dionika u svim urbanim destinacijama

Pokazatelji održivog razvoja turizma	N	Aritmetička sredina	Standardna devijacija	Standardna pogreška	95% pouzdanosti za aritmetičku sredinu		Min	Max
					Donja granica	Gornja granica		
Kvaliteta zraka u destinaciji	2.075	1,45	0,809	0,018	1,41	1,48	-2	2
Kvaliteta okoliša u destinaciji	2.066	1,42	0,816	0,018	1,39	1,46	-2	2
Kvaliteta vode za piće u destinaciji	2.068	1,36	0,882	0,019	1,33	1,40	-2	2
Zaštićena prirodna i kulturna područja u destinaciji	2.056	1,31	0,891	0,020	1,27	1,35	-2	2
Zadovoljstvo turista destinacijom	2.096	1,29	0,856	0,019	1,25	1,32	-2	2
Kvaliteta morske vode u destinaciji	1.825	1,26	0,997	0,023	1,22	1,31	-2	2
Zadovoljstvo lokalnog stanovništva utjecajem turizma u destinaciji	2.103	1,17	0,903	0,020	1,13	1,21	-2	2
Dobivena vrijednost za novac u destinaciji	2.058	1,04	0,956	0,021	0,99	1,08	-2	2
Ekološki certificirana turistička ponuda u destinaciji	1.932	0,99	0,984	0,022	0,95	1,04	-2	2
Lojalnost turista destinacijom	2.061	0,99	0,943	0,021	0,95	1,03	-2	2
Broj zaposlenih u turizmu u destinaciji	1.999	0,99	1,008	0,023	0,94	1,03	-2	2
Broj turista u destinaciji	2.070	0,95	1,032	0,023	0,90	0,99	-2	2
Postojanje strategije održivog razvoja destinacije	1.983	0,91	1,116	0,025	0,86	0,96	-2	2
Novčana potrošnja turista	2.054	0,89	1,017	0,022	0,85	0,94	-2	2
Duljina boravka turista u destinaciji	2.072	0,89	1,038	0,023	0,84	0,93	-2	2
Omjer broja turista i lokalnih stanovnika u destinaciji	2.044	0,89	1,002	0,022	0,84	0,93	-2	2
Udio turizma u BDP-u u destinaciji	1.875	0,85	1,032	0,024	0,80	0,90	-2	2
Prijevozno sredstvo dolaska turista u destinaciju	2.048	0,84	1,080	0,024	0,79	0,89	-2	2
Omjer broja kreveta i lokalnih stanovnika u destinaciji	2.017	0,84	1,012	0,023	0,79	0,88	-2	2
Prisutnost organizacije za upravljanje destinacijom i	1.967	0,78	1,086	0,024	0,73	0,83	-2	2

različitih dionika u njoj (lokalna vlast, turistička privreda, kulturne institucije i dr.)									
Popunjenost smještajnih kapaciteta u destinaciji tijekom godine	2.020	0,73	1,096	0,024	0,69	0,78	-2	2	
Zbrinjavanje otpadnih voda u destinaciji	1.912	0,73	1,180	0,027	0,68	0,79	-2	2	
Recikliranje otpada u destinaciji	1.955	0,70	1,247	0,028	0,65	0,76	-2	2	
Cjelogodišnja turistička ponuda u destinaciji	2.032	0,66	1,196	0,027	0,61	0,71	-2	2	
Potrošnja energije u destinaciji	1.909	0,64	1,066	0,024	0,59	0,69	-2	2	
Potrošnja vode u destinaciji	1.918	0,64	1,096	0,025	0,59	0,69	-2	2	
Korištenje energije iz obnovljivih izvora u destinaciji	1.912	0,62	1,217	0,028	0,56	0,67	-2	2	
Količina proizvedenog smeća u destinaciji	1.917	0,31	1,331	0,030	0,25	0,37	-2	2	
Gužva u povijesnoj jezgri destinacije	2.121	0,26	1,296	0,028	0,21	0,32	-2	2	
Gužva na plažama u destinaciji	2.049	0,18	1,287	0,028	0,13	0,24	-2	2	

Izvor: obrada autora

Iz *Tablice 65.* je vidljivo kako su među prvih 10 najznačajnijih pokazatelja održivog razvoja turizma izrazito ekološki pokazatelji održivosti destinacije i društveno-ekonomski pokazatelji održivosti koji se odnose na zadovoljstvo turista i lokalnog stanovništva. U središnjem dijelu nalaze se također društveno-ekonomski te institucionalni pokazatelji održivosti, dok su pri dnu ekološki pokazatelji održivosti vezani uz pritisak turizma na destinaciju i upravljanje okolišem. Izrazito društveni pokazatelji prema vrijednostima aritmetičkih sredina najmanje su značajni, međutim, ako se uzme u obzir da se vrijednosti kreću oko nule (neutralno), zbog živosti i dinamičnosti života u gradovima određena razina gužve u urbanim destinacijama može biti prihvatljiva i privlačna. Budući da su svi pokazatelji pozitivno vrednovani, odbacivanje nekih od vrednovanih općih pokazatelja s ciljem definiranja specifičnih pokazatelja održivog razvoja turizma urbanih destinacija prema ovome kriteriju nije moguće. Isto tako, temeljem pet sustava pokazatelja održivog razvoja turizma definirani su vrednovani pokazatelji, koji se zbog toga mogu smatrati i posebnima, jer su analizom i sintezom izvedeni iz više sustava općih pokazatelja. Dakle, predloženi ujedinjeni pokazatelji održivog razvoja turizma istovremeno su i specifični, a vrednovanje skupina dionika potvrdilo je njihovu značajnost u održivom razvoju turizma urbanih destinacija. Pri tome je moguće utvrditi da su prema poretku u tablici pojedini pokazatelji više ili manje značajni za održivi razvoj turizma urbanih destinacija, međutim, ni najmanje vrednovane pokazatelje nije moguće odbaciti. Ovo se posebice odnosi na ekološke pokazatelje upravljanja okolišem na začelju tablice koji su ključni za nosivi kapacitet destinacije, odnosno za mjerenje pritiska i utjecaja turizma na

destinaciju, bez čije regulacije nije moguće osigurati pokazatelje ekološke održivosti koji su najbolje vrednovani i nalaze se na samome vrhu tablice.

Iako je utvrđeno da različite skupine dionika različito vrednuju opće pokazatelje, ovim postupkom nije bilo moguće reducirati predložene pokazatelje s ciljem definiranja specifičnih pokazatelja, stoga je provedena dodatna analiza kako bi se iz vrednovanih općih pokazatelja izveli specifični pokazatelji održivog razvoja turizma urbanih destinacija. Pri tome je bilo potrebno utvrditi dodatni kriterij prema kojemu će se reducirati predloženi ujedineni sustav općih pokazatelja. Dakle, osim vrednovanja općih pokazatelja, skupine dionika vrednovale su značajnost ekoloških certifikata u turizmu urbanih destinacija. Ponašanje koje je pod utjecajem ili je povezano s ekološkim certifikatima smatra se proekološkim ponašanjem i ima drukčija obilježja iz kojih proizlaze drukčija stajališta prema pitanjima održivog razvoja, pa time i prema pitanjima održivog razvoja turizma urbanih destinacija. Pod ovom pretpostavkom, među svim skupinama dionika utvrđeni su ispitanici koji su najviše vrednovali značajnost ekoloških certifikata u većini odgovora, odnosno ispitanici kojima su ekološki certifikati najvažniji za održivi razvoj turizma urbane destinacije. Prema ovome kriteriju, za svaku skupinu dionika utvrđena je podskupina proekoloških dionika koji su drukčije vrednovali značajnost općih pokazatelja održivog razvoja turizma. U svrhu definiranja specifičnih pokazatelja korištena je višestruka linearna regresija. U *backward* selekcijskom postupku regresijske analize pokazatelji su sužavani pri svakome koraku kako bi se u posljednjem koraku utvrdila njihova značajnost temeljem p-vrijednosti. Za svaku skupinu dionika kreiran je model s odabranim pokazateljima prema prethodno definiranom kriteriju. Analiza je prikazana u idućoj tablici.

Tablica 66. *Backward* regresijska analiza prema skupinama dionika

Model: backward selekcijski postupak proveden u jednome koraku		Beta koeficijent	t-vrijednost	p-vrijednost	Koeficijent korelacije	Faktor inflacije varijance
Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	Udio turizma u BDP-u u destinaciji	0,497	2,496	0,015	0,202	4,943
	Kvaliteta morske vode u destinaciji	-0,424	-2,574	0,012	0,296	3,375
Lokalno stanovništvo	Prisutnost različitih dionika u upravljanju destinacijom	0,123	2,001	0,046	0,527	1,899
	Potrošnja energije u destinaciji	0,159	2,148	0,032	0,363	2,751

	Korištenje energije iz obnovljivih izvora u destinaciji	-0,188	-2,555	0,011	0,370	2,703
	Kvaliteta zraka u destinaciji	0,183	2,374	0,018	0,335	2,981
Turisti	Zadovoljstvo lokalnog stanovništva utjecajem turizma u destinaciji	0,108	2,017	0,044	0,535	1,867
	Duljina boravka turista u destinaciji	-0,113	-2,016	0,044	0,486	2,059
	Udio turizma u BDP-u u destinaciji	0,120	2,059	0,040	0,449	2,228
	Korištenje energije iz obnovljivih izvora u destinaciji	-0,154	-2,701	0,007	0,469	2,134
	Kvaliteta morske vode u destinaciji	0,104	1,988	0,047	0,555	1,802
	Eko certificirana turistička ponuda u destinaciji	0,141	2,304	0,022	0,408	2,454

Izvor: obrada autora

Regresijski *backward* selekcijski postupak proveden je u jedneme koraku, a prema razini značajnosti pojedinih pokazatelja (p -vrijednost $< 0,05$), model u konačnici sadrži različit broj pokazatelja za svaku skupinu dionika. Iz *Tablice 66.* vidljivo je da su neki pokazatelji značajni u dvjema skupinama dionika. Koeficijenti korelacije za pokazatelje su manji od 0,7, a faktori inflacije varijance manji od 5, što ukazuje da su rezultati regresije pouzdani i ne utječu na standardnu pogrešku regresijskih koeficijenata (Šošić, 2006: 518). Zbirna analiza za sve skupine dionika prikazana je u idućoj tablici.

Tablica 67. Backward regresijska analiza zbirno za sve skupine dionika

Model: backward selekcijski postupak proveden u 17 koraka	Beta koeficijent	t-vrijednost	p-vrijednost	Koeficijent korelacije	Faktor inflacije varijance
Zadovoljstvo lokalnog stanovništva utjecajem turizma u destinaciji	0,090	2,601	0,009	0,660	1,516
Duljina boravka turista u destinaciji	-0,115	-3,087	0,002	0,574	1,742
Udio turizma u BDP-u u destinaciji	0,091	2,226	0,026	0,477	2,097
Prisutnost različitih dionika u upravljanju destinacijom	0,096	2,683	0,007	0,618	1,619
Potrošnja energije u destinaciji	0,099	2,790	0,005	0,624	1,603
Korištenje energije iz obnovljivih izvora u destinaciji	-0,134	-3,636	0,000	0,585	1,710
Kvaliteta zraka u destinaciji	0,102	2,492	0,013	0,469	2,130
Eko certificirana turistička ponuda u destinaciji	0,143	3,824	0,000	0,565	1,771

Izvor: obrada autora

O ovome slučaju regresijski *backward* selekcijski postupak proveden je u 17 koraka, a prema razini značajnosti pojedinih pokazatelja (p -vrijednost $< 0,05$), model u konačnici sadrži gotovo isti broj pokazatelja. Koeficijenti korelacije za pokazatelje također su manji od 0,7, a faktori inflacije varijance manji od 5, prema kojima su rezultati regresije pouzdani i ne utječu na standardnu pogrešku regresijskih koeficijenata. Sintezom *Tablice 66.* i *Tablice 67.*, odnosno regresijskog modela za pojedine skupine dionika i zbirno za sve skupine dionika, dobiveni su pokazatelji koji se prema postavljenom kriteriju mogu smatrati specifičnima.

Tablica 68. Specifični pokazatelji održivog razvoja turizma urbanih destinacija

Specifični pokazatelji održivog razvoja turizma urbanih destinacija		
Prema skupinama dionika	Stup održivosti	Zbirno za sve skupine dionika
Kvaliteta zraka u destinaciji	Ekološka održivost destinacije	Kvaliteta zraka u destinaciji
Kvaliteta morske vode u destinaciji	Ekološka održivost destinacije	
Ekološki certificirana turistička ponuda u destinaciji	Ekološka održivost – upravljanje okolišem destinacije	Ekološki certificirana turistička ponuda u destinaciji
Korištenje energije iz obnovljivih izvora u destinaciji	Ekološka održivost – upravljanje okolišem destinacije	Korištenje energije iz obnovljivih izvora u destinaciji
Potrošnja energije u destinaciji	Ekološka održivost – upravljanje okolišem destinacije	Potrošnja energije u destinaciji
Prisutnost organizacije za upravljanje destinacijom i različitih dionika u njoj (lokalna vlast, turistička privreda, kulturne institucije i dr.)	Institucionalna održivost destinacije – upravljanje destinacijom	Prisutnost organizacije za upravljanje destinacijom i različitih dionika u njoj (lokalna vlast, turistička privreda, kulturne institucije i dr.)
Udio turizma u BDP-u u destinaciji	Ekonomska održivost destinacije	Udio turizma u BDP-u u destinaciji
Duljina boravka turista u destinaciji	Društveno-ekonomska održivost destinacije	Duljina boravka turista u destinaciji
Zadovoljstvo lokalnog stanovništva utjecajem turizma u destinaciji	Društveno-ekonomska održivost destinacije	Zadovoljstvo lokalnog stanovništva utjecajem turizma u destinaciji

Izvor: obrada autora

Usporedbom odabranih pokazatelja vidljivo je da se neovisno o regresijskom modelu osam pokazatelja preklapa, a razlike se očituju samo u jednome pokazatelju (kvaliteta morske vode u destinaciji). Specifičnim pokazateljima pokriveni su svi stupovi održivog razvoja turizma urbanih destinacija, pri čemu prevladavaju ekološki pokazatelji, posebice vezani uz

upravljanje okolišem destinacije. U tome dijelu dva su ključna pokazatelja održivosti – kvaliteta zraka koja je povezana s kvalitetom života u gradovima i kvaliteta morske vode kao osnovnog resursa jadranskih gradova. Potrošnja energije i korištenje energije iz obnovljivih izvora energije povezani su s ekološkim certifikatima i racionalnom upotrebom resursa. Ova pitanja posljednjih su godina sve prisutnija u svakodnevnom životu stanovnika gradova. Za razliku od ekoloških pokazatelja, prisutnost organizacije i multidionički pristup u upravljanju destinacijom izravno su vezani uz turizam. Upravljanje destinacijom znatno utječe na udio turizma u BDP-u kao čistog ekonomskog pokazatelja koji osigurava ekonomsku održivost turizma destinacije. Isto tako, upravljanje razvojem turizma destinacije utječe na duljinu boravka turista u destinaciji i u konačnici na zadovoljstvo lokalnog stanovništva s utjecajem turizma, koje je presudno u pružanju doživljaja i iskustva turistu u destinaciji. Dakle, iako je ovim modelom izlučeno samo devet pokazatelja, njima su pokrivena sve dimenzije održivosti, stoga se pokazatelji predloženi u modelu mogu smatrati primarnim specifičnim pokazateljima i razmatrati se u analizama potrebnim za definiranje pokazatelja kojima će se mjeriti i pratiti održivi razvoj turizma u urbanim destinacijama.

Dodatno je u svrhu grupiranja vrednovanih pokazatelja provedena analiza glavnih komponenti kojom su sažeti opći pokazatelji održivog razvoja turizma (varijable) u manji broj zajedničkih komponenti koje ih opisuju i objašnjavaju njihovu međusobnu povezanost. Svrha analize glavnih komponenti je smanjivanje broja varijabli, odnosno u ovome slučaju definiranje specifičnih pokazatelja održivog razvoja turizma urbanih destinacija. Pretpostavka provedene analize je da između varijabli postoji linearna korelacija, pri čemu svaka dobivena komponenta nije u korelaciji s drugim komponentama. Analiza glavnih komponenti polazi od ukupne varijance i analizira cjelokupnu varijancu u promatranim varijablama. Analiza je provedena za pojedine skupine dionika zbirno za sve promatrane urbane destinacije, pri čemu je primijenjena metoda glavnih osi s Oblimin rotacijom osi glavnih komponenti (kosa rotacija).

Analiza glavnih komponenti za turističku ponudu (javni i privatni sektor te civilno društvo)

Nakon provedene Oblimin rotacije osi glavnih komponenti ekstrahiran je broj komponenti. *Tablica 69.* prikazuje početne rezultate temeljem kojih su dobivene komponente, odnosno prikazuje svojstvene vrijednosti, postotak i kumulativni postotak varijance za svaku pojedinu

komponentu. Prema Kaiser-Gutmanovom pravilu (K1 pravilo) za određivanje broja komponenti, komponente sa svojstvenim vrijednostima većim od 1 zadržavaju se u analizi. Rezultati analize glavnih komponenti za dionike javnog i privatnog sektora te civilnog društva slijede u nastavku.

Tablica 69. Ukupne vrijednosti pojašnjene varijancom za dionike javnog i privatnog sektora te civilnog društva

Komponente	Varijance komponenti		
	Svojstvene vrijednosti (Initial Eigenvalues)	Postotak varijance	Kumulativni postotak varijance
1	13,702	45,673	45,673
2	2,678	8,926	54,599
3	2,033	6,778	61,377
4	1,657	5,522	66,899
5	1,101	3,671	70,571
6	1,000	3,335	73,905

Ekstrakcija: glavna komponentna analiza. Rotacijska metoda: Oblimin s Kaiser normalizacijom.

Izvor: obrada autora

S ukupno šest komponenti pojašnjeno je 73,905% varijacije. Najveći dio varijance je objašnjen prvom komponentom (45,673%), koja je stoga generalna komponenta i utječe na preslagivanje ostalih varijabli u druge komponente, posebice negativnih vrijednosti svojstvenih vektora u trećoj komponenti. Iako se komponente sa svojstvenim vrijednostima većim od 1 zadržavaju u analizi, šesta komponenta zbog veličine svojstvene vrijednosti nije potpuno pouzdana (1,00), na što ukazuju svojstveni vektori varijabli šeste komponente iz kojih se ne može jasno zaključiti koje zajedničke varijable čine tu komponentu.

Tablica 70. Matrica vrijednosti svojstvenih vektora glavnih komponenti za dionike javnog i privatnog sektora te civilnog društva

Varijable	Komponente					
	1	2	3	4	5	6
Dobivena vrijednost za novac u destinaciji	0,691			0,253		
Zadovoljstvo turista destinacijom	0,687					
Lojalnost turista destinacijom	0,430		-0,211			-0,322
Kvaliteta zraka u destinaciji		0,893				
Kvaliteta vode za piće u destinaciji		0,843				
Kvaliteta okoliša u destinaciji		0,769	-0,232			
Kvaliteta morske vode u destinaciji		0,756				-0,274
Zaštićena prirodna i kulturna područja u destinaciji		0,412	-0,363		-0,203	

Korištenje energije iz obnovljivih izvora u destinaciji			-0,804		
Recikliranje otpada u destinaciji	0,206		-0,795		
Zbrinjavanje otpadnih voda u destinaciji			-0,754		
Cjelogodišnja turistička ponuda u destinaciji			-0,695		
Potrošnja vode u destinaciji	-0,262		-0,673	0,302	
Prijevozno sredstvo dolaska turista u destinaciju			-0,633		
Količina proizvedenog smeća u destinaciji	-0,300		-0,573	0,426	
Potrošnja energije u destinaciji	-0,296		-0,563		-0,392
Ekološki certificirana turistička ponuda u destinaciji		0,348	-0,541		
Postojanje strategije održivog razvoja destinacije	0,278		-0,425		-0,258
Novčana potrošnja turista	0,381		-0,407		-0,302
Popunjenost smještajnih kapaciteta u destinaciji tijekom godine		-0,221	-0,376	0,237	-0,339
Gužva na plažama u destinaciji				0,898	
Gužva u povijesnoj jezgri destinacije				0,895	
Omjer broja turista i lokalnih stanovnika u destinaciji					-0,923
Omjer broja kreveta i lokalnih stanovnika u destinaciji					-0,856
Broj turista u destinaciji			0,234		-0,732
Zadovoljstvo lokalnog stanovništva utjecajem turizma u destinaciji	0,225				-0,476
Duljina boravka turista u destinaciji	0,316				-0,446
Udio turizma u BDP-u u destinaciji					-0,814
Broj zaposlenih u turizmu u destinaciji					-0,240
Prisutnost organizacije za upravljanje destinacijom i različitih dionika u njoj (lokalna vlast, turistička privreda, kulturne institucije i dr.)	0,234		-0,368		-0,436

Ekstrakcija: glavna komponentna analiza. Rotacijska metoda: Oblimin s Kaiser normalizacijom. Rotacija konvergirana u 24 iteracije.

Izvor: obrada autora

Analizom glavnih komponenti ekstrahirano je šest komponenti:

- 1. komponenta** – značajne vrijednosti svojstvenih vektora odnose se na ekonomske pokazatelje održivosti turizma destinacije, uz naglasak na marketinške aktivnosti destinacije, stoga se komponenta naziva „**ekonomska održivost destinacije-marketinški aspekt**“;
- 2. komponenta** – značajne vrijednosti svojstvenih vektora odnose se na izrazito ekološke pokazatelje održivosti turizma destinacije, stoga se komponenta naziva „**ekološka održivost destinacije**“;
- 3. komponenta** – značajne vrijednosti svojstvenih vektora odnose se na ekološke pokazatelje održivosti turizma destinacije s aspektom upravljanja okolišem, stoga se komponenta naziva „**ekološka održivost destinacije – upravljanje okolišem**“;

4. **komponenta** – značajne vrijednosti svojstvenih vektora odnose se na društvene pokazatelje održivosti turizma destinacije, stoga se komponenta naziva „**društvena održivost destinacije**“;
5. **komponenta** – značajne vrijednosti svojstvenih vektora odnose se na društvene i ekonomske pokazatelje održivosti turizma destinacije, stoga se komponenta naziva „**društveno-ekonomska održivost destinacije**“;
6. **komponenta** – usprkos nepouzdanosti komponente dvije značajne vrijednosti svojstvenih vektora odnose se na čiste ekonomske pokazatelje održivosti turizma destinacije, stoga se komponenta naziva „**ekonomska održivost destinacije**“.

Korelacijska matrica glavnih komponenti ukazuje na slabu vezu između pojedinih komponenti, čime je potvrđena navedena pretpostavka o nepostojanju povezanosti s drugim komponentama. Umjereno jaka pozitivna veza prisutna je jedino između 3. i 5. komponente te 5. i 6. komponente, jer ove komponente graniče i u teoretskom dijelu pojedinih stupova održivosti.

Tablica 71. Korelacijska matrica glavnih komponenti za dionike javnog i privatnog sektora te civilnog društva

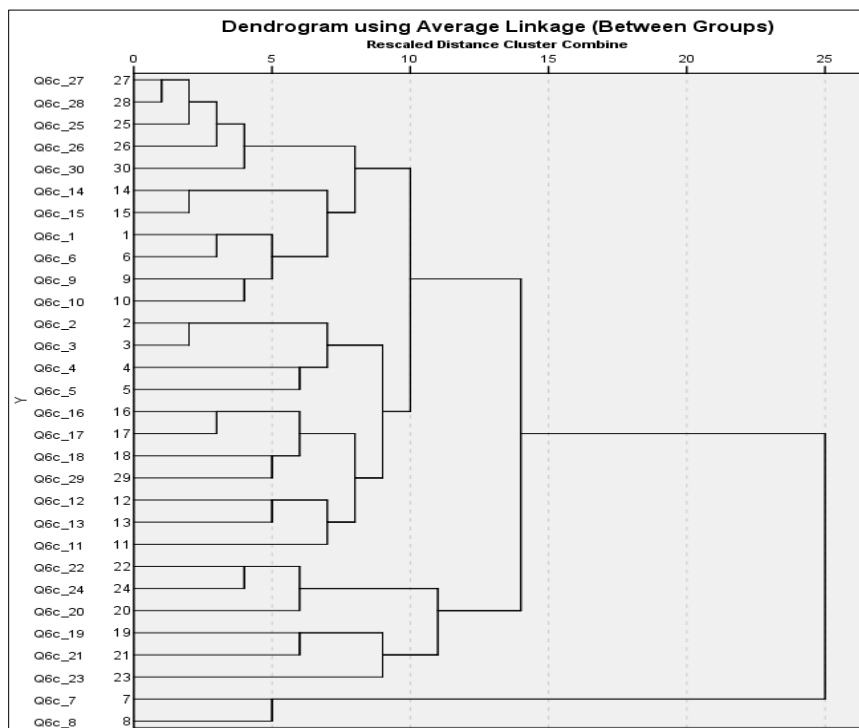
Komponente	1	2	3	4	5	6
1	1,000	0,110	-0,256	0,097	-0,344	-0,344
2	0,110	1,000	-0,330	0,077	-0,320	-0,266
3	-0,256	-0,330	1,000	-0,259	0,457	0,331
4	0,097	0,077	-0,259	1,000	-0,325	-0,218
5	-0,344	-0,320	0,457	-0,325	1,000	0,436
6	-0,344	-0,266	0,331	-0,218	0,436	1,000

Ekstrakcija: glavna komponentna analiza. Rotacijska metoda: Oblimin s Kaiser normalizacijom.

Izvor: obrada autora

U konačnici, *Slika 17.* (dendrogram) klusterske analize prikazuje tijek grupiranja varijabli u klustere. Vodoravna os na dendrogramu predstavlja udaljenost ili različitost između skupine, a vertikalna os predstavlja varijable i klustere. Prema grafikonu vidljivo je da se najveći dio grupiranja varijabli javlja u otprilike u istom vremenu i horizontalnoj udaljenosti. Samo određene varijable grupiraju se na većoj udaljenosti, što se posebice odnosi na varijablu 7. (Gužva u povijesnoj jezgri destinacije) koja u ovome slučaju predstavlja krajnost.

Slika 17. Hijerarhijsko klustersko grupiranje varijabli za dionike javnog i privatnog sektora te civilnog društva

Izvor: obrada autora

Na temelju analize glavnih komponenti za dionike javnog i privatnog sektora te civilnog društva utvrđene su specifične komponente sa svojstvenim pokazateljima koje će se sintetizirati s ostalim komponentama drugih skupina dionika.

Analiza glavnih komponenti za lokalno stanovništvo

Ista analiza provedena je za lokalno stanovništvo. Ekstrahirano je šest komponenti. *Tablica 72.* prikazuje svojstvene vrijednosti, postotak i kumulativni postotak varijance za svaku pojedinu komponentu, a prema K1 pravilu, komponente sa svojstvenim vrijednostima većim od 1 zadržavaju se u analizi. Rezultati analize glavnih komponenti za lokalno stanovništvo slijede u nastavku.

Tablica 72. Ukupne vrijednosti pojašnjene varijancom za lokalno stanovništvo

Komponente	Varijance komponenti		
	Svojsstvene vrijednosti (Initial Eigenvalues)	Postotak varijance	Kumulativni postotak varijance
1	11,114	37,046	37,046
2	2,394	7,980	45,026
3	2,104	7,015	52,040
4	1,939	6,462	58,502
5	1,216	4,054	62,557
6	1,081	3,603	66,160

Ekstrakcija: glavna komponentna analiza. Rotacijska metoda: Oblimin s Kaiser normalizacijom.

Izvor: obrada autora

Šest komponenti ukupno objašnjavaju 66,160% varijacije. Najveći dio varijance objašnjen je prvom komponentom (37,046%), dok šesta komponenta zbog veličine svojsstvene vrijednosti (1,081) objašnjava samo 3,603% varijance.

Tablica 73. Matrica vrijednosti svojsstvenih vektora glavnih komponenti za lokalno stanovništvo

Varijable	Komponente					
	1	2	3	4	5	6
Broj zaposlenih u turizmu u destinaciji	0,715	0,251				
Udio turizma u BDP-u u destinaciji	0,708					
Zadovoljstvo turista destinacijom	0,413				-0,251	
Novčana potrošnja turista	0,409				-0,279	0,247
Prisutnost organizacije za upravljanje destinacijom i različitih dionika u njoj (lokalna vlast, turistička privreda, kulturne institucije i dr.)	0,390		-0,247			0,355
Kvaliteta zraka u destinaciji		0,865				
Kvaliteta okoliša u destinaciji		0,758				0,222
Kvaliteta morske vode u destinaciji		0,740				
Kvaliteta vode za piće u destinaciji		0,691		0,229		
Gužva u povijesnoj jezgri destinacije			-0,896			
Gužva na plažama u destinaciji			-0,884			
Lojalnost turista destinacijom			-0,444		-0,203	
Potrošnja vode u destinaciji				0,771		
Količina proizvedenog smeća u destinaciji			-0,237	0,760		
Potrošnja energije u destinaciji	0,243			0,728		
Zbrinjavanje otpadnih voda u destinaciji				0,644		0,254
Prijevozno sredstvo dolaska turista u destinaciju	0,304			0,538		
Omjer broja turista i lokalnih stanovnika u destinaciji					-0,908	
Omjer broja kreveta i lokalnih stanovnika u destinaciji					-0,897	
Broj turista u destinaciji					-0,787	
Zadovoljstvo lokalnog stanovništva utjecajem turizma u destinaciji					-0,698	

Duljina boravka turista u destinaciji	0,236		-0,224		-0,542	
Dobivena vrijednost za novac u destinaciji	0,312				-0,335	
Ekološki certificirana turistička ponuda u destinaciji						0,745
Korištenje energije iz obnovljivih izvora u destinaciji				0,269		0,669
Zaštićena prirodna i kulturna područja u destinaciji		0,384				0,647
Cjelogodišnja turistička ponuda u destinaciji	0,289					0,617
Postojanje strategije održivog razvoja destinacije	0,257					0,553
Recikliranje otpada u destinaciji				0,473		0,484
Popunjenost smještajnih kapaciteta u destinaciji tijekom godine	0,409				-0,203	0,422

Ekstrakcija: glavna komponentna analiza. Rotacijska metoda: Oblimin s Kaiser normalizacijom. Rotacija konvergirana u 17 iteracija.

Izvor: obrada autora

Analizom glavnih komponenti ekstrahirano je šest komponenti:

- 1. komponenta** – značajne vrijednosti svojstvenih vektora odnose se na čiste ekonomske pokazatelje održivosti turizma destinacije, stoga se komponenta naziva „**ekonomska održivost destinacije**“;
- 2. komponenta** – značajne vrijednosti svojstvenih vektora odnose se na izrazito ekološke pokazatelje održivosti turizma destinacije, stoga se komponenta naziva „**ekološka održivost destinacije**“;
- 3. komponenta** – značajne vrijednosti svojstvenih vektora odnose se na društvene pokazatelje održivosti turizma destinacije, stoga se komponenta naziva „**društvena održivost destinacije**“;
- 4. komponenta** – značajne vrijednosti svojstvenih vektora odnose se na ekološke pokazatelje održivosti turizma destinacije s aspektom upravljanja okolišem, stoga se komponenta naziva „**ekološka održivost destinacije-upravljanje okolišem**“;
- 5. komponenta** – značajne vrijednosti svojstvenih vektora odnose se na društvene i ekonomske pokazatelje održivosti turizma destinacije, stoga se komponenta naziva „**društveno-ekonomska održivost destinacije**“;
- 6. komponenta** – značajne vrijednosti svojstvenih vektora odnose se na ekonomske i ekološke pokazatelje održivosti turizma destinacije s aspektom upravljanja, stoga se komponenta naziva „**upravljanje ekološko-ekonomskom održivosti destinacije**“.

Korelacijska matrica glavnih komponenti ukazuje na slabu vezu između pojedinih komponenti, čime je potvrđena pretpostavka o nepostojanju povezanosti s drugim

komponentama. Umjereno jaka negativna veza jedino je prisutna samo između 1. i 5. komponente.

Tablica 74. Korelacijska matrica glavnih komponenti za lokalno stanovništvo

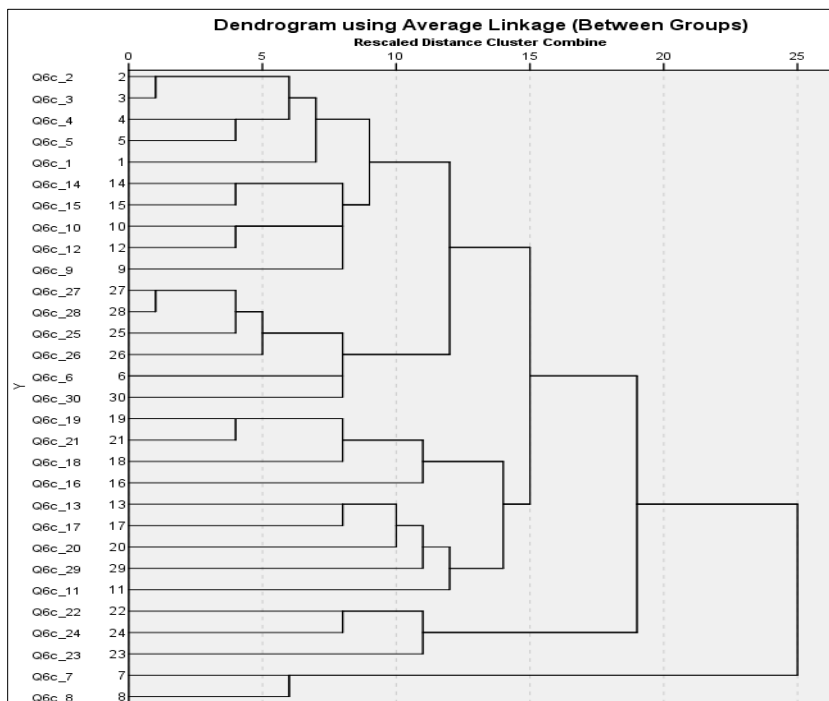
Komponente	1	2	3	4	5	6
1	1,000	0,199	-0,193	0,216	-0,442	0,331
2	0,199	1,000	-0,168	0,203	-0,269	0,172
3	-0,193	-0,168	1,000	-0,258	0,330	-0,073
4	0,216	0,203	-0,258	1,000	-0,365	0,319
5	-0,442	-0,269	0,330	-0,365	1,000	-0,380
6	0,331	0,172	-0,073	0,319	-0,380	1,000

Ekstrakcija: glavna komponentna analiza. Rotacijska metoda: Oblimin s Kaiser normalizacijom.

Izvor: obrada autora

Slika klusterske analize prikazuje tijek grupiranja varijabli u klastere, prema kojem je vidljivo da se određeni dio varijabli grupira u gotovo istom vremenu i na gotovo jednakoj udaljenosti. Pojedine varijable grupiraju se na većoj udaljenosti, a varijabla 7. (Gužva u povijesnoj jezgri destinacije) i u ovome slučaju predstavlja krajnost.

Slika 18. Hijerarhijsko klustersko grupiranje varijabli za lokalno stanovništvo

Izvor: obrada autora

Na temelju analize glavnih komponenti za lokalno stanovništvo utvrđene su specifične komponente sa svojstvenim pokazateljima. Daljnjom analizom varijabli definirat će se zajedničke komponente specifičnih pokazatelja održivog razvoja turizma urbanih destinacija.

Analiza glavnih komponenti za turiste

Naposljetku je analiza glavnih komponenti provedena i za turiste. Ekstrahirano je šest komponenti, a *Tablica 75.* prikazuje svojstvene vrijednosti, postotak i kumulativni postotak varijance za svaku pojedinu komponentu. Prema K1 pravilu, komponente sa svojstvenim vrijednostima većim od 1 zadržavaju se u analizi. Kao i kod skupine dionika javnog i privatnog sektora te civilnog društva, u ovome je slučaju svojstvena vrijednost zadnje (osma) komponente također niska, stoga će se daljnjom analizom razmotriti odbacivanje te komponente iz daljnje analize. Rezultati analize glavnih komponenti za turiste slijede u nastavku.

Tablica 75. Ukupne vrijednosti pojašnjene varijancom za turiste

Komponente	Varijance komponenti		
	Svojstvene vrijednosti (Initial Eigenvalues)	Postotak varijance	Kumulativni postotak varijance
1	8,048	26,827	26,827
2	3,060	10,200	37,027
3	2,657	8,855	45,882
4	1,896	6,318	52,200
5	1,317	4,390	56,591
6	1,238	4,126	60,716
7	1,084	3,613	64,330
8	1,010	3,368	67,697

Ekstrakcija: glavna komponentna analiza. Rotacijska metoda: Oblimin s Kaiser normalizacijom.

Izvor: obrada autora

Analizom je ekstrahirano osam komponenti koje ukupno objašnjavaju 67,697% varijacije. Najveći dio varijance objašnjen je prvom komponentom (26,827%), dok osma komponenta zbog veličine svojstvene vrijednosti (1,010) objašnjava samo 3,368% varijance.

Tablica 76. Matrica vrijednosti svojstvenih vektora glavnih komponenti za turiste

Varijable	Komponente							
	1	2	3	4	5	6	7	8
Dobivena vrijednost za novac u destinaciji	0,888							
Novčana potrošnja turista	0,675					-0,275		
Popunjenost smještajnih kapaciteta u destinaciji tijekom godine	0,667						0,390	
Lojalnost turista destinacijom	0,645							
Cjelogodišnja turistička ponuda u destinaciji	0,431					-0,353	0,386	
Zadovoljstvo turista destinacijom	0,377				-0,261		-0,265	0,266
Potrošnja vode u destinaciji		-0,791						
Zbrinjavanje otpadnih voda u destinaciji		-0,752			0,219			
Količina proizvedenog smeća u destinaciji		-0,719						
Potrošnja energije u destinaciji		-0,657			-0,209			-0,301
Korištenje energije iz obnovljivih izvora u destinaciji		-0,540					0,478	
Recikliranje otpada u destinaciji		-0,453		-0,239	0,236		0,338	
Gužva na plažama u destinaciji			0,931					
Gužva u povijesnoj jezgri destinacije			0,924					
Kvaliteta zraka u destinaciji				-0,844				
Kvaliteta okoliša u destinaciji				-0,803				
Kvaliteta morske vode u destinaciji				-0,711				-0,393
Kvaliteta vode za piće u destinaciji				-0,696				
Omjer broja kreveta i lokalnih stanovnika u destinaciji					-0,828			
Omjer broja turista i lokalnih stanovnika u destinaciji					-0,825			
Broj turista u destinaciji					-0,688	-0,207		0,220
Zadovoljstvo lokalnog stanovništva utjecajem turizma u destinaciji	0,356		-0,219		-0,449			
Duljina boravka turista u destinaciji					-0,427	-0,278		0,422
Udio turizma u BDP-u u destinaciji						-0,899		
Broj zaposlenih u turizmu u destinaciji						-0,816		
Prisutnost organizacije za upravljanje destinacijom i različitih dionika u njoj (lokalna vlast, turistička privreda, kulturne institucije i dr.)						-0,589		
Ekološki certificirana turistička ponuda u destinaciji				-0,350			0,604	
Zaštićena prirodna i kulturna područja u destinaciji				-0,386			0,590	
Postojanje strategije održivog razvoja destinacije						-0,271	0,526	-0,251
Prijevozno sredstvo dolaska turista u destinaciju		-0,235						-0,660

Ekstrakcija: glavna komponentna analiza. Rotacijska metoda: Oblimin s Kaiser normalizacijom. Rotacija konvergirana u 41 iteraciji.

Izvor: obrada autora

Analizom glavnih komponenti ekstrahirano je osam komponenti:

- 1. komponenta** – značajne vrijednosti svojstvenih vektora odnose se na ekonomske pokazatelje održivosti turizma destinacije, uz naglasak na marketinške aktivnosti destinacije, stoga se komponenta naziva „**ekonomska održivost destinacije – marketinški aspekt**“;
- 2. komponenta** – značajne vrijednosti svojstvenih vektora odnose se na izrazito ekološke pokazatelje održivosti turizma destinacije s aspektom upravljanja okolišem, stoga se komponenta naziva „**ekološka održivost destinacije – upravljanje okolišem**“;
- 3. komponenta** – značajne vrijednosti svojstvenih vektora se odnose na društvene pokazatelje održivosti turizma destinacije, stoga se komponenta naziva „**društvena održivost destinacije**“;
- 4. komponenta** – značajne vrijednosti svojstvenih vektora odnose se na ekološke pokazatelje održivosti turizma destinacije, stoga se komponenta naziva „**ekološka održivost destinacije**“;
- 5. komponenta** – značajne vrijednosti svojstvenih vektora odnose se na društvene i ekonomske pokazatelje održivosti turizma destinacije, stoga se komponenta naziva „**društveno-ekonomska održivost destinacije**“;
- 6. komponenta** – značajne vrijednosti svojstvenih vektora odnose se na čiste ekonomske pokazatelje održivosti turizma destinacije, stoga se komponenta naziva „**ekonomska održivost destinacije**“;
- 7. komponenta** – značajne vrijednosti svojstvenih vektora odnose se na čiste ekološke pokazatelje održivosti turizma destinacije s aspektom ekološkog certificiranja i zaštićenosti prostora, stoga se komponenta naziva „**ekološka održivost destinacije – ekološko certificiranje**“;
- 8. komponenta** – dvije značajne vrijednosti svojstvenih vektora odnose se na dvije međusobno povezane varijable koje se ne mogu svrstati u zajedničku komponentu, dok su svojstvene vrijednosti drugih komponenti niske. Stoga se ova komponenta izbacuje iz daljnje analize.

Korelacijska matrica glavnih komponenti ukazuje na slabu vezu između pojedinih komponenti, čime je potvrđena navedena pretpostavka o nepostojanju povezanosti među komponentama.

Tablica 77. Korelacijska matrica glavnih komponenti za turiste

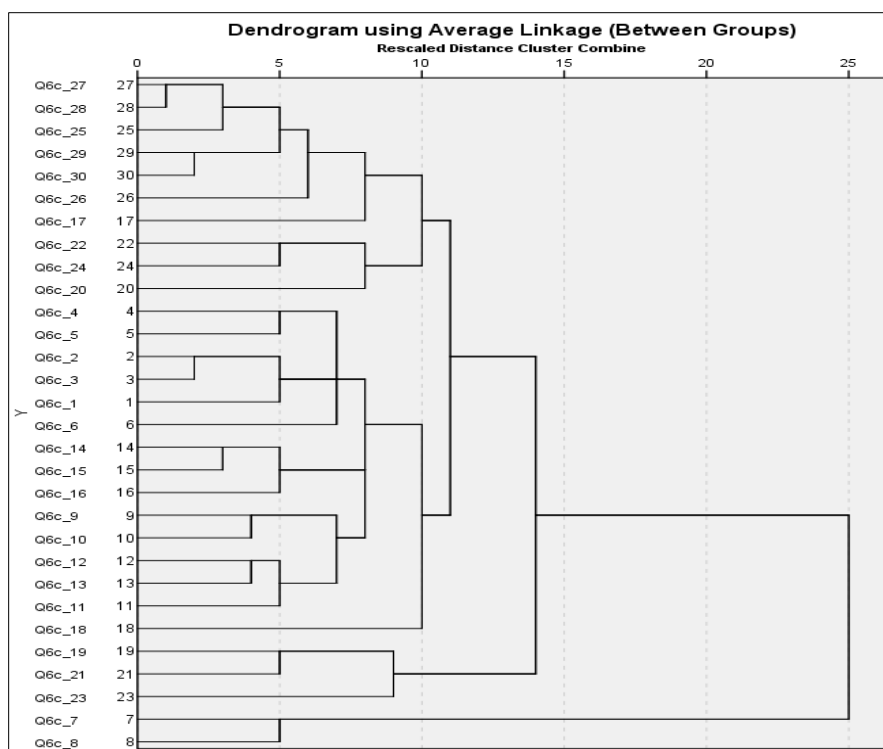
Komponente	1	2	3	4	5	6	7	8
1	1,000	-0,119	0,062	-0,169	-0,353	-0,359	0,130	0,086
2	-0,119	1,000	-0,187	0,275	0,130	0,241	-0,184	0,103
3	0,062	-0,187	1,000	-0,001	-0,181	0,015	-0,176	-0,007
4	-0,169	0,275	-0,001	1,000	0,229	0,266	-0,150	0,054
5	-0,353	0,130	-0,181	0,229	1,000	0,286	0,002	0,001
6	-0,359	0,241	0,015	0,266	0,286	1,000	-0,209	0,034
7	0,130	-0,184	-0,176	-0,150	0,002	-0,209	1,000	-0,090
8	0,086	0,103	-0,007	0,054	0,001	0,034	-0,090	1,000

Ekstrakcija: glavna komponentna analiza. Rotacijska metoda: Oblimin s Kaiser normalizacijom.

Izvor: obrada autora

Slika klusterske analize prikazuje tijek grupiranja varijabli u klasterne, prema kojem je vidljivo da se određeni dio varijabli grupira u gotovo istom vremenu i na gotovo jednakoj udaljenosti. Varijabla 7. (Gužva u povijesnoj jezgri destinacije) i u ovome slučaju predstavlja krajnost.

Slika 19. Hijerarhijsko klustersko grupiranje varijabli za turiste

Izvor: obrada autora

Analizom glavnih komponenti za turiste utvrđene su specifične komponente sa svojstvenim pokazateljima. S obzirom na veličinu svojstvenih vrijednosti, osma se komponenta zbog nepouzdanosti odbacuje iz daljnje analize.

Analizom i sintezom glavnih komponenti pojedinih dionika utvrđeno je šest temeljnih komponenti u koje su se pokazatelji grupirali. To su:

1. komponenta – „**ekonomska održivost destinacije – marketinški aspekt**“,
2. komponenta – „**ekološka održivost destinacije**“,
3. komponenta – „**ekološka održivost destinacije – upravljanje okolišem**“,
4. komponenta – „**ekonomska održivost destinacije – upravljanje destinacijom**“,
5. komponenta – „**društveno-ekonomska održivost destinacije**“ i
6. komponenta – „**društveno-kulturna održivost destinacijom**“.

Sintezom vrednovanih općih pokazatelja i glavnih komponenti pojedinih skupina dionika, moguće je utvrditi specifične komponente u koje su se grupirali pokazatelji održivog turizma urbanih destinacija (*Tablica 78.*).

Tablica 78. Pokazatelji održivog razvoja turizma urbanih destinacija prema specifičnim komponentama

Pokazatelji održivog razvoja turizma	Aritmetička sredina	Rang	Vrednovali kao najznačajniji	Distribucija po komponentama prema značajnosti svojstvenih vektora	Pokazatelji održivog razvoja turizma urbanih destinacija	Specifična komponenta grupiranih pokazatelja
Zadovoljstvo turista destinacijom	1,46	5	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	Značajan u prvoj komponenti turističke ponude, umjereno značajan u prvoj komponenti lokalnog stanovništva i prvoj komponenti turista	Društveno-ekonomski	Ekonomska održivost destinacije – marketinški aspekt
Dobivena vrijednost za novac u destinaciji	1,18	10	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	Značajan u prvoj komponenti turističke ponude i prvoj komponenti turista	Ekonomski	
Lojalnost turista destinacijom	1,10	11	Turisti	Umjereno značajan u prvoj komponenti turističke ponude, umjereno značajan u trećoj komponenti lokalnog stanovništva i značajan u prvoj komponenti turista	Društveno-ekonomski	

Novčana potrošnja turista	1,04	17	Turisti	Umjereno značajan u prvoj komponenti turističke ponude, umjereno značajan u prvoj komponenti lokalnog stanovništva i značajan u prvoj komponenti turista	Ekonomski	
Kvaliteta okoliša u destinaciji	1,53	1	Turisti	Značajan u drugoj komponenti turističke ponude, značajan u drugoj komponenti lokalnog stanovništva i značajan u četvrtoj komponenti turista	Ekološki	Ekološka održivost destinacije
Kvaliteta zraka u destinaciji	1,52	2	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	Značajan u drugoj komponenti turističke ponude, značajan u drugoj komponenti lokalnog stanovništva i značajan u četvrtoj komponenti turista	Ekološki	
Kvaliteta vode za piće u destinaciji	1,49	3	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	Značajan u drugoj komponenti turističke ponude, značajan u drugoj komponenti lokalnog stanovništva i značajan u četvrtoj komponenti turista	Ekološki	
Kvaliteta morske vode u destinaciji	1,36	6	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	Značajan u drugoj komponenti turističke ponude, značajan u drugoj komponenti lokalnog stanovništva i značajan u četvrtoj komponenti turista	Ekološki	
Zaštićena prirodna i kulturna područja u destinaciji	1,47	4	Turisti	Umjereno značajan u drugoj komponenti turističke ponude, značajan u šestoj komponenti lokalnog stanovništva i značajan u sedmoj komponenti turista	Ekološki	
Ekološki certificirana turistička ponuda u destinaciji	1,22	8	Turisti	Značajan u trećoj komponenti turističke ponude, značajan u šestoj komponenti lokalnog stanovništva i značajan u sedmoj komponenti turista	Ekološki	Ekološka održivost destinacije – upravljanje okolišem
Recikliranje otpada u destinaciji	1,09	12	Turisti	Značajan u trećoj komponenti turističke ponude, umjereno značajan u četvrtoj i šestoj komponenti lokalnog stanovništva i umjereno značajan u drugoj komponenti turista	Ekološki	
Prijevozno sredstvo dolaska turista u destinaciju	1,06	14	Turisti	Značajan u trećoj komponenti turističke ponude, značajan u četvrtoj komponenti lokalnog stanovništva i	Ekološki	

				značajan u osmoj komponenti turista		
Zbrinjavanje otpadnih voda u destinaciji	1,05	16	Turisti	Značajan u trećoj komponenti turističke ponude, značajan u četvrtoj komponenti lokalnog stanovništva i značajan u drugoj komponenti turista	Ekološki	
Korištenje energije iz obnovljivih izvora u destinaciji	0,94	23	Turisti	Značajan u trećoj komponenti turističke ponude, značajan u šestoj komponenti lokalnog stanovništva i značajan u drugoj komponenti turista	Ekološki	
Potrošnja energije u destinaciji	0,84	26	Turisti	Značajan u trećoj komponenti turističke ponude, značajan u četvrtoj komponenti lokalnog stanovništva i značajan u drugoj komponenti turista	Ekološki	
Potrošnja vode u destinaciji	0,84	27	Turisti	Značajan u trećoj komponenti turističke ponude, značajan u četvrtoj komponenti lokalnog stanovništva i značajan u drugoj komponenti turista	Ekološki	
Količina proizvedenog smeća u destinaciji	0,66	28	Turisti	Značajan u trećoj komponenti turističke ponude, značajan u četvrtoj komponenti lokalnog stanovništva i značajan u drugoj komponenti turista	Ekološki	
Postojanje strategije održivog razvoja destinacije	1,21	9	Turisti	Značajan u trećoj komponenti turističke ponude, značajan u šestoj komponenti lokalnog stanovništva i značajan u sedmoj komponenti turista	Institucionalni	Ekonomska održivost destinacije – upravljanje destinacijom
Prisutnost organizacije za upravljanje destinacijom i različitih dionika u njoj (lokalna vlast, turistička privreda, kulturne institucije i dr.)	1,07	13	Turisti	Umjereno značajan u šestoj komponenti turističke ponude, umjereno značajan u prvoj komponenti lokalnog stanovništva i značajan u šestoj komponenti turista	Institucionalni	
Cjelogodišnja turistička ponuda u destinaciji	0,94	24	Turisti	Značajan u trećoj komponenti turističke ponude, značajan u šestoj komponenti lokalnog stanovništva i umjereno značajan u prvoj i sedmoj komponenti turista	Ekonomski	

Popunjenost smještajnih kapaciteta u destinaciji tijekom godine	0,90	25	Turisti	Umjereno značajan u trećoj komponenti turističke ponude, umjereno značajan u prvoj komponenti i šestoj lokalnog stanovništva i značajan u prvoj komponenti turista	Ekonomski	Društveno-ekonomska održivost destinacije
Broj zaposlenih u turizmu u destinaciji	1,04	18	Turisti	Značajan u šestoj komponenti turističke ponude, značajan u prvoj komponenti lokalnog stanovništva i značajan u šestoj komponenti turista	Ekonomski	
Udio turizma u BDP-u u destinaciji	0,95	22	Turisti	Značajan u šestoj komponenti turističke ponude, značajan u prvoj komponenti lokalnog stanovništva i značajan u šestoj komponenti turista	Ekonomski	
Zadovoljstvo lokalnog stanovništva utjecajem turizma u destinaciji	1,28	7	Turisti	Umjereno značajan u petoj komponenti turističke ponude, značajan u petoj komponenti lokalnog stanovništva i umjereno značajan u petoj komponenti turista	Društveno-kulturni	
Omjer broja turista i lokalnih stanovnika u destinaciji	1,05	15	Turisti	Značajan u petoj komponenti turističke ponude, značajan u petoj komponenti lokalnog stanovništva i značajan u petoj komponenti turista	Društveno-kulturni	
Broj turista u destinaciji	0,98	19	Turistička ponuda (javni i privatni sektor te civilno društvo)	Značajan u petoj komponenti turističke ponude, značajan u petoj komponenti lokalnog stanovništva i značajan u petoj komponenti turista	Društveno-ekonomski	
Omjer broja kreveta i lokalnih stanovnika u destinaciji	0,98	20	Turisti	Značajan u petoj komponenti turističke ponude, značajan u petoj komponenti lokalnog stanovništva i značajan u petoj komponenti turista	Društveno-kulturni	
Duljina boravka turista u destinaciji	0,96	21	Turisti	Umjereno značajan u petoj komponenti turističke ponude, značajan u petoj komponenti lokalnog stanovništva i umjereno značajan u petoj komponenti turista	Društveno-ekonomski	

Gužva u povijesnoj jezgri destinacije	0,35	29	Turisti	Značajan u četvrtoj komponenti turističke ponude, značajan u trećoj komponenti lokalnog stanovništva i značajan u trećoj komponenti turista	Društveno-kulturni	Društveno-kulturna održivost destinacije
Gužva na plažama u destinaciji	0,24	30	Turisti	Značajan u četvrtoj komponenti turističke ponude, značajan u trećoj komponenti lokalnog stanovništva i značajan u trećoj komponenti turista	Društveno-kulturni	

Izvor: obrada autora

Iz tablice je moguće uočiti kako su najznačajniji pokazatelji vezani uz ekonomsku održivost turizma urbane destinacije, ali i određene društvene aspekte vezane uz zadovoljstvo turista destinacijom i njihovu lojalnost, izravno povezane s dobivenom vrijednošću za novac i potrošnjom turista u destinaciji. Ovo su marketinške komponente ekonomske održivosti koje su u domeni destinacijske menadžmentske organizacije. Nakon toga slijede ekološki pokazatelji koji zajedno osiguravaju kvalitetu okoliša i ekološku održivost destinacije. Ekološki pokazatelji utječu na kvalitetu života građana i iskustvo doživljaja turista. S tim pokazateljima izravno su povezani ekološki pokazatelji iz iduće komponente koja se odnosi na upravljanje okolišem. Ekološki pokazatelji upravljanja okolišem izravno utječu na ekološke pokazatelje vezane uz kvalitetu okoliša. Upravljanje okolišem također je povezano s upravljanjem razvojem turizma destinacije koja obuhvaća institucionalne i ekonomske pokazatelje održivosti turizma urbane destinacije. Ti pokazatelji vezani su uz postojanje destinacije menadžmentske organizacije, multidionički pristup upravljanju, strateški plan razvoja turizma destinacije, raznovrsnost turističke ponude uz koje se veže sezonalnost, iskorištenost kapaciteta, broj zaposlenih i udio turizma u BDP-u u destinaciji. Dakle, ovi pokazatelji izravno utječu na sve ostale jer su vezani uz upravljanje destinacijom. O njima ovise društveno-ekonomski pokazatelji u idućim komponentama koji ukazuju na zadovoljstvo lokalnog stanovništva i negativne učinke turizma u destinaciji, proizašlih iz broja turista i duljine boravka u destinaciji te broja turista u odnosu na broj kreveta i broj stanovnika destinacije. Ovi pokazatelji ukazuju na pritisak turizma na destinaciju, stoga su ujedno pokazatelji nosivog kapaciteta destinacije koji je povezan s ekološkim pokazateljima. Stoga moraju biti uključeni u komponentu upravljanja destinacijom. Dakle, vidljiv je integrirani utjecaj pokazatelja unutar komponenti i međusobna povezanost svih komponenti iz čega proizlazi značajnost svih pokazatelja za održivi razvoj turizma urbanih destinacija. Iz toga

proizlazi da je u okviru specifičnih komponenti u koje su se grupirali pokazatelji moguće postaviti trenutačne ili slične pokazatelje kojima će se mjeriti i pratiti specifične komponente održivog razvoja turizma urbanih destinacija.

Zaključak testiranja H1 hipoteze i ostvarivanja postavljenih ciljeva istraživanja:

Analizom vrednovanja i testiranjem H1 hipoteze utvrđena je razlika između vrednovanja značajnosti općih pokazatelja održivog razvoja turizma kod različitih dionika urbanih destinacija, stoga se H1 hipoteza prihvaća. Također su utvrđene razlike u vrednovanju značajnosti općih pokazatelja održivog razvoja turizma s obzirom na urbane destinacije i regije u kojima se nalaze. Na temelju vrijednosti aritmetičkih sredina utvrđeno je kako su svi vrednovani pokazatelji značajni za održivi turizam urbanih destinacija. S ciljem utvrđivanja specifičnih pokazatelja, dodatno je provedena višestruka linearna regresija kojom je prema postavljenom kriteriju definirano devet temeljnih specifičnih pokazatelja. Dodatno su metodom glavnih komponenti opći pokazatelji održivog razvoja turizma sažeti u šest temeljnih ili specifičnih komponenti, u okviru kojih se mogu razmatrati specifični pokazatelji održivog razvoja turizma urbanih destinacija.

H2: Postoji povezanost između vrednovanja značajnosti specifičnih pokazatelja održivog razvoja turizma i razine implementacije održivog razvoja turizma kod različitih dionika urbane destinacije

Nadalje, testirana je hipoteza kojom se želi utvrditi postoje li razlike u vrednovanju značajnosti specifičnih pokazatelja održivog razvoja turizma između dionika urbanih destinacija koji posjeduju neki ekološki certifikat i onih koji ga nemaju, zbog pretpostavke da oni koji ga posjeduju razumiju funkciju i koriste ekoloških certifikata u održivom razvoju turizma, jer ekocertifikat podrazumijeva određeni stupanj implementacije ciljeva i načela održivog razvoja. Budući da je analizom utvrđena značajnost svih općih pokazatelja, testiranje hipoteze provest će se na svim općim pokazateljima u kojima su sadržani i specifični pokazatelji održivog razvoja turizma urbanih destinacija proizašli iz višestruke linearne regresije. Uzorak ispitanika koji su vrednovali značajnost općih pokazatelja održivog razvoja turizma s obzirom na posjedovanje ekocertifikata obuhvaća samo skupinu dionika turističke ponude, odnosno dionika javnog i privatnog sektora te civilnog društva. Ispitanici u uzorku bili su predstavnici organizacija koji su različito uključeni u turizam destinacije. Relativno

malen broj organizacija u uzorku koje posjeduju ekocertifikat može se protumačiti nerazumijevanjem koncepta održivog razvoja te neosvijestošću dionika urbanih destinacija o važnosti održivog razvoja turizma i potencijalnih koristi od ekocertifikata. Navedeno su pokazali podatci s fokus-grupa, a na slično ukazuje podatak da 27,8% ispitanika nije sigurno ili ne zna za postojanje ekocertifikata u organizaciji u kojoj je zaposleno.

Tablica 79. Uzorak ispitanih dionika turističke ponude (javni i privatni sektor te civilno društvo)

Posjedovanje ekocertifikata organizacije koju predstavlja ispitanik	Broj ispitanika	Postotak
Organizacija posjeduje barem jedan ekocertifikat	39	17,0%
Organizacija ne posjeduje eko certifikat	127	55,2%
Ne znam, nisam siguran/na	64	27,8%
Ukupno	230	100,0%

Izvor: obrada autora

U svrhu testiranja hipoteze korišten je Levenov test jednakosti varijanci i t-test razlike aritmetičkih sredina dviju populacija. U slučaju da grupe imaju jednake varijance, nulta hipoteza se pri razini značajnosti od 5% odbacuje. Zbog malog uzorka test nije bilo moguće provesti na razini pojedinih urbanih destinacija, već je proveden na ukupnom uzorku urbanih destinacija za dionike javnog i privatnog sektora te civilnog društva.

Tablica 80. Levenov test jednakosti varijanci i t-test razlike aritmetičkih sredina između dionika koji posjeduju i koji ne posjeduju neki ekocertifikat

POKAZATELJI		Levenov test jednakosti varijanci		t-test jednakosti varijanci sredina dviju populacija		
		Empirijski F-omjer	p-vrijednost	t-vrijednost	Stupnjevi slobode	p-vrijednost
Zadovoljstvo lokalnog stanovništva utjecajem turizma u destinaciji	Pretpostavka jednakih varijanci	0,025	0,875	-1,545	149	0,124
	Pretpostavka različitih varijanci			-1,653	72	0,103
Omjer broja turista i lokalnih stanovnika u destinaciji	Pretpostavka jednakih varijanci	3,486	0,064	-1,921	144	0,057
	Pretpostavka različitih varijanci			-2,119	75	0,037
Omjer broja kreveta i lokalnih stanovnika u destinaciji	Pretpostavka jednakih varijanci	6,162	0,014	-1,782	144	0,077
	Pretpostavka različitih varijanci			-1,955	67	0,055
Broj turista u	Pretpostavka jednakih	2,726	0,101	-0,876	143	0,382

destinaciji	varijanci					
	Pretpostavka različitih varijanci			-0,984	75	0,328
Duljina boravka turista u destinaciji	Pretpostavka jednakih varijanci	1,054	0,306	-1,396	146	0,165
	Pretpostavka različitih varijanci			-1,546	71	0,127
Zadovoljstvo turista destinacijom	Pretpostavka jednakih varijanci	0,660	0,418	0,315	146	0,753
	Pretpostavka različitih varijanci			0,302	58	0,764
Gužva u povijesnoj jezgri destinacije	Pretpostavka jednakih varijanci	0,002	0,968	-0,648	143	0,518
	Pretpostavka različitih varijanci			-0,675	61	0,502
Gužva na plažama u destinaciji	Pretpostavka jednakih varijanci	0,641	0,425	-1,778	132	0,078
	Pretpostavka različitih varijanci			-1,744	63	0,086
Lojalnost turista destinacijom	Pretpostavka jednakih varijanci	0,005	0,943	-0,043	143	0,966
	Pretpostavka različitih varijanci			-0,043	63	0,966
Dobivena vrijednost za novac u destinaciji	Pretpostavka jednakih varijanci	0,433	0,512	0,087	140	0,931
	Pretpostavka različitih varijanci			0,080	51	0,936
Popunjenost smještajnih kapaciteta u destinaciji tijekom godine	Pretpostavka jednakih varijanci	3,583	0,060	-0,207	143	0,836
	Pretpostavka različitih varijanci			-0,234	80	0,816
Novčana potrošnja turista	Pretpostavka jednakih varijanci	1,272	0,261	0,000	142	1,000
	Pretpostavka različitih varijanci			0,000	70	1,000
Cjelogodišnja turistička ponuda u destinaciji	Pretpostavka jednakih varijanci	7,324	0,008	-1,260	145	0,210
	Pretpostavka različitih varijanci			-1,458	83	0,149
Udio turizma u BDP-u u destinaciji	Pretpostavka jednakih varijanci	0,225	0,636	-2,000	139	0,047
	Pretpostavka različitih varijanci			-2,055	64	0,044
Broj zaposlenih u turizmu u destinaciji	Pretpostavka jednakih varijanci	0,000	0,987	-1,352	142	0,179
	Pretpostavka različitih varijanci			-1,421	66	0,160
Prisutnost organizacije za upravljanje destinacijom i različitih dionika u njoj (lokalna vlast, turistička privreda, kulturne institucije i dr.)	Pretpostavka jednakih varijanci	0,132	0,717	0,144	145	0,885
	Pretpostavka različitih varijanci			0,145	65	0,885
Postojanje strategije održivog razvoja destinacije	Pretpostavka jednakih varijanci	5,705	0,018	-0,542	141	0,588
	Pretpostavka različitih varijanci			-0,627	81	0,533
Prijevozno sredstvo dolaska turista u destinaciju	Pretpostavka jednakih varijanci	5,285	0,023	-1,601	146	0,111
	Pretpostavka različitih varijanci			-1,770	78	0,081
Potrošnja energije u	Pretpostavka jednakih	2,380	0,125	-1,477	142	0,142

destinaciji	varijanci					
	Pretpostavka različitih varijanci			-1,582	68	0,118
Korištenje energije iz obnovljivih izvora u destinaciji	Pretpostavka jednakih varijanci	6,345	0,013	-0,954	143	0,342
	Pretpostavka različitih varijanci			-1,073	83	0,286
Potrošnja vode u destinaciji	Pretpostavka jednakih varijanci	2,718	0,101	-1,512	144	0,133
	Pretpostavka različitih varijanci			-1,649	77	0,103
Zbrinjavanje otpadnih voda u destinaciji	Pretpostavka jednakih varijanci	0,522	0,471	-0,482	140	0,631
	Pretpostavka različitih varijanci			-0,497	61	0,621
Količina proizvedenog smeća u destinaciji	Pretpostavka jednakih varijanci	0,554	0,458	-1,214	141	0,227
	Pretpostavka različitih varijanci			-1,190	61	0,239
Recikliranje otpada u destinaciji	Pretpostavka jednakih varijanci	1,391	0,240	-1,214	143	0,227
	Pretpostavka različitih varijanci			-1,271	71	0,208
Kvaliteta vode za piće u destinaciji	Pretpostavka jednakih varijanci	5,091	0,026	-1,497	146	0,137
	Pretpostavka različitih varijanci			-1,782	88	0,078
Kvaliteta morske vode u destinaciji	Pretpostavka jednakih varijanci	8,412	0,004	-2,275	125	0,025
	Pretpostavka različitih varijanci			-2,876	100	0,005
Kvaliteta zraka u destinaciji	Pretpostavka jednakih varijanci	1,208	0,274	-1,019	145	0,310
	Pretpostavka različitih varijanci			-1,054	69	0,296
Kvaliteta okoliša u destinaciji	Pretpostavka jednakih varijanci	0,666	0,416	-0,560	144	0,576
	Pretpostavka različitih varijanci			-0,580	66	0,564
Eko certificirana turistička ponuda u destinaciji	Pretpostavka jednakih varijanci	1,490	0,224	-1,732	135	0,085
	Pretpostavka različitih varijanci			-1,926	77	0,058
Zaštićena prirodna i kulturna područja u destinaciji	Pretpostavka jednakih varijanci	5,389	0,022	-1,893	142	0,060
	Pretpostavka različitih varijanci			-2,195	81	0,031

Izvor: obrada autora

Pri razini značajnosti od 5% kod većine pokazatelja postoji jednakost varijanci populacija (homogene), dok se samo kod nekoliko pokazatelja može prihvatiti hipoteza o razlikama u varijanci populacije (nisu homogene). Dakle, s obzirom na to da kod većine pokazatelja Levenov test nije pokazao da postoje statistički značajne razlike, može se zaključiti da se radi o podjednakim varijancama, uz iznimku da kod određenih pokazatelja postoji statistički značajna razlika (p-vrijednost tih pokazatelja označena je u tablici). U slučaju kada Levenov

test jednakosti varijanci dviju populacija pokazuje da se ne odbacuje hipoteza prema kojoj populacije imaju iste varijance, primjenjuje se t-test razlika aritmetičkih sredina dviju populacija. Za pokazatelje kod kojih postoji razlika u varijancama, p-vrijednosti provedenog t-testa pokazuju da samo kod pokazatelja „Kvaliteta morske vode u destinaciji“ i „Zaštićena prirodna i kulturna područja u destinaciji“ postoji statistički značajna razlika u vrednovanju tih pokazatelja između dionika koji posjeduju ekološki certifikat i onih koji ga ne posjeduju, dok kod ostalih pokazatelja nije tako. Ovo se može protumačiti činjenicom da zaštićena prirodna i kulturna područja postoje samo u određenim destinacijama te su u takvim destinacijama dionici mogli vrednovati navedeni pokazatelj, odnosno pokazatelj kvalitete morske vode u destinaciji mogli su vrednovati samo dionici u jadranskim gradovima. Kod specifičnih pokazatelja utvrđenih regresijskom analizom prema postavljenom „proekološkom“ kriteriju, samo je pokazatelj „Kvaliteta morske vode u destinaciji“ značajan proekološki orijentiranim dionicima, dok za sve ostale specifične pokazatelje ne postoje razlike u vrednovanju. Taj je pokazatelj specifični pokazatelj jadranskih urbanih destinacija.

Zaključak testiranja H2 hipoteze: Levenov test jednakosti varijanci pokazuje postojanje značajnih razlika u vrednovanju određenih pokazatelja između dviju populacija, iako daljnji t-test jednakosti varijanci sredina dviju populacija potvrđuje da značajne razlike postoje samo u dva slučaja, odnosno za dva pokazatelja (kvaliteta morske vode i zaštićena prirodna i kulturna područja u destinaciji). Budući da se ova analiza temelji na vrednovanju relativno malog broja ispitanika u uzorku koji posjeduju ekološki certifikat i ispitanika koji nisu upoznati s njima, nisu utvrđene statistički značajne razlike između vrednovanja značajnosti općih, pa stoga ni specifičnih pokazatelja održivog razvoja turizma i razine implementacije održivog razvoja turizma kod različitih dionika urbane destinacije, zbog čega se **hipoteza H2 odbacuje**.

H3: Posjedovanje certifikata održivog razvoja turizma urbane destinacije utječe na odluku turista da posjeti tu destinaciju

Ekološki certifikati jedan su od načina proekološkog poslovanja i ponašanja prema načelima i ciljevima održivog razvoja. Iz ovoga slijedi hipoteza koja polazi od pretpostavke da postojanje ekocertifikata u destinaciji utječe na odluku turista da posjeti tu destinaciju.

Osim što su turisti u anketnom upitniku iskazali svoje stajalište o ekocertifikatima, to je učinilo i lokalno stanovništvo te ostali relevantni dionici destinacije. Na fokus-grupama u promatranim su gradovima ekocertifikati također bili predmet rasprave. U gradovima Kontinentalne Hrvatske sudionici fokus-grupa nisu znatno upoznati s ekocertifikatima, osim s onima u školama i vrtićima, te navode da ne postoje u njihovim gradovima. Da bi u destinaciji bili korisni, potvrđuje konstatacija s fokus-grupe u Karlovcu: „Ekocertifikati bi doprinijeli pozitivnijem imidžu destinacije, možda bi se i struktura gostiju promijenila. To dolazi kao šlag na tortu.“.

U gradovima Jadranske Hrvatske sudionici fokus-grupa djelomično su upoznati s ekocertifikatima. U Splitu i Zadru sudionici fokus-grupa nisu baš upoznati s njihovim učincima i navode da u njihovim gradovima ne postoje, no ipak su svjesni određenih mogućnosti i aktualnih trendova. U Splitu tako smatraju da „gosti žele zdravi život i spremni su platiti više, više su ekološki osviješteni“, dok u Zadru uviđaju da „ekologija može dati dodatnu vrijednost našem proizvodu i prednost u odnosu na druge destinacije“, jer je „gostima stalo do ekologije“, stoga su ekocertifikati „važni gostima, oni su više ekološki osviješteni i orijentirani na bio ishranu“ i „gosti bi bili voljni više platiti“ za ekocertifikate. Rovinj posjeduje neke ekocertifikate, a sudionici fokus-grupe misle da mogu poslužiti za dostizanje kvalitete i diversificiranosti ponude. U Malom Lošinj razumiju funkciju ekocertifikata, različite institucije ih posjeduju (škole, vrtići, muzeji, hoteli, kampovi, plaže i dr.), a „ekocertifikati i ekooznake jako znače lokalnoj zajednici, istaknuti su, turisti ih primjećuju i znače im“. Zbog toga što ih imaju misle da nisu skuplji, nego imaju određenu kvalitetu koja ima svoju cijenu.

Analizom varijance utvrđeno je utječe li posjedovanje ekocertifikata održivog razvoja turizma urbane destinacije na odluku turista da posjeti destinaciju. U idućoj tablici iskazana su stajališta turista o pozitivnom utjecaju ekocertifikata na njihovu odluku prilikom odabira destinacije. Ukupno gledajući, većina ispitanih turista ima pozitivno stajalište o utjecaju ekocertifikata na njihovu odluku u odabiru destinacije, pri čemu je takvo stajalište izraženije za pojedine ekocertifikate i u pojedinim gradovima.

Tablica 81. Stajališta turista o pozitivnom utjecaju ekocertifikata na njihovu odluku da posjete destinaciju koja ih posjeduje

Ekološki certifikat	Karlovac	Krapina	Mali Lošinj	Osijek	Rovinj	Split	Varaždin	Zadar	Ukupno
Ekološki certificirana hrana u restoranima i smještajnim kapacitetima	80,9%	98,1%	72,9%	71,1%	74,4%	62,1%	80,6%	73,1%	74,6%
Ekološki certificirani smještajni kapaciteti	74,2%	98,1%	60,2%	58,8%	66,2%	49,5%	77,8%	71,2%	68,4%
Ekološki certificirane plaže	78,3%	73,1%	65,4%	45,5%	72,2%	75,2%	83,3%	78,9%	73,5%
Ekološki certificirani proizvodi u trgovinama	73,5%	85,2%	67,3%	56,3%	67,1%	53,0%	66,3%	65,9%	65,7%
Ekološki certificirani javni prijevoz	65,7%	86,8%	47,6%	52,7%	58,6%	54,5%	72,2%	66,3%	62,8%
Ekološki certificirana turistička destinacija	76,8%	96,3%	66,7%	64,9%	67,5%	68,4%	78,3%	78,6%	74,9%
Energetski učinkovito certificirani smještajni kapaciteti	68,7%	88,7%	61,5%	62,2%	58,3%	48,5%	73,0%	74,3%	67,8%

Izvor: obrada autora

Utjecaj ekocertifikata na odluku turista o odabiru destinacije utvrđen je za sve urbane destinacije i ukupno, a vrijednosti aritmetičkih sredina prikazane su u Tablici 82. Više ocjene označuju veći utjecaj ekocertifikata na odluku turista da odabere urbanu destinaciju koja ih posjeduje.

Tablica 82. Utjecaj ekocertifikata na odluku turista da odabere urbanu destinaciju koja posjeduje neki od eko certifikata

Ekocertifikat / grad	N	Aritmetička sredina	Standardna devijacija	Standardna pogreška	95% pouzdanosti za aritmetičku sredinu		Min	Max	
					Donja granica	Gornja granica			
Ekocertificirana hrana u restoranima i smještajnim kapacitetima	Karlovac	68	1,29	0,865	0,105	1,08	1,50	-2	2
	Krapina	53	1,49	0,541	0,074	1,34	1,64	0	2
	Mali	107	1,05	0,975	0,094	0,86	1,23	-2	2
	Osijek	83	0,89	1,240	0,136	0,62	1,16	-2	2
	Rovinj	78	1,04	0,932	0,106	0,83	1,25	-2	2
	Split	103	0,83	0,954	0,094	0,64	1,01	-2	2
	Varaždin	93	1,28	0,771	0,080	1,12	1,44	0	2
	Zadar	323	1,02	0,942	0,052	0,92	1,13	-2	2
Ukupno	908	1,07	0,950	0,032	1,01	1,13	-2	2	
Ekocertificirani smještajni kapaciteti	Karlovac	66	1,02	0,832	0,102	0,81	1,22	-2	2
	Krapina	52	1,46	0,541	0,075	1,31	1,61	0	2
	Mali	103	0,71	1,025	0,101	0,51	0,91	-2	2

	Osijek	80	0,55	1,168	0,131	0,29	0,81	-2	2
	Rovinj	77	0,91	0,948	0,108	0,69	1,12	-2	2
	Split	101	0,56	0,899	0,089	0,39	0,74	-2	2
	Varaždin	90	1,23	0,794	0,084	1,07	1,40	0	2
	Zadar	323	1,00	0,845	0,047	0,91	1,09	-2	2
	Ukupno	892	0,92	0,927	0,031	0,86	0,98	-2	2
Ekocertificirane plaže	Karlovac	69	1,06	0,802	0,097	0,87	1,25	-2	2
	Krapina	52	1,12	0,808	0,112	0,89	1,34	0	2
	Mali	107	0,89	0,994	0,096	0,70	1,08	-1	2
	Osijek	77	0,29	1,202	0,137	0,01	0,56	-2	2
	Rovinj	79	1,08	0,997	0,112	0,85	1,30	-2	2
	Split	101	1,16	0,914	0,091	0,98	1,34	-2	2
	Varaždin	90	1,21	0,918	0,097	1,02	1,40	-2	2
	Zadar	323	1,18	0,782	0,044	1,09	1,26	-2	2
	Ukupno	898	1,05	0,933	0,031	0,98	1,11	-2	2
Ekocertificirani proizvodi u trgovinama	Karlovac	68	0,96	0,836	0,101	0,75	1,16	-2	2
	Krapina	54	1,24	0,751	0,102	1,04	1,45	-1	2
	Mali	107	0,95	0,965	0,093	0,77	1,14	-2	2
	Osijek	80	0,50	1,136	0,127	0,25	0,75	-2	2
	Rovinj	76	0,83	0,885	0,102	0,63	1,03	-2	2
	Split	100	0,61	0,952	0,095	0,42	0,80	-2	2
	Varaždin	92	0,93	0,959	0,100	0,74	1,13	-2	2
	Zadar	323	0,92	0,930	0,052	0,81	1,02	-2	2
	Ukupno	900	0,87	0,953	0,032	0,80	0,93	-2	2
Ekocertificirani javni prijevoz	Karlovac	67	0,94	0,886	0,108	0,72	1,16	-2	2
	Krapina	53	1,25	0,731	0,100	1,04	1,45	-1	2
	Mali	103	0,50	1,093	0,108	0,28	0,71	-2	2
	Osijek	74	0,45	1,112	0,129	0,19	0,70	-2	2
	Rovinj	70	0,83	1,021	0,122	0,59	1,07	-2	2
	Split	99	0,66	0,939	0,094	0,47	0,84	-2	2
	Varaždin	90	1,02	0,983	0,104	0,82	1,23	-2	2
	Zadar	323	0,92	0,890	0,050	0,83	1,02	-2	2
	Ukupno	879	0,83	0,974	0,033	0,76	0,89	-2	2
Ekocertificirana turistička destinacija	Karlovac	69	1,19	0,879	0,106	0,98	1,40	-2	2
	Krapina	54	1,37	0,560	0,076	1,22	1,52	0	2
	Mali	108	0,90	1,023	0,098	0,70	1,09	-2	2
	Osijek	74	0,66	1,063	0,124	0,42	0,91	-2	2
	Rovinj	77	0,99	0,980	0,112	0,76	1,21	-2	2
	Split	98	0,88	0,977	0,099	0,68	1,07	-2	2
	Varaždin	92	1,22	0,849	0,089	1,04	1,39	-2	2
	Zadar	323	1,12	0,812	0,045	1,03	1,21	-2	2
	Ukupno	895	1,05	0,907	0,030	0,99	1,11	-2	2
Energetski učinkovito certificirani smještajni kapaciteti	Karlovac	67	1,03	0,904	0,110	0,81	1,25	-2	2
	Krapina	53	1,23	0,640	0,088	1,05	1,40	0	2
	Mali	104	0,75	1,121	0,110	0,53	0,97	-2	2
	Osijek	74	0,59	1,146	0,133	0,33	0,86	-2	2
	Rovinj	72	0,76	1,000	0,118	0,53	1,00	-2	2
	Split	101	0,52	0,923	0,092	0,34	0,71	-2	2
	Varaždin	89	1,20	0,842	0,089	1,02	1,38	0	2
	Zadar	323	1,09	0,851	0,047	1,00	1,19	-2	2
	Ukupno	883	0,93	0,954	0,032	0,87	1,00	-2	2

Izvor: obrada autora

S obzirom na to da nema negativnih vrijednosti aritmetičke sredine ni za jednu od promatranih urbanih destinacija, pri čemu više od polovine vrijednosti aritmetičke sredine prelazi vrijednost 1 (pozitivan utjecaj), uz prihvatljive vrijednosti standardne devijacije i

standardne pogreške, može se utvrditi da postojanje ekocertifikata znatno pozitivno utječe na odluku turista prilikom odabira urbane destinacije. Iz tablice je također vidljivo kako je pojedini ekocertifikat različito vrednovan u pojedinoj urbanoj destinaciji te se može zaključiti da postoje određene preferencije između ekocertifikata. Među svim ekocertifikatima, najviše utjecaja na odluku turista ima ekocertificirana hrana i ekocertificirane plaže, a najmanje ekocertificirani javni prijevoz. Po pitanju vrednovanja značajnosti pokazatelja, turistima je među 10 najznačajnijih pokazatelja ekocertificirana turistička ponuda u destinaciji. Ako se ova analiza uspoređi s motivima turista, može se uočiti kako turisti nisu značajno motivirani ekocertifikatima u destinaciji za dolazak u promatranu urbanu destinaciju, iako je pitanje koliko ekocertifikata zaista postoji u destinaciji i da li turisti znaju za njih. Ni u Malome Lošinj, u kojemu postoje ekocertifikati, turistima ekocertifikati nisu znatno važniji nego turistima drugih destinacija.

Primjenom analize varijance (ANOVA) utvrđena je razlika između stajališta turista pojedinih urbanih destinacija o utjecaju ekocertifikata na njihovu odluku o odabiru destinacije. Rezultati analize prikazani su u *Tablici 83*.

Tablica 83. Razlike u stajalištima turista svih urbanih destinacija o utjecaju ekocertifikata na njihovu odluku o odabiru destinacije utvrđene analizom varijance (ANOVA)

Ekocertifikat	Stupnjevi slobode	Empirijski F-omjer	p-vrijednost
Ekocertificirana hrana u restoranima i smještajnim kapacitetima	7	4,296	0,000
Ekocertificirani smještajni kapaciteti	7	9,794	0,000
Ekocertificirane plaže	7	9,960	0,000
Ekocertificirani proizvodi u trgovinama	7	4,457	0,000
Ekocertificirani javni prijevoz	7	6,526	0,000
Ekocertificirana turistička destinacija	7	5,000	0,000
Energetski učinkovito certificirani smještajni kapaciteti	7	8,432	0,000

Izvor: obrada autora

Analizom varijance pri razini značajnosti od 5% i danim stupnjevima slobode, empirijski F-omjeri i p-vrijednosti pokazuju da postoje statistički značajne razlike u stajalištima turista svih urbanih destinacija o utjecaju ekocertifikata na njihovu odluku o odabiru destinacije.

Spremnost da turist plati više za proizvod ili uslugu koja ima ekocertifikat povezana je s odlukom turista da posjeti takvu destinaciju, stoga se utvrdila spremnost turista pojedinih urbanih destinacija da plate više za proizvod, uslugu ili destinaciju koja posjeduje ekocertifikat. Rezultati su prikazani u idućoj tablici.

Tablica 84. Spremnost turista da plate više za proizvod, uslugu ili destinaciju koja posjeduje ekocertifikat

Ekocertifikat	Karlovac	Krapina	Mali Lošinj	Osijek	Rovinj	Split	Varaždin	Zadar	Ukupno
Ekocertificirana hrana u restoranima i smještajnim kapacitetima	66,2%	59,6%	63,2%	59,3%	36,0%	50,5%	49,5%	47,1%	51,9%
Ekocertificirani smještajni kapaciteti	50,0%	49,1%	38,6%	45,3%	17,2%	31,3%	40,2%	42,4%	39,5%
Ekocertificirane plaže	51,4%	38,5%	37,7%	36,0%	15,3%	47,4%	35,7%	48,9%	41,3%
Ekocertificirani proizvodi u trgovinama	48,6%	39,2%	55,3%	45,3%	33,3%	41,7%	32,0%	38,1%	41,1%
Ekocertificirani javni prijevoz	50,0%	45,3%	28,1%	37,2%	14,1%	29,2%	28,1%	38,1%	34,0%
Ekocertificirana turistička destinacija	57,5%	50,0%	50,9%	45,3%	19,3%	35,5%	36,1%	55,1%	46,4%
Energetski učinkovito certificirani smještajni kapaciteti	47,2%	47,2%	38,6%	36,0%	12,3%	29,0%	36,5%	42,1%	37,3%

Izvor: obrada autora

Ukupno gledajući, iz tablice je vidljivo da je više od trećine ispitanika spremno platiti više za proizvod, uslugu ili destinaciju koja posjeduje ekocertifikat, pri čemu je u pojedinim gradovima i za pojedini ekocertifikat takvo stajalište turista još izraženije. Dakle, turisti su svjesni koristi koje im ekocertifikat pruža za pojedine proizvode ili usluge te su za dodatnu korist spremni platiti višu (dodatnu) cijenu. Ovdje valja istaknuti da ukupno gledajući sve ekocertifikate, 37 % ispitanika nije sigurno bi li platili više za ekocertifikat.

Analizom varijance (ANOVA) testirala se razlika u stajalištima turista svih urbanih destinacija o utjecaju ekocertifikata na njihovu odluku da plate više za proizvod, uslugu ili destinaciju koja posjeduje ekocertifikat. Rezultati analize prikazani su u *Tablici 85*.

Tablica 85. Razlike u stajalištima turista na razini svih urbanih destinacija o utjecaju ekocertifikata na njihovu odluku da plate više za proizvod, uslugu ili destinaciju koja posjeduje ekocertifikat utvrđene analizom varijance (ANOVA)

Ekocertifikat	Stupnjevi slobode	Empirijski F-omjer	p-vrijednost
Ekocertificirana hrana u restoranima i smještajnim kapacitetima	7	7,323	0,000
Ekocertificirani smještajni kapaciteti	7	8,229	0,000
Ekocertificirane plaže	7	8,583	0,000
Ekocertificirani proizvodi u trgovinama	7	3,036	0,004
Ekocertificirani javni prijevoz	7	7,484	0,000
Ekocertificirana turistička destinacija	7	13,180	0,000
Energetski učinkovito certificirani smještajni kapaciteti	7	7,737	0,000

Izvor: obrada autora

Analizom varijance pri razini značajnosti od 5% i danim stupnjevima slobode, empirijski F-omjeri i p-vrijednosti pokazuju da postoje statistički značajne razlike u stajalištima turista svih urbanih destinacija o utjecaju ekocertifikata na njihovu odluku da plate više za proizvod, uslugu ili destinaciju koja ga posjeduje.

Analizom varijance dodatno se testiralo jesu li turisti na čiju odluku o odabiru destinacije utječe postojanje ekocertifikata u destinaciji spremni platiti više za proizvod ili uslugu koja ima ekocertifikat u takvoj destinaciji. Navedeno je utvrđeno za sve urbane destinacije i ukupno.

Tablica 86. Razlike u stajalištima turista pojedinih urbanih destinacija o utjecaju ekocertifikata na njihovu odluku o odabiru destinacije i spremnosti da plate više za posjedovanje ekocertifikata utvrđene analizom varijance (ANOVA)

Ekocertifikat / grad	Stupnjevi slobode	Empirijski F-omjer	p-vrijednost	
Ekocertificirana hrana u restoranima i smještajnim kapacitetima	Karlovac	2	18,984	0,000
	Krapina	2	2,734	0,075
	Mali Lošinj	2	24,704	0,000
	Osijek	2	43,514	0,000
	Rovinj	2	2,891	0,063
	Split	2	26,120	0,000
	Varaždin	2	13,957	0,000
	Zadar	2	33,674	0,000
Ekocertificirani smještajni kapaciteti	Karlovac	2	20,448	0,000
	Krapina	2	3,673	0,033
	Mali Lošinj	2	42,984	0,000

	Osijek	2	35,551	0,000
	Rovinj	2	1,886	0,160
	Split	2	13,829	0,000
	Varaždin	2	15,602	0,000
	Zadar	2	29,812	0,000
Ekocertificirane plaže	Karlovac	2	18,336	0,000
	Krapina	2	4,616	0,015
	Mali Lošinj	2	20,348	0,000
	Osijek	2	33,151	0,000
	Rovinj	2	2,249	0,114
	Split	2	12,858	0,000
	Varaždin	2	17,698	0,000
	Zadar	2	36,155	0,000
Ekocertificirani proizvodi u trgovinama	Karlovac	2	20,357	0,000
	Krapina	2	1,630	0,207
	Mali Lošinj	2	26,725	0,000
	Osijek	2	37,392	0,000
	Rovinj	2	1,248	0,294
	Split	2	22,511	0,000
	Varaždin	2	17,254	0,000
	Zadar	2	50,372	0,000
Ekocertificirani javni prijevoz	Karlovac	2	28,128	0,000
	Krapina	2	2,739	0,075
	Mali Lošinj	2	26,323	0,000
	Osijek	2	25,447	0,000
	Rovinj	2	3,283	0,044
	Split	2	10,423	0,000
	Varaždin	2	17,788	0,000
	Zadar	2	45,190	0,000
Ekocertificirana turistička destinacija	Karlovac	2	27,004	0,000
	Krapina	2	1,210	0,307
	Mali Lošinj	2	20,251	0,000
	Osijek	2	22,697	0,000
	Rovinj	2	2,395	0,099
	Split	2	23,707	0,000
	Varaždin	2	17,666	0,000
	Zadar	2	28,140	0,000
Energetski učinkovito certificirani smještajni kapaciteti	Karlovac	2	35,619	0,000
	Krapina	2	2,710	0,077
	Mali Lošinj	2	24,117	0,000
	Osijek	2	12,995	0,000
	Rovinj	2	1,383	0,259
	Split	2	23,945	0,000
	Varaždin	2	19,922	0,000
	Zadar	2	20,204	0,000

Izvor: obrada autora

Analizom varijance (ANOVA), pri razini značajnosti od 5 % i danim stupnjevima slobode, empirijski F-omjeri i p-vrijednosti pokazuju da u pojedinoj urbanoj destinaciji gotovo u potpunosti postoje statistički značajne razlike u stajalištima turista o utjecaju ekocertifikata na

njihovu odluku da posjete destinaciju s ekocertifikatom i spremnosti da plate više za proizvod, uslugu ili destinaciju koja ga posjeduje. Navedeno je vidljivo za svaki vrednovani ekocertifikat u Krapini i Rovinju. To znači npr. da na turiste u Rovinju ekocertificirani smještajni kapaciteti i plaže pozitivno utječu na njihovu odluku da odaberu destinaciju, no za te ekocertifikate nisu spremni platiti višu cijenu.

Ista analiza provedena je na razini svih destinacija, a rezultati su prikazani u *Tablici 87*.

Tablica 87. Razlike u stajalištima turista svih urbanih destinacija o utjecaju ekocertifikata na njihovu odluku o odabiru destinacije utvrđene analizom varijance i spremnosti da plate više za posjedovanje tih ekocertifikata utvrđene analizom varijance (ANOVA)

Eko certifikat	Stupnjevi slobode	Empirijski F-omjer	p-vrijednost
Ekocertificirana hrana u restoranima i smještajnim kapacitetima	2	125,973	0,000
Ekocertificirani smještajni kapaciteti	2	123,896	0,000
Ekocertificirane plaže	2	113,866	0,000
Ekocertificirani proizvodi u trgovinama	2	146,810	0,000
Ekocertificirani javni prijevoz	2	133,573	0,000
Ekocertificirana turistička destinacija	2	108,178	0,000
Energetski učinkovito certificirani smještajni kapaciteti	2	102,959	0,000

Izvor: obrada autora

Analizom varijance (ANOVA), pri razini značajnosti od 5 % i danim stupnjevima slobode, empirijski F-omjeri i p-vrijednosti pokazuju da postoje statistički značajne razlike u stajalištima turista o utjecaju ekocertifikata na njihovu odluku da posjete destinaciju s ekocertifikatom i spremnosti da plate više za proizvod, uslugu ili destinaciju koja ga posjeduje. Dakle, iako turisti navode da posjedovanje ekocertifikata u urbanoj destinaciji vrlo utječe na njihovu odluku o odabiru destinacije, rezultati pokazuju da turisti nisu uvijek spremni za to platiti više. To je vidljivo za svaki vrednovani ekocertifikat u Krapini i Rovinju.

Zaključak testiranja H3 hipoteze: Rezultati pokazuju pozitivan utjecaj ekocertifikata na odluku turista o odabiru destinacije, pri čemu su turisti za njih spremni platiti višu cijenu. Analizom varijance utvrđeno je da na razini svih urbanih destinacija postoje statistički značajne razlike u stajalištima turista o utjecaju ekocertifikata na njihovu odluku o odabiru destinacije. Na razini svih urbanih destinacija također postoje statistički značajne razlike u

stajalištima turista da plate više za proizvod, uslugu ili destinaciju koja posjeduje ekocertifikat. U tome kontekstu u svim urbanim destinacijama osim Krapine i Rovinja postoje statistički značajne razlike između stajališta turista o utjecaju ekocertifikata na njihovu odluku o odabiru destinacije i spremnosti da za to plate višu cijenu. Iz toga slijedi da iako na odluku turista o odabiru destinacije znatno utječu ekocertifikati, u pojedinim urbanim destinacijama turisti nisu istovremeno spremni platiti višu cijenu za ekocertifikate koje urbana destinacija posjeduje. Ovakve rezultate je moguće protumačiti na način da turisti ne žele platiti višu cijenu za ekocertifikate jer im ne osiguravaju kvalitetu, vrijednost i učinke koje zaista predstavljaju. Također, vrijednost koju ekocertifikati nude turistima nije dovoljno značajna da bi za nju platili višu cijenu, s obzirom da ekocertifikati predstavljaju standard koji je u skladu s njihovim uobičajenim navikama i ponašanjem. Postojanje navedenog ponašanja turista otvara prostor za dodatna istraživanja u budućnosti. Na razini svih urbanih destinacija postoje statistički značajne razlike u stajalištima turista o utjecaju ekocertifikata na njihovu odluku da posjete destinaciju s ekocertifikatom i spremnosti da plate više za proizvod, uslugu ili destinaciju koja ga posjeduje. Iz svega je moguće zaključiti kako posjedovanje certifikata održivog razvoja turizma urbane destinacije utječe na odluku turista da posjeti tu destinaciju, stoga se postavljena **hipoteza H3 prihvaća**.

4.3. OGRANIČENJA ISTRAŽIVANJA

Tijekom provođenja istraživanja evidentirana su određena ograničenja istraživanja. Prilikom prikupljanja potrebne literature javljala su se određena ograničenja vezana uz dostupnost znanstveno-stručnih radova i povijesnih dokumenata. Ograničenja istraživanja bila su prisutna tijekom provođenja fokus-grupa te anketnog istraživanja provedenog na lokalnom stanovništvu, turistima i ostalim relevantnim dionicima urbanih destinacija (javni i privatni sektor te civilno društvo), stoga će se prema ovoj raspodjeli detaljnije opisati.

Ograničenja istraživanja tijekom provođenja fokus-grupa su sljedeća:

- Iako su pozivi na fokus-grupe poslani različitim relevantnim dionicima urbanih destinacija (javni i privatni sektor te civilno društvo) s ciljem održavanja 1 – 3 fokus-grupe s 8 – 12 sudionika po fokus-grupi, samo su u Splitu održane dvije, a u Zadru tri fokus-grupe, dok je u ostalim gradovima održana po jedna. Pri tome je na fokus-grupi

u Karlovcu sudjelovalo samo četiri sudionika. Navedeno ukazuje na nedostatak interesa za istraživanu problematiku, ali i na nedostatak komunikacije i suradnje među dionicima urbanih destinacija;

- Zbog malog broja sudionika u nekim urbanim destinacijama izostale su određene informacije, jer na fokus-grupama nisu bili prisutni različiti dionici, odnosno nisu bili prisutni svi relevantni predstavnici javnog i privatnog sektora te civilnog društva;
- Relativno mali broj sudionika na fokus-grupama također je povezan sa stupnjem razvoja destinacije, jer u gradovima Kontinentalne Hrvatske zbog nižeg stupnja razvoja turizma postoji potencijalno manji broj dionika destinacije, stoga je bilo teže prikupiti više sudionika na fokus-grupama;
- Dionici koji su se odazvali fokus-grupama imali su potrebu nešto reći, stoga su sudionici na pojedinim fokus-grupama često odstupali od teme koju je postavljao moderator, odvlačeći i započinjući neku drugu temu koja nije bila u fokusu grupnog razgovora. Tako se gubilo vrijeme, a sudionici su se odvrćali od teme koju je postavio moderator. Zbog takvih je situacija bilo nekoliko žustrih rasprava između sudionika, koje je ponekad bilo teško zaustaviti;
- Zbog nerazumijevanja pojedinih područja, odnosno tema razgovora (posebice koncepta održivog razvoja, koncepta održivog razvoja turizma, ekocertifikata i oznaka) daljnja rasprava bila je bespredmetna, kao i rasprava o nekim povezanim temama, zbog čega su izostale određene informacije o predmetu istraživanja;
- Zbog različitosti obilježja i stupnja razvoja turizma urbanih destinacija neke teme nisu bile potpuno razumljive i primjenjive u svim destinacijama, zbog čega se u nekim destinacijama nije mogla razviti prava rasprava kako bi se došlo do informacija potrebnih za usporedbu s drugim destinacijama.

Ograničenja istraživanja tijekom anketiranja lokalnog stanovništva su sljedeća:

- Relativno mali broj ispitanih građana u pojedinim urbanim destinacijama pokazuje slabi interes građana za temu turizma, što ukazuje na njihovu neuključenost u turizam, ali i određenu indiferentnost prema mogućnosti da iskažu svoje stajalište o turizmu u njihovu gradu;
- U slabije turistički razvijenim destinacijama teže se dolazilo do ispitanika zbog toga što lokalno stanovništvo nije posebno zainteresirano ili uključeno u turizam i zbog toga što smatraju da njihov grad nije turistički razvijen;

- Upitnik s relativno velikim brojem pitanja i složena problematika ponekad je predstavljalo ograničenje, zbog čega su ispitanici (posebice starije životne dobi) odbijali ispunjavati upitnik;
- Neke odgovore u pitanjima moglo se različito protumačiti, poput „gužve“ u vrednovanju pokazatelja koja sadrži negativna obilježja. Takva dvosmisljena terminologija ispitanika može zbuniti, što se u konačnici može odraziti na statističku pogrešku;
- Zbog nerazumijevanja pojedinih područja ili tema istraživanja (posebice koncepta održivog razvoja, koncepta održivog razvoja turizma, ekocertifikata i oznaka) anketiranje je za anketara i ispitanika ponekad bilo dugotrajno i naporno.

Ograničenja istraživanja tijekom anketiranja turista su sljedeća:

- Relativno mali broj ispitanih turista u pojedinim urbanim destinacijama pokazuje slabi interes turista za anketiranje, jer se nalaze na odmoru;
- Upitnik s relativno velikim brojem pitanja i složena problematika ponekad je bila ograničenje, zbog čega su ispitanici odbijali ispunjavati upitnik jer im je to oduzimalo vrijeme;
- U slabije turistički razvijenim destinacijama teže se dolazilo do ispitanika zbog manjeg broja turista u destinaciji i zadovoljavanja kriterija prema kojemu su na upitnik odgovarali turisti koji su u urbanoj destinaciji ostvarili najmanje dva noćenja;
- Iako je upitnik bio ponuđen na osam jezika, nisu se mogla u potpunosti pokriti sva govorna područja. U tome slučaju ispitanici su ispunjavali upitnik na engleskome jeziku, što je ograničenje u razumijevanju nekih područja/tema istraživanja;
- Jezična barijera prilikom pristupanja anketara ispitanicima također je određeno ograničenje provođenja istraživanja;
- U slučaju kada su turisti ispunjavali upitnik na svome materinskom jeziku, zbog složenosti problematike istraživanja također postoji mogućnost da nisu u potpunosti razumjeli određena područja/teme istraživanja;
- Neke odgovore u pitanjima moglo se različito protumačiti, poput „gužve“ u vrednovanju pokazatelja koja sadrži negativna obilježja. Takva dvosmisljena terminologija ispitanika može zbuniti, što se u konačnici može odraziti na statističku pogrešku;

- Zbog nerazumijevanja pojedinih područja/tema istraživanja (posebice koncepta održivog razvoja, koncepta održivog razvoja turizma, ekocertifikata i oznaka) anketiranje je za anketara i ispitanika ponekad bilo dugotrajno i naporno.

Ograničenja istraživanja tijekom anketiranja relevantnih dionika urbanih destinacija (javni i privatni sektor te civilno društvo) su sljedeća:

- Iako je ovaj upitnik distribuiran tijekom fokus-grupa i elektronički u dva navrata, zbog slaba odaziva na fokus-grupe i odaziva na elektroničko ispunjavanje upitnika, relativno je mali uzorak ispitanika. Ovo pokazuje nedovoljnu uključenost i nezainteresiranost dionika za turizam njihove urbane destinacije;
- Neke odgovore u pitanjima moglo se različito protumačiti, poput „gužve“ u vrednovanju pokazatelja koja sadrži negativna obilježja. Takva dvosmislena terminologija ispitanika može zbuniti, što se u konačnici može odraziti na statističku pogrešku;
- Tijekom ispunjavanja upitnika na fokus-grupama utvrđeno je nerazumijevanje pojedinih područja/tema istraživanja (posebice koncepta održivog razvoja, koncepta održivog razvoja turizma, ekocertifikata i oznaka), što može utjecati na ispravnost odgovora.

U konačnici se može utvrditi kako je istraživanje bilo opsežno, složeno, zahtjevno i dugotrajno. Ovo proizlazi iz činjenice što je istraživanjem obuhvaćeno osam hrvatskih gradova, čime je pokriveno gotovo cijelo područje Republike Hrvatske. Budući da je prije glavnog istraživanja provedeno pokusno istraživanje u jednome gradu, istraživanje je trajalo relativno dugo. Osim toga, istraživanjem su obuhvaćene sve skupine dionika destinacije, kojima se drukčije pristupilo. Sukladno s time primijenjeni su različiti instrumenti istraživanja koji su zahtijevali različitu pripremu i provođenje. Naposljetku, ti su instrumenti omogućili prikupljanje velikog broja kvalitativnih i kvantitativnih podataka koje je trebalo usustaviti i analizirati te smisleno prezentirati u primjenjiv rezultat.

4.4. PREPORUKE ZA DALJNJA ISTRAŽIVANJA IZ PODRUČJA INTERESA

Obradom znanstveno-stručnih spoznaja iz područja interesa, provedenim istraživanjem i dobivenim rezultatima moguće je postaviti preporuke za daljnja istraživanja. **Preporuke su sljedeće:**

- Zbog reprezentativnosti uzorka, u istraživanje je poželjno uključiti i druge urbane destinacije Republike Hrvatske različitih obilježja i stupnja turističkog razvoja. Pri tome se valja usmjeriti na hrvatske gradove koji su na višem stupnju turističkog razvoja i imaju obilježja turističkih destinacija u pravome smislu, jer neki gradovi nemaju smještajne kapacitete te drugu potrebnu turističku infrastrukturu i sadržaje, pa se prema tomu ne mogu u potpunosti smatrati turističkim destinacijama;
- Fokus istraživanja može samo biti na gradovima Jadranske Hrvatske u kojima se ostvaruje 90 % ukupnog turističkog prometa Hrvatske i u kojima su pitanja održivosti prisutnija. U slučaju analize jadranskih gradova, to su pitanja održivosti turizma u mediteranskim gradovima, stoga se mogu povezati i usporediti s drugim mediteranskim i europskim gradovima koji proživljavaju slične probleme održivosti turizma. U tim istraživanjima se također mogu testirati objedinjeni opći pokazatelji održivog razvoja i specifični pokazatelji koji su dobiveni ovim istraživanjem;
- Zbog implementacije koncepta održivog razvoja turizma i primjene 130 pokazatelja, potrebno je nastaviti istraživanje u Malome Lošinj, kako bi se mogli uvidjeti izravni učinci provedbe koncepta u svrhu usporedbe i preuzimanja primjera dobre prakse;
- U istraživanje bi osim uključenih osnovnih skupina dionika destinacije trebalo uključiti stručnjake u turizmu Republike Hrvatske (akademska zajednica i praktičari), jer je u pregledu literature vidljiva uključenost stručnjaka, koji sa svoga stajališta mogu doprinijeti kvaliteti istraživanja;
- U istraživanje bi također trebalo uključiti određene institucije na nacionalnoj razini (ministarstva, agencije, zavodi i sl.) mjerodavne za prikupljanje podataka potrebnih za izračun pokazatelja, odnosno sve organizacije koje su potrebne za upravljanje turizmom i drugim povezanim područjima;
- U skladu s prethodno navedenim, u idućoj fazi istraživanja trebalo bi definirati metodologiju i sustav za mjerenje i praćenje pokazatelja održivog razvoja turizma u urbanim destinacijama. Ovo može biti polazište za definiranje metodologije i sustava

pokazatelja na nacionalnoj razini, jer hrvatski gradovi (posebice jadranski) vjerodostojno odražavaju problematiku održivosti turizma, s obzirom da se u njima odvija većina turističkog prometa Hrvatske;

- Definirana metodologija i sustav pokazatelja održivog razvoja turizma urbanih destinacija pretpostavka je testiranja kompozitnog pokazatelja definiranog prema obilježjima urbanih destinacija;
- Definirana metodologija i sustav pokazatelja pretpostavka je osiguravanja potrebnih podataka za kontinuirano mjerenje, praćenje i usporedbu održivosti hrvatskih urbanih destinacija i regija te Republike Hrvatske u cjelini. Navedeni aspekti održivosti turizma u okviru trenutanih i budućih turističkih kretanja u Hrvatskoj važan su predmet budućih istraživanja;
- Definirana metodologija i sustav pokazatelja održivog razvoja turizma pretpostavka je definiranja sustava vrednovanja održivosti, prema kojemu će se utvrditi stanje pojedinog stupa održivosti i stupanj održivosti turizma pojedine destinacije;
- Prilikom organiziranja fokus-grupa je radi prikupljanja kvalitetnijih informacija potrebno inzistirati na provođenju najmanje dviju fokus-grupa s različitim dionicima pojedine urbane destinacije, a u skladu s time potrebno je odabrati destinacije na višem stupnju turističkog razvoja s razvijenijom turističkom ponudom;
- Tijekom provođenja istraživanja na lokalnom stanovništvu potrebno je smanjiti broj pitanja u upitniku, kako bi se pojednostavnilo ispunjavanje upitnika i kako bi se smanjila moguća averzija prema anketiranju;
- Provođenje anketiranja lokalnog stanovništva može se poboljšati slanjem upitnika u elektroničkom obliku putem e-adresa te postavljanjem upitnika na društvene mreže, portale, mrežne stranice nekih organizacija i sl.;
- Anketiranje turista i lokalnog stanovništva može se provoditi korištenjem informacijsko-komunikacijske tehnologije (npr. *tableta*) koja ubrzava proces anketiranja i unos podataka u bazu. Osim toga, anketiranje je dojmljivije i primamljivije, posebice mlađim naraštajima;
- Problematiku primjene ekocertifikata i oznaka u turističkoj destinaciji potrebno je istražiti u daljnjim istraživanjima jer predstavljaju važan vid upravljanja održivim razvojem turizma destinacije, stvaranja prepoznatljivosti i konkurentnosti na turističkom tržištu, privlačenja turista te utjecaja na ponašanje turista, lokalnog stanovništva i ostalih relevantnih dionika destinacije.

5. KREIRANJE MODELA ODRŽIVOG RAZVOJA TURIZMA U URBANIM TURISTIČKIM DESTINACIJAMA

Rezultati istraživanja stvorili su pretpostavku za kreiranje modela održivog razvoja turizma urbanih turističkih destinacija. Prije toga još su jednom razmotreni najvažniji rezultati istraživanja, iz kojih su ključni čimbenici istraživanja izvedeni u predloženi model. Temeljem značajnih rezultata istraživanja i predloženog modela u konačnici su dane perspektive provedenog istraživanja i primjene modela održivog razvoja turizma urbanih turističkih destinacija. To je prikazano u sljedećim dijelovima ovoga poglavlja: 1) RASPRAVA REZULTATA ISTRAŽIVANJA, 2) KREIRANJE MODELA ODRŽIVOG RAZVOJA TURIZMA URBANIH DESTINACIJA NA TEMELJU REZULTATA DOBIVENIH EMPIRIJSKIM ISTRAŽIVANJEM U URBANIM DESTINACIJAMA i 3) PERSPEKTIVE PROVEDENOG ISTRAŽIVANJA I MODELA ODRŽIVOG RAZVOJA TURIZMA U URBANIM TURISTIČKIM DESTINACIJAMA.

5.1. RASPRAVA REZULTATA ISTRAŽIVANJA

Rezultati s fokus-grupa ukazuju na nužnost postojanja strategije razvoja turizma kao temelja upravljanju urbanom destinacijom, međutim, postojanje takva dokumenta u nekim destinacijama nije jamstvo za ostvarenje razvojnih ciljeva, jer kvaliteta formulacije i učinkovitost provedbe strategije ovisi o zajedničkom interesu, radu i odgovornosti svih dionika destinacije. U ovome dijelu posebnu važnost ima gradska uprava kao nositelj i provoditelj razvoja, koja s drugim razvojnim dokumentima, projektima i mjerama može poduprijeti i osigurati provedbu strateških turističkih smjernica destinacije. Ovo je vrlo izraženo u Malome Lošnju i Rovinju. Gradska uprava formiranjem i ekipiranjem upravnog odjela za turizam može dodatno osigurati primjerene uvjete za učinkovito i kvalitetno upravljanje turizmom destinacije, no ni postojanje takvih upravnih odjela nije jamstvo da će navedeno biti ostvareno, iako je turizam u većini promatranih gradova dio nekoga gradskog upravnog odjela. Učinkovitost svega toga ovisi i o povoljnom institucionalnom okruženju koje ponajprije mora biti osigurano na državnoj razini, kako bi se mjere i aktivnosti valjano provodile na regionalnoj i lokalnoj razini. To znači da provedba regionalnih ili lokalnih strategija znatno ovisi o učinkovitosti provedbe nacionalnih strategija. Ovo se ne odnosi samo na turizam, već na cjelokupni sustav u kojemu se turizam nalazi. Osim institucionalne,

potrebna je politička stabilnost, uz istovremenu isključenost politike u pojedinim upravljačkim procesima. Međutim, da bi se sve ovo moglo učinkovito provesti, potrebna su određena znanja koja nedostaju na različitim razinama i područjima. Ovi rezultati potvrđuju rezultate istraživanja vezane uz problematiku donošenja i provedbe strateških dokumenata razvoja kao temeljnih pretpostavki održivog razvoja turizma (Page i Thorn, 1997; Weaver i Lawton, 1999; Manning i Dougherty, 2000; Liu, 2003; Choi i Sirakaya, 2006; d'Angella, 2007; Ruhanen, 2008; Wray, 2011; Gössling i Scott, 2012; Phillips i Moutinho, 2014; Dredge i Jamal, 2015). Isto tako, učinkovito institucionalno okruženje i jedinstveni kriteriji definiranja i provedbe strategija razvoja turizma upravo su temeljni ciljevi posljednje strategije razvoja hrvatskoga turizma koji se do sada nisu ostvarili.

Neučinkovitost postojećeg sustava upravljanja turizmom problem je u provođenju strategije razvoja turizma Republike i osnovno je ograničenje turizma Hrvatske. Dodatno ograničenje u gradovima Kontinentalne Hrvatske je orijentiranost nacionalnog turizma na turizam u Jadranskoj Hrvatskoj uz zanemarivanje kontinentalnog turizma. Prvotno ograničenje usko je vezano uz upravljanje destinacijom, jer trenutačno ustrojstvo onemogućuje formiranje destinacijske menadžmentske organizacije koja bi učinkovitije upravljala razvojem turizma urbane destinacije. U Malome Lošnju postojeća situacija nije bila ograničenje u formiranju takva organizacijskog oblika koji upravlja destinacijom i daje vidljive rezultate. Destinacijska menadžmentska organizacija također utječe na stvaranje mreže višebrojnih dionika, njihovu komunikaciju i suradnju te usklađeno zajedničko nastupanje na turističkom tržištu. Nedostatak funkcionalnog kanala komunikacije ograničenje je suradnje (McKercher, 2003; McDonald, 2009), stoga informacijsko-komunikacijska tehnologija mora služiti kao podrška suvremenim složenim upravljačkim procesima. U promatranim urbanim destinacijama znatno se ne koristi, iako su vidljivi određeni pomaci i promišljanja o njihovim mogućnostima. Međutim, neovisno o tim zahtjevima, svi dionici moraju imati visoko razvijenu društvenu svijest i volonterski duh usmjeren podizanju blagostanja lokalne zajednice. Iz ovoga proizlazi potreba uključenosti svih dionika destinacije, pri čemu lokalno stanovništvo, u čijoj se funkciji turizam razvija i bez kojega se turizam ne može razvijati (Liu i Wall, 2006; Choi i Murray, 2010), mora graditi participativan odnos u upravljačkim procesima razvoja turizma destinacije. Ovakav odnos osobito je vidljiv u gradu Rovinju koji u postojećem sustavu uspijeva učinkovito povezati dionike destinacije i provoditi razvojne smjernice strateškog plana. Prethodna istraživanja upravo pokazuju kako je postojanje destinacijske

menadžmentske organizacije i učinkovite multidioničke mreže dionika potencijalni instrument upravljanja održivim razvojem turizma (Byrd, 2007; d'Angella, 2007; Timur i Getz, 2008; Scott i Cooper, 2010; Waligo et al., 2013, 2014), a ključni je korak identifikacija dionika i njihovo uključivanje u mrežu (Hardy i Beeton, 2001). Pri tome mreža može biti formalna ili neformalna, dok u njezinu središtu može biti lokalna vlast, turistička zajednica ili neka druga kompromisno izglasana organizacija (Byrd, 2007; d'Angella, 2007; Timur i Getz, 2008; Scott i Cooper, 2010).

Nedostatak financijskih sredstava jedan je od osnovnih problema u implementaciji koncepta održivog razvoja (Weaver, 2006; Drexhage i Murphy, 2010), a u promatranim destinacijama financijska sredstva nedostaju, iako nisu osnovni problem. Nedostatak financijskih sredstava očituje se u upravljanju razvojem grada i turizma većine urbanih destinacija. Veća financijska sredstva doprinijela bi razvoju i kvaliteti turizma urbanih destinacija, posebice u javnoj i turističkoj infrastrukturi te promociji na turističkom tržištu. Veći priljev financijskih sredstava u urbanu destinaciju omogućuje veći broj turističkih dolazaka i noćenja, zbog kojih se ta sredstva reinvestiraju u postojeće prihvatne kapacitete, ali i izgradnju novih. Zbog ovakvih učinaka turizma u kontinentalnim gradovima izraženo je stajalište lokalnih dionika za većim brojem turističkih dolazaka i noćenja, dok u Rovinju upravo zbog velika broja ostvarenih noćenja financijska sredstva najmanje nedostaju. Sukladno s tim učincima, sve je usmjereno turističkim aktivnostima, dok se pojedine gospodarske djelatnosti zanemaruju, zbog čega destinacija postaje previše ovisna o turizmu, a cijela lokalna zajednica od turizma ima određene koristi. Istovremeno, građani se sve više uključuju u turizam, posebice pružanjem usluga privatnog smještaja čije se otvaranje dopušta bez posebne regulacije. Na ovo ukazuju i rezultati istraživanja na građanima prema kojima se oni žele uključiti u turizam otvaranjem ugostiteljskih i smještajnih objekata, pružanjem drugih turističkih usluga i učenjem jezika. Ovo je vrlo izraženo u jadranskim gradovima i kod ispitanika koji su trenutačno već uključeni u neku turističku aktivnost. Najviše ispitanih građana uključenih u turističke aktivnosti bilo je u Rovinju i Malome Lošinju gdje građani vide i najviše koristi od turizma. Istovremeno, građani žele također doprinijeti lokalnoj zajednici uređenjem mjesta i okućnica, sudjelovanje u kulinarskim i tradicijskim manifestacijama koje utječu na jačanje kulturnog identiteta lokalne zajednice.

Stajališta lokalnog stanovništva o učincima turizma povezana su sa stupnjem razvoja turizma u destinaciji, jačinom sezonalosti i stupanjem uključenosti lokalnog stanovništva u turističke aktivnosti (Weaver i Lawton, 2001; Byrd et al., 2009; Nunkoo i Ramkissoo, 2010). U gradovima Kontinentalne Hrvatske ne postoji opasnost da će u skorije vrijeme dosegnuti nosivi kapacitet destinacije, a sezonalnosti nema, jer postoji ukupno ograničenje trenutačnim turističkim prihvatnim kapacitetima. Istovremeno, u promatranim gradovima Jadranske Hrvatske postoji izražena sezonalnost, s vrhom sezone u srpnju i kolovozu kada su negativni učinci turizma izraženiji. Rezultati istraživanja ukazuju kako turistička ponuda i lokalno stanovništvo vide pozitivan utjecaj turizma na grad koji se očituje ponajviše kao ekonomska korist. Pri tome se općenito može zaključiti kako u lokalnog stanovništva postoje pozitivna stajališta o utjecaju turizma na grad, obitelj i ispitanike osobno. Za razliku od kontinentalnih gradova, u jadranskim gradovima izražena je sezonalnost, međutim, stajališta o utjecaju turizma su pozitivnija, osobito na obitelj i ispitanike osobno. Pozitivna stajališta postoje i kod ispitanika koji su već uključeni u neke turističke aktivnosti, jer ostvaruju izravne koristi od turizma. Dakle, građani uključeni u turističku ponudu vide pozitivne učinke turizma, stoga se žele još više uključiti u budući razvoj turizma (Choi i Murray, 2010). S ovime se može povezati stupaj razvoja turizma, s obzirom na to da u jadranskim gradovima, koji su na višem stupnju turističkog razvoja od kontinentalnih gradova, postoje pozitivniji stavovi o utjecaju turizma na grad i ispitanike. Kako se navodi na fokus-grupi u Malome Lošinju, svi građani imaju neke koristi od turizma. Uvid u stvarne ekonomske koristi od turizma omogućila bi turistička satelitska bilanca čija je izrada planirana strategijom razvoja turizma Hrvatske, no prema dostupnim podacima, bilanca do sada nije napravljena.

Strategijom razvoja i regulacijom turističkih aktivnosti mora se voditi briga o nosivom kapacitetu destinacije, čije je definiranje nužno kako bi se spriječili negativni učinci turizma te omogućilo zadovoljstvo turista i lokalnog stanovništva (Navaro Jurado i suradnici (2013). Važnu ulogu u tome ima lokalna vlast kao nositelj društveno-gospodarskog razvoja (European Commission, 2001a; UNEP i UNWTO, 2005; Burns, 2008; Hall, 2011). Prema stajalištima dionika turističke ponude gradska vlast nije dovoljno uključena u turizam, a prema rezultatima ankete, lokalno stanovništvo u većini je gradova nezadovoljno radom gradske uprave, uz iznimku u Krapini, Malome Lošinju i Rovinju. Primjerenu uključenost lokalne uprave u turizam i njihov kvalitetan rad u Malome Lošinju i Rovinju potvrdili su sudionici fokus-grupa. Istovremeno, neuključenost pojedinih lokalnih uprava potvrđuje podatak da

turizam u pojedinim gradovima nije uključen u neki od upravnih odjela gradske uprave i da ne postoje službe vezane uz regulaciju turističkih aktivnosti, dok postojeće službe nemaju kvalitetnog kadra. Osim toga, gradska uprava treba osigurati potrebnu infrastrukturu koja će pratiti razvoj turizma, što nije osigurano. Kao dodatno ograničenje razvoja turizma javlja se uplitanje politike, posebice u Splitu i Zadru.

Zbog stihijskog i neplaniranog razvoja turizma pojavljuju se različiti negativni učinci, a rezultati prethodnih istraživanja pokazuju kako su najčešći negativni učinci gužva, problemi u prometu i nedostatak parkirnih mjesta, poskupljenja cijena nekretnina i svakodnevnih potrepština, povećanje stope kriminala i prostitucije te onečišćenje i degradacija okoliša (UNWTO, UNEP i WMO, 2008; Scott et al., 2012; ARLEM, 2013; Nunkoo et al., 2013; UNEP, 2015b). Gotovo iste probleme uočavaju lokalni dionici i lokalno stanovništvo urbanih destinacija, pri čemu su ovi problemi manje izraženi u kontinentalnim gradovima zbog nižeg stupnja turističkog razvoja. Neki drugi društveno-ekonomski negativni učinci turizma u promatranim gradovima nisu znatnije prisutni. U gradovima Jadranske Hrvatske izraženiji su negativni učinci turizma, kojih su svjesniji građani uključeni u turističke aktivnosti. Njihova predviđanja o negativnim učincima i potencijalnim problemima u budućnosti još su kritičnija od građana koji nisu uključeni u turizam. Zbog trenutačnih problema pojedini jadranski gradovi približavaju se kritičnoj točki nosivog kapaciteta destinacije. Ipak, čini se da stanje nije zabrinjavajuće, jer se regulacija uz zadržavanje postojećeg turističkog prometa može provesti u vidu strožih standarda i podizanja cijene, a posebice kvalitete proizvoda i usluga. Međutim, za podizanje kvalitete potreban je kvalitetan kadar koji trenutačno općenito nedostaje u svim urbanim destinacijama, a koji se u skoroj budućnosti neće znatno poboljšati. Ovaj je problem detektiran u posljednjoj strategiji turizma Hrvatske, a cjeloživotno obrazovanje zaposlenih u turizmu jedan je od njenih ključnih ciljeva koji ne pokazuje znatan napredak. Manje turistički razvijenije kontinentalne urbane destinacije istovremeno ne vide problem u broju turističkih dolazaka i žele ih povećati, dok neke pri tome žele promijeniti strukturu turista. U jadranskim destinacijama također žele mijenjati strukturu turista, što je u skladu s višom kvalitetom koju žele postići. Kontinentalne urbane destinacije ne bilježe negativne učinke turizma, prije svega zbog nerazvijenosti turističke potražnje i ponude, stoga se može utvrditi da imaju problem s privlačenjem većeg broja turista u destinaciju. Zbog nižeg turističkog prometa, te destinacije nisu znatno orijentirane na turizam, a gradska uprava, lokalno stanovništvo i ostali dionici nisu znatno uključeni u turizam. U tom kontekstu

provode se različiti programi namijenjeni svim dionicima destinacije, ali je odaziv slab. Ipak, ukupno gledajući, u tim urbanim destinacijama prevladava pozitivno stajalište o utjecaju turizma na grad, bez obzira na to što nisu na stupnju turističkog razvoja kao jadranske destinacije.

U svim promatranim urbanim destinacijama nije moguće definirati tipičnog turista destinacije zbog većeg broja motiva koji utječu na odluku turista o odabiru destinacije i razvoja različitih specifičnih oblika turizma kojima urbane destinacije obogaćuju turističku ponudu i produljuju sezonu. Također, turisti su sve mobilniji i žele konzumirati više različitih proizvoda i usluga u što kraćem vremenu uz što veći doživljaj. Što se tiče lojalnosti i preporuke, turisti bi preporučili urbanu destinaciju u kojoj su boravili rodbini, prijateljima i kolegama, no većinom se u destinaciju ne bi vratili iduće godine. Takvo je stajalište u skladu sa svjetskim turističkim trendovima te povećanom mobilnošću turista i promjenama destinacija. Ovo je posebno vidljivo u Splitu i Zadru koji sve više postaju tranzitne destinacije. Najveća lojalnost turista je prisutna kod Maloga Lošinja, što se može povezati s tipom turista i motivima vezanim uz more, uživanje u očuvanom okolišu i boravkom u prirodi koje pruža otok vitalnosti. Istovremeno, zbog ograničenosti turističke ponude gradova s ciljem razvoja specifičnih oblika turizma i ostvarenja svih funkcija turizma te rasterećenja gradskih jezgri, promatrane urbane destinacije razvijaju se šireći se na svoju okolicu i županiju.

Sukladno rezultatima provedenog istraživanja, promatrane urbane destinacije Kontinentalne i Jadranske Hrvatske imaju svoju viziju razvoja koja nije uvijek definirana i formalizirana. Vizija razvoja turizma izražena na fokus-grupama promatranih urbanih destinacija temelji se na kulturnoj i prirodnoj baštini, a posebice na očuvanom okolišu i s njime povezanim oblicima turizma (zdravstvenom i sportsko-rekreacijskom). Osim ovih, svoj razvoj vide u kulturnom i MICE turizmu. Gradovima Jadranske Hrvatske razvojem navedenih oblika turizma cilj je rasterećenje ljetne i produljenje cijele sezone, a Mali Lošinj i Rovinj zbog velikoga turističkog prometa uz to žele podići kvalitetu proizvoda i usluga. Gradovi Split i Zadar još uvijek se pronalaze u svome razvoju, iako priželjkuju promjenu strukture smještajnih kapaciteta i hotele više kategorije, te stvaranje imidža i brenda s ciljem prepoznatljivosti i diversifikacije na turističkom tržištu. Iz ovoga se također vidi da su Split i Zadar još uvijek u fazi razvoja destinacije, za razliku od Maloga Lošinja i Rovinja koji planirano upravljaju destinacijom te slijede postavljene ciljeve, uvažavajući pri tome resurse i

potrebu regulacije turističkog prometa s ciljem održivog razvoja destinacije. U kontinentalnim gradovima razvoj specifičnih oblika turizma uzročno-posljedično trebao bi omogućiti povećanje smještajnih kapaciteta i drugih sadržaja te povećanje broja turističkih dolazaka i noćenja. U skladu s vizijom urbanih destinacija, motivi turista ponajviše su usmjereni sportsko-rekreacijskim i zdravstvenim elementima turističke ponude, boravkom u prirodi i ruralnim područjima destinacije. Ovdje valja istaknuti Mali Lošinj, u kojemu postoji podudaranje stajališta svih skupina dionika destinacije, jer svi iskazuju usmjerenost prema otoku vitalnosti (očuvani okoliš, sport, rekreacija i zdravlje).

Za razliku od turista, lokalno stanovništvo ima drukčija stajališta o razvojnim mogućnostima turizma svoga grada, a u većini promatranih gradova stanovnicima je temeljno ograničenje razvoja turizma nedovoljna iskorištenost turističkih potencijala te rad lokalne uprave i poduzetnika u funkciji razvoja turizma. Usporedbom sa stajalištima turista, lokalno stanovništvo nije dovoljno svjesno razvojnih potencijala i turističkih potreba svoga grada, ali je kritičnije i u prosjeku manje zadovoljno turističkom ponudom i gradom općenito u odnosu na turiste. Ovo je posebno izraženo u kontinentalnim gradovima koji su na nižem stupnju turističkog razvoja. U jadranskim gradovima kritike lokalnog stanovništva su učestale, a u Rovinju postoji aplikacija putem koje lokalno stanovništvo daje svoje prijedloge vezane uz turizam. U Malome Lošinju često se provodi anketiranje lokalnog stanovništva o njihovim stajalištima o utjecaju turizma. Dakle, ovisno o višem stupnju turističkog razvoja destinacije veća je uključenost lokalnog stanovništva i njihova uloga u upravljanju turizmom destinacije, jer je zbog izravnih koristi zainteresiranije za budući razvoj turizma. Što se tiče ukupnog zadovoljstva, sigurnost te očuvanost okoliša i prirode elementi su koje su građani i turisti najviše ocijenili u svim gradovima, stoga bi na ovome sve promatrane urbane destinacije trebale graditi svoju prepoznatljivost i konkurentnost.

Za implementaciju koncepta održivog razvoja turizma nužno je njegovo razumijevanje i spoznavanje potencijalnih koristi (Hardy i Beeton, 2001; Ko, 2005; Choi i Sirakaya, 2006; Byrd et al., 2008; Koutsouris, 2009). Različito je razumijevanje i tumačenje koncepta održivog razvoja turizma među dionicima, iako je utvrđeno da su sve skupine dionika destinacije (dionici turističke ponude, lokalno stanovništvo i turisti) općenito upoznati s pojmom održivog razvoja turizma, no ne razumiju njegova temeljna načela i ciljeve. Navedeno je utvrđeno kroz analizu rezultata prikupljenih fokus-grupama te tijekom

anketiranja lokalnog stanovništva i turista. Među promatranim destinacijama postoje razlike u razumijevanju u gradovima Kontinentalne u odnosu na Jadransku Hrvatsku, koje proizlaze prije svega iz razlike u stupnju razvoja i masovnosti turizma, zbog čega u kontinentalnim gradovima i ne razmišljaju o održivom razvoju turizma. U tom kontekstu postoje i pogrešna tumačenja koncepta. Mali Lošinj se ističe među promatranim gradovima, a dionici javnog i privatnog sektora te civilnog društva i lokalno stanovništvo potpuno razumiju koncept, jer su ga implementirali, provode ga i uviđaju koristi od njegove implementacije. Prema tomu, u Malome Lošinj različitije institucije posjeduju ekocertifikate, lokalna zajednica razumije njihovu funkciju i ima od njih koristi, jer predstavlja kvalitetu koja je važna njihovim turistima. Ukupno gledajući, ostale promatrane urbane destinacije, dionici javnog i privatnog sektora te civilnog društva nisu uopće ili su djelomično upoznati s ekocertifikatima, no postoji pozitivno stajalište u njihovim mogućnostima u okviru turističke ponude i utjecaja na turističku potražnju, posebice u podizanju kvalitete, postizanju imidža i diversifikaciji destinacije na turističkom tržištu. Pokazatelji održivog razvoja turizma nužni za mjerenje i praćenje održivosti turizma destinacije koriste se samo u Malome Lošinj, s obzirom na to da je grad implementirao koncept održivog razvoja u svoje strateške dokumente, a cijela lokalna zajednica zajednički ga provodi.

Pokazatelji održivog razvoja turizma ključni su u postavljanju, mjerenju i praćenju razvojnih ciljeva, zbog čega služe kao podrška upravljanju razvojem turizma destinacije. Dakle, pokazatelji su ključni za utvrđivanje smjera razvoja turizma. Budući da u urbanoj destinaciji djeluju različiti dionici, potrebno je uskladiti njihove interese i razvojne ciljeve. Sukladno s tim, različita su stajališta dionika destinacije o tome što je važno za održivi razvoj pojedine urbane destinacije. Stoga su u okviru postavljene H1 hipoteze sve skupine dionika vrednovale važnost općih pokazatelja održivog razvoja turizma ujedinenih temeljem analize i sinteze pet svjetskih sustava pokazatelja održivog razvoja turizma. Uz H1 hipotezu vežu se temeljni ciljevi istraživanja, a to su: utvrditi primjenjivost postojećih općih pokazatelja, definirati specifične pokazatelje turizma urbanih destinacija i utvrditi vezu između stupnja razvoja turizma i stupnja implementacije održivog razvoja turizma u urbanim destinacijama. Vrednovanjem općih pokazatelja i testiranjem H1 hipoteze analizom varijance (ANOVA) utvrđene su razlike u vrednovanju značajnosti općih pokazatelja održivog razvoja turizma između skupina dionika urbanih destinacija. Pri tome je utvrđeno da turisti najviše vrednuju značajnost pokazatelja u odnosu na druge skupine dionika. Prema turistima, najznačajniji

pokazatelji su ponajviše su vezani uz ekološku održivost i kvalitetu stanja okoliša. Nekoliko pokazatelja vezanih uz ekonomsko-ekološku održivost najviše je vrednovala turistička ponuda. Istovremeno su utvrđene razlike u vrednovanju značajnosti općih pokazatelja održivog razvoja turizma s obzirom na urbane destinacije, prema kojima su vrijednosti aritmetičkih sredina pokazatelja održivog razvoja turizma najviše u Krapini i Malome Lošinj, a najmanje u Karlovcu. Također su uspoređeni rezultati za Kontinentalnu i Jadransku Hrvatsku pod pretpostavkom postojanja razlika s obzirom na razlike u stupnju turističkog razvoja. Razlike u vrednovanju značajnosti pokazatelja između tih regija, odnosno prema stupnju razvoja turizma postoje, iako je poredak značajnosti pokazatelja prema aritmetičkim sredinama vrlo sličan, osobito u deset najznačajnijih pokazatelja, među kojima prevladavaju ekološki pokazatelji. Na temelju utvrđenih statistički značajnih razlika u vrednovanju značajnosti općih pokazatelja održivog razvoja turizma H1 hipoteza se prihvaća. Usporednom analizom također je utvrđena povezanost između stupnja razvoja turizma i implementacije održivog razvoja turizma, jer je istraživanjem utvrđeno da je Mali Lošinj implementirao koncept održivog razvoja turizma pri čemu koristi 130 pokazatelja. Dakle, za implementaciju koncepta održivog razvoja turizma potreban je viši stupanj turističkog razvoja na kojemu se Mali Lošinj nalazi. Zbog toga je vrednovanje značajnosti pokazatelja u Malome Lošinj relativno mjerodavno za promatrane urbane destinacije, bez obzira na to što se radi o specifičnoj otočnoj urbanoj destinaciji.

Analizom konačnih vrijednosti aritmetičkih sredina svih općih pokazatelja održivog razvoja turizma utvrđeno je da se među prvih deset najznačajnijih pokazatelja nalaze izrazito ekološki pokazatelji održivosti destinacije i društveno-ekonomski pokazatelji održivosti koji se odnose na zadovoljstvo turista i lokalnog stanovništva. Ni drugi pokazatelji nisu manje važni, jer su svi predloženi opći pokazatelji bili pozitivno vrednovani, zbog čega nije bilo moguće smanjiti broj pokazatelja s ciljem definiranja specifičnih pokazatelja. Ovo proizlazi iz činjenice da su već analizom i sintezom pet sustava pokazatelja održivog razvoja turizma opći pokazatelji reducirani. Ipak, dodatnom regresijskom analizom provedenom prema kriteriju proekološkog ponašanja dionika utvrđeno je devet specifičnih pokazatelja održivog razvoja turizma koji pokrivaju sva četiri stupa održivosti. Pri tome je temelj na ekološkoj održivosti vezan uz upravljanje okolišem. U dodatnoj analizi glavnih komponenti, objedinjeni opći pokazatelji ekstrahirani su u šest temeljnih ili specifičnih komponenti. U tim su komponentama ujedinjeni pokazatelji prema zajedničkim obilježjima, koji integrirano utječu na tu specifičnu

komponentu održivosti i na druge komponente. Prema tim obilježjima u pojedine se komponente mogu uključiti i drugi slični pokazatelji koji pokrivaju tu specifičnu komponentu. Rezultati su pokazali da su svi predloženi opći pokazatelji održivog razvoja turizma primjenjivi u urbanim destinacijama. Pri tome su definirani specifični pokazatelji održivog razvoja turizma urbanih destinacija prema kriteriju proekološkog ponašanja i specifičnim komponentama održivosti turizma urbanih destinacija.

Budući da ekocertifikat podrazumijeva određeni stupanj implementacije ciljeva i načela održivog razvoja, H2 hipoteza postavljena je pod pretpostavkom da dionici koji posjeduju ekocertifikat razumiju njegovu funkciju i koriste u održivom razvoju turizma. Zbog toga postoje razlike u vrednovanju značajnosti specifičnih pokazatelja održivog razvoja turizma između dionika urbanih destinacija koji posjeduju neki ekološki certifikat i onih koji ga nemaju. Testiranje hipoteze provelo se na općim pokazateljima koji sadrže i specifične pokazatelje održivog razvoja turizma urbanih destinacija proizašle iz modela regresijske analize. Levenovim testom jednakosti varijanci i t-testom razlike aritmetičkih sredina dviju populacija utvrđeno je da ne postoje statistički značajne razlike u vrednovanju općih i specifičnih pokazatelja održivog razvoja turizma između dionika koji posjeduju i onih koji ne posjeduju ekološki certifikat, zbog čega se hipoteza H2 odbacuje. Uzrok tome prije svega je relativno malen broj ispitanika u uzorku koji posjeduju ekološki certifikat i koji nisu s njime upoznati.

Ekološki certifikati jedan su od načina proekološkog poslovanja, odnosno ponašanja prema načelima i ciljevima održivog razvoja. Iz ovoga proizlazi pretpostavka da postojanje ekocertifikata u destinaciji utječe na odluku turista da posjeti tu destinaciju, a za nj su turisti u destinaciji spremni platiti višu cijenu. Analizom varijance utvrđeno je da postojanje ekocertifikata znatno pozitivno utječe na odluku turista prilikom odabira urbane destinacije. Pozitivno stajalište o tome izraženije je za pojedine ekocertifikate i u pojedinim urbanim destinacijama. U skladu s time, turisti su svjesni koriste ekocertifikata te su za to spremni platiti višu cijenu. Analizom varijance također je utvrđeno da postoje statistički značajne razlike u stajalištima turista o utjecaju ekocertifikata na njihovu odluku da posjete destinaciju koja posjeduje ekocertifikat i spremnosti da plate više za proizvod, uslugu ili destinaciju koja posjeduje ekocertifikat. To znači da iako na odluku turista o odabiru destinacije znatno utječu ekocertifikati, turisti nisu istovremeno spremni platiti višu cijenu za ekocertifikate koje urbana

destinacija posjeduje. Na temelju svega moguće je zaključiti da posjedovanje certifikata održivog razvoja turizma urbane destinacije utječe na odluku turista da posjeti destinaciju, stoga se postavljena hipoteza H3 prihvaća.

Rezultati istraživanja potpuno potvrđuju problematiku implementacije koncepta održivog razvoja turizma izloženu u prethodnim istraživanjima. U Hrvatskoj je ta problematika također aktualna i veže se uz stupanj razvoja turizma u destinacijama. Budući da je istraživanje provedeno u urbanim destinacijama na različitom stupnju turističkog razvoja, vidljivo je da je za implementaciju koncepta potreban viši stupanj turističkog razvoja koji je Mali Lošinj dostigao. Rovinj također pokazuje tendenciju dosezanja više razine kvalitete i cijene te standarda kojima bi regulirali turistički promet, a namjera implementiranja koncepta održivog razvoja turizma trenutno ne postoji, jer nosivi kapacitet destinacije još uvijek nije kritičan. Urbane destinacije na nižem stupnju turističkog razvoja zbog niskog turističkog prometa i turističkog razvoja još uvijek nisu dostigle razinu svijesti o potrebi provedbe koncepta održivog razvoja turizma. S toga aspekta rezultati istraživanja ukazuju na mogućnosti i ograničenja upravljanja održivim razvojem turizma destinacija, pri čemu razjašnjavaju problem istraživanja postavljen u uvodnome dijelu. Rezultati istraživanja također pokazuju problematiku definiranja jedinstvenog sustava za mjerenje i praćenje održivog razvoja turizma urbanih destinacija. Zbog velikog i različitog broja pokazatelja u urbanim destinacijama nije moguće primijeniti sve postojeće opće pokazatelje održivog razvoja turizma, stoga su ujediniti i sažeti. Međutim, zbog heterogenosti destinacije i različitih stajališta dionika o održivom razvoju turizma, osnovne skupine dionika destinacije različito vrednuju značajnost pokazatelja koje je potrebno uključiti u sustav. Stoga postoje ograničenja prilikom definiranja specifičnih pokazatelja održivog razvoja turizma urbanih destinacija. Budući da su rezultatima istraživanja razjašnjena ograničenja i mogućnosti primjene općih pokazatelja održivog razvoja turizma u urbanim destinacijama te su definirani specifični pokazatelji održivog razvoja turizma, postignuti su ciljevi istraživanja postavljeni u predmetu istraživanja.

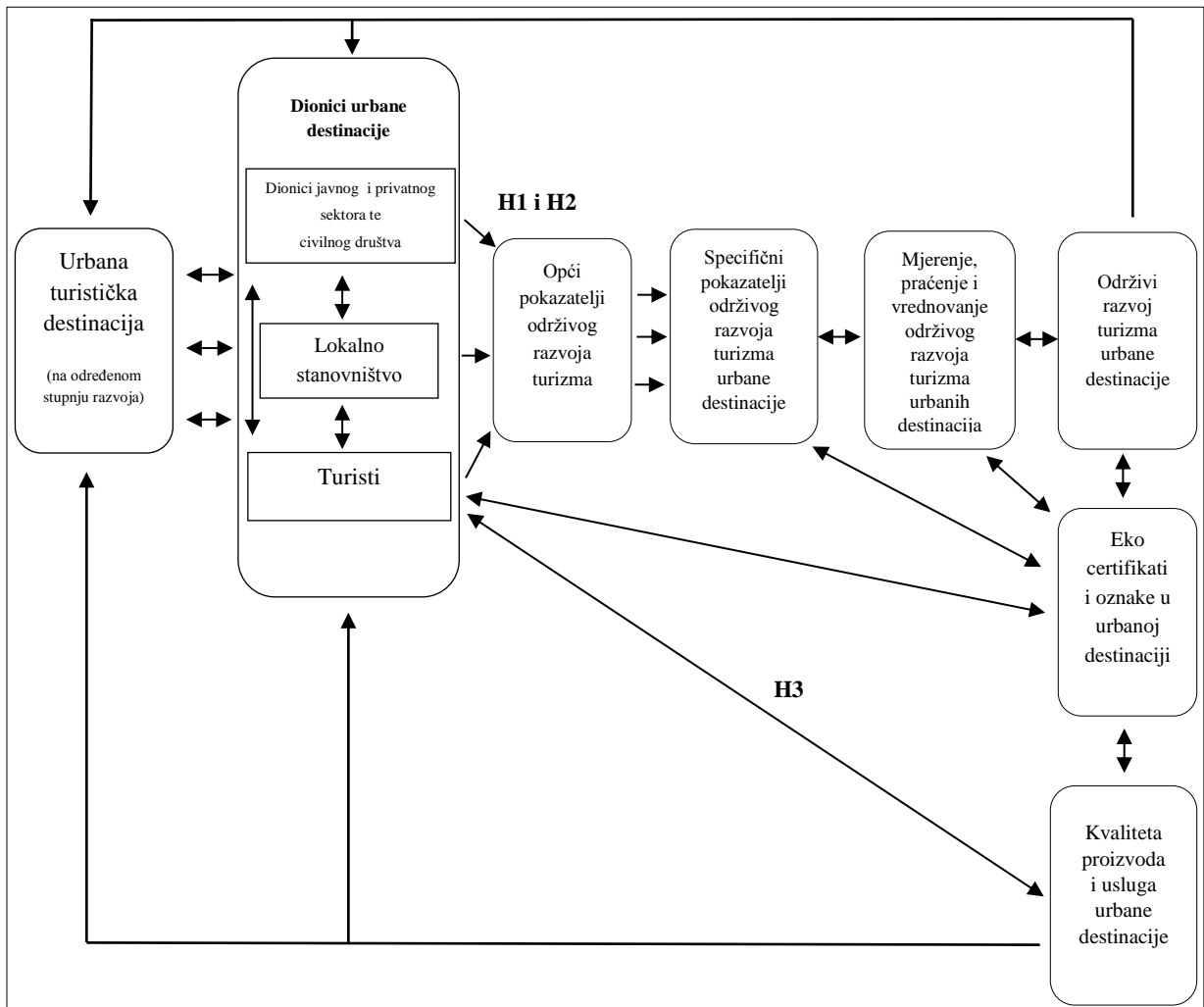
5.2. KREIRANJE MODELA ODRŽIVOG RAZVOJA TURIZMA URBANIH DESTINACIJA NA TEMELJU REZULTATA DOBIVENIH EMPIRIJSKIM ISTRAŽIVANJEM U URBANIM DESTINACIJAMA

Na temelju iznesenih rezultata istraživanja predložen je model koji prikazuje odnose i utjecaje različitih čimbenika u funkciji održivog razvoja turizma urbanih destinacija. U skladu s turističkim trendovima i procesom urbanizacije, gradovi se zbog svojih geoprometnih obilježja pretvaraju u područja intenzivnog okupljanja turista s potrebnom infrastrukturom i cjelokupnom ponudom atrakcija i sadržaja. Gradovi stoga postaju urbane turističke destinacije, koje se ovisno o razvijenosti ovih elemenata nalaze na različitom stupnju turističkog razvoja, odnosno stupnju uključenosti u turističko tržište. Zbog heterogenosti i složenosti turizma, urbanu destinaciju čine različiti i višebrojni dionici. Ti se dionici mogu svrstati u tri temeljne skupine koje definiraju urbanu destinaciju: dionici javnog i privatnog sektora te civilnog društva i lokalno stanovništvo, koji čine unutarnju okolinu (turističku ponudu) i turisti, koji čine vanjsku okolinu destinacije (potražnju). Dionici javnog i privatnog sektora te civilnog društva kreiraju unutarnju okolinu destinacije koja nije potpuna bez lokalnog stanovništva, stoga su ove skupine u neposrednoj međusobnoj interakciji. Stvorena unutarnja okolina komunicira s turistima, privlači ih i pruža im doživljaj destinacije. Pri tome je motive, ciljeve i ponašanje svih navedenih skupina dionika potrebno uskladiti i uravnotežiti, kako bi svi podjednako ostvarivali koristi. Ravnoteža željenih koristi tih skupina dionika zbog njihovih obilježja podrazumijeva ostvarenje ravnoteže triju temeljnih stupova održivog razvoja turizma – društveno-kulturnog, ekonomskog i ekološkog stupa održivosti, kojima je pridodan institucionalni stup održivosti zbog specifičnosti i strateškog upravljanja turizmom destinacije. Opći pokazatelji održivog razvoja turizma odražavaju navedenu ravnotežu, međutim, svaka skupina dionika ima svoju viziju razvoja jer postavlja ciljeve sukladno sa svojim interesima. Zbog tih razlika svaka skupina dionika različito vrednuje opće pokazatelje održivog razvoja turizma, a razlike u vrednovanju očituju se s obzirom na unutarnju i vanjsku okolinu destinacije. Zajednički, te skupine dionika definiraju specifične pokazatelje održivog razvoja urbanih destinacija. Postavljeni specifični pokazatelji pretpostavka su definiranja strateških razvojnih ciljeva u funkciji održivog razvoja turizma urbane destinacije. Također, specifični pokazatelji temelj su kreiranja kompozitnog ili sintetičkog indeksa kojim se ti pokazatelji mogu detaljnije specificirati s ciljem mjerenja i praćenja kritičnih stupova održivosti urbanih destinacija. Specifični pokazatelji učinkovito služe za mjerenje i praćenje održivog razvoja turizma urbanih destinacija te u konačnici

omogućuju usporedbu održivog razvoja turizma urbanih destinacija, čija je svrha uočavanje primjera dobre i loše prakse upravljanja urbanom destinacijom, kako bi se mjere i akcije dobre prakse upravljanja mogle primijeniti, a loše izbjeći. Definiranjem sustava vrednovanja stupnja održivosti omogućila bi se ocjena stanja i kontrola pojedinog stupa održivosti i stupnja održivosti turizma pojedine urbane destinacije. Na temelju toga bi se provodile korektivne akcije u vidu prilagodbe i odabira odgovarajućih pokazatelja održivosti, odnosno mjere usmjerene postizanju ciljanog stupnja održivosti turizma urbanih destinacija.

Dokaz o usmjeravanju prema načelima održivog razvoja turizma urbane destinacije predstavlja razina posjedovanja ekocertifikata i oznaka, čija implementacija podrazumijeva provođenje načela i ciljeva održivog razvoja u turizmu. Ekocertifikati i oznake mogu se ciljano implementirati sukladno s definiranim specifičnim pokazateljima održivog razvoja turizma urbane destinacije, stoga služe kao dodatni pokazatelji provedbe postavljenih razvojnih ciljeva. Istovremeno, ekocertifikati i oznake označuju kvalitetu proizvoda i usluga koji ga posjeduju. Uvođenjem ekoloških certifikata, unutarnja okolina urbane destinacije nastupa prema turističkoj potražnji čiji su motivi usmjereni zadovoljenju različitih potreba. Među tim motivima svakako se nalazi proekološko ponašanje, zahtjevi za kvalitetom i drukčijim doživljajem. U tom kontekstu, ekocertifikati i oznake služe kao učinkovito sredstvo segmentiranog privlačenja turista i diversificiranog nastupanja na turističkom tržištu koje utječe na odluku turista o odabiru destinacije i spremnost da za takve specifične proizvode i usluge plati višu cijenu. Naposljetku, održivost destinacije s pripadajućim ekološkim certifikatima i oznakama te kvalitetom proizvoda i usluga utječe na ponašanje dionika i poslovanje prema postavljenim standardima. To utječe na jačanje urbanog identiteta i imidža, a urbana se turistička destinacija neprestano razvija te dostiže odgovarajući stupanj turističkog razvoja i stupanj održivosti turizma sukladno s postavljenim ciljevima i suvremenim zahtjevima tržišta. Prikaz modela je dan u *Slici 20*.

Slika 20. Predloženi model održivog razvoja turizma urbane destinacije

Izvor: obrada autora

Budući da predloženi model pojašnjava odnose i utjecaje različitih čimbenika koji su u funkciji održivog razvoja turizma urbanih destinacija te ukazuje na mogućnosti i ograničenja upravljanja održivim razvojem turizma urbanih destinacija temeljem pokazatelja i ekocertifikata, postignuti su ciljevi istraživanja. Predloženi model moguće je implementirati prilikom formulacije i provedbe strateški održivog turističkog razvoja urbane destinacije, stoga je ostvarena svrha istraživanja.

5.3. PERSPEKTIVE PROVEDENOG ISTRAŽIVANJA I MODELA ODRŽIVOG RAZVOJA TURIZMA U URBANIM TURISTIČKIM DESTINACIJAMA

Provedeno istraživanje i predloženi model održivog razvoja turizma urbanih turističkih destinacija stvaraju pretpostavku za učinkovitije upravljanje održivim razvojem turizma urbanih destinacija i nacionalnog turizma Republike Hrvatske. Pregledom literature utvrđene su znanstveno-stručne spoznaje vezane uz stvaranje koncepta održivog razvoja, njegova načela i ciljeve te problematiku implementacije koncepta u praksi. Tako je analiziran i sistematiziran koncept održivog razvoja turizma, koji je postavljen u okvire aktualnih globalnih turističkih trendova i tržišta na kojima djeluju turističke destinacije. S tog aspekta razmatran je turizam u urbanim destinacijama, koje su suočene s različitim učincima turizma, proživljavajući istovremeno utjecaj urbanizacije i globalizacije. U ovako složenim uvjetima suvremeni gradovi moraju upravljati svojim održivim razvojem, a zbog velikog turističkog prometa u njima, gradovi istovremeno moraju upravljati održivim razvojem turizma. Prema do sada ostvarenim turističkim rezultatima i očekivanjima u budućnosti, Republika Hrvatska zauzima važno mjesto na turističkom tržištu, a hrvatski su se gradovi isprofilirali kao turistički centri, u kojima se zbog procesa urbanizacije sve više koncentrira ukupno stanovništvo. Posljedica takvih kretanja različite su ekološke, društveno-kulturne i ekonomske promjene kojima je u procesu snažnog rasta urbanog turizma potrebno upravljati. Stoga nacionalni turizam i turizam u hrvatskim urbanim destinacijama zahtijeva primjenu određenih znanstveno-stručnih spoznaja proizišlih iz ovoga istraživanja. Perspektive teorijske i praktične primjene znanstveno-stručnih spoznaja su sljedeće:

- utvrđene su znanstveno-stručne spoznaje vezane uz temeljna načela i ciljeve koncepta održivog razvoja, problematiku njegove implementacije i suvremene zahtjeve koji se nalaze pred njime, čije je razumijevanje potrebno u svrhu društveno odgovornog ponašanja pojedinca usmjerenog zaštiti i očuvanju okoliša te dugoročnom osiguranju razvoja,
- utvrđene su znanstveno-stručne spoznaje vezane uz problematiku primjene pokazatelja održivog razvoja čije je razumijevanje nužno u planiranju i provedbi održivog razvoja,
- utvrđene su znanstveno-stručne spoznaje vezane uz učinke turizma i turističke trendove nužne za razumijevanje mogućnosti i ograničenja upravljanja razvojem turističke destinacije te njezina djelovanja na suvremenom turističkom tržištu,

- utvrđene su znanstveno-stručne spoznaje vezane uz temeljna načela i ciljeve koncepta održivog razvoja turizma te mogućnosti i ograničenja njegove implementacije čije razumijevanje je nužno u upravljanju turizmom destinacije i utjecajem turizma u lokalnoj zajednici,
- utvrđene su znanstveno-stručne spoznaje vezane uz metodologiju i sustave pokazatelja održivog razvoja turizma te problematiku njihove primjene čije razumijevanje je nužno za mjerenje, praćenje i usporedbu održivog razvoja turizma destinacija, odnosno čije razumijevanje je nužno u upravljanju održivim razvojem turizma destinacije,
- utvrđene su znanstveno-stručne spoznaje vezane uz specifičnosti ekocertifikata i oznaka čije razumijevanje je nužno u upravljanju održivim razvojem turizma destinacije i djelovanju na turističkom tržištu,
- utvrđene su znanstveno-stručne spoznaje vezane uz problem urbanizacije i specifičnosti urbanog turizma nužne za upravljanje održivim urbanim razvojem i održivim razvojem turizma urbanih destinacija,
- utvrđene su razlike između urbanih destinacija s obzirom na stupanj turističkog razvoja, čije je razumijevanje potrebno prilikom upravljanja razvojem turizma destinacije, imajući na umu životni ciklus razvoja destinacije na turističkom tržištu,
- utvrđene su razlike između urbanih destinacija Kontinentalne i Jadranske Hrvatske čije je razumijevanje nužno prilikom kreiranja nacionalne politike razvoja turizma,
- utvrđena je povezanost stupnja razvoja turizma i implementacije koncepta održivog razvoja turizma čije razumijevanje je nužno u upravljanju održivim razvojem turizma urbane destinacije,
- utvrđena su problemska rješenja upravljanja turizmom u urbanim destinacijama Republike Hrvatske, s obzirom na to da su detektirana ograničenja koje je potrebno prijeći i prilike koje je potrebno realizirati,
- utvrđeni su opći pokazatelji održivog razvoja turizma koji se mogu primijeniti u upravljanju urbanim turističkim destinacijama,
- utvrđeni su specifični pokazatelji održivog razvoja turizma koji se mogu primijeniti u upravljanju urbanim turističkim destinacijama,
- kreiran je model održivog razvoja turizma koji se može primijeniti prilikom definiranja i provedbe strateškog razvoja turizma u urbanim destinacijama.

Referirajući se na predmet istraživanja postavljen u uvodnome dijelu, na temelju prethodno iznesenih mogućnosti teorijske i praktične primjene, moguće je utvrditi kako su ostvareni ciljevi istraživanja, jer su provedeni svi elementi navedeni u predmetu istraživanja. Također su testirane postavljene istraživačke hipoteze, pri čemu su dvije hipoteze prihvaćene, a jedna je odbačena. U skladu s time i ostalim rezultatima istraživanja riješen je istraživački problem. Stoga se u konačnici može zaključiti kako su postignuti temeljni ciljevi te je ostvarena svrha istraživanja iz kojih proizlazi praktična primjena rezultata istraživanja i predloženog modela održivog razvoja turizma u urbanim destinacijama.

6. ZAKLJUČAK

Sažimajući dijelove ovoga rada, moguće je zaključiti kako je problematika međusobno isprepletenih područja obrađenih u radu vrlo složena. Ovdje prije svega valja istaknuti koncept održivog razvoja čija se implementacija nakon nekoliko desetljeća od postavljanja njegovih temeljnih načela i ciljeva još uvijek preispituje. Tijekom toga razdoblja koncept je doživio različite kritike i interpretacije, a zbog povezanosti s djelovanjem čovjeka razmatra se u gotovo svim područjima ljudskog djelovanja. Koncept je istovremeno doživio različite promjene te se prilagođavao suvremenom globalnom okruženju. U povijesnom razvoju koncepta, a i danas, vidljive su mnoge inicijative različitih organizacija usmjerene ostvarenju razvojnih ciljeva, koji su postali složeniji sukladno sa sve izraženijim globalnim problemima. Ovo proizlazi iz činjenice da se razvojni Milenijski ciljevi iz 2000. godine nisu potpuno ostvarili, već su se još više aktualizirali i proširili temeljem novih Milenijskih ciljeva postavljenih 2015. godine, preuzevši tako ključnu ulogu ciljeva održivog razvoja. Temeljni problem održivog razvoja je pri tome ostao čovjekov negativni utjecaj na okoliš, uz koji su povezane nepovoljne klimatske promjene, globalno zatopljenje, prirodne katastrofe i drugi nepovoljni učinci djelovanja na okoliš. Uz ovo su također prisutni drugi problemi, poput iscrpljivanja resursa i degradacije okoliša, ratova i političke nestabilnosti, siromaštva i gladi, nezaposlenosti i socijalne nejednakosti i drugog. Iz ovoga proizlazi složenost uspostavljanja ravnoteže između ekološke, društvene i ekonomske održivosti te činjenica da se razvoj jednog od navedenih stupova održivog razvoja može ostvariti samo na štetu drugoga stupa. To znači da, ako jedan stup održivog razvoja postane održiv, drugi stup može postati neodrživ. Ovo je osobito prisutno u slučaju ekološke održivosti, jer prirodni okoliš ima svoje granice nosivosti. Određeni pozitivni pomaci vidljivi su na lokalnoj razini, dok na globalnoj razini koncept održivog razvoja nije ostvario veće rezultate. Velik broj država ne ostvaruje ciljeve održivog razvoja, a jaz između razvijenih i nerazvijenih država još se više produbljuje. Istovremeno, izazovi koji se stavljaju pred koncept održivog razvoja sve su zahtjevniji i složeniji, stoga racionalno i društveno odgovorno ponašanje na svim razinama usmjereno dugoročnom osiguranju razvoja i potreba sadašnjih i budućih naraštaja i dalje ostaju ključni ciljevi suvremenog društva.

Ciljevi održivog razvoja također se nastoje ostvariti u turizmu, koji posljednjih nekoliko desetljeća ostvaruje kontinuirani rast, zbog čega je postao važna globalna društveno-

gospodarska aktivnost. Tome su pridonijeli različiti čimbenici, posebice rast svjetskog stanovništva, poboljšanje zdravstvenih uvjeta te socijalne zaštite i prava ljudi, tehnološka dostignuća i društveno-gospodarski napredak pojedinih svjetskih regija. Sukladno s time, razvijala se turistička ponuda koja diversificiranom i jedinstvenom ponudom nastoji odgovoriti zahtjevima turista. Zahtjevi turista istovremeno su se isprofilirali i postali složeniji, a organizacija putovanja individualizirala se prema različitim motivima, ali i pomodnim trendovima. Sve je navedeno zajedno omogućilo veću mobilnost ljudi i veći broj poduzetih putovanja na godišnjoj razini. U ovakvoj situaciji turizam u pojedinim državama zauzima važnu društveno-ekonomsku ulogu. Takvo stajalište proizlazi iz obilježja turizma i njegovih različitih ekonomskih i neekonomskih funkcija kao integralnog sustava međusobno povezanih, heterogenih i komplementarnih dijelova različitih gospodarskih grana i djelatnosti, s različitim društveno-gospodarskim i ekološkim učincima koji se osjete na lokalnoj, regionalnoj i nacionalnoj razini. Upravo je zbog ovih učinaka turizam predmet mnogih istraživanja, no zbog masovnosti koje poprima ostvaruje i negativne učinke. Negativni učinci izraženi su na okolišu, jer je turizam u svome razvoju agresivan, ekspanzivan i destruktivan. Osim okolišnih, turizam stvara i društveno-ekonomske probleme poput povećanja cijena nekretnina i svakodnevnih životnih potrepština, gužve, buke i problema u prometu, kriminala i prostitucije, komercijalizacije kulture i drugog. Zbog negativnih učinaka, turizam je istovremeno zainteresiran za okoliš, čija kvaliteta i očuvanost čine temelj za privlačenje turista i odvijanje turističkih aktivnosti. Takav okoliš nužan je za kvalitetu života lokalne zajednice bez koje turizam ne bi mogao opstojati. Ovo su osnovni razlozi zbog kojih je turizam usvojio koncept održivog razvoja, iako su ciljevi koje održivi razvoj turizma želi ostvariti puno složeniji, jer se temelje na konceptu održivog razvoja. Ti su ciljevi s vremenom poprimili lokalni karakter, pod pretpostavkom učinkovitijeg ostvarenja i pozitivnih učinaka u okviru turističke destinacije kao homogenog i funkcionalnog prostora. S tog aspekta, pozitivni učinci održivog razvoja turizma su smanjivanje negativnih utjecaja na okoliš, zaštita i očuvanje okoliša te kulture lokalne zajednice, povećanje društveno-ekonomskih koristi od turizma i kvaliteta života lokalne zajednice, uz istovremeno povećanje zadovoljstva turista razvojem kvalitetnih turističkih proizvoda i usluga. Iz ovoga slijedi kako održivi razvoj turizma želi osigurati kontinuirani dugoročni razvoj turizma na ekonomski profitabilan, društveno odgovoran i ekološki prihvatljiv način u svrhu osiguranja blagostanja lokalnoj zajednici i potpunog zadovoljstva turistima u destinaciji.

Namjera da se navedeni ciljevi ostvare na lokalnoj razini je jasna, međutim, njihova realizacija nije nimalo jednostavna. Ograničenja implementacije koncepta održivog razvoja turizma proizlaze prije svega iz heterogenosti i složenosti turizma te činjenice da u turističkoj destinaciji postoje višebrojni i različiti dionici. Bez obzira na obilježja i razvijenost, u destinaciji djeluju četiri osnovne skupine dionika, koji međusobnom interakcijom čine destinaciju. Javni i privatni sektor te lokalno stanovništvo stvaraju unutarnju okolinu i zajednički komuniciraju s turistima kao vanjskom okolinom turističke destinacije. Interesi i ciljevi svih skupina dionika su različiti, stoga ih je potrebno uskladiti i uravnotežiti. Ovo je posebice važno kod unutarnje okoline destinacije, jer ovisi o učinkovitoj međusobnoj komunikaciji, suradnji i razumijevanju dionika. Navedeno je moguće ostvariti putem mreže dionika u destinaciji organizirane u vidu destinacijske menadžmentske organizacije, s lokalnom vlasti, turističkom zajednicom ili nekom drugom organizacijom u središtu. Temeljna svrha destinacijske menadžmentske organizacije stvaranje je odgovarajućeg okruženja za upravljanje održivim razvojem turizma u destinaciji, razvojem raznovrsnih, kvalitetnih i jedinstvenih proizvoda i usluga kojima će destinacija konkurirati na turističkom tržištu. Ovdje je naglašena uloga lokalne vlasti kao nositelja društveno-gospodarskog razvoja, jer je osim doživljaja turista nužna kvaliteta života i blagostanje lokalne zajednice. Međutim, provedba koncepta održivog razvoja turizma u destinaciji ima svoja dodatna ograničenja koja se očituju u nepostojanju i neprovedbi strategije razvoja turizma, nedostatku potrebnih znanja i nerazumijevanju potencijalnih koristi od implementacije koncepta, ravnodušnosti i neuključenosti dionika u mrežu i upravljačke procese, slaboj ulozi lokalne vlasti, uplitanju politike, isključenosti lokalnog stanovništva i drugome, stoga je na ovim elementima potrebno ozbiljno poraditi ako se žele ostvariti ciljevi održivog razvoja turizma destinacije. Pri tome valja istaknuti kako ova ograničenja uvelike ovise o stupnju razvoja turizma na kojemu se nalazi turistička destinacija. Na stupanj razvoja turizma destinacije istovremeno utječe vrsta ili tip destinacije, jačina sezonalnosti, tip turista, pomodni trendovi i drugi čimbenici koji dodatno ocrtavaju složenost turizma i upravljanja njegovim razvojem u destinaciji.

Industrijalizacijom i urbanizacijom gradovi su postali važne urbane turističke destinacije, pri čemu ostvaruju sve veći udio u ukupnom svjetskom turističkom prometu. Prema svojim geografskim i morfološkim obilježjima te funkcijama i sadržajima, gradovi posjeduju sva ključna obilježja turističke destinacije, a svojom infrastrukturom, atrakcijama i drugim sadržajima intenzivno privlače turiste. Tome je svakako pridonio razvoj tehnologije u vidu

bolje cestovne i zračne povezanosti, individualno organiziranje putovanja putem interneta te turistički trendovi prema kojima turisti kraće borave na putovanjima, ali poduzimaju veći broj putovanja na razini godine (tzv. *short breaks* ili *city breaks*). Koncentracija kapitala dodatno je omogućila gradovima da postanu centri investicija, kulture, sporta i drugih sadržaja, pa zadovoljavaju različite motive turista. Ova obilježja omogućuju gotovo samostalno funkcioniranje urbanih destinacija u okviru regija ili država kojima pripadaju, zbog čega su u gradovima učinci turizma izraženiji. Ekonomske funkcije turizma omogućuju razvoj investicija te izgradnju atrakcija i drugih sadržaja grada, zapošljavanje i unaprjeđenje urbanog prostora i okoliša. Tako se jača identitet i stvara imidž grada koji privlači kapital, stanovništvo i turiste, a koristi od turizma ima cijela lokalna zajednica i turisti. Međutim, negativni učinci turizma mogu dovesti do opadanja kvalitete života u gradovima te umanjiti atraktivnost i doživljaj turista gradom.

S ovime je povezan životni ciklus destinacije prema kojemu svaka destinacija ima svoje razvojne faze, započinje s istraživanjem i uključivanjem destinacije u turistička kretanja, dok kroz fazu razvoja dolazi do faze učvršćivanja i potencijalne stagnacije. Destinacija ima svoj nosivi kapacitet razvoja, a ako ga prijeđe, ulazi u fazu opadanja, pri čemu destinacija postaje manje privlačna i konkurentna, opadaju joj investicije i broj turističkih dolazaka. U suprotnome, destinacija se može kretati između kritičnih raspona nosivog kapaciteta ili preći u fazu pomlađivanja. Stoga su u fazi razvoja destinacije ključne intervencije i regulacije, a moguće su strateškim planiranjem i upravljanjem razvojem turizma destinacije, temeljene na racionalnom korištenju resursa i razvoju u skladu s društveno-gospodarskim i ekološkim kapacitetom nosivosti destinacije.

Pretjerana urbanizacija i prenapučeni gradovi ograničeni prostorom i infrastrukturom koja primjereno ne prati društveno-gospodarski razvoj grada temeljni su uzroci pada kvalitete života u gradovima, koja postaje ključno pitanje održivog urbanog razvoja. Kvaliteta života i blagostanje lokalne zajednice znatno ovisi o drugim aspektima održivog urbanog razvoja, kao što su socijalna jednakost, održivi ekonomski razvoj, utjecaj na okoliš i klimatske promjene, pristup komunalnoj i osnovnoj infrastrukturi, prostorno planiranje i širenje te učinkovitost institucija i upravljanja na svim razinama vlasti. Negativni učinci procesa urbanizacije popraćeni su intenzivnim korištenjem resursa, degradacijom okoliša i globalnim zagađenjem uzorkovani širenjem gradova i gradskim načinom života. Međutim, upravo su negativne

učinke urbanizacije, industrijalizacije i globalizacije mnogi gradovi okrenuli u svoju korist, primijenivši politike i programe kojima ostvaruju ciljeve održivog razvoja, pri čemu stvaraju globalnu prepoznatljivost, jer se po tome razlikuju od drugih gradova. Programi održivosti također omogućuju primjenu različitih ekocertifikata i ekooznaka kojima se dokazuje implementacija ciljeva održivog razvoja. Osim što pokazuju društveno odgovorno ponašanje i osiguravaju smanjeni pritisak na okoliš, ti programi i ekocertifikati utječu na promjenu ponašanja svih lokalnih dionika, ali i turista koje privlači takvo proekološko ponašanje. Gradovi time daju primjer dobrog upravljanja i omogućuju usporedbu, a urbanom regeneracijom i održivim razvojem ti gradovi privlače investicije i stanovništvo te osiguravaju kvalitetan i ugodan život. Ovakvi uvjeti potencijalno omogućuju intenzivniji turistički promet, stoga planiranje turističkog razvoja grada mora biti usklađeno s urbanim razvojem i njegovim nosivim kapacitetom. Pri tome je osobito važno planiranje prostora i infrastrukture te regulacija nosivog kapaciteta razvoja usmjerena osiguravanju kvalitete života u gradovima.

Utvrđivanje nosivog kapaciteta razvoja pretpostavka je osiguranja kvalitete života građanima i doživljaja turista u gradovima. Međutim, nosivi kapacitet samo je jedan od pokazatelja održivog razvoja i rijetko je poznat. Svrha pokazatelja održivog razvoja je da na vrijeme i jasno upozore na promjene određenih vrijednosti važnih za upravljanje održivim razvojem, s ciljem poduzimanja pravovremenih korektivnih akcija i mjera usmjerenih postavljenim razvojnim ciljevima. Stoga pokazatelji služe kao kontrola ostvarenju razvojnih ciljeva i podrška u upravljanju održivim razvojem. Primjena pokazatelja zato omogućuje implementaciju i kontrolu provedbe koncepta održivog razvoja. Posljednjih desetljeća razvijena je različita metodologija i sustavi pokazatelja održivog razvoja kojima se nastojalo stvoriti jedinstveni i usporedivi sustav pokazatelja primjenjiv na međunarodnoj, nacionalnoj i lokalnoj razini. To potvrđuju različiti priručnici, studije slučaja i druge publikacije namijenjene praktičnoj primjeni pokazatelja. Međutim, stvarni rezultati ukazuju na neučinkovitost primjene pokazatelja, a uzroci tome mogu se pronaći u nedostatku znanja, ali i odgovornosti organizacija i institucija za provedbu složenih načela i ciljeva održivog razvoja. Prema tim ciljevima potrebno je optimalizirati broj pokazatelja kojima će se pokriti sva područja održivosti, što nije nimalo jednostavno. U tome je ključna dostupnost relevantnih i kontinuiranih podataka za izračun, koji su različito dostupni ovisno o stupnju društveno-ekonomskog razvoja pojedine države, stoga primjena pokazatelja nije potpuno ostvarila očekivane učinke.

Paralelno s razvojem koncepta održivog razvoja, razvijala se različita metodologija i sustavi za mjerenje i praćenje održivog razvoja turizma. Pokazatelji održivog razvoja turizma usmjereni su na osiguravanje ciljeva održivog razvoja, pri čemu razmatraju utjecaj i učinke turizma na lokalnu zajednicu te aspekte ponašanja i zadovoljstva turista, kao vanjskog dionika lokalne zajednice. Trenutačno je razvijeno nekoliko svjetski priznatih metodologija i sustava pokazatelja održivog razvoja turizma, proizašlih ponajviše iz metodologije koju je kao pionir razvila i poslije unaprjeđivala Svjetska turistička organizacija. Rezultat te i drugih metodologija različite su publikacije usmjerene učinkovitijoj praktičnoj implementaciji i primjeni pokazatelja održivog razvoja turizma. Te su metodologije i sustavi testirani u različitim destinacijama, u svrhu stvaranja metodologije i sustava pokazatelja jedinstveno primjenjivog na svim destinacijama koji će omogućiti njihovu usporedbu. Međutim, zbog heterogenosti turizma, različitosti destinacija i razvojnih ciljeva destinacija to se nije ostvarilo. Razlog tome je i nedostatak potrebnih znanja koje se pokušalo nadomjestiti različitim praktičnim priručnicima. Zbog toga su u okviru ovih sustava razvijeni temeljni, dodatni i specifični pokazatelji kako bi se prema ciljevima i specifičnostima destinacija mogli pokriti svi stupovi ekološke, društveno-kulturne, ekonomske i institucionalne održivosti turizma destinacije. Pri tome valja definirati optimalni broj pokazatelja, a jedno od rješenja je definiranje kompozitnog ili sintetičkog pokazatelja koji će prema definiranim kriterijima uključiti pokazatelje kojima će se pratiti ostvarivanje postavljenih razvojnih ciljeva ili kojima će se mjeriti i pratiti specifična dimenzija održivosti turizma destinacije. Kriteriji za odabir pokazatelja za mjerenje i praćenje su relevantnost s obzirom na područje interesa i postavljene ciljeve, točnost i pouzdanost informacija, jednostavnost za primjenu, razumljivost za interpretaciju te prostorna i vremenska dostupnost i usporedivost. Dostupnost podataka za izračun pokazatelja osnovno je ograničenje primjene pokazatelja održivog razvoja turizma, jer rezultati istraživanja pokazuju da za određene pokazatelje podatci uopće ne postoje ili nisu redoviti. Stoga nije moguće uopće ili nije moguće kontinuirano mjeriti i pratiti održivi razvoj turizma destinacije.

Postojanje ekocertifikata i ekooznaka u destinaciji pokazatelji su usmjerenosti prema održivom razvoju turizma, a postojanje većeg broja ekocertifikata i oznaka u destinaciji pretpostavka je održivosti destinacije. Ekocertifikatima i oznakama se provode različiti ciljevi održivog razvoja turizma, stoga označavaju implementaciju koncepta. Na tržištu postoji velik broj različitih ekocertifikata i oznaka koji se provode na međunarodnoj i nacionalnoj razini,

zbog čega je njihovo raspoznavanje te razumijevanje učinaka i koristi ograničeno. Iako prije svega označavaju smanjeni utjecaj na okoliš, istovremeno predstavljaju inovativnost, kvalitetu i učinkovitije upravljanje turizmom u destinaciji. Zbog toga su u funkciji postavljanja viših standarda te regulacije nosivog kapaciteta destinacije i turističkih aktivnosti. Njima se također utječe na imidž i konkurentnost destinacije na turističkom tržištu. U skladu s time destinacija se može brendirati na turističkom tržištu privlačeći tržišnu nišu turista kojima takva obilježja destinacije predstavljaju posebnu korist. Prema tim obilježjima destinacija se diversificira te postaje prepoznatljiva na turističkom tržištu. Zbog posebnih koristi koje pružaju, ekocertifikati i oznake turistu omogućuju višu vrijednost za koju je spreman platiti višu cijenu. Istovremeno, postojanje ekocertifikata i oznaka u destinaciji utječe na odluku turista da ponovno posjeti destinaciju te ju usmeno preporučiti. Ekocertifikati i oznake u funkciji brendiranja također utječu na turiste, mijenjajući njihove navike i obrasce ponašanja. Osim toga, utječu na promjenu ponašanja lokalne zajednice, stvaranje imidža i kulturnog identiteta destinacije koji dodatno privlači kapital, stanovništvo i turiste u destinaciju. Primjenom sustava pokazatelja te sustava ekocertifikata i oznaka na međunarodnoj i lokalnoj razini omogućuje se usporedba destinacija i prepoznatljivost na turističkom tržištu.

Turizam se u Hrvatskoj razvijao u nekoliko turbulentnih razvojnih faza. Razvoj hrvatskog turizma i važnu poziciju na europskom turističkom tržištu prekinuo je Domovinski rat, nakon kojega je trebalo sanirati ratne štete. Oporavak hrvatskoga turizma zabilježen je krajem 90-ih godina prošloga stoljeća kada započinje suvremeno razdoblje hrvatskoga turizma temeljeno ponajviše na turističkim kapacitetima izgrađenim u prijeratnome razdoblju. Od tada do danas turistički promet u Hrvatskoj kontinuirano je rastao, uz neznatne oscilacije od 2009. do 2012. godine uzrokovane svjetskom gospodarskom krizom. Iako su od samoga početka suvremenog razdoblja hrvatskoga turizma utvrđene smjernice održivog razvoja turizma u Hrvatskoj, na putu ostvarenja postavljenih ciljeva hrvatski turizam nailazio je na različita ograničenja. Najvažnija ograničenja su procesi tranzicije, privatizacije i ulaska Hrvatske u Europsku uniju, pod čijim se utjecajem hrvatski turizam mijenjao i prilagođavao suvremenim turističkim zahtjevima. Ograničenja, ali i mogućnosti hrvatskog turizma definirani su u posljednjoj strategiji razvoja turizma iz 2013. godine, zajedno s prioritarnim razvojnim ciljevima i mjerama. Prema analizi stanja, Hrvatska obiluje prirodnom i kulturno-povijesnom baštinom, ali zaostaje kvalitetom, raspoloživošću i raznovrsnošću novostvorenih turističkih atrakcija. Prisutna je također nedovoljna diferenciranost i inovativnost proizvoda i usluga, pri čemu

prevladavaju proizvodi sunca i mora uz koje se veže izrazito sezonalni vid poslovanja. Problemi također postoje u strukturi i kvaliteti smještajnih kapaciteta, neodgovarajućoj destinacijskoj turističkoj infrastrukturi i drugim čimbenicima. Rješenje tih problema i ostvarivanje potencijala hrvatskog turizma temelji se na partnerstvu svih dionika, kvalitetnom institucionalnom okruženju, razvoju turizma na cijelom prostoru države i uspostavljanju novog organizacijskog sustava turizma s ciljem učinkovitog upravljanja turističkim destinacijama. Usprkos postavljenim ciljevima i mjerama, utvrđeni su nedostaci u provedbi strategije vezani uz usklađivanje te unaprjeđenje zakonodavnog i institucionalnog okvira, definiranje jedinstvenih kriterija za strateško planiranje na nacionalnoj, županijskoj i lokalnoj razini, provedbu cjeloživotnog obrazovanja djelatnike u turizmu, preustroj sustava turističkih zajednica u svrhu izgradnje učinkovita upravljanja turističkom destinacijom te izradu satelitskog računa turizma. Dakle, ako Hrvatska želi unaprijediti svoj turizam i konkurirati na turističkom tržištu, mora prethodno riješiti ove probleme.

U procesu urbanizacije stvoren je funkcionalni urbani sustav u Hrvatskoj. Pri tome su gradovi Zagreb, Osijek, Rijeka i Split postali makroregionalna središta. Iako se Hrvatska ubraja među najslabije urbanizirane europske države, na njezinu prostoru postoji relativno velik broj manjih gradova. Po svojim obilježjima, ti se gradovi znatno ne razlikuju od drugih europskih gradova. Hrvatska je također nejednako urbanizirana, a Jadranska Hrvatska urbaniziranija je od Kontinentalne Hrvatske, dok istovremeno na prostoru Jadranske Hrvatske živi manje stanovnika nego u Kontinentalnoj Hrvatskoj. BDP po stanovniku je nešto viši u Kontinentalnoj Hrvatskoj. Zbog temeljnog proizvoda sunca i mora te orijentiranosti na primorski turizam, kad je riječ o turističkoj razvijenosti, u Jadranskoj Hrvatskoj nalazi se 95% turističkih kapaciteta u kojima se ostvaruje oko 90% turističkih dolazaka i noćenja ukupnih ostvarenih u Hrvatskoj. Prema tim podacima, Jadranska Hrvatska znatno je turistički razvijenija u odnosu na Kontinentalnu Hrvatsku. Turistički je promet u Jadranskoj Hrvatskoj koncentriran u gradovima, a samo 10 gradova s najvećim turističkim prometom ostvaruju oko trećine ukupnih turističkih dolazaka i noćenja u Hrvatskoj. Zbog postojeće infrastrukture, kulturno-povijesnih atrakcija, turističke ponude i prometne povezanosti, gradovi Hrvatske, posebice jadranski, stoga su postali centri turističkih aktivnosti, s izraženom sezonalnošću i vrhom sezone u srpnju i kolovozu.

Provedeno istraživanje obuhvatilo je osam različitih urbanih destinacija u Republici Hrvatskoj. Primjenom NUTS klasifikacije, te urbane destinacije pripadaju Kontinentalnoj i Jadranskoj Hrvatskoj, kao NUTS 2 regijama. Urbane destinacije su odabrane prema najvišem intenzitetu turističkog prometa ostvarenog u okviru NUTS 3 regija, odnosno županija. Gradovi Karlovac, Krapina, Osijek i Varaždin nalaze se u Kontinentalnoj Hrvatskoj, regiji koja je slabije turistički razvijena u odnosu na Jadransku Hrvatsku, u kojoj su smještene urbane destinacije Mali Lošinj, Rovinj, Split i Zadar. Prema smještajnim kapacitetima, broju ostvarenih turističkih dolazaka i noćenja te drugim turističkim obilježjima, ti se jadranski gradovi nalaze na višem stupnju turističkog razvoja. Prema životnom ciklusu destinacije, Split i Zadar nalaze se u fazi razvoja, dok se Mali Lošinj i Rovinj nalaze u području kretanja između kritičnih točki nosivog kapaciteta destinacije. U tim destinacijama prisutan je proces planiranja i regulacije turističkih aktivnosti, pri čemu je Mali Lošinj implementacijom koncepta održivog razvoja ušao u fazu pomlađivanja. Rovinj također pokazuje stratešku orijentaciju na kvalitetu kojom će krenuti u fazu pomlađivanja ili će se i dalje kretati između kritičnih točki nosivog kapaciteta destinacije. Što se tiče kontinentalnih destinacija, one se nalaze u fazi uključivanja u turističko tržište pri čemu grad Varaždin i Osijek imaju nešto više smještajnih kapaciteta, turističkih dolazaka i noćenja, a po drugim obilježjima pokazuju neznatna odstupanja.

Rezultati istraživanja pokazali su mogućnosti i ograničenja turizma promatranih urbanih destinacija i hrvatskoga turizma općenito. Strategijom razvoja turizma Hrvatske iz 2013. godine utvrđeni su nedostaci koje je odgovarajućim mjerama strategija trebala riješiti. Međutim, revizijom provedbe strategije utvrđeno je da postoji ograničena provedba postavljenih ciljeva strategije, na što upućuju i rezultati istraživanja. Ovo se prije svega odnosi na jedinstvene kriterije za definiranje i provedbu strateških dokumenata razvoja turizma koji nisu postavljeni. Pri tome nisu postavljeni ni mjerljivi pokazatelji kojima će se utvrđivati razina napretka provedbe strategije. U tome kontekstu, neke destinacije nisu donijele strategiju razvoja turizma, dok druge destinacije imaju master planove, konceptualne ili operativne planove ili neke druge strateške dokumente razvoja turizma. Dakle, ne postoji ujednačenost tih dokumenata, a upitna je i ujednačenost s nacionalnom strategijom razvoja turizma koja se djelomično provodi. Pri tome nijedna urbana destinacija nema marketinški operativni plan. Međutim, postojanje strateških dokumenata razvoja nije jamstvo za njihovu provedbu, iako dionici destinacija smatraju da bi strategija utjecala na stihijski razvoj turizma

koji se u nekim gradovima događa. U njihovoj provedbi ključnu ulogu ima gradska uprava kao nositelj društveno-gospodarskog razvoja, ali i svi ostali zainteresirani i uključeni dionici destinacije. Formiranje gradskoga upravnog odijela za turizam, pridruživanje turizma nekom upravnom odijelu i stručno kadrovsko ekipiranje pretpostavke su provedbe strategije i učinkovitija upravljanja turizmom urbane destinacije. Za provedbu strategije i upravljanje turizmom, ali i drugim područjima potrebno je također na svim razinama osigurati odgovarajuća znanja. Istovremeno valja istaknuti da gradska uprava drugim strategijama i mjerama mora razvijati infrastrukturu i druge djelatnosti koje će pratiti razvoj turizma. No zamjetno je da u nekim gradovima turizam nije strateški cilj, u skladu s čime gradska uprava nije uključena u turizam, posebice u Karlovcu i Osijeku. S druge strane, u Rovinju i Malome Lošinj gradu gradska uprava je ključan dionik u razvoju turizma grada. Zbog nedovoljne ili neodgovarajuće uključenosti gradske uprave u turizam u nekim je gradovima lokalno stanovništvo izrazito nezadovoljno njihovim radom, dok u Malome Lošinj i Rovinju nije tako. U Malome Lošinj dodatno je izražena uključenost ostalih dionika u provedbu strategije i razvoja turizma. Ovo se može protumačiti time što je Mali Lošinj manja lokalna zajednica zbog čega je lakše upravljiva, a turizam je strateška orijentacija jer na otoku nisu razvijene druge djelatnosti ili industrije. Kao strateški cilj u Malome Lošinj je implementiran koncept održivog razvoja turizma, koji je također povezan s time što se radi o otočnoj destinaciji, koja je zbog toga znatno ugroženija u odnosu na druge promatrane destinacije.

Učinkovito institucionalno okruženje dodatno je ograničenje hrvatskoga turizma i urbanih destinacija. Ovo se odnosi na nekoliko elemenata. Mjerodavne institucije i resorna ministarstva ograničeno provode ciljeve nacionalne strategije razvoja turizma, pri čemu je nacionalni turizam orijentiran na jadranske destinacije. Ovo je razumljivo s obzirom na ekonomske učinke turizma koji se ostvaruju u Jadranskoj Hrvatskoj, međutim, to ne pogoduje destinacijama Kontinentalne Hrvatske. Osim što je manje turistički razvijena, manje programa razvoja usmjereno je na turizam Kontinentalne Hrvatske, stoga i manje investicija i kapitala, a na postojeće programe razvoja teže se prijaviti. Što se tiče lokalne razine, također postoje određena ograničenja ponajviše vezana uz nedostatak razvojnih programa za turizam, složenost i sporost administracije pojedinih institucija te utjecaj politike na određene procese i odluke. S druge strane, u nekim gradovima poticaji za poduzetničke pothvate u turizmu postoje, jer su previđeni strategijom razvoja turizma. Dakle, čini se da je opet presudna strateška orijentacija pojedine urbane destinacije.

Strateški cilj razvoja hrvatskoga turizma također je preustroj organizacijske strukture turizma stvaranjem destinacijske menadžmentske organizacije (DMO) kao snažnije poveznice regionalne i lokalne razine upravljanja turizmom. Cilj stvaranja DMO-a učinkovitije je i kvalitetnije upravljanje turističkom destinacijom, no zahtijeva mijenjanje zakonskih okvira koji reguliraju rad turističkih zajednica i njihov odnos prema dionicima turizma. U trenutačno uređenom sustavu turističke zajednice ne mogu obnašati predviđenu funkciju, a neprovođenje toga cilja strategije dodatno ograničava navedeno. Očekivanja od preustroja hrvatskoga turizma u promatranim urbanim destinacijama su velika, jer dionici destinacija smatraju kao bi postojanje DMO-a s turističkom zajednicom ili gradskom upravom u njenom središtu pomoglo u učinkovitijem upravljanju turizmom destinacije. Određene urbane destinacije poput Rovinja dobro funkcioniraju u postojećem sustavu, a Mali Lošinj u skladu je s provedbom koncepta održivog razvoja turizma stvorio DMO s turističkom zajednicom u središtu. Bez obzira na organizaciju upravljanja, učinkovito upravljanje razvojem destinacije zahtijeva postojanje određene formalne ili neformalne mreže dionika, u koju su uključeni različiti dionici destinacije. DMO omogućuje učinkovitiju komunikaciju i suradnju, potrebnu radi usklađena upravljanja ciljevima destinacije i zajedničkog nastupanja na turističkom tržištu. Podrška informacijsko-komunikacijske tehnologije koja je u suvremenim upravljačkim procesima nužna, u promatranim urbanim destinacijama ne postoji, iako su prisutni određeni pomaci i promišljanja o njihovoj primjeni. To je osobito vidljivo u Rovinju, u kojemu postoji aplikacija putem koje građani mogu iskazati svoje zadovoljstvo te dati kritike i prijedloge za poboljšanje turizma u gradu. Osim toga, pretpostavka učinkovitoj mreži dionika ovisi i o privatnim poznanstvima i svakodnevnoj komunikaciji za koju je potreban izražen volonterski duh i svijest dionika o mogućnostima doprinosa blagostanju lokalne zajednice.

Za kvalitetniji turizam u promatranim destinacijama nedostaju financijska sredstva, iako to nije ključan problem. Pri tome nedostaju ulaganja u turističku i javnu infrastrukturu potrebnu turističkom razvoju. Ta bi ulaganja doprinijela razvoju i kvaliteti turizma urbanih destinacija. Financijska sredstva također nedostaju u promociji destinacije na turističkom tržištu, posebice u kontinentalnim gradovima u kojima je zbog manjeg turističkog prometa manji priljev financijskih sredstava. U jadranskim gradovima veći priljev financijskih sredstava omogućuje reinvestiranje u potrebnu infrastrukturu. Zbog ekonomskih učinaka turizma u svim je promatranim gradovima izraženo stajalište lokalnih dionika i građana za većim brojem

turističkih dolazaka i noćenja. U kontinentalnim gradovima ne postoji opasnost dosezanja nosivog kapaciteta destinacije zbog ograničenja trenutačnim turističkim prometom i prihvatnim kapacitetima. Zbog nižeg turističkog razvoja u tim je gradovima izraženo stajalište za većim brojem turističkih dolazaka i snažnijim uključivanjem u turističko tržište. Pri tome lokalno stanovništvo nema viziju turizma te nije dovoljno svjesno potencijala svoga grada i mogućnosti za uključivanje u turističke aktivnosti. U jadranskim gradovima zbog postojećeg stupnja razvijenosti turizma izraženo je povećanje broja dolazaka, ali i strukture turista, te uključivanje dionika u različite turističke aktivnosti. Dakle, s obzirom na to da su ekonomske koristi od turizma u jadranskim gradovima očite, građani se žele uključiti u turizam. Ovo je posebno izraženo kod građana koji su već uključeni u neku turističku aktivnost od koje imaju izravne koristi. Navedeno je najprisutnije u Rovinju i Malome Lošinju gdje građani vide i najviše koristi od turizma. Ovakva usmjerenost turističkim aktivnostima vodi zanemarivanju pojedinih gospodarskih djelatnosti, a destinacija postaje previše ovisna o turizmu, što nije poželjno ako je cilj održivi razvoj turizma. Prema rezultatima istraživanja, građani se u jadranskim gradovima žele znatnije uključiti u turizam otvaranjem ugostiteljskih i smještajnih objekata ili pružanjem drugih turističkih usluga. Također, učenjem jezika, uređenjem mjesta i okućnica, sudjelovanjem u kulinarskim i tradicijskim manifestacijama građani žele doprinijeti lokalnoj zajednici te multikulturalnoj razmjeni i kulturnom identitetu. O uključenosti lokalnog stanovništva u turizam i zadovoljstva s utjecajem turizma ovisi zadovoljstvo turista. Turizam se razvija u funkciji lokalnog stanovništva, stoga bez participativnog odnosa lokalnog stanovništva turizam u destinaciji nije moguć. U Rovinju i Malome Lošinju stajališta građana se prihvaćaju, iako ni to nije dovoljno, jer njihova uloga mora biti prisutna u različitim turističkim aktivnostima i upravljačkim procesima. Zbog nižeg stupnja turističkog razvoja i izravnih koristi od turizma, građani su u kontinentalnim gradovima slabije uključeni u turizam, te se manje žele uključiti u turizam u budućnosti. Mjerodavne organizacije provode različite inicijative i obrazovne programe, iako je interes građana općenito slab.

Otvaranje smještajnih kapaciteta i pružanje usluga privatnog smještaja bez kontrole i posebne regulacije otvara pitanje granice nosivog kapaciteta destinacije. Uz ovo se veže pitanje strukture smještajnih kapaciteta, jer u Hrvatskoj prevladava privatni smještaj koji ima drukčije učinke nego hotelski smještaj. Iz ovoga proizlazi ključna problematika upravljanja razvojem turizma destinacije, istaknuta i u strategiji razvoja turizma Hrvatske. Pojedini jadranski gradovi približavaju se kritičnoj točki nosivog kapaciteta destinacije, no čini se da je stanje

pod kontrolom. Regulacija turističkog prometa uz tendenciju zadržavanja postojećeg turističkog prometa može se provesti u vidu strožih standarda i podizanja cijene, a posebice kvalitete proizvoda i usluga. Ovo je osobito prisutno u Rovinju i Malome Lošnju te je u skladu s izraženom potrebom promjene strukture turista. Za podizanje kvalitete potreban je kvalitetan kadar koji trenutačno općenito nedostaje u svim urbanim destinacijama. Ovo je istaknuto u Strategiji razvoja turizma Hrvatske, a cjeloživotno obrazovanje turističkih djelatnika jedan je od glavnih ciljeva. U budućnosti se očekuju još veći problemi jer jadranske destinacije teže smještajnim kapacitetima visoke kategorije koje zapošljavaju visoko kvalificirani stručni kadar, a takve kapacitete moraju pratiti ostali ugostiteljski i drugi kapaciteti kako bi se podigla ukupna kvaliteta destinacije. Kvaliteta privlači goste više platežne moći koji više troše, zbog čega je multiplikativni učinak turizma jači. Strategijom razvoja turizma i regulacijom turističkih aktivnosti postavljanjem nosivog kapaciteta destinacije sprečavaju se negativni učinci turizma te omogućuje zadovoljstvo turista i lokalnog stanovništva. Kao nositelj društveno-gospodarskog razvoja, regulaciju nosivog kapaciteta destinacije provodi gradska uprava prostornim planiranjem, planiranjem namjene prostora, zoniranjem, ograničavanjem slobodnog pristupa i provođenjem određenih aktivnosti, certificiranjem i/ili ekološkim oznakama, regulacijom višim standardom i/ili cijenom, porezima i drugo.

Prevelik pritisak turizma na grad dovodi do neželjenih negativnih učinaka turizma. Zbog nižeg turističkog prometa kontinentalne urbane destinacije trenutačno ne bilježe negativne učinke turizma. Sukladno s time, dionici žele ostvariti još veći broj turističkih dolazaka i noćenja u destinaciji te razvijati turizam. Sezona u kontinentalnim gradovima traje od travnja do studenoga, s najvećim intenzitetom u ljetnim mjesecima zbog tranzitnog turizma. U jadranskim destinacijama sezona traje od travnja do studenoga, a zbog utjecaja sezonalnosti s vrhom opterećenja u srpnju i kolovozu, negativni učinci turizma su izraženiji. Sezonalnost izaziva i druge negativne učinke vezane uz iskorištenost kapaciteta, skuplje poslovanje, radnu snagu, prekomjernu valorizaciju resursa i sl. Prema rezultatima istraživanja trenutačni negativni učinci turizma u jadranskim destinacijama su gužva, problemi u prometu i nedostatak parkirnih mjesta, poskupljenje cijena nekretnina i svakodnevnih potrepština te onečišćenje i degradacija okoliša. Drugi društveno-ekonomski negativni učinci poput kriminala i prostitucije, dolaska drugih vjera, nemoralnog ponašanja turista i drugog nisu prisutni u promatranim gradovima. Negativni učinci turizma mogu dovesti na nesnošljivosti

građana prema turistima. Trenutačnih problema svjesniji su građani uključeni u turističke aktivnosti, a njihova predviđanja o potencijalnim problemima u budućnosti još su kritičnija nego kod građana koji nisu uključeni u turizam. Usprkos negativnim učincima turizma, u svim promatranim urbanim destinacijama turistička ponuda i lokalno stanovništvo vide pozitivan utjecaj turizma na grad. Pri tome su u jadranskim gradovima stajališta o utjecaju turizma pozitivnija. Unutar njih, pozitivnija stajališta postoje kod građana koji su već uključeni u neke turističke aktivnosti, zbog izravne koristi koje imaju od turizma. Isto tako, građani uključeni u turističku ponudu vide pozitivne učinke turizma te se žele još više uključiti u budući razvoj turizma. Također, sa stupnjem razvoja turističkog razvoja raste i zadovoljstvo lokalne zajednice s utjecajem turizma, koje ovisno o prelasku kritične granice nosivog kapaciteta destinacije može postati negativno zbog pojave neželjenih negativnih učinaka turizma u destinaciji. Budući da zadovoljstvo lokalne zajednice znatno ovisi o ekonomskoj koristi, izrada turističke satelitske bilance omogućila bi detaljniju analizu ekonomskih učinaka turizma, prema kojima bi se moglo učinkovitije upravljati razvojem turizma i povezanih djelatnosti u koje je uključena lokalna zajednica.

Promatrane urbane destinacije imaju svoju viziju razvoja, koja je važna za strateško planiranje razvoja, ciklus razvoja destinacije te konkuriranje i pozicioniranje na turističkom tržištu. Ukupno gledajući, sve promatrane urbane destinacije svoju viziju razvoja temelje na kulturno-povijesnoj i prirodnoj baštini. U tome kontekstu, očuvani i kvalitetan okoliš okosnica je razvoja specifičnih oblika turizma poput zdravstvenog i sportsko-rekreacijskog turizma, dok je kulturno-povijesna baština osnova kulturnom i MICE turizmu. Razvojem ovih oblika turizma kontinentalne urbane destinacije vide svoju priliku u razvoju destinacije i pozicioniranju na turističkom tržištu, a privlačenje većeg broja turista omogućit će s vremenom povećanje broja smještajnih kapaciteta i dugih popratnih sadržaja. U jadranskim gradovima razvoj ovih oblika turizma u funkciji je rasterećenja ljetne i produljenja sezone na cjelogodišnje poslovanje. Pri tome su Split i Zadar još uvijek u fazi razvoja jer teže drukčijoj strukturi turista i smještajnih kapaciteta uz naglasak na hotele više kategorije, te stvaranju imidža koji će im omogućiti prepoznatljivost i diversifikaciju na turističkom tržištu. Grad Rovinj želi se razvijati u okviru brenda Istre i ciljeva postavljenih strategijom, težeći jedinstvenosti i kvaliteti proizvoda i usluga. Naposljetku, Mali se Lošinj nastavlja razvijati kao otok vitalnosti uzimajući pri tome u obzir strateške ciljeve postavljene implementiranim konceptom održivog razvoja turizma i pokazateljima za njegovo mjerenje i praćenje.

Dolasci turista u promatrane destinacije uvelike su motivirani sportsko-rekreacijskim, zdravstvenim, kulturno-povijesnim i prirodnim elementima turističke ponude, ali i novim iskustvima i doživljajima. Time su u skladu s postavljenom vizijom urbanih destinacija. Usprkos tome nije moguće definirati tipičnoga gosta pojedine destinacije. To proizlazi iz činjenice da uz motive koji prevladavaju, postoje dodatni motivi koji zajedno utječu na odluku turista o odabiru destinacije. Na ovo ukazuju i rezultati istraživanja vezani uz aktivnosti i sadržaje koje bi turisti konzumirali u samoj destinaciji. U tome dijelu turisti također iskazuju želju za boravkom u prirodi i ruralnim područjima destinacije. Temeljem iskazanih motiva i dodatnih aktivnosti tijekom boravka, urbane destinacije mogu razvijati specifične oblike turizma kojima urbane destinacije obogaćuju turističku ponudu, produljuju sezonu i rasterećuju gradske jezgre. Budući da su ti motivi vezani uz ruralna područja, gradovi ovime mogu povezati svoja okolna područja i temeljem funkcija turizma razvijati cijelu regiju. Navedeno se podudara sa stajalištima lokalnih dionika, koji urbanu destinaciju vide sa širom okolicom grada i/ili županijom. Ponašanje turista u skladu je s turističkim trendovima, prema kojima je turist sve mobilniji i želi u što kraćem vremenu konzumirati što više različitih proizvoda i usluga, uz što veći doživljaj i zadovoljstvo. Tome ide u prilog i činjenica da turisti žele mijenjati destinacije, jer bi preporučili urbanu destinaciju u kojoj su boravili, no ne bi se u nju vratili iduće godine. Zadovoljstvo turista najvećim je dijelom vezano uz sigurnost, očuvanost okoliša i bogatstvo prirodne baštine, koji im također predstavljaju značajan motiv dolaska u destinaciju. S ovim elementima ponude grada zadovoljni su i građani, pa s obzirom na složene globalne političke i ekološke probleme, navedeni elementi predstavljaju komparativnu prednost na kojima urbane destinacije mogu graditi konkurentnost i prepoznatljivost.

Implementacija koncepta održivog razvoja turizma značajno ovisi o razumijevanju koncepta i potencijalnih koristi koje od njegove provedbe ima lokalna zajednica. Zbog heterogenosti turizma i složenih uvjeta na turističkom tržištu, na destinaciju i ponašanje dionika utječu različiti interaktivni čimbenici. Pri tome dionici destinacije pokušavaju uskladiti svoje interese i ciljeve iz kojih proizlazi njihovo promišljanje i viđenje održivog razvoja turizma destinacije. Iako Hrvatska ostvaruje pozitivne rezultate u turizmu, evidentna je složenost upravljanja turizmom na njenom teritoriju s mnogo ograničenja za implementaciju održivog razvoja turizma. Rezultati istraživanja su također pokazali da su turistička ponuda, lokalno

stanovništvo i turisti općenito upoznati s pojmom održivog razvoja turizma, ali ne razumiju njegova temeljna načela i ciljeve, povezujući koncept prije svega s ekološkom održivošću. Na navedeno ukazuju vrednovani pokazatelji održivog razvoja turizma, prema kojima je vidljivo da su ekološki pokazatelji stanja okoliša najznačajniji za održivi razvoj turizma urbanih destinacija. O tim pokazateljima značajno ovisi zadovoljstvo lokalnog stanovništva te zadovoljstvo i lojalnost turista, koji također spadaju među najznačajnije pokazatelje. Ekološki pokazatelji su također vezani uz kvalitetu života u gradovima, kao temeljnim aspektima održivog urbanog razvoja. Drugi vrednovani pokazatelji također su značajni za održivost turizma urbanih destinacija, stoga je predloženi sustav općih pokazatelja održivog razvoja turizma primjenjiv na urbanim destinacijama u Hrvatskoj. Prilikom utvrđivanja specifičnih pokazatelja, analizom glavnih komponenti je prema zajedničkim obilježjima pokazatelja utvrđeno šest specifičnih komponenti pokazatelja. Te komponente ukazuju kako je uz četiri temeljna stupa održivog razvoja turizma nužno voditi brigu o zadovoljstvu i lojalnosti turista. Lojalan turist je stalan turist destinacije, s drugačijim ponašanjem u destinaciji od standardnog turista, a svoje zadovoljstvo s destinacijom prenosi usmenim putem rodbini, prijateljima i kolegama. Ekološki stup održivosti je dodatno potkrijepljen ekološkim pokazateljima vezanim uz upravljanje okolišem, koji također predstavljaju pritisak turizma na destinaciju i o kojima izravno ovise ekološki pokazatelji stanja okoliša, kao najznačajniji pokazatelji održivosti turizma urbanih destinacija. Također, među utvrđenim komponentama ističe se specifična komponenta vezana uz upravljanje destinacijom. Ta se komponenta temelji na strateškom planiranju, postojanju destinacijske menadžment organizacije i multidioničkom pristupu upravljanja koji utječu na turističku ponudu i cjelogodišnji turizam u destinaciji. Budući da specifične komponente objedinjuju pokazatelje prema zajedničkim obilježjima, one također služe kao okvir za postavljanje nekih drugih pokazatelja istih obilježja. Na taj način se mogu mjeriti i pratiti specifični stupovi održivog razvoja turizma urbanih destinacija, odnosno u okviru njih se mogu postaviti specifični kompozitni ili sintetički pokazatelji održivosti turizma. Na ovo upućuju činjenica da su u specifičnim komponentama grupirani pokazatelji koji se odnose na dva međusobno povezana stupa održivosti turizma, odnosno dva stupa održivosti turizma pokriva samo jedan pokazatelj.

Ekocertificirana turistička ponuda u destinaciji označava određeni stupanj implementacije koncepta održivog razvoja turizma. U promatranim urbanim destinacijama Hrvatske postoji pozitivan stav turističke ponude o mogućnostima primjene ekocertifikata i oznaka u svrhu

podizanja kvalitete, postizanja imidža i diversifikacije destinacije na turističkom tržištu. Međutim, osim u Malome Lošinj, dionici turističke ponude drugih urbanih destinacija nisu u potpunosti upoznati s ciljevima i učincima eko certifikata u turizmu. Na to upućuje podatak da samo neznatan udio dionika turističke ponude u urbanim destinacijama posjeduje ekocertifikat. Rezultati o vrednovanju značajnosti predloženih općih pokazatelja održivog razvoja turizma dodatno potvrđuju tu činjenicu, jer su dionicima koji posjeduju neki od ekocertifikata ti pokazatelji gotovo identično značajni kao dionicima koji nemaju ekocertifikat. Dakle, značajne razlike u vrednovanju ne postoje, iz čega se može zaključiti da dionici koji posjeduju ekocertifikat ne uviđaju značajne koristi od njihove primjene. Pri tome valja voditi računa o tome da nije bilo poznato kakve ekocertifikate dionici točno posjeduju i da li su potpuno primjenjivi u turizmu. Ekocertifikati istovremeno znače turistima, jer je prema rezultatima istraživanja evidentan pozitivan utjecaj ekocertifikata na odluku turista o odabiru destinacije, a za ekocertifikate u destinaciji turisti su spremni platiti višu cijenu. Ovakvi stavovi su prisutni kod turista u svim promatranim urbanim destinacijama Hrvatske, međutim pri tome su vidljive određene preferencije između ekocertifikata, povezane s trenutnim navikama i obrascima ponašanja turista. Iz ovoga slijedi da u pojedinim urbanim destinacijama ekocertifikati značajno utječu na odluku turista o odabiru destinacije, no ti turisti nisu istovremeno spremni platiti višu cijenu za neke ekocertifikate koje urbana destinacija posjeduje. Budući da postoji stav turističke ponude, lokalnog stanovništva i turista o pozitivnom utjecaju ekocertifikata na destinaciju, može se zaključiti da ekocertifikati pozitivno utječu na održivi razvoj turizma urbanih destinacija. Ovakav stav se povezuje s proekološkim ponašanjem dionika iz kojeg proizlaze drugačiji stavovi o održivom razvoju. Prema tom kriteriju regresijskom analizom definirani su specifični pokazatelji kojima su pokrivena sve dimenzije održivog razvoja turizma urbanih destinacija. Među tim pokazateljima prevladavaju ekološki pokazatelji stanja okoliša i upravljanja okolišem, pri čemu se ističe upravljanje destinacijom i zadovoljstvo lokalnog stanovništva, povezani s ekonomskim učincima turizma i koristi koje građani imaju od turizma. Ovakva kombinacija ekološko-ekonomskih pokazatelja također ukazuje na kvalitetu života u gradovima, neophodnu za osiguravanje zadovoljstva lokalnog stanovništva i doživljaja turista.

Primjena koncepta održivog razvoja turizma u Hrvatskoj se značajnije problematizira tek posljednjih godina. Pri tome su provedene konkretne studije primjene pokazatelja održivog razvoja turizma u destinacijama te su postavljeni konceptualni modeli temeljeni na strateškom

planiranju i multidioničkom konceptu upravljanja održivim razvojem turizma destinacije. Mali Lošinj također predstavlja praktičan primjer implementacije i primjene pokazatelja za mjerenje i praćenje održivog razvoja turizma, za što je dobio svjetska priznanja. Stoga predstavlja primjer dobre prakse te zaslužuje daljnje praćenje i provođenje istraživanja u budućnosti. Zbog masovnosti i razvijenosti turizma za pretpostaviti je da se u ostalim gradovima Jadranske Hrvatske promišlja o održivom razvoju turizma, no to još uvijek nije slučaj. Ovo je osobito prisutno u Splitu i Zadru, dok je u Rovinju vidljiva namjera regulacije turističkog prometa s naglaskom na višu kvalitetu i viši cjenovni razred. Čini se da ti gradovi još uvijek nisu dosegli stupanj svijesti i turističkog razvoja potreban za implementaciju načela i ciljeva održivog razvoja. Budući da nisu trenutno turistički razvijeni, u gradovima Kontinentalne Hrvatske još uvijek ne razmišljaju o održivom razvoju turizma, već razmišljaju samo o razvoju turizma u tim gradovima. Dobar ili loš primjer upravljanja kontinentalnim destinacijama mogu biti turistički razvijenije jadranske destinacije. To također doprinosi razvoju turizma na cijelom prostoru Republike Hrvatske, što je cilj nacionalne strategije. Navedeno osobito treba iskoristiti kod Maloga Lošinja, u kojemu je vidljiva razlika u upravljanju razvojem turizma destinacije u odnosu na druge jadranske i kontinentalne urbane destinacije. Mali Lošinj je dosegno stupanj turističkog razvoja pri kojemu je implementacijom koncepta održivog razvoja turizma regulirao turistički promet, sačuvao osjetljivi otočni okoliš i prešao u fazu pomlađivanja destinacije. Ovakav aspekt upravljanja turizmom u urbanim destinacijama je ključan zbog sve veće koncentracije turističkih aktivnosti u hrvatskim gradovima, stoga također može biti osnova *benchmarking* analize drugim urbanim destinacijama. U tom kontekstu kreiran je model upravljanja turizmom u urbanim destinacijama koji predlaže upravljanje temeljeno na integriranom multidioničkom strateškom pristupu upravljanja, a suradnja svih skupina dionika je usmjerena ka definiranju specifičnih ciljeva održivog razvoja turizma urbanih destinacija. Pri tome je na lokalnim dionicima, odnosno unutarnjoj okolini destinacije da kroz sustav pokazatelja za mjerenje i praćenje održivog razvoja turizma osigura stupanj održivosti turizma koji će omogućiti zadovoljstvo lokalne zajednice i turista. Specifični pokazatelji održivog razvoja turizma moraju prije svega odražavati kvalitetu stanja okoliša, ali i druge aspekte održivosti o kojima ovisi kvaliteta života građana i zadovoljstvo turista. Kvalitetu proizvoda i usluga urbana destinacija jamči ekocertifikatima i oznakama kojima gradi identitet i imidž, čime utječe na ponašanje unutarnjih i vanjskih dionika destinacije te prepoznatljivost i konkurentnost na turističkom tržištu. Ovakav tijek životnog ciklusa razvoja urbane destinacije može se

ponavljati, jer se neprestano teži uvjetima u destinaciji koji su u skladu s načelima i ciljevima održivog razvoja turizma, pri čemu se kontrola i prilagodba stupnja održivosti turizma provodi specifičnim pokazateljima održivog razvoja turizma urbanih destinacijama.

Ministarstvo turizma je kao krovna organizacija prepoznalo temeljna načela održivog razvoja i uključilo ih u strategiju razvoja, no konkretni rezultati tek se mogu očekivati, s obzirom na prisutnost različitih problema koje je potrebno riješiti i prilika koje je potrebno iskoristiti. Pri tome je prisutan problem nedostupnosti podataka za izračun pokazatelja održivog razvoja turizma, jer službeno i kontinuirano mjerenje i praćenje podataka za većinu pokazatelja ne postoji. Određeni podatci postoje i prikupljanju ih različite institucije, ali nisu sistematizirani, nego se koriste parcijalno i u različitim područjima, što ograničava njihovu primjenu i funkciju. Također, predloženi pokazatelji turizma u Nacionalnoj listi pokazatelja koju je izradila Agencija za zaštitu okoliša Republike Hrvatske nisu jasno definirani i ne pokrivaju sve dimenzije održivosti turizma. Podatci za te pokazatelje se vode samo na razini države i županija, dok za gradove to nije slučaj. Stoga je konkretan cilj hrvatskoga turizma definiranje jedinstvenog, mjerodavnog i učinkovitog sustava pokazatelja temeljem kojega će nadležne institucije prikupljati relevantne podatke za izračun pokazatelja na nacionalnoj, županijskoj i lokalnoj razini, u svrhu kontinuiranog mjerenja i praćenja te učinkovitog upravljanja održivim razvojem turizma u Hrvatskoj. Taj sustav bi također trebao uključiti ljestvicu održivosti, odnosno sustav vrednovanja prema kojemu se može utvrditi stanje pojedinog stupa održivosti i stupanj održivosti turizma pojedine destinacije. Ako se uz to uzmu u obzir dobre i loše prakse upravljanja turizmom destinacije te sustav vrednovanja stupnja održivosti turizma, ovakav cjeloviti sustav pokazatelja bi stvorio uvjete za usporedbu održivosti turizma pojedinih destinacija i održivi razvoj turizma na cijelom prostoru Republike Hrvatske. S obzirom na razvoj turizma u Hrvatskoj posljednjeg desetljeća uz istovremene složene zahtjeve turističkog tržišta, Hrvatska mora razvijati turizam u skladu s načelima i ciljevima održivog razvoja. U tom kontekstu mora voditi računa o zadovoljstvu i blagostanju lokalne zajednice te zadovoljstvu turista, uvažavajući pri tome granice okoliša u svrhu očuvanja bogate kulturno-povijesne i prirodne baštine kao resursno-atrakcije osnove hrvatskoga turizma. Hrvatski gradovi su zbog sve veće koncentracije stanovništva i turističkog prometa posebno ugroženi, stoga se njihovim građanima mora osigurati potrebna kvaliteta života, a turistima potpuno iskustvo doživljaja.

LITERATURA

KNJIGE

1. Antolović, J., Barac, V. i Šiško, N. (2009). *Menadžment u kulturi*. Zagreb: Hadrian.
2. Ashworth, G. J. (1989). Urban tourism: an imbalance in attention, u Cooper, C. (ured.). *Progress in tourism, recreation and hospitality management*, vol. 1, 33-54. London: Belhaven.
3. Ashworth, G. J. (2003). Urban tourism: still an imbalance in attention?, u Cooper, C. (ured.). *Classic reviews in tourism*, 143-163. Clevedon: Channell View.
4. Bačun, D., Matešić, M. i Omazić, M. A. (2012). *Leksikon održivog razvoja*. Zagreb: Hrvatski poslovni savjet za održivi razvoj.
5. Bahovec, V., Dumičić, K., Erjavec, N. et al. (2015). *Statistika*. Zagreb: Element doo.
6. Bartoluci, M. (2013). *Upravljanje razvojem turizma i poduzetništva – Turistička politika, razvoj i poduzetništvo u turizmu*. Zagreb: Školska knjiga.
7. Beck, U. i Wilms, J. (2004). *Conversations with Ulrich Beck*. Cambridge: Polity Press, u Duran, C. D., Gogan, L. M., Artene, A. i Duran, V. (2015). The components of sustainable development - a possible approach. *Procedia Economics and Finance*, vol. 26, 806-811.
8. Bell, S. i Morse, S. (1999). *Sustainability Indicators: Measuring the Immeasurable*. London: Earthscan.
9. Bell, S. i Morse, S. (2003). *Measuring Sustainability: Learning by doing*. London: Earthscan.
10. Bell, S. i Morse, S. (2008). *Sustainability Indicators: Measuring the Immeasurable*. Second edition. London: Earthscan.
11. Bhatia, A. K. (2005). *The Business of Tourism: Concepts and Strategies*. New Delhi: Sterling Publishers Pvt.
12. Blank, U. i Petkovich, M. (1987). Research on urban tourism destinations, u Ritchie, J. R. B. i Goeldner, C. R. (ured.). *Travel, Tourism and Hospitality research: A Handbook for Managers*, 165-177. New York: Wiley.
13. Blažević, B. (2007). *Turizam u gospodarskom sustavu*. Opatija: Fakultet za turistički i hotelski menadžment Opatija, Sveučilište u Rijeci.

14. Blažević, B. i Peršić, M. (ured.) (2009). *Turistička regionalizacija u globalnim procesima*, Opatija: Fakultet za turistički i hotelski menadžment Opatija, Sveučilište u Rijeci.
15. Bramwell, B. (ured.) (2004). *Coastal Mass Tourism. Deversification and Sustainable Development in Southern Europe*. Clevedon Hall: Chanell View Publications.
16. Bramwell, B., Henry, I., Jackson, G., Prat, A. G., Richards, G. i Straaten, van der J. (ured.) (1996). *Sustainable Tourism Management: Principles and Practice*. Tilburg: Tilburg University Press.
17. Burtenshaw, D., Bateman, M. i Ashworth, G. J. (1991). *The European City: A Western Perspective*. London: David Fulton Publishers.
18. Butler, R. W. (1993). Tourism – An Evolutionary Perspective, u Nelson, J. R., Butler R. W. i Wall, G. (ured.). *Tourism and Sustainable Development: Monitoring, Planning, Managing*, 27-44. Waterloo: University of Waterloo.
19. Coccossis, H. (1996). *Tourism and sustainability: Perspectives and implications*, u Priestley, G. K., Edwards J. A. i Coccossis, H. (ured.). *Sustainable Tourism? European Experiences*, 1-21. Wallingford, Oxford: CAB International, u Butler, R. W. (1999). Sustainable tourism: A state-of-the-art review. *Tourism Geographies*, vol. 1, no. 1, 7-25.
20. Coccossis, H. i Mexa, A. (ured.) (2004). *The Challenge of Tourism Carrying Capacity Assessment*. Aldershot: Ashgate Publishing Ltd.
21. Cooper et al. (1998). *Tourism – principles and Practise*. Second edition. Harlow: Longman.
22. Curwell, S., Deakin, M i Symes, M. (2006). *Sustainable Urban Development. Volume 1: The Framework and Protocols for Environmental Assessment*. London, New York: Routledge.
23. Čavlek, N., Bartoluci, M., Brebežec, D., Kesar, O. et al. (2011). *Turizam – ekonomske osnove i organizacijski sustav*. Zagreb: Školska knjiga.
24. Čorak, S. i Marušić, Z. (2009). O istraživanjima TOMAS, u Čorak S. i Marušić, Z. (ured.). *TOMAS Trendovi 1987-2008*, 1-9. Zagreb: Institut za turizam.
25. Čorak, S., Mikačić, V. i Trezner, Ž. (2009). *Osnove turizma*. Zagreb: Školska knjiga.
26. Črnjar, M. i Črnjar, K. (2009). *Menadžment održivog razvoja*. Opatija: Fakultet za turistički i hotelski menadžment Opatija, Sveučilište u Rijeci.

27. Douglas, N., Douglas, N. i Derrett, R. (2001). *Special interest tourism: context and cases*. Sydney: John Wiley & Sons.
28. Estevo, G. (2010). Development, u Sachs, W. (ured.). *The Development Dictionary: A guide to knowledge as power*, 1-23. Second Edition. London, New York: Zed Books.
29. Fredericks, E. S. (2014). *Measuring and Evaluating Sustainability: Ethics in sustainability indexes*. London, New York: Routledge.
30. Freeman, R. E. (1984). *Strategic management: A stakeholder approach*. Boston: Pitman.
31. Goeldner, C. R., Brent Ritchie, J. R. i McIntosh, R. W. (2000). *Tourism – Principles, Practices, Philosophies*. New York, Brisbane, Singapore, Toronto: JohnWiley&Sons.
32. Gössling, S. i Hall, S. M. (ured.) (2006). *Tourism and Global Environmental Change Ecological, social, economic and political interrelationships*. London, New York: Routledge.
33. Hall, C. M. i Jenkins, J. M. (1995). *Tourism and public policy*. London: Routledge.
34. Halmi, A. (2016). *Multivarijatna analiza*. Drugo izdanje. Zagreb: Alinea.
35. Hardi, P. i Zdan, T. (1997). *Assessing Sustainable Development: Principles in Practice*. Winnipeg, Manitoba: International Institute for Sustainable Development.
36. Hitrec, T. i Hendija Z. (2008). *Politika, organizacija i pravo u turizmu*. Zagreb: Zagrebačka škola za menadžment.
37. Hrabovski-Tomić, E. (2008). *Selektivni oblici turizma*. Sremska Kamenica: Fakultet za uslužni biznis.
38. Jafari, J. (1989). Sociocultural Dimensions of Tourism: An English Language Literature Review, u Bystrzanowski, J. (ured.). *Tourism as a Factor of Change: A Sociocultural Study*, 17-60. Vienna: Vienna Centre.
39. Jenkins, W. (2009). *Berkshire encyclopedia of sustainability: the spirit of sustainability, Vol. 1*. First Edition. Berkshire: Berkshire Publishing Group.
40. Judd, R. D. i Fainstein, S. S. (ured.) (1999). *The Tourist city*. New Haven and London: Yale University Press.
41. Law, M. C. (2002). *Urban Tourism – The Visitor Economy and the Growth of Large Cities*. Second Edition. London-New York: Continuum.
42. Lundberg, D. (1976). *The tourist business*. Boston: Cahners Books.
43. Magaš, D. (2003). *Management turističke organizacije i destinacije*. Opatija: Fakultet za turistički i hotelski menadžment Opatija, Sveučilište u Rijeci.

44. Magaš, D. (2008). *Destinacijski menadžment – Modeli i tehnike*. Opatija: Fakultet za turistički i hotelski menadžment Opatija, Sveučilište u Rijeci.
45. Meadows, D. H. (1998). *Indicators and Information Systems for Sustainable Development. A report to the Balaton Group 1998*. The Sustainability Institute.
46. Mihalič, T. (2001). Environmental Behaviour Implications for Tourist Destinations and Ecolabes, u Font, X. i Buckley, R. C. (ured.). *Tourism Ecolabelling. Certification and Promotion of Sustainable Management*, 57-70. Oxon-New York: CABI Publishing.
47. Neumayer, E. (2003). *Weak versus strong sustainability: exploring the limits of two opposing paradigms*. Northampton: Edward Elgar.
48. Page, S. J. (1995). *Urban tourism*. London: Routledge.
49. Page, S. J. i Hall, C. M. (2003). *Managing urban tourism*. Edinburgh: Pearson Education Limited.
50. Pearce, D. (1989). *Tourism Development*. London: Harlow.
51. Pearce, D., Markandya, A. i Barbier, E. (1989). *Blueprint for a Green Economy*. London: Earthscan.
52. Pearce, P. L. (2005). *Tourist Behaviour. Themes and Conceptual Schemes*. Clevedon, Buffalo, Toronto: Channel View Publications.
53. Petrić, L. (2011). *Upravljanje turističkom destinacijom – Načela i praksa*. Split: Ekonomski fakultet Sveučilišta u Splitu.
54. Pike, S. (2010). *Marketing turističkog odredišta. Pristup integriranih marketinških komunikacija*. Zagreb: M Plus doo.
55. Pirjevec, B. (1998). *Ekonomska obilježja turizma*. Zagreb: Golden Marketing.
56. Pirjevec, B. i Kesar, O. (2002). *Počela turizma*. Zagreb: Mikrorad i Ekonomski fakultet.
57. Remenyi, J. (2004). What is Development?, u Kingsbury, D., Remenyi, J., McKay, J. i Hunt, J. (ured.). *Key Issues in Development*, 22-44. Hampshire, New York: Palgrave Macmillan.
58. Rogers, P. P., Jalal, K. F. i Boyd, J. A. (2008). *An Introduction to Sustainable Development*. London: Earthscan.
59. Sabo, I. (2013). *Ekologija. Priručnik uz pripremni tečaj za polaganje stručnog ispita radnika koji obavljaju poslove upravljanja i rukovanja energetske postrojenjima*. Rijeka: Narodno učilište, Ustanova za obrazovanje i kulturu u Rijeci.

60. Sachs, J. D. (2007). *Kraj siromaštva: ekonomske mogućnosti našeg doba*. Zagreb: Algoritam.
61. Sachs, W. (2010). Environment, u Sachs, W. (ured.). *The Development Dictionary: A guide to knowledge as power*, 24-37. Second Edition. London, New York: Zed Books.
62. Satterthwaite D. (1999). *The Earthscan Reader in Sustainable Cities*. Earthscan: London, u Keirstead, J. i Leach, M. (2008). Bridging the Gaps Between Theory and Practice: a Service Niche Approach to Urban Sustainability Indicators. *Sustainable Development*, vol. 16, 329-340.
63. Selby, M. (2004). *Understanding Urban Tourism – Image, Culture and Experience*. London-New York: I.B. TAURIS.
64. Scott, D., Hall, C. M. i Gössling, S. (2012). *Tourism and Climate Change: Impacts, adaption and mitigation*. London, New York: Routledge.
65. Sharpley, R. (2009). *Tourism Development and the Environment: Beyond Sustainability?*. London, New York: Earthscan.
66. Shiva, V. (2010). Resources, u Sachs, W. (ured.). *The Development Dictionary: A guide to knowledge as power*, 228-242. Second Edition. London, New York: Zed Books.
67. Spirou, C. (2011). *Urban Tourism and Urban Change: Cities in a Global Economy*. New York: Routledge.
68. Šošić, I. (2006). *Primijenjena statistika*. Drugo izmijenjeno izdanje. Zagreb: Školska knjiga.
69. Todaro, M. P. i Smith, S. C. (2003). *Economic Development*. Eighth edition. Harlow: Pearson Education limited.
70. Turner, R. K. (ured.) (1993). *Sustainable Environmental Economics and Management. Principles and Practice*. London: Belhaven Press.
71. Van Horne, J. C. i Wachowicz, Jr. J. M. (2014). *Osnove financijskog menadžmenta*. Trinaesto izdanje. Zagreb: Mate.
72. Vanhove, N. (2011). *The Economics of Tourism destinations*. London and New York: Routledge.
73. Vojnović, N. (2016). *Održivi turizam unutrašnje Istre*. Pula: Sveučilište Jurja Dobrile u Puli.
74. Vujić, V. (ured.) (2003). *Održivi razvoj turizma – problemi i perspektive*. Opatija: Fakultet za turistički i hotelski menadžment Opatija, Sveučilište u Rijeci.

75. Vresk, M. (2002a). *Grad i urbanizacija*. Zagreb: Školska knjiga.
76. Vresk, M. (2002b). *Razvoj urbanih sistema u svijetu*. Zagreb: Školska knjiga.
77. Vukonić, B. (2005). *Povijest hrvatskog turizma*. Zagreb: Prometej.
78. Vukonić, B. i Čavlek, N. (ured.) (2001). *Rječnik turizma*. Zagreb: Masmedia.
79. Zelenika, R. (2000). *Metodologija i tehnologija izrade znanstvenog i stručnog djela*. Četvrto izdanje. Rijeka: Sveučilište u Rijeci, Ekonomski fakultet.
80. Weaver, B. D. (2006). *Sustainable tourism: theory and practice*. Oxford: Elsevier Butterworth-Heinemann.
81. Weihrich, H. i Koontz, H. (1993). *Management*. New York: McGraw-Hill.
82. Willis, K. (2005). *Theories and Practices of Development*. London, New York: Routledge.

ZNANSTVENO-STRUČNI RADOVI

1. Alfier, D. (1977). Uloga turizma u resocijalizaciji i desocijalizaciji suvremenog čovjeka. *Zbornik radova Pedagoške akademije Humanističke vrijednosti turizma*, Zadar.
2. Andereck, K. L. (2009). Tourists' perceptions of environmentally responsible innovations at tourism businesses. *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 17, no. 4, 489-499.
3. Andereck, K. L., Valentine, K. M., Knopf, R. C. i Vogt, C. A. (2005). Residents perceptions of community tourism impacts. *Annals of Tourism Research*, vol. 32, no. 4, 1056-1076.
4. Ardoin, N. M., Wheaton, M., Bowers, A. W., Hunt, C. A. i Durham, W. H. (2015). Nature-based tourism's impact on environmental knowledge, attitudes, and behavior: a review and analysis of the literature and potential future research. *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 23, no. 6, 838-858.
5. Ashworth, G. i Page, S. J. (2011). Urban tourism research: Recent progress and current paradoxes. *Tourism Management*, vol. 32, 1-15.
6. Ayuso, S. (2007). Comparing Voluntary Policy Instruments for Sustainable Tourism: The Experience of the Spanish Hotel Sector. *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 15, no. 2, 144-159.

7. Bâc, P. D. (2008). A history of the concept of sustainable development: literature review. *Annals of the University of Oradea, Economic Science Series*, vol. 17, no. 2, 576-580.
8. Balaguer, J. i Cantavella-Jorda, M. (2002). Tourism as a Long-Run Economic Growth Factor: the Spanish Case. *Applied Economics*, vol. 34, 877-884.
9. Barbosa, J. A., Bragança, L. i Mateus, R. (2014). New approach addressing sustainability in urban areas using sustainable city models. *International Journal of Sustainable Building Technology and Urban Development*, vol. 5, no. 4, 297-305.
10. Barrutia, J. M. i Echebarria, C. (2015). Factors affecting the attitude of tourism-destination local authorities towards sustainable planning tools in a networking context: the Balearic Sustainability Network. *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 23, no. 2, 207-233.
11. Begum, H., Alamb, F. i Sahazalia, N. (2014). Tourist's perceptions towards the role of stakeholders in sustainable tourism. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, vol. 144, 313-321.
12. Ben-Dalia, S., Collins-Kreiner, N. i Churchman, A. (2013). Evaluation of an Urban Tourism Destination. *Tourism Geographies*, vol. 15, no. 2, 233-249.
13. Bigano, A., Hamilton, J., Lau, M., Tol, R. i Zhou, Y. (2007). A global database of domestic and international tourist numbers at national and subnational level. *International Journal of Tourism Research*, vol. 9, no. 3, 147-174.
14. Blancas, F. J., González, M., Lozano-Oyola, Guerrero, F. M. i Perez, F. (2010a). The assessment of sustainable tourism: Application to Spanish coastal destinations. *Ecological Indicators*, vol. 10, 484-492.
15. Blancas, F. J., Caballero, R., González, M., Lozano-Oyola, M. i Perez, F. (2010b). Goal programming synthetic indicator: An application for sustainable tourism in Andalusian coastal counties. *Ecological Economics*, vol. 69, 2158-2172.
16. Blancas, F. J., Lozano-Oyola, González, M., Guerrero, F. M. i Caballero, R. (2011). How to use sustainability indicators for tourism planning: The case of rural tourism in Andalusia (Spain). *Science of the Total Environment*, no. 412-413, 28-45.
17. Blancas, F. J., Lozano-Oyola i González, M. (2015). A European Sustainable Tourism Labels proposal using a composite indicator. *Environmental Impact Assessment Review*, vol. 54, 39-54.

18. Blancas, F. J., Lozano-Oyola, González, M. i Caballero, R. (2016). Sustainable tourism composite indicators: a dynamic evaluation to manage changes in sustainability. *Journal of Sustainable Tourism*, <http://dx.doi.org/10.1080/09669582.2015.1122014>, (preuzeto 25.5.2016.).
19. Bonilla Priego, M. J., Najera, J. J. i Font, X. (2011). Environmental management decision-making in certified hotels. *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 19, no. 3, 361-381.
20. Bornhorst, T., Brent Ritchie, J. R. i Sheehan, L. (2010). Determinants of tourism success for DMOs & destinations: An empirical examination of stakeholders' perspectives. *Tourism Management*, vol. 31, 572-589.
21. Bramwell, B. (2011). Governance, the state and sustainable tourism: a political economy approach. *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 19, no. 4-5, 459-477.
22. Bramwell, B. i Lane, B. (1993). Sustainable tourism: An evolving global approach?. *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 1, no.1, 1-5.
23. Bramwell, B. i Lane, B. (2002). The Journal of Sustainable Tourism: The First Ten Years. *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 10, no. 1, 1-4.
24. Bramwell, B. i Lane, B. (2010). Sustainable tourism and the evolving roles of government planning. *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 18, no. 1, 1-5.
25. Bramwell, B. i Lane, B. (2011). Critical research on the governance of tourism and sustainability. *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 19, no. 4-5, 411-421.
26. Bramwell, B. i Lane, B. (2012). Towards innovation in sustainable tourism research?. *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 20, no. 1, 1-7.
27. Brau, R. (2008). Demand-driven sustainable tourism? A choice modelling analysis. *Tourism Economics*, vol. 14, no. 4, 691-708.
28. Bryon, J. i Neuts, B. (2008). Crowding and the tourist experience in an urban environment: a structural equation modeling approach. *Toerisme Vlaanderen*.
29. Buckley, R. (2012a). Sustainable tourism: Research and reality. *Annals of Tourism Research*, vol. 39, no. 2, 528-546.
30. Buckley, R. (2012b). Sustainability reporting and certification in tourism. *Tourism Recreation Research*, vol. 37, no. 1, 85-90.
31. Budeanu, A. (2007). Sustainable tourist behaviour – a discussion of opportunities for change. *International Journal of Consumer Studies*, vol. 31, 499-508.

32. Buhalis, D. (2000). Marketing the competitive destination of the future. *Tourism Management*, vol. 21, 97-116.
33. Butler, R. W. (1980). The concept of a tourist area cycle of evolution: implications for management of resources. *Canadian Geographer*, vol. 24, no. 1, 5-12.
34. Butler, R. W. (1999). Sustainable tourism: A state-of-the-art review. *Tourism Geographies*, vol. 1, no. 1, 7-25.
35. Burns, P. (2008). Tourism, political discourse and post-colonialism. *Tourism and Hospitality: Planning & Development*, vol. 6, no. 1, 61-73.
36. Byrd, E. T. i Gustke, L. (2006). Using decision trees to identify tourism stakeholders: The case of two Eastern North Carolina counties. *Tourism and Hospitality Research*, vol. 7, no. 3/4, 176-193.
37. Byrd, E. T. (2007). Stakeholders in sustainable tourism development and their roles: applying stakeholder theory to sustainable tourism development. *Tourism Review*, vol. 62, no. 2, 6-13.
38. Byrd, E. T., Cárdenas, D. A. i Greenwood, J. B. (2008). Factors of stakeholder understanding of tourism: The case of Eastern North Carolina. *Tourism and Hospitality Research*, vol. 8, no. 3, 192-204.
39. Byrd, E. T., Bosley, H. E. i Dronberger, M. G. (2009a). Comparison of stakeholder perceptions of tourism impact in rural eastern North Carolina. *Tourism Management*, vol. 30, no. 5, 693-703.
40. Byrd, E. T., Cardenas, D. A. i Dregalla, S. E. (2009b). Differences in Stakeholder Attitudes of Tourism development and the natural Environment. *The University of North Carolina e-Review of Tourism Research (eRTR)*, vol. 7, no. 2, 39-51.
41. Camagni, R. (1998). Sustainable urban development: definition and reasons for a research programme. *International Journal of Environment and Pollution*, vol 10, no. 1, 6-27, u Bell, S. i Morse, S. (2008). *Sustainability Indicators: Measuring the Immeasurable*. Second edition. London: Earthscan.
42. Capacci, S., Scorcu, E. A. i Vici, L. (2015). Seaside tourism and eco-labels: The economic impact of Blue Flags. *Tourism Management*, vol. 47, 88-96.
43. Cárdenas-García, P. J., Pulido-Fernández, J. I. i Pulido-Fernández, M. C. (2016). The Influence of Tourist Satisfaction on Tourism Expenditure in Emerging Urban Cultural Destinations. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, vo. 33, no. 4, 497-512.

44. Castellani, V. i Sala, S. (2010). Sustainable performance index for tourism policy development. *Tourism Management*, vol. 31, 871-880.
45. Cernat, L. i Gourdon, J. (2012). Path to success: Benchmarking cross-country sustainable tourism. *Tourism Management*, vol. 33, 1044-1056.
46. Ceron, J. i Dubois, G. (2003). Tourism and Sustainable Development Indicators: The Gap between Theoretical Demands and Practical Achievements. *Current Issues in Tourism*, vol. 6, no. 1, 4-75.
47. Changliang, L. i Lian, L. (2012). Theoretical Research of the Urban Comprehensive Carrying Capacity in the Epoch of Urbanization. *International Journal of Financial Research*, vol. 3, no. 1, 105-113.
48. Chen, M., Lu, D. i Zha, L. (2010). The comprehensive evaluation of China's urbanization and effects on resources and environment. *Journal of Geographical Sciences*, vol. 20, no. 1, 17-30.
49. Cho, Y., Wang, Y. i Hsu, L. L. (2016). Constructing Taiwan's Low-Carbon Tourism Development Suitability Evaluation Indicators. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, vol. 21, no. 6, 658-677.
50. Choi, H. C. i Sirakaya, E. (2006). Sustainability indicators for managing community tourism. *Tourism Management*, vol. 27, no. 6, 1274-1289.
51. Choi, H. C. i Murray, I. (2010). Resident attitudes toward sustainable community tourism. *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 18, no. 4, 575-594.
52. Choon, S., Siwar, C., Pereira, J. J., Jemain, A. A., Hashim, H. S. i Hadi, A S. (2011). A sustainable city index for Malaysia. *International Journal of Sustainable Development & World Ecology*, vol. 18, no. 1, 28-35.
53. Clark, J. (1997). A Framework of Approaches to Sustainable Tourism. *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 5, no. 3, 224-233.
54. Coccossis, H., Collovini, A., Konstandoglou, M., Mexa, A. i Parpairis, A. (2001). Defining, Measuring and Evaluating Carrying Capacity in European Destinations. *Environmental Planning Laboratory*, Athens.
55. Cooper, C., Scott, N. i Baggio, R. (2009). Network Position and Perceptions of Destination Stakeholder Importance. *Anatolia*, vol. 20, no. 1, 33-45.
56. Coppola, P., Papa, E., Angiello, G. i Carpentieri, G. (2014). Urban Form and Sustainability: the Case Study of Rome. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, vol. 160, 557-566.

57. Cottrel, S. P., Duim, R. (2003). Sustainability of tourism indicators: a tourist perspective assessment in Costa Rica and The Netherlands. *Environment*, paper series 61, 2-9.
58. Cottrel, S. P., Duim, R., Ankersmid, P. i Kelder, L. (2004). Measuring the Sustainability of Tourism in Manuel Antonio and Texel: A Tourist Perspective. *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 12, no. 5, 409-431.
59. Crnjac Milić, D. i Masle, D. (2013). Mogućnost primjene Monte Carlo metode na primjeru agroekonomskog problema prilikom donošenja odluka u uvjetima rizika. *Ekonomski vjesnik*, vol. 26, no. 1, 309-314.
60. Cucculelli, M. i Goffi, G. (2016). Does sustainability enhance tourism destination competitiveness? Evidence from Italian Destinations of Excellence. *Journal of Cleaner Production*, vol. 111, part B, 370-382.
61. Cui, L. i Shi, J. (2012). Urbanization and its environmental effects in Shanghai, China. *Urban Climate*, vol. 2, 1-15.
62. Cummings, L. E. (1997). Waste Minimisation Supporting Urban Tourism Sustainability: A Mega-Resort Case Study. *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 5, no. 2, 93-108.
63. Čavlek, N., Bartoluci, M., Kesar, O., Čižmar, S. i Hendija, Z. (2010). Prilog novim odrednicama turističke politike u Hrvatskoj. *Acta turistica*, vol. 22, no. 2, 131-160.
64. d'Angella, F. (2007). Destination management and stakeholders' collaboration in urban destinations. In *XVI Simposio Internacional de Turismo y Ocio*.
65. Davies, G. R. (2013). Appraising Weak and Strong Sustainability: Searching for a Middle Ground. *Consilience: The Journal of Sustainable Development*, vol. 10, no. 1, 111-124.
66. Deery, M., Jago, L. i Fredline, L. (2012). Rethinking social impacts of tourism research: A new research agenda. *Tourism Management*, vol. 33, no. 1, 64-73.
67. Diedrich, A. i García-Buades, E. (2009). Local perceptions of tourism as indicators of destination decline. *Tourism Management*, vol. 30, 512-521.
68. Dobson, A. (1996). Environmental Sustainabilities: an analysis and a typology. *Environmental Politics*, vol. 5, 401-428, u Davies, G. R. (2013). Appraising Weak and Strong Sustainability: Searching for a Middle Ground. *Consilience: The Journal of Sustainable Development*, vol. 10, no. 1, 111-124.

69. Dolnicar, S. (2004). Insights into Sustainable Tourists in Austria: A Databased A Priori Segmentation Approach. *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 12, no. 3, 209-218.
70. Dolnicar, S. i Long, P. (2009). Beyond ecotourism: the environmentally responsible tourist in the general travel experience. *Tourism Analysis*, vol. 14, no. 4, 503-513.
71. Domingues, A. R., Moreno Pires, S. M., Caeiro, S. i Ramos, T. B. (2015). Defining criteria and indicators for a sustainability label of local public services. *Ecological Indicators*, vol. 57, 452-464.
72. Doust, K. (2014). Toward a typology of sustainability for cities. *Journal of Traffic and Transportation Engineering*, vol. 1, no. 3, 180-195.
73. Dredge, D. i Jamal, T. (2015). Progress in tourism planning and policy: A post-structural perspective on knowledge production. *Tourism Management*, vol. 51, 285-297.
74. Dritsakis, N. (2004). Tourism as a Long-Run Economic Growth Factor: an Empirical Investigation for Greece Using a Causality Analysis. *Tourism Economics*, vol. 10, no. 3, 305-316.
75. Drljača, M. (2012). Koncept održivog razvoja i sustav upravljanja. *Međunarodni skup Nedelja kvaliteta, Kvalitet i izvrsnost*, vol. 1, no. 1-2, 20-26. Beograd: FQCE-Fondacija za kulturu kvaliteta i izvrsnost.
76. Duran, C. D., Gogan, L. M., Artene, A. i Duran, V. (2015). The components of sustainable development - a possible approach. *Procedia Economics and Finance*, vol. 26, 806-811.
77. Dwyer, L. i Forsyth, P. (1998). Estimating the Employment Impacts of Tourism to a Nation. *Tourism Recreation Research*, vol. 23, no. 2, 3-12.
78. Dwyer, L., Edwards, D., Mistilis, N., Roman, C. i Scott, N. (2009). Destination and enterprise management for a tourism future. *Tourism Management*, vol. 30, 63-74.
79. Dymond, S. J. (1997). Indicators of sustainable tourism in New Zealand: a local government perspective. *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 5, no. 4, 279-293.
80. Đurović, M. i Lovrentjev, S. (2015). Measuring sustainability in development of cultural tourism in Dubrovnik. *The Macrotheme Review*, vol. 4, no. 2, 160-166.
81. Edwards, D., Griffin, T. i Hayllar, B. (2008). Urban tourism research: developing an agenda. *Annals of Tourism Research*, vol. 25, no. 4, 1032-1052.

82. Elkington, J. (1994). Towards the Sustainable Corporation: Win-Win-Win Business Strategies for Sustainable Development. *California Management Review*, vol. 36, no. 2, 90-100.
83. Farrell, B. i Twining-Ward, L. (2004). Reconceptualizing tourism. *Annals of Tourism Research*, vol. 31, no. 2, 274-295.
84. Farrell, B. i Twining-Ward, L. (2005). Seven steps towards sustainability: Tourism in the context of new knowledge. *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 13, no. 2, 109-122.
85. Fernández, J. I. P. i Rivero, M. S. (2009). Measuring tourism sustainability: proposal for a composite index. *Tourism Economics*, vol. 15, no. 2, 277-296.
86. Franz, C. (2012). Euro crisis: Air Travel Tax & Co. straining tourism growth sector. *Policy Brief*, vol. 2, Lufthansa.
87. Glasson, J. (1997). Carrying capacity of Australia. *Australian Planner*, vol. 34, no. 4, 208-212.
88. González-Guerrero, G., Olivares Robles, A. K., Valdez Pérez, M. E., Morales Ibarra, R. i Castañeda Martínez, T. (2016). The Application of the Tourist Carrying Capacity Technique and its Critical Analysis for Tourism Planning. *Tourism Planning & Development*, vol. 13, no. 1, 72-87.
89. Gössling, S. (2002). Global environmental consequences of tourism. *Global Environmental Change*, vol. 12, 283-302.
90. Gössling, S. i Scott, D. (2012). Scenario planning for sustainable tourism: an introduction. *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 20, no. 6, 773-778.
91. Gössling, S. i Buckley, R. (2016). Carbon labels in tourism: persuasive communication?. *Journal of Cleaner Production*, vol. 111, 358-369.
92. Grzebyk, M. i Stec, M. (2015). Sustainable Development in EU Countries: Concept and Rating of Levels of Development. *Sustainable Development*, vol. 23, 110-123.
93. Gunduz, L. i Hatemi-J, A. (2005). Is the Tourism-Led Growth Hypothesis Valid for Turkey?. *Applied Economics Letters*, vol. 12, no. 8, 499-504.
94. Haas, J., Furberg, D. i Ban, Y. (2015). Satellite monitoring of urbanization and environmental impacts-Acomparison of Stockholm and Shanghai. *International Journal of Applied Earth Observation and Geoinformation*, vol. 38, 138-149.
95. Hall, C. M. (2009). Degrowing Tourism: Décroissance, Sustainable Consumption and Steady-State Tourism. *Anatolia*, vol. 20, no.1, 46-61.

96. Hall, C. M. (2010). Changing Paradigms and Global Change: From Sustainable to Steady-state Tourism. *Tourism Recreation Research*, vol. 35, no. 2, 131-143.
97. Hall, C. M. (2011). Policy learning and policy failure in sustainable tourism governance: from first-and second-order to third-order change?. *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 19, no. 4-5, 649-671.
98. Han, L., Zhou, W., Li, W. i Li, L. (2014). Impact of urbanization level on urban air quality: A case of fine particles (PM2.5) in Chinese cities. *Environmental Pollution*, vol. 194, 163-170.
99. Hardy, A. L. i Beeton, R. J. S. (2001). Sustainable tourism or maintainable tourism: Managing resources for more then average outcomes. *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 9, no. 3, 168-192.
100. Hardy, A. L., Beeton, R. J. S. i Pearson, L. (2002). Sustainable Tourism: An Overview of the Concept and its Position in Relation to Conceptualisations of Tourism. *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 10, no. 6, 475-496.
101. Harwood, R. R. (1990). The history of sustainable agriculture, u Edwards et al. (ured.). *Sustainable Farming Systems*, 3-19, u Duran, C. D., Gogan, L. M., Artene, A. i Duran, V. (2015). The components of sustainable development - a possible approach. *Procedia Economics and Finance*, vol. 26, 806-811.
102. Hashemkhani Zolfani, S., Sedaghat, M., Maknoon, R. i Kazimieras Zavadskas, E. (2015). Sustainable tourism: a comprehensive literature review on frameworks and applications. *Economic Research-Ekonomiska istraživanja*, vol. 28, no. 1, 1-30.
103. Holden, E., Linnerud, K. i Banister, D. (2014). Sustainable development: Our Common Future revisited. *Global Environmental Change*, vol. 26, 130-139.
104. Hughes, G. (2002). Environmental indicators. *Annals of Tourism Research*, vol. 29, no. 2, 457-477.
105. Hunter, C. (1997). Sustainable tourism as an adaptive paradigm. *Annals of Tourism Research*, vol. 24, no. 4, 850-867.
106. Hunter, C. i Shaw, J. (2007). The ecological footprint as a key indicator of sustainable tourism. *Tourism Management*, vol. 28, 46-57.
107. Iliopoulou-Georgudaki, J., Kalogeras, A., Konstantinopoulos, P. i Theodoropoulos, C. (2016). Sustainable tourism management and development of a Greek coastal municipality. *International Journal of Sustainable Development & World Ecology*, vol. 23, no. 2, 143-153.

108. Ismail, H. i Baum, T. (2006). Urban Tourism in Developing Countries: in the Case of Melaka (Malacca) City, Malaysia. *Anatolia*, vol. 17, no. 2, 211-233.
109. Jambrović, F. (2014). Mjere i postupci zaštite okoliša i obrazovanje o zaštiti okoliša. *Zbornik radova Međimurskog veleučilišta u Čakovcu*, vol. 5, no. 1, 49-54.
110. Jovičić, D. Z. (2014). Key issues in the implementation of sustainable tourism. *Current Issues in Tourism*, vol. 17, no. 4, 297-302.
111. Jovičić, D. i Dragin, A. (2008). The Assessment of Carrying Capacity – A Crucial Tool for Managing Tourism Effects in Tourist Destinations. *Turizam*, vol. 12, 4-11.
112. Karlsson, L. i Dolnicar, S. (2015). Does eco certification sell tourism services? Evidence from a quasi-experimental observation study in Iceland. *Journal of Sustainable Tourism*, posebno izdanje.
113. Keirstead, J. i Leach, M. (2008). Bridging the Gaps Between Theory and Practice: a Service Niche Approach to Urban Sustainability Indicators. *Sustainable Development*, vol. 16, 329-340.
114. Keivani, R. (2009). A review of the main challenges to urban sustainability *International. International Journal of Urban Sustainable Development*, vol. 1, no. 1-2, 5-16.
115. Kennedy, C., Cuddihy, J. i Engel-Yan, J. (2007). The changing metabolism of cities. *Journal of Industrial Ecology*, vol. 11, no. 2, 43-59, u Mostafavi, N., Farzinmoghadam, M., Hoque, S. i Weil, B. (2014). Integrated Urban Metabolism Analysis Tool (IUMAT). *Urban Policy and Research*, vol. 32, no. 1, 53-69.
116. Kim, S. i Kim, H. (1998). Impact of tourism on local economies: An income multiplier analysis. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, vol. 2, no. 2, 49-56.
117. Kim, H. J., Chen, M. H. i Jang, S. (2006). Tourism Expansion and Economic Development: the Case of Taiwan. *Tourism Management*, vol. 27, no. 5, 925-933.
118. Ko, T. G. (2005). Development of a tourism sustainability assessment procedure: A conceptual approach. *Tourism Management*, vol. 26, no. 3, 431-445.
119. Koller, C. (2006). Le palmares des villes romandes et le besoin de renforcer la statistique urbaine sur le plan suisse (methodologie, sources et resultats). *Ravue economique et sociale*, vol. 1, 101-116.

120. Koutsouris, A. (2009). Social learning and sustainability tourism development; local quality conventions in tourism: A Greek case study. *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 17, no. 5, 567-581.
121. Kozak, M. i Nield, K. (2004). The Role of Quality and Eco-Labeling Systems in Destination Benchmarking. *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 12, no. 2, 138-148.
122. Kožić, I. i Mikulić, J. (2011a). Mogućnost uspostave sustava pokazatelja za ocjenu i praćenje održivosti turizma u Hrvatskoj. *Privredna kretanja i ekonomska politika*, vol. 127, 57-81.
123. Kožić, I. i Mikulić, J. (2011b). An exploratory assessment of tourism sustainability in Croatian coastal destinations. *Seriya radova Ekonomskog fakulteta u Zagrebu*, no. 11-04. Zagreb: Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
124. Krce Miočić, B., Klarin, T. i Vidić, G. (2015). The impact of tourism on local community. *Proceedings of the 8th Annual Conference of the EuroMed Academy of Business Innovation, Entrepreneurship and Sustainable Value Chain in a Dynamic Environment*. Verona, Italy.
125. Krstinić Nižić, M. i Drpić, D. (2013). Model for sustainable tourism development in Croatia. *Tourism in Southern and Eastern Europe, Conference Proceedings*, 59-173.
126. Kuvan, Y. (2010). Mass Tourism Development and Deforestation in Turkey. *Anatolia*, vol. 21, no. 1, 155-168.
127. Lane, M. (2010). The carrying capacity imperative: assessing regional carrying capacity methodologies for sustainable land-use planning. *Land Use Policy*, vol. 27, no. 4, 1038-1045.
128. Lee, C. C. i Chang, C. P. (2008). Tourism Development and Economic Growth: a Closer Look at Panels. *Tourism Management*, vol. 29, no. 1, 180-192.
129. Levallois, C. (2010). Can de-growth be considered a policy option? A historical note on Nicholas Georgescu-Roegen and the Club of Rome. *Ecological Economics*, vol. 69, 2271-2278.
130. Li, K. i Lin, B. (2015). Impacts of urbanization and industrialization on energy consumption/CO2 emissions: Does the level of development matter?. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, vol. 52, 1107-1122.
131. Liu, Z. (2003). Sustainable Tourism Development: A Critique. *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 11, no. 6, 459-475.

132. Liu, A. i Wall, G. (2006). Planning tourism employment: a developing countryperspective. *Tourism Management*, vol. 27, 159-170.
133. Liu, R. Z. i Borthwick, G. L. A. (2011). Measurement and assessment of carrying capacity of the environment in Ningbo, China. *Journal of Environmental Management*, vol. 92, 2047-2053.
134. Lozano-Oyola, M., Blancas, F. J., González, M. i Caballero, R. (2012). Sustainable tourism indicators as planning tools in cultural destinations. *Ecological Economics*, vol. 18, 659-675.
135. Lu, J. i Nepal, S. K. (2009). Sustainable tourism research: an analysis of papers published in the Journal of Sustainable Tourism. *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 17, no. 1, 5-16.
136. Maclaren, V. W. (1996). Urban sustainability reporting. *Journal of the American Planning Association*, vol. 62, no. 2, 184-202.
137. Maimaitiming, A., Xiaolei, Z. i Huhua, C. (2013). Urbanization in Western China. *Chinese Journal of Population Resources and Environment*, vol. 11, no. 1, 79-86.
138. Manning, E. W. i Dougherty, D. T. (2000). Planning Sustainable Tourism Destinations. *Tourism Recreation Research*, vol. 25, no. 2, 3-14.
139. Marin, C., Dorobanțu, R., Codreanu, D. i Mihaela, R. (2012). The Fruit of Collaboration between Local Government and Private Partners in the Sustainable Development Community Case Study: County Valcea. *Economy Transdisciplinarity Cognition*, vol. 2, 93-98, u Duran, C. D., Gogan, L. M., Artene, A. i Duran, V. (2015). The components of sustainable development - a possible approach. *Procedia Economics and Finance*, vol. 26, 806-811.
140. Martino, D. (2009). ‘Sustainable Cities’: No Oxymoron. *Ethics, Place & Environment*, vol. 12, no. 2, 235-253.
141. Marzo-Navarro, M., Pedraja-Iglesias, M. i Vinzón, L. (2015). Sustainability indicators of rural tourism from the perspective of the residents. *Tourism Geographies*, vol. 17, no. 4, 586-602.
142. Marx, A. (2014). Legitimacy, Institutional Design, and Dispute Settlement: The Case of Eco-Certification Systems. *Globalizations*, vol. 11, no. 3, 401-416.

143. Mascarenhas, A., Coelho, P., Subtil, E. i Ramos, T. B. (2010). The role of common local indicators in regional sustainability assessment. *Ecological Indicators*, vol. 10, 646-656.
144. Mascarenhas, A., Nunes, M. N. i Ramos, T. B. (2015). Selection of sustainability indicators for planning: combining stakeholders` participation and data reduction techniques. *Journal of Cleaner Production*, vol. 92, 295-307.
145. Matarrita-Cascante, D. (2010). Beyond Growth: Reaching Tourism-Led Development. *Annals of Tourism Research*, vol. 37, no. 4, 1141-1163.
146. Maxim, C. (2015). Drivers of Success in Implementing Sustainable Tourism Policies in Urban Areas. *Tourism Planning & Development*, vol. 12, no. 1, 37-47.
147. Maxim, C. (2016). Sustainable tourism implementation in urban areas: a case study of London. *Journal of Sustainable Tourism*, <http://dx.doi.org/10.1080/09669582.2015.1115511>, (preuzeto 26.5.2016.).
148. Mayor, K. i Tol, R. S. J. (2008). European Climate Policy and Aviation Emissions. *Economic and Social Research Institute*, Working paper no. 241.
149. McCool, S. F. i Lime, W. D. (2001). Tourism Carrying Capacity: Tempting Fantasy or Useful Reality?. *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 9, no. 5, 372-388.
150. McCool, S. F., Butler, R., Buckley, R., Weaver, D. i Wheeller, B. (2013). Is Concept of Sustainability Utopian: Ideally Perfect but Impracticable?. *Tourism Recreation Research*, vol. 38, no. 2, 213-242.
151. McDonald, J. R. (2009). Complexity science: An alternative worldview for understanding sustainable tourism development. *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 17, no. 4, 455-471.
152. Mebratu, D. (1998). Sustainability and sustainable development: historical and conceptual review. *Environmental Impact Assessment Review*, vol. 18, 493-520.
153. Medina, L. F., Gómez, I. G. i Marrero, S. M. (2012). Measuring efficiency of sun & beach tourism destinations. *Annals of Tourism Research*, vol. 39, no. 2, 1248-1251.
154. Medina-Muñoz, D. R., Medina-Muñoz, R. D. i GutiérrezPérez, F. J. (2015). The impacts of tourism on poverty alleviation: an integrated research framework. *Journal of Sustainable Tourism*, online publishing.
155. Mihalič, T. (2014). Sustainable-responsible tourism discourse e Towards ‘responsustable’ tourism. *Journal of Cleaner Production*, vol. xxx, 1-10.

156. Miller, G. (2001). The development of indicators for sustainable tourism: results of a Delphi survey of tourism researchers. *Tourism Management*, vol. 22, no. 4, 351-362.
157. Miller, G., Rathouse, K., Scarles, C., Holmes, K. i Tribe, J. (2010). Public understanding of sustainable tourism. *Annals of Tourism Research*, vol. 37, no. 3, 627-645.
158. Miller, D., Merrilees, B. i Coghlan, A. (2015). Sustainable urban tourism: understanding and developing visitor pro-environmental behaviours. *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 23, no. 1, 26-46.
159. Ming, J. L., Qiu, H., Goh, C. i Wang, D. (2016). An Analysis of Tourism Development in China From Urbanization Perspective. *Journal of Quality Assurance in Hospitality & Tourism*, vol. 17, no. 1, 24-44.
160. Mitchell, R., Agle, B. i Wood, D. (1997). Toward a Theory of Stakeholder Identification and Salience: Defining the Principle of Who and What Really Counts. *Academy of Management Review*, vol. 22, 853-886.
161. Molina-Azorín, J. F., Tarí, J. J., Pereira-Moliner, J., Lopez-Gamero, M. i Pertusa-Ortega, E. M. (2015). The effects of quality and environmental management on competitive advantage: A mixed methods study in the hotel industry. *Tourism Management*, vol. 50, 41-54
162. Moore, S. A. i Polley, A. (2007). Defining indicators and standards for tourism impacts in protected areas: Cape Range National Park, Australia. *Environmental Management*, vol. 39, no. 3, 291-300.
163. Moreno Pires, S., Fidélis, T. i Ramos, T. B. (2014). Measuring and comparing local sustainable development through common indicators: Constraints and achievements in practice. *Cities*, vol. 39, 1-9.
164. Moscardo, G., Konovalov, E., Murphy, L. i McGehee, N. (2013). Mobilities, community well-being and sustainable tourism. *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 21, no. 4, 532-556.
165. Mostafavi, N., Farzinmoghadam, M., Hoque, S. i Weil, B. (2014). Integrated Urban Metabolism Analysis Tool (IUMAT). *Urban Policy and Research*, vol. 32, no. 1, 53-69.
166. Müller, H. (1994). The thorny path to sustainable tourism development. *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 2, no. 3, 131-136.

167. Mullins, P. (1991). Tourism urbanization. *International Journal of Urban and Regional Research*, vol. 15, no. 3, 326-42.
168. Navaro Jurado, E., Tejada Tejada, M., Almeida García, F. et al. (2012). Carrying capacity assessment for tourist destinations. Methodology for the creation of synthetic indicators applied in a coastal area. *Tourism Management*, vol. 33, 1337-1346.
169. Navaro Jurado, E., Damian, I. M. i Fernández-Morales, A. (2013). Carrying capacity model applied in coastal destinations. *Annals of Tourism Research*, vol. 43, 1-19.
170. Nielsen, L. (2013). How to classify countries based on their level of development. *Social Indicators Research*, vol. 114, no. 3, 1087-1107.
171. Nunkoo, R. i Ramkissoon, H. (2010). Small island urban tourism: a residents' perspective. *Current Issues in Tourism*, vol. 13, no. 1, 37-60.
172. Nunkoo, R., Smith, S. L. J. i Ramkissoon, H. (2013). Residents' attitudes to tourism: A longitudinal study of 140 articles from 1984 to 2010. *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 21, no. 1, 5-25.
173. Oh, C. O. (2005). The Contribution of Tourism Development to Economic Growth in the Korean Economy. *Tourism Management*, vol. 26, no. 1, 39-44.
174. Oh, K., Jeong, Y., Lee, D. i Lee, W. (2004). Determining Sustainable Development Density using the Urban Carrying Capacity Assessment System. *UCL centre for advanced spatial analysis*, Working paper series, Paper 78.
175. Oh, K., Jeong, Y., Lee, D., Lee, W. i Choi, J. (2005). Determining development density using the Urban Carrying Capacity Assessment System. *Landscape and Urban Planning*, vol. 73, 1-15.
176. Oreja Rodríguez, J. R., Parra-López, E. i Yanes-Estévez, V. (2008). The sustainability of island destinations: Tourism area life cycle and teleological perspectives. The case of Tenerife. *Tourism Management*, vol. 29, 53-65.
177. Page, S. J. i Thorn, K. J. (1997). Towards Sustainable Tourism Planning in New Zealand: Public Sector Planning Responses. *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 5, no. 1, 59-77.
178. Pasape, L., Anderson, W. i Lindi, G. (2015). Assessment of indicators of sustainable ecotourism in Tanzania. *Anatolia*, vol. 26, no. 1, 73-84.

179. Payne, J. E. i Mervar, A. (2010). The Tourism-Growth Nexus in Croatia. *Tourism Economics*, vol. 16, no. 4, 1089-1094.
180. Pencarelli, T., Splendiani, S. i Fraboni, C. (2016). Enhancement of the “Blue Flag” Eco-label in Italy: an empirical analysis, *Anatolia*, vol. 27, no. 1, 28-37.
181. Petrić, L. i Pivčević, S. (2016). Community based tourism development – insights from Split, Croatia. *Tourism & Hospitality Industry 2016*, Congress Proceedings, 294-307.
182. Phillips, P. i Moutinho, L. (2014). Critical review of strategic planning research in hospitality and tourism. *Annals of Tourism Research*, vol. 48, 96-120.
183. Pike, S. (2007). Literatura o imidžu destinacije do 2001. do 2007. *Acta Turistica*, vol. 19, no. 2, 107-125.
184. Pintér, L., Hardi, P., Martinuzzi, A. i Hall, J. (2012). Bellagio STAMP: Principles for sustainability assessment and measurement. *Ecological Indicators*, vol. 17, 20-28.
185. Popp, M. (2012). Positive and Negative Urban Tourist Crowding: Florence, Italy. *Tourism Geographies*, vol. 14, no. 1, 50-72.
186. Rahmani, A., Fakhraee, A., Karami, S. i Kamari, Z. (2015). A Quantitative Approach to Estimating Carrying Capacity in Determining the Ecological Capability of Urban Tourism Areas (Case Study: Eram Boulevard of Hamadan city). *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, vol. 20, no. 7, 807-821.
187. Rajaonson, G. i Tanguay, G. A. (2012). Strategy for selecting sustainable tourism indicators for the Gaspésie and Îles de la Madeleine regions. *Téoros – Les innovations en tourisme durable*, Special Issue, 77-84.
188. Rametsteiner, E., Pülzl, H., Alkan-Olsson, J. i Frederiksen, P. (2011). Sustainability indicator development-Science or political negotiation?. *Ecological Indicators*, vol. 11, 61-70.
189. Rehan, R. M. (2014). Urban branding as an effective sustainability tool in urban development. *Housing and Building National Research Center*, vol. 10, 222-230.
190. Rio, D. i Nunes, L. M. (2012). Monitoring and evaluation tool for tourism destinations. *Tourism Management Perspectives*, vol. 4, 64-66.
191. Ritchie, B. J. R. i Crouch, G. I. (2000). The competitive destination: A sustainability perspective. *Tourism Management*, vol. 21, 1-7.

192. Romer, P. (1986.). Increasing Returns and Long-Run Growth. *The Journal of Political Economy*, vol. 94, no. 5, 1002-1037.
193. Ruhanen, R. (2008). Progressing the Sustainability Debate: A Knowledge Management Approach to Sustainable Tourism Planning. *Current Issues in Tourism*, vol. 11, no. 5, 429-455.
194. Ruhanen, R. (2009). Stakeholder Participation in Tourism Destination Planning Another Case of Missing the Point?. *Tourism Recreation Research*, vol. 34, no. 3, 283-294.
195. Ruhanen, L. (2013). Local government: facilitator or inhibitor of sustainable tourism development?. *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 21, no.1, 80-98.
196. Ruhanen, L., Weiler, B., Moyle B. D. i McLennan, C. J. (2015). Trends and patterns in sustainable tourism research: a 25-year bibliometric analysis. *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 23, no. 4, 517-535.
197. Sausmarez, N. (2007). Crisis Management, Tourism and Sustainability: The Role of Indicators. *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 15, no. 6, 700-714.
198. Schernewski, G., Schönwald, S. i Katarzyte, M. (2014). Application and evaluation of an indicator set to measure and promote sustainable development in coastal areas. *Ocean & Coastal management*, vol. 101, 2-13.
199. Schianetz, K. i Kavanagh, L. (2008). Sustainability Indicators for Tourism Destinations: A Complex Adaptive Systems Approach Using Systemic Indicator Systems. *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 16, no. 6, 601-628.
200. Scott, N. i Cooper, C. (2010). Innovation for sustainable urban tourism: some thoughts on best practice. *Revista de Administração Pública - RAP*, vol. 44, no. 5, 1171-1190.
201. Segarra-Oña, M., Peiró-Signes, Á., Verma, R. i Miret-Pastor, L. (2012). Does environmental certification help the economic performance of hotels? Evidence from the Spanish hotel industry. *Cornell Hospitality Quarterly*, vol. 53, no. 3, 242-256.
202. Shafie, F. A. (2014). Urban sustainability in Barcelona: Living and learning the experience. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, vol. 168, 381-388.
203. Shan, J. i Wilson, K. (2001). Causality between Trade and Tourism: Empirical Evidence from China. *Applied Economics Letters*, vol. 8, no. 4, 279-283.
204. Sharachchandra, M. L. (1991). Sustainable development: A Critical Review. *World Development*, vol. 19, no. 6, 607-621.

205. Sharpley, R. (2000). Tourism and Sustainable Development: Exploring the Theoretical Divide. *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 8, no. 1, 1-19.
206. Sharpley, R. (2014). Host perception of tourism: A review of the research. *Tourism Management*, vol. 42, 37-49.
207. Shan, J. i Wilson, K. (2001). Causality between Trade and Tourism: Empirical Evidence from China. *Applied Economics Letters*, vol. 8, no. 4, 279-283.
208. Shen, L., Ochoa, J. J., Shah, M. N. i Zhang, X. (2011). The application of urban sustainability indicators e A comparison between various practices. *Habitat International*, vol. 35, 17-29.
209. Shiu-Nan, H. i Chang, T. Y. (2003). Using data envelopment analysis to measure hotel managerial efficiency change in Taiwan. *Tourism Management*, vol. 24, no. 4, 357-369.
210. Singh, R. K., Murty, H. R., Gupta, S. K. i Dikshit, A. K. (2012). An overview of sustainability assessment methodologies. *Ecological indicators*, vol. 15, 281-299.
211. Skoko, B. i Benković, V. (2009). Znanstvena metoda fokus grupa – mogućnosti i načini primjene. *Politička misao*, vol. 46, no. 3, 217-236.
212. Sterling, S. (2010). Learning for resilience, or the resilient learner? Towards a necessary reconciliation in a paradigm of sustainable education. *Environmental Education Research*, vol. 16, 511-528.
213. Sunara, Ž., Jeličić, S. i Petrović, M. (2013). Održivi turizam kao konkurentna prednost Republike Hrvatske. *Zbornik radova Međimurskog veleučilišta u Čakovcu*, vol. 4, no. 1, 83-88.
214. Šaban, S. (2006). Utjecaj procesa globalizacije na planiranje prostora. *Prostor*, vol. 2, (32), no. 14, 238-245.
215. Šimleša, D. (2003). Podržava li biznis održivi razvoj?. *Journal for General Social Issues*, vol. 12, no. 3-4, 403-426.
216. Štahan, K. (2014). Energetski učinkovita arhitektura u urbanom održivom turizmu. *Prostor*, vol. 22, no. 2 (48), 278-289.
217. Šutalo, I., Ivandić, N. i Marušić, Z. (2011). Ukupan doprinos turizma gospodarstvu Hrvatske: input-output model i satelitski račun turizma. *Ekonomski pregled*, vol. 62 no. 5-6, 267-285.

218. Tanguay, G. A., Rajaonson, J., Lefebvre, J-F. i Lenoie, P. (2010). Measuring the sustainability of cities: An analysis of the use of local indicators. *Ecological indicators*, vol. 10, 407-418.
219. Tanguay, G. A., Rajaonson, J. i Therrien, M. C. (2013). Sustainable Tourism Indicators: Selection Criteria for Policy Implementation and Scientific Recognition. *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 21, no. 6, 862-879.
220. Timur, S. i Getz, D. (2008). A network perspective on managing stakeholders for sustainable urban tourism. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, vol. 20, no. 4, 445-461.
221. Tol, R. S. J. (2007). The Impact of a Carbon Tax on International Tourism. *Transportation Research Part D: Transport and Environment*, vol. 12, no. 2, 129-142.
222. Torres-Delgado, A. i Palomeque, F. L. (2014). Measuring sustainable tourism at the municipal level. *Annals of Tourism Research*, vol. 49, 122-137.
223. Torres-Delgado, A. i Saarinen, J. (2014). Using indicators to assess sustainable tourism development: a review. *Tourism Geographies*, vol. 16, no. 1, 31-47.
224. Tosun, C. (2000). Limits to community participation in the tourism development process in developing countries. *Tourism Management*, vol. 21, no. 6, 613-633.
225. Twining-Ward, L. i Butler, R. (2002). Implementing STD on a Small Island: Development and Use of Sustainable Tourism Development Indicators in Samoa. *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 10, no. 5, 363-387.
226. Vander-Merwe, I. i Van-der-Merwe, J. (1999). Sustainable development at the local level: An introduction to local agenda 21. Pretoria: Department of environmental affairs and tourism, u Duran, C. D., Gogan, L. M., Artene, A. i Duran, V. (2015). The components of sustainable development - a possible approach. *Procedia Economics and Finance*, vol. 26, 806-811.
227. Vanolo, A. (2008). The Image of the Creative City: Some Reflections on Urban Branding in Turin. *Cities*, vol. 25, no. 6, 370-382.
228. Vare, P. i Scott, W. (2007). Learning for a change exploring the relationship between education and sustainable development. *Journal of Education for Sustainable Development*, vol. 1, 191-198.

229. Vázquez, S. T. i Sumner, A. (2013). Revisiting the Meaning of Development: A Multidimensional Taxonomy of Developing Countries. *The Journal of Development Studies*, vol. 49, no. 12, 1728-1745.
230. Vehbi, B. O. i Doratli, N. (2010). Assessing the Impact of Tourism on the Physical Environment of a Small Coastal Town: Girne, Northern Cyprus. *European Planning Studies*, vol. 18, no. 9, 1485-1505.
231. Vera Rebollo, J. F. i Ivars Baidal, J. A. (2003). Measuring Sustainability in a Mass Tourist Destination: Pressures, Perceptions and Policy Responses in Torrevieja, Spain. *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 11, no. 2-3, 181-203.
232. Visvaldis, V., Ainhoa, G. i Ralfs, P. (2013). Selecting indicators for sustainable development of small towns: The case of Valmeira municipality. *Procedia Computer Science*, vol. 26, 21-32.
233. Vizjak, A. (2006). Djelovanje Međunarodnog monetarnog fonda (MMF) unutar međunarodne ekonomije. *Tourism and Hospitality Management*, vol. 12, no. 1, 157-170.
234. Vojnović, N. (2014). Problematika implementacije temeljnih indikatora održivog turizma u hrvatskim općinama i gradovima. *Ekonom. misao praksa DBK*, vol. 23, no. 1, 171-190.
235. Vojnović, N. i Knežević, R. (2013). Economic and tourism indicators as a means of monitoring sustainable tourist: The case of inland Istria. *UTMS Journal of Economics*, vol. 4, no. 2, 213-230.
236. Vuković, I. (2006). Suvremeni trendovi u razvoju turizma u EU i implikacije na Hrvatsku. *Tourism and Hospitality Management*, vol. 12, no. 1, 35-55.
237. Waligo, V. M., Clarke, J. i Hawkins, R. (2013). Implementing sustainable tourism: A multi-stakeholder involvement management framework. *Tourism management*, vol. 36, 342-353.
238. Waligo, V. M., Clarke, J. i Hawkins, R. (2014). The 'Leadership–Stakeholder Involvement Capacity' nexus in stakeholder management. *Journal of Business Research*, vol. 67, no. 7, 1342-1352.
239. Weaver, D. B. (2000). A broad context model of destination development scenarios. *Tourism Management*, vol. 21, 217-224.
240. Weaver, D. B. i Lawton, L. J. (2001). Resident perceptions in the urban-rural fringe. *Annals of Tourism Research*, vol. 28, no. 2, 439-458.

241. Wei, Y., Huang, C., Lam, P. T. I. i Yuan, Z. (2015). Sustainable urban development: A review on urban carrying capacity assessment. *Habitat International*, vol. 46, 64-71.
242. Wei, Y., Huang, C., Li, J. i Xie, L. (2016). An evaluation model for urban carrying capacity: A case study of China's mega-cities. *Habitat International*, vol. 53, 87-96.
243. Wesley, A. i Pforr, C. (2010). The governance of coastal tourism: unravelling the layers of complexity at Smiths Beach, Western Australia. *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 18, no. 6, 773-792.
244. Wheeler, B. (1993). Sustaining the ego. *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 1, 121-129.
245. Wray, M. (2011). Adopting and implementing a transactive approach to sustainable tourism planning: translating theory into practice. *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 19, no. 4-5, 605-627.
246. Yang, C., Lin, H. i Han, C. (2010). Analysis of international tourist arrivals in China: The role of World Heritage Sites. *Tourism Management*, vol. 31, 827-837.
247. Yüzbaşıoğlu, N., Topsakalb, Y. i Çelikk, P. (2014). Roles of tourism enterprises on destination sustainability: case of Antalya, Turkey. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, vol. 150, 968-976.
248. Zekanović-Korona, LJ. i Klarin, T. (2012). Internet: informacijsko-komunikacijska platforma za nove načine putovanja. *Medijska istraživanja*, vol. 18, no. 2, 59-72.
249. Zhang, X. Q. (2015). The trends, promises and challenges of urbanisation in the world. *Habitat International*, Article in Press, <http://dx.doi.org/10.1016/j.habitatint.2015.11.018>, (preuzeto 9.2.2016.).
250. Zhang, C., Xiao, H., Gursoy, D. i Rao, Y. (2015). Tacit knowledge spillover and sustainability in destination development. *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 23, no. 7, 1029-1048.
251. Zhang, J., Madsen, B. i Jensen-Butler, C. (2007). Regional Economic Impacts of Tourism: The Case of Denmark. *Regional Studies*, vol. 41, no. 6, 839-854.
252. Zhou, J., Xiaoling, Z. i Liyin, S. (2015). Urbanization bubble: Four quadrants measurement model. *Cities*, vol. 46, 8-15.

OSTALE PUBLIKACIJE I INTERNETSKI IZVORI

1. Ambiente Italia Research Institute (2003). *European Common Indicators (ECI): Towards a Local Sustainability Profile*. http://www.cityindicators.org/Deliverables/eci_final_report_12-4-2007-1024955.pdf, (preuzeto 17.5.2016.).
2. ARLEM, Euro-Mediterranean Regional and Local Assembly (2013). Izvješće o održivom turizmu na Mediteranu. <http://cor.europa.eu/en/activities/arlem/activities/meetings/Documents/sudev-report2012-tourism-hr.pdf>, (preuzeto 20.11.2015.).
3. ATDW, Australian Tourism Data Warehouse (2015). <http://www.atdw.com.au/>, (stranica posjećena 15.12.2015.).
4. AZO, Agencija za zaštitu okoliša (2008). *Nacionalna lista pokazatelja za turizam*. Broj dokumenta: 25-08-82/11. Zagreb: AZO.
5. AZO, Agencija za zaštitu okoliša (2009). *Konačni nacrt nacionalne liste pokazatelja (NLP)*. Broj dokumenta: 22-09-462/1. Zagreb: AZO.
6. AZO, Agencija za zaštitu okoliša (2011). *Nacrt nacionalne liste pokazatelja (NLP)*. Broj dokumenta: 22-11-1606/31. Zagreb: AZO.
7. AZO, Agencija za zaštitu okoliša (2013). *Nacrt nacionalne liste pokazatelja (NLP)*. Broj dokumenta: 22-13-804/31. Zagreb: AZO.
8. AZO, Agencija za zaštitu okoliša (2014a). *Nacionalna lista pokazatelja (NLP)*. Revizija 1, Broj dokumenta: 22-13-804/31. Zagreb: AZO.
9. AZO, Agencija za zaštitu okoliša (2014b). *Izvješće o stanju okoliša Republike Hrvatske*. <http://www.azo.hr/Izvjesca30>, (stranica posjećena 1.9.2016.).
10. AZO, Agencija za zaštitu okoliša (2015). *Nacionalna lista pokazatelja (NLP)*. Revizija 3, Broj dokumenta: 25-17-15-1888/31. Zagreb: AZO.
11. Blue Flag (2016). <http://www.blueflag.global/>, (stranica posjećena 5.2.2016.).
12. Böhringer, C. i Jochem, P. (2006). *Measuring the Immeasurable: A Survey of Sustainability Indices. Discussion Paper No. 06-073*. Centre for European Economic Research.
13. Bossel, H. (1999). *Indicators for Sustainable Development: Theory, Method, Application*. A Report to the Balaton Group. Winnipeg, Manitoba, Canada: International institute for sustainable development.

14. Brazzini-Mourier, S. (2006). *Indicateurs communaux integres. Repport de synthese*. Onex, geneve: Ville d` Onex.
15. Brooks, E. (2013). *Is "The Future We Want" good for business?*. <http://www.newsustainabilityinc.com/2013/12/04/isthefuturewewantgoodforbusiness/>, (preuzeto 10.11.2015.).
16. Butler, R. W. (2011). *Tourism Area Life Cycle*. Woodeaton, Oxford: Goodfellow Publishers Limited.
17. CASSE, Center for the Advancement of the Steady State Economy. (2016). <http://steadystate.org/discover/definition/>, (posjećeno 20.7.2016.).
18. Cernat, L. i Gourdon, J. (2007). *Is the concept of sustainable tourism sustainable? Developing the Sustainable Tourism Benchmarking Tool*. Etudes et Documents E2007.08. Centre D`Etudes et de Recherches sur le Developpment International.
19. CIRET, Centre for International Research on Economic Tendency Surveys (2012). *Encyclopedie de la recherche touristique mondiale*. Paris: Centre Internationale de Recherches et d'Etudes Touristiques, u Buckley, R. (2012a). Sustainable tourism: Research and reality. *Annals of Tourism Research*, vol. 39, no. 2, 528-546.
20. City of Melbourne (2016). <http://www.melbourne.vic.gov.au/Pages/Home.aspx>, (stranica posjećena 6.5.2016.).
21. City of Moreland (2016). <http://www.moreland.vic.gov.au/>, (stranica posjećena 6.5.2016.).
22. Conaghan, A., Hanrahan, J. i Sligo, I. T. (2010). *Demand for and perceptions of sustainable tourism certification in Ireland*. <http://www.shannoncollege.com/wp-content/uploads/2009/12/THRIC-2010-Full-Paper-A.-Conaghan-and-J.-Hanrahan.pdf>, (preuzeto 21.5.2014.).
23. COP21Paris (2015). <http://www.cop21paris.org/>, (stranica posjećena 5.3.2016.).
24. Corporate Knights (2007). *Canada's most sustainable cities. Special report of March 6, 2007*. Toronto: Corporate Knights.
25. Cortes-Jimenez, I., Pulina, M., Riera, Prunera, C. i Artis, M. (2009). *Tourism and Exports as a Means of Growth*. Barcelona: Research Institute of Applied Economics.
26. Cowley, C., Madden, P., Quinn, T. i Winter, T. (2007). *The sustainable cities index: ranking the largest 20 British cities*. Forum for the future organization. London.
27. C40 Cities (2016). <http://www.c40.org/>, (stranica posjećena 5.3.2016.).

28. DIT, Dublin Institute of Technology (2015). *ACHIEVing Sustainable Tourism Management: Putting the DIT-ACHIEV Model into Practice*. <http://dit.ie/dit-achiev/dit-achievmodel/>, (stranica posjećena 15.12.2015.).
29. DMOZ, Open Director Project (2015). https://www.dmoz.org/Society/Issues/Environment/Sustainable_Development/Organizations/, (stranica posjećena 17.11.2015.).
30. Dreo, J. (2006). *Sustainable development*. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sustainable_development.svg, (preuzeto 10.11.2015.).
31. Drexhage, J. i Murphy, D. (pripremili) (2010). *Sustainable development: from Brundtland to Rio 2012*. International Institute for Sustainable Development (IISD) za UN, New York: UN.
32. Dupeyras, A. i. MacCallum, N, (2013). *Indicators for Measuring Competitiveness in Tourism: A Guidance Document*. *OECD Tourism Papers, 2013/02*. OECD Publishing. <http://www.oecd.org/cfe/tourism/Indicators%20for%20Measuring%20Competitiveness%20in%20Tourism.pdf>, (preuzeto 15.1.2016.).
33. DZS, Državni zavod za statistiku (2009). *Statistička izvješća – Turizam u 2008, broj 1380*. Zagreb: DZS.
34. DZS, Državni zavod za statistiku (2015a). *Statistički ljetopis Republike Hrvatske 2015., god. 47*. http://www.dzs.hr/Hrv_Eng/ljetopis/2015/sljh2015.pdf, (preuzeto 1.7.2016.).
35. DZS, Državni zavod za statistiku (2015b). *Statistička izvješća – Turizam u 2014, broj 1539*. http://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2015/SI-1539.pdf, (preuzeto 15.12.2016.).
36. DZS, Državni zavod za statistiku (2016). *Dolasci i noćenja turista u 2015*. Priopćenje, godina LII, br. 4.3.2.. http://www.mint.hr/UserDocsImages/160209_Dolasci_nocenja_2015.pdf, (preuzeto 1.7.2016.).
37. Ecogeneration (2008). *Future Melbourne – making Melbourne sustainable*. http://ecogeneration.com.au/news/future_melbourne_-_making_melbourne_sustainable/002058/, (stranica posjećena 12.12.2015.).
38. Eco Label Index (2016). <http://www.ecolabelindex.com/>, (stranica posjećena 5.2.2016.).

39. EEA, European Environment Agency (1999). *Environmental indicators: Typology and overview. Technical Report, EEA Report No. 25.* Copenhagen: EEA.
40. EEA, European Environment Agency (2003). *EEA core set of indicators: Revised version.* Copenhagen: EEA.
41. EEA, European Environment Agency (2005). *EEA core set of indicators: Guide.* Copenhagen: EEA.
42. EEA, European Environment Agency (2006a). *The changing faces of Europe's coastal areas, EEA Report No. 6/2006.* Copenhagen: EEA.
43. EEA, European Environment Agency (2006b). *Using the market for cost-effective environmental policy: Market-based instruments in Europe, EEA Report No. 1/2006.* Copenhagen: EEA.
44. EEA, European Environment Agency (2009a). *Regional climate change and adaptation. The Alps facing the challenge of changing water resources, EEA Report No. 8/2009.* Copenhagen: EEA.
45. EEA, European Environment Agency (2009b). *Water resources across Europe — confronting water scarcity and drought, EEA Report No. 2/2009.* Copenhagen: EEA.
46. EEA, European Environment Agency (2014). *Digest of EEA indicators 2014.* Copenhagen: EEA.
47. EEA, European Environment Agency (2015). <http://www.eea.europa.eu/>, (stranica posjećena 17.11.2015.)
48. EEA, European Environment Agency (2016). <http://www.eea.europa.eu/>, (stranica posjećena 25.5.2016.)
49. EFN, Ecological Footprint Network (2016). <http://www.footprintnetwork.org/en/index.php/GFN/>, (stranica posjećena 25.5.2016.).
50. ESDN, European Sustainable Development Network (2012). *The Rio+20 Conference 2012: Objectives, processes and outcomes.* http://www.sd-network.eu/quarterly%20reports/report%20files/pdf/2012-June-The_Rio+20_Conference_2012.pdf, (preuzeto 5.11.2015.).
51. ESDN, European Sustainable Development Network (2013). *Quarterly Reports: Objectives and Indicators of Sustainable Development in Europe – A Comparative Analysis of European Coherence.* <http://www.sd-network.eu/quarterly%20reports/report%20files/pdf/2007-December->

- Objectives_and_Indicators_of_Sustainable_Development_in_Europe.pdf, (stranica posjećena 26.10.2014.).
52. ESDN, European Sustainable Development Network (2015). <http://www.sd-network.eu/>, (stranica posjećena 17.11.2015.).
 53. EUKN, European Urban Knowledge Platform (2016). <http://www.eukn.eu/>, (stranica posjećena 21.2.2016.).
 54. Eurofound, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions (2016). <http://www.eurofound.europa.eu/publications/report/1999/other/urban-sustainability-indicators>, (stranica posjećena 25.5.2016.).
 55. European Commission (2000). *Towards quality urban tourism. Integrated quality management (IQM) of urban tourist destinations*. Brussels: European Commission.
 56. European Commission (2001a). *Defining, measuring and evaluating carrying capacity in European tourism destinations. Final report*. http://ec.europa.eu/environment/iczm/pdf/tcca_en.pdf, (preuzeto 18.1.2016.).
 57. European Commission (2001b). *Measuring progress towards a more sustainable Europe: Proposed indicators for sustainable development*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
 58. European Commission (2005). *Measuring progress towards a more sustainable Europe: Sustainable development indicators for the European Union. Data 1990-2005*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
 59. European Commission (2007). *Measuring progress towards a more sustainable Europe: 2007 monitoring report of the EU sustainable development strategy*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
 60. European Commission (2009). *Sustainable Development Indicators. An Overview of relevant Framework Programme funded research and identification of further needs in view of EU and international activities*. http://www.ieep.eu/assets/443/sdi_review.pdf, (preuzeto 7.1.2016.).
 61. European Commission (2012). *Life cycle indicators for resources, products and waste. Report by the Joint Research Centre of the European Commission*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

62. European Commission (2013a). *European Tourism Indicator System toolkit for Sustainable Destinations. DG Enterprise and Industry.* <https://www.surrey.ac.uk/shtm/Files/ETIS%20TOOLKIT.pdf>, (preuzeto 22.1.2016.).
63. European Commission (2013b). *European Tourism Indicator System Detailed Indicator Reference Sheets for Sustainable Destinations. DG Enterprise and Industry.* <https://www.surrey.ac.uk/shtm/Files/ETIS%20Toolkit%20Detailed%20Indicator%20Reference%20Sheets.pdf>, (preuzeto 22.1.2016.).
64. European Commission (2014a). http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/sdi/indicators/all_indicators, (stranica posjećena 25.10.2014.).
65. European Commission (2014b). *Environment*, http://ec.europa.eu/environment/index_en.htm, (stranica posjećena 10.11.2014.).
66. European Commission (2015a). *European Tourism Indicators System for sustainable destination management.* http://ec.europa.eu/growth/sectors/tourism/offer/sustainable/indicators/index_en.htm, (stranica posjećena 22.1.2016.).
67. European Commission (2015b). *In-depth Report: Indicators for Sustainable Cities.* http://ec.europa.eu/environment/integration/research/newsalert/pdf/indicators_for_sustainable_cities_IR12_en.pdf, (preuzeto 24.5.2016.).
68. European Commission (2016a). *European Green Capital*, <http://ec.europa.eu/environment/europeangreencapital/>, (stranica posjećena 11.2.2016.).
69. European Commission (2016b). *Smart Cities and Communities.* <http://ec.europa.eu/eip/smartcities/>, (stranica posjećena 5.3.2016.).
70. European Smart Cities (2016). <http://www.smart-cities.eu/>, (stranica posjećena 5.3.2016.).
71. European Social Label, (2016). <http://www.europeansociallabel.org/>, (stranica posjećena 5.2.2016.).
72. European Sustainable Cities Platform (2016). <http://www.sustainablecities.eu>, (stranica posjećena 5.5.2016.).
73. Eurostat (2006a). *Methodological work on measuring the sustainable development of tourism, Part 1: Technical Report.* Working papers and studies. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.

- <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/3888793/5834113/KS-DE-06-001-EN.PDF/d1c8aa01-74c0-4741-8c0e-59de5974fa57>, (preuzeto 22.1.2016.).
74. Eurostat (2006b). *Methodological work on measuring the sustainable development of tourism, Part 2: Manual on sustainable development indicators of tourism*. Working papers and studies. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities. <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/3888793/5834249/KS-DE-06-002-EN.PDF/178f8c9a-4a03-409c-b020-70ff7ef6803a>, (preuzeto 22.1.2016.).
75. Eurostat (2011). *Domestic Tourism in EU, Statistics in focus 49/2011*. <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/3433488/5579544/KS-SF-11-049-EN.PDF/9b15d2a1-74dc-4392-9a65-887c27907eb9?version=1.0>, (preuzeto 15.10.2015.).
76. Eurostat (2012). *Figures for the future: 20 years of sustainable development in Europe? A guide for citizens*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
77. Eurostat (2013a). *Sustainable development in the European Union: 2013 monitoring report of the EU sustainable development strategy*. European Commission. http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-02-13-237/EN/KS-02-13-237-EN.PDF, (preuzeto 25.10.214.).
78. Eurostat (2013b). *Tourism statistics - top destinations*. http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Tourism_statistics_-_top_destinations, (preuzeto 15.10.2015.).
79. Eurostat (2014). *Getting messages across using indicators. A handbook based on experiences from assessing Sustainable Development Indicators. 2014 edition*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
80. Eurostat (2015a). *Sustainable development indicators*. <http://ec.europa.eu/eurostat/web/sdi>, (stranica posjećena 25.1.2015.).
81. Eurostat (2015b). *Sustainable development in the European Union. 2015 monitoring report of the EU Sustainable Development Strategy. 2015 edition*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
82. Eurostat (2015c). *Smarter, greener, more inclusive. Indicators to support the Europe 2020 strategy*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

83. Farsari, Y. i Prastacos, P. (2001a). *Sustainable tourism indicators for mediterranean established destinations*. Heraklion: Institute of Applied and Computational Mathematics i Foundation for the Research and the Technology Hellas.
84. Farsari, Y. i Prastacos, P. (2001b). *Sustainable Tourism Indicators: Pilot Estimation for the Municipality of Hersonissos, Crete*. Heraklion: Institute of Applied and Computational Mathematics i Foundation for the Research and the Technology Hellas.
85. Federation of Canadian Municipalities (2004). *Quality of life in Canadian communities*. Ottawa: FCM.
86. FSD, Foundation for Sustainable Development (2015). <http://www.fsdinternational.org/>, (stranica posjećena 17.11.2015.).
87. GCI, Global Cities Institute (2016). <http://www.globalcitiesinstitute.org/>, (stranica posjećena 5.5.2016.).
88. GDRC, The Global Development Research Center (2015). <http://www.gdrc.org/>, (stranica posjećena 15.11.2015.).
89. Grad Pula (2016). <http://www.pula.hr/uprava/uprava/upravni-odjeli-i-sluzbe/ured-grada/drustveno-odgovorno-poslovanje/>, (stranica posjećena 6.2.2016.).
90. Green Globe (2016). <http://greenglobe.com/>, (stranica posjećena 5.2.2016.).
91. GSTC, Global Sustainable Tourism Council (2013). *Global Sustainable Tourism Council Criteria for Destinations: Suggested Performance Indicators*. GSTC.
92. GSTC, Global Sustainable Tourism Council (2016). <https://www.gstccouncil.org/en/>, (stranica posjećena 5.2.2016.).
93. Hall, C. M. (2014). *Tourism and Climate Change: An International Overview*. Chapter one. Znanstvena mreža Academia.edu.
94. Hotrec, European Association of hotels, restaurants & cafes (2014). <http://www.hotrec.eu/>, (stranica posjećena 15.10.2015.)
95. Hrvatska gospodarska komora (2015). *Kohezijska politika Europske unije i Hrvatska 2014.-2020. Vodič kroz strateški okvir i pregled mogućnosti financiranja*. <https://izvoz.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Kohezijska%20politika%20EU%20i%20Hrvatska%202014.-2020..pdf>, (preuzeto 1.6.2016.).
96. IATA, International Air Transport Association (2008). *Scheduled passengers carried 2008*. <http://www.iata.org/ps/publications/wats-passengers-carried.htm>, (stranica posjećena 15.10.2015.).

97. IATA, International Air Transport Association (2014). *World Air Transport Statistics (WATS), 59th Edition*. <http://www.iata.org/publications/pages/wats-passenger-carried.aspx>, (stranica posjećena 15.10.2015.).
98. IFAD, International Fund for Agricultural Development (2015). <http://www.ifad.org/>, (stranica posjećena 16.11.2015.).
99. IIED, International Institute for Environment and Development (2015). <http://www.iied.org/>, (stranica posjećena 17.11.2015.)
100. IISD, International Institute for Sustainable Development (2005a). *Compendium of Sustainability Indicators*. <https://www.iisd.org/measure/compendium/>, (stranica posjećena 8.1.2015.).
101. IISD, International Institute for Sustainable Development (2005b). *Sustainable Development Indicators. Proposals for a way forward*. Pripremili Pinter, L., Hardi, P. i Bartelmus, P. https://www.iisd.org/pdf/2005/measure_indicators_sd_way_forward.pdf, (preuzeto 8.1.2015.).
102. IISD, International Institute for Sustainable Development (2013). *The Future of Sustainable Development: Rethinking sustainable development after Rio+20 and implications for UNEP*. http://www.iisd.org/pdf/2013/future_rethinking_sd.pdf, (preuzeto 5.11.2015.).
103. IISD, International Institute for Sustainable Development (2015). <http://www.iisd.org/>, (stranica posjećena 21.10.2015.).
104. ILO, International Labour Organization (2015). <http://www.ilo.org/global/lang-en/index.htm>, (stranica posjećena 16.11.2015.).
105. IMF, International Monetary Fund (2015). <http://www.imf.org/external/index.htm>, (stranica posjećena 16.11.2015.).
106. Institut za turizam (1992). *Strategija razvitka turističkog sektora Hrvatske*. Zagreb: Institut za turizam.
107. Institut za turizam (2011). *TOMAS ljeta 2010*. Zagreb: Institut za turizam.
108. Institut za turizam (2011-2012). *Glavni plan i strategija razvoja turizma Republike Hrvatske*. <http://iztzg.hr/hr/institut/strategija-razvoja-turizma-rh/>, (preuzeto 15.1.2017.).
109. Institut za turizam (2015). *TOMAS ljeta 2014*. Zagreb: Institut za turizam.

110. Institute for Sustainable Communities (2016). <http://www.iscvt.org/>, (stranica posjećena 5.5.2016.)
111. IQNet Association – The international Certification Network (2016). IQNet social responsibility management system. <http://www.iqnet-certification.com/>, (stranica posjećena 5.2.2016.)
112. ISO, International Organization for Standardization (2016). <http://www.iso.org/iso/home.htm>, (stranica posjećena 5.2.2016.).
113. ITB (2014). *ITB World Travel Trends Report 2014/2015*. Berlin: Messe Berlin. http://www.itb-berlin.de/media/itb/itb_dl_de/itb_itb_berlin/itb_itb_academy/ITB_2015_WTTR_Report_A4_4.pdf, (preuzeto 12.12.2015.).
114. IUCN, International Union for Conservation of Nature and Natural Resources (1980). *World Conservation Strategy: Living Resource Conservation for Sustainable Development*. <https://portals.iucn.org/library/efiles/documents/WCS-004.pdf>, (preuzeto 7.11.2015.).
115. IUCN, International Union for Conservation of Nature and Natural Resources (2015). <http://www.iucn.org/>, (stranica posjećena 17.11.2015.).
116. IUCN, UNDP i WWF, International Union for Conservation of Nature and Natural Resources, United Nations Environmental Programme i World Wildlife Fund (1991). *Caring for the Earth. A Strategy for Sustainable Living*. <https://portals.iucn.org/library/efiles/documents/CFE-003.pdf>, (preuzeto 8.11.2015.).
117. Jacksonville Community Council. 2004. Quality of life. progress report. Jacksonville, US: <http://www.jcci.org/>, (preuzeto 15.2.2015.).
118. Knoema, World Data Atlas (2015). *Travel & Tourism Direct Contribution to GDP - Travel & Tourism Direct Contribution to GDP - % share*. <http://knoema.com/atlas/topics/Tourism/Travel-and-Tourism-Direct-Contribution-to-GDP/Direct-Contribution-to-GDP-percent-share>, (stranica posjećena 15.10.2015.).
119. Kumar, S., Kusakabe, K., Shrestha, P. et al. (2016). *Sustainable urban tourism through low-carbon initiatives: Experiences from Hue and Chiang Mai*. Asisan Institute of Technology.
120. Lučka uprava Dubrovnik (2016). <http://www.portdubrovnik.hr/>, (stranica posjećena 25.11.2015.).

121. LSE Cities i InnoZ, London School of Economics and Political Science i Innovation Centre for Mobility and Societal Change (InnoZ) GmbH (2015). *Towards New Urban Mobility. The case of London and Berlin.* http://www.eukn.eu/fileadmin/Files/EUKN_Documents/2016/New-Urban-Mobility-London-and-Berlin.pdf, (preuzeto 21.3.2016.).
122. LVCVA, Las Vegas Convention and Visitors Authority (2015). <http://www.lvcva.com/>, (stranica posjećena 15.12.2015.).
123. MacDonald, R. i Tariq Majeed, M. (2010). *Distributional and Poverty Consequences of Globalization: A Dynamic Comparative Analysis for Developing Countries.* SIRE Discussion Paper. Scottish institute for research in economics.
124. McKercher, B. (2003). *Sustainable tourism development: Guiding principles for planning and management.* Presentation to the National Seminar on Sustainable tourism Development, Bishkek, Kyrgystan, November 5-9, 2003. <http://www.estig.ipbeja.pt/~aibpr/Ensino/EngDesenvTur/MaterialdeApoio/Grupo2/GuidingPrinciples.pdf>, (preuzeto 25.4.2014.).
125. Meadows, D. H., Meadows, D. L., Randers, J. i Behrens III, W. W. (1972). *The Limits of Growth. A report for the Club of Rome's project on the predicament of mankind.* http://collections.dartmouth.edu/published-derivatives/meadows/pdf/meadows_ltg-001.pdf, (preuzeto 20.10.2015.).
126. Mineur, E. (2007). *Towards Sustainable Development. Indicators as a tool of local governance.* Department of Political Science, Umeå University.
127. Ministarstvo regionalnoga razvoja i fondova europske unije RH (2015). *Smjernice za izradu strategije razvoja urbanih područja, praćenje njihove provedbe i vrednovanje.* <http://www.zagreb.hr/UserDocsImages/ITU/Smjernice%20za%20izradu%20strategije%20razvoja%20urbanih%20podru%C4%8Dja,%20pra%C4%87enje%20njihove%20provedbe%20i%20vrednovanje.pdf>, (preuzeto 28.1.2017.).
128. Ministarstvo turizma RH (2003). *Strategija razvoja hrvatskog turizma do 2010. godine.* Zagreb: Ministarstvo turizma RH.
129. Ministarstvo turizma RH (2013). *Turizam u brojkama 2012.* Zagreb: Ministarstvo turizma RH.
130. Ministarstvo turizma RH (2014). *Turizam u brojkama 2013.* Zagreb: Ministarstvo turizma RH.

131. Ministarstvo turizma RH (2015). *Turizam u brojkama 2014*. Zagreb: Ministarstvo turizma RH.
132. Ministarstvo turizma RH (2016). *Turizam u brojkama 2015*. Zagreb: Ministarstvo turizma RH.
133. Ministarstvo uprave RH (2016). <https://uprava.gov.hr/o-ministarstvu/ustrojstvo/uprava-za-politicki-sustav-drzavnu-upravu-te-lokalnu-i-podrucnu-regionalnu-samoupravu/lokalna-i-podrucna-regionalna-samouprava/popis-zupanija-gradova-i-opcina/846>, (stranica posjećana 1.6.2016.).
134. Nielsen (2012). *Report: Nielsen defines the socially conscious consumer*. <http://www.brandchannel.com/home/post/Nielsen-Report-Corporate-Citizenship-040312.aspx>, (stranica posjećana 25.2.2015.).
135. NN, Narodne novine, 27/91. *Zakon o turističkim zajednicama i promicanju hrvatskog turizma*.
136. NN, Narodne novine, 113/93. *Razvojna strategija hrvatskog turizma*.
137. NN, Narodne novine, 138/06. *Zakon o ugostiteljskoj djelatnosti*.
138. NN, Narodne novine, 68/07. *Zakon o pružanju usluga u turizmu*.
139. NN, Narodne novine, 110/07. *Zakon o zaštiti okoliša*.
140. NN, Narodne novine, 34/08. *Uredba u unutarnjem ustrojstvu Ministarstva turizma*.
141. NN, Narodne novine, 152/08. *Zakon o turističkim zajednicama i promicanju hrvatskog turizma*.
142. NN, Narodne novine, 30/09. *Strategija održivog razvitka Republike Hrvatske*.
143. NN, Narodne novine, 61/13. *Izješće o stanju u prostoru Republike Hrvatske 2008.-2012*.
144. OECD, Organisation for Economic Cooperation and Development (2000). *Towards Sustainable Development. Indicators to measure progress*. Proceedings of the OECD Rome Conference. OECD.
145. OECD, Organisation for Economic Cooperation and Development (2001a). *The DAC Guidelines: Strategies for Sustainable Development*. OECD.
146. OECD, Organisation for Economic Cooperation and Development (2001b). *OECD Environmental Indicators: Towards sustainable development*. OECD.
147. OECD, Organisation for Economic Cooperation and Development (2003). *OECD Environmental indicators: Development, measurement and use*. OECD.

148. OECD, Organisation for Economic Cooperation and Development (2008). *Handbook on Constructing composite Indicators: methodology and user guide*. OECD. <http://www.oecd.org/std/42495745.pdf>, (preuzeto 18.1.2016.).
149. OECD, Organisation for Economic Cooperation and Development (2012). *Inclusive Green Growth: For The Future We Want. OECD Work*. <http://www.oecd.org/greengrowth/Rio+20%20brochure%20FINAL%20ENGLISH%20web%202.pdf>, (preuzeto 5.11.2015.)
150. OECD, Organisation for Economic Cooperation and Development (2016). <http://www.oecd.org/gov/regional-policy/urbandevelopment.htm>, (stranica posjećana 5.5.2016.).
151. Pakdeepinit, P. (2007). *A model of sustainable tourism development in Kwan Phayao Lake Rim Communities, Phayao Province, Upper Northern Thailand*. Doctoral thesis. Silpakorn university.
152. PAP/RAC, Priority Actions Programme, u okviru Regional Activity Centre Mediterranean Action Plan (1999). *Coastal Area Management Programme (CAMP) Fuka-Matrouh – Egypt. Carrying capacity assessment for tourism development*. Split: Regional Activity Centre.
153. PAP/RAC, Priority Actions Programme, u okviru Regional Activity Centre Mediterranean Action Plan (2003). *Guide to Good Practice in Tourism carrying Capacity Assessment*. Split: Regional Activity Centre.
154. PAP/RAC, Priority Actions Programme, u okviru Regional Activity Centre Mediterranean Action Plan (2004). *Guidelines for Urban Regeneration in the Mediterranean Region*. <http://www.pap-theoastcentre.org/pdfs/Urban%20Regeneration.pdf>, (preuzeto 25.1.2017.).
155. Pelenc, J, Ballet, J. i Dedeurwaerdere, T. (2015). Weak Sustainability versus Strong Sustainability, u Global Sustainable Development Report 2015. <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/1870GSDR%202015%20Briefs.pdf>, (preuzeto 15.11.2015.).
156. Petrić, L. (2012). Croatian Tourism Development Model – Anatomy of an Un/Sustainability, u Ghenai, C. (ured.). *Sustainable Development - Policy and Urban Development - Tourism, Life Science, Management and Environment*. INTECH. <http://www.intechopen.com/books/sustainable-development-policy-and-urban->

- development-tourism-life-science-management-and-environment/croatian-tourism-development-model-anatomy-of-an-un-sustainability, (preuzeto, 11.10.2016.).
157. Planque, B. i Lazzeri, Y (2006). *Elaboration d'indicators pour un système de suivi-évaluation du développement durable: tome 1: Principes et méthodologie de construction du référentiel. Programme de recherche politiques territoriales et développement durable*. Paris: Ministère de l'Équipement, des Transports, du Logement, du Tourisme et de la Mer Direction Générale de 2829 l'Urbanisme, de l'Habitat et de la Construction, Secrétariat permanent du Plan Urbanisme Construction Architecture, Réponse APR programme D2RT.
 158. Rajčić, K. (2015). *Usporedba analize glavnih komponenti i faktorske analize*. Diplomski rad. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Prirodoslovno-matematički fakultet, Matematički odsjek.
 159. RF, The Rockefeller Foundation (2015). <https://www.rockefellerfoundation.org/>, (stranica posjećena 17.11.2015.).
 160. RFSC, Reference Framework for European Sustainable Cities (2016). <http://rfsc.eu/>, (stranica posjećena 25.5.2016.).
 161. Quality Coast (2012). *QualityCoast Award 2013 Application Manual*. Leiden, Barcelona, Klaipeda: Coastal & Marine Union – EUCC.
 162. Schwartz, A. (2013). The 10 Cities That Are Leading The Way Of Urban Sustainability. <http://www.fastcoexist.com/3016816/the-10-cities-that-are-leading-the-way-in-urban-sustainability>, (stranica posjećena 5.3.2016.).
 163. SCI, Sustainable Cities International (SCI, 2016). <http://sustainablecities.net>, (stranica posjećena 5.5.2016.).
 164. Siemens (2016). <https://www.siemens.com/global/en/home.html>, (stranica posjećena 25.5.2016.).
 165. SDKP, Sustainable Development Knowledge Platform (2015). <https://sustainabledevelopment.un.org/>, (stranica posjećena 21.10.2015.).
 166. SUSTAIN (2012a). *Measuring coastal sustainability: A guide for the self-assessment of sustainability using indicators and a means of scoring them*. European Union.
 167. SUSTAIN (2012b). *The SUSTAIN indicator set. A set of easily measurable sustainability indicators*. European Union.

168. SUSTAIN (2012c). *Measuring Coastal Sustainability: The Sustain Policy Tool*. http://www.sustain-eu.net/what_are_we_doing/index.htm, (stranica posjećena 8.12.2015.).
169. Sustainable Melbourne (2007). *Vision – The Melbourne Principles For Sustainable Cities*. <http://www.sustainablemelbourne.com/visions/the-melbourne-principles-for-sustainable-cities/>, (stranica posjećena 12.12.2015.).
170. Sustainable Seattle (2004). *Indicators of Sustainable Community*. <http://www.oecd.org/site/worldforum/33732840.pdf>, (preuzeto 16.5.2016.).
171. Sustainable Seattle (2006). *Ecology, economy, community. Celebrating 15 years! Sustainability Report 2006*. <http://www.zipcon.net/~laura/SustainableSeattleSustainabilityReport2006.pdf>, (preuzeto 16.5.2016.).
172. Sustainable Seattle (2016). <http://www.sustainableseattle.org/>, (stranica posjećena 16.5.2016.).
173. Sustainable tourism (2015). <http://www.sustainabletourism.net/resources.html>. (stranica posjećena 20.2.2015.).
174. STCRC, Sustainable Tourism Cooperative Research Centre (2015). <http://www.crctourism.com.au/>, (stranica posjećena 11.12.2015.).
175. TAA, Tourism Accommodation Australia (2013). *The Carbon Tax and Australia's Accommodation Industry*. <http://www.tourismaccommodation.com.au/wp-content/uploads/2012/08/TAA-CARBON-TAX-DOCUMENT-Final-14-Mar.pdf>, (preuzeto 10.10.2015.).
176. Tangi, S. (2005). *Introduction to Development Studies*. Znanstvena mreža Academia.edu.
177. TEQ, Tourism and Events Queensland (2015). <http://teq.queensland.com/en-AU>, (stranica posjećena 15.12.2015.).
178. The CUNY Institute for Sustainable Cities (2016). <http://www.cunysustainablecities.org/>, (stranica posjećena 5.5.2016.).
179. The National League of Cities' Sustainable Cities Institute (2016). <http://www.sustainablecitiesinstitute.org/>, (stranica posjećena 5.5.2016.).
180. Thomas, A. (2004). *The Study of Development*. Paper prepared for DSA Annual Conference, London: Church House.

181. TIES, The International Ecotourism Society (2015). <https://www.ecotourism.org/>, (stranica posjećena 10.12.2015.).
182. TSG, Tourism Sustainability Group (2007). *Action for More Sustainable European Tourism*. Bruxelles, Luxembourg: Tourism Sustainability Group. http://ec.europa.eu/enterprise/newsroom/caf/_getdocument.cfm?doc_id=237, (preuzeto 22.1.2016.).
183. UCI, Urban China Initiative (2016). Urban Sustainability Index (USI). <http://www.urbanchinainitiative.org/en/research/usi.html>, (stranica posjećena 25.5.2016.).
184. UK Government, Department for Environment Food and Rural Affairs (2013). *Sustainable Development Indicators*. https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/223992/0_SDI_s_final__2_.pdf, (stranica posjećena 25.10.2014.).
185. UK Parliament (2013). *Outcomes of the UN Rio+20 Earth Summit*. <http://www.publications.parliament.uk/pa/cm201314/cmselect/cmenvaud/200/200.pdf>, (preuzeto 5.11.2015.).
186. Ulhoi, J. P. i Madsen, H. (1999). *Sustainable Development and Sustainable Growth: Conceptual Plain or Points on a Conceptual Plain?*. Proceedings of the 17th International Conference of the System Dynamics Society “Systems thinking for the next millennium”. Wellington, New Zealand.
187. UN, United Nations (1972). *Report of the United Nations Conference on the Human Environment*. Stockholm, <http://www.un-documents.net/aconf48-14r1.pdf>, (preuzeto 20.10.2015.).
188. UN, United Nations (1997). *Earth Summit: Resolution adopted by the General Assembly at its nineteenth special session*. <http://www.un.org/esa/earthsummit/index.html>, (stranica posjećena 4.11.2015.).
189. UN, United Nations (1998). *Kyoto Protocol to The United Nations Framework Convention On Climate Change*. <http://unfccc.int/resource/docs/convkp/kpeng.pdf>, (preuzeto 4.11.2015.).
190. UN, United Nations (2002). Report of the World Summit on Sustainable Development, Johannesburg; Rio +10. http://www.unmillenniumproject.org/documents/131302_wssd_report_reissued.pdf, (preuzeto 4.11.2015.).

191. UN, United Nations (2010). *The Millennium Development Goals Report*. <http://www.un.org/millenniumgoals/pdf/MDG%20Report%202010%20En%20r15%20-low%20res%2020100615%20-.pdf>, (preuzeto 20.10.2015.).
192. UN, United Nations (2012). *Resolution „The future we want“*. <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N11/476/10/PDF/N1147610.pdf?OpenElement>, (preuzeto 5.11.2015.).
193. UN, United Nations (2015a). *World population prospects. The 2015 Revision. Key Findings and Advance Tables*. New York: UN. http://esa.un.org/unpd/wpp/Publications/Files/Key_Findings_WPP_2015.pdf, (preuzeto 15.10.2015.)
194. UN, United Nations (2015b). <http://www.un.org/en/index.html>, (stranica posjećena 21.10.2015.).
195. UN, United Nations (2015c). *70 years, 70 documents*. <http://research.un.org/en/UN70/about>, (stranica posjećena 21.10.2015.).
196. UN, United Nations (2015d). *Resolution „Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development“*. http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/70/1&Lang=E, (preuzeto 5.11.2015.).
197. UN, United Nations (2015e). *The Millennium Development Goals Report 2015*. [http://www.un.org/millenniumgoals/2015_MDG_Report/pdf/MDG%202015%20rev%20\(July%201\).pdf](http://www.un.org/millenniumgoals/2015_MDG_Report/pdf/MDG%202015%20rev%20(July%201).pdf), (preuzeto 5.11.2015.).
198. UN, United Nations (2015f). <http://www.un.org/en/index.html>, (stranica posjećena 16.11.2015.).
199. UNCED, United Nations Conference on Environment and Development (1992a). *Earth Summit*. <http://www.un.org/geninfo/bp/enviro.html>, (stranica posjećena 3.11.2015.).
200. UNCED, United Nations Conference on Environment and Development (1992b). *Rio Declaration on Environment and Development 1992*. <http://www.un.org/documents/ga/conf151/aconf15126-1annex1.htm>, (preuzeto 3.11.2015.).
201. UNCSD, United Nations Commission on Sustainable Development (1996). *Indicators of Sustainable Development: Framework and Methodologies*. New York: UN.

202. UNCSA, United Nations Commission on Sustainable Development (2001). *Indicators of Sustainable Development: Guidelines and Methodologies*. Second edition. New York: UN.
203. UNDESA, United Nations Department of Economic and Social Affairs (1999). *Tourism and Sustainable Development – Sustainable Tourism: A Local Authority Perspective*. Background Paper 3, Commission on Sustainable Development Seventh Session. <http://www.gdrc.org/uem/eco-tour/tourism-sustdev.pdf>, (preuzeto 26.11.2015.).
204. UNDESA, United Nations Department of Economic and Social Affairs (2007). *Indicators of Sustainable Development: Guidelines and Methodologies*. Third edition. New York: UN.
205. UNDESA, United Nations Department of Economic and Social Affairs (2016). Population Division. <http://www.un.org/en/development/desa/population/>, (stranica posjećana 15.1.2016.).
206. UNDG, United Nations Development Group (2003). *Indicators for Monitoring the Millennium Development Goals. Definitions, Rationale Concepts and Sources*. New York: UN.
207. UNDP, United Nations Development Programme (2015a). Human Development Index (HDI). <http://hdr.undp.org/en/content/human-development-index-hdi>, (stranica posjećena 17.10.2015.).
208. UNDP, United Nations Development Programme (2015b). Sustainable Development Goals (SDGs). <http://www.undp.org/content/undp/en/home/mdgoverview/post-2015-development-agenda/>, (stranica posjećena 17.10.2015.).
209. UNDP, United Nations Development Programme (2015c). <http://www.undp.org/>, (stranica posjećena 21.10.2015.).
210. UNDSO, United Nations Division for Sustainable Development (1992). *Agenda 21*. <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf>, (preuzeto 3.1.2015.).
211. UNDSO, United Nations Division for Sustainable Development (2012). *Review of implementation of Agenda 21 and the Rio Principles: Synthesis*. <http://www.uncsd2012.org/content/documents/194Synthesis%20Agenda%2021%20and%20Rio%20principles.pdf>, (preuzeto 3.11.2015.).

212. UNDSO, United Nations Division for Sustainable Development (2015). <https://sustainabledevelopment.un.org/>, (stranica posjećena 15.11.2015.).
213. UNECE, OECD i Eurostat, United Nations Economic Commission for Europe, Organisation for Economic Cooperation and Development i Eurostat (2008). *Measuring Sustainable Development. Report of the Joint UNECE/OECD/Eurostat Working Group on Statistics for Sustainable Development*. New York i Geneva: UN.
214. UNECE, OECD i Eurostat, United Nations Economic Commission for Europe, Organisation for Economic Cooperation and Development i Eurostat (2013). *Framework and suggested indicators to measure sustainable development. Prepared by the Joint UNECE/Eurostat/OECD Task Force on Measuring Sustainable Development*. New York i Geneva: UN.
215. UNEP, United Nations Environmental Programme (2012). *Keeping Track of Our Changing Environment: From Rio to Rio+20 (1992-2012)*. http://www.unep.org/geo/pdfs/Keeping_Track.pdf, (preuzeto 4.11.2015.).
216. UNEP, United Nations Environmental Programme (2015a). *Green Economy*. <http://www.unep.org/greeneconomy/AboutGEI/WhatisGEI/tabid/29784/Default.aspx>, (stranica posjećena 5.11.2015.).
217. UNEP, United Nations Environmental Programme (2015b). <http://www.unep.org/>, (stranica posjećena 16.11.2015.).
218. UNEP i ICLEI, United Nations Environmental Programme i International Council for Local Environmental Initiatives (2003). *Tourism and Local Agenda 21: The Role of Local Authorities in Sustainable Tourism*. <http://www.unep.fr/shared/publications/pdf/3207-TourismAgenda.pdf>, (preuzeto 26.11.2015.).
219. UNEP i UNWTO, United Nations Environmental Programme i World Tourism Organization (2005). *Making tourism more sustainable: A Guide for Policy Makers*. Paris: United Nations Environmental Programme.
220. UNESCO, United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (2015). <http://en.unesco.org/>, (stranica posjećena 16.11.2015.).
221. UNESCO, United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (2016). Creative Cities Network. <http://en.unesco.org/creative-cities/home>, (stranica posjećena 6.5.2016.).

222. UNFCCC, United Nations Framework Convention on Climate Change (2016). *Report of the Conference of the Parties on its twenty-first session, held in Paris from 30 November to 13 December 2015*. <http://unfccc.int/resource/docs/2015/cop21/eng/10.pdf>, (preuzeto 15.2.2016.).
223. UNFPA, United Nations Population Fund (2016). <http://www.unfpa.org/urbanization>, (stranica posjećena 15.1.2016.).
224. UN Habitat (2016). <http://unhabitat.org/>, (stranica posjećena 5.3.2016.).
225. UNSD, United Nations Sustainable Development (1992). *Agenda 21*. United Nations Conference on Environment & Development, Rio de Janeiro, Brazil. <http://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf>, (preuzeto 25.7.2014.).
226. UNSDKP, United Nations Sustainable Development Knowledge Platform (2016). *Sustainable cities and human settlement*. <https://sustainabledevelopment.un.org/topics/sustainablecities>, (stranica posjećena 5.5.2016.).
227. UNSDSN, United Nations Sustainable Development Solutions Network (2014). *Indicators for Sustainable Development Goal*. A Report by the Leadership Council of the Sustainable Development Solutions Network. <http://unsdsn.org/wp-content/uploads/2014/02/140214-SDSN-indicator-report-DRAFT-for-consultation.pdf>, (preuzeto 25.10.2014.).
228. UNSDSN, United Nations Sustainable Development Solutions Network (2015). <http://unsdsn.org/>, (stranica posjećena 15.11.2015.).
229. UNWTO, United Nations World Tourism Organization (1981). *Saturation of Tourist Destinations: Report of the Secretary General*. Madrid: UNWTO, u PAP/RAC, Priority Actions Programme, u okviru Regional Activity Centre Mediterranean Action Plan (1997). *Guidelines for Carrying Capacity Assessment for Tourism in Mediterranean Coastal Areas*. Split: Regional Activity Centre.
230. UNWTO, United Nations World Tourism Organization (1993). *Indicators for the Sustainable Management of Tourism*. Report of the International Working Group on Indicators of Sustainable Tourism to the Environment Committee of the World Tourism Organization. http://www.iisd.org/pdf/2011/indicators_for_sustainable_tourism.pdf, (preuzeto 14.1.2015.).

231. UNWTO, United Nations World Tourism Organization (1994). *National and Regional Tourism Planning: Methodologies and Case Studies*. Madrid: UNWTO.
232. UNWTO, United Nations World Tourism Organization (1996). *What Tourism Managers Need to Know: A Practical Guide to the Development and Use of Indicators of Sustainable Tourism*. Madrid: UNWTO.
233. UNWTO, United Nations World Tourism Organization (1998). *Giuide for Local Authorites on Developing Sustainable Tourism*. Madrid: World Tourism Organization.
234. UNWTO, United Nations World Tourism Organization (2000). *Sustainable Development of Tourism: A Compilation of Good Practices*. Madrid: World Tourism Organization.
235. UNWTO, United Nations World Tourism Organization (2001a). *Sustainable Development of Ecotourism: A Compilation of Good Practices*. Madrid: World Tourism Organization.
236. UNWTO, United Nations World Tourism Organization (2001b). *UNWTO Tourism Highlights. Edition 2001*. http://tourlib.net/wto/WTO_highlights_2001.pdf, (preuzeto 15.10.2015.).
237. UNWTO, United Nations World Tourism Organization (2002). *Voluntary Initiatives for Sustainable Tourism*. Madrid: UNWTO.
238. UNWTO, United Nations World Tourism Organization (2004). *Indicators of Sustainable Development for Tourism Destinations: A Guidebook*. Madrid: UNWTO.
239. UNWTO, United Nations World Tourism Organization (2007). *A Practical Guide to Tourism Destination Management*. https://pub.unwto.org/WebRoot/Store/Shops/Infoshop/4745/8BCE/AD9A/ECA8/048B/C0A8/0164/0B7A/071115_practical_guide_destination_management_excerpt.pdf, (preuzeto 26.11.2015.).
240. UNWTO, United Nations World Tourism Organization (2010). *Tourism and the Millennium Development Goals*. Madrid: UNWTO.
241. UNWTO, United Nations World Tourism Organization (2011a). *UNWTO Tourism Highlights. Edition 2011*. <http://mkt.unwto.org/sites/all/files/docpdf/unwtohighlights11enhr.pdf>, (preuzeto 14.10.2015.).

242. UNWTO, United Nations World Tourism Organization (2011b). Policy and practice for global tourism. http://pub.unwto.org/WebRoot/Store/Shops/Infoshop/4D93/3C61/DDD2/4F6C/8E4C/C0A8/0164/5C4F/110330_policy_practice_global_tourism_excerpt.pdf, (preuzeto 15.11.2015.).
243. UNWTO, United Nations World Tourism Organization (2012). *Global Report on City Tourism - Cities 2012 Project (AM Report, vol. 6)*. UNWTO: Madrid.
244. UNWTO, United Nations World Tourism Organization (2013). *Sustainable Tourism for Development Guidebook: Enhancing capacities for Sustainable Tourism for development in developing countries*. <http://dtxtq4w60xqpw.cloudfront.net/sites/all/files/docpdf/devcoengfinal.pdf>, (preuzeto 26.11.2015.).
245. UNWTO, United Nations World Tourism Organization (2014a). *UNWTO Tourism Highlights*. Edition 2014. UNWTO: Madrid. <http://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284416226>, (preuzeto 2.10.2015.).
246. UNWTO, United Nations World Tourism Organization (2014b). Glossary of tourism terms. <https://s3-eu-west-1.amazonaws.com/staticunwto/Statistics/Glossary+of+terms.pdf>, (preuzeto 18.11.2015.).
247. UNWTO, United Nations World Tourism Organization (2015a). *UNWTO Tourism Highlights*. Edition 2015. UNWTO: Madrid. <http://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284416899>, (preuzeto 2.10.2015.).
248. UNWTO, United Nations World Tourism Organization (2015b). *UNWTO World Tourism Barometer*. Edition 2015. UNWTO: Madrid. http://dtxtq4w60xqpw.cloudfront.net/sites/all/files/pdf/unwto_barom15_01_january_excerpt_1.pdf, (preuzeto 2.10.2015.).
249. UNWTO, United Nations World Tourism Organization (2015c). <http://www2.unwto.org/>, (stranica posjećena 17.11.2015.).
250. UNWTO, United Nations World Tourism Organization (2015d). <http://sdt.unwto.org/content/publications-22>, (stranica posjećena 25.11.2015.).
251. UNWTO i DTP, United Nations World Tourism Organization i Department of Tourism Philippines (2007). *Sustainable tourism indicators and destination management. National workshop. Tagbilaran City Bohol Philippines. Final Report*.

- <http://sdt.unwto.org/sites/all/files/docpdf/finalreport-bohol2008.pdf>, (preuzeto 11.1.2016.).
252. UNWTO i MTMEMN, United Nations World Tourism Organization i Ministry of Tourism and Environment Monte Negro (2007). *Sustainable tourism indicators and destination management. Regional Workshop. Final Report.* <http://sdt.unwto.org/sites/all/files/pdf/finrep.pdf>, (preuzeto 11.1.2016.).
253. UNWTO, UNEP i WMO, United Nations World Tourism Organization, United Nations Environment Programme i World Meteorological Organization (2008). *Climate change and tourism: Responding to global challenges.* Madrid: UNWTO.
254. UNWTOSTD, United Nations World Tourism Organization, Sustainable development of Tourism (2015). <http://sdt.unwto.org/>, (stranica posjećena 25.11.2015.).
255. Urban Development Institute – Pacific Region (2016). <http://www.udi.bc.ca/>, (stranica posjećena 5.5.2016.).
256. Urbistondo, P. A., Galán, I. G., Bermejo, A. M. et al. (2014). *Sustainable Tourism Indicator System for Andalusia.* 13th global forum on tourism statistics: Developing, integrating and using regional tourism statistics for business and policy action. http://www.mlit.go.jp/kankocho/naratourismstatisticsweek/global/pdf/full_paper/4-2.pdf, (preuzeto 15.1.2016.).
257. Velázquez, A. (2010). *Building a Sustainability Performance Index for Tourism Destinations.* Znanstvena mreža Academia.edu.
258. Vlada RH (2013). *Strategija razvoja turizma Republike Hrvatske do 2020. godine.* Zagreb: Vlada RH. <http://www.mint.hr/UserDocsImages/Strategija-turizam-2020-editfinal.pdf>, (preuzeto 25.9.2016.).
259. Watershare (2016). City Blueprints. <https://www.watershare.eu/>, (stranica posjećena 25.5.2016.).
260. WB, The World Bank (2013). *World Development Indicators 2013.* Washington: The World Bank.
261. WB, The World Bank (2015a). *World Development Indicators.* <http://data.worldbank.org/data-catalog/world-development-indicators>, (stranica pristupljena 2.10.2015.).

262. WB, The World Bank (2015b). <http://www.worldbank.org/>, (stranica posjećena 16.11.2015.).
263. WB, The World Bank (2016a). <http://www.worldbank.org/en/topic/urbandevelopment>, (stranica posjećena 15.1.2016.).
264. WB, The World Bank (2016b). *GDP per capita, PPP (current international \$)*. <http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.PP.CD>, (stranica posjećena 15.7.2016.).
265. WBCSD, Business Solutions for a Sustainable World (2015). <http://www.wbcsd.org/home.aspx>, (stranica posjećena 17.11.2015.).
266. WCED, United Nations World Commission on Environment and Development (1987). *Our Common Future*. <http://www.un-documents.net/our-common-future.pdf>, (preuzeto 21.10.2015.)
267. Weaver, D. B. i Lawton, L. J. (1999). Sustainable tourism: A critical analysis. Cooperative Research Centre for Sustainable Tourism Research report series.
268. White V., McCrum G., Blackstock K. L. i Scott A. (2006a). *Indicators and sustainable tourism: A literature review*. Aberdeen Craigiebukler: The Macaulay Institute.
269. White V., McCrum, G., Blackstock K. L. i Scott A. (2006b). *Indicators of sustainability & sustainable tourism: some example sets*. Aberdeen Craigiebukler: The Macaulay Institute.
270. White V., McCrum, G., Blackstock K. L. i Scott A. (2006c). *Indicators of sustainability & sustainable tourism: summary of interview findings*. Aberdeen Craigiebukler: The Macaulay Institute.
271. WHO, World Health Organization (2015). <http://www.who.int/en/>, (stranica posjećena 17.11.2015.).
272. WI, Worldwatch Institute (2015). <http://www.worldwatch.org/>, (stranica posjećena 17.11.2015.).
273. WID WORLD (2016). <http://52.209.180.1/>, (stranica posjećena 15.7.2016.).
274. WMO, World Meteorological Organization (2015a). *World Climate Conferences*. https://www.wmo.int/pages/themes/climate/international_wcc.php, (stranica posjećena 21.10.2015.).

275. WMO, World Meteorological Organization (2015b). https://www.wmo.int/pages/index_en.html, (stranica posjećena 17.11.2015.).
276. World Charter for Sustainable Tourism +20, (2015). Charter for Sustainable Tourism 1995. <http://sustainabletourismcharter2015.com/wp-content/uploads/2015/06/CharterForSustainableTourism.pdf>, (preuzeto 30.11.2015.).
277. WPR, World Population Review (2015). *2015 World Population by Country*. <http://worldpopulationreview.com/>, (stranica posjećena 12.12.2015.).
278. WRI Ross Center for Sustainable Cities (2016). <http://www.wrirosscities.org/>, (stranica posjećena 5.5.2016.).
279. WTO, World Trade Organization (2012). *Harnessing trade for sustainable development and a green economy*. https://www.wto.org/english/res_e/publications_e/brochure_rio_20_e.pdf, (preuzeto 5.11.2015.).
280. WTO, World Trade Organization (2015). <https://www.wto.org/>, (stranica posjećena 17.11.2015.).
281. WTTC, UNWTO i EC, 1996. World Travel and Tourism Council, United Nations World Tourism Organization i Earth Council (1996). *Agenda 21 for the Travel and Tourism Industry: Towards Environmentally Sustainable Development*. London: WTTC, UNWTO i EC.
282. WWF, World Wildlife Fund (2012). *Beyond Rio: New Zealand's Environmental Records Since the Original Earth Summit*. http://awsassets.wwfnz.panda.org/downloads/earth_summit_2012_v3.pdf, (preuzeto 5.11.2015.).
283. WWF, World Wildlife Fund (2014). *Living Planet Report 2014. Species and spaces, people and places*. http://wwf.panda.org/about_our_earth/all_publications/living_planet_report/ecological_footprint/, (preuzeto 25.5.2016.).
284. WWF, World Wildlife Fund (2015). <http://wwf.panda.org/>, (stranica posjećena 17.11.2015.).
285. Zadarska županija i TZ Zadarske županije (2013). *Glavni plan razvoja turizma Zadarske županije 2013. – 2023*. Zadar: Zadarska županija.

POPIS TABLICA, GRAFIKONA I SLIKA

POPIS TABLICA

<i>Tablica 1. Pregled različitih događanja iz područja održivog razvoja.....</i>	<i>16</i>
<i>Tablica 2. Organizacije i institucije uključene u razvoj i provedbu održivog razvoja.....</i>	<i>23</i>
<i>Tablica 3. Kronološki pregled interpretacija značenja održivog razvoja u razdoblju 1987. – 2015. godine</i>	<i>25</i>
<i>Tablica 4. Ostvareni međunarodni turistički dolasci i prihodi od turizma u razdoblju 1950. –2014. godine</i>	<i>37</i>
<i>Tablica 5. Ostvareni međunarodni turistički dolasci po regijama u razdoblju 1990. – 2014. godine</i>	<i>39</i>
<i>Tablica 6. Ostvareni međunarodni turistički dolasci po državama za 2013. i 2014. godinu.....</i>	<i>40</i>
<i>Tablica 7. Ostvareni prihodi od turizma po državama za 2013. i 2014. godinu.....</i>	<i>40</i>
<i>Tablica 8. Pregled istraživanja o uzročno-posljedičnoj vezi turizma i gospodarskog rasta.....</i>	<i>55</i>
<i>Tablica 9. Područja primjene koncepta razvoja turizma obuhvaćena znanstveno-stručnim radovima u proteklih 25 godina</i>	<i>76</i>
<i>Tablica 10. Top pet velikih svjetskih gradova po ostvarenim turističkim dolascima u 2014. godini</i>	<i>92</i>
<i>Tablica 11. Pozitivni i negativni učinci turizma na urbani okoliš.....</i>	<i>96</i>
<i>Tablica 12. Publikacije vezane uz razvoj i primjenu pokazatelja održivog razvoja u razdoblju 1996.-2015. godine</i>	<i>127</i>
<i>Tablica 13. Područja primjene i primjeri pokazatelja održivog razvoja OECD-a i UN-a</i>	<i>132</i>
<i>Tablica 14. Sustav temeljnih pokazatelja održivog razvoja turizma Svjetske turističke organizacije.....</i>	<i>140</i>
<i>Tablica 15. Kategorije primjene pokazatelja održivog razvoja turizma</i>	<i>144</i>
<i>Tablica 16. Sustav temeljnih pokazatelja održivog razvoja turizma Statističkog ureda Europske unije</i>	<i>145</i>
<i>Tablica 17. Sustav temeljnih pokazatelja održivog razvoja turizma Skupine za održivi turizam Europske komisije</i>	<i>146</i>
<i>Tablica 18. Sustav temeljnih pokazatelja održivog razvoja turizma Europskog sustava pokazatelja za upravljanje održivošću destinacija.....</i>	<i>148</i>
<i>Tablica 19. Sustav temeljnih područja i kriterija pokazatelja održivog razvoja turizma Globalnog vijeća za održivi turizam</i>	<i>150</i>
<i>Tablica 20. Sustav temeljnih pokazatelja konkurentnosti turizma OECD-a</i>	<i>152</i>
<i>Tablica 21. Objedinjeni temeljni pokazatelji održivog razvoja turizma korišteni u istraživanju</i>	<i>154</i>
<i>Tablica 22. Predmeti i rezultati istraživanja iz područja korištenja pokazatelja održivog razvoja turizma.....</i>	<i>172</i>
<i>Tablica 23. Primjeri eko certifikata i oznaka u turizmu.....</i>	<i>187</i>
<i>Tablica 24. Prijedlog europskih oznaka održivog razvoja turizma.....</i>	<i>195</i>
<i>Tablica 25. Odabrani primjeri sustava pokazatelja održivog urbanog razvoja.....</i>	<i>218</i>
<i>Tablica 26. Kriteriji za odabir uzorka urbanih destinacija na kojima je provedeno istraživanje.....</i>	<i>244</i>
<i>Tablica 27. Uzorak gradova kao urbanih destinacija uključenih u istraživanje (prema podacima u 2015. godini)</i>	<i>244</i>
<i>Tablica 28. Izračuni nekih pokazatelja stupnja turističkog razvoja destinacije prema podacima iz 2015. godine</i>	<i>245</i>
<i>Tablica 29. Elementi turističke destinacije temeljem kojih je moguće utvrditi stupanj turističkog razvoja pojedine urbane destinacije.....</i>	<i>246</i>
<i>Tablica 30. Ujedinjeni sustav pokazatelja održivog razvoja turizma korišten u primarnom istraživanju</i>	<i>253</i>
<i>Tablica 31. Podatci o provedenim fokus-grupama u gradovima Hrvatske</i>	<i>255</i>
<i>Tablica 32. Uzorak ispitanih dionika turističke ponude (javni i privatni sektor te civilno društvo) prema gradovima</i>	<i>272</i>
<i>Tablica 33. Uzorak ispitanih građana prema gradovima</i>	<i>273</i>
<i>Tablica 34. Uzorak ispitanih turista prema gradovima</i>	<i>274</i>
<i>Tablica 35. Stajališta građana o utjecaju turizma na njihov grad.....</i>	<i>276</i>
<i>Tablica 36. Stajališta građana o utjecaju turizma na njihovu obitelj</i>	<i>278</i>

<i>Tablica 37. Stajališta građana o utjecaju turizma na ispitanike osobno</i>	<i>278</i>
<i>Tablica 38. Uključenost ispitanih građana u neku turističku aktivnost</i>	<i>279</i>
<i>Tablica 39. Stajališta građana o mogućnostima uključivanja u neku od aktivnosti vezanih uz turizam.....</i>	<i>280</i>
<i>Tablica 40. Stajališta o utjecaju turizma na grad, obitelj i ispitanike osobno građana koji su uključeni u neku turističku aktivnost</i>	<i>281</i>
<i>Tablica 41. Razlike u stajalištima građana o utjecaju turizma s obzirom na uključenost ispitanika u neku turističku aktivnost ($\alpha=0,05$).....</i>	<i>281</i>
<i>Tablica 42. Planiranje uključivanja građana u turizam u budućnosti s obzirom na trenutačnu uključenost ispitanika u turizam.....</i>	<i>282</i>
<i>Tablica 43. Razlike u stajalištima građana o budućoj uključenosti u turizam s obzirom na trenutačnu uključenost ispitanika u turizam ($\alpha=0,05$)</i>	<i>282</i>
<i>Tablica 44. Stajališta građana o negativnom učinku turizma na njihov grad</i>	<i>283</i>
<i>Tablica 45. Stajališta građana o potencijalnim negativnim učincima turizma na njihov grad u skoroj budućnosti</i>	<i>284</i>
<i>Tablica 46. Stajališta građana o negativnom učinku turizma na njihov grad s obzirom na trenutačnu uključenost ispitanika u turizam.....</i>	<i>284</i>
<i>Tablica 47. Razlike u stajalištima građana o negativnom učinku turizma na grad s obzirom na trenutačnu uključenost ispitanika u turizam ($\alpha=0,05$)</i>	<i>285</i>
<i>Tablica 48. Stajališta građana o povećanju broja turista u njihovu gradu</i>	<i>287</i>
<i>Tablica 49. Stajališta građana o potrebni promjene strukture broja turista</i>	<i>288</i>
<i>Tablica 50. Stajališta građana o elementu ponude turizma njihova grada koji može privući turiste izvan glavne sezone.....</i>	<i>289</i>
<i>Tablica 51. Motivi dolaska turista u urbanu destinaciju (svi motivi).....</i>	<i>289</i>
<i>Tablica 52. Aktivnosti i sadržaji koji prema građanima nedostaju u njihovoj urbanoj destinaciji.....</i>	<i>292</i>
<i>Tablica 53. Aktivnosti i sadržaji koje bi turisti konzumirali, ali ih nije bilo u ponudi ili ih nisu pronašli</i>	<i>293</i>
<i>Tablica 54. Uzorak ispitanika prema skupinama dionika i gradovima.....</i>	<i>300</i>
<i>Tablica 55. Uzorak ispitanika prema skupinama dionika za sve promatrane urbane destinacije</i>	<i>300</i>
<i>Tablica 56. Vrednovanje značajnosti općih pokazatelja održivog razvoja turizma svih skupina dionika u svim urbanim destinacijama (prema skupinama dionika).....</i>	<i>301</i>
<i>Tablica 57. Vrednovanje značajnosti općih pokazatelja održivog razvoja turizma turističke ponude (javni i privatni sektor te civilno društvo) u svim urbanim destinacijama</i>	<i>304</i>
<i>Tablica 58. Vrednovanje značajnosti općih pokazatelja održivog razvoja turizma lokalnog stanovništva u svim urbanim destinacijama.....</i>	<i>306</i>
<i>Tablica 59. Vrednovanje značajnosti općih pokazatelja održivog razvoja turizma turista u svim urbanim destinacijama</i>	<i>307</i>
<i>Tablica 60. Vrednovanje značajnosti općih pokazatelja održivog razvoja turizma prema skupinama dionika i urbanim destinacijama (vrijednosti aritmetičkih sredina)</i>	<i>309</i>
<i>Tablica 61. Vrednovanje značajnosti općih pokazatelja održivog razvoja turizma svih skupina dionika prema urbanim destinacijama (vrijednosti aritmetičkih sredina)</i>	<i>314</i>
<i>Tablica 62. Vrednovanje značajnosti općih pokazatelja održivog razvoja turizma svih skupina dionika u urbanim destinacijama Kontinentalne Hrvatske (vrijednosti aritmetičkih sredina).....</i>	<i>316</i>
<i>Tablica 63. Vrednovanje značajnosti općih pokazatelja održivog razvoja turizma svih skupina dionika u urbanim destinacijama Jadranske Hrvatske (vrijednosti aritmetičkih sredina)</i>	<i>317</i>
<i>Tablica 64. Razlike u vrednovanju značajnosti općih pokazatelja održivog razvoja turizma između skupina dionika svih urbanih destinacija utvrđene analizom varijance (ANOVA)</i>	<i>319</i>
<i>Tablica 65. Vrednovanje značajnosti općih pokazatelja održivog razvoja turizma svih skupina dionika u svim urbanim destinacijama.....</i>	<i>321</i>
<i>Tablica 66. Backward regresijska analiza prema skupinama dionika.....</i>	<i>323</i>
<i>Tablica 67. Backward regresijska analiza zbirno za sve skupine dionika</i>	<i>324</i>

<i>Tablica 68. Specifični pokazatelji održivog razvoja turizma urbanih destinacija</i>	<i>325</i>
<i>Tablica 69. Ukupne vrijednosti pojašnjene varijancom za dionike javnog i privatnog sektora te civilnog društva</i>	<i>327</i>
<i>Tablica 70. Matrica vrijednosti svojstvenih vektora glavnih komponenti za dionike javnog i privatnog sektora te civilnog društva.....</i>	<i>327</i>
<i>Tablica 71. Korelacijska matrica glavnih komponenti za dionike javnog i privatnog sektora te civilnog društva</i>	<i>329</i>
<i>Tablica 72. Ukupne vrijednosti pojašnjene varijancom za lokalno stanovništvo.....</i>	<i>331</i>
<i>Tablica 73. Matrica vrijednosti svojstvenih vektora glavnih komponenti za lokalno stanovništvo</i>	<i>331</i>
<i>Tablica 74. Korelacijska matrica glavnih komponenti za lokalno stanovništvo</i>	<i>333</i>
<i>Tablica 75. Ukupne vrijednosti pojašnjene varijancom za turiste</i>	<i>334</i>
<i>Tablica 76. Matrica vrijednosti svojstvenih vektora glavnih komponenti za turiste</i>	<i>335</i>
<i>Tablica 77. Korelacijska matrica glavnih komponenti za turiste.....</i>	<i>337</i>
<i>Tablica 78. Pokazatelji održivog razvoja turizma urbanih destinacija prema specifičnim komponentama</i>	<i>338</i>
<i>Tablica 79. Uzorak ispitanih dionika turističke ponude (javni i privatni sektor te civilno društvo)</i>	<i>344</i>
<i>Tablica 80. Levenov test jednakosti varijanci i t-test razlike aritmetičkih sredina između dionika koji posjeduju i koji ne posjeduju neki ekocertifikat.....</i>	<i>344</i>
<i>Tablica 81. Stajališta turista o pozitivnom utjecaju ekocertifikata na njihovu odluku da posjete destinaciju koja ih posjeduje</i>	<i>349</i>
<i>Tablica 82. Utjecaj ekocertifikata na odluku turista da odabere urbanu destinaciju koja posjeduje neki od ekocertifikata</i>	<i>349</i>
<i>Tablica 83. Razlike u stajalištima turista svih urbanih destinacija o utjecaju ekocertifikata na njihovu odluku o odabiru destinacije utvrđene analizom varijance (ANOVA).....</i>	<i>351</i>
<i>Tablica 84. Spremnost turista da plate više za proizvod, uslugu ili destinaciju koja posjeduje ekocertifikat.....</i>	<i>352</i>
<i>Tablica 85. Razlike u stajalištima turista na razini svih urbanih destinacija o utjecaju ekocertifikata na njihovu odluku da plate više za proizvod, uslugu ili destinaciju koja posjeduje ekocertifikat utvrđene analizom varijance (ANOVA).....</i>	<i>353</i>
<i>Tablica 86. Razlike u stajalištima turista pojedinih urbanih destinacija o utjecaju ekocertifikata na njihovu odluku o odabiru destinacije i spremnosti da plate više za posjedovanje ekocertifikata utvrđene analizom varijance (ANOVA).....</i>	<i>353</i>
<i>Tablica 87. Razlike u stajalištima turista svih urbanih destinacija o utjecaju ekocertifikata na njihovu odluku o odabiru destinacije utvrđene analizom varijance i spremnosti da plate više za posjedovanje tih ekocertifikata utvrđene analizom varijance (ANOVA).....</i>	<i>355</i>

POPIS GRAFIKONA

<i>Grafikon 1. Kretanje broja kreveta u Hrvatskoj u razdoblju 1977.-2015. godine</i>	<i>118</i>
<i>Grafikon 2. Struktura smještajnih kapaciteta u Hrvatskoj u razdoblju 2013.-2015. godine.....</i>	<i>119</i>
<i>Grafikon 3. Kretanje broja turističkih dolazaka i noćenja u Hrvatskoj u razdoblju 1977.-2015. godine.....</i>	<i>120</i>

POPIS SLIKA

<i>Slika 1. Ravnotežni okvir održivog razvoja (Triple bottom line).....</i>	<i>33</i>
<i>Slika 2. Butlerov prikaz životnog ciklusa turističkog područja (Tourism Area Life Cycle – TALC)</i>	<i>58</i>
<i>Slika 3. Četiri idealne vrste destinacije.....</i>	<i>59</i>
<i>Slika 4. Müllerov magični pentagon</i>	<i>68</i>
<i>Slika 5. DIT-ACHIEV model menadžmenta održivog turizma destinacije.....</i>	<i>81</i>
<i>Slika 6. Integrirano upravljanje kvalitetom turizma urbanih destinacija</i>	<i>84</i>
<i>Slika 7. Strategija urbanog turizma</i>	<i>95</i>

<i>Slika 8. Organizacijska struktura turizma u Republici Hrvatskoj (prema stanju u studenome 2007. god.).....</i>	<i>110</i>
<i>Slika 9. Organizacijska struktura novog turističkog sustava Republike Hrvatske</i>	<i>113</i>
<i>Slika 10. DPSIR model pokazatelja održivog razvoja.....</i>	<i>134</i>
<i>Slika 11. AMOEBA of Tourism Sustainability Indicators</i>	<i>177</i>
<i>Slika 12. Butlerov prikaz životnog ciklusa (razvoja) turističke destinacije (Tourism Area Life Cycle – TALC) .</i>	<i>240</i>
<i>Slika 13. Zadovoljstvo građana elementima turizma njihove urbane destinacije</i>	<i>279</i>
<i>Slika 14. Zadovoljstvo građana elementima turističke ponude svoje urbane destinacije (aritmetičke sredine) .</i>	<i>296</i>
<i>Slika 15. Zadovoljstvo turista elementima turističke ponude urbane destinacije u kojoj borave (aritmetičke sredine)</i>	<i>297</i>
<i>Slika 16. Preporuka grada u kojemu je turist boravio i želja za ponovnim dolaskom</i>	<i>298</i>
<i>Slika 17. Hijerarhijsko klustersko grupiranje varijabli za dionike javnog i privatnog sektora te civilnog društva</i>	<i>330</i>
<i>Slika 18. Hijerarhijsko klustersko grupiranje varijabli za lokalno stanovništvo</i>	<i>333</i>
<i>Slika 19. Hijerarhijsko klustersko grupiranje varijabli za turiste</i>	<i>337</i>
<i>Slika 20. Predloženi model održivog razvoja turizma urbane destinacije</i>	<i>375</i>

PRIVITCI

Privitak 1. Upitnik za sudionike fokus-grupa i druge relevantne dionike turističke ponude urbane destinacije (javni i privatni sektor te civilno društvo)

Ispunjava anketar:
Redni br. upitnika: _____
Datum ispunjavanja: _____
Vrijeme ispunjavanja: _____

Cijenjeni ispitanici!

Upitnik ispred Vas se provodi u okviru fokus grupa, a vezan je uz održivi razvoj turizma Vašeg grada kao urbane turističke destinacije. Sudjelovanje je anonimno, a Vaši se podaci neće povezivati s Vama osobno nego će biti prikazani isključivo kao statistički pokazatelji. Izrazi koji se koriste za osobe u muškom su rodu, neutralni su i odnose se na muške i ženske osobe. Molimo da na pitanja odgovarate iskreno.

Zahvaljujemo na Vašem sudjelovanju. Sveučilište u Zadru

UPITNIK

- Označite spol! 1) muški 2) ženski
 - Koliko imate godina?
1) 18-25 2) 26-35 3) 36-45
4) 46-55 5) 55-65 6) 66 i više
 - Koji je Vaš najviši završeni stupanj obrazovanja?
1) osnovna škola 3) viša stručna sprema 5) visoka stručna sprema
2) srednja škola / gimnazija 4) prvostupnik 6) magisterij i doktorat
 - Koji je Vaš trenutni radni status?
1) zaposlen u javnom sektoru 5) zaposlen u kulturnoj instituciji
2) zaposlen u privatnom sektoru 6) zaposlen u obrazovnoj instituciji
3) zaposlen u javnoj tvrtci/organizaciji 7) vjerska zajednica
4) zaposlen kao samostalni poduzetnik 8) Drugo _____
 - U kojoj mjeri ste upoznati s konceptom održivog razvoja turizma, njegovim elementima i temeljnim ciljevima? Možete koristiti ocjene od -2 do 2, gdje -2 znači „uopće nisam upoznat“, a 2 znači „u potpunosti sam upoznat“.
	uopće nisam upoznat (-2)	-1	0	1	u potpunosti sam upoznat (2)	ne znam / nisam siguran
S konceptom održivog razvoja turizma...	-2	-1	0	1	2	9
- U kojoj mjeri održivi razvoj utječe na urbanu turističku destinaciju i njene dionike? Možete koristiti ocjene od -2 do 2, gdje -2 znači „izrazito negativno“, a 2 znači „izrazito pozitivno“.
	izrazito negativno (-2)	-1	0	1	izrazito pozitivno (2)	ne znam / nisam siguran
Održivi razvoj na urbanu turističku destinaciju i njene dionike utječe...	-2	-1	0	1	2	9
- U kojoj mjeri ste upoznati s pojmom eko certifikat? Možete koristiti ocjene od -2 do 2, gdje -2 znači „uopće nisam upoznat“, a 2 znači „u potpunosti sam upoznat“.
	uopće nisam upoznat (-2)	-1	0	1	u potpunosti sam upoznat (2)	ne znam / nisam siguran
S pojmom eko certifikat...	-2	-1	0	1	2	9
- Prema Vašoj procjeni, za koliko eko certifikata znate u turizmu? _____ (upisati broj/količinu eko certifikata koje poznajete)
 - Koliko eko certifikata posjeduje organizacija u kojoj ste zaposleni?
1) 1 5) 5
2) 2 6) 6 i više
3) 3 7) Ne posjeduje niti jedan
4) 4 8) Ne znam / nisam siguran

10. Održivi razvoj turizma udovoljava potrebama prisutnih turista i lokalnog stanovništva istodobno čuvajući resurse za buduće generacije. Procijenite u kojoj mjeri sljedeći elementi utječu na održivi razvoj turizma Vašeg grada kao urbane turističke destinacije. Možete koristiti ocjene od -2 do 2, gdje -2 znači „izrazito negativno“, a 2 znači „izrazito pozitivno“.

Elementi	Utjecaj					
	Izrazito negativno (-2)	-1	0	1	Izrazito pozitivno (2)	Ne znam
Zadovoljstvo lokalnog stanovništva utjecajem turizma u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Omjer broja turista i lokalnih stanovnika u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Omjer broja kreveta i lokalnih stanovnika u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Broj turista u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Duljina boravka turista u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Zadovoljstvo turista destinacijom	-2	-1	0	1	2	9
Gužva u povijesnoj jezgri destinacije	-2	-1	0	1	2	9
Gužva na plažama u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Lojalnost turista destinacijom	-2	-1	0	1	2	9
Dobivena vrijednost za novac u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Popunjenost smještajnih kapaciteta u destinaciji tijekom godine	-2	-1	0	1	2	9
Novčana potrošnja turista	-2	-1	0	1	2	9
Cjelogodišnja turistička ponuda u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Udio turizma u BDP-u u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Broj zaposlenih u turizmu u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Prisutnost organizacije za upravljanje destinacijom i različitih dionika u njoj (lokalna vlast, turistička privreda, kulturne institucije i dr.)	-2	-1	0	1	2	9
Postojanje strategije održivog razvoja destinacije	-2	-1	0	1	2	9
Prijevozno sredstvo dolaska turista u destinaciju	-2	-1	0	1	2	9
Potrošnja energije u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Korištenje energije iz obnovljivih izvora u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Potrošnja vode u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Zbrinjavanje otpadnih voda u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Količina proizvedenog smeća u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Recikliranje otpada u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Kvaliteta vode za piće u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Kvaliteta morske vode u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Kvaliteta zraka u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Kvaliteta okoliša u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Eko certificirana turistička ponuda u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Zaštićena prirodna i kulturna područja u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9

11. a) Posjedovanje eko certifikata označava turističko poslovanje prema standardu koji najmanje utječe na okoliš. Prema Vašem mišljenju, u kojoj mjeri posjedovanje eko certifikata u turističkoj ponudi utječe na odluku turista o odabiru urbane turističke destinacije? Možete koristiti ocjene od -2 do 2, gdje -2 znači „izrazito negativno“, a 2 znači „izrazito pozitivno“.

b) U drugom dijelu tablice molimo Vas da oznakom X označite spremnost turista da plate više ako urbana turistička destinacija ima neki od navedenih eko certifikata?

	a) Utjecaj na donošenje odluke						b) Spremi su platiti više		
	Izrazito negativno (-2)	-1	0	1	Izrazito pozitivno (2)	Ne znam	DA	Ne znam	NE
Eko certificirana hrana u restoranima i smještajnim kapacitetima	-2	-1	0	1	2	9			
Eko certificirani smještajni kapaciteti	-2	-1	0	1	2	9			
Eko certificirane plaže	-2	-1	0	1	2	9			
Eko certificirani proizvodi u trgovinama	-2	-1	0	1	2	9			
Eko certificirani javni prijevoz	-2	-1	0	1	2	9			
Eko certificirana turistička destinacija	-2	-1	0	1	2	9			
Energetski učinkovito certificirani smještajni kapaciteti	-2	-1	0	1	2	9			
Drugo _____	-2	-1	0	1	2	9			

Još jednom hvala na Vašem vremenu i trudu!

Privitak 2. Upitnik za lokalno stanovništvo

Ispunjava anketar:
 Ime i prezime anketara: _____
 Redni br. upitnika: _____
 Datum ispunjavanja: _____
 Vrijeme ispunjavanja: _____
 Predio grada gdje živi ispitanik: _____

Cijenjeni sugrađani!

Molimo Vas da odvojite nekoliko minuta Vašeg vremena za popunjavanje ovog upitnika kako biste nam pomogli poboljšati našu uslugu i time nam omogućili da naša turistička ponuda bude još bolja! Upitnik je namijenjen osobama starijim od 18 godina koje žive u ovome gradu. Ako ne ispunjavate ove kriterije zahvaljujemo na odvojenom vremenu te Vas molimo da upitnik vratite anketaru. Sudjelovanje je anonimno, te se Vaši podaci neće povezivati s Vama osobno nego će biti prikazani isključivo kao statistički pokazatelji. Izrazi koji se koriste za osobe u muškom su rodu, neutralni su i odnose se na muške i ženske osobe.

Zahvaljujemo na Vašem sudjelovanju. Sveučilište u Zadru

UPITNIK

1. Za početak, molimo Vas da ocijenite u kojoj mjeri turizam utječe na svaku od odabranih zajednica i osoba. Možete koristiti ocjene od -2 do 2, gdje -2 znači „izrazito negativno“, a 2 znači „izrazito pozitivno“. U kojoj mjeri turizam utječe na ... ?

	Izrazito negativno (-2)	-1	0	1	Izrazito pozitivno (2)
Republiku Hrvatsku	-2	-1	0	1	2
županiju u kojoj živite	-2	-1	0	1	2
grad u kojem živite	-2	-1	0	1	2
Vašu obitelj	-2	-1	0	1	2
Vas osobno	-2	-1	0	1	2

2. Razmislite malo o gradu u kojem živite kao o turističkoj destinaciji te procijenite svoje zadovoljstvo sa svakim od sljedećih elemenata. Možete koristiti ocjene na ljestvici od -2 do 2, gdje -2 znači "izrazito nezadovoljan", a 2 znači "izrazito zadovoljan".

	Izrazito nezadovoljan (-2)	-1	0	1	Izrazito zadovoljan (2)	Ne znam
gradom kao turističkom destinacijom općenito	-2	-1	0	1	2	9
onim što grad dobiva od turizma	-2	-1	0	1	2	9
iskorištenošću turističkih potencijala grada	-2	-1	0	1	2	9
radom lokalnih tijela javne uprave i države u funkciji turizma	-2	-1	0	1	2	9
radom privatnih poduzetnika u funkciji turizma	-2	-1	0	1	2	9

3. Molimo navedite što PRVO pomislite kada netko spomene vaš grad? _____

4. Što je po Vašem glavna prednost grada kao turističke destinacije? Molimo da odgovor upišete TISKANIM SLOVIMA.
- _____

5. Što je po Vašem mišljenju glavni nedostatak grada kao turističke destinacije? Molimo da odgovor upišete TISKANIM SLOVIMA.
- _____

6. a) Posjedovanje eko certifikata označava turističko poslovanje prema standardu koji najmanje utječe na okoliš. Prema Vašem mišljenju, u kojoj mjeri posjedovanje eko certifikata u turističkoj ponudi utječe na odluku turista o odabiru urbane turističke destinacije? Možete koristiti ocjene od -2 do 2, gdje -2 znači „izrazito negativno“, a 2 znači „izrazito pozitivno“.

- b) U drugom dijelu tablice molimo Vas da oznakom X označite spremnost turista da plate više ako urbana turistička destinacija ima neki od navedenih eko certifikata?

	a) Utjecaj na donošenje odluke						b) Spremni su platiti više		
	Izrazito negativno (-2)	-1	0	1	Izrazito pozitivno (2)	Ne znam	DA	Ne znam	NE
Eko certificirana hrana u restoranima i smještajnim kapacitetima	-2	-1	0	1	2	9			
Eko certificirani smještajni kapaciteti	-2	-1	0	1	2	9			
Eko certificirane plaže	-2	-1	0	1	2	9			
Eko certificirani proizvodi u trgovinama	-2	-1	0	1	2	9			
Eko certificirani javni prijevoz	-2	-1	0	1	2	9			
Eko certificirana turistička destinacija	-2	-1	0	1	2	9			
Energetski učinkovito certificirani smještajni kapaciteti	-2	-1	0	1	2	9			
Drugo _____	-2	-1	0	1	2	9			

7. Održivi razvoj turizma udovoljava potrebama prisutnih turista i lokalnog stanovništva istodobno čuvajući resurse za buduće generacije. Procijenite u kojoj mjeri sljedeći elementi utječu na održivi razvoj turizma vašeg grada kao urbane turističke destinacije. Možete koristiti ocjene od -2 do 2, gdje -2 znači „izrazito negativno“, a 2 znači „izrazito pozitivno“.

Elementi	Utjecaj					
	Izrazito negativno (-2)	-1	0	1	Izrazito pozitivno (2)	Ne znam
Zadovoljstvo lokalnog stanovništva utjecajem turizma u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Omjer broja turista i lokalnih stanovnika u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Omjer broja kreveta i lokalnih stanovnika u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Broj turista u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Duljina boravka turista u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Zadovoljstvo turista destinacijom	-2	-1	0	1	2	9
Gužva u povijesnoj jezgri destinacije	-2	-1	0	1	2	9
Gužva na plažama u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Lojalnost turista destinacijom	-2	-1	0	1	2	9
Dobivena vrijednost za novac u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Popunjenost smještajnih kapaciteta u destinaciji tijekom godine	-2	-1	0	1	2	9
Novčana potrošnja turista	-2	-1	0	1	2	9
Cjelogodišnja turistička ponuda u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Udio turizma u BDP-u u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Broj zaposlenih u turizmu u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Prisutnost organizacije za upravljanje destinacijom i različitih dionika u njoj (lokalna vlast, turistička privreda, kulturne institucije i dr.)	-2	-1	0	1	2	9
Postojanje strategije održivog razvoja destinacije	-2	-1	0	1	2	9
Prijevozno sredstvo dolaska turista u destinaciju	-2	-1	0	1	2	9
Potrošnja energije u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Korištenje energije iz obnovljivih izvora u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Potrošnja vode u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Zbrinjavanje otpadnih voda u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Količina proizvedenog smeća u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Recikliranje otpada u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Kvaliteta vode za piće u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Kvaliteta morske vode u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Kvaliteta zraka u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Kvaliteta okoliša u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Ekološki certificirana turistička ponuda u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Zaštićena prirodna i kulturna područja u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9

8. U sljedećoj tablici navedeno je niz aktivnosti i sadržaja. Molimo Vas da za svaku od njih odaberete jedan od sljedećih odgovora.

Aktivnost	Nema i obavezno nam treba	Nema i dobro bi nam došlo	Nema i nema potrebe za tim	Nema jer nema mogućnosti	Ima, ali moglo bi biti bolje	Ima i dobro je
Plivanje/ kupanje u moru	1	2	3	4	5	6
Plivanje/ kupanje u bazenu	1	2	3	4	5	6
Ronjenje	1	2	3	4	5	6
Nautika	1	2	3	4	5	6
Ostali vodeni sportovi/ sadržaji (jedrenje na dasci, skijanje na vodi i sl.)	1	2	3	4	5	6
Šetnje u prirodi (pješačenje)	1	2	3	4	5	6
Vožnja biciklom	1	2	3	4	5	6
Golf	1	2	3	4	5	6
Jahanje	1	2	3	4	5	6
Ostali kopneni sportovi / sadržaji (tenis, nogomet, odbojka i sl.)	1	2	3	4	5	6
Avanturizam (planinarenje, rafting) i ekstremni sportovi	1	2	3	4	5	6
Ribolov	1	2	3	4	5	6
Promatranje ptica	1	2	3	4	5	6
Wellness/ spa sadržaji	1	2	3	4	5	6
Zdravstveno-rekreacijski sadržaji (liječenje, pozitivni utjecaj i sl.)	1	2	3	4	5	6
Razgledavanje prirodnih ljepota / izleti u nacionalne parkove	1	2	3	4	5	6
Posjet seoskim domaćinstvima / agroturizam	1	2	3	4	5	6

Obilazak vinskih cesta	1	2	3	4	5	6
Obilazak cesta maslinovog ulja	1	2	3	4	5	6
Razgledavanje kulturno-sakralnih znamenitosti	1	2	3	4	5	6
Kulturna događanja i sadržaji (muzeji, izložbe, kazališta, priredbe i sl.)	1	2	3	4	5	6
Zabavna događanja i sadržaji (koncerti, lokalne zabave i sl.)	1	2	3	4	5	6
Odlazak u restorane	1	2	3	4	5	6
Odlazak u slastičarnice, kafiće i sl.	1	2	3	4	5	6
Odlazak na ples u noćne/ disco klubove i sl.	1	2	3	4	5	6
Shopping (osim onog što ćete konzumirati na odmoru)	1	2	3	4	5	6
Neke druge aktivnosti/ sadržaji	1	2	3	4	5	6

9. Procijenite svoje zadovoljstvo svakim od sljedećih elemenata turističke ponude u vašem gradu. Možete koristiti ocjene na ljestvici od -2 do 2, gdje -2 znači "u potpunosti nezadovoljan", a 2 "u potpunosti zadovoljan", dok 9 znači „ne mogu procijeniti“.

	U potpunosti nezadovoljan (-2)	-1	0	1	U potpunosti zadovoljan (2)	Ne mogu procijeniti
Sigurnost	-2	-1	0	1	2	9
Pogodnost za provođenje obiteljskog odmora	-2	-1	0	1	2	9
Pogodnost za kratki odmor	-2	-1	0	1	2	9
Mogućnost doživljaja mira i opuštanja	-2	-1	0	1	2	9
Ljepota prirode i okoliša	-2	-1	0	1	2	9
Čuvanost prirode i okoliša	-2	-1	0	1	2	9
Održavanje kulturne i sakralne baštine	-2	-1	0	1	2	9
Dostupnost kulturne i sakralne baštine	-2	-1	0	1	2	9
Prezentacija kulturne i sakralne baštine	-2	-1	0	1	2	9
Čistoća grada	-2	-1	0	1	2	9
Uređenost javnih površina	-2	-1	0	1	2	9
Gužva u gradu	-2	-1	0	1	2	9
Raznovrsnost sportskih i rekreacijskih sadržaja	-2	-1	0	1	2	9
Raznovrsnost zabavnih događanja i sadržaja	-2	-1	0	1	2	9
Raznovrsnost kulturnih događanja i sadržaja	-2	-1	0	1	2	9
Raznovrsnost i kvaliteta gastronomske ponude	-2	-1	0	1	2	9
Raznovrsnost i kvaliteta trgovina	-2	-1	0	1	2	9
Radno vrijeme trgovina i pružatelja usluga	-2	-1	0	1	2	9
Gostoljubivost lokalnog stanovništva	-2	-1	0	1	2	9
Poštenje trgovaca i ugostitelja	-2	-1	0	1	2	9
Razina cijena	-2	-1	0	1	2	9
Kvaliteta smještaja	-2	-1	0	1	2	9
Kvaliteta informacija o zabavnim događanjima i sadržajima	-2	-1	0	1	2	9
Kvaliteta informacija o kulturnim događanjima i sadržajima	-2	-1	0	1	2	9
Kvaliteta informacija o mjestima za kupanje / plažama	-2	-1	0	1	2	9
Kvaliteta lokalnog/javnog transporta	-2	-1	0	1	2	9
Kvaliteta cesta i signalizacije	-2	-1	0	1	2	9
Kvaliteta turističke signalizacije	-2	-1	0	1	2	9
Kvaliteta označavanja kulturnih, prirodnih i sakralnih znamenitosti	-2	-1	0	1	2	9
Ponuda organiziranih izleta (ekskurzija)	-2	-1	0	1	2	9
Čistoća plaža	-2	-1	0	1	2	9
Opremljenost plaža	-2	-1	0	1	2	9
Raspoloživost slobodnih mjesta na plažama, u ugostiteljskim objektima, parkingu i sl.	-2	-1	0	1	2	9
Strukturom gostiju koji dolaze	-2	-1	0	1	2	9
Duljinom boravka gostiju	-2	-1	0	1	2	9
Ponuđenom vrijednošću za novac u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Ukupno zadovoljstvo gradom kao urbanom destinacijom	-2	-1	0	1	2	9

10. Što bi grad trebao ponuditi da privuče turiste u periodu kada se ne mogu kupati u moru?

a) Uživanje u hrani i piću	d) Wellness/spa sadržaje	h) Posebne cijene prijevoza	i) Ne znam
b) Uživanje u miru i očuvanoj prirodi	e) Sportske i rekreacijske sadržaje	i) Posebne cijene smještaja	
c) Programe za očuvanja zdravlja	f) Kulturne sadržaje	j) Ništa	
	g) Zabavne sadržaje	k) Drugo _____	

11. Po Vašem mišljenju, tko ili što najbolje potiče turistički razvoj grada? Molimo da odgovor upišete TISKANIM SLOVIMA.

12. Po Vašem mišljenju, tko ili što najviše smeta turističkom razvoju grada? Molimo da odgovor upišete TISKANIM SLOVIMA.

13. Nabrojani su neki načini kako se možete uključiti u turističku ponudu grada, a Vi za svaki od tih načina procijenite vjerojatnost da ćete se zaista uključiti u ponudu. Možete koristiti ocjene od 1 do 5, gdje 1 znači „sigurno ne“, a 5 „sigurno da“.

Aktivnost	Sigurno ne (1)	2	3	4	Sigurno da (5)	Ne znam
Sudjelovanje u radu folklorne skupine	1	2	3	4	5	9
Uređenje okućnica	1	2	3	4	5	9
Učenje stranih jezika	1	2	3	4	5	9
Sudjelovanje u manifestacijama i pokazivanje starih zanata i običaja	1	2	3	4	5	9
Sudjelovanje u kulinarskim manifestacijama	1	2	3	4	5	9
Uređivanje mjesta	1	2	3	4	5	9
Doniranje proizvoda iz kućanstva	1	2	3	4	5	9
Proizvodnja za potrebe i prodaju gostima	1	2	3	4	5	9
Ulaganje u objekte za smještaj	1	2	3	4	5	9
Ulaganje u ugostiteljske objekte	1	2	3	4	5	9
Ulaganje u druge turističke aktivnosti	1	2	3	4	5	9
Nešto drugo	1	2	3	4	5	9
Ne želim se uključivati u turističku ponudu	1	2	3	4	5	9

14. Turizam, osim prihoda i novih iskustava, donosi i neke neželjene efekte. Naveden je popis mogućih efekata, a Vas molimo da za svaki od njih odaberete jedan od ponuđenih odgovora!

Neželjeni efekti	Problem koji postoji u gradu	Nije problem u gradu, ali bi uskoro mogao postati	Nije problem u gradu	Ne znam
Bulka posebice u noćnim satima	1	2	3	9
Gužva	1	2	3	9
Problemi u prometu	1	2	3	9
Nedostatak parkirnih mjesta	1	2	3	9
Dolazak drugih vjera i kultura	1	2	3	9
Povećanje prostitucije	1	2	3	9
Droga i kriminal	1	2	3	9
Nemoravno ponašanje turista	1	2	3	9
Nemoravno ponašanje lokalnog stanovništva	1	2	3	9
Povećanje cijene zemljišta	1	2	3	9
Povećanje cijena najma stanova i poslovnih prostora	1	2	3	9
Poskupljenje svakodnevnih potreptina	1	2	3	9
Onečišćenje okoliša	1	2	3	9
Nešto drugo	1	2	3	9

15. Procijenite u kojoj mjeri se slažete sa sljedećim tvrdnjama koristeći ocjene od 1 do 5, gdje 1 znači „uopće se ne slažem“, a 5 „u potpunosti se slažem“.

	Uopće se ne slažem (1)	2	3	4	U potpunosti se slažem (5)	Ne znam
Zbližavam se s turistima dok su u destinaciji	1	2	3	4	5	9
Zadržavam kontakte s turistima koje sam upoznao	1	2	3	4	5	9
Postoji niz mjesta koja pružaju turistima slično što i moje mjesto	1	2	3	4	5	9
Potrebno nam je više turista	1	2	3	4	5	9
Potrebni su nam drugačiji turisti	1	2	3	4	5	9
Potrebno nam je da sezona traje dulje	1	2	3	4	5	9
Ne želim određene skupine gostiju u svojem mjestu, KOJE?	1	2	3	4	5	9
Želio bih više mladih gostiju u svojem mjestu	1	2	3	4	5	9
NE trebaju nam gosti	1	2	3	4	5	9

16. Prema Vašem mišljenju, koja su mjesta i/ili lokacije u gradu najljepša i treba ih isticati? Molimo da odgovor upišete TISKANIM SLOVIMA.

17. Koja su mjesta i/ili lokacije u gradu, prema Vašem mišljenju, neopravdano premalo promovirana? Molimo da odgovor upišete TISKANIM SLOVIMA.

Za sam kraj Vas molimo još nekoliko odgovora o Vama samima. Ponovno ističemo da je upitnik anonimn te da se odgovori neće ni na koji način povezivati s Vama osobno, a podaci su nam potrebni samo za statističke analize.

1. Označite spol! 1) muški 2) ženski
2. Koliko imate godina?
1) 18-25 2) 26-35 3) 36-45
4) 46-55 5) 55-65 6) 66 i više
3. Koji je Vaš trenutni bračni status?
1) Samac 2) Nevjenčana zajednica 3) Oženjen
4) Rastavljen/ razveden 5) Udovac
4. Koji je Vaš najviši završeni stupanj obrazovanja?
1) osnovna škola
2) srednja škola / gimnazija
3) viša stručna sprema
4) prvostupnik
5) visoka stručna sprema
6) magisterij i doktorat
5. Koji je Vaš trenutni radni status?
1) zaposlen u javnom sektoru
2) zaposlen u privatnom sektoru
3) zaposlen kao samostalni poduzetnik
4) učenik / student
5) nezaposlen / kućanica
6) umirovljenik
6. U prosjeku, koliko iznose Vaši osobni neto mjesečni prihodi u kunama (HRK)?
1) do 1.000 kn
2) 1.001 do 2.000 kn
3) 2.001 do 3.000 kn
4) 3.001 do 4.000 kn
5) 4.001 do 6.000 kn
6) 6.001 do 8.000 kn
7) 8.001 do 12.000 kn
8) više od 12.000 kn
9) nemam mjesečnih prihoda
7. Živate li u kući ili u stanu?
1) kuća 2) stan
8. Koliko članova ima Vaše kućanstvo, uključujući i Vas?
1) 1
2) 2
3) 3
4) 4
5) 5 i više
9. Koliko djece mlađe od 18 godina ima Vaše kućanstvo?
_____ djece
10. U prosjeku, koliko iznose ukupni godišnji neto prihodi ostvareni od turizma u Vašem kućanstvu u kunama (HRK)?
1) Do 15.000 kn
2) 15.001 do 30.000 kn
3) 30.001 do 60.000 kn
4) 60.001 do 90.000 kn
5) 90.001 do 120.000 kn
6) 120.001 do 150.000 kn
7) 150.001 do 200.000 kn
8) više od 200.000 kn
9) ne ostvarujem prihode od turizma
11. Ne računajući Vas, koliko je osoba u Vašem kućanstvu zaposleno? _____ zaposlenih osoba
12. Ne računajući Vas, koliko je osoba u Vašem kućanstvu radno sposobno, ali nezaposleno? _____ nezaposlenih osoba
13. U prosjeku, koliko iznose ukupni neto mjesečni prihodi Vašeg kućanstva u kunama (HRK)?
1) do 2.000 kn
2) 2.001 do 4.000 kn
3) 4.001 do 6.000 kn
4) 6.001 do 8.000 kn
5) 8.001 do 11.000 kn
6) 11.001 do 15.000 kn
7) 15.001 do 20.000 kn
8) više od 20.000 kn
14. Imate li Internet priključak u Vašem kućanstvu?
1) da 2) ne
15. Ako imate priključak, koristite li Vi osobno Internet?
1) da 2) ne
16. Posjedujete li na području Vaše županije zemlju / imanje ili neki objekt, npr. vikendicu i sl.?
1) zemlju / imanje
2) vikendicu i sl.
3) ne posjedujemo ništa
4) ostalo _____
17. Bavite li se Vi s nečim od sljedećeg ... ? (mogućnost više odgovora)
1) iznajmljujem vlastite smještajne kapacitete
2) radim u obiteljskom smještajnom objektu
3) radim u drugom smještajnom objektu
4) posjedujem ugostiteljski objekt
5) pružam neke ugostiteljske usluge
6) posjedujem trgovinu
7) radim u trgovini
8) pružam neke druge turističke usluge
9) ne bavim se ničim od navedenog
10) nešto drugo, što? _____
18. Planirate li se u skoroj budućnosti uključiti u turizam? AKO DA: Na koji način? (mogućnost više odgovora)
1) iznajmljivanjem vlastitih smještajnih kapaciteta
2) otvaranjem obiteljskog hotela
3) otvaranjem nekog drugog smještajnog objekta
4) otvaranjem ugostiteljskog objekta
5) otvaranjem trgovine
6) pružanjem nekih drugih turističkih usluga
7) planiram nešto drugo, ŠTO? _____
8) planiram, ali nisam siguran što
9) ne planiram se uključiti u turizam

Još jednom hvala na Vašem vremenu i trudu!

Privitak 3. Upitnik za turiste

Ispunjava anketar

Šifra mjesta: _____

Šifra anketara: _____

Redni broj upitnika: _____

Datum i vrijeme ispunjavanja: _____

Cijenjeni gosti!

Molimo Vas da izdvojite nekoliko minuta Vašeg vremena za popunjavanje ovog upitnika kako biste nam pomogli poboljšati našu uslugu i time omogućili da Vaš sjedeći posjet učinimo još ugodnijim! Upitnik je namijenjen osobama starijim od 18 godina koje su najmanje dva (2) dana boravile u (NAZIV GRADA). Ako ne ispunjavate ove kriterije zahvaljujemo na izdvojenom vremenu te Vas molimo da upitnik vratite anketaru. Sudjelovanje je anonimno, a Vaši se podaci neće povezivati s Vama osobno nego će biti prikazani kao statistički pokazatelji. Izrazi koji se koriste za osobe u muškom su rodu, neutralni su i odnose se na muške i ženske osobe.

Zahvaljujemo na Vašem sudjelovanju. Sveučilište u Zadru

UPITNIK

1. Molimo Vas da oznakom X označite motive dolaska u grad (NAZIV GRADA). Zabilježite SAMO JEDAN PRVI MOTIV u prvom stupcu, a sve OSTALE MOTIVE zabilježite u drugom stupcu. Kod OSTALIH MOTIVA možete navesti više odgovora!

MOTIVI ZA DOLAZAK	PRVI MOTIV	OSTALI MOTIVI
Blizu mi je, prometna dostupnost		
Povoljna ponuda (first/ last minute, low budget, grupni popusti)		
Očuvani okoliš (nezagađena priroda, zrak, voda, more)		
Posjedovanje eko certifikata u destinaciji		
Nova iskustva i doživljaji		
Plivanje / kupanje / uživanje u suncu i moru / plaža		
Bavljenje sportom i rekreacijom općenito		
Ronjenje		
Nautika		
Ostali vodeni sportovi / sadržaji (jedrenje na dasci, skijanje na vodi i sl.)		
Kopneni sportovi / sadržaji (pješačenje, biciklizam, jahanje, golf, tenis i sl.)		
Avanturizam (planinarenje, rafting) i ekstremni sportovi		
Ribolov		
Promatranje ptica		
Wellness / spa sadržaji		
Zdravstveno-rekreacijski sadržaji (liječenje, pozitivni utjecaj i sl.)		
Razgledavanje prirodnih ljepota i nacionalnih parkova		
Razgledavanje kulturno-sakralnih znamenitosti		
Kulturna događanja i sadržaji (muzeji, izložbe, kazališta, priredbe i sl.)		
Zabavna događanja i sadržaji (koncerti, lokalne zabave, kafići, noćni klubovi i sl.)		
Uživanje u jelu i piću (gastroomska ponuda, te ponuda vina i ulja)		
Posjet rodbini i prijateljima		
Poslovne obveze		
Vjerski razlozi		
Shopping (osim onog što ćete konzumirati na odmoru)		
Upoznavanje druge kulture i običaja		
Mogućnost ljubavnih avantura		
Mir i zelenilo, priroda		
Sigurnost		
Preporuka		
Navika, iskustvo s destinacijom iz prethodnih godina		
Ponuda aktivnosti i dodatnih sadržaja		
Neki drugi motivi		
Nisam ja odabrao, drugi su odabrali za mene		

2. a) Posjedovanje eko certifikata označava turističko poslovanje prema standardu koji najmanje utječe na okoliš. U kojoj mjeri posjedovanje eko certifikata u turističkoj ponudi utječe na Vašu odluku o odabiru urbane turističke destinacije? Možete koristiti ocjene od -2 do 2, gdje -2 znači „izrazito negativno“, a 2 znači „izrazito pozitivno“.
- b) U drugom dijelu tablice molimo Vas da oznakom X označite Vašu spremnost da platite više ako urbana turistička destinacija ima neki od navedenih eko certifikata?

	a) Utjecaj na donošenje odluke					b) Spreman sam platiti više			
	Izrazito negativno (-2)	-1	0	1	Izrazito pozitivno (2)	Ne znam	DA	Ne znam	NE
Eko certificirana hrana u restoranima i smještajnim kapacitetima	-2	-1	0	1	2	9			
Eko certificirani smještajni kapaciteti	-2	-1	0	1	2	9			
Eko certificirane plaže	-2	-1	0	1	2	9			
Eko certificirani proizvodi u trgovinama	-2	-1	0	1	2	9			
Eko certificirani javni prijevoz	-2	-1	0	1	2	9			
Eko certificirana turistička destinacija	-2	-1	0	1	2	9			
Energetski učinkovito certificirani smještajni kapaciteti	-2	-1	0	1	2	9			
Drugo _____	-2	-1	0	1	2	9			

3. Održivi razvoj turizma udovoljava potrebama prisutnih turista i lokalnog stanovništva istodobno čuvajući resurse za buduće generacije. Procijenite u kojoj mjeri sljedeći elementi utječu na održivi razvoj turizma grada (NAZIV GRADA) kao urbane turističke destinacije. Možete koristiti ocjene od -2 do 2, gdje -2 znači „izrazito negativno“, a 2 znači „izrazito pozitivno“.

Elementi	Utjecaj					
	Izrazito negativno (-2)	-1	0	1	Izrazito pozitivno (2)	Ne znam
Zadovoljstvo lokalnog stanovništva utjecajem turizma u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Omjer broja turista i lokalnih stanovnika u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Omjer broja kreveta i lokalnih stanovnika u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Broj turista u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Duljina boravka turista u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Zadovoljstvo turista destinacijom	-2	-1	0	1	2	9
Gužva u povijesnoj jezgri destinacije	-2	-1	0	1	2	9
Gužva na plažama u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Lojalnost turista destinacijom	-2	-1	0	1	2	9
Dobivena vrijednost za novac u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Popunjenost smještajnih kapaciteta u destinaciji tijekom godine	-2	-1	0	1	2	9
Novčana potrošnja turista	-2	-1	0	1	2	9
Cjelogodišnja turistička ponuda u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Udio turizma u BDP-u u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Broj zaposlenih u turizmu u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Prisutnost organizacije za upravljanje destinacijom i različitih dionika u njoj (lokalna vlast, turistička privreda, kulturne institucije i dr.)	-2	-1	0	1	2	9
Postojanje strategije održivog razvoja destinacije	-2	-1	0	1	2	9
Prijevozno sredstvo dolaska turista u destinaciju	-2	-1	0	1	2	9
Potrošnja energije u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Korištenje energije iz obnovljivih izvora u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Potrošnja vode u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Zbrinjavanje otpadnih voda u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Količina proizvedenog smeća u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Recikliranje otpada u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Kvaliteta vode za piće u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Kvaliteta morske vode u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Kvaliteta zraka u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Kvaliteta okoliša u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Ekocertificirana turistička ponuda u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9
Zaštićena prirodna i kulturna područja u destinaciji	-2	-1	0	1	2	9

4. Koje ste prijevozno sredstvo koristili na putu do destinacije? Označite samo jedan odgovor! (Ako ste koristili više njih, označite ono koje ste koristili veći dio puta)

a) Automobil	i) Vlak
b) Automobil s kamp-kućicom	j) Zrakoplov – niskotarifni prijevoznici
c) Automobil s plovilom na prikolici	k) Zrakoplov – redovan let
d) Kamper / Autodom	l) Zrakoplov – čarter let
e) Autobus	m) Brodska linija ili trajekt
f) Motocikl	n) Jahta ili jedrilica
g) Bicikl	o) Cruiser
h) Autostop	p) Drugo _____

5. Gdje ste smješteni u gradu (NAZIV GRADA)?

a) Hotel	h) Razmjena domova (kuća, stan)
b) Turističko naselje	i) Couchsurfing
c) Hostel	j) Vlastita vikendica/stan
d) Kamp	k) Smještaj kod prijatelja / rodbine
e) Soba (privatni smještaj)	l) Drugo _____
f) Apartman (privatni smještaj)	
g) Marine	

6. Koliko ćete ukupno noćenja provesti na ovom putovanju? _____ Broj noćenja (UPISATI)

7. Molimo procijenite UKUPNU potrošnju po osobi na ovom putovanju (u EUR - €): _____ Iznos (UPISATI)

8. Molimo Vas da oznakom X označite u kojim aktivnostima ste već sudjelovali ili planirate sudjelovati tijekom ovog posjeta, a u drugom stupcu oznakom X označite aktivnosti/sadržaje koje biste rado koristili, ali ih niste našli u ponudi grada (NAZIV GRADA). U svakom stupcu možete označiti više odgovora!

Aktivnosti / sadržaji	Koristio/la ili planiram koristiti	Želim, ali nema u ponudi
Plivanje / kupanje u moru		
Plivanje / kupanje u bazenu		
Ronjenje		
Nautika		
Ostali vodeni sportovi / sadržaji (jedrenje na dasci, skijanje na vodi i sl.)		
Šetnje u prirodi (pješačenje)		
Vožnja biciklom		
Golf		
Jahanje		
Ostali kopneni sportovi / sadržaji (tenis, nogomet, odbojka i sl.)		
Avanturizam (planinarenje, rafting) i ekstremni sportovi		
Ribolov		
Promatranje ptica		
Wellness / spa sadržaji		
Zdravstveno-rekreacijski sadržaji (liječenje, pozitivni utjecaj i sl.)		
Razgledavanje prirodnih ljepota / izleti u nacionalne parkove		
Posjet seoskim domaćinstvima / agroturizam		
Obilazak vinskih cesta		
Obilazak cesta maslinovog ulja		
Razgledavanje kulturno-sakralnih znamenitosti		
Kulturna događanja i sadržaji (muzeji, izložbe, kazališta, priredbe i sl.)		
Zabavna događanja i sadržaji (koncerti, lokalne zabave i sl.)		
Odlazak u restorane		
Odlazak u slastičarnice, kafiće i sl.		
Odlazak na ples u noćne / disco klubove i sl.		
Shopping (osim onog što ćete konzumirati na odmoru)		
Neke druge aktivnosti / sadržaji		

9. Molimo ocijenite elemente ponude grada (NAZIV GRADA) koristeći ocjene na ljestvici od -2 do 2, gdje -2 znači "u potpunosti nezadovoljan", 2 znači "u potpunosti zadovoljan", dok 0 znači "ne mogu procijeniti".

	U potpunosti nezadovoljan (-2)	-1	0	1	U potpunosti zadovoljan (2)	Ne mogu procijeniti
Sigurnost	-2	-1	0	1	2	9
Pogodnost za provođenje obiteljskog odmora	-2	-1	0	1	2	9
Pogodnost za kratki odmor	-2	-1	0	1	2	9
Mogućnost doživljaja mira i opuštanja	-2	-1	0	1	2	9
Ljepota prirode i okoliša	-2	-1	0	1	2	9
Očuvanost prirode i okoliša	-2	-1	0	1	2	9
Održavanje kulturne i sakralne baštine	-2	-1	0	1	2	9
Dostupnost kulturne i sakralne baštine	-2	-1	0	1	2	9
Prezentacija kulturne i sakralne baštine	-2	-1	0	1	2	9
Čistoća grada	-2	-1	0	1	2	9
Uređenost javnih površina	-2	-1	0	1	2	9
Gužva u gradu	-2	-1	0	1	2	9
Raznovrsnost sportskih i rekreacijskih sadržaja	-2	-1	0	1	2	9
Raznovrsnost zabavnih događanja i sadržaja	-2	-1	0	1	2	9
Raznovrsnost kulturnih događanja i sadržaja	-2	-1	0	1	2	9
Raznovrsnost i kvaliteta gastronomske ponude	-2	-1	0	1	2	9
Raznovrsnost i kvaliteta trgovina	-2	-1	0	1	2	9
Radno vrijeme trgovina i pružatelja usluga	-2	-1	0	1	2	9
Gostoljubivost lokalnog stanovništva	-2	-1	0	1	2	9
Poštenje trgovaca i ugostitelja	-2	-1	0	1	2	9
Razina cijena	-2	-1	0	1	2	9
Kvaliteta smještaja	-2	-1	0	1	2	9
Kvaliteta informacija o zabavnim događanjima i sadržajima	-2	-1	0	1	2	9
Kvaliteta informacija o kulturnim događanjima i sadržajima	-2	-1	0	1	2	9
Kvaliteta informacija o mjestima za kupanje / plažama	-2	-1	0	1	2	9
Kvaliteta lokalnog/javnog transporta	-2	-1	0	1	2	9
Kvaliteta cesta i signalizacije	-2	-1	0	1	2	9
Kvaliteta turističke signalizacije	-2	-1	0	1	2	9

Kvaliteta označavanja kulturnih, prirodnih i sakralnih znamenitosti	-2	-1	0	1	2	9
Ponuda organiziranih izleta (ekskurzija)	-2	-1	0	1	2	9
Čistoća plaža	-2	-1	0	1	2	9
Opremljenost plaža	-2	-1	0	1	2	9
Raspoloživost slobodnih mjesta na plažama, ugostiteljskim objektima, parkingu i sl.	-2	-1	0	1	2	9
Dostupnost informacija na Internetu (o izletima, događanjima i sl.)	-2	-1	0	1	2	9
Ostvarena vrijednost za novac	-2	-1	0	1	2	9
Ukupno zadovoljstvo gradom (NAZIV GRADA) kao urbanom destinacijom	-2	-1	0	1	2	9

10. Molimo označite oznakom X da li biste:

	NE	ne znam	DA
preporučili grad (NAZIV GRADA) svojim prijateljima, kolegama i rodbini			
posjetili opet grad (NAZIV GRADA)			
posjetili grad (NAZIV GRADA) iduću godinu			

11. Što bi Vas privuklo da dođete u grad (NAZIV GRADA) u (periodu kada se ne možete kupati u moru - obalne destinacije)? (Možete označiti više odgovora)

a) Uživanje u hrani i piću	d) Wellness/spa sadržaj	h) Posebne cijene prijevoza	l) Ne znam
b) Uživanje u miru i očuvanoj prirodi	e) Sportski i rekreacijski sadržaji	i) Posebne cijene smještaja	j) Ništa me ne bi privuklo
c) Programi za očuvanje zdravlja	g) Zabavni sadržaji	k) Drugo _____	

12. Molimo navedite što PRVO pomislite kada netko spomene grad (NAZIV GRADA)? _____

13. S kime ste na ovome putovanju? (više odgovora)

a) sam/a	c) s rodbinom	e) s prijateljem/ima
b) s obitelji	d) s partnerom	

14. U gradu (NAZIV GRADA) boravite:

a) prvi puta	b) drugi puta	c) treći i više puta
--------------	---------------	----------------------

15. Spol:

a) muško	b) žensko
----------	-----------

16. Dob:

a) 18-25	b) 26-35	c) 36-45	d) 46-55	e) 56-65	f) iznad 66
----------	----------	----------	----------	----------	-------------

17. Trenutni bračni status:

a) samac	b) nevjenčana zajednica	c) oženjen/udana	d) rastavljen/a	e) udovac/ica
----------	-------------------------	------------------	-----------------	---------------

18. Država Vašeg stalnog boravka: _____

19. Koji je Vaš najviši završeni stupanj obrazovanja?	20. Koji je Vaš trenutni radni status?	21. U prosjeku, koliko iznose Vaši osobni neto mjesečni prihodi u Eurima:	
a) osnovna škola	a) zaposlen u javnom sektoru	a) ispod 500 €	g) 3001-3500 €
b) srednja škola	b) zaposlen u privatnom sektoru	b) 501-1000 €	h) 3501-4000 €
c) viša stručna sprema	c) zaposlen kao samostalni poduzetnik	c) 1001-1500 €	i) iznad 4000 €
d) prvostupnik	d) učenik / student	d) 1501-2000 €	
e) visoka stručna sprema	e) umirovljenik	e) 2001-2500 €	
f) magisterij i doktorat	f) nezaposlen / kućanica	f) 2501-3000 €	

22. Koliko često putujete izvan države stalnog boravka:

a) jednom godišnje
b) dva puta godišnje
c) tri puta godišnje
d) četiri i više puta godišnje

Još jednom hvala na Vašem vremenu i trudu!

Vodič za provođenje fokus-grupa

UVOD

- Upoznavanje, predstavljanje i kratki uvod u temu istraživanja te pravila održavanja fokus-grupe.

DESTINACIJA

- Destinacija – termin koji se često spominje. Što je vama destinacija, da li to vaše mjesto, grad ili otok?
- Što je destinacija gostu? Koji su vaši tipični gosti? Zbog čega dolaze vaši gosti? Jesu li zadovoljni? S čime su najviše zadovoljni? Koliko traje sezona, kada započinje i do kada traje?
- Da li postoji DMO u gradu? Ako postoji, tko je u centru DMO-a? Postoji li multi-dionička mreža? Da li je mreža formalna ili neformalna? Da li je mreža centralizirana i decentralizirana? Postoje li ključni dionici ili su svi podjednako značajni? Imaju li svi jednaku uslugu? Da li je po vama postojeća mreža učinkovita?
- Jeste li vi suradnici ili konkurencija? Postoji li razumijevanje i suradnja između vas? Na koji način ste povezani i izmjenjujete informacije? Da li postoji neka informacijsko-komunikacijska platforma?
- Koja je uloga lokalne samouprave u upravljanju destinacijom? Kakvo je institucionalno okruženje? Kakvi su postojeći i usvojeni obrasci ponašanja u destinaciji?

PLANIRANJE RAZVOJA I ODRŽIVI RAZVOJ TURIZMA

- Postoji li strategija razvoja turizma grada? Kada je donesena? Na koji način ste sudjelovali ili sudjelujete u njenoj formulaciji i provedbi? Tko je nositelj provedbe plana razvoja? Da li je u formulaciji i provedbi plana razvoja sudjelovalo i lokalno stanovništvo? Kako?
- Na koje probleme nailazite tijekom provedbe? Koja su ograničenja u provedbi?
- Mislite li da vam nedostaju određena znanja za praktičnu primjenu? Koja znanja?
- Koje su koristi od plana razvoja?
- Da li je plan razvoja usmjeren na održivi razvoj turizma destinacije?
- Da li ste upoznati s konceptom održivog razvoja turizma?
- Razumijete li koncept održivog razvoj turizma destinacije? Pojasnite!
- Da li plan razvoja uključuje pokazatelje održivog razvoja turizma destinacije? Koje?
- Kako provodite održivi razvoj turizma? Imate li konkretne primjere?
- Kakve koristi ima destinacija, lokalno stanovništvo i turisti od održivog razvoja? Imate li konkretne primjere?

- Tko konkretno ima ili bi trebao imati ključnu ulogu u implementaciji održivog razvoja turizma u destinaciji? Da li je to DMO, TZ, lokalna samouprava, lokalno stanovništvo ili netko drugi?
- Poznajete li koje eko certifikate ili eko oznake u turizmu? Pojasnite njihovu ulogu.
- Postoje li u destinaciji eko certifikati ili eko oznake?
- Postoji li u vašoj destinaciji potražnja za eko certifikatima ili eko oznakama?
- Kakve su koristi od eko certifikata ili eko oznaka u destinaciji? Kakve koristi od eko certifikata ili eko oznaka ima destinacija? Koji su učinci eko certifikata ili eko oznaka u destinaciji?

PLANIRANJE RAZVOJA TURIZMA

- Koji su pozitivni učinci turizma u destinaciji?
- Koji su negativni učinci turizma u destinaciji?
- Lokalno stanovništvo – kako oni vide turizam, smeta li im gužva i sl., kako oni pridonose turizmu vaše destinacije?
- Koje su potencijalne prijetnje u budućnosti (saturacija, gužva, ekološko zagađenje, devastacija okoliša, kriminal i sl.)?
- Gdje vidite destinaciju u budućnosti?

IZJAVA

Kojom pod moralnom i kaznenom odgovornošću izjavljujem da sam doktorsku disertaciju na poslijediplomskom sveučilišnom doktorskom studiju Ekonomije i poslovne ekonomije s naslovom „Kreiranje modela održivog razvoja turizma u urbanim destinacijama Republike Hrvatske“ izradio samostalno, pod voditeljstvom mentora prof. dr. sc. Jurice Šimurine i komentora prof. dr. sc. Herija Bezića.

U radu sam primijenio metodologiju znanstvenog-istraživačkog rada i koristio literaturu koja je navedena na kraju doktorske disertacije.

U Rijeci, 19. srpnja 2017. godine

Tomislav Klarin
